

BI 156

v. 2

9367

156

विधानपारिजातस्य द्वितीयखण्डे

सुतानामृषीणां संयुक्तकाराणाञ्च प्रकारादि-
वर्णानुक्रमेण नामनिर्घण्टः ।

२६८
८२

अ

अगस्त्यः । २०६,१७ ।

अङ्गिराः । ७७,६ । २५२,१२ । १७७,१४ । ६११,२ ।
६५७,१७ । ८००,८ ।

अग्निः । ३१,२ । ४८,११ । ७५,१ । १५८,१४ । १८६,१
१८४,१ । ३२८,१४ । ५८३,८ । ७७४,१ ।

अमरविंशः । १७१,४ ।

(987)

आ

आश्विनः । ४०,१० । ८२,१ । १०४,११ । १२६,१० ।

आश्वलायनः । ५७,१ । १२३,६ । १२४,५ । १६१,८ । १८२,
१०,१५ । १८७,१८ । २३२,१८ । ३३२,१ । ३३८,
११ । ३७२,१६ । ४६७,११ । ५२६,२१ । ६६२,० ।
७११,५ ।

6004

आकाशायनः २८, १८ । ५०, २२ । ६०, १० । ८०, १५ ।
 १०४, २, १२ । १०५, ५ । १०६, ६, १८ । १०८, ६ ।
 ११४, १० । ११८, २ । १२६, १० । १३०, ७ । १४५, ५ ।
 १४६, १० । १६०, ८ । १६७, ५ । १८०, ८ । २०५, १ ।
 २६०, २ । २६१, १६ । २७०, १४ । ३१५, ८ । ३७०,
 १५ । ४७०, ८ । ५१०, ४ । ५५७, ५ । ६०३, १४ ।
 ६०६, १५ । ६०८, १८ । ६८५, २ ।

उ

उज्ज्वलकारः १८२, २१ ।
 उग्रताः १४६, ३ । २४४, ४ । २५२, १८ । ३५३, ८ । ७८५,
 ५ । ८११, ६ ।

ऋ—

ऋषभशुक्रः ४६, १ । ३१८, १२ । ४६६, ४ । ४८८, १० । ७१७,
 १८ ।

क—

ककीशायनः ३११, ११ । ३२२, ८ । ४४२, ११ । ५५५, ६ ।
 ६६३, १८ ।

कश्यपः ६३, १३ । २९७, ८ । ५५४, १० । ६५८, ११ ।

कात्यायनः २८, २१ । ३५, १४ । ४०, १० । ५०, ५ । ५८,
 १३ । ६०, १० । ७४, ६ । १५ । ७८, ८ । ८२, ५ । ८४,

विधानपरिजाते

४। ८६, १४। १०५, ६। ११८, ६। १२०, १५। १२१,
 ८। १२३, ८। १२४, १८। १६२, १६। १६३, ६।
 १६७, १६। १६४, १२ ॥

१७०, ३, १४। १७७, १४। १७८, १। १८१, १५ ॥
 १८७, ७, ११। २१३, १२। २१८, ५। २३६, ७। २३७,
 १। २३८, १७। २४१, १४। २५७, १, ८। २६५, ८।
 २६८, १६। २६८, १५। २७३, २। २७७, ३। ३०४,
 ८, २१। ३०६, १६। ३०८, ११। ३०८, २१। ३१४,
 ६। ३२२, ५। ३३०, १६। ३३०, ८, १०।
 ३३२, ६। ३३०, २। ३३१, २। ३३४, ११। ३३५,
 ५। ३३६, १, १५। ३७२, २०। ५४४, १०। ५५२,
 १८। ५५५, ५। ५८७, ८। ५८१, १०। ५८६, ८। ५८८,
 ८। ६०३, १७। ६०५, १७। ६२३, २०। ६६२, १७,
 २०। ७७१, १८। ७७२, १८। ७७५, ६। ७८८, १०।
 ७८२, १३। ८०२, १०। ८१३, १६।

कारिकाकारः ४५, १८। ११२, १२। १२३, २०। १२५,
 १४। १२७, १०। १२८, ५। १३५, ८।

काशनिर्णयदीपिकाकारः ५५२, ४।

987

काशपः ४५८, २।

काशीजिनिः २६३, ११। २६४, १४। ३१३, २२। ५५६,
 १। ५८१, १८। ६००, २२। ७८६, १७। ७८१, १३।

कीर्णकारः ५३३,२।

कीर्णव्यः ५८८,१३।

कीर्णतकिः १२०,८।

गः

गर्गः ७७,१५। १४४,११। १४५,१५। १४८,१। १६७,
१। १७८,७। १३०,१०। १३२,२। १५१,२। १५५,
१४। १६१,६। १६८,११। १७२,६। ४०७,१५।
४३७,८। ४५७,५। ४५८,५। ५८४,५। ५८८,२०।
६१५,१०। ६१८,१६। ७१२,१२। ८५२,८।

गार्ग्यः २७५,१०। २७६,१०। ४०५,१४। ५५१,१२।
५५२,८। ५५३,१७। ५५६,८। ५७०,१२। ७३८,
१४। ७७२,२।

गासवः १७२,१७। ३२१,१। ३६२,८। ५८४,१६। ५८५,
८। ६१४,४। ७३८,२१। ८०८,४। ८२०,७।

गोभिलः ११८,१०। ११८,२। १६२,१८। २२८,५। २३६,
१२। ३६७,४। ४६८,१८। ४८२,२१। ४८३,७।
५५१,२०। ७३१,१८।

गीतमः १५४,११। १८६,११। ३५४,१८। ३५८,२,८।
३७०,६। ५२०,२१। ५८८,१०। ८०४,१६। ८२२,२।

घ

घन्दिक्कारः ५,३

विधानपरिभाषा

ख

खानसैयः २६०,१४ । ५४१,८ । ६०६,८ । ८१०,१६ ।

ख

खसदग्निः ३०६,१ । ३५८,१८ ।

खातुधर्माः १८०,१३ । १८८,४ । २१६,१५ । २०२,४ ।
५८४,२ । ५८५,१६ । ८०८,२० ।

खावालिः १२४,१२ । १८०,१४ । १८१,२ । १८२,३ ।
३०८,१ । ४१०,३ । ४५०,१३ । ४८०,१३ । ६००,
१८ । ७३१,१२ । ७७२,१४ । ८०२,७ । ८११,८ ।

खीतिर्बुद्धकतिः १३०,१८ ।

ख

खिकाण्डमखणः १२२,६ । ४०७,४ । ५४४,१८ । ५४६,७ ।

ख

खयः १३५,१८ । १५४,२ । १६६,२ । १७७,६ । २२०,
१५ । २४१,२ । २४५,८ । २५३,२ । २६०,१ ।
२२०,१ । २३५,१६ । २३५,१ । २५६,१७ । २६०,

५। ६१६,७। ७४२,१५।

दमनकाः) २८३,१।

दाक्ष्याः २६३,३।

दिवोदासः ६७३,१७। ७०८,७। ७८३,१५। ७८६,१८।

८१४,४। ८१८,१०। ८२५,१६।

देवतः १५४,५। १६५,६। १७१,१। १७३,३। १८१,३।

२१७,११। २५२,१६। ३१०,२। ३१२,७। ३२३,

१४। ३४५,३। ४२८,१५। ४३०,१८। ४३६,१६।

५३०,११। ५३८,१। ५४१,२१। ५४२,२२। ५८८,

२०। ६१०,४। ६१८,२०। ६३३,१४। ७४२,१८।

७५४,२। ७७३,१४। ७७५,८। ७८१, १६। ७८८,

११। ७८८,६। ८२०,१२। ८३६,११। ८४२,१।

देवजामी ६१३,१७।

घ

घर्षाः ५१७,७।

घोष्यः २८७,४। ६३४,१२। ६५५,१३।

ज

जातरुः ८,६। ४०,१८। १३०,११। १३४,४,१२। १३६,

५। १४२,७। १७६,४। २४२,१। ४२८,७। ४५६,

८। ५०४,१। ५४८,२०। ५७६,८। ५७७,११।

५८०,१५। ५८८,१७। ६५८,१७। ७०३,४। ७१८,

विधानपरिभाषा

१६। ७२०,६। ७५८,७।

नारायणः ६७३,१६।

नारायणवृत्तिकात् ४४३,९।

नारायणभङ्गः २७५,१८।

निर्वाणवृत्तिकात् ७१८,२२।

वृत्तिकात् ५५,१५।

५

पतञ्जलिः ५१५,२।

पाराशरः १६२,८। १८८,३। २६५,१७। २६६,४। २७४,

७। ३३५,१०। ३६४,२०। ७६४,१२। ८५०,६।

परिशिष्टकारः ३०५,२।

पाराशरः १४८,७। १५१,६। १६०,३। ३७३,१।

पुलस्तः ३३८,१४। ४८४,१। ५८७,१८। ८११,१८।

पैङ्गः १२०,१,७।

पैठिनसिः ६,१७। ८४,१५। १८७,३। २२८,१६। ३११,

१८। ३२६,१५। ४३१,११। ५४४,३। ७४८,१७।

७६५,४।

प्रचेताः ३०,१८। १६५,१२। १७८,१४। ३२६,६।

६१२,३। ८०२,३। ८५१,१२।

प्रजापतिः ८०,७। १२५,१३। ६०८,१८।

ब्रह्मोपनिषत्कारः ८४,१४ ।

व

वाहयययः १४४,२० ।

वृद्धकतिः ४,२१ । ७,२ । ४०,२ । ४८,६ । १२४,१२ ।
१४५,१८ । १६१,५ । १६२,४ । १७४,२ । २३४,६ ।
२३६,४,१८ । २५१,२ । २४२,३ । २५२,८ । ४२२,
१२ । ५५२,१२ । ५८२,२२ । ७४२,४ । ७४८,१४ ।
७८१,५ । ८०५,२१ ।

वीधायनः ३०,८ । ८८,१२ । १०५,६ । १०८,१८ । १६०,
१६ । १७८,७ । २६८,१० । २८२,१७ । ३८०,८ ।
३८२,१२ । ३८२,६ । ३८५,१७ । ४०७,२ । ४४२,१ ।
४४६,११ । ५१०,८ । ५५५,१२ । ६१४,१२ । ७०५,४ ।

वृद्ध ५,१८ ।

भ

भद्राचार्यः ५१५,५ ।

भार्गवः ४६२,२ ।

भारद्वाजः २६५,१ । ७५,...

बभ्रुः १०७,४ । १७०,७ । १७१,

७ । २६५,१० । ३२८,२ । ४५०,१८ । ५६२,२ ।

म

मन्त्रः २२७,११ । २३०,५ ।

मदनपारिजातकारः ३६८,१७ । ७४८,१५ । ८०७,४ ।
८१८,५ ।

मनुः ५,१२ । २७,१८ । ३५,१ । ४८,११ । ५८,६ । ५८,
१० । ११५,१७ । १२०,१२ । १४८,२ । १५२,८,१२ ।
१५३,३ । १५७,१३ । १५८,१० । १६१,१२ । १६४,
१ । १७०,४ । १७६,७ । १८४,७ । २०४,६ । २२६,
१६ । २३३,१५ । २३४,११ । २४५,१७ । २४६,१३ ।
२४७,१५ । २४८,१४ । २५०,४ । २५१,२० । २५२,
७ । २६२,८ । ३०५,५ । ३०६,१२,२० । ३१४,३ ।
३१८,१६ । ३१८,२० । ३२४,५,१६ । ३२६,३ । ३३३,
१३ । ३३७,२ । ३४३,३ । ३५१,१ । ३६३,१३ । ३६८
१४ । ३७२,७ । ३७३,१३ । ४३५,१८ । ४७६,२१ ।
५४२,१५ । ५८२,६ । ६१०,७ । ६१५,६ । ७२८,१५ ।
७२८,४ । ७४४,१० । ८१६,१२ ।

मरुतः ८१,१५ । १६८,१७ । २३६,१ । २३८,२ । २६८,
१ । २७८,१५ । ३१०,३ । ४६८,७ । ७७२,५ । ७८७,
१,१३ ॥ ८१२,४ ।

मार्कण्डेयः १६२,१२ । १६७,१८ । १७६,१८ । १७८,१६ ।
३३१,७ । ३३८,२०, । ३५५,१० । ३६४,१७ । ४२८,
४ । ४५०,८ । ४६५,६ । ४७१,८ । ४७२,१२ ।

५६७,१५ ।

माण्डव्यः १३२,७ ।

माधवाचार्यः ११६,१८ । २४३,१८ । ४०७,७ । ४०८,७ ।
४११,६ । ४१३,१२,१५ । ४२६,६ । ४३७,१५ । ४४४,
१४ । ४७३,१७ । ४८३,६ । ४८५,५ । ५०१,७ । ५०७,
१८ । ५१४,१० । ५२३,१२ । ५४३,१७ । ५४५,५ ।
५६८,१५ । ५६६,१६ । ५६८,८ । ५८१,६ । ५८२,
१७ । ६१८,१६ । ६२१,१८ । ६२२,१७ । ७०४,८ ।
७०६,१० । ७१३,१४ । ७१५,१८ ।

मोक्षबूटः ५२८,५ ।

य

यज्ञपात्रः ११७,१३ ।

यमः १६१,३,२१ । १६३,१७ । १६८,२ । १८३,५ । १८५,
१४ । २२३,५,१७ । २२७,१८ । २३३,१२ । २३५,१ ।
२४८,५ । २५४,८ । २६२,३ । २६६,१४ । २७२,१३ ।
३१४,१६ । ३२८,११ । ३३०,१८ । ३५७,८ । ३५८,
११ । ३७०,१ । ३७२,३ । ५५३,१८ । ५८३,३,११ ।
५८८,११ । ६१४,११ । ७०५,१७ । ७८२,८ ।

यान्नवल्काः ५,४ । ५८,१ । ५८,४ । ७७,४ । १५५,११ ।
१६१,१८ । १७६,४ । २२३,२१ । २३३,६ । २३८,
७,१८ । २४१,२० । २४४,१४ । २४७,६ । २४८,१५ ।
२४८,१ । २५०,८ । २५६,८ । २५७,१० । २७७,५ ।

विधानपरिजात

२८६, १८ । ३०७, ७ । ३१७, ६ । ३२३, २ । ३३४, २० ।
 ३४०, १ । ३४४, ४ । ३४५, ५ । ३४६, १३ । ३५६, २० ।
 ३६२, १८ । ३६३, १० । ३६८, १८ । ३७०, ८ । ३७७,
 १० । ५०३, १३ । ५४६, ५ । ५५५, १२ । ५८८, १२ ।
 ७३५, २० ।

योगियाज्ञवल्क्यः १७४, ७ । १७६, १२ । १८०, ८ । १८८,
 ११ । २१५, ७ । २५७, १६ । ७६७, १६ ।

योगी २२६, १८ । २५३, १० । २५८, ८, १६ । २६४, ६ ।
 २६६, ८ । २७२, १८ । २७७, १८ । २८०, १ । ३२७, ४ ।

योगीश्वरः १३६, १५ । १५८, १८ । १८५, ६ । २४५, १३ ।

ल

लक्षः १३२, ४ । ६२०, ६ । ७२८, १० । ८४८, २ ।

लोभाक्षिः ३४, ४, १८ । ११८, १६ । २७०, ३ । ४४७, १२ ।
 ४६८, ७ । ७८७, १ ।

लसः ४५०, २ ।

लसुबमिहिरः १३१, ३ ।

लसुबः १०, ५ । ३०, ६ । १५७, ४ । १७०, ११ । १७८, २ ।

२२४,१२ । २४७,१२ । २६८,१३ । २७०,१६ । २७२,
१६ । २८०,१ । ३२२,२ । ३३७,१७ । ३५८,१५ ।
४४५,१ । ४७३,२२ । ५८८,२० । ६१३,१६ । ७७७,१ ।

विज्ञानेश्वरः १५५,१५ । २५०,१६ । ४६७,८ । ५८०,८ ।

विद्यारम्भः १२०,२ ।

विश्वकर्माः ८६०,७ ।

विष्णुः ७,१५ । १०७,१३ । १४८,६ । १६६,५ । १६७,
१० । १७६,१७ । १८१,१३ । १८८,८ । १८०,५ ।
२०४,८ । २३३,१४ । ३१८,८ । ४३४,२ । ४६६,
३,१० । ४८८,२ । ४८७,२० । ५१०,४ । ५७५,१२ ।
५८८,१ । ६५७,११ । ६८८,८ । ७००,१० । ७४१,
२२ । ७४८,७ । ८१७,४ ।

ब्रह्मगर्भः ५२८,१८ । ५८०,४ । ७०४,१५ ।

ब्रह्मनारदः ८६२,११ ।

ब्रह्ममनुः ३०,१२ । ३४,१८ । ५४,७ । १८३,१ । २७३,४ ।
३२६,२२ । ३३४,१४ । ५८७,१८ । ५८८,४ ।

ब्रह्मशिवल्लभः ३४,१४ । ३५,१० । ७६४,६ । ७६७,१० ।

ब्रह्मविष्णुः ४५६,११ । ४६७,२० । ४७१,१२ । ४८२,४ ।
७२१,४ ।

ब्रह्मशांतिपः ३०,८ । १५ । २७५,४ । ३३८,१५ । ८०८,
११ ।

ब्रह्ममनुः ५८५,२२ ।

ब्रह्मपराशरः ६१०,१४ ।

विधानपरिजाति

बृहत्पाराशरः १८८, १५ । ३४३, १४ । ६१३, २२ ।
 वैखानसः ४०६, १४ ।
 वैजवापयनः १३१, ६ ।
 वैशम्पयनः ८१, ८ ।
 व्याघ्रपादः ११६, १० । १५५, २१ । २६४, १० । ३२७, २१ ।
 ४६७, २२ । ७७४, ७ ।
 व्यासः ८, ३ । ३७, १३ । ४६, ४ । ६२, १३ । ६४, ३ । ६५,
 ४ । ६६, १३ । १४५, १० । १४८, १० । १७३, ८ ।
 १७५, २० । १७८, ८ । १८०, ३ । १८१, ११ । १८३,
 १४ । २०८, २ । २१५, १३ । २१६, ११ । २१८, २, १२ ।
 २१८, ८ । २२०, ४ । २२७, ५ । २४८, १४ । २६४, ४ ।
 २७०, १८ । २८४, ६ । ३०७, ४, १३, १५ । ३०८, ४ ।
 ३१४, १० । ३२३, २० । ३२५, १४ । ३५४, ४ । ३५८,
 १५ । ३६३, १७ । ३७४, ४ । ४३८, १३ । ४४७, १४ ।
 ४५०, ५ । ४६४, १२ । ४६७, १२ । ४७१, १५ । ५५२,
 १४ । ७४५, ५ । ७८४, १४ । ८३६, ४ । ८५३, २ ।

श

शङ्खः १४६, ८ । १५२, १७ । १६४, १६ । १७४, १७ । १८७,
 १४ । १८२, ११ । २०४, १३ । २७६, १५ । ३०४, १३ ।
 ३२५, १७ । ३४०, २० । ४६५, २ । ५८०, १३ । ५८१,

३। ७२३,१४। ७४५,८। ७६६,१। ७७८,१६।
८०६,४।

शाकटायनः ६१२,१६।

शाङ्खायनः १२४,८। ८०५,१०।

शातातपः ११७,१६। १२१,५। १६५,१०। १८७,८।
२१६,७। २६०,६। ३३८,३। ३४६,६। ३५७,६।
३७२,१८। ३८१,७। ४३८,८। ४४०,८। ४६६,१८।
७६४,३।

शालङ्कायनः २७१,१५। ३११,१५।

शौनकाः ११,१। १५,१८। ३६,१७। ३८,१२। ४५,८।
५१,३। ६५,१८। ७२,१२। ७५,५,१८। ७७,१।
७८,१२। ८२,२२। ८३,१०। ८६,७। ८८,१। ८४,
१७। ८८,८। १०८,१३। ११७,६। १२०,१८।
१२४,२। १२७,१३। १२८,२०। १४०,८। १५४,
१४। १८०,१८। २१४,१२। २१५,१०। २२६,८।
२३२,७। २६०,७। २८६,१६। ३२१,८। ३३५,१४।
६६२,२। ८३५,१२।

श्रीधरः ६०१,८।

श्रीपतिः १३५,१८। १८६,१८। ८५४,५।

त

सत्यव्रतः ८५,१। ४०६,११। ४११,१४। ५३८,१८।

विधानपरिजाते

५४४,२ । ८००,४ । ८१०,१३ ।

सनत्कुमारः ६८८,३१ ।०

सुदर्शनाचार्यः ७३,२ । ०

सुमन्तुः ३६,१४ । १४६,६ । १६५,८ । ४२८,२ । ४६७,
३ । ५८३,१६ । ६०७,१६ । ७६८,४,१४ । ७८२,१६ ।
७८४,१३ । ७८७,१६ । ८०७,२० । ८१०,३ ।

सूतः ६०७,४ ।

सूत्रकारः २१४,५ । ६६१,१८ ।

स्फन्दः ५८३,८ ।

स्मृतिदर्पणकारः ७८७,१६ ।

स्मृतिरत्नावलीकारः ६००,८ । ७८३,१७ । ८०४,१२ ।
८११,४ । ८१८,८ ।

संयज्ञकारः ५४,११ । ८८,१६ । १२१,१२ ।

संवत्सः ४८,१८ । ५०,१ ।

शारीतः ११८,१६ । १५१,११ । १५२,८ । १५८,७ ।
१६०,१८ । १६२,२१ । १६३,१४ । १६५,१ । २६३,
७ । २७२,११ । २७५,७ । ३६४,८ । ४११,११ । ४२५,
३ । ४४८,१८ । ४४८,११ । ५६६,१ ।

श्रीमाद्रिः ३०,४ । ११६,१८ । १४०,८ । ४४०,१५ । ४४८,
२ । ४८४,१३ । ४८५,१८ । ५४३,१६ । ५५०,१८ ।
५५१,१८ । ५६१,७ । ५६२,१८ । ५६५,८ । ५६८,

६। ५७०,४। ५७५,१८। ५८६,८। ६११,१०।
 ६१३,१। ६३२,४। ६४८,२०। ७००,१६। ७०४,
 ७। ७०६,१०। ७१३,८। ७१५,१८। ७१७,३।
 ७१८,४। ८०७,५। ८०८,१०। ८१०,५। ८१३,७।

अथानामनिर्घण्टः ।

अ

अग्निपुराणम् ५६०,२०। ५७७,१६। ८०५,१५।
 अङ्कतसागरः ४६३,३।
 अमलभाष्यम् ४४२,१७।
 अपराकः १४४,१। १४६,३। ४३७,१०। ४६७,१२।
 ४८२,२। ४८१,५। ५७३,१। ५८०,१३। ६१०,८।
 ६१४,११। ६७०,८। ७०५,१। ७४२,७। ७५८,१६।
 अभिधानम् २८२,२२। ५१६,४। ६७०,१७।
 अक्षयकृतिः ४७५,१५।

आ

आज्यम् ४८,३। ५३८,४। ५४१,१।

विधानपारिजाते

- भागमः २८१,५ । ४०१,१८ ।
- आचारदीपः १५६,८ । १६१,२१ । १७६,१ । २०३,७ ।
२७८,१६ । २८६,५ । २८५,३ । ३२४,२.१२ । ३२७,
१५ । ५३३,८ ।
- आचारप्रदीपः १७१,१० ।
- आदित्यपुराणम् १४४,१ । २८२,१ । २८६,१८ । ३४६,१ ।
५०१,८ । ५८८,२ । ६६८,१६ ।
- आपस्तम्बश्रुतिः ७५८,३ ।
- आपस्तम्बसूत्रम् ४४२,२० ।
- आपस्तम्बश्रौतसूत्रम् १२६,१० ।
- आपस्तम्बीयम् ३०८,१८ ।
- आश्वलायनकारिका २५,१० । ४१,३ । ७४,१२ । १०८,
८ । ५५५,२,१५ ।
- आश्वलायनगृह्यम् ३८,३ । ७२,७ ।
- आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् ८१,१ । ८५,८ । १८४,१६ ।
१८८,१४ । २०८,११ । ३०८,६ । . . .
- आश्वलायनपरिशिष्टम् २५५,१८ ।
- आश्वलायनसूत्रम् ७४,१ । १२३,२ । ४४३,२ । ६८६,३ ।
- आयुर्वेदः ३५६,११ ।

• ई

ईशानसंहिता ७१२,१६ । ७१६,२० ।

उ

उदीचपुराणम् ७३०,२ ।

उग्रनः कृतिः ८१८,१३ ।

कृ—

कृत्विधानम् १०८,१२ । १२६,३ । २६१,१८ । ३८४,
२० । ३५१,१५ । ३६१,२ । ४४८,६ । ४५५,२ । ४८४,
२,११ । ६०१,१ । ६०८,२ । ६६२,५ । ६८५,१८ ।

क—

कठश्रुतिः ५१५,११ ।

कस्यतरुः ६१८,८ । ७११,१० ।

काठकण्डम् ६१०,१७ । ६८६,८ ।

काण्डशाखा ५०३,७ । ५१६,२ ।

कामिकम् ७१२,१० ।

कात्यायनव्यह्नम् ३८,५ ।

कात्यायनव्यह्नपरिशिष्टम् ३१४,२१ ।

कात्यायनपरिशिष्टम् २८,५ ।

कात्यायनश्रौतसूत्रम् ७५६,१३ ।

कात्यायनसूत्रम् २८,८ । ७३,८,१३ । १४५,७ । २५६,१८ ।

५५२,७ । ५५७,६ । ६६२,१८ । ७७१,१३ । ८१३,४ ।

विधानपारिजाते

कात्यायनस्मृतिः ४४४, ६ । ५२७, १५ ।

कारिका ३२, ६ । १११, ७ । ६६२, १ ।

काशखण्डम् ५८८, ५ ।

काशदीपः १३१, १३ ।

काशनिर्णयः २८७, ३ । ५२३, १२ ।

काशनिर्णयदीपिका ३१०, ८ । ४३५, ६ । ४५३, १४ । ६४८,
१ । ८७०, ४ ।

काशप्रविकः ४६३, १७ ।

काशाग््निरूपनिघट्ट २०६, २० ।

काशादर्शः १२२, १ । १४६, १६ । ४४७, २१ । ४५४ २० ।
४६७, १६ । ४८३, ४ । ५२८, १८ । ६१३, १२ । ६७६,
४ । ७८७, १६ । ८०२, १७ । ८०३, ११ ।

काशिकापुराणम् ६५०, २ । ६५१, १५ ।

काशोत्तरम् ५४८, ११ । ७१७, ८ । ८५६, २ ।

काशोखण्डम् १८७, १५ । २०१, ३ । २०४, १६ । २८५, १७ ।
४८८, १३ । ५०६, १६ । ६६५, १३ । ६६६, ८ । ६८२,
५ । ७०६, ६ । ७२६, ४ । ७४०, १२ । ७४३, १३ ।
७५३, ८ । ७५५, ६ । ७६१, ११ । ७७३, ४ । ८३५, १३ ।

काशीजिनिस्मृतिः ६११, १३ ।

काशीपुराणम् ८४, १८ । १४८, ३ । २४८, ३ । २७८, १८ ।
३०३, १४ । ४२५, ६ । ४३०, १४ । ५१३, १५ । ६५७,

८। ७३१,१६।

काल्यारण्यम् ६६०,१३।

कीर्त्तयाम् २५१५। २६५,२०। २७८,१२। २८२,१८।

७२७,१२,२१। ७३०,८। ७४०,१४। ७६३,१।

७७७,८।

क्रियासारः २८३,१६।

ख

खादिरण्डम् ५५५,८।

ग

गर्गकृतिः ४४८,६।

गरुडपुराणम् ४५४,८।

गयामाहात्म्यम् ७६८,८। ८०५,५।

गाण्डवम् २८५,२१। २८७,१०। २८५,१५। ४८८,२०।

४८८,६। ५४१,११। ६३१,१४। ७१४,१५। ७२४,

२। ७२५,१२। ७५०,१६। ७८२,१०।

गीता २८८,२०।

गृह्यपरिशिष्टम् ३०,२२। ३६,६। ४१,१०। ७२,१०।

७५,१०। १११,८।

गोविन्दार्कः ६१८,१६। ७१८,१६। ७२०,१।

विधानपारिजाते .

गोभिलसूचम ३३ = १५ ।
 गोभिलस्मृति १५५६, ११ ।
 गौतमीतन्त्रम् १८८, ८ । ५०६, ८ ।

च

चतुर्विंशतिमतम् २८, १ । २४८, ८ । ४५६, ४ । ४६४, ८ ।
 ५६६, २१ । ५६८, ३ । ८०५, १३ । ८०८, ६ । ८१२, १० ।
 चन्द्रिका २६, ६ । ७५, १ । ७८, १५ । १२७, २२ । १६३,
 १७ । ३३३, १६ । ३५३, १२ । ६०८, १० ।
 चमत्कारखण्डम् ३०७, १८ ।

छ

छन्दोगपरिशिष्टम् २५७.१ । ५५५, २० ।

ज

जाबालस्मृतिः ४७६, १० । ७८५, ११ ।
 जाबालोपनिषद् ३७६, ७, १७ ।
 जैमिनिस्मृतिः १७७, २० । ४७३, १२
 ज्योतिर्निबन्धः १४२, ११ । १४४, ११ । ४५८, ८ । ४८०,
 १२ । ४८८, ७ । ६७१, १४ । ६७४, ४ । ८५८, १२ ।

..... १०२,११ । १०३,१२ । १०४,१३ ।

ज्योतिःप्रकाशः ११२,१० ।

ज्योतिःपरामरः ५५४,१८ ।

ज्योतिःसागरः १३४,१ । ४६३,८ ।

उ

सामरतन्त्रम् ६५०,६ ।

त

तत्त्वसागरः ८५०,१४ ।

तन्त्रवार्त्तिकम् ५१३,५ ।

तिथितत्त्वम् ६१८,५ ।

तीर्थसौख्यम् ५३२,१२ ।

तैत्तिरीयम् १२३,१० । १०५,१६ । ३८१,१० ।

तैत्तिरीयारण्यकम् ३३६,६ । ५०३,३ ।

तैत्तिरीयश्रुतिः ३३८,२० । ४४५,१४ । ५४६,१० ।

त्रिखलीवितुः १८१,१० । २६८,२२ । ६८४,४ । ७२३,

१४ । ७५४,२ । ७५६,२ ।

त्रिसोक्तसौख्यपञ्चरात्रम् ५१२,१२ ।

द

दशज्युतिः ३५२,१६ । ७६१,० ।

विधानपारिजाते

दिवोदासनिबन्धः ४८२, २१ । ५४७, ३ । ५५८, ५ । ५६०,
५ । ५७२, १७ । ५७५, १४ । ५८१, ८ ।

दीपिका ४०६, ८ । ५४८, १५ । ५६८, ७ । ६०६, १२ ।
६१८, १६ । ६६१, १६ । ६६२, ५ । ६८८, १६ ।
६८४, १० ।

द्वैजानीयम् १२५, ५ ।

द्वैजसृष्टिः ४६८, १४ । ८०५, ३ ।

देवीपुराणम् २८६, २ । ४५६, ८ । ४८१, १८ । ४८३, ६ ।
५४०, १८ । ६१७, ३, १२ । ६१८, ६ । ६२०, १८ । ६२१,
६, १७ । ६२३, ८ । ६२५, ३ । ६२८, १०, २० । ६३२,
७ । ६३३, ५ । ६३५, ३ । ६३८, २, १८ । ६४०, ४ ।
६४८, १४ । ६५०, ५ । ६५१, २ । ७६७, ५ । ७७८, ३ ।
७८०, १२ । ७८८, २ । ८३८, १४ । ८७०, २ ।

घारकामाहात्म्यम् ५०५, ३ ।

घ

अथसनिबन्धः ७०८, ८ ।

अर्थाप्रदीपः ६३०, ३ ।

अर्थाप्रश्नः १८२, १७ ।

अर्थसूत्रसृष्टिः ४४८, ८ ।

अर्थानुशासनम् ३१३, २० ।

न

जन्दिपुराणम् २८३,५ । ५४०,२ ।
 नागरखण्डम् ५८८,१४ । ५८१,२ । ६००,१२ । ६११,१७ ।
 ६१२,८ ७१४,५ ।
 नारदस्मृतिः ६७२,१८ ।
 नारदीयम् १०८,१८ । २७८,१ । २८२,२,२२ । ३४१,६ ।
 ४३४, ८ । ४३६,४ । ४४०,५ । ४८१,१८ । ४८२,
 ७ । ५२१,१८ । ५४०,८ । ५७३,१२,१६ । ५७४,
 ८ । ५७६,२ । ६८१,१४ । ७०२,१० । ७११,१३ ।
 ८४६,२ । ८६२,१ । ८६८,६ ।
 नारदीयपञ्चरत्नम् २८३,११ । ५०५,११ । ५१२,७ ।
 ५२०,७ । ५२२,८ ।
 नारायणवृत्तिः ६०७,८ । ६८६,८ ।
 निगमः २७८,६ । ३४३,१७ । ५८६,५ । ७७५,१५ ।
 निर्णयदयीः ४४८,५ । ४५६,८ । ५७१,६ । ५८१,२ ।
 ६१५,१६ ६५६,११ । ६७३,११ ।
 निर्णयसागर ६८०,१० ।
 निर्णयामृतम् २८३,५ । ४११,१८ । ४६८,८ । ४७६,११ ।
 ४८३,६ । ४८९,१७ । ५००,१०,१५ । ५५६,२० ।
 ५६५,१८ । ५६७,१४ । ५६८,१३,२० । ५७०,२ ।
 ५७६,८ । ५७८,१ । ६०२,२ । ६०५,११ । ६३१,३ ।
 ६३२,७ । ६३८,१० । ६३८,२ । ६६८,१२ । ६७०,

विधानपरिजाते

- १७। ६७१,२०। ६७५,२०। ७१८,७।
 वृत्तिपरिषदा २८२,१४। ४३२,१२। ४३६,११।
 ५०१,१७।
 वृत्तिपुराणम् २७७,१५। २८३,१८। ४८५,१८। ४८६,
 १०। ४८७,२।
 वृत्तिप्रसादनिकम्: ६२०,१२।
 न्यायः १७२,४।
 पञ्चपुराणम् ४२७,६। ४२८,८। ४३२,१३। ५६२,१५।
 ६८०,१६।

प

- परशुरामपंचतिः ३८७,६।
 परिभाषा ३८६,१६।
 पञ्चरात्रम् २०६,६। २८०,१२। २८२,२२। ३०८,१४।
 ३१२,११। ५२३,१८। ८५८,४।
 पाणिनीयम् २३३,२०।
 पापम् १८८,३। १८६,१७। २२१,१८। २७८,८।
 २८४,२०। २८२,१८। २८७,६। ३७२,१३। ४१२,
 ८। ४२८,१८। ४३४,११। ४८७,१०। ४८०,१८।
 ४८२,१४। ५०६,१८। ५०५,१४। ५२०,१८।
 ५२२,८। ५२३,१३। ५२३,१४। ५४३,१०। ६४८,

१८॥ ६६४,५। ६६५,४,१५। ६६७,११। ६६८,
८,२१। ६७२,८। ६७४,११। ६७६,३। ६७७,
१६। ६८१,६। ६८४,१०। ६८८,२। ६९०,८।
७००,३। ७०१,२,८। ७०२,५। ७०७,३। ७०८,
१५। ७०८,६। ७१०,४। ७१४,२०। ७१७,१३।
७८०,१५। ७८८,२०। ८३८,१।

पाराशर माघवीयम् १८८,२। २०१,१०। ५५१,१३।
५८०,२२। ५८१,१८।

पाराशरस्मृतिटीका ५१४,१०।

पारिजातः १८४,६। २०२,७। २२७,८। २५८,१६।
३३४,१३। ३५०,१८। ३५८,७।

पुराणम् ३००,१। ३०८,१।

पुराणसमुच्चयः ४२८,११। ४६२,१५। ४८३,१४। ५५०,
८। ५८४,८। ६०१,१८। ६०४,१। ६०६,७।
६७८,२।

सुवर्णार्थपवोषः २०४,३।

सुक्तरपुराणम् ६७६,८।

• पृथ्वीचन्द्रोदयनिम्बः ४६२,१५। ४८८,२। ५०८,१२।
५८०,१५। ६०३,१८। ६१४,७। ६७३,१। ७००,१०।

पैठिनसिद्धतिः ११७,४। ७६४,१७।

प्रकाशसंहिता २०५,११।

प्रभासखण्डम् ५४४,१३। ७०२,१। ७५२,६। ७५५,११।
७८५,८।

विधानपारिजाते

प्रयोगपारिजातः १५, १३ । ३२, ५ । ५५, १३ । ८०, १६ ।
 ८६, ३ । १५६, ६ । २७४, २१ । २८४, ६ । ३३०, १० ।
 ४६८, १८ । ५८६, १८ । ५८८, १८ । ५८७, १६ । ६००,
 १ । ६१३, ३ । ७६८, ६५ ।
 प्रयोगरत्नम् २७५, १८ ।
 प्राचीसाधनसिद्धान्तः ८६०, १७ ।

व

वृहत्सप्तिकृतिः ५८४, २२ । ७८५, १४ ।
 वीक्षायनसूत्रम् ५५२, ५ ।
 वीक्षायनकृतिः ७५, १७ । ११७, १३ । ४४४, ६ ।
 वज्रपुराणम् ३१, ६६ । ३२, ४ । ६२, १० । ६३, ६ । ५७, ६ ।
 ८८, ८ । ३२५, ६१ । ३५५, १ । ४८०, ८ । ७४१, ७ ।
 ७४७, १ । ७७४, १२ । ८४५, ५ ।
 वज्रवैवर्तम् २७३, १८ । ३७५, ६ । ४२३, ३ । ४३४, १५ ।
 ४३८, ७ । ५२२, २१ । ५३८, १ । ५३०, १२ । ५३६,
 १३ । ५६२, ७ । ५६५, ८ । ६३७, २२ । ७८२, ७ ।
 ७०४, ७ । ७१८, ४ ।
 वज्रयामलम् ५३८, १४ ।
 वज्रसिद्धान्तः ४७४, १ ।
 वज्राण्डम् २०१, १० । ४३३, १५ । ५२१, १७ । ५८८, ७ ।

६०५,२० । ६१३,११ । ६१७,११ । ६२२,१२ । ७६८,
१३ । ७२४,१४ ।

महाभूमम् ६,२० । ७,८ । २६,१३ । ३६,१६ । ४७,१८ ।
१४३,१६ । १६८,१० । ३१७,२ । ३३१,१८,२२ ।
४०८,४ । ४२५,१८ । ४८१,२१ । ४८७,२ । ४८५,
१२ । ४८८,५ । ५०४,१ । ५०६,१२ । ५२८,१ ।
५५६,१६ । ५८६,१३ । ५८८,२१ । ५८९,२१ । ६०२,
१८ । ६०७,१७ । ६१३,६ । ६१३,१६ । ६१६,४ ।
६७३,१ । ६८४,२१ । ६८६,१२ । ६८०,१ । ७०१,
११ । ७१०,७ । ७२७,६ । ८३८,६ । ८४३,१२ ।
८४३,१० । ८४४,५ । ८४८,१८ ।

माहात्म्यम् १२०,१,२,३ ।

ब्रह्मण भाष्यम् १०७,४ ।

भ

भविष्यपुराणम् ३४,१२ । ३३२,१६ । ३६४,२ । ४८१,५ ।
४८२,२ । ४८३,८ । ५००,१०,१५ । ५०१,१७ । ५२७,
७ । ५३०,८ । ५३१,३,२० । ५३४,११,२१ । ५३७,
३ । ५३८,१६ । ५४६,१२ । ५४७,८ । ५५६,१३ ।
५५८,१५ । ५६३,५ । ५६७,८ । ५७०,१४ । ५७४,२० ।
५७५,१४ । ५७७,३ । ५८६,७ । ५८३,१५ । ६०३,८ ।
६२०,१७,२० । ६२४,३ । ६३०,५ । ६४०,५ । ६५६,
३ । ६५८,२० । ६६०,४ । ६७०,१८ । ६७६,१८ ।

विधानपरिजाती

६०६,१४ । ६८२,२० । ६८८,१५ । ७०७,४ । ७१०,
 १२ । ७१८,२२ । ७२१,२१ । ७२२,६ । ७८१,१३ ।
 ८०८,८ । ८१६,१८ । ८४४,८ । ८६६,८ । ८६८,६ ।
 मणिषीतरम् ३५७,२ । ६७२,८ । ७२०,१५ । ७७४,८ ।
 ७७६,१३ । ८६७,५ ।

भागवतम् २८२,११ । ३४४,१ ।

भार्गवार्चनम् ५३६,४ ।

भार्गवार्चन चन्द्रिका ५३१,२० ।

भार्गवार्चन दीपिका ४५५,१३ ।

भारद्वाजश्रुतम् ११६,४ ।

भीमपराक्रमम् १३३,१६ ।

भुजबलभीमम् ८६३,४ ।

म

मत्स्यपुराणम् २८,१४ । ११३,१८ । ४४८,१६ । ४५८,१३ ।

४८३,१२ । ६०८,४ ।

मदनपरिजातः २२८,६ । २३६,११ । २३७,८ । २६४,

१० । ३०६,१ । ३०८,२० । ३३०,१६ । ३३८,२० ।

४४७,१२ । ४६८,३ । ५५१,१८ । ५८२,७ । ७७३,

७११,७८,१५ ।

मदन महावर्णनः ३७६,२० ।

मदनरत्नम् १४४,६ । ४३०,५ । ५४३,६ । ५६८,२० ॥
५७०,२ । ५७६,१३ । ५७८,१६ । ६०५,१४ । ६३८,
७,११ । ६४८,१५ । ६५६,४ । ६८३,१३ । ७०८,
१७ । ७१३,१३ ।

मनुस्मृतिः ४७६,६ । ५१०,६ । ५११,४ ।

महाशयः ३८२,११ । ४००,३ ।

महाभारतम् २०८,१५ । २४३,७,१७ । २४८,११ । २५२,
१० । २८८,१ । ३२३,६ । ३२४,१८ । ३३१,४ ।
३५५,४ । ३६१,१० । ४६५,१३ । ४७७,१२ । ४७८,
७ । ५०७,१ । ५२१,१८ । ५२८,६ । ५४०,१३ ॥
५८१,२ । ५८६,५ । ५८३,१८ । ६१४,१८ । ६३७,
८ । ७०८,१८ । ७१८,५ । ७२४,८ । ७२५,१५ ।
७२६,१ । ७२८,४ । ७२८,८ । ७६२,२ । ७७४,७ ।
महाभाष्यम् ५१५,२ ।

मार्कण्डेयपुराणम् ४८१,११ । ५८६,१३ । ६०८,१० ।
६१७,१८ । ७६५,१ । ८७१,२ ।

माख्यम् २६२,११ । २६४,१६ । २७८,६ । ३६६,१३ ।
४११,१ । ४३४,८ । ४३६,१ । ४८२,७ । ५४२,२ ।
५४७,१२ । ५७५,१५ । ६०१,५ । ६२४,१५ । ६७६,
१५ । ६८१,१० । ७४५,१६ । ७७५,१ । ७७६,४ ।
७७७,१३ । ८६४,१८ ।

माधवीयम् ७,५ । १२५,६ । ४२८,१६ । ४३२,६ । ४३३,
१ । ४३६,१६ । ४६४,५ । ४६७,२० । ४७१,२ ।

विधानपारिजाते

- ४७२,१८ । ५३८,११ । ५७१,१० । ६४८,४ । ७१२,४ ।
 माघवीयस्मृतिः ४४०,१३ । ४५१,२ ।
 मिताक्षरा १३०,११ । १८४,१२ । २८६,१८ । ३०४,१५ ।
 ३३०,१३ । ४६७,८ । ५२२,१५ । ७८३,१७ ।
 मीमांसासारः ६०,७ ।
 मुक्तावलिः ४५५,१७ । ४५६,४ ।
 मुहुर्त्तसंयद्धः १३२,२१ ।
 मैत्रायणीयपरिशिष्टम् ६०६,१७ । ७८६,१६ । ७८७,५ ।
 मैत्रायणीयश्रुतिः १०७,१० ।

य

- यजुर्वेदः ५०२,२१ ।
 यमस्मृतिः ४१,८ । ४११,१७ । ५६८,१० ।

र

- रतिरहस्यम् ३६५,१४ ।
 रत्नमाला ४८२,३ । ५३७,२० । ६०४,१८ । ७२०,१३ ।
 ७२७,१३ । ८५०,१० । ८५८,६ ।
 रत्नसामरः ४७०,६ ।
 रत्नावली ८५७,१ ।

रामायणचन्द्रिका ४८०, ६१ ४८३, ७। ५०१, १७। ५३१,
 २। ५४८, १८। ६८४, ५।
 अद्भुतकर्मणम् ३८०, ६। ६१८, १। ६२४, ७। ६२८, ८।
 ६२८, २। ६३२, १०। ६५०, १५। ६५६, १८। ६५२,
 २१। ६५६, २१।

ल

लघुनारदीयम् ६८२, १८।
 लिङ्गपुराणम् ४७३, ४। ६३४, १०। ६७५, ८।
 लोचनम् ४८, १।
 लोनाक्षिप्तुतिः ६१२, २०। ८०६, ११।

व

वाराहपुराणम् ४८४, ११।
 वशिष्ठसंहिता ५२३, ३। ५६१, १६।
 वशिष्ठस्मृतिः ७०४, १०।
 वक्रिपुराणम् ५५८, १२। ५६०, ६, १०। ५६५, १२। ५७६,
 १७। ५७८, १६। ८६६, १६।
 वाजसनेयकम् १२३, १४।
 वामनपुराणम् १८३, ७। २४४, १६। ४६१, ५। ५७५, ७।
 ६११, ६। ८१३, १४।
 वाराहतन्त्रम् ६२८, ११।

विधानपारिजाते

वापाङ्गपुराणम् २८७,११ । ४३७,१० । ४८८,८ । ५०५,

२१ । ५२८,१२ । ६०१,१३ । ६८५,१० । ७०६,११ ।

७६८,११ । ७८०,१८ ।

वासुदेवोपनिषद् १८८,१६ ।

वायवीयम् १८८,१८ । ४६७,८ । ५०५,३ । ६०८,६ ।

७६८,६ ।

वायव्यसंहिता ४२८,८ ।

वायुपुराणम् ४५,११ । ६१७,१५ । ३७८,६ । ५८८,२० ।

६१०,८ । ७४०,४ । ७४१,१५ । ७८८,१५ । ८१३,८ ।

विधिरत्नम् १०८,११ ।

विश्वकर्माक्षरम् ८५८,३ ।

विश्वकोषम् ५१२,१६ । ५१६,१५ ।

विश्वप्रकाशः १५,१४ । ६०२,४ ।

विश्वरूपनिबन्धः ६३८,१८ ।

विश्वार्थः ६८,१ । ७०,१४ । ७३,१५ । ११४,१२ ।

विष्णुम् ६८५,३ ।

विष्णुधर्मः ४०८,१ । ४३३,१८ । ४३६,८ । ४३७,१ ।

४७२,१ । ५२७,१२ । ५२८,१५ । ५३७,१३ । ५४२,

११ । ५६०,२,१० । ५७२,१८ । ५७३,८ । ६१०,

२ । ६२४,१८ । ६६६,१५ । ७०५,८ ।

विष्णुधर्माक्षरम् ३८४,२१ । ४२३,१२ । ४२४,२,१० ।

४५३,१२ । ५३४,७ । ६०८,८ । ७०६,१८ । ७७८,
६ । ८५८,१६ । ८६३,२ । १५॥ ८६५,७ । ८६७,११ ।
विष्णुपुराणम् २६,६ । २७,१४ । १८४,३ । २४८,१८ ।
३३८,३ । ३६३,४ । ५६८,१ । ७१७,२० । ७४४,३ ।
७४८,२ । ७६७,१२ । ७६८,८ ।

विष्णुभक्तिचन्द्रोदयः ४३२,१२ । ४३६,११ । ५०४,१ ।

विष्णुस्मृतिः ८,८ । ५१०,१६ । ५३८,२१ ।

विष्णुरहस्यम् ४२४,१८ । ४३१,३ । ४३२,१ । ४३५,१०,
१८ । ५४८,४ । ५४८,१० । ५७७,२ । ६७८,१३ ।
५८४,१० । ६६४,१४ ।

ब्रह्मपाराशरम् २४८,६ ।

ब्रह्मनारदीयम् १८८,७ । २०१,४ । २३४,१४ । २८२,
१७ । ३३४,२१ । ५०८,१८ ।

ब्रह्मसत्त्वित्कृतिः ५८४,२२ । ७६०,१५ ।

ब्रह्मपाराशरम् ३४८,२ । ३७८,१४ ।

वेदभाष्यम् ५०७,१८ ।

वैखानससूत्रम् २०३,१७ ।

व्यवहारतत्त्वम् १३३,८ ।

व्यवहारसमुच्चयः ५३८,८ ।

व्यासस्मृतिः ३१५,१३ ।

श

शतपथम् ३८०,१७ । ३८२,८ । ५०३,१२ । ५१६,२ ।

शतपथब्राह्मणम् ३३६,७ । ३६६,१६ । ३७६,१४ ।

विश्वानपारिजते

- अतपथश्रुतिः २५८,६ । ३८४,११ । ४४२,२२ । ४४३,१५ ।
 आङ्गायनश्रुतम् १५२,४ ।
 आम्निपटल १,३ ।
 आम्बपुराणम् ५१८,१५ ।
 आरदातिलकम् २२४,३ । २८०,८ ।
 शिवगीता ३७७,५ ।
 शिवधर्मः ५४३,७ ।
 शिवपुराणम् ८४६,१७ ।
 शिवरहस्यम् २६८,१४ । ६८२,१८ ।
 शिवार्चनचन्द्रिका ४७०,५ ।
 श्वेतहीमहात्म्यम् ५१८,८ ।
 शैवागमः ५४८,१५ ।
 शौनकीयम् ४०,८ । ८२६,५ । ८३४,१२ ।
 शौनकश्रुतपरिशिष्टम् ४५,८ ।
 आद्यकल्पः ३३३,७ ।
 आद्यदीपकविक्रमा ५८५,१८ ।

ष

- षडश्विंशत्यतम् ७,१० । १८२,४ । ३११,१५ । ३३१,१५ ।
 ३४५,७ । ४६८,१८ । ७८५,१५ । ८५३,५ । १२ ॥

स

- सनत्कुमारसंहिता ४२०,१७।
 सात्वतसंहिता २०५,७।
 सामवेदः ५०३,१६।
 सामोपनिषद् ३३६,२१।
 सायनीयम् १२८,८।
 सुदर्शनभाष्यम् ५५१,१७।
 सूक्तपरिशिष्टम् ५०२,१५।
 सूतसंहिता २०१,७। ५१८,१८।
 सूर्योदयनिबन्धः ४६८,५।
 सौरधर्मः ६८६,१४।
 सौरपुराणम् ६४८,११।
 स्कान्दपुराणम् ५३६,८। ७१६,१८। ७३३,१०।
 स्कान्दम् ३,५। ४८,१४। १६८,७। १७७,१। १८७,१५।
 १८४,१५। २०४,१६। २०६,७। २१६,१५। २२७,
 १४। २५५,१२। २७३,१३। २८५,११। २८७,७।
 २८३,८। २८५,१०। २८६,१। ३००,३। ३०२,
 १८। ३१०,७। ३१८,४। ३२८,१। ३४२,२। ३७३,
 १४। ३७६,७। ४५०,१०,१८। ४७८,१३। ४८५,३।
 ४८६,१। ४८८,२१। ५००,२। ५१२,२२। ५१८,६।
 ५२२,१८। ५२८,५। ५३०,४। ५३२,१। ५३७,
 १६। ५४४,७। ५४७,८। ५६१,१। ५६६,१२।

विधानपारिजाते

५७०,२ । ५७१,६,१० । ५७४,४ । ५७८,२ । ६०२,
 ४ । ६१८,३ । ६२२,८ । ६२६,१४ । ६३८,८ ।
 ६५८,१८ । ६६६,१० । ६६८,४ । ६७१,२० । ६७५,
 ५ । ६७८,३,८ । ६७८,८ । ६८१,१४ । ६८३,६ ।
 ६८४,१२ । ६८८,३ । ७०४,२२ । ७०५,६ । ७०७,
 ७ । ७०८,७ । ७१३,७ । ७१४,८ । ७१५,१,७ ।
 ७१६,४ । ७१७,१२ । ७१८,१४ । ७४३,७ । ८२४,१ ।
 ८३७,१६ । ८३८,१६ । ८४२,८ । ८४७,१ ।

आर्त्तसूत्रम् १२४,८ ।

स्मृतिचन्द्रिका ४३२,१८ । ४५४,१८ । ४८४,८ । ६६२,
 २० । ७०८,१३ । ७८६,१० ।

स्मृतिदर्पणम् ५८४,१६ । ५८५,८ । ६७२,१४ । ८१३,२१ ।

स्मृतिभाष्करः ५८,१२ । ८१,३ ।

स्मृतिरत्नम् ५०,१५ ।

स्मृतिरत्नावली १५६,२ । ७८२,१ ।

स्मृतिसमुच्चयः ६३८,५ ।

स्मृतिसारः १२८,१४ ।

स्मृतिमंथनः २०७,८ । ३३७,५ । ५८७,६ । ७७६,१० ।

स्मृत्यर्थसारः ७६,१७ । ८२,१७ । १६७,२२ । २३५,११ ।

२६२,१ । ३०८,७ । ३२१,१२ । ३३३,८ । ४८२,१८ ।

५८२,१५ । ५८५,७ । ७०४,१६ । ७३१,२१ । ७७२,

८,१६ । ७८४,७ । ७८६,१८ । ८०५,४ ।
 ज्योतिषिकारणम् ५१४,४ ।
 संवत्सः ४,१६ । ५,२० । ८,११,१५ । ५४,१४ । ५८,८ ।
 ६१,४ । ११४,१० । १४३,७ । १५१,१४ । १५३,२ ।
 १५८,७ । १६४,१० । १६८,१५ । १७२,१७ । १८२,
 ६ । १८७,१८ । १८८,८ । २२८,२ । २६८,१ । २७१,
 ८ । २७३,२१ । २७६,७ । ३०३,८ । ३०५,१६ । ३३०,
 ७ । ३३१,१२ । ३४८,१३ । ३५७,१७ । ३६३,२० ।
 ३६५,२ । ३६६,५ । ४३१,६ । ४७२,१२ । ६१०,१२ ।
 ५५४,६ । ५५६,१८ । ५८०,८ । ५८३,१० । ५८५,
 ६ । ६२२,३ । ६२३,५ । ६३२,१० । ६३४,१७ ।
 ६३८,१४ । ८१३,२ । ८४६,५ । ८३८,१ । ८४१,६ ।
 संज्ञिता ५८,१६ ।

भ

हरिवंशम् ३२८,७ । ५०७,१२ । ५४३,१ । ५५८,१६ ।
 हिमाद्रिः २८,१४ । ३१,६ । ३२,५ । ११८,१६ । १२२,
 १६ । १४३,१५ । २४८,१२ । २७०,२२ । २७२,४,८ ।
 ३०७,१८ । ३१०,१४ । ३८५,१८ । ३८६,८ । ४११,
 ६ । ४१२,७,८ । ४२८,१ । ४३०,१८ । ४३२,११ ।
 ४३६,१ । ४४६,१८ । ४५३,६ । ४५८,१२ । ४६६,
 १८ । ४७३,१६ । ४७४,४ । ४८०,८ । ४८२,१७ ।

विधानपरिभाषा

४८३,२ । ४८४,१ । ४८५,१८ । ४८६,५,१८ । ५२१,
 ५२८,१ । ५२९,५ । ५३०,८ । ५३४,२१ । ५४१,१६ ।
 ५४२,६ । ५४३,१० । ५४६,१२ । ५४८,४ । ५५१,
 २० । ५५६,११,१३ । ५६५,१ । ५६६,१ । ५६७,
 ८ । ५६८,१८ । ५७४,२० । ५७७,३ । ५८१,२१ ।
 ५८६,१० । ५८८,२१ । ५८९,१४ । ५९०,१८ ।
 ५९३,११ । ५९४,२२ । ५९८,३,५ । ६००,१२ । ६०६,
 ८ । ६०७,४ । ६०८,८ । ६१०,२,४ । ६११,१७ ।
 ६२०,१७,२० । ६२६,१४ । ६३१,१४ । ६३८,२ ।
 ६४०,५ । ६५५,१३ । ६५६,३ । ६५८,१८ । ६५९,
 ११ । ६६५,१ । ६७२,८ । ६७४,५ । ६७६,१८ ।
 ६७८,३,८ । ६७९,८ । ६८८,१५ । ६९०,१ । ६९१,
 १ । ६९३,६ । ६९६,१३ । ७०३,२० । ७०५,१७ ।
 ७०८,१५ । ७१०,४,७ । ७१७,१२ । ७२३,६,१६ ।
 ८५०,६ ।

विषयसूची ।

५

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
अर्कचिन्ताङ्कविधानम्	६७	१४
अक्षयवृत्तियात्रतम्	४८१	१६
अग्निसंसर्गः	८५	७
अग्न्याधानम्	८७	१८
अङ्कुरार्पणम्	१०	७
अङ्कुरार्पणाधिवासनकालः	८६६	१०
अनन्तव्रतम्	५८१	५
अनुदितास्तसमयलक्षणम्	७४	१५
अनामहेमन्त्राङ्कविधानम्	७८२	८
अन्वष्टकान्त्राङ्कविधानम्	६०५	१६
अपघातमृतानांन्त्राङ्कतिथिनिर्णयविधानम्	६१२	३
अभिवादनम्	२३३	८
अमावस्यानिर्णयविधानम्	४३८	३
अमुक्ताभरणसप्तमीव्रतविधानम्	५६८	१४
अशौचे विवाङ्कविधानम्	८	८

विधानपरिभाषा

षष्ठकात्राष्टविधानम्	६०३	१३
अष्टिष्वेपविधानम्	८२३	१०
अष्टानयनविधानम्	८२६	४

आ

आचमनविधिः	१५६	१७
आचारप्रशंसा	४०२	१
आर्द्राक्षतारोपणविधानम्	४४०	१
आधानम्	१४५	४
आपवृत्तिः	२५१	१
आमलकज्ञानकालनिर्णयविधानम्	८५३	१
आम्रयुजीकर्ष	६६१	१७
आम्रलायनादीनां होमे गौचकालः	७५	५
तदतिक्रमे प्रायश्चित्तविधानम्	७५	१०
आम्रलायनादीनां होमिसुखकालः	७५	६
आश्विनमासविधानानि	५८७	१७
आषाढमासविधानानि	५०१	१७

इ

इन्द्रजयकालनिर्णयः	४४६	५
--------------------	-----	---

उ

उच्छोदकज्ञानकासमिर्षयविधानम्

८५२

४

ख

खद्विपञ्चमीव्रतविधानम्

१६८

५

ए

एकादशीव्रतसंक्षेपः

४३३

१

एकादशुवासविधानम्

४२१

५

श्री

श्रीपासनहोमविधानम्

७२

६

श्रीपासनातिक्रमे प्रायश्चित्तविधानम्

१०८

१२

श्रीपासनीपद्युक्तम्

८७

१२

क

कन्यादानफलम्

४७

१८

विधानपरिभाषा

काष्ठादानविधानम्	४१	१०
कार्तिकव्रतोद्यायनम्	६८८	१
कार्तिकमासविधानादि	६६४	१
काञ्चलदानविधानम्	७०३	२०
कासनिर्घण्टविधानम्	४०५	१
कासाष्टमीव्रतविधानम्	६८२	२२
कुम्भचतुर्थीव्रतविधानम्	७०६	७
कुमारीपूजाविधानम्	६२६	१३
कुम्भपञ्चमविधानम्	५६६	१
कुम्भसप्तम्यादिमासविधिः	१६८	६
कौकिलान्नविधानम्	५४६	१२
कौतुकबन्धविधानम्	१५	१७

ख

नज्ज्वावासायनम्	६१४	११
खड्गदेवतासंनविधानम्	२७८	११
खड्गारण्यकासः	८५८	६
खड्गे ज्ञानविधानम्	१८१	११
खीपूजाविधानम्	६७७	१७
खीवर्षणपूजाविधानम्	६७८	८

ग्रहणकाशीनप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तविधानम्.

	४७५	१४
ग्रहणनिर्णयविधानम्	४५५	१२
ग्रहणादौ प्रतिप्रसवविधानम्	८४८	१
ग्रहणवेधे भोजननिषेधः	४७०	१४

घ

चन्द्रपट्टीव्रतविधानम्	६०१	१३
चम्पापट्टीव्रतविधानम्	६८३	१४
चातुर्मास्यव्रतविधानम्	५२८	१
शैवमासविधानानि	४८०	३

च

जम्पाष्टमीव्रतविधानम्	५५८	७
जपधर्माः	२१८	११
जयन्तीव्रतविधानम्	५५८	५
जिह्वास्तीचम्	३	५
ज्येष्ठापूजनम्	५७१	१०
ज्येष्ठमासविधानानि	४८८	५

त

तर्पणमः	७७०	१
---------	-----	---

वेदानपरिजाते

ताम्बूलभक्ष्यविधानम्	३५५	१४
तिथिनिर्णयविधानम्	४१३.	१३
तिलकधारणविधानम्	१८८	१
तिलकस्नानकालविधानम्		
	८५३	११
तिलचतुर्थीव्रतविधानम्	७०६	२
तीर्थचौरकालः	७५६	१
तीर्थगमनविधानम्	७४०	११
तीर्थगर्भनिरूपणम्	८४३	८
तीर्थतर्पणविधानम्	७६७	१
तीर्थाधिकारिलक्षणम्	७२७	३
तीर्थप्राप्तिदिनकालम्	७५१	३
तीर्थविशुद्धेवाः	७८१	२
तीर्थमाहात्म्यम्	७२८	१३
तीर्थमुष्णविधानम्	७५४	१
तीर्थयात्राकालः	७३७	१०
तीर्थयात्रानियमः	७४५	४
तीर्थयात्राविधानानि	७२३	१३
तीर्थत्राहविधानम्	७७७	५
तीर्थत्राहाधिकारापवादः	७८१	१७
तीर्थत्राहीयत्राहणविवेकः	७८७	११

तीर्थयात्रे अधिवारिनिर्णयः

७८२ १९

तीर्थयात्रे निविद्यानि ७८१ ५

तीर्थयात्रे सम्प्रदाननिर्णयः ८०४ ५

तीर्थस्नानविधानम् ७९२ १९

तीर्थस्नानकथम् ७९५ १९

तुलसीपूजकथम् २८० १२

द्वितीयमानुषीविवाहस्य निविद्यत्वात्तस्मिन्कर्मसंश्लेषेतिदिशिः

५१ ११

तैसाभ्यङ्गनासनिर्णयः ८५९ ११

८

दन्तधावनविधानम् १६६ ९

दन्त्यतिशर्पणम् ५० ४

दन्त्यतिशर्पणभोजनम् ५४ ११

दन्तस्नादिनियमाः ४९० १९

दन्तचूरा ४८८ ४

दन्तवृत्तारण्यन्तीनिर्णयः ४८९ १९

दिग्गन्तुर्बभानकथम् २५९ १

दिग्द्वितीयमानी अध्वयमविधानम्

२४२ १०

द्वितीयविवाहविधानम् ५६ १४

विद्यालयपरिचयः

दोषावाक्यनिर्णयः	८५६	१
दोषावलिखितमात्रा	६०६	१६
दुर्गापूजाप्रभृतयोक्तव्यदानानि		
	६४१	१६
दुर्गासूक्तिनिर्णयः	६१५	१
दूर्वाष्टमीव्रतविधानम्	५६८	६
देवतोत्थापनम्	१४२	१
देवताप्रतिष्ठावाक्यः	८६२	१
देवताविधेये वाक्यविधेयः	८६८	५
देवोत्थापनम्	६८४	४
	५	
धनार्जनविधिः	२४५	०
धर्मविज्ञानाद्या	२१५	१
	५.	
नक्षत्रतविधानम्	४४८	१५
नक्षत्रविधेये पूजाविधेयः	८६८	१
नदीनां रजोदोषनिवृत्त्यन्तम्	१०१	१२

नवरात्रपारव्यानिर्ययविधानम्

	६५६	८
नवरात्रारम्भकालनिर्ययः	६१७	१
नरकचतुर्दशी	६७२	६
नामवस्तुस्यप्रयोगविधानम्	१२६	८
नामसङ्कीर्तनकालः	८७०	१
निखदानविधानम्	२३८	६
नूतनवस्त्रपरिधानकालनिर्ययः		
	८५४	४

प

पञ्चनिर्ययः	४१३	८
पञ्चहोमः	८१	७
पञ्चमहायज्ञाः	४०४	१
पर्वकालकर्त्तव्यनिरूपणम्	१२३	१
पार्वणोद्देश्यानां निवेशक्रमः	८१०	१२
पिण्डद्रव्यनिरूपणम्	७८८	१०
पुनर्विवाहविधानम्	५५	१४
पूजापराधाः	२८५	६
पौषमासविधानानि	६८७	१
प्रपितामहात्परांस्त्रीनुद्दिश्यन्नाहविधानम्		
	५८६	८

विधानधारिजाते

प्राच्यायामविधिः	१०४	
प्रातर्होमविधानम्	११५	
प्रातःऋष्योत्थानविधानम्	१४७.	१
प्रातःऋष्याविधिः	१०८	
प्रातःस्नानविधानम्	१०६	१
प्रोषितस्य धर्मविधानम्	१२८	१

फ

फाल्गुनमासविधानानि	०११	
--------------------	-----	--

ब

बभ्रुवरजोमनविधानम्	३०	
बभ्रुवरयोर्निरीक्षणम्	४९	
बध्ना सप्त वरस्य गृहप्रवेशविधानम्	१३०	१
बरस्य कन्धागृहं प्रति गमनविधानम्	३६	१
बरस्य मधुपर्कविधानेन पूजनविधानम्	३८	१

कविदानम्	६५१	११
	६७७	•

अ

भाद्रमासविधानानि	५५०	१०
भौमाष्टमीव्रतविधानम्	७०८	१४
भौमहादशमीव्रतविधानम्	७१०	१
भोजपक्षकव्रतविधानम्	६८१	१४
भोजनविधानम्	६२३	१

अ

अक्षरज्ञानसम्भाः	७०१	१
अक्षराविधानम्	२४१	१
अम्बादिमासविधानम्	७०८	१०
अम्बापञ्चम्यायाः कृतपर्ययविधानम्	२५८	१७
अम्बापञ्चम्याविधिः	२५५	१६
अष्टाहादशमीनिर्णयविधानम्	४३५	१
अष्टमकलीकृतम्	६४८	१५

विधानपरिभाषा

महासङ्गोदरविधानम्	६०२	२१
महासङ्गान्तरविधानम्	५८७	१८
महासङ्गोदरम्	६२०.	१८
मार्गशीर्षमासविधानानि	६८२	१
माघमासविधानानि	६८८	८
माघपूर्वविधानम्	२०	१४
माघाधारविधानम्	६६६	१०
माघनिरूपणम्	४००	५
मूलपुरीषोक्तविधानम्	१५१	५
वृत्तपञ्जीकृत द्वितीयविवाहकाण्डः		
	६१	४

य

यज्ञोपवीतविधानम्	१००	१
यमतर्यनविधानम्	७०५	१६
यमद्वितीयाविधानम्	६७८	८
यमनिवन्धादिशब्दम्	३०२	१०

र

रघुवत्समीक्षणविधानम्	७०६	१४
----------------------	-----	----

रत्नाव्रतविधानम्	४८८	१३
रामनवमीव्रतविधानम्	४८९	६
रुद्रजपविधानम्	३०५	१६

ख

खलिताव्रतविधानम्	६३१	२०
खिल्लाद्यर्चने विशेषनिरूपणम्	८४६	१०

ब

बसन्तोत्सवविधानम्	७२१	१८
बख्यपरिधानविधानम्	१८३	१८
बायसवसिविधानम्	३१८	१८
बिजयादशमीकृतम्	६५८	१७
विधुरान्मुत्पत्ति	१०६	११
विधुरीपासनम्	१०७	१
बिवाहवेदिकाकारणविधानम्	८	१
बिवाहमण्डपविधानम्	१०	४
बिवाहान्ने रीपासनात्पूर्वमे प्राप्ती		
प्रावसितविधानम्	७१	१५

विधानपारिजाते

विवाहादावशोचमाप्तौतनिर्णय

विधानम्	५	१
विवाहादौ उपक्रान्ते बध्वरयोर्मातुः		
रजोदोषशान्तिविधानम्	१	१
विवाहोत्तरं अनुदानविधानम्	४६	८
विष्णुपूजाकाण्डः	८६०	५
विष्णुशयनोक्तविधानम्	५२०	७
हृदित्रासविधानम्	२५	८
वैशाखमासविधानानि	४८८	१
व्रतादिसन्निपाते निर्णयविधानम्		
	५४५	६

अ

शक्राब्जजीत्यापनविधानम्	५०३	१
शङ्खपक्षाद्द्विचारविधानम्	५०१	१६
शतचण्डीविधानम्	६५३	२०
शतमविधानम्	३६२	१७
शिव्यावन्धनविधानम्	१०३	८
शिवरात्रिव्रतविधानम्	७१२	१
शैवादेर्निन्दा	५२२	१५

श्रीपञ्चविधानम्	१५४	१
श्रवणविधानम्	४१०	८
शास्त्राकारसन्निपाते निर्णय- विधानम्	८०२	१४
शास्त्रमासविधानानि	५४७	१
श्रीपञ्चमीपूजाविधानम्	७०६	८
	स	

सद्यस्कासतिष्ठि निर्णयविधानम्	१२१	८
सन्ध्यावन्दनविधिः	२०८	१
सन्ध्याया यथाकारं चकारणे प्राश्चित्तविधानम्	१५८	७
सर्पपूजाविधानम्	५४७	६
सर्वमन्त्रादिनिर्णयविधानम्	४५१	११
सङ्कष्टानुविधानम्	४७७	८
सरस्वतीस्नानविधानम्	६२२	६
सप्तसप्तकीविधानम्	६५४	८
साधोःप्रवासकालनियमाः	८४	१५

विधानपारिजाते

सावित्रीव्रतविधानम्	५००	१०
सायं सन्ध्याभ्यर्चनविधानम्	२५०	१८
सायं होमविधानम्	२६१.	१६.
सौतोत्पत्तिकालः	०११	१०.
सुतकादिप्राप्ती स्वासोपाकादौ		
निर्ध्वजविधानम्	१२६	१६
सुतकादौ होमविधानम्	०८	७
स्वाश्वत्थविधानम्	१४०	७
स्वाभिनमनविधानम्	२६८	३
स्वासोपाकविधानम्	११६	१६
स्वानाहुतपेष विधानम्	१८२	१४
संक्रान्तिनिर्ध्वजविधानम्	४५२	३

इ

हरितासिकारतविधानम्	५६६	१२
हरिप्रयनोक्तविधानम्	५३०	१३
हरिर्जसन्नीडाविधानम्	४८८	६
हरिर्दमनोक्तविधानम्	४८०	५
हरिर्दोसाक्तविधानम्	५८०	१

सुरेःपवित्राबोपसविधानम्	५४५	४
सोमद्रव्याणि	५२	११
सोमिकाविधानम्	७१८	११

विधानपरिजाते

शुद्धिपत्रम्

५०३ पृष्ठे १७ पंक्तौ —

तप्तशङ्खचक्रादिमुद्राधारण्य प्रकरणे —

प्रतिविष्णो अजचक्रे इत्यादिकः सामवेदीशोमन्त्रोऽन्विष्टोऽपि
नोपलभ्य इति यल्लिखितं तदादर्शं पुस्तकानामशुद्धेः संस्कर्तुं च.
प्रमादस्य विजृम्भितं । यतोऽसौ मन्त्रो नियतमन्विष्यमाणश्चिरा
त्त्रिचयसिन्धानुपलभ्यः ।

मन्त्रोयथा —

प्रतिविष्णो अजचक्रे सुतसे
जन्मान्मोधीतर्त्तवे चर्षणीन्द्राः ।
मूले वाङ्मोर्दधन्वे पुराणास्तु
लिङ्गाख्यङ्गे तप्तायुधान्यर्पयन्त ॥

इति . . .

मन्त्रमिममुपलभ्य सानन्दा भूयोऽपि सामवेदं निपुण मन्वि-
ष्यन्तोऽपि यदेनं नाधिगतवन्त स्तेन नितरां दुःखं विन्मयं च
प्राप्तावयमिति ।

शुद्धिपत्रम्

अत्र आङ्गिक मध्याह्नादयः कृतवत्वाः पूर्वोक्त पराह्नाद-
यस्य शब्दाः प्रायोऽकृतवत्वाएव प्रयुक्ताः ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
सुवर्णाचा	सुवर्णा	२	१६
उदक्याः	उदक्या	४	२
परिक्रिया	परिक्रिया	८	१
सर्पिषा	सर्पिषा	३३	८
पुण्य	पुन	६०	११
समस्यत्र	समस्यत्र	८१	२
दग्धां	दग्धा	१०३	१४
प्रयोगिन	प्रयोगिण	१११	४
मष्टैश्चर्य्य	मष्टैश्चर्य्य	१३०	१६
श्रीताचमनम्	श्रीताचमनम्	१६०	२
प्रदक्षिणम्	प्रदक्षिणम्	२८४	११
पालाशरो	पालाशरोः	२८७	१८
सनेयु	सनेयु	२८८	१८
हारदेशे च	हारदेशे	३००	११
भिया	भया	३०२	१८
मनुष्यान्ध	मनुष्याणा	३०४	८

विधानपारिजाते

मशुषम्	शुषम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
गौतो	भौतो,	३०६	१४
हृदिम्ब	नुदिम्ब	३०७	१
वनकं	चणकं	३०८	१६
संशुष्टन	संशुष्टेन	३०८	२०
ससुशुषु	ससुशुषु	३११	२०
कान्वादे	काण्वादे	३१२	२०
भूतेभ्य	भूतेभ्य	३१६	१२
शूद्रानां	शूद्राणां	३१८	१०
मन्दांस	मन्दांस	३१८	०
लोहासिधं	लोहामिधं	३४४	१२
चतुर्थांशं	चतुर्थांशं	३५०	१०
खुररज	खुररज	३६६	६
वौदुम्ब्या	वौदुम्ब्या	३७५	८
ऽभिहितः	ऽभिहितः	३८६	१०
पश्यति	पश्यति	३८८	६
वेषस्य	वेषस्य	४१५	३
मध्यसं	मध्यसं	४२०	०
द्वेषस्ये	द्वेषस्ये	४२५	१२
भर्त्सनमुद्रा	भर्त्सनमुद्रा	४३०	६
चणकान्	चणकान्	४३०	१४

अक्षरम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
विदानमतम्	विदानमतम्	४३५	२०
हादशासिव	हादशासिव	४३६	१३
यदीच्छत्	यदीच्छेत्	४३७	१२
देवादशुप	देकादशुप	४३७	१०
सहानद्यम्बु	महानद्यम्बु	४६५	१०
साधवा	साधवा	५०१	७
शत्रूनां	शत्रूणां	५०८	८
पारम्यर्थ	पारम्यर्थ	५११	१३
हस्तानो	हस्तासो	५१४	१०
मामनन्ति	मामनन्ति	५१५	१०
मिच्छुदण्डं	मिच्छुदण्डं	५२२	८
त्रिभि	त्रिभिः	५४८	५
सिद्धाद्यै	सिद्धाद्यै	५५५	५
वज्रपुराणो	वज्रपुराणो	५५८	१२
जन्मष्टमी	जन्माष्टमी	५५८	१३
जयन्त्युपवासे	जयन्त्युपवासे	५५८	१४
जन्माष्टमी	जन्माष्टमी	५५८	१६
पूर्वेऽङ्ग	पूर्वेऽङ्ग	५६३	१
यद्येकत्र	यद्येकत्र	५८०	२१
धन्यष्टकांसु	धन्यष्टकांसु	६०६	१३
चित्तं	चित्तं	६१०	१४
वृत्तिकाभि	वृत्तिकाभि	६२४	२०

विधानपारिजाते

शब्दम्	शब्दम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
सन्दः	सन्धः	६६१	८
द्रोगिनी	द्रोगिणी	६२८	२
सारबो	सावरो	६३०	१६
सिखे	सिखे	६३२	१३
जागरेनिशि	जागरेनिशि	६४७	१०
विष्येऽपि	भविष्येऽपि	६८५	३
यज्ञे	यज्ञे	७२४	१७
शोभ	शोभ	७३२	१०
यमुनाय	यमुनायां	७३२	१४
संख्या	संख्या	७३३	६
कृष्णवेख्य	कृष्णवेख्यां	७३३	१३
भागीरथ	भागीरथी	७३३	१५
मासानात्	मासोनात्	७४२	२१
कौर्म	कौर्म	७४७	१४
कर्त्तव्यम्	कर्त्तव्यम्	७५०	५
माप्राप्यैव	माप्राप्यैव	७५०	१५
मिथुनदिवा	मिथुन	७५८	१०
दत्तन	दत्तन	७७१	८
जने	जनने	७८६	१४
शामश्राद्ध	शामश्राद्धे	७८४	१४

अक्षरम्	शब्दम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पुष्पान्तरा	पुष्पाक्षरा	७८५	१
दासश्चाह	दासश्चाहे	७८७	१४
इति	इति	८००	१७
ससासेब	समासेन	८०७	८
तद्देजात्वं	तद्देजात्वं	८२४	१३
तं काल	तं काल	८२४	१६
सर्ग	सर्ग	८२५	१३
यथाश्चाहं	यथाश्चहं	८२७	१२
आप्याय	आप्यायस्व इति	८२८	१
इति ख्येति	इति	८२८	२
परास्ताका	परोस्तोकी	८४०	१०
सन्निधो	सन्निधी	८४८	४
मिन्दो	मिन्दी	८५५	१०
सुधीः	सुधीः	८६०	८
सम्पूज्य	सम्पूज्य	८६८	१४
पुराणे	पुराणे	८६८	२

८६८ पृष्ठे २४ पङ्क्तौ अश्विनाविति अश्विकं पदं सुद्रयितुः
 प्रसादान् सुद्रितमभूत् । सन्नि चात्र दोषान्तराणि संस्कार्तुः
 प्रसादजातानि तानि विद्वद्भिः कृपया परिशोधनीयानीति सन्नि-
 नयं प्रार्थते मया ।

विधानपरिभाषा

तथा च कालिदासः

“ याच्ञा मोघा वरमधियुषे नाधमे लब्धकामा । ”
इति

भट्टपल्लीवास्तव्येन मूलाजीङ् संस्कृतविद्यालययाध्यापक-चरित्य
कलिकाता राजकोय संस्कृतविद्यालय संस्कृत साहित्यालयद्वारा-
ध्यापकेन ।

विद्यारत्नोपाधिनेन

श्रीताराप्रसन्नशर्मणा ।

BI 156

v. 2.

विधानपारिजातः ।

द्वितीयः स्तवकः । •

(प्रथमखण्डात्परम्)

अथ विवाहे उपनयने वा उपक्रान्ते यदि कुमारस्य
बधूवरयोर्वा माता रजस्रला तदा विधानमुच्यते ।

तथा च शान्तिपटले ।

विवाहे व्रतबन्धे च माता यस्य रजस्रला ।

मृत्युञ्ज जङ्गता ज्ञेया क्रमाश्रयुजसत्तम ।

तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि सर्वेषां हितकारिणीम् ॥

यस्मिन् दिने समुत्पन्नं मातुर्दोषकरं रजः ।

तस्माद्दिनात्समारभ्य कुर्यात्पुत्रायञ्च अणम् ॥

चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते पञ्चमे वा समाहितः ।

• मृत्युञ्जयं मृत्युञ्जयमन्त्रं प्रथमखण्डस्य १०० इति प्रदत्तम् ।

विधानपारिजाते

कुर्याच्छिवार्चनं विद्वान् पायसेन यथाविधि ॥
 मण्डकैः पूरकैश्चापि तण्डुलैः शर्करान्वितैः ।
 भक्तेन घृतयुक्तेन पक्वान्नैः पूजयेच्छिवम् ॥
 अघस्तास्त्रिङ्गतः कार्या पूरकैर्मोदकैस्तथा ।
 भक्तस्य परिधिं कृत्वा पायसेनार्चयेच्छिवम् ॥
 दीपान् षोडशसंख्याकानान्यप्रज्वलितान् शुभान् ।
 अर्पयेद्देवदेवाय उपचारैः समन्वितान् ॥
 प्रार्थ्यं पूरुषसूक्तेन* सतूर्थीं गृह्णामाविशेत् ।
 तत्र स्थण्डिलमाधाय हवनकारयेद्बुधः ॥
 अग्निमोलिति मन्त्रेण† सुहृद्यादयुतं सुधीः ।
 पायसेनैव साज्येन स्वगृह्णोक्तविधानतः ॥
 वर्णयेत्सप्तजिह्वस्य सप्तजिह्वा नरेखर ।
 करालो लोहिता श्वेता महत्पूर्व्या च लोहिता ।
 पीता च पद्मरागा च सुवर्णास्था तथैव च ॥
 लोहिता पूर्वतो ज्ञेया महत्पूर्व्या शुचेर्दिशि ।
 सुवर्णाद्यादक्षिणे ज्ञेया पद्मरागा च नैर्ऋते ॥
 श्वेता तु वारुणे भागे ग्रीता वायोर्दिशि स्मृता ।
 ऐशान्यां (दिशि) दिव्या विख्याता या जिह्वा जातवेदसः ॥
 सुवर्णा मध्यभागे स्वात्किञ्चिद्द्रुमुर्मनीषिणः ।
 कराली नाम सा ज्ञेया तथा रक्षांसि तोषयेत् ॥

* प्रथमखण्डस्य १८४।१८५।१८६ इत्येते प्रदर्शितेन ।

† प्रथमखण्डस्य ११० इति प्रदर्शितेन ।

द्वितीयः स्तवकः ।

लौहित्यायां पिशाचांश्च यज्ञे विद्वान् ऋतुक्राती ।
महालोहितया पद्भ्यां दृप्तिमायाति शाश्वतीम् ॥
सुवर्णया यमो देवः पद्भ्याः पद्भ्यरागया ।
श्वेतया ऋद्धदेवाश्च पीतया चेटकादयः ॥

अथ जिह्वास्तीक्ष्णम् स्तान्दे ।

नमस्ते रसने देवि तपनस्य करालिनि ।
हुते* त्वयि समश्नन्ति राक्षसा बलदर्पिताः ॥
नमस्ते लोहिते जिह्वे ज्वलनस्य सुशोभने ।
पिशाचास्तृप्तिमायान्ति हुते त्वयि हविष्यके ॥
नमस्ते रसने देवि महालोहितसंज्ञके ।
हुते त्वयि समश्नन्ति यक्षगन्धर्वकिन्नराः ॥
नमस्ते वीतिहोत्रस्य सुवर्णरसने शुभे ।
त्वयि द्रुते यमो देवि ददाति विपुलं सुखम् ॥
पद्भ्यरागे नमस्तुभ्यं देवपद्भ्यगतर्पणे ।
जायते शाश्वतं† देवि हुते त्वयि हुताशने ॥
ग्रहाणां तर्पणं देवि कुरु जिह्वे हविर्भुजः ।
हुते हविषि विप्रैश्च ऋद्धदृप्तिर्भवेदिह ॥
चेटकाः कामदेवश्च समस्ताः कुलदेवताः ।
पीतायां हवने जाते दृप्तिमायान्ति शाश्वतीम् ॥

* हुते इति चार्धे, हुतायान्ति पाठो युक्तः, रसनाग्रस्य लोहितत्वान् ।

† तर्पणमिति शेषः ।

विधानपारिजाते

इति जिज्ञासुतिं कृत्वा समाप्य विधिवहुतिम् ।
अभिवेकं ततः कुर्याद्दृष्ट्वाः स्रुतना सह ॥
ततस्तु दक्षिणां दत्त्वा, प्राचार्याय मनोषिषे ।
अन्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च यथाशक्ति क्षमापयेत् ॥
कस्मैचिन्नाश्वकं दद्यात् सोपधानं सदक्षिणम् ।
प्रेतराजं समुद्दिश्य मन्वेणानेन सप्तम ॥

मन्वो यथा ।

नमस्ते धर्मराजाय देवदेवाय ते नमः ।
मश्वकस्यास्य दानेन प्रीतो भव मम प्रभो ॥
यस्मिन् वस्त्रे रजो दृष्टं तद्दासस्तु परित्यजेत् ।
अपरं वस्त्रमादाय ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥
एवङ्कृते विधानेऽस्मिन् विघ्ना नश्यन्ति तत्क्षणात् ।
नन्दन्ते सुखसन्तानैः सह माया निजे गृहे ।
अकालैतद्विवाही यः स क्षमेद्दुःखमेव च ॥

इति विधानमालायां विवाहे रजोदोषशान्तिविधानम् ।

संग्रहे तु प्रकारान्तरसुक्तं यथा ।

प्राप्तमभ्युदयश्राद्धं पुत्रसंस्कारकर्म्मणि ।
पत्नी रजस्वला चेत्याह कुर्यात्तत्पिता तदा ॥
अलामे सुसुहृत्सु रजोदोषे ह्युपस्थिते ।
त्रियं सम्पूज्य विधिवत्ततो मङ्गलमाचरेत् ॥

श्रीलादावपि एवमेव ज्ञेयम् । सङ्घटे तु दृष्टसतिना एवमेवोक्तम् ।

अथ विधिवत्कन्यावरणमारभ्य चिरात्प्रादिप्रतसमाप्तिपर्यन्तं
मध्यवर्तिनि काले अशौचप्राप्तौ तदपोद्ग सद्यःशौचमाह चन्द्रिका-
कारः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

ऋत्विजां दीक्षितानाञ्च यन्नियं कर्मं कुर्वेताम् ।

सचिन्नतिब्रह्मचारिदाढब्रह्मविदां तथा ॥

दाने वि(हारे)वाहे यज्ञे च संग्रामे देवविप्लवे ।

आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ॥ इति ।

ऋत्विजामिति ।

अन्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मखान् ।

यः करोति वृतो यस्य स तस्य त्विगिहोच्यते ॥

इति मनुस्मृत्यवरणसंस्कारसंस्क्रतानां तन्त्रयोगपरि(वरण)समाप्तिपर्यन्तं
ऋत्विजां दीर्घकालाशौचपाते(मध्ये)ऽपि सद्यःशौचं विधीयते इति
सम्बन्धः । दीक्षितानामिति । दीक्षणीयेष्व्यादिसंस्कारवतां यज-
मानानां दीक्षणात् प्रभृति अवभृथस्नानपर्यन्तं दीर्घकालाशौचमध्ये
सद्यःशौचं कथ्यते ।

तद्दृग्दृहीतदीक्षस्य चैविद्यस्य महामखे ।

स्नानं त्ववभृथे यावत्तावत्तस्य न विद्यतेः ॥

इति ब्रह्मवचनात् ।

सचिन्नतिदाढग्रन्थार्थाः सङ्गृहे दर्शिताः । तथाहि ।

विधानपारिजाते

सन्धी गृहीतनियमो यज्ञदानेष्वदीक्षितः ।

चान्द्रायणाद्यनुष्ठाता व्रती त्वब्रह्मचार्य्यपि ॥

श्राद्धे च कृतसङ्कल्पो व्रतौ भोक्ता च कीर्त्तितः ।

दाता नित्यमनादाता वानप्रस्थोऽथ कीर्त्तितः ॥ इति ।

ब्रह्मचारिब्रह्मविदौ प्रसिद्धौ । दाने तुलापुरुषादौ, व्याधिपरि-
हारायै दाने वा । विवाहः प्रसिद्धः । यज्ञे संभृतसम्भारस्य
कालान्तरासम्भवे देशोपद्रवे महत्त्वामापदि च एतेष्वपि दीर्घांशौच-
बाधेन सद्यःशौचं विधीयते इत्यनुषङ्गः । तथाच कन्यादातुः
प्रतिग्रहीतुश्च कन्यावरणप्रभृति-विवाहसंस्कारनिष्पत्तिपर्यन्तं दीर्घ-
कालांशौचप्राप्तावपि सद्यःशौचं द्रष्टव्यम् ।

ऋत्यन्तरेऽपि ।

नरेन्द्रसन्निव्रतिनां विवाहोपप्लवादिषु ।

सद्यःशौचं समाख्यातं तत्तत्कार्य्यं विशेषतः ॥ इति ।

तत्तत्कार्य्यं इति विशेषेणाभिधानाद्देवदेवादिकर्म्मसु आशौचं दीर्घ-
मस्येव । तत्र सद्यःशौचविधानाभावात्, यावद्बचनं वाचनिक-
मिति त्यायत्त ।

यत्तु पैठिनसिवचनम् ।

विवाहव्रतयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्म्मणि ।

न तत्र सूतकं कुर्यात्कामं यज्ञादि कारयेत् ॥

ब्राह्मेऽपि ।

अथ देवप्रतिष्ठायां गन्धयागादिकर्म्मणि ।

श्राद्धे च पिष्टयज्ञे च कन्यादाने च नो भवेत् ॥

द्वितीयः स्तवकः ।

तदेतदुपक्रान्तयन्नादिकस्यविषयं द्रष्टव्यम् ।

तथाच वृहस्पतिः ।

विवाहोक्तवयज्ञेषु त्वन्तरा सृतसूतके ।

पूर्वसङ्कल्पितार्थेषु न दोषः परिकीर्तितः ॥

माधवीये ।

प्रारम्भात्प्रग्विवाहस्य माता यदि रजस्वला ।

निवृत्तिस्तस्य कर्त्तव्या सहत्वश्रुतिचोदनात् ॥

ब्राह्मेऽपि ।

अङ्गुरार्पणमारभ्य ऋत्विजां वरणं तथा ।

शावके सूतके चैव दोषस्तत्र न विद्यते ॥

षट्त्रिंशत्सतेऽपि ।

विवाहोक्तवयज्ञेषु त्वन्तरा सृतसूतके ।

परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यञ्च द्विजोत्तमैः ॥

परैरसगोत्रैः ।

विष्णुरपि ।

व्रतयज्ञविवाहेषु आद्ये होमैश्चर्त्तने जपे ।

आरभ्ये सूतकं न स्यादनारभ्ये तु सूतकम् ॥

आरभ्य तेनैवोक्तः ।

आरभ्यो वरणं यज्ञे सङ्कल्प्यो व्रतसन्तयोः ।

---

* वरकर्मणि सधुपर्कपरं, दृष्टीतमधुपर्कस्य यजमानाश्च ऋत्विजाः । पश्चाद्ग्रीषे पत्तिं न भवेदिति निर्णय इति ब्राह्मीकः । सधुपर्कान् पूर्वमेव सङ्कल्प्यो वाच्योऽपि सति विषयः ।

विधानपारिजाते

नाम्दीश्राद्धं* विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥ इति ।

नाम्दीसुखावधिखावश्यकत्वेऽधिक उक्तः ।

एकविंशत्यह्यंने विवाहे दश वासराः ।

त्रिषट् चौलोपनयने नाम्दीश्राद्धं विधीयते ॥ इति ।

तेन एकविंशत्याद्यहरन्तःपाति यथा यज्ञादि भवति तथा भाव-
श्यके यज्ञादौ पूर्व्वं नाम्दीश्राद्धं कुर्यादित्यर्थः ।

अथ आरम्भाभावेऽपि कन्याया अर्धार्थत्वे सन्निहितलम्बा-
न्तराभावे च होमादिपूर्व्वकं विष्णुस्मृतिरशौचेऽपि विवाहमाह ।

अनारब्धविशुद्धार्थं कुशाखैर्जुहुयाद्दृष्टम् ।

गां दद्यात्पञ्चगव्याशी ततः शुभ्यति सूतकी ॥ इति ।

तथासंयज्ञे ।

सङ्घटे समनुप्राप्ते सूतके समुपागते ।

कुशाखौभिर्घृतं हुत्वा गाञ्च दत्त्वा पयस्विनीम् ।

चूड़ोपनयनोद्वाहप्रतिष्ठादिकमाचरेत् ॥

संयज्ञस्मृतिरपि ।

उपकल्पितबहुसम्भारस्यापि सन्निहितलम्बा-
न्तराभावे स-
म्भारस्य च धारणाशक्ती अशौचाभावमाह विष्णुः । न देव-
प्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्व्वसम्भृतसम्भारयोरशौचमिति ।

इति श्रीविधानपारिजाते विवाहादावशौचप्राप्तौ तन्निर्णयः ।

द्वितीयः स्तवकः ।

अथेदानीं कन्यादाता वाग्दानानन्तरं विधिवद्विवाहवेदिं
कुर्व्यादिति ।

तत्कालमाह व्यासः ।

कच्छनदलनयवारकः मच्छपसृष्टं दिवर्षकाद्यखिलम् ।
तत्सम्बन्धि गतागतसृष्टे वैवाहिके कुर्व्यात् ॥ इति ।

तत्रकारमाह नारदः ।

इक्षोष्कृतां चतुर्दशैश्चतुरस्रां समन्ततः ।
स्तम्भैश्चतुर्भिः सुस्रज्ज्वां वामभागे तु (च) सप्तभिः ॥
समां तथा (चैव) चतुर्दिग्घु सोपानैरतिशोभिताम् ।
प्रागुदक्प्रवणां रश्मास्तम्भस्रज्ज्वाकादिभिः ॥
विचित्राभङ्गितां कुम्भैर्निहितैस्तोरणाङ्कुरैः ॥
शृङ्गारपुष्पाणि निकरैर्वर्षकैः समलङ्कृताम् ॥
विप्राशीर्वचनैः पुष्पैस्त्रिभिर्दीपैर्मनोहराम् ।
वादित्रनृत्यगीताद्यैर्दृश्यान्निर्दोषां शुभाम् ॥
एवंविधामावृत्तेभ्यः साग्निवेदिकाम् ॥ इति ।

इत्याप्रमाणमत्र संस्कार्याया वध्वा शान्दम् ॥ सोपानकरणं

• चिकसा इति वसु भाषा इति गोपीनाथः ।

† इक्षोष्कादिभिरिवाकरे पाठः ।

‡ विचित्रेवाहितैः कुम्भैर्विचित्रैस्तोरणाङ्कुरैः इत्याकरे पाठः ।

§ शृङ्गारपुष्पाणि मातृतीपञ्चसादीनि इति गोपीनाथः ।

¶ कन्याहस्यैः पञ्चभिः सप्तभिर्वा काव्या भेदिः कुम्भैश्चोपाने वा ।

इत्येवं रत्ने निर्गमनात्मभावे जायापत्नोरभिधेः कथ्युक्ता ॥ इति वचनम् ।

पश्चिमभागे उपरि चतुर्दिक्षु वा अधो वा यथाचारम् । वेद्या-
रेमितत्वं सोपानव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् ।
इति वेदिकाकरणम् ।

अथ विवाहमण्डपकरणप्रकारः ।

वशिष्टः ।

षोडशारत्निकं कुर्यान्मण्डपं वा द्विषट्कारम्* ।

यद्वाष्टहस्तं रचयेच्च तुर्हारीपशोभितम् ।

मण्डपं तोरणैर्युक्तं तत्र वेदिं प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

तथाच यथासम्भवं षोडशहस्तं द्वादशहस्तमष्टहस्तं वा विवाह-
मण्डपं कृत्वा स्तम्भतोरणादिभिरलङ्कृत्य मध्ये चतुर्हस्तिकां वेदिकां
कुर्यादित्यर्थः ।

नन्दिनी नलिनी चैव मैत्रा च पशुवर्धनी ।

आग्नेयादिक्रमात् पूष्या मध्ये ब्रह्मायमर्चयेत् ॥

इति विवाहमण्डपकरणविधानम् ।

शर्वरीरमणमण्डलवक्त्रं पुण्डरीकदलसन्निभनेत्रम् ।

शौरसागरसुतासुकलशं संनमामि मम वंशसुमित्तम् ॥

अथेदानीं विवाहादौ कर्त्तव्यतया विहितत्वाद्गुरार्यविधान-
मभिधीयते ।

शीनकः ।

अथाङ्कुरार्पणविधिं प्रवक्ष्यामि विशिषतः ।
 शीनकोऽहं द्विजातीनां मङ्गलार्थमुदीरितम् ॥
 नवमे सप्तमे वापि पञ्चमे दिवसेऽपि वा ।
 द्वितीये वीजनक्षत्रे शुभवारे शुभोदये ॥
 सम्यग्गृह्णाण्यलङ्कृत्य वितानध्वजतोरणैः ।
 सह वादित्रमृत्वाद्यैर्गत्वा प्रागुत्तरां दिशम् ॥
 तत्र सृष्टिकताः श्लथा गृहीत्वा पुनरागतः ।
 मृत्पायेष्वथवा वैणवेषु पात्रेषु वापयेत् ॥
 सुमुहूर्त्तस्थ कक्ष्याणि गोमयेनोपलिप्य च ।
 सिताक्षतैः सम्प्रकीर्य पालिकाः स्थापयेद्द्विजः ॥
 मध्ये चतुर्मुखं विद्यात् पूर्वे वष्णिणमेव च ।
 दक्षिणे तु यमं विद्यात् पश्चिमे वरुणं तथा ।
 उत्तरे शशिनं विद्यात् पालिकानाञ्च देवताः ॥
 बभ्रुकृत्तिकां श्राद्धं* शुष्कगोमयमेव च ।
 एतानि प्रक्षिपेत्तासु पालिकासु यथाविधि ॥
 दूर्वाशाम्बत्यपर्णञ्च शिरीषं विश्वपत्रकम् ।
 तासां मूलेषु विन्यस्य श्वेतसूत्रेण मण्डिताः ।
 मध्ये ब्रह्माणमावाह्य गन्धायैरर्चयेत् क्रमात् ॥
 इन्द्रादिक्रम एवं स्यादमुष्मि नम एव च ।

* श्राद्धं ऋष्यपह्निति बन्धकारिणैव १० पृष्ठे ५ पंक्तौ व्याख्यास्यते ।

तिष्ठन् कर्त्ता अपेक्षन् पश्चात् प्राप्तुं एव च ॥
 दिशां पतीक्षमस्वामि सर्व्वकामफलप्रदान् ।
 कुर्व्वन्तु सफलं कर्म्म, कुर्व्वन्तु सततं शुभम् ॥
 त्रीष्टियवभाषतिलसुहृमिश्रितसर्षपान् ।
 तान् प्रक्षाल्य च तोयेषु वापयेद्दुरार्पणम् ।
 रात्रौ सुहृत्तं कक्षाषि कारयेद्दुरार्पणम् ॥
 ब्रह्मजन्मानमिति तु* मध्ये ब्रह्माणमर्चयेत् ।
 यत इन्द्र भयामहे† प्राच्यां प्रसेचयेद्द्विजः ॥
 नाके सुपर्णमिति च‡ ततो दक्षिण एव तु ।
 तस्वायामीति§ मन्वेण प्रतीच्यां वापयेद्द्विजः ।
 सोमो धेनुषामुदीच्याश्च शोषधीर्वापयेत् क्रमात् ॥
 शुषाभिः सिकताभिश्च प्रच्छाद्यापः प्रसेचयेत् ।
 विधाय गुह्ये सर्व्वमात्मानमिति मन्वते ॥
 आसप्तमात्प्रजानाश्च आपष्टात् पुत्रनाशनम् ।
 पञ्चमाङ्गलिमान् विष्णीं सर्व्वकामफलप्रदे ॥
 चतुर्थे चाङ्कुरं विद्यात् पापीयान् जायते तु सः ।

● ब्रह्मजन्मानमिति मन्त्रोऽयं प्रथमस्यस्य १०८ इहे प्रदर्शितः ।

† यत इन्देति ऋगियं प्रथमस्यस्य ११५ इहे प्रदर्शिता ।

‡ नाके सुपर्णसुप यत् पतन्तं तदा वेगन्तो चम्पचतला ।

§ त्रिरस्यपञ्च वरचस इतं यमस्य योगी ब्रह्मणं सुरस्यम् ॥

१०म. १२१५. ६५५ ।

§ तस्वायामीति ऋगियं शिंविधा, प्रथमस्यस्य ६८।११८ इहेयोर्दर्शिता ।

¶ सोमो धेनुमिति ऋगियं प्रथमस्यस्य १११ इहे प्रदर्शिता ।

त्रयाह्ने सर्वकामानामङ्कुराहनि चोद्यते ॥
 आयुष्करं त्रीप्रदञ्च शुभेष्वन्येषु सर्वशः ।
 तस्मात्सर्वेषु कार्येषु वापयेदङ्कुरार्पणम् ।
 यद्यङ्कुराणां रहितं तत्कर्माशुभकारणम् ॥
 सद्योऽङ्कुरार्पणं वापि सद्यः कर्तुं समीहितः ।
 अशक्नो तच्छुभैः शुभैः सद्य एव शुभाङ्कुरैः ॥
 पालिकानि प्रपूर्वैर्वापञ्च शीघ्रैकमेव वा ।
 अलङ्कृत्य च पद्माद्यैः पुष्पैरापूर्व्यतेऽपि च ।
 अङ्कुरोक्ताः क्रियाः सर्वास्तैस्त्रैव समाचरेत् ॥
 शोषधौनाञ्च सर्वासां चन्द्रः प्रोक्तोऽधिदैवतम् ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तेन रात्र्यङ्कुरार्पणम् ॥
 वास्तुकर्मणि चैले च दिवा स्यादङ्कुरार्पणम् ।
 अन्यत्र रात्रौ कुर्वीत न तथाऽङ्गि कदाचन ॥
 आधानं गर्भसंस्कारं जातकर्म च नाम च ।
 हित्वाङ्कुरार्पणं विद्यादन्यत्र शुभकर्मसु ॥
 इति शौनकोक्तमङ्कुरार्पणविधानम् ।

अथास्य स्पष्टप्रयोगो लिख्यते । यथा—

गर्भाधानादिनामान्तकर्माणि सुक्ता अन्नप्राशनादिविवाह-
 नेषु अपत्यसंस्कारेषु जवट(ग्र)हप्रवेशाद्यन्येष्वपि शुभकर्मसु च
 करिष्यमाणकर्मणः पूर्व्यं नवमे क्षुत्तमे पञ्चमे द्वतीये दिने सद्यो वा
 अङ्कुरार्पणं कर्तव्यम् ।

तत्रायं क्रमः । पालिकादिसम्भारानुपकल्प्य सुक्तातः पीठोप-

विष्टो यजमानस्त्रिधादि सङ्कीर्त्य असुककर्मसाफल्यनिरन्तरशुभत्व-
सिद्धिद्वारा परमेश्वरप्रीत्यर्थमङ्कुरार्पणार्थं कर्त्वाहं करिष्ये इति
सङ्कल्प्य श्वभूमिसुपलिय, रङ्गवक्त्रादिभिरलङ्कृत्य तत्र सिता-
नक्षतान् सम्प्रकीर्य तत्र नववेषुपात्रं किञ्चिद्भक्षोरं सूत्रेणावेष्ट
तदेव पालिकात्वेन संख्याय तत्र वस्त्रोक्तव्यक्तिकां ऋदपङ्कं शुष्क-
गोमयचूर्णञ्च प्रक्षिप्य पालिकामू(ले)लं श्वेततण्डुलैः पूरयित्वा
दूर्वाङ्कुराश्चक्षुशिरोषवित्त्वपत्राणामुपरि श्वमे सुङ्गत्तं तद्देषुपात्रं
प्रक्षिप्य सितरक्तहरितवर्णानि पुष्पाण्यवकीर्य मध्यादिपञ्चस्थानेषु
ब्रह्मादिदेवान् पूजयेत् ।

तत्र ब्रह्मजज्ञानं नकुलो ब्रह्मा त्रिष्टुप् । अनेन पालिकामध्ये
ब्रह्माणमावाहयेत् । यत इन्द्र प्रगाथो भग इन्द्रो वृहती ।
अनेन पूर्वभागे इन्द्रम् । नाके सुपर्णं यमो यमस्त्रिष्टुप् ।
अनेन दक्षिणे यमम् । तत्त्वायामि वरुणस्त्रिष्टुप् । अनेन पश्चिमे
वरुणम् । सोमो धेनुं गीतमः सोमस्त्रिष्टुप् । अनेन चोत्तरे
सोममावाहयेत् । एवं ब्रह्मादिलिङ्गकैरन्यैर्वा स्वशास्त्रोक्तैर्मन्त्रै-
र्ब्रह्मादिपञ्चदेवान् यथाक्रमेणावाह्यं ब्रह्मणे नमः । इन्द्राय नमः ।
यमाय नमः । वरुणाय नमः । सोमाय नमः । इति नाम-
मन्त्रैरासनादिक्रमेण* षोडशोपचारैः पदार्थानुसमयेन काण्डानु-
समयेन वा पञ्च देवताः सम्यग्भ्यर्च्य पालिकापश्चिमतः कर्त्वा
ब्राह्मणस्त्रिष्टुप् उपतिष्ठेत् । तत्र मन्त्राः—

* रासादनादिक्रमेण इति च-पुस्तके पाठः ।

दिशां पतीन्नमस्यामि सर्व्वकामफलप्रदान् ।

कुर्व्वन्तु सफलं कर्म्म कुर्व्वन्तु सततं शुभम् ॥ इत्यादयः* ।

ततो ब्रीहियवमाषतिलसुदसर्वपाप्न् गोमयतोयेन प्रच्छास्य
 ऋजुअन्नमित्यादिभिः पूर्व्वोक्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः† क्रमेण पञ्चसु
 स्थानेषु वीजानावपेत् । ततः शुद्धाभिः स्त्रिकताभिः प्रच्छास्य
 प्रपः प्रसेचयेत् । त(तः)च पञ्चगव्यं समन्त्रकं प्रसिञ्चेदिति यज्या-
 स्तर उक्तम् ।

सद्योऽङ्कुरार्पणपक्षे ब्रह्मादिदेवतावाहनादि कृत्वा शुद्धैस्तण्डुलैः
 ततः सिद्धैर्धान्याङ्कुरैश्च पालिकां प्रपूर्य्य पञ्चादिपुष्पैरलङ्कृत्य
 प्रङ्कुरोक्ताः सर्वाः क्रियास्तैरेव चारयेत् ।

इदमङ्कुरार्पणस्थं कर्म्म रात्री कार्य्यम् । वासुकर्म्मणि चैल-
 कर्म्मणि च द्विवैव कार्य्यम् । पञ्चपालिकादिपक्षेऽपि प्रतिपालि-
 का)कमेवमेव क्रियावृत्तिः । वंशपात्ररूपा पालिकेति प्रयोग-
 पारिजातोक्तिः । विश्वप्रकाशादौ तु धातुमयरूपा सृष्टयरूपा वा
 पाञ्चा ।

इति श्रीविधानपारिजाते ऋङ्कुरार्पणविधानम् ।

अथ कौतुकबन्धविधानम् ।

तथाच ग्रीनकः ।

अथ कौतुकबन्धस्य प्रयोगोऽत्र निगद्यते ।

विवाहादौ शुभे कार्य्ये रात्री वाङ्कि कृते तथा ॥

* १९ इति उक्ताः ।

† १९ इति प्रदर्शितेः ।

साङ्गुरे पालिकायुक्ते खले दुन्दुभि(पूरिते)नादिते ।
 सहासतेन कांक्षेन सोदकुम्भं निधाय च ।
 कार्पासोद्भवसूत्रन्तु त्रिगुणीकृत्य पञ्च वा ॥
 निधाय तण्डुलान् पात्रे कूर्चे कुम्भं निधाय च ।
 कुशैः कुम्भोदकैर्मन्त्रैः प्रोक्ष्य विप्रः सुखासने ॥
 भूर्भुवः स्वः सावित्र्या ऋग्भिर्वेदादिभिस्तथा ।
 आपो ह्यिष्टादिकाब्रह्मिणैः शुद्धवत्यघमर्षणैः ॥
 शुद्धवत्या स्वस्तिमत्या पावमानैःस्तथैव च ।
 रक्षोहृणश्च रात्रिश्च कण्ठश्चेति तथैव च ॥
 तरुणमन्दीर्णं पुरुषं विष्णुसूक्तं तथैव च ।
 अतो देवा अग्नित्विति परो मात्रा तथैव च ॥
 श्रीसूक्तं शिवसङ्कल्पं वायुसूक्तं तथैव च ।
 मुष्मामि त्वेति सूक्तञ्च स्योना वृष्वि भवेति च ॥
 द्रविणोदाः सवितेति नवो विघ्नं नयेति च ।
 उलूकया-पिशङ्गेति ऋग्भिरेताभि(ऋ)रात्विजैः ॥

७ प्रथमखण्डस्य १०६ पृष्ठे १० पंक्तौ उत्तमैः ।

† प्रथमखण्डस्य १८४।१८५।१८६ पृष्ठेषु उत्तमैः ।

‡ पुरुषसूक्तं चिपादृष्टं इत्यादिकं षोडशर्चे प्रथमखण्डस्य १५५।१५६ पृष्ठयोः प्रदर्शितम् ।

§ वायुसूक्ताभावात्—“वायु आवातु मेषुरं ब्रह्म नयोस्तु नो वदे ।

प्र न आयूषि तारिषन् ॥”

मन्त्रोऽयं ऋग्भिर्दिपाठपूर्वकं पाल्य इति तुष्ठापुरुषदानपद्धती सर्वपापक्षयः ।

¶ एते मन्त्रा अनुपदमेव दर्शयिष्यन्ते ।

जातवेदस इत्यृचा* सूत्रमादाय लेपयेत् ।
 गन्धेन दक्षिणे हस्ते बध्नाः पुंसस्तु तन्तुना ॥
 विश्वेत्ता ते सवनेति स्त्रीणां सव्यकरे तथा ।
 श्रिये जात ऋचैकया†प्यध्वर्युश्च समाहितः ॥
 शतं जीवेति द्वाभ्याश्च ब्रह्मामेत्यृचैकया‡ ।
 ये यज्ञेन तथाष्टाभिस्त्रियम्बकष्टचैकया§ ॥
 भक्षणा चाक्षतैर्वापि रक्षां कृत्वा समापयेत् ।
 दद्यादाचार्ये हेमादि ऋत्विग्भ्यः पूष्य शक्तिः ।
 विद्वान् सर्वप्रयत्नेन कुर्यात् कौतुकबन्धनम् ॥ इति ।

अथास्य प्रयोगः ।

विवाहादौ शुभकार्थेण साङ्गुरे पालिकायुक्ते स्थले मङ्गल-
 तूर्यनादे कृते सति कौतुकबन्धं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः ।
 आचार्यी दर्भमये कूर्चं उदकुम्भं निधाय साक्षतकांस्यपात्रे पञ्च-
 गुणितं त्रिगुणितं वा कार्पाससूत्रं निधाय च तत्समीपे यजमानमुप-
 वेश्य कुशहस्तैर्ऋत्विग्भिः सह कुम्भोदकेन तत् सूत्रमभिषिञ्चेत् ।

* प्रथमसूक्तस्य ४५० पृष्ठे प्रदर्शितया ।

† प्रथमसूक्तस्य १६० पृष्ठे प्रदर्शितया ।

‡ ब्रह्मसाधो गानात्मनी—

त्वामिच्छि हवामहे सतीं वाजस्य कारवः ।

त्वां बभेष्मिन्द्र संपतिं नरक्षां कृष्टास्त्वयंतः ॥

इत्यर्थं चिः पाठः कार्यः इति तर्कवाचस्पतयः ।

वाजस्यं वज्राजस्यै सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

जन्वांबुक्षानिव बन्धनान्मूलोम्लोचोय मामृतात् ॥ ३७. ६०. ३७. ।

तत्र मन्त्राः ।

व्याहृतिपूर्वा गायत्रीः* । अग्निमीले† । इषे त्वोर्जे त्वाः‡ ।
अन्न आयाहि§ । शन्नो देवोः¶ । आपो हि छेति नवर्षम्॥ ।
एतो न्विन्द्रम्** । ऋतं चेति मन्त्रद्वयम्†† । प्रशङ्गायेति
मन्त्रः‡‡ । स्वस्ति नो मिमोतामिति मन्त्रत्रयम्§§ । स्वादिष्ट-
येति दशर्षं सूक्तम्॥॥ ।

- * प्रथमखण्डस्य ७२ पृष्ठे प्रदर्शिता ।
† अग्निमीले इति मन्त्रोऽयं प्रथमखण्डस्य ११० पृष्ठे प्रदर्शितः ।
‡ इषे त्वोर्जे त्वा वायवः स्व देवो वः सविता प्रार्थयतु ऋतमाय ऋषेभ्ये । १७. १५. वसुः ।
§ अप आयाहीति मन्त्रोऽयं प्रथमखण्डस्य ११० पृष्ठे प्रदर्शितः ।
¶ शन्नो देवीरिति मन्त्रोऽयं प्रथमखण्डस्य २० पृष्ठे प्रदर्शितः ।
॥ आपो हि छेति नवर्षं प्रथमखण्डस्य ५८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।
** एतो न्विन्द्रमिति मन्त्रोऽयं प्रथमखण्डस्य १४५ पृष्ठे प्रदर्शितः ।
†† ऋतं चेति मन्त्रद्वयं प्रथमखण्डस्य १४६ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।
‡‡ प्रशङ्गायं नारताय स्वभावाय इमां वाचनमना पर्यंत्यते ।
धर्मस्तुमि दिव आ पृथयन्वने युक्षयवसे नहि वृक्षमर्षत ॥ ५५. ५४८. १४८॥
§§ स्वस्ति नो मिमोतामश्निना भगः स्वस्ति दीव्यदितिरनर्षवः ।
स्वस्ति पूषा असुरो दधातु नः स्वस्ति व्यावाप्रथिवी सुषेतुना ॥ ११ ॥
स्वस्ये वायसुपन्नवामष्टे सोमं स्वस्ति भुवनस्य यस्वतिः ।
उहस्यति सधंयं स्वस्यं स्वस्य आदिवासी भवन्तु नः ॥ १२ ॥
विश्वे देवा नो अथा स्वस्ये वैश्वानरो वसुरग्निः स्वस्ये ।
देवा अपम्युभवः स्वस्ये स्वस्ति नो वदः पूष्वं वसः ॥ ५५. ५१८. १२४॥
॥॥ स्वादिष्टया नदिष्टया पवस्व सोम धारया । इन्द्राय पातवे सुतः ॥ १ ॥
रक्षोसा विश्वर्षंश्चरमि योनि नयोऽस्तम् । दुष्वा सपस्वमासदत् ॥ २ ॥
वरिवं धातमं भव न्हिष्ठो उवहन्मः । पर्विरापो नवीनाम् ॥ ३ ॥

रक्षोहृषमिति पञ्चविंशत् सूक्तम्॥ रात्रिर्व्यख्यदित्यष्टत्वं
सूक्तम्॥ छण्डश्चेति पञ्चदशत्वं सूक्तम्॥ तरत् स मन्दीति
ऋक्चतुष्टयम्॥ सहस्रशोर्वेति षोडशत्वं सूक्तम्॥ विष्णो-
र्नु कमिति षड्दशत्वं सूक्तम्॥ अतो देवा इति षड्दशत्वं

अथर्वं नद्यानां देवानां वीतिमन्त्रसा । अमिवाजसुत त्रयः ॥ ४ ॥
त्वामन्वाचरामसि तदिदं दिवे दिवे । इन्दो त्वे न आशसः ॥ ५ ॥
पुनाति ते परिसुतं सोमं सूर्यस्य दुहित्वा । वारिष प्रचता तना ॥ ६ ॥
तमोमण्योः समर्थं आग्भुनि योषषो दम । स्वसारः पाव्ये दिवि ॥ ७ ॥
तमो इन्वन्त्ययुवो अमनि वाकुरं इतिम् । विधातु वारण मधु ॥ ८ ॥
अभौम मध्या उत शीथनि धेनवः प्रियम् । सोममिन्द्राय पातवे ॥ ९ ॥
अखेदिन्द्रो मदीया विन्वा उवाणि जिघ्रते । शूरो मघा च मङ्गते ॥

८म. १म. १०सूक्तम् ।

रक्षोहृषमित्यादिकं सूक्तं प्रथमखण्डस्य ३७०।३७१।३७२ षष्ठेषु प्रदर्शितम् ।
रात्रिर्व्यखादित्यादिकं रात्रिसूक्तं प्रथमखण्डस्य ३७३।३७४ षष्ठयोक्तम् ।
छण्डश्वेत्यादिकं सूक्तं प्रथमखण्डस्य ३५८।३५९।३६० षष्ठेषु उक्तम् ।
तरत् स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्वसः । तरत् स मन्दी धावति ॥ १ ॥
आपवस सहस्रिण्यै रयिण्यै सोम सुवीर्यम् । अखे त्रयः एसि धारव ॥ २ ॥
अनु प्रवाम आयवः पदं नवीयो अक्षसुः । कषी जनन् सूर्यम् ॥ ३ ॥
अर्षा सोम सुमघमाऽभि द्रोषामि रांश्चवत् । सोदम् योमी वर्गया ॥

सामवेदः, अथवा ८म. ३८म. ४सूक्तम् ।

सहस्रशोर्वेत्यादिकं सूक्तं प्रथमखण्डस्य १८७।१८८।१८९ षष्ठेषु प्रदर्शितम् ।
विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवांचं यः प्राधिवानि विममे रजामि ।
यो अरुभायदुत्तरं सचखं विचक्रो अखेधोवनायः ॥ १ ॥
प्र तविष्टः कवते वीर्येण भूमो न भौमः कुचरो निरिष्टाः ।
वस्वीवपु विपु विन्नमवेत्प्रधिचयनि सुवनामि विन्वा ॥ २ ॥

सूक्तम् । परी माचयेति सप्तमं सूक्तम् ।

प्र विच्ये श्रुमेतु मन्त्र गिरिचित उरुगायत्रे ऋषे ।
 य इदं दौषं प्रयतं सधस्त्रमेको विममे चिभिरित्पदीभिः ॥ १ ॥
 अस्त्र चो पूषामधुना पदान्चोयमाणा स्वधया मदनि ।
 य उ विधातुं पृथिवीसुत यामेकां दाधार भुवनाणि विश्वा ॥ ४ ॥
 तदस्य प्रियमभि पाथो अग्नां नरो यत्र देवयवो मदनि ।
 उरुत्तमस्य स हि बभ्रुरित्या विश्वोः पदे परमे मन्त्र उरुत्तः ॥ ५ ॥
 तावां वाक्पुत्रसि ममध्ये यत्र नावो भूरिशृङ्गा अथासः ।
 अथाङ्ग तदुरुगायत्रे ऋषेः परमं पदमन्त्राभि भूरि ॥ १ म- १३४ म- ६४४ ॥

अतो देवा अवनु मां यतो विश्वर्विचक्रमे । प्रथिव्याः सप्तधामभिः ॥ १ ॥
 इदं विश्वर्विचक्रमे वेधा निदधे पदम् । समुद्रमस्य पांसुरे ॥ २ ॥
 वीचि पदा विचक्रमे विश्वर्गोपा अदाथः । अतो अर्थाधि चारयन् ॥ ३ ॥
 विश्वोः कर्माधि पश्यत यतो व्रतानि पश्यन्ति । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ४ ॥
 तविश्वोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सुरयः । दिवोव चक्षुराततम् ॥ ५ ॥
 तविश्वोः विपन्ववो जागृवाः पृथुः सन्निव्यते । विश्वोर्व्यत्परमं पदम् ॥

१ म- २२२- ६४४ ॥

परी माचया तन्वा उधाथ न ते मङ्गित्वमन्त्रवृत्तिनि ।
 उमे ते विश्व रजसो पृथिव्या विश्वो देव त्वं परमस्य चित्से ॥ १ ॥
 न ते विश्वो जायमाना न जातो देव मङ्गित्वः परमन्त्रमाप ।
 उदलभू माकमुक्त्वं इष्टुं दःधर्षं प्राचीं कस्तुभं प्रथिव्याः ॥ २ ॥
 इरावतो धेगुमतो हि भूतं स्यवसिनो मनुषे दक्षसा ।
 व्यसभू रोदसी विश्वेते दाधर्षं पृथिवीमभितो मयुषीः ॥ ३ ॥
 उरुं यत्राय अकमुक्त्वं लोकं जनयन्ता स्यैस्तुपासमष्टिम् ।
 दासस्य चिदुत्पसिमस्य माया जघृद्युर्नरा पृतनाब्धेभु ॥ ४ ॥
 इन्द्राविष्टु इष्टिसः इन्द्रस्य नव पुरो नवतिष्ठ इष्टिभम् ।
 इतं वरिषः सङ्गस्य साकं इष्टो अमन्त्रसुरस्य वीरान् ॥ ५ ॥

द्विरख्यवर्णामिति पञ्चदशर्षं सूक्तम्* । यज्जायत इति षड्बुधं
सूक्तम्† । वीतिहोत्रेति पञ्चर्षं प्रायुसूक्तम्‡ । सुषामीति

इयं मनोषा उच्यते उच्यन्ताकृत्तना तवसां वर्षयन्ती ।
ररे वां क्षीम विदधेपु विष्णो पिन्वतमिषो उच्यतेऽपिन्द्र ॥ ६ ॥
ववद्वेति विष्वास आह्वयो मे तन्मे जुषस्व श्रियमिष्टे उच्यम् ।
वर्षन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरोमे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥

ॐ न. २२५. ॐ न. १ ।

द्विरख्यवर्णामिति सप्तं प्रथमसूक्तस्य १६४।१६५ उच्यतेऽपिन्द्र ।
यज्जायतो दूरसुदैति देवं तद् सुप्रस्य तर्षयेति ।
दूरकृत्तम ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः श्रियसङ्कल्पमस्तु ॥ १ ॥
येन कर्मोत्सवसो मनोविषां यज्ञे ह्यस्वन्ति विदधेपु धीराः ।
यदपूर्वं यज्ञ सन्तः प्रजानां तन्मे मनः श्रियसङ्कल्पमस्तु ॥ २ ॥
यत्प्रज्ञानसुत श्वेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु ।
यथास्य चते किञ्चन कर्म क्रियते तन्मे मनः श्रियसङ्कल्पमस्तु ॥ ३ ॥
येनेदं भूत सुवर्णं भविष्यत् परिश्रुतममृतेन सन्धेम् ।
येन यज्ञसायने सप्तहोता तन्मे मनः श्रियसङ्कल्पमस्तु ॥ ४ ॥
यत्किमुच्यः साम यजूंश्च यत्किम् प्रतिष्ठिता रथनाभाविधाराः ।
यत्किञ्चित् सन्धेमांतं प्रजानां तन्मे मनः श्रियसङ्कल्पमस्तु ॥ ५ ॥
सुषारद्विरख्यानिव यन्मनुष्यान्नेगीयतेऽभीषुभिर्पालिन इव ।
इत्यतिष्ठं यदजिरं जपिष्ठं तन्मे मनः श्रियसङ्कल्पमस्तु ॥

१४५. ६ न. यजुः ।

‡ वीतिहोत्रं त्वा कवे सुमन्तुः सनिधीमहि । षडे उच्यतेऽपिन्द्र ।
अथा गो यज्ञ क्रिमिर्गायवस्व प्रभूर्भुवि । विश्वासु धीषु वन्द्यः ॥
आ गो षडे रथिं भर सवासाहं वर्षेऽस्यम् । विश्वासु प्रतसु दुष्टरम् ॥
आ गो. षडे सुषेतुना रथि विश्वायुपांसवसम् । माहीकं वेदि जौवसे ॥
अथिं दिन्वन्तु गो धियः सतिमायमिवाग्निषु । तेन जेष धनं धनम् ॥ सामवेदः ।

पञ्चर्षं सूक्तम्* । स्यो ना पृथिविः । द्रविषोदाः‡ । सविता
पथातात् § । नवो नवो भवति ण । विद्युन्न या पतन्ती ॥ ।
उलूकयातुम् ## । पिशङ्गश्छट्टिम् १११ । एताः सप्त ऋचः । एतै-
र्व्याहृत्यादि पिशङ्गश्छट्टिमित्यस्मैर्मन्त्रैः कूर्शेन कलशोदकेन सूच-

* सूक्तानि व्याहृत्यादिवाञ्छीवनाय कलशोदकयादुत राजयन्तात् ।

व्याहृत्यादि यदि वे तदेतं तस्या इन्द्राद्यो प्रसुक्तमेवम् ॥ १ ॥

यदि चितायुर्गदि वा परतो यदि मृत्वारणिकं नीत एव ।

तमाह्वरानि निश्चिन्तेरुपस्था दस्वार्धमेतं शतशारदाय ॥ २ ॥

सङ्कलापेच शतशारदेन शतायुषा हविषा ह्यार्धमेवम् ।

शत शेषेन शरदो न यातीन्द्रा विन्नस्य दुरितस्य पारम् ॥ ३ ॥

शतं जीव शरदो वर्षमानः शतं वैमनान्दतस्तु वसमान् ।

शतनिन्द्राद्यो सविता उह्वत्यतिः शतायुषा हविषेनं पुनर्दुः ॥ ४ ॥

आह्यार्धं त्वा विदं त्वा पुनरागाः पुनर्नव ।

सर्व्योक्तं सर्वं ते ऋचः सर्व्यमायुष तेऽविदम् ॥ ५ ॥ १०म. १६१स. ५५सम् ।

† स्यो ना पृथिविः नो भवात्पथरा निवेशनी । यथा नः सर्व्यं स प्रथः ॥

१म. २२स. १५सम् ।

‡ द्रविषोदाः पिपीपति लुङ्घीत प्र च तिष्ठत । नेङ्गाह्वतुभिरिष्यते ॥ २६स. २२म. यलुः ।

§ सविता पथातात् सविता पुरस्तात् सवितं, चराभात् सविताचराभात् ।

सविता नः सुवतु सर्व्यतातिं सविता नो रासतां दीर्घमायुः ॥ १०म. २६स. १७सम् ।

¶ नवो नवो भवति आवमानोऽत्रां कितुव्यसामित्ययम् ।

मानं द्वेषीयो विदधात्यायन् प्रथममभिरते दीर्घमायुः ॥ १०म. ८५स. १८ सम् ।

॥ विद्युन्न या पतन्ती द्रविषोदभरन्ती मे चय्या काव्यानि ।

जनिष्टो चपोमर्त्यैः सुजातः श्रोत्रेभ्यो तिरत् दीर्घमायुः ॥ १०म. ८५स. १०सम् ।

●● उलूकयातुं यपलूकयातुं अङ्घ्रि शयातुस्तुर्लौकिकयातुम् ।

सुपर्चयातुस्तुत स्रभयातुं हवदेव प्रमूच रच इन्द्रः ॥ ७म. १०७स. २२सम् ।

†† पिशङ्गश्छट्टिमं च पिशङ्गिनिन्द्र संमूच । सर्व्यं रचो निवर्चय ॥ १म. १६१स. ५५सम् ।

मभिषिच्य जातवेदस इति मन्त्रेण मन्त्रेण सूत्रं लेपयित्वा
विश्लेषता तः इति मन्त्रेण आचार्यः पुंसो दक्षिणहस्ते सूत्रं बध्नी-
यात् । स्त्रियास्तु श्रिये जात इति मन्त्रेण वामहस्ते बध्नीयात् ।
तत ऋत्विजोऽक्षतैर्यजमानस्य समन्त्रं रक्षां कुर्युः । तत्र मन्त्राः ।
शतं जीवेति इयम् । ये यज्ञेनेत्यष्टर्षभः । अग्न्यकं यजा-

- * विश्लेषता ते सवनेषु प्रयाच्या या चकार्य मघवन्निरु सुव्यते ।
पारावतं यत् पुत्रसभृतं वक्षपाठयोः शरभाय क्षपिवन्धवे ॥ ८८. १००८. ६८८ ॥
- † प्रथमखण्डस्य १६० पृष्ठे प्रदर्शितम् ।
- ‡ २२ पृष्ठे ११—१४ पंक्तिषु प्रदर्शितम् ।
- § ये यज्ञेन दक्षिण्यया समन्त्रा इन्द्रस्य सन्नामभृतत्वमानस्य ।
तेभ्यो भद्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृभ्नीत मानवं सुमेधसः ॥
य उदाग्रन् पितरो गोमवं वक्ष्णेनाभिन्दन् परिवत्सरे वलम् ।
दीर्घांशुद्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्नीत मानवं सुमेधसः ॥ २ ॥
य क्षन्तेन सूर्यमार्गोऽयम् दिव्यप्रथयन् पृथिवीं मातर वि ।
सुप्रज्ञास्त्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृभ्नीत मानवं सुमेधसः ॥ ३ ॥
अयं नाभा वदति वक्ता वो गृष्टे देवपुत्रा क्षपयक्ष्णुषोत नः ।
सुप्रज्ञाप्यमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्नीत मानवं सुमेधसः ॥ ४ ॥
विक्रपास इहवयस इन्द्रभोरवैपसः ।
ते अङ्गिरसः सूनवसे अप्तः परिरङ्गिरं ॥ ५ ॥
ये अप्तः परिरङ्गिरं विक्रपासो दिवस्पति ।
नवन्धोषु दशन्धो अङ्गिरसतमः सचा दिवेषु मंहते ॥ ६ ॥
इन्द्रेण युजा निःस्रजना वाचतो ब्रह्मैगोमन्मन्त्रिणम् ।
सहस्रं मे ददतो अष्टकर्मः त्रयो दिव्यैवक्रत ॥ ७ ॥
प्र नूनं कामतानयं मनु क्षीक्रेष रोषतु ।
वः सङ्घस्य शतानं सद्यो दानाय मंहते ॥ १०८. ६९८. ८८८ ॥

महे इति च॥ । ततो यजमानः कर्मसाद्गुस्वार्थमाचार्यादिभ्यो
यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् । *

कर्मसादौ बन्धनं प्रोक्तं कर्मन्ते तद्विसर्जनम् ।

तत्र मन्त्रो यथा ।

कङ्कणं मोचयाम्यस्य रक्षां (न तु) तु न कदाचन ।

मयि रक्षां विधायाम् देव त्वं गच्छ कङ्कण ॥

इति मन्त्रेण कङ्कणं विसृजत् ।

इति शौनकोक्तं कौतुकबन्धनविधानम् ।

अथ कात्यायनमतानुसारि कौतुकबन्धनविधानम् ।

विनायकं नमस्कृत्य गिरिपुत्रीं च मूर्धनि ।

कात्यायनमनुप्रोक्तो रक्षाबन्धो विधीयते ॥

विनायकं तु संपूज्य गुह्यैर्गन्धाक्षतादिभिः ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा सङ्कल्प्य च यथाविधि ॥

प्रक्षाल्य कांक्षपात्रन्तु कुशभस्मजलेन च ।

ताम्बूलं तत्र विन्यस्य भस्मना सहितं तथा ॥

सौवर्णं राजतं वापि शौभं कार्पासमेव वा ।

तन्मुत्रयं तथा पुंसां स्तोत्रान्तु द्विगुणोक्तम् ॥

पावमानेन मन्त्रेण† सूत्रक्षेत्राभिषेचयेत् ।

आपो हि ष्टेति मन्त्रेण‡ संस्कार्यस्वाभिषेचनम् ॥

* मन्त्रोऽयं १० पृष्ठे प्रदक्षितः ।

† सङ्कल्पं प्रसधारन्मृगिभिः पावनं कृतम् ।

‡ तेन स्वाभिषेचनं पावसा(मीः)न्त्रः पुनन्तु ते ॥ एवमादिरूपेण ।

§ प्रथमसङ्कल्पे ५८ पृष्ठे प्रदक्षितेन ।

सूत्रं गन्धेन संलिम्बेदंशुना तितिः मन्त्रतः ।
 दीर्घायुस्तेति मन्त्रेषु^१ आशिषा योजयेद्दटुम् ॥
 त्रियम्बकेन मन्त्रेषुः भूतिं दस्त्रा ललाटके ।
 तूर्णीं ततो द्विवारञ्च भस्त्र दद्यात्तथैव च ॥
 यदाबध्नेति मन्त्रेषु पुंसो वै दक्षिणे करे ।
 बध्नीयात् सूत्रकश्चैव स्त्रियाश्चेद्दामके करे ।
 त्रीणि त आहुर्मन्त्रेषु इति कात्यायनोदितम् ॥
 इति कात्यायनोक्तं कौतुकबन्धविधानम् ।

अथ वृद्धिश्राद्धम् ।

तथाच आश्वलायनकारिका ।

स्यादाभ्युदयिकं श्राद्धं वृद्धिपूर्त्तेषु कर्मसु ।

वृद्धिपूर्त्तशब्दार्थं स्वयमेवाह ।

शंघना ते शंघः_पृथ्वतां पदवा पदः ।

गन्धके सोममवतु मदाय रसो चप्युतः ॥ २०च. २०म. वसुः ।^१

दीर्घायुस. शीषधे स्त्रिता यक्षे च त्वा स्त्रनाम्बुम् ।

शधो त्वं दीर्घायुर्भूत्वा श्रतवत्स्य विरोहतात् ॥ १२च. १००म. वसुः ।

प्रथमश्राद्धस्य १८१ इष्टे उक्तेन ।

यदावधन् दाषायथा शिरश्वं श्रताश्रीकाय सुमनस्सामाः ।

तन्म आवधामि श्रतश्रारदायायुषान् करदक्षिणेषाम् ॥ १४च. ५२म. वसुः ।

श्रीषि त आहुर्दिवि बन्धनानि श्रीष्यसु श्रीष्यन्तः ससुदे ।

उतेव मे वद्वचन्धर्वस्येन् यथा त आहुः परमं जनिवन् ॥ १म. १६२सु. ४कम् ।

पुंसः सावनसीमन्तचौलीपनयनेष्विह ।
 विवाहे चानलाधागप्रभृतिश्रीतकर्म्मसु ॥
 इदं श्राद्धं प्रकुर्वन्ति द्विजा वृद्धिनिमित्तकम् ।
 भ्रूयैः षोडशसंस्कारश्रावण्यादिष्वपीष्यते ।
 वाय्याद्युदयपनादौ तु कुर्युः पूर्त्तनिमित्तकम् ॥ इति
 चन्द्रिकायां विष्णुपुराणे ।

कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेक्षणः ।
 नामकर्म्मणि बालानां षुद्धाकर्म्मादिके तथा ॥
 सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।
 नान्दीमुखान् पितृनादौ तर्पयेत् प्रयतो गृही ।
 तानिद्वा पिष्टयज्ञेन वैदिकं कश्चिदाचरेत् ॥

ब्राह्मणेऽपि ।

जन्मन्ययोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ।
 पितृनान्दीमुखानाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम् ॥
 वेदव्रतेषु चाधानयज्ञपुंसवनेषु च ।
 नृवाचभोजने ज्ञाने भार्यायाः प्रथमार्त्तवे ॥

ज्ञाने समावर्त्तने ।

देवारामतङ्गागादिप्रतिष्ठासूत्रेषु च ।
 राजाभिषेके ब्राह्मणभोजने वृद्धिसंज्ञकान् ॥
 नान्दीमुखान् पूष्यतमार्त्तस्था माहृगणानपि ।

• नान्दीमुख पिष्टयज्ञम् इति संस्कारत्रये पाठः ।

वनस्त्राद्यान्त्रमं० गच्छन् पूर्वेषुः सद्य एव च ।

पितृन् पूर्वींश्विधिना तर्पयेत्. कर्मसिद्धये ॥ इति ।

ज्ञानान्दीश्रावस्य तन्मत्वमाह ।

गणयः क्रियमाणानां मातृणां पूजनं सक्तत् ।

सक्तदेव भवेच्छ्रावमादौ न पृथगादिषु ॥

अर्थः । दीशान्तरगतस्य चिरकालान्भूयमाणसङ्गावस्य सृ-
ष्ट्या पुत्रादिना कृतप्रेतकार्यस्य कालान्तरे समागतस्य तस्यैव
यदा जातकर्मादयः संस्कारा युगपत् क्रियन्ते,—अथवा उप-
नयनात् प्राक् स्वकाले कथञ्चिदकृतचौलपर्यन्तसंस्कारस्य जात-
कर्मादीनि यदा उपनयनकाले संभूय क्रियन्ते,—तदा तेषु
संभूय क्रियमाणेषु संस्कारेषु मातृपूजाया नान्दीश्रावस्य च सक्तत्-
त्वेषु प्रथमतः क्रियमाणकर्माणः आदावनुष्ठानं कर्त्तव्यम्,
। पृथगादिषु नाहत्या संस्कारकर्माणामादिषु कार्यमित्यर्थः ।

अथ मातृपूजनं पूर्वमुक्तं विष्णुपुराणे ।

तत्रापि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः ।

अकृत्वा मातृयागन्तु वैदिकं यः समाचरेत् ।

तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसामिच्छन्ति मातरः ॥ इति ।

मनुरपि ।

कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥

• नामसंज्ञायादिकं, यदा गृहस्थाग्रमं विहाय वनं गन्तुमिच्छन्त्यर्थः ।

मातर उक्तास्तुर्विंशतिमते ।

आद्ये ब्रह्मद(वे)यप्राप्ते देवतास्थापनं कृतम् ।

जातिधर्मकुलश्रेणीलोकानां वृष्टिकारकम् ॥

तिस्रः पूज्याः पितुः पत्ने तिस्रो मातामहे तथा ।

इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितुर्मातुः स्वसाष्टमी ॥

ब्रह्माण्याद्यास्तथा सप्त दुर्गाचेतगणाधिपान् ।

वृषादी पूजयित्वा तु पश्चान्नान्दीमुखान् पितॄन् ॥

मातृपूर्वान् पितॄन् पूज्य ततो मातामहानपि ।

मातामहीमतः केचिदयुग्मा भोज्या द्विजातयः ॥

अस्यार्थः । वृष्टिआद्ये कर्त्तव्ये सति पूर्व्ये स्थण्डिलादौ मातृगणः
संपूज्यस्तद्यथा पितृपत्ने तिस्रो मातृपितामहीप्रपितामहः पूज्याः ।
तथा मातामहवर्गे मातामह्यादयस्तिस्रः पितृप्वसा मातृप्वसेत्यष्टौ
मानुष्यो मातरः । ब्रह्माण्याद्याः सप्त देवमातरः । तथा
दुर्गागणाधिपत्नेत्राधिपांसु षोडशैरुपचारैः संपूज्य नान्दीमुखान्
पितॄन् आद्येन पूजयेदिति प्रयोगपारिजाते व्याख्यातम् ।

* अथवा कात्यायनोक्ता मातरः पूज्याः यथा ।

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥

धृतिः पुष्टिस्तथा, तुष्टिरात्मदेवतया सह ।

आवाह्य गन्धपुष्पाणि धूर्ण दीपं निवेदयेत् ॥

तथा वसोर्धारामातरः कुक्ष्ये समालिख्य पूज्या इत्युक्तं तत्रैव ।

कुण्डलान्ना वसोर्धाराः पञ्च वायु वृतेन तु ।
कारयेत्सप्तधारा वा नातिनीका न चोच्छ्रिताः ॥
आयुष्याणि च शान्दर्थं जपित्वाथ समाहितः ।
षड्भ्यः पितृभ्यस्तादनु श्राद्धदानसुपक्रमेत् ॥ इति ।

इदं कात्यायनपरिशिष्टोक्तकातीयानां काण्डमाध्यन्दिनानामेवेति
वेदितव्यम् । षड्भ्यः पितृभ्य इति । तेषां सूत्रे नान्दीश्राद्धस्य
षड्वेत्स्यभिधानादविरुद्धम्, बल्लस्य वा स्वर्गश्रीकामिति वचनानु-
ग्रहाच्च । प्रयोगपारिजातकृता तु षड्भ्यः श्राद्धसुपक्रमेदित्वेवं
व्याख्यातम् । त्रिभ्यः पित्रादिभ्यस्त्रिभ्यो मातामहादिभ्यो मातृ-
श्राद्धपूर्वकं श्राद्धसुपक्रमेत् ।

उक्तवानन्दसन्ताने यज्ञोद्वाहादिमङ्गले ।
मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तादनन्तरम् ।
ततो मातामहाः पूज्या विश्वेदेवास्तथैव च ॥

इति हेमाद्रौ मत्स्यपुराणवचनात् । तदेतदाश्वलायनशाखादि-
विषयत्वेन नेतुं शक्यते ।

माता पितामही चैव संपूज्या प्रपितामही ।
पित्रादयस्त्रयश्चैव मातुः पित्रादयस्त्रयः ।
एते नवार्चनीयाः स्युः पितरोऽभ्युदये द्विजैः ॥

इत्याश्वलायनस्मरणात् । अत्र नान्दीश्राद्धे आश्वलायनकाण्डा-
दीनां पित्रादिक्रम एव न तु प्रपितामहादिक्रमः । तत्तच्छा(स्त्री)-
स्त्रिप्रवर्तकाश्वलायनकात्यायनाभ्यां स्वस्वसूत्रे तादृशक्रमस्य प्र-
दर्शितत्वात् ।

विधानपारिजाते

नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् ।
नाम सङ्कीर्त्तयेद्द्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम् ॥
।हवशिष्ठवचनं तदेतच्छास्त्रान्तरीयमिति मन्तव्यम् । इमा-
तोऽप्येवमेव मेतिरे ।

समाह वशिष्ठः ।

पूर्व्यद्युर्मातृकं आहं मध्याह्ने पैतृकं तथा ।
उत्तरेद्युः प्रकुर्वीत मातामहगणस्य तु ॥
।नुकल्पमाह वृद्धशातातपः ।
पूर्वाह्ने मातृकं आहं मध्याह्ने पैतृकं तथा ।
ततो मातामहानान्तु वृद्धौ आह्वत्रयं स्मृतम् ॥
प्यशक्नौ वृद्धमनुः ।

अलाभे आह्वकालानां नान्दीआह्वत्रयं बुधः ।
पूर्व्यद्युरेव कुर्वीत पूर्वाह्ने मातृपूर्वकम् ॥ इति ।
।तातपस्तु ।

पृथग्दिनेष्वशक्त्येदेकस्मिन् पूर्व्यवासरि ।
आह्वत्रयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवन्तु तान्त्रिकम् ॥ इति ।
।ममाह प्रचेताः ।

मातृआह्वन्तु पूर्व्यं स्यात् पितृणां तदनन्तरम् ।
ततो मातामहानान्तु वृद्धौ आह्वत्रयं स्मृतम् ॥
।हादिमहाकर्म्मविषयम् । अथे तु तदहरेव कार्क्यम् ।
। ऋद्धपरिशिष्टम् ।

महत्सु पूर्वेषुस्तदहरेवास्तेषु इति ।

षत्रिरपि ।

पूर्वाह्ने तु भवेद्विर्विना जन्मनिमित्तकम् ।

पुत्रजन्मनि कुर्वीत आद्यं तात्कालिकं बुधः ॥ इति ।

वेद्वेदेवादयोऽत्र नान्दीमुखा इति धिशेषणीया इत्युक्तं
हेमाद्रौ ।

जर्ह्वक्त्रासु ये तत्र ते नान्दीमुखसंज्ञकाः । इति ।

कात्यायनसूत्रेऽपि ।

नान्दीमुखान् पितृनावाहयिष्ये इति पृच्छतोत्यादि ।

अत्रेदं तात्पर्यम् । द्विविधा नान्दीमुखाः पित्रादयस्त्रयः प्रपिता-
महपित्रादयश्च । तत्र पित्रादयो नान्दीमुखा वृद्धिआहदेवता
ज्ञेयाः ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

त्रयो ह्यस्यमुखा ज्ञेते पितरः परिकीर्तिताः ।

प्रसन्नमुखसंज्ञासु मङ्गलीया यतसु ते ॥

इति ब्रह्मपुराणे तेषामिव मङ्गलकार्थसु देवतात्वश्रवणात् ।

प्रपितामहस्य पित्रादयसु प्रीष्ठपदपरिर्णमासीनिमित्तआद्ये देवता
इति मन्तव्यम् ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

इत्युक्त्वा

तेभ्यः पूर्वतराः पञ्च प्रजावन्तः सुखैषिणः ।

ते तु नान्दीमुखा नान्दी सद्यश्चिरिति कथ्यन्ते ॥

इति तेषामपि नान्दीमुखसंज्ञां विधाय

नान्दीमुखानां प्रत्यर्धं कन्याराशिगते रवौ ।

पौर्णमास्यान्तु कर्त्तव्यं वाराहवचनं यथा ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनात् । अतः सिद्धं वृद्धिश्चाद्ये पितृादि-
त्रिकस्यैव देवतात्वमिति । प्रयोगपारिजाते हेमाद्री च एवमेव
व्याख्यातम् ।

अन्येऽपि विशेषाः कारिकायाम् ।

प्राङ्मुखोऽत्रोपवोतौ स्या(द)दुपचारः प्रदक्षिणम् ।

तिलकार्थं यवेः कुर्यात् युग्मानत्र निमन्त्र्य तु ॥

ऋतुदर्भानमूलांस्तु दत्त्वेषामासनेषु तु ।

प्राक्संस्थेष्वपि आसिष्य पूर्ववच्चानुमन्त्र्य ताः ॥

तिलो सौति पदस्थाने यवोऽसीति पद वदेत् ।

स्वधयेति पदस्थाने तुष्ट्याशब्दं वदेत्तथा ॥

पितृनिति पदात्पूर्व्यं वदेन्नान्दीमुखानिति ।

स्वधानमःपदस्थाने वदेत् स्वाहानमःपदम् ॥

अघान्धन्तु यथापाठमुक्त्वा र्ध्वंश्चावपेदयवान् ।

नान्दीमुखान्तु पितरः प्रीयन्तामिति मन्त्रतः ॥

सम्बन्धनामरूपाणि वर्जयेदत्र कर्त्तव्यं ।

निपातो न हि संव्यस्य आनुनो विद्यते क्वचित् ॥

पितृर्धनुपविष्टस्य सक्तदर्थं निवेदयेत् ।

द्विर्द्दिर्गन्धादि दातव्यमित्यादि ॥

अन्येऽपि विशेषाः स्वस्वसूत्रादवगन्तव्याः ।

तथा ।

अत्र दृष्टिपरिज्ञानपर्यन्तं पूर्ववद्भवेत् ।
 मधुवातेत्यृचः स्थाने उपास्मै गायता नरः ॥
 पञ्चर्चः* श्रावयित्वाश्चक्षितिः* च श्रावयेद्दृचम् ।
 सम्यन्नवचनादि स्यादाचान्तेषु द्विजश्वसु ॥
 द्विजभुक्ताशयं सम्यग्भोमयेनोपलेपयेत् ।
 अत्र प्रागथकान् दर्भानास्सृषाति ततः परम् ॥
 पृषदाज्यं च कुर्वीत दध्ना (लयन्ति) नयति सपिषा ।
 पृषदाज्येन सन्निभं भुक्तशेषं घृतं भवेत् ॥
 एकैकस्योक्तमन्त्रेण द्वौ द्वौ पिण्डी तु निर्वपेत् ।
 अथानुमन्त्रणादि स्यात्तत्सु नेच्छन्ति केचन ।
 अथ सम्यन्नवचनं विप्राणान्तु विसर्जनम् ॥ इति ।

उपास्मै गायता नरः पवमानविन्दवे । अभिदेवाए इवचते ॥ ६२ ॥
 ये त्वाङ्घ्रिहृत्वे मधुवन्नवर्चन्ते श्रावरे हरिषो ये नविष्टौ ।
 ये त्वा नृणसगुसदन्ति विप्राः पिबेन्द्र सोमए सगर्षा मरुङ्गिः ॥ ६३ ॥
 जनिष्ठा उवः सङ्घे तुराय मन्द्र आजिष्ठो बहुलाभिमानः ।
 अथर्वमिन्द्र मरुतश्चिदम माता यदौरं दधनश्चनिष्ठा ॥ ६४ ॥
 यान् न इन्द्र इवहृन्नयाकमर्षं मागङ्घ्रिः । महान् महौभियतिभिः ॥ ६५ ॥
 त्वमिन्द्र प्रतृप्तिंश्चभि विन्वा अस्ति स्वधः ।
 अमृतिष्ठा जनिता विन्नतूरसि त्वं तूर्थं तदव्यष्टौ ॥ ६६ म. ३३ म. यजुः ।
 अथन्नसोमदत्त आवमिया अध्वत ।
 अतोपत स्वभानवो विप्रा नविष्टया मतोवीत्रा निन्द्र ते हरौ ॥ ३३ म. ३५. यजुः ।

तथा बहुमाहकस्यापि पिण्डमेकमेव ।

अनेका मातरो यस्य वृद्धिश्चाद्ये महालाये ।

अर्घ्यदानं पृथक् कुर्यात् पिण्डमेकान्तु निर्बपेत् ॥

इति लोगाच्चिवचनात् ।

तथा ।

पितृवर्गे मातृवर्गे तथा मातामहस्य च ।

जीवेत् स यदि वर्गाद्यस्तद्गन्तु परित्यजेत् ॥

इति वचनाद्यदि वर्गाद्यः सम्पूर्णे वर्गे वा जीवति तदा वृद्धि-
श्चाद्यादौ तद्गर्गस्याज्यः । तथा पिण्डदानमपि विकल्पेनोक्तं
वृद्धिश्चाद्ये ।

पिण्डनिर्बपणं कुर्यान्न वा कुर्यान्नराधिप ।

इति भविष्यपुराणवचनात् ।

शामश्राद्धं पिण्डवर्जं वृद्धौ नान्दीमुखे सदा ।

इति वृद्धयाश्रवणवचनाच्च । अपिण्डकं वृद्धिश्चाद्यमनन्तिकविषय-
मिति केचित् ।

यावन्मन्त्रान्निसम्बन्ध उक्तमन्त्रिस्तथैव च ।

तावद्वृद्धिषु सर्वास्तु सङ्कल्पमात्रमाचरेत् ॥

इति वृद्धमनूक्तेः ।

सङ्कल्पश्चाद्ये विशेषमाह लोगाच्चिः ।

सङ्कल्पन्तु यदा कुर्यान्न कुर्यात्प्राचपूरणम् ।

नावाहनं न चैवार्घ्यं नाम्नीकरणमेव च ।

विकिरं पिण्डदानञ्च चाद्ये सङ्कल्पसंज्ञि(ते)तम् ॥ इति ।

अथ जीवत्पितृकस्य विशेषमाह मनुः ।

वृक्षी तीर्थे च संव्यस्ते ताते च प्रतिते सति ।

येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुतः ॥ इति ।

अस्वार्थः । पितृकर्तृके कर्मणि वृक्षरादौ यदि पितृप्रतिनिधि-
त्वेन पुत्रस्य कर्तृत्वं तदा पितृपित्रादय एव यद्व्याः न तु स्वमातृ-
मातामहादय इति । स्वकर्तृके स्वपत्नीनिषेकादिकर्मणि तु
पितरि जीवत्पि स्वमातृमातामहादिभ्यो दद्यात् ।

पितरो जनकस्येव्या यावद्भ्रतमनाहितम् ।

समाहितव्रतः पश्चात् स्वान् यजेत पितॄन् सदा ॥

इति वृक्षयाज्ञवल्क्योक्तेः । समाहितव्रतः समाप्तब्रह्मचर्य इत्यर्थः ।

तत्रापि प्रथमविवाहे न स्वस्य कर्तृत्वमित्याह सायनाचार्यः ।

नान्दीत्राहं पिता कुर्व्यादाद्ये पाषिद्यहे बुधः ।

अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम् ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि ।

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ।

पिण्डानोद्ग्रहनात्तेषां त(द)स्याभावे तु तत्क्रमात् ॥

अथ पिण्डशब्दः श्राद्धपरः । ओद्ग्रहनादित्यत्र अभिविधावाङ् ।
ततश्च स्वापत्यस्य गर्भाधानादिप्रथमविवाहान्तसंस्कारेषु पिता स्व-
पितृभ्यः श्राद्धं दद्यात् । तस्य पितुरभावे तु तत्प्रतिनिधिपितृव्यादि-
स्वपुत्रादेर्जातकर्त्तादिविवाहान्तसंस्कारेषु तेषां संस्कार्यपित्रादीना-
मिव क्रमेण दद्यात् । पितुर्भावाद्यभावे तु संस्कार्यस्य भ्रात्रादिभि-
रपि स्वपित्रादीनामिव दातव्यम् ।

असंस्कृतासु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

इति स्मरणात् । समावर्त्तनस्यापि विवाहात्प्राचीनसुतसंस्कार-
त्वाज्जीवत्पितृकस्य समावर्त्तने पिता स्वपितृभ्यो दद्यात् । अजीव-
त्पितृकसु पूर्वसंस्कृतभ्रातृसम्भवेऽपि स्वयमेव स्वपितृभ्यो दद्यात् ।
उपनीत्या कर्त्ताधिकारस्य जातत्वादिति ।

कर्त्ता चेज्जीवत्पिता तदा विशेषमाह गृह्यपरिशिष्टे ।

जीवत्पिता सुतसंस्कारेषु मातृमातामहयोः कुर्यात् तस्यां
र्जावन्त्यां मातामहस्यैवेति ।

येभ्य एव पिता दद्यादिति तु साम्निविषयम् ।

न जीवतः पितुः कुर्याच्छ्राद्धमग्निमृते द्विजः ।

(ए)येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्वीत साम्निः ॥

पितामहेऽप्येवमेव कुर्याज्जीवति साम्निः ।

साम्निकोऽपि न कुर्वीत जीवति प्रपितामहे ॥

इति सुमन्तुवचनात् ।

इति श्रीमद्विधानपारिजाते तृतीयस्तवके वृद्धिश्राद्धनिर्णयः ।

अथ वरस्य कन्यागृहं प्रति गमनविधानम् ।

तत्र शौनकः ।

पुण्ये सुहृत्सं कुर्वीत विवाहं विधिवद्विजः ।

तत्राभ्युदयिकं श्राद्धं कुर्यात् स्वस्ति च वाचयेत् ॥

अपरिद्युः कृतस्त्रानो धृतधीताम्बरहयः ।
 भूषितो गन्धमाख्यायैः शकुनेन समन्वितः ॥
 ब्राह्मणान् भोजयित्वास्ते कृतपुण्याहवाचनः ।
 कृतकौतुकबन्धश्च मित्र(बन्धादि)बान्धवसंयुतः ॥
 यानं यथार्हमारुह्य यातव्यं च बधूगृह्णन् ।
 तस्य हाराह्वहिः स्थित्वा प्राप्सुखोऽभिसुखागतैः ॥
 गृहीतपूर्णकुम्भादिपाणिभिर्वनिताजनेः ।
 कृताभ्युत्थमनो गेहं प्रविशेत्सह बन्धुभिः ॥ इति ।

बधूवरभोजनविषये बौधायनः ।

स्रग्वी भुक्तवान् प्रतोदपाणिरपदातिर्गत्वा बन्धुञ्जातिभि-
 रतिथिवदर्शितः स्नातामहतवाससं गन्धानुलिप्तां स्रग्विषीं
 भुक्तवतीमिषुहस्तां बधूं समीचेत् इति ।

व्यासोऽपि ।

भुक्त्वा* समुहहेत्कन्यां सावित्रीप्रहृष्टं तथा ।
 उपोषितः सुतां दद्यादर्चिताय द्विजातये ॥ इति ।

ब्राह्मेऽपि ।

पूर्वोद्युः स्वस्तिवाचनं नान्दीत्राद्यं समाचरेत् ।
 भुक्त्वा निश्चिद्भिः पूर्व्याह्ने उहहेन्निशि सर्व्वदा ॥
 इति कन्यागृहगमनविधानम् ।

* भुक्तेति नपुपकंशेषभोजनपरमिति निर्बन्धसिद्धः ।

अथेदानीं गृहभागताय वराय कन्यादात्रा मधुपर्क-
विधानेन पूजा कार्या ।

तथा चाश्वलायनगृह्यम् ।

ऋत्विजो ब्रूवा मधुपर्कमाहरेत् स्नातकायोपस्थितायेति ।

कात्यायनगृह्यमपि ।

षड्रथ्या भवन्ति आचार्यं ऋत्विग्वैवाह्नो राजा प्रियः
स्नातक इति ।

वरस्य या भवेच्छाखा तच्छाखागृह्यचोदितः ।

मधुपर्कः प्रदातव्योऽप्यन्यथाच्छेऽपि दातरिः ॥ इति ।

एवं स्वस्वसूत्रोक्तप्रकारेण मधुपर्कविधिना अर्चिताय वराय कन्या-
दानमभिधीयते ।

तथाच गौतमः ।

नानाविधा जानपदा ग्राम्याशोहाहकर्मणि ।

क्रियन्ते लौकिका धर्मास्तोषु स्वकुलपुरुषैः ॥

पूर्वैरनुष्ठितान् कृत्वा कुर्वाहारपरिषद्मम् ।

सर्वसाधारणं कर्म तत्तु तावदिहोच्यते ॥

तत्र प्रदेशे कस्मिंश्चित्तदनुपरिकल्पिते ।

विष्टरिणं प्राप्नुव्यः सम्यगासित्वा चरन्ती स्वयम् ॥

० चतुर्विंशत्यब्दे ऋत्विनायुपलक्षणाः तदाहः अर्च्यंशास्त्राया मधुपर्क इति अर्च्यस्य यच्छास्त्रीयं
कर्म तच्छास्त्राया मधुपर्क इति याज्ञिकाः तत्तु नाद्रिबन्धे इत्याः । इति निर्वचयित्युः ।

४ पचात्रतां भवेन्नृणा तदहोत्रं तु विष्टरः ।

अर्च्यंशो भवेन्नृणा सम्यक्कर्मसु विष्टरः ।

इतिचावर्तको ब्रह्म यामावर्तसु विष्टरः । एतेषामन्वतनवधे ।

प्रक्षास्याचम्य च कृतप्राणायामः समाहितः ।
 उपलिय्य तद्योजिस्व स्तुष्टिलेऽग्निं निधाय च ॥
 पश्चादग्नेः प्रतिष्ठाय्य पेषचीमग्निनिर्घिताम् ।
 प्रागुत्तरेऽग्नेः संख्याय्य पूर्णकुम्भमथो वरः ॥
 उत्थाय प्राङ्मुखः स्थित्वा प्रत्यगुत्तरतोऽनलात् ।
 तदानौमात्मना दत्तं नूतनं वसनद्वयम् ॥
 वसित्वाचान्तसलिलां भूषितां कुसुमादिभिः ।
 पश्चाद्यत्कुशको ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टरः ॥
 उत्तरेऽथो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशसु विष्टरः ।
 दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तसु विष्टरः ॥
 प्रत्यङ्मुखः प्राङ्मुखीं तां स्थितामात्मसमोपतः ।
 कन्यकां प्रतिगृह्णीयाहतां पिशादिभिर्वरः ॥
 कन्यादानप्रकारश्च पूर्वोचरित उच्यते ।
 वरस्याभिसुखं स्थित्वा कन्यायाः प्रतिपादकः ॥
 चतुर्थ्यन्तं वरस्योक्ता नाम तद्गोत्रपूर्वकम् ।
 ततः सहत्वकर्त्तव्यं इत्युच्यते ततः परम् ॥
 पाद(गामिनि,गामिति चोच्यते प्रीतिपूर्वं ततः परम् ।
 वरस्य हस्तो यो दद्याद्देवतीयेन शान्तधीः ॥
 तद्यथा गार्भ्यगोत्राय परमेष्ठरशर्त्तवे ।
 चाभेयगोत्रप्रभवां पार्वतीं प्रददाम्बहम् ॥
 कन्यां सहत्वकर्त्तव्यः करोमि प्रतिपादिताम् ।
 कन्यकादानकर्त्तव्यमाचरन्ति मनीषिणः ॥

विभवानुगुणं क्षेत्रं सुवर्णरजतादिकम् ।

सर्वं विहित(मन्त्रेण)मन्त्रैव काले दद्यात्सहीदकम् ॥

तिष्ठन् कन्यादानं कुर्व्यात् । तदुक्तं बृहस्पतिना ।

चतुष्पादं गृहं कन्यां दासीं छत्रं रथं तरुम् ।

तिष्ठन्नेतान् द्विजो दद्याद्भूम्यादीनुपविश्य च ॥

ततो मङ्गलसूत्रञ्च ध्यायन्निष्ठाञ्च देवताम् ।

बद्ध्वा कण्ठे प्रदेशेऽस्या भूषणानि च शक्तितः ।

कन्यकां प्रतिगृह्णीवं वरः पूर्ववदासने ॥ इति ।

अत्र शौनकीये अग्निं प्रतिष्ठाप्य बद्ध्वा वरः पाणिं गृह्णीयादिति यदुक्तं तत्तु वाजसनेयादिविषयम् । तच्छाखाप्रवर्त्सककात्यायनाचार्येण उद्धृतावोक्षिते अग्निमुपसमाधाय निर्भ्रंथ्य विवाह उदगयन अपूर्थ्यमाणपक्षे कुमार्याः पाणिं गृह्णीयादिति सूत्रप्रणयनात् । आश्वलायनादीनान्तु पाणिग्रहणानन्तरमग्निस्थापनं वेदितव्यम् । पश्चादग्नेर्दृषदमश्मानं प्रतिष्ठाप्य उत्तरपुरस्तादुदकुम्भं निधाय समन्वारध्यायां बुत्वेति सूत्रात् ।

आत्मनो दक्षिणे पार्श्वे बधूं तामुपवेश्य च ।

उपलेपादि कुर्वीत हविर्भुक्स्थापनान्तकम् ॥

इति कारिकाकारमताच्च ।

नारदः ।

बद्ध्वाङ्गुलमितोक्तेषु द्वादशाङ्गुलमायतम् ।

कुर्व्यात्पातालवत्तान्त्रपात्रं तद्दशभिः पलैः ॥

तान्त्रपात्रे जलैः पूर्णं सत्पात्रे वायवा शुभे ।

मण्डलादीदयं वीक्ष्य रवेस्तत्र विनिक्षिपेत्* ।

मुहूर्त्ते मङ्गले प्राप्नो यन्मञ्छायादिनाथवा ॥ इति ।

अथ सुमुहूर्त्तसमये विद्येषोऽभिहित आम्बलायनकारिकायाम् ।

स्नातालङ्कृतकन्यायाः प्राप्नुव्याः प्रत्यगाननः । .

ईद्वेत् तण्डुलस्याया वरस्तस्य मुखस्य सा ॥

मुहूर्त्ते शोभने सम्यक् क्षिपेतां मुखयोर्मिथः ।

सगुडां जीरकां कन्यां वरयेदथ तां वरः ॥ इति ।

तण्डुलप्रमाणमुतां यमस्मृतौ ।

आरुह्य तण्डुलप्रस्थमीक्षेत्पुत्रसुखो बधूम् । इति ।

अथ कन्यादानप्रकार उक्तः गृहपरिधिष्ठे । यथा ।

चतुष्पादेऽप्यदे सोत्तरच्छदे हरितदर्भास्तीर्थं भद्रपीठे वरः

प्राप्तुख उपविशेत्तस्य पुरस्तात् प्रत्यक्षुर्हीं भद्रपीठासीनां सुस्नाता-
मलङ्कतामाहृतवाससम्* स्रग्विणीं कन्यां पुरस्तत्त्वा दाता सामात्य-
उपावशेद्वरं विधिवद(र्हयेत्)भ्यर्चयेच्च । अथ दक्षिणतः पुरोधा
उदक्षुख उपविश्य मध्ये प्रागग्रोदगयान् दर्भानास्तीर्थं तैजस-
मपां पूर्णं कलसं निधाय ब्रीहियवानोप्य तं गन्धादिभिरलङ्कृत्य
दूर्वा(म्)पञ्चवैशुखमवस्तीर्थं अबलिङ्गाभिर्ऋग्भिरभिमन्त्र्य ताभि-
रङ्गिः प्रयोजयेत् ।

* निक्षेपमनो यथा— सुखां त्वमसि यन्गुणां ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।

भव भावाय दम्पत्योः कालसाधनकारणम् ॥ इति निर्वयसिन्धुः ।

आहृतवासोत्पत्तं यथा— ईषद्वेत् नवं शुभं सदमं यत्र धारितम् ।

आहृतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम् ॥

ईषत् गुणं, न धारितं न परिहितमिति संस्कारतत्त्वम् ।

अथ दाता पुण्याहादीनि वाचयित्वा शिवा आपः सन्तु सौम-
नस्यमस्तु अक्षतं चारिष्ट्यास्तु दीर्घमायुरस्तु शान्तिः पुष्टिसुष्टिश्चास्तु
तिथिकरणस्तु इर्त्तनक्षत्रसम्पत्त्यास्तु इत्युक्त्वा भाव्यादिसमेतः सङ्कल्प-
काक्ष्यमुच्चार्य कन्यां प्रतिगृह्य वत्सगोत्रो(इवा)त्पन्नाममुष्य प्रपौत्री-
ममुष्य पौत्रीममुष्य पुत्रो सुशीलानान्त्रीमिमां कन्यां वशिष्ठगोत्रो-
(त्पन्नाय)इवाय अमुष्य प्रपौत्राय अमुष्य पौत्राय अमुष्य पुत्राय
श्रुतशीलनान्त्रे अस्मै वराय सम्प्रददे कन्यां प्रतिगृह्णातु भवानिति
ब्रुवन् वरस्य पाणी हिरण्यमुपधाय कलसोदकघारामासिञ्चेत् ।
मनसा च प्रजापतिः प्रीयतामिति ब्रूयात् ।

अथ वरः शिरसि पुण्याहाशिषो वाचयित्वा दक्षिणेऽंसे
कन्यामभिमृश्य “क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो
दाता कामः प्रतियच्छेता कामं समुद्रमाविश कामिन त्वा प्रति-
गृह्णामि कामैतत्ते वृष्टिरसि द्यूस्वाददातु पृथिवी परिगृह्णातु”
इति जपित्वा प्रजापतिमनुस्मृत्य धर्मप्रजासिद्धयर्थं कन्यां प्रतिगृह्ण-
न्तीति ब्रूयात् । एवं त्रिः प्रयुज्य पुरोधो दाद्वरौ प्रति “ऋतस्य
हि यरुधः सन्ति पूर्वी” इति तिस्र ऋचोः जपित्वा एतद्वः सत्य-
समृद्धमस्तु इति ब्रूयात् ।

-
- ऋतस्य हि यरुधः सन्ति पूर्वीः ऋतस्य शीतर्षजिनानि इति ।
  - ऋतस्य शोको वधिरा ततर्हं कृष्णानुधानः स्यमान पायोः ॥ ८ ॥
  - ऋतस्य दुःशा धरुणानि सन्ति पुकषि चन्द्रा वपुषे वपूषि ।
  - ऋतेन दीर्घमिषण्येन पूष ऋतेन गाव ऋतमा विवेशः ॥ ९ ॥
  - ऋतं येमान ऋतमिह नोमृतस्य स्यस्युरया च गम्बुः ।
  - ऋताव पृथ्वी वपुषे गभोरे ऋताव धेनु परमे दुषानि ॥ १० ॥ २०५. १०॥

अथानयोर्निरीक्षणम् ।

खलङ्कते वेश्मनि मङ्गलगोततूर्थनिर्वीधे पूर्वोपराव(न्यु)त्सु-
च्छित्तौ हस्तान्तरालौ शुक्लतण्डुलराशौ कृत्वा मध्ये स्वस्तिकां तिर-
स्कारिणीं धारयेयुः । अथ पूर्वोन्मिन् राशौ प्रत्यङ्मुखीं गुड-
जोरकपाणिं कन्यां स्थापयेयुः । अपरन्मिन् प्राङ्मुखं तथाभूतं
वरश्च । तौ मनसा इष्टदेवतां ध्यायन्तौ समाहितौ (समायिकौ)
तिष्ठेताम् । ब्राह्मणाः सूर्यस्तूतं पठेयुः । पुरन्ध्रगो मङ्गलगोतीः
सूर्यः ।

अथ ज्योतिर्विंदादिष्टे काले (प्रविष्टे) सद्यस्तिरस्कारिणोमुद-
गपसार्थं कन्यावरौ परस्परन्मिन् गुडजोरका(नवकिरतः)नव-
किरत्सौ परस्परं निरीक्षेयाताम् । अभ्नाट्प्लोमिति[†] तामोन्नमाणो
जपत्यघोरचक्षुरपतिघ्नोऽधोति ‡ । तथेक्ष(क्ष्य)माणोऽद्यास्या भ्रुवो-
र्मध्यम् इटमहमिति § दर्भायेण परिमृज्य दर्भं निरस्त्र अप उप-
सृजेत् । ततो मित्रोऽसोति बधूं दक्षिणहस्ते गृह्णीत्वा एकमिषण
इति वेदिमुपनयेत् । अथ ब्राह्मणा बान्धवाः पुरन्ध्रश्च ता-
नाशीर्भिरभिनन्दयेयुः ।

* उदुम्बिन्नादिकं प्रथममन्त्रस्य ४०० पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† अभ्नाट्प्लो वरुणापतिघ्नौ इत्येतत् इन्द्रापुत्रघ्नौ लक्ष्मिन्नामस्यै सचिनुः सवै ।

‡ अघोरचक्षुरपतिघ्नोऽधोति शिवः पशुभ्यः शुभनाः सुवर्षाः ।

§ अघोरदेवकामा खोना मं गो भव विपदे मं चतुषदी ॥ १०म. ८५म. ४४ स्तम् ।

¶ इदमहं वा लयि पतिघ्नालक्ष्मीणां निर्दिशामि ।

¶ एकमिषे विश्वस्याऽन्वतु हे कर्जो होवाभ्या विश्वस्याऽन्वतु । संस्काररत्नमाला ।

अथानयोरार्द्राक्षतारोपणम् ।

ब्राह्मणाः तैजसेन पात्रेण क्षीर(मान्नीय)मादाय घृतमासिष्य
पुरन्ध्रादिभिः आर्द्राक्षततण्डुलानादाय तदारोपणरूपं तथा-
स्थितयोर्बधूवरयोर्वर्धनकमेतत् कारयेयुः । अमृतं क्षीरमायुर्घृत-
मरिष्टमक्षतान्याप एतेषामारोपणमिष्यते इति सूत्रात् । ततो वरः
प्रक्षालितपाणिर्बध्वाः प्रक्षालितेऽक्षली क्षीरघृतं पाणिना हिरुप-
स्तोर्थं द्विस्तण्डुलानक्षलिना वपति यथापूर्व्यंत ततो हिरुपरिष्ठा-
दभिधारयति एवं वराक्षलावन्यस्तण्डुलापूरणं कुर्यात् । दाता
तयोरक्षल्योर्हिरण्यमवदधाति । अथ वरः कन्याक्षली स्वाक्षलिं
धारयेत् दाता च कन्यां धारयतु दक्षिणाः पान्तु बहुदेयं चास्तु पुष्यं
वर्धताम् शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु तिथिकरणसुहृत्तनक्षत्रसम्पदस्तु
इत्युक्त्वा कन्यामुत्सिष्य तदक्षल्यक्षतान् वरभूर्धुमारोपयेत् । वरोऽपि
तन्भूर्द्धिं स्वाक्षल्यक्षतानारोपयेत् । एवं त्रिर्बधूः पूर्व्वं वराक्षली
ततस्त्रिवरः बध्वक्षली तण्डुलपूरणं कुर्यात् । तदक्षलावन्योऽथ
तस्मारोपणं कारयेत् । इदानीं दाता वराय गोभूमिदासीयान-
शयनाद्यादिकमनुदानं दद्यात् ।

अथ पुरोधः कांस्थे (पयः) अप आसिष्य औदुम्बर्या आर्द्र-
शाखया सपलाशया सहिरण्यपवित्रया सदूर्वाभ्रपङ्कवया अभि-
विष्येदब्लिङ्गाभिकर्तृभिः* ।

* चापं वि हा मयंसुव इत्यादिकाभिः, प्रथमस्तण्डुल ५८ पृष्ठे मदर्शिताभिः ।

अथ बधूवरौ स्वशेखरपुष्पं क्षीरघृतेनाप्लाव्य परस्परतिलकं
कुर्वतः कण्ठे स्रजं चामुञ्चतः कौतुकसूर्जं च परस्परं करे बध्नी-
याताम् । अथ पुरोधस्तयोरुत्तरीयान्तयोः पञ्च पञ्च पू(गी)ग-
फलानि विवाहव्रतरक्षिणं गणाधिपमगुम्भृत्य गणानां त्वा गणपतिं
हवामहेः इति आ तू न इन्द्रं सुमन्तमिति च^१ बधूवरयोरुत्त-
रीयान्तौ च नीललोहितं भवतीतिः^२ मन्त्रेण बध्नीयात् ।

अथ दाता सभाय्यीं हृदाः पुरन्धयो ज्ञातिबान्धवाश्च क्रमादा-
शीर्भिरार्द्राक्षतारोपणं कुर्युरिति ।

अत्र कन्यानिरीक्षणदानादिषु शीनकण्टकपरिशिष्टयोः क्रम-
व्यत्ययो यत्र दृश्यते तत्र शिष्टाः प्रमाणम् ।

अत्र कन्यादानमन्त्रो वायुपुराणे यथा ।

कन्यां कनकसम्पन्नां कनकाभरणैर्युताम् ।

दास्यामि (त्विच्छ्वे) विष्णवे तुभ्यं ब्रह्मलोकाजिगीषया ॥

विश्वम्भ(रः)रा सञ्ज्वभूताः साक्षिण्यः सञ्ज्वदेवताः ।

इमां कन्यां प्रदास्यामि पितृणां तारणाय च ॥

- * गणानां त्वा गणपतिः हवामहे प्रियाणां त्वा प्रियपतिः हवामहे । निधीनां त्वा
निधिपतिः हवामहे वसो मम । आहमज्ञानि गर्भधना स्वमजासि गर्भधम् ।

२१च. १२म. यजुः ।

- † आ तू न इन्द्रं सुमन्तं चिचं शर्मं संष्टभाय ।

महादली दक्षिणेन ॥ ८म. ८१सू. १शब्दः ।

- ‡ नीललोहितं भवति कन्यासन्निव्यंज्यते ।

एतन्ते चत्वारः ज्ञातयः पतिर्वन्द्येषु वध्यन्ते ॥ १०म. ८५सू. २८शब्दः ।

अथ प्रार्थनामन्त्रौ ।

ऋष्यशृङ्गः ।

गौरीं* कन्यामिमां विप्र यथागन्निविभूषिताम् ।

गोत्राय शश्वेणे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय ॥

व्यासोऽपि ।

कन्ये ममापती भूयाः कन्ये मे देवि पार्श्वयोः ।

कन्ये मे पृष्ठतो भूयास्त्वदानाश्लोक्षमाश्रयाम् ॥ इति ।

दासीदासासनाद्यञ्च भूषणानि गृहं (ततः) तथा ।

वेद्याणि च धनञ्चापि तथान्यानि प्रदापयेत् ॥

इति विवाहोत्तरमनुदानान्युक्तानि ।

अथ कन्यादानाङ्गभूतानुदानमन्त्राः प्रोच्यन्ते ।

यज्ञसाधनभूता या विश्वस्थाघप्रणाशनो† ।

विश्वरूपधरो देवः प्रीयतामनया गवा ॥

इति गोः ।

सर्व्वशस्त्राय(या)यो भूमिर्वराह्येण समुद्धृता ।

अनन्तशस्यफलदा अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति भूमिः ।

इयं दासो मया तुभ्यं श्रोविप्र प्रतिपादिता ।

सदा कर्त्तव्यो भोग्या यथेष्टं भद्रमस्तु ते ॥

* मन्त्रवार्त्तिकं तु गौरीमितिपदस्थाने भवेति निवेशनीयम्, अथिकवार्त्तिकं ।
रीचिणीनिन्वादिषुः कार्यं इति गोपीनाथः ।

† अथर्वशास्त्रेणो इत्यत्र अथोपनाम्नो इति संस्काररत्नाकरायां पाठः ।

इति दास्याः ।

विशुक्लमश्वरूपेण यस्मादमृतसम्भवः ।

चन्द्रार्कवाह(नो)नं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्यश्वस्य ।

अशून्यं शयनं यस्मादनूनां श्रियमुन्नतिम् ।

सौभाग्यं देहि मे नित्यं शय्यादानेन केशव ॥

इति शय्यायाः ।

हिरण्यगर्भसम्भूतं सौवर्णं चाङ्गुलीयकम् ।

सर्वप्रदं प्रदास्यामि प्राणातु कमलार्पितः ॥

इत्यङ्गुरीयकस्य ।

क्षीरोदमयने पूर्वमुत्थितं कुण्डलहयम् ।

श्रिया सह समुद्भूतं ददे श्रीः प्रीयतामिति ॥

इति कुण्डलस्य ।

द्वदं गृहं गृह्णाण त्वं सर्व्वीपस्करसंयुतम् ।

तव विप्र प्रसादेन ममास्वभिमतं फलम् ॥

इति गृहस्य ।

अत्र विभवे सति अन्यान्यपि दातव्यानि तन्मन्त्रास्तु चतुर्थ-
स्तवके वक्ष्यन्ते ।

कन्यादानफलमुक्तं ब्राह्मे ।

कन्यान्तु परया भक्त्या श्रालङ्कृत्य प्रयत्नतः ।

कुलीनाय सुरूपाय गुणत्राय विशेषतः ।

कन्यां वरयमाणाय दद्यादेष विधिः स्मृतः ॥

लैङ्गेऽपि ।

कन्यादानं प्रवक्ष्यामि सर्व्वदानोत्तमोत्तमम् ।
 यद्वत्सा सर्व्वदानानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 महीदातुश्च गोदातुः कन्यादातुश्च ये तथा ।
 कन्यादानानुगाः पश्चात् समं यान्ति त्रयो रथाः ॥

बृहस्पतिरपि ।

सहस्रमेव धेनूनां शतं चातुःशुक्लां समम् ।
 दशानुत्समं यानं दशयानसमो ह्ययः ॥
 दशवाजिसमा कन्या भूमिदानं (च) न तत्समम् ।
 तस्मात्सर्व्वप्रदानेभ्यः कन्यादानं विशिष्यते ॥

मनुरपि ।

अग्निहोत्रादिभिर्यत्स्याहीक्षातो ब्राह्मणस्य च ।
 तत्कन्यां विधिवद्वत्सा फलमाप्नोति मानवः ॥

स्कान्देऽपि ।

वैवाहिकप्रदानं (वो) वा यो दद्याच्च नरोत्तमः ।
 विमानेन विचित्रेषु किङ्किणीजालमालिना ।
 महेन्द्रभवनं याति वोच्यमानोऽप्सरोगणैः ॥

संवर्त्तोऽपि ।

अलङ्कृत्य तु यः कन्यां भूषणाच्छादनादिभिः ।
 दद्यात्स्वर्गं (स चा) समाप्नोति पूज्यते वासवादिभिः ॥
 कूकुद(कूपद)शाश्वत्कीर्षी च प्राणदाता भयेषु च ।
 समं यान्ति रथा येषां त्रयो वै नात्र संशयः ॥

कुकुदः (कूपद) इति सालहारकन्यादातेत्वर्यः । सत्कल्याणकृतं
कन्यां यो ददाति स कुकुद (कूपद) इत्यभिधानात् ।
आम्नेयेऽपि ।

कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्ति खलङ्कृतान् ।
ब्रह्मदेयां द्विजश्रेष्ठ ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
शुक्ला कन्याप्रदानश्च पितरः प्रपितामहाः ।
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
निलराशिः ज्ञतो यावद्दियाकरसमुष्कृतः ।
वर्षान्ते गृह्णते तस्य तिस्रो राशिसु यावता ।
संक्षयं क्षभते* तावद्ब्रह्मलोकोऽस्य निश्चितम् ॥
यावन्ति सन्ति रोमाणि कन्यायाश्च तनौ पुनः ।
तावद्दर्भसङ्घाशि ब्रह्मलोके भक्षीयते† ॥ इति ।

अत्रिः ।

बालुकाभिः ज्ञतो राशिर्यावत् सप्तर्षिमण्डलम् ।
गते सयसङ्घे‡ तु एकमेकं विशीर्यते ।
अथच दृष्टस्तस्यापि कन्यादाने न विद्यते§ ॥

* नृ खं क्षभते इति पाठं युक्तमुपलक्षणः ।

† नष्टो ईदमे इति पदश्रवणमिति आर्षाः, एवंपदमे तु नष्टीयते इति रूपं ज्ञानम् ।

‡ अथाः प्रथमाः कल्याणा इत्यर्थः तेषां सङ्घं तस्मिन् ।

§ कन्यादानकल्पपुष्पाश्च इति शेषः ।

संवत्सु ।

ज्योतिष्टोमातिरात्राणां शतं शतगुणोक्तम् ।

प्राप्नोति कन्यकां दत्त्वा होममन्त्रैश्च संस्कृतान् ॥ इति ।

अथ दम्पतिकर्तव्यमुच्यते ।

यदाह कात्यायनः ।

सवर्षायास्तथा पाणिं गृहीत्वा विधिवद्दरः ।

संपूज्य प्रार्थयित्वा तां शचीं देवीं गुचाश्रयाम् ॥

त्रैलोक्यवङ्गभां दिव्यगन्धमाख्याम्बराङ्किन्विताम् ।

सर्व्वलक्षणसंयुक्तां सर्वाभरणभूषिताम् ।

विलासिनोत्सहस्रीचैः सेव्यमानामहर्निशम् ॥

एवंविधां कुमारीन्तु पूजान्ते प्रार्थयेत्ततः ।

कात्यायनीञ्च पद्माञ्च गौरीमेवं प्रपूजयेत् ॥ इति ।

एवं गौरीं संपूज्य वरो मङ्गलसूत्रं बधूकण्ठे स्नेष्टदेवतां ध्या(त्वा)य
बध्नीयात् ।

तत्र मन्त्रः स्मृतिरज्ञे ।

माङ्गल्यतन्तुनामेन भर्तृजीवनहेतुना ।

कण्ठे बध्नामि सुभगे सा जीव शरदः शतम् ॥ इति ।

अस्मिन् समये वरो बधूं स्वकीयवस्त्रालङ्कारभूषणैर्भूषयित्वा पूर्व्वीक्ष्य
विवाहवेदिकाभागत्वं स्वयमासनमध्यास्य पश्चिमभागेश्च नियमित
वाचं बधुमानीय दक्षिणतस्तानुपवेश्य स्वस्वशास्त्रीकृतभागेश्च विवाह
होमं कुर्यात् ।

तथाचाखलायनः ।

अर्द्धरात्रे व्यतीते तु परेषुः प्रातरिव हि ।

गृहप्रवेशनीयः स्यादिति यज्ञविदो विदुः ॥ इति ।

प्रथमं व्रतविशेषमाह शौनकाः ।

अत ऊर्ध्वं चिरान्नं तौ द्वादशाहमथापि वा ।

शक्तिं वोक्ष्य तयावृक्ष चरितां दम्बती व्रतम् ॥

व्रतमाह स एव ।

अक्षारसवणाहारी भवेतां भूतले तथा ।

शयोयातां समावेशं न कुर्यातां बधुवरी ॥

समावेशो मैथुनम् ।

व्रते समाप्ते बध्ना च विवाहसमये हृतम् ।

वस्त्रं प्रदद्यात्सक्तौ ब्राह्मणाय विपश्चिते ॥

सूर्यानाम्बीर्ऋचोऽध्वेति शब्दार्थस्वरतश्च यः ।

सर्वसंज्ञाः । यथा—

सूर्याः सप्तभिः भूमिः सूर्य्यं, सप्तभिः सौः ।

सूर्य्योऽसौ सूर्य्योऽसौ सूर्य्योऽसौ

अग्निनादित्यास्तिस्रि दिवि सूर्य्योऽसौ ॥ १ ॥

सोमनादित्याः सप्तभिः सोमैः सूर्य्योऽसौ ॥ २ ॥

अथो नक्षत्राणां सप्तभिः सूर्य्योऽसौ ॥ ३ ॥

सोमं नक्षत्रे पृथिव्यां यत् संपिबन्वोपधिम् ।

सोमं च ब्रह्मणो विदुः सूर्यानां सप्तभिः ॥ ४ ॥

आश्विनामिन्द्रोऽसौ सूर्य्योऽसौ सोम रश्मिः ।

वायुनामिन्द्रोऽसौ सूर्य्योऽसौ सोम रश्मिः ॥ ५ ॥

वसुधा दीव प्रपिबन्ति तत आयायसे पुनः ।

वायुः सोमस्य रश्मिना समानां मास आह्वयति ॥ ६ ॥

११ ज्योतिः ॥

सत्येनोत्तभितेत्वाद्याद्युचमारब्ध वा ऋचः ॥

- रीत्यासीदुद्दीवी नाराभंसी शोचनी ।
 स्यांया भद्रमिशासो वाद्यैति परिष्कृतम् ॥ ६ ॥
 चिस्त्रिप उषनरैवं चक्षुरा चक्षुस्त्रयम् ।
 धीर्भूमिः कोम चासीदुद्दीवात् स्यांपतिम् ॥ ७ ॥
 सोमा आसन् अतिथयः सुरौरं बन्धु शोपयः ।
 स्यांया चक्षिना वराधिरासीत् पुरोमयः ॥ ८ ॥
 सोमो बभूवुरभयदक्षिणाकासुभा वरा ।
 स्यां यत्यन्ते अंशनीं मनसा सविताददात् ॥ ९ ॥
 मनो यसा चन चासीद्यौरासोदत ऋदिः ।
 यज्ञाननक्षत्राणां यदवात् स्यां द्युष्टम् ॥ १० ॥
 ऋक्षानाम्भानभिहितौ गावो ते सामगवितः ।
 शोचं ते चक्षे आसां द्विषि पन्थावरापरः ॥ ११ ॥
 शची ते चक्षे दाम्ना व्यामो अपच पावतः ।
 चनो मनकथं स्यांरोष्ठत् प्रयतौ पतिम् ॥ १२ ॥
 स्यांया कश्चुः मनात् सविता यमनाक्यतम् ।
 यथासु चक्षुने गावोऽन्तुः पत्युन्नते ॥ १३ ॥
 यदक्षिणः इच्छमानापवातं निषक्षे च, इत्युत्स्योः ।
 विने द्विषा चक्षुःसामकथम् पुनः पितरावहसीत युवा ॥ १४ ॥
 यदवातं यमनासी वरेच स्यांस्तुप ।
 शोचं चक्षे वामासीत् क द्द्विषय तक्षुः ॥ १५ ॥
 से ते चक्षे स्येन्न चक्षुषा विदुः ।
 चक्षे चक्षे वेदगुहा यदवातय, इविदुः ॥ १६ ॥
 स्यांये द्विष्यो निषाय वचपाव च ।
 ये सुतक प्रथेत्त उचं शीर्षोऽकारं मनः ॥ १७ ॥
 स्यांपरं वरलो मायसीती शिम् शोचनी परिवातो चक्षरम् ।
 विषाण्यो भुवनाभिषट् कान् पुरयो विदधन्वायते पुनः ॥ १८ ॥

विहिसो तीरद्वय(त्सं)त नेन्द्रमित्वाद्यसो पुरा ।

अश्रीरान्ता दृष्टोष्यन्ते सूर्याग्नेन सूरिभिः ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तैः पुण्याहमय वाचयेत् ॥ इति ।

नवो नवो भवति जावमानोऽङ्गं वैतुष्यसामिभ्यम् ।

भानं देवेभ्यः वि दधात्यायन् प्र चन्द्रमाक्षिरते द्वीर्षमायुः ॥ १८ ॥

सुचिंशकं ब्रह्मसिं विचरुषं चिरश्वरुषं सुप्रतं सुचक्रम् ।

आरीड सूर्यं चतुस्रस्य लोकं क्षीमं पत्ये वचतु ज्ञाप्य ॥ २० ॥

उदीर्षातः पतिवतौ क्षेपा विद्यावसुं नमसा जीर्षीरुधि ।

अन्वामिच्छ पितृवदं च्छातां स ते भगो जगुषा तस्य विधि ॥ २१ ॥

उदीर्षातो विद्यावसो नमसेषामधि त्वा ।

अन्वामिच्छ प्रफन्धं सं जायां पत्या स्रज ॥ २२ ॥

अदृशरा अजवः सन्तु पत्या वेभिः सखायो यन्नि नो वरियम् ।

समर्थेना सं भगो नो निनीयात् सं जात्यर्थं सुयममसु देवाः ॥ २३ ॥

प्र त्वा सुशामि बह्वस्य पात्रादयेन स्वावधात् सविता सुमेवः ।

अतस्य योगो सुजतस्य लोकिःरिटां त्वा रुद्र पत्या दधामि ॥ २४ ॥

प्रेतो सुशामि नासुतः सुषहामसुतस्कारम् ।

यथेयमिन्द्र जीतुः सुपुत्रा सुभगासति ॥ २५ ॥

अदृश्रादिना त्वा प्रवृत्ता

पुषा अंतां नयतु ५०

दृशान् नस्य दृशपती बघासो शायनो त्वं विदध आ वदासि ॥ २६ ॥

इह प्रियं प्रजया ते सन्तुष्यतामिच्छिन् दृष्टे गार्धपत्याय आस्यसि ।

एना पत्या तस्य संख्यस्ताथा जिज्ञो विदध मा वदाथः ॥ २७ ॥

नीसखांदिनं भवति ज्ञात्वासन्निवोष्यते ।

एषन्ते असा ज्ञातव्यः पतिवन्धेषु बध्न्ते ॥ २८ ॥

एरा ईधि आसुष्यं ब्रह्मो विभवा वसु ।

अश्वीरा तनून्भवति इक्ष्णी पापवासुवा ।

पविर्बन्धो वाचसा अमरुमनिषिञ्चते ॥ २९ ॥

१००. ८३५. १०००००

अथ चतुर्षु दिवसेषु कर्त्तव्यविशेषमाह स एव ।
 दम्पती रोहिणीसोमी भूर्त्वा प्रथमके दिने ।
 दाक्षायणी यजेयातां द्वितीये दिवसेऽपि ती ।
 पूजयेतां महादेवीं गन्धर्वाप्सरसी च ती ।
 अम्बिकाइ द्वितीयेऽङ्घ्रि पूजयेताच्च कालिकाम् ।
 चतुर्थ्यां ती यजेयातां शाङ्करां मानवस्त्रियौ ॥
 एवं प्रतिदिनं (कर्त्तुं) कृत्वा पूजां ती दम्पती तथा ।
 चतुर्थ्यन्तेषु दिवसेष्वर्चयेद्वाङ्गणान् बह्वन् ॥
 वस्त्रहस्तादिभिष्टाकं ताम्बूलादि प्रयत्नतः ।
 आशीर्वादैर्बहुविधैश्चतुर्वेदोदितैर्हिजैः ॥

अथ दम्पतिसहभोजने संप्रवृत्तकारः ।

माता सहोपनीते स्वाह्निवाहे भार्यया सह ।

अथैव सह (सुञ्जीत) भुञ्जानः पातित्वं प्राप्नुयात्तरः ॥
 तथा नान्दीश्रावमारभ्य मातृकाविसर्जनावधि वर्ज्यसु*

नित्यश्रावगध्यनं ज्ञानं शीतेन न-
 ज्ञाते मातृलिङ्गे २. ... श्रावसावधि ॥

उपसृतः ।

उपसृत्यं स्वधा(पात्र)कारं शीतान्निः ज्ञानमेव च ।
 सपिण्डा नैव कुर्वीरन् यावन्मातृविसर्जनम् ॥
 । वा भद्रं दूषयन्ति स्वधाभिरिति मन्त्रलिङ्गाच्च नित्यश्रावादी
 धाकारनिषेधः ।

* चर्चयेतां विज्ञान् बह्वन् इति पाठो दुर्लभः, कर्त्तुं विषयनाम्नान् ।

अथ चापि ।

दर्शत्राघं अयत्राघं नदीसीमानिलङ्घनम् ।
 सपिण्डा नैव कुर्वीरन् यावन्मातृविसर्जनम् ॥
 पित्रोः प्रत्याब्दिके प्राप्ते नान्दीत्राघं न कारयेत् ।
 यदि मोहाद्विजः कुर्व्यान्मातृविसर्जनम् भवेत् ॥
 उपवासव्रतश्चैव तथा व्रतविसर्जनम् ।
 मृदा स्नानं नैव कुर्व्यात् क्षुरेष ह्यनुकृतनम् ।
 सपिण्डा नैव कुर्वीरन् यावन्मातृविसर्जनम् ॥

इति त्र्योमदनन्तभद्रविरचिते विधानपारिजाते विवाहविधानम् ।

अथ पुनर्विवाहविधानम् ।

प्रयोगपारिजाते ।

इत्थं विवाहे कृते पञ्चासन्नन्माद्यशुद्धिज्ञानं चेत्तदा ज्योतिः-
 शास्त्रोक्ते काले पुनर्विवाहं कुर्व्यात् ।

तदाह वृसिंहः ।

पुनर्विवाहं वक्ष्यामि दम्पत्योः शुभवृद्धिदम् ।

सन्नेन्दुसन्मयोर्दीर्घे ग्रहतारादिसम्भवे ॥

अन्येष्वशुभकालेषु दुष्टयोगादिसम्भवे ।

विवाहे त्वथ दम्पत्योराशौचादिसमुद्भवे ॥

अथाशौचं कुर्यात्सम्बन्धीति ज्ञेयम् । अन्यथा सद्यः शौचं विधीयते

इति भावस्वीकृतत्वात् ।

विवाहसमये प्राप्ते यज्ञेहे सृ(त)त्युज्ज्वलनो ।

स्यातां तदा पुनश्चैव षष्ठे काले समाचरेत् ॥

इति वचनाच्च ।

केचित् वरेणाचरितस्य गुरुभृताश्रीचविषयमेतत् अः
सामान्याश्रीचे नान्दीश्राद्वाद्गर्भमाश्रीचाभावादित्वाद्गुः ।

तस्य दोषस्य ग्रान्त्वर्थं पुनर्वेवाङ्गमिष्यते ।

अयम् चोत्तरं श्रेष्ठं वृद्धये तु* विशेषतः ।

आषाढमार्गश्रीर्षीं द्वौ वल्ग्वीं शेषाः शुभावहाः ॥

विवाहोक्तार्थतिथ्यंशराशिवारादिवर्गजाः ।

करणयोगसंज्ञानि ग्रहगोचरयोगगाः ॥

तस्मिन् (वी) विवाहसमये शुभगश्च तथैव च ।

पूर्वार्धे पूर्वरात्रे च विवाहः शुभदो भवेत् ॥ इति ।

अथ त्रयोऽन्वो विशेषः सगोत्रादिविवाहप्रायश्चित्तविधाने द्रष्टव्यः

अथ द्वितीयविवाहविधानम् ।

तत्र त्रुतिर्यथा ।

तस्मादेको बह्वीर्जाया वि(न्दे)न्दत इति ।

शुक्लन्तरमपि ।

तस्मादेकस्य बह्व्यो जाया भवन्ति नैकस्यै बहवः सह

इति ।

* चरैवेत् विशेषत इति न-पुस्तके पाठः ।

तद्विषयमाह आपस्तम्बः ।

धर्मप्रजासम्पन्ने दारेः नाम्नां कुर्वीति अन्धतराभावे
नाम्नां प्रागन्व्याधानादिति ।

अस्वार्थः । यदि प्रागूक्ता स्त्री धर्मेषु प्रजया च सम्पन्ना तदा
नाम्नां विवहेत् । अन्धतराभावे अन्व्याधानात् प्राग्वोद्व्या
इति । जन्मना ह वै पुत्रपुत्रिभिर्दृष्टव्यान् जायते इति नापुत्रस्य
सौकोऽस्तीति च श्रुतेः ।

श्रुतिश्च ।

अपुत्रः सन् पुनर्दारान् परिशीय ततः पुनः ।

परिशीय समुत्पाद्य नो चेदापुत्रदर्शनात् ।

विरक्तसेदनं गच्छेत् संन्यासं वा समाश्रयेत् ॥

* अथ दारे सतीति वचनान्मुते तस्मिन् प्रागुक्ताधानात् सन्नामपि पुत्रसम्पत्तौ
धर्मसम्पत्तयं पुनर्दारपरिवृत्तं कर्तव्यम् ।

तथाच मनुः ।

भाष्येणै पुत्र्यमारिष्ये दत्ताधीनस्यकर्त्तव्यं ।

पुनर्दारक्रियां कुर्वीत् पुनराधाममेव च ॥

याज्ञवल्क्योऽपि ।

आहरेद्विधिवद्द्वारानधीचेवाविसम्पद्यन् । इति गोपीनाथः ।

† प्रागन्व्याधानात् सन्नामपि धर्मप्रजासम्पत्तौ रामाश्रयस्य कदाचिद्द्वारसदृशे मातृव दीवः ।
वधादिवापेर्भाष्या कर्त्तव्यं अहधामा जन्ना वा न भवति पुत्राश्च मृता अपुत्रपत्न्या वा तदा कर्त्तव्यं
अथ विवाह इति व्याख्यातस्तुल्यवाक्यता ।

याज्ञवल्क्यः ।

सुरापीः* व्याधिता धूर्ता बन्ध्यार्षाप्रियंवदा ।

स्त्रीप्रसूयाधिवेत्तव्या पुरुषहेमिणी तथा ।

अधिविवापि भर्त्सव्या महदेनोऽन्यथा भवेत् ॥

अधिवेत्तव्या तदुपरि ह्यन्तरं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अधिवेदने प्रतीक्षकालमाह मनुः ।

बन्धाष्टमेऽधिवेत्तव्या दशमे तु सृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्वप्रियवादिनी ॥

संग्रहे तु ।

अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत्† ।

सृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्वप्रियवादिनीम् ॥ इति ।

ऋतिभास्कारेऽपि ।

व्याधिता स्त्रीप्रजा बन्ध्या उन्नता विगतार्त्तवा ।

अदुष्टा लभते त्यागं तीर्थतो न तु धर्मतः ॥

तीर्थतो योनितः । धर्मकार्ये तु सहायभूता भवत्येव ।

संहितायां विशेषमाह स एव ।

या रोगिणी स्वात् ह्येता सम्पन्ना चैव शीलतः ।

सानुभ्राप्याधिवेत्तव्या नावमान्या तु कर्त्तव्यम् ॥ इति ।

* सुरापाने नाधिवेदनात् किन्तु आगेऽपि "तथा दहति घातके" इति आनृतेतुमेव तस्य सृतावभिधानात्, "पतत्यङ्गे शरीरस्य तस्य भार्या सुरां पिबेत्" इति वचनात् ।

† लक्ष्मिधिवेदन् न तु भोगं त्यजेदिति साधनः ।

श्रुत्वन्तरेऽपि ।

एकामुत्क्राम्य कामार्थमन्यां (लम्बुं) वोढुं य इच्छति ।
समर्थस्तोषयित्वाथैः पूर्वोक्तामपरां वहेत् ॥

प्राज्ञवस्त्रास्तु ।

आन्नासम्पादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ।
त्वजन् दाय्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियै ॥ इति ।
सधनेन सद्रव्यद्वतीयांशो देयः । निर्धनेन अन्नाच्छादनादि देय-
मित्यर्थः ।

या तु उक्तद्रव्यापरितोषादिना गृहान्निर्गच्छेत् तां प्रत्याह
मनुः ।

अधिकिन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्द्रोषिता गृह्यात् ।
सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याग्या वाः कुलसन्निधौ ॥ इति ।
पत्नीबहुत्वे विशेषमाह कात्यायनः ।

अग्निशिष्टादिशुश्रूषां बहुभार्य्यः सवर्षया ।

कारयेत्तद्बहुत्वं चेज्ज्येष्ठया गर्हिता न चेत् ॥ इति ।

अस्वार्थः । अग्निशुश्रूषा त्रीतस्मार्त्तान्निसाध्यकर्म । शिष्ट-
शुश्रूषा अतिथिपूजादिका । पत्नीसहायसम्प्राद्यं यत्तदेतत् सर्व्वं
सवर्षासवर्षभार्य्यासमुदायवान् सवर्षभार्य्यया कारयेत् । अनेक-
सवर्षभार्य्याशुक्लसु ज्येष्ठया सवर्षया कारयेत् यदि सा गर्हिता

• त्याग्या वा इत्यत्र न त्याग्या इति संस्काररत्नभाष्यायां पाठः, स एव समीचीनतया
प्रतिभासि ।

न स्यात् । गर्हाशब्दोऽथ धर्मायोप्यखोपपादकदोषोपलक्षण
ते च दोषा अन्वत्त्वङ्गुष्ठित्वाद्यः ।

इदमप्याधा(न)ने सहाधिष्ठानानेकभार्याविषयम् । अग
च्छतायासु प्रसक्तवभाव एव । तथापि केवलकृतत्वर्थमाख्यावेक्षण
यजमानोद्बन्धरीसम्मानवदेकयैव सर्वर्थया ज्येष्ठया कारयेत् । १
सब्रह्मनादिकं कर्तुः संस्कारस्तु सहाधिष्ठानाभिः सर्वाभिरित
मीमांसासारवेदिनां सुब्रह्मणम् । स्मार्त्तांश्चिसाध्ये तु क
सर्वासां सहाधिकारः । प्रथमविवाहान्नावेवापरविवाहसं
विधानात् । तदसम्भवेऽग्निहयसंसर्गविधानाच्च# ।

तथाच कात्यायनाश्रयायनौ ।

सदारोऽन्यान् पुन्यर्दारानुद्धोतुं कारणात्तरात् ।

यदीच्छेदग्निमान् जुर्वान् वा होमोऽस्य विधीयते ।

स्वेऽ(स्वा)न्नावेव भवेद्योमो लौकिके न कादायन ॥ इति

तद्विधानं यथा—अथान्योद्बन्धरीभक्तं सपत्नीसिद्धकामयोः ।

सहाधिकारसिद्धार्थंनष्टं चक्ष्यामि शौनकः ॥

अरोमास्तुपरीक्षणां पक्षोपभवात् खयम् ।

इति तत्र विवाहे च ब्रह्मणे तु परेऽहनि ।

इत्यन् सहाधिकारोपि समाचारं यथाविधि ॥

तन् इत्याव्यभानानन्यापानादिकं ततः ।

सुपुत्रात् पूर्वपत्नी तत्पत्नारम्भं प्राप्नुवीः ॥

पत्नोरेका यदि नृता इत्या तैश्च तां पुनः ।

आदपौतान्वा सार्वभानविधिना गृही ॥ इत्यादि ।

इदं सति सम्भवे । ग्रामान्तरादावसम्भवे तु लौकिकाग्नी
विवाहहोमं कृत्वा तदनन्तरं मन्त्रमाद्युक्तप्रकारेण* पुनराधानं
कार्यम् ।

वृत्तपत्नीकस्य द्वितीयविवाहे कालविशेष उक्तः सङ्ग्रहे ।

ब्रह्मदावृत्तिवासरादितः

पुनरुद्वाहविधिर्वरस्य च ।

विषमं परिवक्षरे शुभे

युगले चापि† वृत्तिप्रदो भवेत् ॥ इति ।

जीवन्त्यां पूर्वपत्न्यां द्वितीयादिविवाहे तु नायं कालनियमः ।

इति श्रीविधानपारिजाते द्वितीयविवाहविधानम् ।

अथ द्वितीयमानुषीविवाहस्य निषेधत्वात्तस्मिन्

कर्त्तव्ये विवाहविधिर्वक्ष्यते ।

तत्र द्वितीयां निषेधति मास्त्रे कश्चपः ।

अपाकृत्य ऋषं चार्थं सचक्ष्णां स्त्रियमुद्दहेत् ।

पुत्रपौत्रादिसम्पन्नः कुटुम्बी साम्बिकोऽखरः नरः ।

• मनुस्मृत्यां यथा—

आद्यानां विद्यमानानां द्वितीयाहोवद्दहति ।

यदा वैवाहिकं कर्त्तव्यं सुधादावसर्षेऽर्चिनाम् ॥ इति ।

† चक्षुषे परिवरेवकारार्थे इति गोपीनाथः ।

उद्दहेद्भ्रतिसिद्धार्थं तृतीयां न कदाचन ॥
 मोहादन्नानतो वापि यदि गच्छेत्तु मानुषीम् ।
 नश्यत्येव न सन्देहो गर्गस्य वचनं यथा ॥ इति ।

अथ चापि ।

धर्मयागनिमित्तोऽपि मोहहेत्मानुषीं स्त्रियम् ।
 तृतीयां यदि चोद्दाहेत्* तर्हि सा विधवा भवेत् ॥
 चतुर्थादिविवाहार्थं तृतीयेऽर्कं समुद्दहेत् ।
 आदित्यदिवसे वापि हस्तर्क्षे वा शनैश्चरे ।
 शुभे दिने वा पूर्वार्धे कुर्व्यादर्कविवाहकाम् ॥
 देशादि ब्रह्मपुराणे दर्शितम् ।
 ग्रामात्राद्यासुदीच्यां वा सुपुष्पफलसंयुतम् ।
 परीक्ष्य यत्नतोऽधस्तात् स्थण्डिलादि यथाविधि ॥

व्यासः ।

ज्ञात्वात्सं पूतवासासु रत्नगन्धादिभूषितः ।
 सपुष्पफलशाखैकमर्कहृत्सं* समान्त्रयेत् ॥
 सङ्गच्छेन संयुक्तमर्कं संस्थाप्य यत्नतः ।
 अर्ककन्याप्रदानार्थमाचार्यं कल्पयेत् पुरा ॥
 अर्कसन्निधिमागत्य तत्र स्वस्थादि वाचयेत् ।

* उदाहरणार्थं, उद्दहेदित्यर्थः । निर्वससिन्धावपि चयमेव पाठो दृश्यते ।

† इत्यमित्यत्र गुणमिति च-उक्तौ पाठः ।

नान्दीवासे हिरण्येन अष्टौ वर्गान् प्रपूजयेत् ॥
 पूजयेन्मधुपर्केण वरं (विप्रस्य हस्ततः) दाता तु यत्कृतः ।
 यज्ञोपवीतं वस्त्रे च हस्तकर्णादिभूषणम् ॥
 उष्णीषगन्धमाख्यादि वरायास्त्रैः प्रदापयेत् ।
 स्वशास्त्रोक्तविधानेन मधुपर्कं समाचरेत् ॥

ब्रह्मपुराणे यथाविधीत्यस्थानन्तरमुक्तम् ।

कृत्वार्कपुरतस्तिष्ठन् प्रार्थयेत्तु द्विजोत्तमः ।
 त्रिलोकवासिन् सप्ताश्रुच्छायया सहितो रवे ।
 तृतीयोद्वाहजं दीपं निवारय सुखं क्लृब ॥
 तत्राध्वारोप्य देवेशं ह्यायया सहितं रविम् ।
 वस्त्रैर्मास्यैस्ताथा गन्धैस्तन्मन्त्रेण प्रपूजयेत् ॥

तन्मन्त्रेण आकाशेनेत्यादिनाः ॥

अन्यत्रापि ।

श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य तथा कार्पासतन्तुभिः ।

मन्त्रो मातृकादेवास्तयः पितृगणास्तथा ।

यथैश्वर्याद्युपदेशः कृत्वादेव्यष्टवर्गकाः ॥ इति स्मृतिदर्पणः ।

सप्तश्राद्धाः दातृश्राद्धा इति केषितुः, वरश्राद्धेत्यन्ते ।

वरस्य वा भवेच्छ्राद्धा तच्छ्राद्धाद्युपदेशितः ।

मधुपर्कः प्रदातव्योऽप्यन्वयात्वेऽपि दातारि ॥

इति वचनात् एतदेव समौचीनं मन्यामहे ।

आकाशेन रजसा वर्णनामो निवेशवन्नमृतं मर्त्यं च ।

हिरण्येन सवितः रथेनः दीपो वासि सुवर्गानि यद्गन् ॥

गन्धपुष्पैस्तथाभ्यर्च्य चर्चसिद्धैरभिविष्ट च ।

गुह्यीदनन्तु नैवेद्यं ताम्बूलञ्च समर्पयेत् ॥

व्यासः ।

चर्कं प्रदक्षिणीकुर्वन् जपेन्मन्त्रमिमं बुधः ।

मम प्रीतिकरा येयं मया स्व(स्व)ष्टा पुरातनी ।

चर्कजा ब्रह्मणा स्वष्टा सास्त्राकं प्रतिरचतु ॥

पुनः प्रदक्षिणीकुर्व्यान्मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ।

नमस्ते मङ्गले देवि नमः सवितुरात्मजे ।

चाहि मां कृपया देवि पत्नी त्वं म इहागताम् ॥

चर्कं त्वं ब्रह्मणा स्वष्टः सर्व्यप्राप्सिद्धिताय च ।

वृक्षाणामादिभूतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्धनः ।

द्वतीयोद्वाहजं (दोषं) पापं मृत्युञ्जाम् विनाशय ॥

आयुर्देहि ययो देहि प्रजां देहि पशून्पि ।

देहि मेऽर्कं त्रियं पुष्टिं स्वस्थानेऽर्कं स्थिरो भव ॥

ततश्च कन्यावरणं त्रिपुरुषं कुलमुच्चरत् ।

आदित्यः सविता चार्कः पुत्री पीप्प्री च नम्बिका ॥

गोचं काश्लपमित्युक्तं लोके लौकिकमाचरत् ।

सुसुहृत्सं निरीश्वार्कं स्वस्तिस्तुक्तः सुदीरयेत् ॥

● चापो हि सा इत्यादिभिरभिषेकमन्त्रैः, प्रथमस्वच्छस्य ५८ इष्टे प्रदक्षिणीः ।

† त्वं मे पत्नी इहागता इति स्व-पुरुषके पाठः ।

‡ सक्ति न इन्द्रो इन्द्रवरा; सक्ति नः पूषा विचवेदाः सक्ति नकाचार्योऽरिष्टनेमिः सक्ति नो इन्द्रसतिर्वंशतु इति ।

आशोभिः सहितैः* कुर्वादाचार्यप्रसुखैर्हिजे ।
 आचार्यश्च समाह्वय विधिना तन्मुखाश्च ताम् ।
 परिष्टम्भ ततो होमं स्मृष्टम्भविधिनाचरेत् ॥

आचार्यश्च दानमन्त्रमाह व्यासः ।

अर्ककान्धामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् ।
 गोत्राय शर्भशे† तुभ्यं दत्तां विप्र समान्वय ॥ इति ।
 अक्षय्यवत्कर्मैषि कृत्वा कर्णवन्धनम् ।
 यावत्पञ्चाहृतं सूत्रं तावदर्कं प्रवेष्टयेत् ।
 स्वशास्त्रोक्तेन मन्त्रेण गायत्र्या वाद्यवा जपेत् ॥
 पञ्चीकृत्य पुनः सूत्रं स्वन्धे बध्नाति मन्त्रतः ।
 द्वहस्मानिति मन्त्रेण सूत्ररक्षां प्रकल्पयेत् ॥
 अर्कस्य पुरतः पश्चाद्द्विषोत्तरयोस्तथा ।
 कुम्भाश्च निक्षिपेत् पश्चादान्मेयादिषतुष्टये ॥
 सवस्त्रं प्रतिकुम्भश्च त्रिः सूत्रेष्वैव वेष्टयेत् ।
 हरिद्रागन्धसंयुक्तां पूरयेच्छीतलं जलम् ॥
 प्रतिकुम्भं महाविष्णुं सम्भूष्य परमेश्वरम् ।
 पाथा(र्घ्या)र्घ्यादिनिवेदान्तं कुर्वान्नाम्नैव मन्त्रवित् ।

अत्र होमप्रकारः शौनकेन प्रदर्शितः ।

द्वितीयस्त्रीविवाहे तु सम्प्राप्ते पुरुषस्य तु ।
 आर्कं विवाहं वक्ष्यामि शौनकोऽहं विधानतः ॥

* आशोर्षोषवहिरिति नोपीगायः ।

† अस्तुन्नोपावास्तुन्नकर्मन्धे इति नोपीगायः ।

अर्कसन्निधिमागत्य तत्र स्वस्वादि वाचयेत् ।
 गान्दीमुखं प्रकुर्वीत स्वच्छिलञ्च प्रकल्पयेत् ।
 अर्कमभ्यर्च्य सौर्या च गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
 सौरी सूर्यदेवत्या ऋक् आक्षणेनेत्यादिरूपा । तयेत्वर्यः ।
 स्वयं चाक्षुतस्तद्दृक्कामाख्यादिभिः शुभैः ।
 अर्कस्योत्तरदिग्भागे समन्वारञ्च एतया ॥

एतया अर्ककन्या ।

उल्लेखनादिकं कुर्व्यादाधारान्तमतः परम् ।
 आज्याहुतिञ्च शुश्रुयात् सं गोभिरनयैकया* ॥
 यच्चै त्वा काम कामायेत्येतयर्चा† ततः परम् ।
 व्यस्ताभिश्च समस्ताभिः‡स्ततश्च स्विष्टकृत्वेत्§ ।
 परिवेषनपर्यन्तमयाञ्चेत्यादिकं क्रमात् ॥

अत्र प्रार्थनामन्त्रादिविशेषमाह व्यासः ।

पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा मन्त्रमेतमुदीरयेत् ।
 मया कृतमिदं कर्म स्वावरेषु जरायुषा ।

* सं गोभिराङ्गिरसी गणमाचो भन इवेद्व्यंजनं निनाय ।

जने निषो न दम्यती अगन्ति इत्यस्यते वाजवाय५५ रिवांकी स्थाहा ॥

† यच्चै त्वा काम कामाय ययं उक्तास्त्वजानर्हि ।

समकर्मं कामं दत्वादिदं त्वं कृतं पितृ स्थाहा ॥ इदमग्रथे ।

‡ व्याहृतिभिरिति शेषः । श्रीं मूः स्थाहा इदमग्रथे । श्रीं शुभः स्थाहा इदं वाचये ।

§ ततः स्थाहा इदं एत्याय । श्रीं शुभैवः सः स्थाहा इदं प्रजापतये स्वर्गपतिभिः ।

§ ततः स्विष्टकृतं पुनैदिति पाठो बहुषु निषन्धेषु इत्यस्ये ।

अर्कापत्नानि नो देहि तत्सर्वं चतुर्महसि ॥
 इत्युक्त्वा शान्तिस्तुतानि* जप्त्वा तं (तत्) विष्टजेसतः ।
 गीर्णम् दक्षिणां दद्यादाचार्याय च शक्तितः ॥
 इतरेभ्योऽपि विप्रेभ्यो दक्षिणां चापि शक्तितः ।
 तत्सर्वं गुरवे दद्यादन्ते पुण्याहमाचरेत् ॥

अथ पञ्चमदिने कर्त्तव्यमुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

चतुर्थे दिवसेऽतीते पूर्ववत्सां प्रपूजयेत् ।
 विष्टेभ्य होममग्निञ्च विधिना मानुषीं पराम् ॥
 उष्ट्रैर्दन्वया नैव पुत्रपौत्रादिदृष्टिमान् ।
 न पशून् च भित्ताणि मङ्गलं नैव गच्छति ॥
 एवमेव द्विजत्रेष्ठ विधिना सम्यगुच्यते ।
 धनधान्यसदृष्टिश्च इच्छाशक्तिः परम च ॥ इति ।

अथैषां वननानामेकवाक्यतया सङ्क्षेपेण प्रयोगः प्रस्तूयते ।

द्वितीयमानुषीविवाहस्य निषिद्धत्वात् द्वितीयोऽर्कविवाहः कार्यः ।
 पूर्वोक्ते आदित्यवासरे इत्यनन्तरं ग्रन्थे वा अन्यस्मिन् शुभदिने
 वा पूर्वोक्ते क्षामाग्राच्यासुदीच्या वा फलपुण्यसंयुतमर्कवृक्षं गत्वा
 ज्ञतित्वस्त्रियो यजमानः प्राणानायम्य देशादिकं स्मृत्वा मम
 द्वितीयमानुषीविवाहजन्म(दोषाभावार्थं)दोषपरिहाराय अर्कविवाहं
 करिष्ये इति सङ्क्षेप्य अर्कवाग्याप्रदानार्थमाचार्यं यथाविधि हत्वा
 अस्तिवाचनं कृत्वा हिरण्येन नान्दीन्वाहं कुर्यात् ।

* अर्को, वात इत्यादीनि, वननसङ्ख्येन ३२४ इत्येव वर्तितानि ।

अथाचार्यः स्वगृह्योक्तविधिना मधुपर्केश्च वरं पूजयित्वा तस्मै
 यज्ञोपवीतं वस्त्रद्वयं हस्तकर्षादिभूषणं शिरोवेष्टनादिकञ्च
 दद्यात् । अथाचार्यी यज्ञमानो वा सुवर्णनिर्मितां सूर्यप्रतिमा-
 मर्कटवृक्षञ्च आकथ्येनेति मन्त्रेषु* षोडशोपचारैः† पूजयेत् ।
 अर्कस्य प्रतिमाश्चैव गन्धपुष्पाक्षतादिभिः । इति वचनात् । तथा ।
 श्वेतवस्त्रेषु संवेद्य तथा कार्यासतन्तुभिः । संवेद्य अर्कमिति
 शेषः । आपो हि ष्टेत्यादिभिरबुलिङ्गकैर्मन्त्रैरभिविध्य गुडोदनं
 नैवेद्यं दत्त्वा ताम्बूलं दक्षिणाञ्च सपुष्पाक्षलि दद्यात् ।

अथार्कस्य पुरतस्तिष्ठन् प्रार्थनां कुर्यात् । तत्र मन्त्री ।

शिलोकवासिन् सप्तास्य ह्यायया सहितो रवे ।

द्वितीयोद्वाहजं दोषं निवारय सुखं कुरु ॥

वृक्षाचामादिभूतस्वयं देवानां प्रीतिवर्धन ।

द्वितीयोद्वाहजं पापं ह्यत्युच्चाशु निवारय ॥ इति ।

अर्कस्य चोत्तरे देवे स्थाण्डिलन्तु प्रकल्पयेत् ।

उल्लेखनादिकं कृत्वा स्थापयेदनसं ततः ।

कृत्वाण्यभागपर्यन्तं कान्धादानं ततः श्रुतम् ॥

* ६८ इति प्रदर्शितम् ।

† षोडशोपचारा वशा प्रपञ्चसारे—

आसनं स्थापयं स्याद्यमर्कं नाचमनीयकम् ।

मधुपर्काचमनस्नानवस्त्रनाभरणादि च ॥

सुगन्धिसुमनोषपद्मोपनीषेद्यजन्मन् ।

प्रबोजयेद्दधेनावासुपर्णारांश्च षोडश ॥ इति ।

विष्वादेयं तु । ततो वरोऽर्कं प्रदक्षिषीकुर्व्यात् । तत्र मन्त्रः ।

मम प्रीतिकारा देयं (मया) पुरा सृष्टा पुरातनौ ।

अर्कजा ब्रह्मणा सृष्टा साध्वान्कं परिरक्षतु ॥

पुनरपि प्रदक्षिषं कुर्व्यात् । तत्रापि मन्त्रः ।

नमस्ते महेश्वे देवि नमः सवितुरात्मजे ।

त्राहि मां क्षपया देवि पत्नी त्वं म इहागता ॥ इति ।

पुनः प्रदक्षिषं कुर्वन् पुण्याक्षसिमय क्षिपेत् ।

अनन्तरमाचार्यः अर्ककन्यादानमहं करिष्ये इति सहस्रव्यय
क्राश्वपगोत्रस्य अर्कस्य प्रपौत्रीं काश्वपगोत्रस्य सवितुः पौत्रीं
काश्वपगोत्रस्यादित्यस्य पुत्रीमिमामर्ककन्यां यथाशक्ति विभूषितां
प्रजापतिदेवताकां यथासम्भवगोत्राय अनुकस्य प्रपौत्राय अनुकस्य
पौत्राय अनुकस्य पुत्रायानुकस्यैवे वराय तुभ्यं सुसुहृत्तं सम्प्रददे
इत्युक्त्वा मन्त्रमिमं पठेत् ।

अर्ककन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् ।

गोत्राय शर्षेण तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय ॥ इति ।

अथ वरः कोऽदादिति मन्त्रः* गायत्रीं वा अपित्वा पौर्ण-
मासं† कुङ्कुमाक्षं सूत्रं स्वान्देऽर्कस्य वृद्धीयात्प्राङ्मन्त्रानुनानेनेति
मन्त्रेण‡ ।

* कोऽदात्'कञ्जा चदान् कानोऽहान् कानायासान् ।

कानो दाता कानः प्रतिपद्यीता कानैतने ॥ ७५. ४८८. वसुः ।

† पञ्चाङ्गमिति च-पुस्तके पाठः ।

‡ ५० इडे १६ पञ्चाङ्गनेन ।

अथ अक्षतारीपञ्चकङ्कणवस्त्रनादि पूर्ववत् कुर्यात् ।

अथार्कवृक्षस्य पूर्वोद्यद्विदुः अष्टौ कुम्भान् स्नापयित्वा
हरिद्रागन्धसंयुक्तश्रीतलजलेनापूर्व्यं बस्त्रैः सूत्रैश्च प्रतिकुम्भं कण्ठेषु
वेष्टयित्वा तत्र परमेस्वरं महाविष्णुं नाममन्त्रेषावाह्यं षोडशोप-
चारैः पूजयित्वा प्रार्थयेत् ।

तत्र मन्त्रो यथा ।

विष्णव्यापिन् नमस्तेऽस्तु भक्तप्रिय जनार्दन ।

तुरीयस्य विवाहस्य अधिकारं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

अथार्ककान्तया समन्वारम्भो देग्नादि सङ्कीर्ण अर्कविवाहाङ्ग-
भूतं होममहं तदङ्गतयाऽग्न्याधानञ्च करिष्ये । अस्त्रिकन्वाहिते-
ऽग्न्यावित्वादि चक्षुषो आग्नेनेत्वन्तमुक्त्वा अत्र प्रधानं वृक्षसति-
सन्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिश्चैकैकया आग्न्याहुत्या आग्नेन श्रेष्ठे
स्त्रिष्टकतं यज्ञे इति (सङ्कल्प्या) उक्त्वा अग्न्याधानाद्याघारान्तं
कुर्यात् । विष्वादर्शे तु आघारान्तं पूर्वमेव कार्यमित्युक्तम् ।

सं गोभिरिति मन्त्रस्य अङ्गिरा ऋषिर्वृक्षसतिर्देवता त्रिष्टुप्
शब्दः अर्कविवाहाङ्गभूताप्यहोमे विनियोगः ।

ॐ सं गोभिराङ्गिरसो नक्षत्रापो

भग इवेदर्थ्यमथं विनाय ।

जने सिचो न दम्भती अनन्ति

वृक्षसते वाजयागुए रिवाजो स्वाहा ॥

१०म, ६८ध, २५क ।

वृक्षसतवे इदं न मम ।

यज्ञे त्वेत्थस्य वामदेव ऋषिरग्निर्देवता त्रिष्टुप् छन्दः अर्क-
विवाहाङ्गभूताण्यहोमिः विनियोगः ।

ॐ यज्ञे त्वा काम कामाय वयं सन्नाह्यजामहे ।

तमस्यभ्यं कामं दस्वाधेदं त्वं धृतं पिब स्वाहा ॥

अन्वये इदम् न मम ।

ततो व्याहृतिभिस्तुष्टयं कृत्वा स्विष्टकृदादिहोमशेषं समा-
पयेत् । एवं होमं समाप्य वृषं प्रार्थयेत् । पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा
मन्वमेतमुदाहरत् ।

मया कृतमिदं कर्म स्यावरेषु जरायुषा ।

अर्कापत्यानि नो देहि तन्नर्त्नं चक्षुमर्हसि ॥

इत्युक्त्वा शान्तिस्तूक्तानिः जप्त्वा तं विद्वजेत् पुनः ।

गोयुग्मं दक्षिणां दद्यादाचार्याय च भक्तितः ॥

तद्वस्त्रप्रतिमादीनि सर्वं दद्यात्प्रयत्नतः ।

स्त्रयं नूतनवस्त्राणि धृत्वा पुष्पाहमाचरेत् ॥

इतरेभ्योऽपि विप्रेभ्यो देया तच्च च दक्षिणा ।

ततस्तुष्टो गृहं गत्वा भुञ्जीयाद्भुभिः सह ॥

चतुर्थदिवसादूर्ध्वं पश्चमेऽङ्के तत्प्रज्ञादा ।

अर्कप्रदेशमेत्वाथ पूर्व्ववत् सम्प्रपूष्य च ।

पूर्व्ववत् आह्वयेनेति मन्त्रेषु गन्धादिभिर्दिव्यैः ।

विद्वज्वाग्निं कृत्वा च मानुषीस्तुष्टयेत्पराम् ॥ इति ।

० अर्कविवाहप्रमाणान्वाहोमि इति संस्काररत्नमाचार्या पाठः ।

† अं नो वाच इत्यादीनि, प्रथमस्तवकस्य ७२७ श्लोके प्रदर्शितानि ।

अग्नेनाग्निं संरक्ष्यं पञ्चमदिनपर्यन्तं कर्त्तव्यमिति गम्यते ।

अग्नेन विधिना यत्सु कुर्व्यादर्कविवाहकम् ।

पुत्रपौत्रादिसम्पत्तिं चतुर्थ्यां लभते नरः# ॥

इति त्रैविधानपारिजाते त्रैमदन्तभद्रविरचिते

अर्कविवाहप्रयोगः समाप्तः ।

अथ विवाहहोमोत्तरकर्त्तव्यसौपासनहोमविधानमभिधीयते ।

तथास्यसायनशृङ्गम् ।

पाण्ड्यहृषा(दि)दौ शृङ्गं परिचरेदिति ।

अथ पाण्ड्यहृषादिवचनं शृङ्गप्रवेशहोमात् पूर्व्वत्वार्यम् ।

तथाथ शृङ्गपरिशिष्टम् ।

अथ नित्योपासनं तस्य सायमारभ्य इति ।

शौनकोऽपि ।

यस्मिन्नङ्गि विवाहः स्यात् सायमारभ्य तस्य तु ।

परिश्रव्यां विवाहान्नेर्विदधीत स्वयं द्विजः ॥

यादं रात्री विवाहाग्निदत्पथः स्वास्तथा सति ।

उपक्रम्योत्तरस्वाङ्गः सायं परिचरेदमुम् ॥ इति ।

• अथ अर्कविवाहः काश्यपगोविन्दो न भवति गोवेत्यात् इति केचित् । नाप्येकमथ न होमविलम्बे । काश्यपगोवो वरः सगोवाविद्वदगोविचमाचार्यं परिकल्प्य तच्चादर्कं प्रति-
पद्यते । आचार्यस्तु एवं च दत्तां विभाव्य काश्यपगोवस्त्वामि सगोवं कन्वादिश्रवणत्वेन सहोर्कं
आदिश्रवणविमर्कस्त्वामि क्षपितामृषपिभोः सस्य च मामानि क्षमिष्य सहोर्कंयेत् । एवं रीत्यैव
काश्यपगोवस्य अर्कविवाहो निर्व्वाञ्चो भवतीति गोपीनाथः ।

इदमपि नवनाथनतिक्रमे द्रष्टव्यम् ।

तथाचापस्तम्बसूत्रभाष्यकृतं सुदर्शनाचार्यः ।

तस्य चारम्भणं रात्रावेव यदि, नवनाथो नातीताः ।

अतीताश्चेत् परेषुः सायमग्निहोत्रवेलायामारम्भ इति ।

अन्यत्रापि ।

प्रातर्होमे सङ्गवान्तः#कालस्वमुदितेऽथवा ।

सायमस्तमिते होमः कालसु नवनाडिकाः ॥ इति ।

अत्रानुदितहोमकालसु वाजसनेयिनां वेदितव्यः ।

तथाच कात्यायनसूत्रम् ।

श्रीपासनस्य परिचरणमस्तमितानुदितयोरिति ।

तेषाम्श्रीपासनस्यारम्भोऽपि चतुर्थीहोमानन्तरमाहितेऽग्नी भवति
न तु विवाहान्नी । भावसत्त्वाधानं दारकाले दायाद्यकाले वेति
कात्यायनसूत्रात् । तन्नाथमपि । दारकालश्चतुर्थ्यन्तरकालः ।
दायाद्यकालो धनविभागकाल इति । श्रीपासनात् पूर्वं यदि
विवाहान्निः शाम्येत तदा प्रायश्चित्तमुक्तं विश्वादर्शे ।

उद्वाहोपासनात् पूर्वमनले शान्तिमागते ।

स्खालोपाकं ततः कृत्वा श्रीपासनमथाचरेत् ॥

नवनाडिभ्य जङ्घं चेत् खालीपाको भवेत वै ।

श्रीपासनं तदा कुर्यात् परेषुः सायमेव च ॥ इति ।

• यस्तु पञ्चाङ्गिकः कालः पञ्चदशीदशहोत्रैः ।

स होमकालो विप्राणां सङ्गवान् इति श्रुतः ॥ इत्याद्यन्वायनः ।

तस्य प्रादुष्करणकाल उक्त आश्रमलायनसूत्रे ।

तस्याग्निहोत्रेषु प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्याताविति ।
तत्कारिकापि ।

ज्वलयेदपराह्नेऽग्निमसं याते दिवाकरे ।

पर्युष्मान्निं परिस्तीर्य पर्युष्ण च ततः परम् ॥ इति ।

अथ अष्टमाह कात्यायनः ।

सूर्ये तु शैलमप्राप्ते षट्त्रिंशद्गिरिहाङ्गुलैः ।

प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासामदर्शने ॥ इति ।

तथा ।

दुहित्रा स्तुषया वाग्निविहारोऽन विरुध्यते ।

नि(सिंप)र्नेजनञ्च पात्राणामुपलेपनमेव च ॥ इति ।

उक्तकाले प्रादुष्करणाभावे प्रायश्चित्तमुक्तमाश्रमलायनकारिकायाः

प्रायश्चित्तं विशेषेण यत्र नोक्तं भवेद्विधिः ।

होतव्याज्याहुतिस्तत्र भूर्भुवःस्वरितौति च ॥

अनुदितास्तमयलक्षणमाह कात्यायनः ।

रात्रेस्तु षोडशे भागे अह्नश्चन्द्रभूषिते ।

कालं त्वनुदितं ज्ञात्वा तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥

तथा ।

यावन्नभ्यङ्ग भाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्व्वतः ।

न च लौहित्यमायातिः तावत्सायन्तु ह्ययते ॥

• विहारां विहरश्चन्द्ररश्मिति वाच्यम् । इति श्रीपीशाचः ।

+ लौहित्यत्वं नापैति इति संस्काररत्नमालायां पाठः, स एव समीचीनवदा प्रतिपादित

अथ आश्वलायनादीनां होमि मुख्यकालमाह चन्द्रिकायामभिः ।

इन्द्रादूर्ध्वं रविर्यावद्भुवं हित्वा न गच्छति ।

तावद्वोमविधिः पुण्यो नान्योऽभ्युदितहोमिनाम् ।

राशौ प्रदोषो मुख्यः स्यादिति वेदविदो विदुः ॥ इति ।

अथ गौणकालमाह शौनकः ।

पश्चादस्तमयात्कालो यो भवेन्निसुहृत्सकः ।

स सायं होमकालश्च प्रदोषान्त उदाहृतः ॥

यसु षष्ठाङ्गिकः कालः पश्चादेवोदयाद्भवेः ।

स होमकालो विप्राणां सङ्गवान्त इति स्मृतः* ॥ इति ।

यदि गौणकालोऽप्यतोतः स्यात्तदा प्रायश्चित्तमुक्तं गृह्यपरिशिष्टे ।

नित्यहोममतीत्य मनस्यत्या चतुर्गृहीतं क्षुडुयात् । हादश-

राचादूर्ध्वं पुनराधानमिति ।

केचित्तु प्रायश्चित्तं कृत्वा प्रातर्होमात् पूर्वं सायं होमः कार्यः

सायं होमात् पूर्वं प्रातर्होमः कार्य इत्याहुः ।

आसायं कर्मणः प्रातराप्रातः सायं कर्मणः ।

आहुतिर्नातिपद्येत पार्व्यं पार्व्यथान्तरात् ॥

इति बौधायनस्मृतेरिति ।

तस्य अग्निहोत्रेणेति सूत्रं प्रपञ्चितं शौनकेन ।

अग्निहोत्रवदित्येतच्छौनकेन प्रपञ्चितम् ।

पुनः पर्युष्य चाङ्गारानुदगम्भेरपोह्य च ॥

* यत्र निदानसूत्रं सर्वमहः प्रातराहुतेः स्यात् सन्ध्या राशिः सायमाहुतेः पूर्णः पक्षो दर्शयत्
कृत्वा पचः पूर्वमाहस्य इति, तद्वाह्यमादिनङ्गापिपत्तिविवर्तमिति गोपीनाथः ।

ह्रीव्यानां हादशानाम्नु पक्वमेतेष्वधिश्रयेत् ।
 पयो यवागूः सर्पिश्च शोदनं दधितण्डुलाः ॥
 सोमसौलभपो श्रीहिर्वादशैते तिला यवाः ।
 पय आदौनि चत्वारि विदुः पक्वानि यात्रिकाः ॥
 दध्यादीनामपक्वानामधिश्रयणमिष्यते ।
 उल्मुकेन तल्लवलेदपक्वां पक्वमेव च ॥
 अधिश्रिते स्रुवेषापः परिषिष्वेसवानि च ।
 पुनस्त्रिर्ध्वलता तेन परिव्यूह्य प्रहृत्य तत् ॥
 उ(द)दाकर्षन्निवोहास्याप्यङ्गारानतिस्त्रय च ।
 अग्नेः पञ्चाक्षुषिष्वेव निधाय समिधा सह ।
 तेषामेकं संस्कृतञ्च गृहीत्वा सायमन्नये ॥

।वां हादशद्रव्याणां मध्ये एकां द्रव्यमित्यर्थः ।

स्वाहेति मन्त्रमुच्चार्य कुर्वीत प्रथमाहुतिम् ।
 प्रातर्होमि तु सूर्याय स्वाहेति प्रथमाहुतिम् ।
 तूर्णीं प्रजापतिं ध्यायेदुभयञ्च द्वितीयकम् ॥ इति ।

।चान्यो विशेषः स्वस्वशाखातोऽवगन्तव्यः ।

होमस्थानं स्मृत्यर्थसारे ।

बहुशुष्केन्धनेनाग्नीं सुसमिधे हुताग्ने ।
 अङ्गारे लेलिहाने च होतव्यं नान्यथा क्वचित् ॥
 योऽनर्चिषि जुहोत्वग्नीं व्यङ्गारे चैव मानवः ।
 मन्दाग्निरामयावो च दरिद्रश्चोपजायते ।
 अग्निः प्रदक्षिणावर्त्तः कर्षदश्च शुभावहः ॥ इति ।

अन्वुपस्थापनमन्त्रानाह शीनकः ।

परिसमुच्च पर्युष्याव्युपतिष्ठेष्टविर्भुजम् ।

अग्नेः सूक्तैश्च सौरैश्च प्राजापत्यैश्च नित्यशः ॥

यान्नवल्करोऽपि ।

हुत्वग्निं सूर्यदैवत्वान् जपेन्मन्त्रान् समाहितः ।

एतद्दीमप्रशंसामाहाङ्गिराः ।

प्रदद्यात्काश्चनं मेरुं पृथिवीं (च) वा ससागराम् ।

तत् सायं प्रातर्हीमस्व तुला भवति वा न वा ॥ इति ।

अन्यत्रापि ।

नाग्निहोत्रात्परो धर्मो नाग्निहोत्रात्परं तपः ।

नाग्निहोत्रात्परं (स्ना)दानं नाग्निहोत्रात्परा गतिः ॥

तथा ।

आद्या व्याहृतयस्त्रिस्तः स्वधा स्वाहा नमो वषट् ।

यस्यैते वेदमनि सदा ब्रह्म(लोकः)भूतः स एव तु ॥

अकरणे प्रत्यवायमाह गर्गः ।

क्षतदारो न तिष्ठेत क्षणमप्यग्निना विना ।

तिष्ठेत चेद्दिजो ब्राह्मस्तथाच पतितो भवेत् ॥

यथा स्नानं यथा सन्ध्या वेदस्याध्ययनं यथा ।

तथैवोपासनं कार्यं न स्थितिस्तद्दियोगतः ॥

यो हि हित्वा विवाहाग्निं गृहस्व इति मन्यते ।

• अक्षसप्तकात्मकैः, प्रथमसूक्तस्य ५६६ इष्टे प्रदर्शितैः ।

† उदुर्वागिवादिभिः, प्रथमसूक्तस्य ४०० इष्टे प्रदर्शितैः ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं हथापाको हि स स्मृतः ॥
 यत्र नाम्नन्ति वै देवाः पितरोऽतिथयस्तथा ।
 हथापाकः स विज्ञेयो न तस्माद्यात्कथञ्चन ॥
 हथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
 प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति* ॥ इति ।
 इति नित्यहोमविधानम् ।

अथ सूतकादौ होमविधानम् ।

तत्र कात्यायनः ।

सूतके सूतके प्राप्ते नित्यकर्षं न सन्त्यजेत् ।
 पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेषु कारयेत् ॥
 चरुं स्थालीपाकं, होमं नित्यहोमम् ।

शौनकोऽपि ।

स्मार्त्ताग्निं सूतके शवे स्वयं न जुहुयाद्विजः ।
 श्रौताग्निन्तु स्वयं जुत्वा समाप्ते वा स्वयं जुनेत् ॥
 स्मार्त्ताग्निमात्मनोऽन्येषामभावे सूतकादिषु ।
 समारोप्य तदन्ते तु विद्वत्सु जुहुयात्स्वयम् ॥

• अस्य प्रतिपसवसाह न एव ।

पितृपाकोपजीवी च षाडपाकोपजीविकः ।

प्राणाभ्यवसनिष्ठो वा न दुष्कृताग्निः । पिना ॥

अतीताहुतयः सर्वा हुनेन्निष्कृतिपूर्विकाः ।
 दृतेषुतुर्गृहोतैसु कार्या तन्निष्कृतिः सदा ॥
 अतीते हादशाहे तु पूर्णाहुत्यष्टकं हुनेत् ।
 प्राङ्ना(मा)नाथ ततो हुत्वा गात्रोऽप्यग्निर्विनश्यति ॥
 जाग्रत्यनलेऽपि स एवाह ।

जाग्रत्येवानले होमानतिक्रामेद्ब्रह्मणपि ।
 भाज्यं चतुर्गृहीत्वैतत् स्रुवेण प्रकृतस्रुचि ॥
 तदा कृत्वाग्निसंस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।
 भाज्यं चतुर्गृहीत्वैतत् स्रुवेण प्रकृतस्रुचि ॥
 उक्त्वा मन्त्रं मनो ज्योतिर्जुषतामिति* पूर्विकम् ।
 हुत्वा सक्रदतीतांश्च होमान् कृत्वा यथाक्रमम् ॥
 पश्चात् सकालहोमश्च विदधीत यथा पुरा ।
 प्रायश्चित्तमिदं केचित् प्रतिहोमव्यतिक्रमे ॥ इति ।

आहुरिति शेषः ।

चन्द्रिकायामपि ।

कालातीतेषु होमेषु उत्तरेश्वागतेषु च ।
 कालातीतानि हुत्वैव उत्तराणि ततश्चरेत् ॥
 यस्त्वतीतान्यतिक्रम्य उत्तराणि समाचरेत् ।
 न देवाश्चैव च पितृंस्तद्विस्तूपतिष्ठते ॥ इति ।

अथैतिकर्त्तव्यतामाह स एव ।

* मनो ज्योतिर्जुषतामाव्यस्य उद्व्यतिर्धन्निमं तनोतु । अरिष्टं यत्रं सनिमं दधातु
 विभेदेवास इह मादयमानो प्रतिष्ठ ॥

विधानपारिजाते

पृथक् पृथगतीतासु होतव्या हुतयोऽखिलाः ।

नित्याग्निहोत्रबहुत्वा परिस्तीर्थ्य प्रति प्रति ॥ इति ।

अथवापि ।

प्रतिहोममविष्मृत्य कुर्यात् परिसमूहनम् ।

पर्युक्षणं चेत्युक्तोऽयमौपासनविधिक्रमः ॥

इति सूतकादौ होमविधाननिर्णयः ।

अथापन्नस्य कालद्वयेऽपि होमाशक्तौ प्रजापतिराह ।

सायंप्रातस्तनौ होमावुभौ सायं समस्य तु ।

आपन्नो जुहुयात्तत्र समिदेकाधवा इयम् ॥

सायंहोमस्य सुख्यत्वात्तदीयं तन्मिष्यते ।

चतस्र आहुतीः कुर्यात्तत्र द्वे सायमाहुती ॥

द्वे प्रातराहुती सायं होमे चैका समिदयदि ।

समित् कृता द्वितीया चेत् सा भवेत्प्रातराहुती ॥

द्विः सायं होमवभृज्याद्विः प्रातर्होमवत् स्रु(च)वम् ।

उपस्थानं सक्तत्कार्यं शेषं प्रकृतिवद्भवेत् ॥

प्रतः स्रुवपश्चमाग्नेहोमादिविषयम् ।

तथा ।

केचिद्दे आहुती हुत्वा संवे(वि)श्यैव निमील्य (च) वा ।

विच्छिद्यैवं तु तौ होमौ कुर्याद्दे आहुती ततः ॥

गुर्ध्यापदि समस्यन्ते प्रातः सर्वे कदाचन ।

यावन्तोऽत्र समस्यन्ते सर्वे सायसुपक्रमाः ।

प्रातःकालापवर्गाश्च न तु प्रातरूपक्रमाः ॥ इति ।

आयन्त्यायनस्यपरिशिष्टेऽपि ।

सायंप्रातर्होमी सायं वा समस्य च तु प्रातरिति ।

अत्रापि विशेषः स्मृतिभास्करे ।

सर्वाधीपवस्य्याहे सायं होमः पृथग्भवेत् ।

तथैव यजनोयेऽङ्गि प्रातर्होमो भवेत् पृथक् ॥

इति होमसमासविधानम् ।

अथ पञ्चहोमविधानम् ।

तत्र वैयासपथः ।

एकेऽभ्युदितहोमाः स्युरन्येऽनुदितहोमिनः ।

अन्ये तु दिनहोमाश्च पञ्चहोमास्तद्यापरे ॥

प्रदासी चाग्निहोत्री (च) यस्मिन् पञ्चाहाञ्च सप्त वा ।

दातव्यो होम एकाहे सायम्प्रातः पृथक् पृथक् ॥ इति ।

अनेन यावत्कालं व्यासङ्गस्तावद्दोमोऽभ्यनुप्रायते । न तु पञ्चहोम-
नियमः ।

मरीचिरपि ।

शरीरापन्नवेद्यच्च भयार्त्तश्च प्रजायते ।

तद्यान्यास्वपि चापक्षु पञ्चहोमो विधीयते ॥

पञ्चहोमं तथा कृत्वा मध्ये तस्मात्किवर्त्तितः* ।

होमं पुनः प्रकुर्व्याच्चेत्तदा दोषो न विद्यते ॥

* इति पञ्चहोमेषु मध्ये तस्मात्किवर्त्तिते ।

होमं पुनः प्रकुर्व्याच्चेत्तदा दोषो न विद्यते ॥ इति संस्कारपरब्राह्मणं पाठः ।

तस्यैतिकर्त्तव्यतामाह आचार्यः ।

हुत्वा सायम्प्रतिपदि चतुर्दश चतुर्दश ।

पृथग्गृहीत्वा मन्वाभ्यां हिराहृत्य पृथग्पुनेत् ॥

द्वितीयायां तथा प्रातर्होमान्तेऽभ्यर्च्यपावकम् ।

पञ्चहोमं चरेदेवमग्निमानपि चापदि ॥ इति ।

अस्यार्थः । घोरापत्नात्तौ पञ्चहोमं कुर्यात् । तद्यथा शुक्ले
कृष्णे वा प्रतिपदि स्नात्नीपाकं कृत्वा सायङ्काले पर्युक्षणादिसमित्-
प्रक्षेपान्तं सज्जत्पुत्रा आहुतिप्रमाणं हौम्यद्रव्यं चतुर्दशकृत्यः पृथक्
पात्रयोर्गृहीत्वा अग्नये स्वाहेति प्रथमगृहीतं सज्जं हुत्वा प्रजापतवे
स्वाहेति द्वितीयगृहीतं सज्जं हुत्वा पर्युक्षणाद्युपस्थानान्तमङ्गजातं
सज्जत् कुर्यात् । एवमेव द्वितीयायां प्रातरपि । अथामाकाश्यायां
पोषमास्यां वा त्रोट्रियागारादग्निमाहृत्य भूमिसंस्कारपूर्वकं
कुण्डे निधाय घोरापदनुवृत्तौ पूर्ववत् स्नात्नीपाकं कृत्वा पूर्ववत्
पञ्चहोमं कुर्यात् । एवं सततं पञ्चत्रयं पञ्चहोमि कृते सति पुन-
राधानं कार्यम् । पञ्चत्रये पुनराधियमादधीत इत्यापस्तम्बस्मर-
णात् ।

अत्यर्थसारे तु यावदापत्तावत्पञ्चहोमः कार्यं ब्रह्मणम् ।

एवमापन्नतः पक्षे पक्षे चैवं समाचरेत् ।

आपक्षेदनुवर्त्तेत दीर्घकालं कावचम् ॥

यावज्जीवमविच्छिन्नं चान् पञ्चहोमं मान् समाचरेत् ।

आपदेवावधिस्तत्र न पञ्चमचनावधिः ॥ इति ।

अथ सीमारुहने दोषमाह शौनकाः ।

उदयेऽस्त्रामये वापि द्रव्यती चेद्दिग्निर्गती ।
 आरुढो वा धृतो वाग्निर्लौकिकः स्वात्तदैव हि ॥
 प्रोषिते तु प्रिये पत्नी यदि ग्रामान्तरं व्रजेत् ।
 होमकाले यदि प्राप्ता न सा दीषिष्य युज्वते ॥

वात्स्यायनसु ।

अग्नाबनुगते यत्र होमकालसद्वयं व्रजेत् ।
 उभयोर्विप्रवासे वा लौकिकाग्निर्विधीयते ॥

अत्र सभार्यस्य चिरकालप्रवासकारणमस्ति चेत्तदा अरक्षोराम्नि
 समिधि वा अग्निं समारोप्य गच्छेत् ।

तथाच शौनकः ।

अथ प्रयाणाद्यापत्सु समारोपणसुचते ।
 अरक्षाम्नासमित्स्वेव गृह्णस्याग्नेर्यथाविधि ॥
 अग्नीं प्रज्वलिते गृह्णे प्रतपेदरणीहयम् ।
 अश्वत्थं समिधं वापि अयं ते योनिरित्यूषाः ॥
 या ते अग्ने यन्निवेति पाशावारोपयेत वा ।
 आपत्तेवं समारोप्य ततः प्रत्नवरोद्भवेत् ॥
 अथारक्षोः समारुढमरणीभ्यां मयेत् पुनः ।
 प्रत्नवरोद्भेत्यनयावात्मारुढं ततः श्वसन् ॥
 आत्मारुढाग्निमादध्यात्तौकिकाग्नाह्वानया ।
 समिदात्तुमग्निश्च लौकिकाग्नाह्वानया ॥
 समिधं तां समाधाय काले होमं समाचरेत् ।

अरण्याम्बसमित्स्वग्निरारुढः सम्प्रथमश्नति ॥

अर्घ्वं द्वादशरात्रात् स पुनराधानमर्हति ।

अन्नावनुगते यत्र होमकालद्वयं व्रजेत् ॥

इति कात्यायनवचनन्तु स्वस्थानस्थिताम्बनुगमनविषयमित्स्व-
विरोधः ।

अर्घ्वाङ्गद्वादशरात्राच्च चण्डालपतितादिभिः ।

स्पृष्टो नष्टोऽग्निरारुढो अरण्याम्बसमित्सु यः ॥

अरण्याम्बसमित्स्वग्निसमारोपविधिः क्रमात् ।

एषां चयाणां पञ्चाणां पूर्व्यः पूर्व्यः प्रथस्यते ॥

अत्र त्रिविधमपि आरुढाग्निं पूर्व्योक्तप्रादुष्करणकाले विधिवत्
प्रतिष्ठाप्य प्रत्यवरोहेति मन्त्रेण प्रत्यवरोह्य होमकाले क्षुद्रयात् ।
एवं द्वादशदिनपर्यन्तम् । तदूर्ध्वं पुनराधानम् । एवं स्वस्थान-
स्थिताम्बनुगमेऽपि प्रत्यहं त्रीचियागारादाहृत्य होमकरणे वेदि-
तव्यमिति प्रयोगपारिजातकारः ।

सान्नेः सति सम्भवे प्रवासकालनियममाह पैठिनसिः ।

प्रत्यहं ज्ञेयतधर्मस्य पौष्यमानस्य शशुभिः ।

मासद्वयं प्रवासोऽस्ति परतोऽनाहिताग्निवत् ॥

आत्ममात्रगमने होमार्थं द्विजं परिकल्प्य प्रवसेदित्युक्तं कूर्म-
पुराणे ।

निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यत्विजं तथा ।

प्रवसेत्कार्यवान् विप्रस्तथैव न चिरं वसेत् ॥

अत्र कार्यवानित्यनेन धनार्थी गृह्यते न तु तीर्थासर्थी ।

तथाच सत्यव्रतः ।

धनान्यर्जयितुं युक्तः प्रवासोऽप्यग्निहोत्रिणः ।
 धनैर्यज्ञश्रवेदिष्या तीर्थार्थं न तु व्रजेत् ॥
 ब्रह्मा विष्णुः शिवः सूर्यो गोविप्रपितृदेवताः ।
 अग्निहोत्रगृहे सन्ति व्रततीर्थतपांसि च ॥ इति ।
 इति विधानपारिजाते पञ्चहोमादिविधानम् ।

अथ साम्निकस्य द्वितीयां भार्यामूढवतीऽग्निहयसंसर्गविधानम् ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

अथानेकभार्य्यस्य यदि पूर्वगृह्यान्मावेव अनन्तरविवाहः
 स्वाप्तदा तेनैव सा तस्य सह प्रथमया धर्माग्निभागिनी
 भवति । यदि लौकिके परिणये तं पृथक् परिगृह्य पूर्व-
 षैकीकुर्यात् तदा तौ पृथगुपसमाधाय पूर्व्यस्मिन् पूर्व्या
 पद्मया अन्वारब्धोऽग्निमीलेः इति सूक्तेन प्रत्यृचं हुत्वा अग्ने
 त्वं नः इति सूक्तेनोपस्थाय अयं ते योनिर्हृत्त्वियः इति
 समिधमारोप्य प्रत्यवरोह जातुवेद इति द्वितीयेऽवरोह

● अग्निमीले पुगेहितं वज्रस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ।

† अग्ने त्वं नो अन्नम उत पाता मिषो भवा वदस्व ।

वसुरधिर्यदुवशा अन्धानश्च सुमत्तमं रविं दाः ॥ १५०. १४६. १४७ ॥

‡ अयं ते योनिर्हृत्त्वियो यतो जातो करोषथाः ।

तं जामदग्न्य आसीदधो नो वर्षवा निरः ॥ १५०. १४६. १०७७ ॥

आज्यभागान्तं कृत्वा उभाभ्यामन्वारब्धौ शुश्रुयात् । अग्नि-
नाग्निः समिध्यते, त्वं ह्यग्ने अग्निना,† पाहि नो अन्न-
एकयेति†† तिस्रभिरस्त्रीदमधिमन्यन् ‡मिति तिस्रभिरथै-
परिचरेत् । सृतामनेन संस्क्रत्व अन्यथा पुनरादध्यात्
यथायोगं वाग्निं विभज्य तद्वागेन संस्क्रुर्व्यादेतद्वह्नीना
मय्येवमग्निंसंयोजनं कुर्याद्गोभिद्युनं दक्षिणेति ।

श्रीनकोऽपि ।

अथान्धोर्गृह्ययोर्योगं सपत्नीभेदजातयोः ।
सहाधिकारसिद्धार्थमहं वक्ष्यामि श्रीनकः ॥
अरोगामुद्वेत्कन्यां धर्मलोपभयात् स्वयम् ।
ज्ञते तत्र विवाहे च व्रतान्ते तु (चा)परेऽहनि ॥
पृथक् स्वच्छिलयोरन्वी(ग्निं) समाधाय यथाविधि ।
तन्मं कृत्वाज्यभागान्तमन्वाधानादिकं ततः ॥
शुश्रुयात् पूर्वपत्न्याम्बी तयान्वारब्ध आहुतीः ।
अग्निमीले पुरोहितं सूक्तेन नवर्षेण तु ॥
समिध्येनं समारोप्य अयं ते योनिरित्युवाच ॥

-
- त्वं ह्यग्ने अग्निना विना विभेत् सन्वृता ।
सखा सखा समिध्यते ॥ ८१९. १७४७ ॥
- † पाहि नो अन्न एकया पाह्यत वितीक्षया ।
पाहि नोर्निस्तिस्रभिरर्वापते पाहि अतस्तिस्रिर्वसो ॥ ८१. ६०९. १४४७ ॥
- ‡ असौदमधिसन्वयनसि प्रजननं ज्ञतम् ।
एतां विभ्यन्ती मा अरापिं मन्वान पूर्व्या ॥ ११. २१९. १४४७ ॥
- § ८१. इहे मर्हसि तवा ।

प्रत्नवरोद्धेत्यनया कनिष्ठाष्ठी निधाय तम् ॥
 आच्यभागान्ततन्वादि छत्वारभ्य तदादितः ।
 समन्वारभ्य एताभ्यां पत्नीभ्यां शुभ्रयादृष्टतम् ॥
 चतुर्गृहीतमेताभिर्ऋग्भिः षड्भिर्यथाक्रमम् ।
 अग्नावग्निश्चरतोति* अग्निनाग्निः समिध्वते ।
 अस्त्रीदमिति† तिसृभिः पाहि नो अग्न एकया‡ ॥
 ततः खिष्टकृदारभ्य होमशेषं समापयेत् ।
 गीयुग्मं दक्षिणा देया अश्नियायाहितामये ॥
 पद्मशरीका यदि कृता दग्धा तेनैव तां पुनः ।
 आदधोताम्यया सार्धमाधानविधिना गृही ॥
 इत्यग्निसंसर्गविधानम् ।

अथ श्रीपासनोपयुक्तसुच्यते ।

संहर्ता सर्वदोषाणामग्निस्थः सर्वदाहकः ।
 नित्यानन्दोऽग्निवर्णश्च रामः परशुभृतसदा ॥

तत्कालमाह आम्बलायनः ।

अर्धमात्रोदिते भानौ प्रातरौपासनश्चरेत् ।

* अथावशिचरति प्रविष्ट श्वरीणां पुत्रो अग्निवृत्तिपावा । स नः श्लोकः सयुजा यमेह
 द्विष्यो इत्यए सदनमपुष्पम् साहा । ॥च. ४म. वजुः ।

† अस्त्रीदमिति ऋगिषं ८६ षष्ठे प्रदर्शिता, अग्ने उ अग्नेदस द्वितीयमच्छले १८ एते मन्त्रे ।

‡ ८६ षष्ठे प्रदर्शितवा ।

तश्चाग्नीकर्त्तव्यमित्याह शौनकाः ।

अग्निर्मुखं हि देवानां तस्मादग्नी जुहोत्यथ ।

अग्निमुखा वै देवः पाणिमुखाः पितर इति च ब्राह्मणम्

अग्निर्हि देवानां दूता हविर्भागनेता चेति ॥

अग्निं दूतं हृषीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।

अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ इति च ।

सुक्रतुं हविर्भागप्रापकमित्यर्थः ।

तथाच ब्रह्मपुराणम् ।

देवाः समेत्य चान्योन्यं विचारं चक्रिरे पुरा ।

अस्माभिः प्रार्थितो ब्रह्मा यज्ञभागानकल्पयत् ।

मनुष्यैर्दीयमानांस्तान् दत्तांश्च प्राप्नुमः कथम् ॥

इति चिन्तातुरान् देवान् बृहस्पतिरभाषत ।

अग्निं दूतं हृषीमहे स भागान् प्रार्थयिष्यति ।

अग्निर्मुखं हि देवानां भोक्ष्यामस्तन्मुखेन हि ॥

विचार्यैवं तदा देवा अग्निं कार्यार्थमाययुः ।

कुप्यंस्त आयुरजरं यदग्ने प्रार्थयाम ते ॥

सु(सभं)करं कार्य्यगन्नाकं कुरुश्च व्रज भूतसम् ।

अग्ने पूर्वं भ्रातरो नस्तस्मात् कुरु समीहितम् ॥

इत्यर्थितोऽग्निस्तान् वने प्रयाजांश्चानुयाजकान् ।

रमायै विश्वाना दत्ताः सरस्वत्यै रमा त्वदात् ॥

सुषादिभ्य उमादिभ्यस्वतिस्त्रेहात्सु सा ददौ ।

प्रार्थयित्वा च ता देवाः कार्य्यार्थमन्वये ददुः ॥

ततः प्रभृति देवान् वे उद्दिश्यामी प्रह्वयते ।

अग्नी दत्तं समायाति देवान् प्रति दिक् स्थितान् ॥ इति ।

अत्र होमे अर्धोदयो मुख्यः आसायं गौणः । आसायं प्रातरिति
श्रुतेः ।

मृहप्रवेशोमात्तु मृहं परिचरित् स्वयम् ।

। पुत्रो भागिनियः शिष्योऽध्वर्युः विट्पतिः ॥ ।

एतैरेव हुतं यत्तु तद्दुतं स्वयमेव हि ॥ इति ।

अन्वस ।

असमचे तु दम्पत्योर्हीतव्यं नत्विंगादिभिः ।

इयोरप्यसमसचेद्भवेद्दुतमनर्थकम् ।

सन्निधौ यजमानः स्वादुद्देशत्यागकारकः ॥

यजमानस्योश्वादे पत्न्यां चर्तुमत्यां प्रसूतायां वा नानुष्ठा स्यात् ।

पत्यभावे तु पत्नी स्वादुद्देशत्यागकारिणी ।

तदभावे तु पुत्रः स्वादुद्देशत्यागकारकः ॥

उष्मादेः प्रसवे (वान्ते) चर्तौ कुर्वीतानुष्ठाया विना ।

असन्निधौ तु (पत्नी) पत्न्याः स्वादध्वर्युस्तदनुष्ठाया ।

त्यागमिति शेषः । तद्यत्र अध्वर्यादिना हुते पत्नी स्वर्गार्थेदं
न मनेति त्यजेत् ।

उष्मादाद्यभावे तु ।

सायं प्रातश्च जुहुवाभ्यामग्नीवेष्टिणीसमः ।

भूलोकाधिपतिश्चन्निधुर्भूलोकाधिपसौ रविः ॥

* अत्रिक् पुत्रो भागिनियोऽध्वर्युः विट्पतिः । इति पाठं वदन्ति निवन्धेः पञ्चमः ।

प्रजापतिस्तूभयश्च ता उपासनदेवताः ।
पूजिता येन तेनेष्टं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥

तथा ।

अग्निहोमस्तु यो विप्रः शूद्र एव न संग्रयः ।
न दातव्यं न भोक्तव्यमग्निहोमद्विजन्मनः ॥
केचिन्मस्यहोमाः स्युः केचिन्नोजनहोमिनः ।
पञ्चहोमास्तथा केचिज्जलहोमास्तथा परे ।
यथाकथञ्चित्कर्त्तव्यं यथा होमो न हीयते ॥

यथा न हीयते इत्यनेन आपत्काले अकरणात् किञ्चित्कारणं श्रेय-
इति ज्ञाप्यते । न विधिपरमेतत् ।

अग्निः प्रजापतिः सायं प्रातः सूर्यः प्रजापतिः ।
चतुर्हीमात्मकं कर्म त्वेकमित्यभिधीयते ॥
सायं चोपक्रमो ज्ञास्य प्रातश्चैव समापनम् ।
प्रातर्हादग्रनाद्यास्तु सायं स्यान्नवनाडिकाः ।
होमकालहयं प्राहुर्याग्निका होमकर्मैषि ॥ इति ।

प्रयोगपारिजाते ।

सायं होमे तु यद्द्रव्यं तद्द्रव्यं प्रातरेव हि ।
प्रथमाहुतिश्चैस्तु ह्ययते याग्निकैः खलु ।
द्वितीयामाहुतिं तूर्ण्यीं प्रजापतिपदं अरन् ॥
उत्तमोऽग्निर्धृतः कुण्डे आकारोपस्तु मध्यमः ।
समिदारोपितश्चान्यस्तस्मात्कुण्डे विधारयेत् ॥
अन्धेरायतनं तत्र स्नातयोनिविवर्जितम् ।

भिक्षुलाहितर्यं कार्यं बाह्यतः शुभलक्षणम् ॥
पूर्व्या षडङ्गुलोन्नेधा द्वितीया द्वादशाङ्गुला ।
चतुरङ्गुलविस्तारा द्वितीया तु त्रिरङ्गुला ।
अरज्जरायामतो मध्ये विस्तारः परिकीर्तितः ॥

तथा ।

अनुवृते तु धार्त्याम्नावस्त्रो वाभ्युदितो रविः ।
पुरस्कृत्य हिरण्यन्तु सायमुद्धरतेऽनलम् ॥
रजतन्तु पुरस्कृत्य प्रातरुद्धरतेऽनलम् ।
पुष्पा(द्य)भावे नाममन्त्रैः पद्ममन्त्रं शुद्धोत्थलम् ॥

अमन्त्रमिति वेदमन्त्रनिषेधः ।

अन्वस्त्रिन् ज्ञयमानेऽपि पत्नी त्यागं करोत्यथ ।
वैश्वदेवश्च पत्न्येव शुश्रूयात् संस्कृतेऽनले ॥
समिदारोपणे पत्ने ज्वलिते लौकिकेऽनले ।
उपा(प्रत्य)वरोहमन्त्रेण तत्राग्निमवरोपयेत् ।
प्राणानायम्य सङ्कल्प्य धृतदर्भपवित्रकः ॥
अनन्तर्गर्भिणी यौ तु कुशौ प्रादेशसन्धितौ ।
अनखच्छेदनौ सायौ तौ पवित्रप्रिधायकौ ॥
एङ्गमन्त्र इति मन्त्रेण देवमन्त्रं समाह्वयेत् ।

एङ्गमन्त्र इति इति निषीदादन्त्रः सुपुर एता अयानः ।

अवतां ता रोदसी विचमिन्मं यजामहे सीमन्साय दीकान् ॥

१५. ७६५. २५५ ।

ध्यात्वा चत्वारि कुरुतिः सन्मुखीकार्णं ततः ॥
 एषो ऽह देवः मन्त्रेषु जिज्ञासिः सन्मुखीकृते ।
 प्रसार्ये हस्तान् पादान् कमनुत्तानः क्षपित्यक्षौ ॥
 मन्त्राग्निः सन्मुखो भूत्वा उत्तानोऽग्निः प्रजायते ॥
 विश्वानोऽःत्यग्निमभ्यर्च्य समिधाभिः सुविज्वले ।
 मध्ये हुत्वाग्नेये तस्मात्सुरतो द्वितीयाहुतिम् †
 हस्तपार्श्वेन मनसा प्रजापतिपदं स्मरन् ॥
 द्रवद्रव्यं सुवेषैव पाणिना कठिनं हविः ।
 अङ्गुष्ठयैर्न ह्येतव्यमकृत्यङ्गुलिभेदनम् ।
 अङ्गुष्ठ्युत्तरपार्श्वेन ह्येतव्यमिति च स्मृतिः ॥

अथ होमद्रव्याणि ।

पयो दधि शशांगूष इति त्रयीन्द्रियवास्तिसाः ।
 प्रियङ्गवश्च श्लामाकाशच्छुलाः समिदाव्यकम् ॥
 ब्रीह्यादीनां चतुःषष्टिस्तिस्रादीनां शतं भवेत् ।
 अङ्गुलिचयपर्यन्तु अथवा(चा)व्याहुतिर्भवेत् ॥
 पर्युष्णं च परिस्तीर्य पर्युष्णं सुहृयावृषिः ।
 परिषेचनमाचन्तु होमान्तो च सक्कन्नवेत् ॥

• चत्वारि कृदा ऋषो चत्वारि पादानि चत्वारि मूर्ध्नि चत्वारि कर्णानि ॥

विधाः ऋषोः इवभो रीरवौति मर्षो देवो मर्षोऽप्ये चाविषेच ॥ ४म. १८पृ. १५५ ॥

† एषो ऽह देवः प्रद्वितीयोऽग्नौ सन्मुखो ऽह जातः स उ मर्षे चनः ।

स एव जातः स कानिन्वजायः प्रव्यञ्जनामिच्छति सन्ध्यां तं शुकः ॥ १२प. ४म. बभ्रुः ।

‡ चिन्तानि देवः सचित्तुर्विवाणि पराशुभ ।

श्राद्धं तन्न आहुष ॥ १०प. १म. बभ्रुः ।

एकाङ्गुलं परिस्तरणामुक्ताम्बेरर्धनक्षरत् ।
 षष्ठाङ्गुलं तूक्ष्णं स्वाद्द्वयङ्गुला हि परिस्तृतिः ॥
 आसायं कर्मणः प्रातराघ्रातः सायकर्मणः ।
 आहुतिर्नातिपद्येत पार्श्वेणं पार्श्वान्तरात् ॥
 उपावरोहमन्त्रेषु समारोपेदुताग्रनम् ।
 भस्मनोहरणं कुर्यात् समारोपणपूर्वतः ।
 पश्चान्निर्व्वापयेद्द्विभस्मन्वा निष्कलं भवेत् ॥
 प्रलाशास्त्यखदिरग्रंभ्युदुम्बरसम्भवे ।
 समिधारोपयेद्द्विभस्मं तं यत्नेन तु रक्षयेत् ।
 रत्नकाम्बजशूद्राद्यैः स्पष्टे विच्छिद्यतेऽनसः ॥
 नदीतीरे तु शुषुयादष्टोत्तरशताहुतीः ।
 अभयं (चो)चामयं मेऽस्तु मन्त्रेषूपीपासनं गृही ॥
 प्रवसन्नुपतिष्ठेत ततो ग्रामान्तरं व्रजेत् ।
 आगत्य ज्वलयेद्दम्बिमनयैवोपतिष्ठते ।
 गृहा मित्यादिमन्त्रेषु गृहाषीचेत वै ततः ॥
 गृहानहं सुमनस इत्यनेन प्रपद्यते ।
 जपेन्नैर्वीक्षमाणस्तु शिवं शम्भमिति त्वथ ॥
 आत्मन्धारोपये पये होमो विच्छिद्यते यदि ।
 आयुश्चमदिनादर्थागूर्ध्वं विच्छिद्यतेऽनसः ॥
 धार्याम्नी नित्यहोमे तु होमो विच्छिद्यते यदि ।

गृहा ना विभोत ना वेपथ्यन्तं विभत एतच्च ।

कर्म विभतः सुमनाः सुमेधा गृहावेति नवका जोडनामः ॥ १५. ४३. यतुः ।

आहादशदिनादर्वागूर्ध्वं विच्छिद्यतेऽनलः ॥
 नित्यहोमे त्वतिक्रान्ते संस्कृत्याज्यन्तु पूर्व्ववत् ।
 चतुष्पु(त्वा)त्वाज्यमादाय मनस्वत्या शुद्धोत्थय ॥
 सभार्यस्य विवाहा(ग्निः)न्मौ सीमासुक्लङ्ग गच्छति ।
 होमकालाख्ये तस्य पुनराधानमिच्छते ॥

तथा ।

बहुभार्यस्य ज्येष्ठा चेत् प्रथमेत् पुनराहितिः ।
 वदन्(वदेद्)बोधायनस्त्वेवं ज्येष्ठा चेदग्निमन्त्रिणी ।
 उत्तरासां यथाकामं प्रवासमनुमन्थते ॥
 एकस्योपासने जाते द्वितीयोऽपि करोति चेत् ।
 लौकिकेऽन्मौ तृतीयोऽपि चतुर्थो न करोति वै ॥

अथ च ।

त्रिभिर्हुति वक्रिरुपैति शान्तिं
 न तत्र भूयो शुद्धयाश्चतुर्धः ।
 बोधा स बोधीतिः॥ समिद्धयेन
 तं बोधयित्वा विदधौत होमम् ॥

शौनकोऽपि ।

उपोष्य दम्पती'दस्वा होमद्रव्यं द्विजातये ।
 आदध्यादपराह्नेऽग्निमाधानद्रव्यसं(निधी)षितौ ॥

आधानद्रव्यं सिकतादि ।

स बोधिं स्मिन्मया वसुपते वसुदावम् ।

पुत्रोऽप्यहो वाऽपि । विप्रकर्मणे साहा ॥ १२५. ३२५. वसुः ।

उपासनोऽनुगच्छेत्सेदुपलेपादि पूर्ववत् ।
 आहृतं त्र्यम्बिकागारात् प्रतिष्ठाप्य हविर्भुजम् ।
 अन्यस्माद्धोमकालात् स्त्री मात्रीयादथवा गृही ।
 पर्यङ्गनादि कृत्वाथ संस्तुत्याज्यन्तु पूर्ववत् ।
 अथाश्वेत्यनया हुत्वा यथापूर्वं शुद्धोत्थय ॥
 अन्वाधाने कृते यागात् प्राक् सेदनुगतो भवेत् ।
 अथाश्वेत्यनया हुत्वा पुनरन्वादधात्वथ ।
 व्याहृत्या त्रिरुपस्थाय इति बोधायनोऽब्रवीत् ॥
 अन्वाधाने कृते यागात् प्राक् सेदारोपयेदनुम् ।
 तुभ्यं तां इत्युच्चा हुत्वा वक्रिमारोपयेत्ततः ॥
 अन्वाधाने कृते पश्चाद्ब्रह्मणं त्रिंशत्सूर्ययोः ।
 नवो नवोऽयमित्याभ्यां च चन्द्रस्याज्याहुतिद्वयम् ॥
 उद्वयम् उदु त्वं चिन्वा रवेराज्याहुतिद्वयम् ।
 हुत्वा प्रतिपदि दिने ततो ह्योमं समाचरेत् ॥

तुभ्यं तां चक्रिरक्षत विद्याः सुचितयः इत्यम् ।

अथे कामाय वेदिरे ॥ १२५. ११६न. यजुः ।

नवो नव इत्याद्याभ्यामिति पाठो युक्तः, द्वितीयमन्त्रादौ अयमित्यानुपलभ्यात् ।

उद्वयं तमसः परि स्तः पश्चन्त उत्तरम् ।

द्वेषं देवता सूर्यमग्न्या ज्योतिरुत्तमम् ॥ १०५. २१न. यजुः ।

उदु त्वं जातवेदसें द्वेषं वदन्ति शैतवः । इमे विद्याय सूर्यं पृ स्तावा ॥

७५. ४१न. यजुः ।

चिन्वा देवामानुदनादनीकं चक्षुर्भिवस्त वचस्त्वापैः ।

प्राग्वाद्याश्विनौ चनरिचं सूर्यं चान्ता जनमस्तुवच स्तावा ॥ ७५. ४२न. यजुः ।

अस्वार्थः । अन्वाधानेष्टिमध्ये ग्रहचं चेतदा हविरासादनात्ते
चन्द्रग्रहे नवो नवः इत्याभ्यामाहुतिद्वयं सूर्यग्रहे च उद्वयमिति
तिस्रभिराहुतिचयं हुत्वा पञ्चादिष्टं कुर्व्यादिति प्रयोगपारिजाते
व्याख्यातम् । अन्वाधानेष्टिमध्ये सोमसूर्यग्रहदोषप्रायश्चित्तार्थ-
माहुतीर्हीये इति सङ्ख्यः ।

प्रायश्चित्तं तु यत्प्रोक्तममित्यामोपपातके ।
मनुना तत्प्रकुर्वीत न तत्काष्ठानुसारतः ॥
चैमासिकं गोवधोक्तं (त्यक्त्वा) कृत्वाग्नेर्निष्कृतिर्भवेत् ।
चान्द्रायणस्य मासस्वदानं वापि समाचरेत् ॥
संवत्सरस्तु त्यक्त्वाग्निं कुर्व्याच्चान्द्रायणचयम् ।
अथवाप्युपवासस्तु प्रतिमासं दिनं भवेत् ॥
योऽग्निं त्यजति नास्तिक्वात् प्राजापत्यं समाचरेत् ।
अन्यत्र पुनराधानं दानमेव तथैव च ॥

प्रमादादन्यत्र तु कात्यायनः ।

यावन्मथ्यदान्यतीतानि निरग्नेर्विप्रजन्मनः ।
तावन्ति कृच्छ्राणि चरेद्दीम्यं दद्याद्द्वि(जातये)जन्मने ॥ इति ।
तदत्र पुनराधानमिच्छन् कुर्वीत याज्ञिकः ।

-
- नवो नवो भवति अथमासोऽत्रैतुष्टमसामिष्यन् ।
आसं शिक्रेभ्यो वि दद्यात्वायम् प्र चन्द्रमागिरते दीर्घमायुः ॥
सुकियुक्तं अथानि विनश्यत्तं चित्तस्थानं सुशतं सुपत्नम् ।
आरोह सूर्यं चन्द्रकान् चोक्तं सोमं चमे चरतुं कृत्वा ॥ १०५. २५६. २०५५ ॥

उपलेपादिकं कृत्वा ह्यभारामं विवाहवत् ।
 विवाहाख्याहुतीर्हुत्वा साजहोमो भवेदिह ॥
 गृहप्रवेशनीयांश्च हुत्वा स्वाहृदयास्ननम् ।
 परिशीत्वादि नात्र स्वाहाजानावपति स्नयम् ॥
 समानतन्त्रकक्षेह होमइयमिदं भवेत् ।
 द्वितीयप्रभृतीनाम् पार्ष्णानामतिक्रमे ॥
 पुनराधेयमिच्छन्ति केचिद्गृह्यविदो जनाः ।
 समारूढसमिन्नाग्निं पुनराधेयमिच्छते ।
 उभयातिक्रमे कार्यं एकया(धि)विकृतसहः ॥
 अथ पाणिसमारोपं वक्ष्यामि नियतात्मनाम् ।
 सायं प्रातश्च हुत्वाग्निं पाणिसारोपयत्वथ ।
 कृते पाणिसमारोपे नियमानपि मे शृणु ॥
 जले निमज्ज्य न स्नायान्नोपेयाश्च स्त्रियं तथा ।
 कृत्वा सूत्रपुरोषी तु चिरं नासीत नित्यशः ।
 अस्त्यस्त्यस्त्रयं नैव नैव दुष्टप्रतिग्रहम् ॥

कुर्व्यादिति शेषः ।

पाणावारोपश्च पक्षे होमो विच्छिद्यते यदि ।

आसन्नमदिनादर्वागूर्ध्वं विच्छिद्यतेऽग्नयः ॥

इतरत्तु सर्वं समानमत्र ।

वक्ष्यामि पुनराधेयं जयन्तस्वामिनो मते ।

आम्बाधेयिकसम्भारान् यथासम्भवमाहरिद् ॥

सिकता पद्मपत्रञ्च वराहविहता च सृत् ।
 शमी मुन्नाः कुशारस्त्रा आधानद्रव्यसंज्ञकाः ॥
 उपलेपादिकङ्काल्य सञ्चारा(न्निदधाति तत्) निदधीत वै ।
 सञ्चारेष्वादधीताग्निं श्रोत्रियादिगृहागतम् ॥
 उत्तमोऽरशिसम्भूतो मध्यमः सूर्यकान्तजः ।
 अधमः स्वगृहानीतः श्रोत्रियागारजोऽथवा ॥

श्रोत्रियस्वाहिताग्निः ।

शीतकः ।

पौर्णमासी तु सम्प्राप्ता या विवाहादनन्तरम् ।
 ततः प्रक्रम्य कुर्वीत स्थालीपाकस्तु पर्वसु ॥
 तत्र यद्यप्यमावास्या विवाहस्थान्तरा पतेत् ।
 तथापि पौर्णमास्यादिः स्थालीपाकक्रिया ऋता ॥ इति ।

बीधायनोऽपि ।

चतुर्थीहोममध्ये तु प्राप्यते यदि पूर्णिमा ।
 तत्रैव यागः कर्त्तव्यो ज्ञान्वाधानपुरःसरः ॥

अधिमासादिप्राप्तौ तु सहस्रकार आह ।

पार्वणेष्टि(रा)मास्यणं सम्भोपासनमेव च ।
 कुर्व्यान्नित्यानि कर्त्तव्यानि न प्रारम्भमिति स्थितिः ।
 शुभभागवयोर्मौञ्चे चन्द्रसूर्यघ्ने तथा ॥

इति वचनात् प्रथमारम्भो न कार्यः । पारब्धं तु कुर्व्यादेवेत्याशयः ।

आज्यं दादशकत्वस्तु गृहीत्वा पूरयेत्सुचम् ।
 तथा चाज्याहुतिर्या स्वात् .वा मूर्धाहुतिरिच्छते ॥

सुवपूर्णाहुतिर्वा स्यादित्येके यात्रिका विदुः ।
 प्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि कार्यं वै ।
 कार्यमित्येक आचार्या नैत्यन्ये तु विपश्चितः ॥
 इभाधाने कृते दुष्टं प्रधानं हविरच चेत् ।
 तत्स्थाने शुभ्रयादाज्यमदुष्टन्तु शुभ्रोत्थय ॥
 एवं समाप्य यदुष्टं तदसु प्रक्षिपेत् पुनः ।
 स्त्रिष्टकृतं (हविःशेषं) शेषहविराज्येनैव समापयेत् ॥
 प्रथुतेसु नखैः केशैः कीटैर्वाऽनेष्यसेविभिः ।
 वसासृष्टेदीमज्जास्त्रिमूर्चविट्स्त्रेदस्येकैः ।
 भिन्नानि चैव सिक्तानि दुष्टान्यसु विनिक्षिपेत् ॥
 संसृष्टो यस्य गृह्णान्निरन्यगृह्णान्निना यदि ।
 चरुर्विविचये कार्या यद्वा पूर्णाहुतिर्भवेत् ॥
 अग्निर्गुणो भवेदेषु विविचीत्यादिको गुणः* ।
 चरुः क्षामाय कर्त्तव्यो गृह्णदाहेऽप्ययं विधिः ॥
 प्रायश्चित्तचरुस्थाने पूर्णाहुतिरिहोच्यते ।
 शवाग्निना तु संसृष्टे कुर्वीत शुचये चरुम् ॥
 आम्यदावाग्निंसंसर्गेऽप्ययमेव चरुर्भवेत् ।
 वैशुतेन तु संसर्गेऽसृष्टे कुर्वीदसुमतचरुम् ॥
 पर्वण्यस्त्र्याश्रुपाते तु कार्थी व्रतपतेचरुः ।
 पर्वण्ये व्रतलोपे च (तु) कार्थी व्रतपतेचरुः ॥

* निविद्याद्यागुणाः कृता इति सेकाररवमात्रायां पाठः । नै च यथा विविचिच र्दधिः
 पचान् व्रतभक्षाश्रुपाततः । ततः संसृष्ट इति ।

समानतन्त्रं कूर्चैर्नि पाठ्येन तु कर्त्तव्यम् ।
 स्वाध्यायविषयोर्नामः स्वाध्यायविषयपतेषुदः ॥
 अन्वाधानेष्टिसध्ये तु अग्निनामो भवेद्द्वयदा ।
 श्रोत्रियास्मिं समानीय प्रायश्चित्ताहुती(र्यजेत्)र्हुनेत् ॥
 प्रायश्चित्तविशेषस्य यत्र नोक्तो विधिः किल ।
 होतव्याद्याहुतिस्तत्र श्रुर्भुवः स्वरितीति (च) तु ॥
 अज्ञाताप्रयणोऽग्नीयाकवाचं यसु साम्बिकः ।
 वैश्वानराय कर्त्तव्यसदः पूर्णाहुतिश्च वा ॥
 द्विषदन्नं यदा भुङ्क्ते तत्राप्येष चर्भवेत् ।
 कपालनाथेऽप्येष स्वाच्छ्रवणाकर्षणमपि ॥
 कपालन्तु भवेन्नित्यं प्रागेव चपणादद्यदि ।
 मन्त्रेषानपहसेति कपालं सन्ध्याख्यम् ॥
 अभिन्नो धर्म इत्याभ्यां मन्त्राभ्यां प्रक्षिपेज्जले ।
 भिन्द्याद्यदि पुरोडासमुद्भवेद्यदि वा तथा ॥
 किमुत्पतसि मन्त्रेषु वर्हिष्यन्नं निधाय च ।
 अभिमन्त्रयते तच्च मा हिंसीदिति* मन्त्रतः ॥
 आहुतिर्हूयमाना तु वहिः स्तन्वेत वाग्वितः ।
 देवास्त्रिमगन्धश्च इत्यनेनांभिस्तुभ्यं ताम् ॥

* मा मा हिंसीज्जनिता यः प्रथिव्या यो वा दिवं सत्यधर्मा व्यानद ।

यथापचन्द्राः प्रथमी मज्जान कश्चै देवाश्च इतिवा विधेन ॥ १२५. १०२५. वसुः ।

† यमेन मन्त्रेण च य एवमसविद्विदं सैन पञ्चमन्त्रा म्ब्रजेते । ते च यथा देवस्यान-

द्रष्टुं चेत्याहुतिं बुद्ध्या प्रविपेक्ष्यते पुनः ।
 निमित्तानन्तरं सर्वप्रयत्नितं भवेद्विद्वद्भिः ॥
 प्राग्वीत्यस्यै दोष आण्वसंस्कारतो यदि ।
 प्रायश्चित्तं भवेदाण्वसंस्कारानन्तरं ततः ॥
 व्युत्क्रमो देवतायाम्बु सङ्ख्यादी भवेद्यदि ।
 मन्त्राणां व्युत्क्रमस्तद्दोषोक्तो भवेद्यदि ॥
 मध्यात्पूर्वार्द्धतयेति व्युत्क्रमश्च भवेद्यदि ।
 द्रव्याणां व्युत्क्रमः स्नात्तेत्या निर्व्याप्यादिषु ।
 यद्देवतां ऋचा ब्रह्मा शुक्रयाश्च सुवाहुतोः ॥
 कस्यैचिद्ब्राह्मणायाम्बु नृते द्रव्यं ददाति चेत् ।
 शीतव्यैकाहुतिस्तत्र व्याहृत्याख्यः ससुचयः ॥
 यजमानसु शुक्रयाद्ब्रह्माभावे सुवाहुतीः ।
 प्राग्ग्यागाहुष्कमे ज्ञाते इदङ्गत्वा यजेततः ॥
 अविघ्नान्विपर्व्याये विहितं देवतां करन् ।
 यष्टव्यं तत आर्घ्यं व्युत्क्रमावयमे सति ।
 प्रायश्चित्तमिदङ्गत्वा ययं विवर्ष्ययेततः ॥

मनन् यज्ञतो मा ब्रह्माशीरानन्तरं वर्धताम् । गन्धर्वान्नमनन्तर्वर्धताम् । पित्रन्नम-
 वर्धताम् । आप सोमधीर्वनस्यतीक्ष्णमन्तर्वर्धताम् । पञ्चमनाक्षमन्तर्वर्धताम् । इति ।

- द्रष्टव्यस्यै प्रविपेक्ष्यते यामिनं च योनिमनु यच पूर्वः ।
 यमानं योनिमनुसचरन्तं द्रव्यं शुक्रोम्बु सप्तशोभाः ॥ १९५-५ म. यशुः ।
- † यदो देवाचक्रम जिह्वा मुक् मनसो वा प्रयुतो देवर्षिकमन् ।
 चरावा यो नो यमि दुष्कृणवते तस्मिन् तदीनां वसवो निषेतन ॥

यदा त्वविहितं काञ्चिद्देवतामिष्टवांसदा ।
 प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा यागं त्वावर्त्तयेत् कृतम् ॥
 यदा हविरपक्षं स्यात्तेनैव हविषा यजेत् ।
 चतुःशरावपात्रैः पचेदुन्नीहिभिरोदनम् ।
 भोजयेत्तेन चाग्नेन चतुरो ब्राह्मणानथ ॥
 बहुदग्धमदग्धं वा किञ्चिद्देव यदा हविः ।
 दग्धेनेद्वा पुनर्यागः स्यादारभ्यादितस्तथा ॥
 कृत्स्नदग्धं यदा तस्मात् पुनस्तपादयेत्तविः ।
 स एव यागः कर्त्तव्यः पुनर्यागसु निश्चते ॥
 मध्यात्पूर्वार्धितोऽवत्तं दुष्टं यदि भवेत्तविः ।
 तस्यज्ञा हविषोऽवद्यान्मध्यात्पूर्वार्धितः पुनः ॥
 गमनार्थेन (र्थी च) सूक्तेन वयःसुक्ता पथस्यथम् १ ।
 पूर्ववत्प्रत्युचं होमं कुर्यात् सूक्तस्य वा जपम् ॥
 रक्तपादः कपोताख्यः किञ्चिदारुणकच्छविः ।
 स चेच्छालां प्रविशति समीपं वा व्रजेद्यदि ॥
 परिवेचनपर्यन्तमन्वाधानादि पूर्व्ववत् ।

१ वयं सोम इति तथ गमनस्यु विधत्तः ।

प्रजावन्तः सचेनहि ॥ १५. ५६म. वसुः ।

१ पथस्यथः परिपतिं वचसा कामिण कृतो अन्वागतकर्मम् ।

स नो रासन्वदधवन्द्याधिपं धियं सोषधति प्र पुषा ॥

देवाः कपोतसूक्तम् प्रत्युचं जुहुयाद्दृष्टम् ॥
 पठेत् स्वाहेति जुहुयात्प्रत्युचं ग्रहषेषिह ।
 इदं सूक्तं अपेदयद्वा विकल्पो जम्भोमयोः ॥
 गत्वा रजस्वला भार्यां निषिद्धदिवसेऽथवा ।
 अयान्यं याजयित्वा तु विषादि प्रतिगृह्य च ॥
 अप्रतिग्राह्यपुरुषाद्ग्रथं वा प्रतिगृह्य च ।
 सृष्ट्वाग्निं चयनस्थं वा यूपं वाऽभोज्यभोजने ॥
 एतेषु च निमित्तेषु भवेदन्यतमं यदि ।
 पर्युह्याग्निं परिस्तीर्य पर्युह्य च ततः परम् ॥
 पुनर्वामिति मन्त्राभ्यां जुहुयात्संस्कृतं दृष्टम् ।
 एताभ्यामेव मन्त्राभ्यां जुहुयात्समिधोऽथवा ॥
 पर्युह्येषुषे स्यातामन्यत्तन्मं तु नेष्यते ।
 स्वाहाकारविनिर्मुक्तौ (यद्वा मन्त्रं) यद्वा मन्त्रंः जपेदिह ॥

• देवाः कपोत इतिती यदिच्छन् दूतो निष्कन्वा इदमाजगाम ।

तदा अर्चाम् लक्ष्मणान् निष्कृतिं ग्रं गो अथु विपदे ग्रं चतुष्यदे ॥

• १०म. १६ प्र. १५५.

इत्यादिशेन ।

† वामनस्य सवितर्चाम तु चो दिवे दिवे वामनस्य सावीः । वामस्य चि चयस्य देव
 भूरेरया चिया वामभाजः स्वाम । ८५. ६म. यजुः ।

उपयाम गृहीतोऽसि सावित्रोऽसि चर्माचर्माथा असि चर्मास्यि वेदि । जिन्य यत्तं
 जिन्य यत्तपतिं भगाय देवाय त्वा सवित्रे । ८५. ७म. यजुः ।

‡ १०१ पठे प्रदर्शितम् ।

अथ विधुरोपासनम् ।

तथाश्वलायनः ।

उद्धृत्य धाम्निं प्रथमेन चादा-
वन्वम्बिरित्वाहरयेत्[†] पुरस्तात् ।

निधाय षष्टौ दिविः‡ मन्त्रलेख
ततश्च होमः शकलैश्चतुर्भिः ॥

लेखादयो नैव च तत् सतां स
विद्यानि§ नोद्यान इमे च मन्त्राः ।

नारोपणं बाध्यवरोपणं वा
चोत्पत्तिरेवं विधुरानलस्य ।

नित्यानि नैमित्तिकाकाम्यकार्थं
तत्रैव कुर्याद्विधुरे सदैव ॥ इति ।

आश्वलायनमाचार्य्यमभिगम्य महर्षयः ।

प्रतिपूज्य यथाचारमिदं वचनमब्रुवन् ॥

* अन्वधिरुषसामयमच्छादन्वहानि प्रथमो जातवेदाः ।

† अतुर्थ्यस्य पुरुषा च रश्मी ननु व्यावाशयिवो जातवन् ॥ ११प. १०म. यजुः ।

‡ आहरयेदित्येषाऽऽह्याभावम्बन्दीभङ्गभयात् सोद्वयः । अपि साधं सधं कुर्याच्छन्दीभङ्गे
बर्जैर्हिरमिति कुमारसम्भवटीकायां मङ्गिनाथप्रतपचनात् ।

§ षष्टौ दिवि षष्टौ अपिः षष्ठ्यां षष्टौ विद्या शोषधीराविषेय । वैश्वानरः सप्तसा
षष्टौ अपिः सप्तौ दिवा स रिषत्यातु गन्तम् । १८प. ७०म. यजुः ।

§ विद्यानि देव सवितर्दुरितानि परासुव ।

वदभद्रं तन्न आसुव ॥ १०प. १म. यजुः ।

भगवन् विधुराणां हि धर्मोक्तो वल्लभर्हसि ।
 विवाहे त्वसमर्थस्य विधुरस्य क्रिया कथम् ॥
 आहानि पञ्चयज्ञाच्च कार्या नैमित्तिकाः क्रियाः ।
 यस्मिन् येन विधानेन गृह्यस्य(ः)सदृशो भवेत् ॥

कात्यायन उवाच ।

कात्यायनभरद्वाजधौम्यबौधायनादिभिः ।
 यदुक्तं विधुराणाञ्च तदेव कथयामि वः ॥
 चन्द्रानुक्लृप्तदिवसे ज्ञात्वागत्य द्विजेः सह ।
 पुण्याहं वाचयित्वा तानभ्यर्थं च महानसात् ॥
 अग्निमाहृत्य विधिवत् स्थण्डिले तं निधाय च ।
 सङ्कल्प्य विधुरश्चाथ पुनः सन्धास्य इत्यृचा (त्वय) ।
 पुनः सन्धानवत् कुर्यात्साजहोमं विवाहवत् ॥
 चतुर्गृहीतं जुहुयादयाद्यान्नेसु मन्त्रतः ।
 तथा यथाविधानोक्तिः सप्त ते अन्न इत्यृचा* ॥
 तन्त्रमन्यत्समानं स्याद्धोमशेषं समापयेत् ।
 तदानीमेव जुहुयात्तस्मिन्नग्नीं घृताहुतीः ॥
 शचीञ्च पावमानीञ्च तन्तुमानीञ्च मायि(पावि)कौः ।
 गृह्यप्रवेशहोमार्थं जुहुयादाहुतीरिमाः ।
 वैश्वानरीर्नातपतीर्हुत्वा शेषं समापयेत् ॥

- सप्त ते अन्नं सन्धिः सप्त जिज्ञाः सप्त षडयः सप्त धाम प्रियाणि ।
 सप्त होनाः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त धोनीराष्ट्रस्य हृदिन स्वाहा ॥

चतसृभिर्व्याहृतिभिश्चतस्रः समिधस्तथा ।

सायं प्रातश्च जुहुयादौपासनमथाचरेत्(मतः परम्) ॥

दर्शश्च पौर्णमासश्च नित्येष्ट्याग्रयणे तथा ।

आह्वानि पञ्चयज्ञाश्च तस्मिन्नग्नी समाचरेत् ।

एवङ्कृते तु विधुरो गृहस्थसदृशो भवेत् ॥

अनाश्रमस्यदोषोऽस्य नास्ति इत्याह आश्रलायनः ।

दानव्रतेषु होमेषु तीर्थेषु आश्रकर्मसु ।

विधुरोऽपि सदा पूज्यो ह्यग्निवेदसमन्वितः ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वस्त्रं परिचरेत् स्वयम् ॥

यस्य नित्यानि तुष्यन्ते पतितः सोऽभिधीयते ।

तस्मान्नित्यानि कुर्वीत न च नित्यानि लोपयेत् ॥ इति ।

अथ विधुरान्युत्पत्तिविधिः ।

प्रयोगपारिजाते ।

आसार्धेनाग्निना दग्धां सृतां पत्नींश्च तां चिभिः ।

शिष्टार्धेनोद्दहृत्कन्यां पुनश्चित्वाग्निमान् यजेत् ॥

प्रागुद्वाहाश्च शिष्टार्धे आसार्धस्याग्नेर्यथाविधि ।

शुश्रूषेदप्यपत्नीक इष्टं कुर्वीत वा न वा ।

सायम्नातर्होमधर्ममर्हान्नावपि सञ्चरेत् ॥

इति आश्रलायनः ।

अस्यार्थः । आसार्धकर्म अनुतिष्ठन् औपासनस्यार्धेन सृतां पत्नीं

संस्कृत्य शिष्टार्धं पूर्ववत् कर्माणि कुर्यात् । श्रौतकर्मां अनुतिष्ठन्
स्वपत्नीसंस्कारे त्रिभिरप्यग्निभिर्मृतां पत्नीं संस्कृत्य पुनरुद्वाहानन्तर-
मग्निमाधाय यजेदिति ।

तथाच ब्राह्मणभाष्ये शृणुः ।

भार्यायै पूर्वमारिष्यै दस्वाग्नीनन्त्यकर्माणि ।

पुनर्दारक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च ॥ इति ।

एतत् पुनर्विवाहेच्छुविषयम् । तदनिच्छुसु अन्यमग्निं प्रसोत-
भार्यायै वियोज्य अग्नीनवस्थाप्य कुशमयीं पत्नीं कृत्वा पूर्ववत्
परिचरेत् । अन्यथा दोषश्चवशात् ।

तथाच मैत्रायणीयश्रुतिः ।

यसु स्त्रैरग्निभिर्भार्यायां संस्कारोति कायञ्चन ।

असौ स्रुतः स्त्री भवति स्त्री चैकास्य पुमान् भवेत् ॥

अत्र विशेषमाह विश्वः ।

श्रुतायामपि भार्यायां वैदिकां न त्यजेद्विजः ।

उपाधिनापि तत्कर्म यावज्जीवं समाचरेत् ॥ इति ।

उपाधिः कुशमयादिपत्नीकल्पना ।

तथाच स्मृत्यन्तरम् ।

अन्ये कुशमयीं पत्नीं कृत्वा तु गृहमेधिनः ।

अग्निहोत्रमुपासन्ते यावज्जीवमगुप्यताः ॥ इति ।

तद्विधिसु ।

मुहूर्त्तसमये नान्दीमुखं कृत्वा विचक्षणः ।

पश्चाद्यत्यङ्गलैः कार्या स्त्रियाकारा स्ववेश्मगा ॥

आदिशन्नाथा दीर्घाः स्वादृश्वीमेव वेष्टिता ।
 इन्द्रिद्राजलदूर्वाभिश्चन्दनेषु सुवासवेत् ॥
 सौवर्चीं षोडशपलैर्माषकैः षोडशैरपि ।
 ततोऽग्निश्च प्रतिष्ठाप्य साजहोमश्च निर्व्वपेत् ॥
 राष्ट्रवर्षं भस्त्रेदश्च आयतायतिता तथश्च ॥
 स्वशास्त्रोक्तञ्च यत्कथं तत्सुखीसम्पत्किञ्चितम् ॥
 प्रायशान्ते ब्राह्मणास्त्रोः वासो वा सशर्षं धनुः ॥
 प्रतोदमशवा रज्जुं ततस्तां यज्ञफलैश्चि ॥
 यज्ञोपवीते बध्नीयात् स्त्रीमन्थान् स्वयमाहरिन् ।
 अन्यदा यज्ञशालायां स्थापनीया प्रवक्ष्यते ॥

इति विधिरत्ने ।

एतद्विष्णुरोपासनं निखं तदकारणे प्रस्वभ्रम्ययुतेः तदुक्तदृष्टिधाने ।
 ष(प्र)हतं प्रजपेत्सूक्तं पञ्चवारं दिने दिने ।
 शौपासनं विना दोषो न स्पृशेद्विष्णुरं ततः ॥

तथा ।

षष्ठेण प्रजपेद्दुर्गे पञ्चवारं दिने दिने ।
 विष्णुरो वा सान्निवस्य यत् फलं तत् फलं सामिव् ॥
 अथ यदि भार्यायै स्वर्नीऽपि स्नात्तान्निर्दत्तस्तादा तदुत्पत्ति-
 प्रकारमाह बीधायम् ।

प्रपूवेन सौक्विकामस्मिं परिष्टञ्च अन्यन्निरितिः शोऽहैः

• चावला च सवापतिः शशि वा पाठः ।

† मन्वीऽहं १०४ इत्ये प्रदक्षिणः ।

मानोय इदं द्वितीयं* इति मन्त्रस्य प्रतिष्ठाया तत् सवितुणां
 स्तां सवितुः† रक्षा यो देव सवितुः‡ विष्णुः देव सन्नितरिति
 चतुर्भिः प्रसाकैः प्रत्याय नित्योपासनादि कृत्वा तमग्निं
 विष्णुज्वादीप्यन्मन्त्रोपसं नित्यमग्निं कृत्वा चान्तिं चापेद
 कुर्व्यादिति ।

आश्वलायनोऽत्र विधेयमाह ।

- इतायां पतितयां वा प्रोवितायाश्च पूरुषः ।

न कुर्व्यान्पार्व्यन्नाहं पत्न्यामन्वत् वा गृही ॥

इति-पार्व्यन्निषेधात् सङ्गसन्नाहं भवत्येव । अथार्थे आश्वलायन-
 कारिकायां पूर्वमेवोक्ता ।

इति विष्णुऋषिसंज्ञकम् ॥

अथ श्रीपासनादिनामि प्रथमविष्णुऋषिसंज्ञकम् ।

प्रयोगपादिक्रमो श्रीऋषयः ।

* मन्वीश्वं १०७ इति प्रदर्शितः ।

† तत् सवितुर्विष्णुः अग्नें देवस्य श्रीऋषिः ।

‡ विष्णो यो नः प्रचोदसात् ॥ इत्य- ६३५ः १०८५५ ।

§ तां सवितुर्वरेण्यस्य विष्णुनाहं इषे सुमतिं विचक्षन्वात् ।

यानस्य कच्छी अदुहत् प्रपीतां सङ्गस्यार्यां पयसा गर्ही नाम् ॥ १०५. ७४म. बह्वः ।

¶ अथा नो देव सवितः प्रजावन्नापीः वीजिनम् ।

परा दुःखपत्वं सुम् ॥ इत्य- १०२५ः ७४५५ ।

यदि काष्ठान्भावेन नष्टो वाग्निर्भवेत्तदा ।
 भस्मापनीयायतनं गोमयेनोपलिप्य तत् ॥
 उल्लिख्य चाग्निमादध्यादाहृतं श्रोत्रियालयात् ।
 विनाशकालादारभ्य परस्ताद्धोमकालतः ॥
 पूर्वं गृह्णित्वापवसेत्तत्र सङ्कल्पपूर्वकम् ।
 होमकाले तु सुहुयादुयथापूर्वं पतिः स्थितः ॥
 गृह्णिषी यदि रोगाद्यैरुपवस्तुं न शक्नुयात् ।
 तदा प्रयोगमाश्रित्य तैत्तिरीयप्रकल्पितम् ॥
 अग्निं विहृत्य काष्ठाद्यैरग्निः परिसमुद्भ्य च ।
 परिस्तीर्य च पर्युष्य ततोऽग्नेरुत्तरे कुशान् ।
 आस्तीर्य तेषु प्रोक्षण्या सममासादयेत्सुवम् ॥
 आण्यपात्रेषु सं(मार्ग्य)सृज्य तृणानि सह सादयेत् ।
 ज्ञत्वा पवित्रे तु तयोर्मध्ये अग्निं प्रकल्पयेत् ॥
 ततः प्रोक्षण्यापात्रे तं निषिच्य सलिलं सृचि ।
 ताभ्यां तूर्णीं त्रिरूप्य पवित्राभ्यां यथा पुरा ॥
 सुवाण्यपात्र उत्ताने ज्ञत्वा प्रोक्ष्य त्रिरश्रसा ।
 आण्यस्याख्यां निषिच्यार्घ्यं तस्याधिश्रयणादिकम् ।
 ज्ञत्वोद्वासीत्तरे वज्रेस्त्रिसूष्णीमिव तत् पुनः ॥
 पुनराहारसुत्पूय पवित्राभ्यां ततस्तु ते ।
 पवित्रे अग्निसुत्पूय प्रोक्ष्याग्नी सम्प्रहृत्य च ॥
 परिषिच्य ततो वज्रं सज्जदेव समन्ततः ।
 अलङ्कृत्य च पुष्याद्यैः संसृष्टेन सुवेण तु ॥

आज्यं गृहीत्वाऽयाश्वाग्ने स नो विश्वैवमादिकम् ॥

मन्त्रमुक्त्वा विधायैकामाहुतिं तदनन्तरम् ।

कुर्याद्दीपासनं होमं यथापूर्वमतद्भितः ॥

यद्वा सच्छास्त्रविहितप्रयोगिनाज्यसंस्कारितम् ।

कृत्वा मन्त्रमयाश्वाग्ने स नो विश्वैवमादिकम् ।

उक्त्वा हुत्वा सकृत्पश्चाज्जुहुयाच्च यथा पुरा ॥ इति ।

अत्र विधानान्तरं कारिकोक्तं “तदत्र पुनराधानमित्यादिकं” तद-
प्यत्र द्रष्टव्यम् ।

गृह्यपरिशिष्टेऽपि ।

अत ऊर्ध्वं विवाहगृहप्रवेशहोमाभ्यामेकतन्त्राभ्यामादध्या-
त्तत्र विवाहाज्याहुतयो गृहप्रवेशाहुतयो हृदयास्त्रनक्ष-
भवति कर्त्तव्यं लाजानावपति तत् पुनराधानमिति ।

अत्र अयाश्चेति मन्त्रेण होमो विवाहहोमश्चेति विधानद्वयमुक्तम् ।
तत्र अयाश्चेति होम आपदि त्यक्त्वाग्निविषयः विवाहहोमस्तु अना-
पदि त्यक्त्वाग्निविषय इत्याह स एव स्मृतिरूपेण ।

प्रायश्चित्तविधानञ्च कालञ्च तदतिक्रमे ।

श्रीते श्रीतस्य गृह्येऽथ स्मार्त्तस्योक्तः पुरा मया ॥

तत्रानुक्तो विशेषोऽत्र विकल्पश्च समासतः ।

वक्ष्यन्ते होमयोः सम्यक् ये च तत्राधिकारिणः ॥

त्यक्त्वापद्भिरनापन्नो यावत्तावत्प्रभृत्यथ ।

स नो विश्वाग्ना भर सुवितानि शतक्रतां ।

यदिन्द्र मृदयासि नः ॥ पम. ११५. २१५कम् ।

आहरेद्विधिनैवाग्निं द्रव्यैश्चापि तदीरितैः ॥
 त्वत्ताग्निमापदि स्वास्थ्ये हुत्वाज्येनाहुतिश्च ताम् ।
 भूराद्यैर्वह्निमाहुत्वा पालयेत्पुत्रवत्सदा ॥
 यदि त्वत्ता त्वनापन्नो दत्त्वा शक्त्या द्विजे वसु ।
 विवाहविधिनैवाग्निमाहरेच्च यथा पुरा ॥
 पाण्डिग्रहः परिणयश्चात्र वर्ज्यस्तदुत्सवः ।
 गृहवेशोपलारोहौ वर्ज्यौ सप्तपदी तथा ॥
 स्वयञ्च जुहुयात्ताजान् पद्मगारव्यस्तदीरितम् ।
 मन्त्रैः कल्यादि तावच्च हुनेदग्निं विवाहवत् ।
 अन्नश्रमग्निमाहुत्वा सायं हुत्वा ततश्चरेत् ॥

चरेद्दश्रीयात् । एतद्विधानं द्वादशाहपर्यन्तं वेदितव्यम् । तदूर्ध्वं
 विशेषमाह कारिकाकारः ।

आहादशदिनादेवमूर्ध्वं विच्छिद्यतेऽनलः ।
 प्रायश्चित्तन्तु यत्प्रोक्तमग्नित्यागोपपातके ।
 मनुना तद्व्यकुर्वीत तत्तत्कालानुसारतः ॥ इति ।

नास्ति श्वाद्विसृष्टाग्नेर्विधानान्तरमाह स एव ।
 अथ गृहस्य नष्टस्य ह्यग्नेराधानमुच्यते ।
 उपोष्य दम्पती दत्त्वा होमद्रव्यं द्विजातये (जोत्सने) ॥
 द्रव्यं किञ्चिद्दयथाशक्ति ब्राह्मणायार्हितात्मने ।
 आदध्यादपराह्णेऽग्निमाधानद्रव्यसञ्चितौ ॥
 सिकताः पद्मपत्रञ्च वराहविहता च सृत् ।
 आसूत्करं चोषरञ्च वल्मीकश्चाथ शर्करा ॥

इन्द्रीवरशमीसप्तपर्णाश्चत्यविकङ्कताः* ।
 शम्भुपुरासु विज्ञेया आधानद्रव्यसंज्ञकाः (श्रिताः) ।
 अग्न्यापतन एतानि पुनराधानकर्षिणि ॥
 निधायैषामलाभे तु यथालाभं निधापयेत् ।
 उपलिप्योन्निखेदेतान् सिक्तादीन्निधाय च ॥
 इदं त एकमित्यग्नी सव्याहृति तथाहितम् ।
 तन्मङ्गलत्वाज्यभागान्तमन्वाधानादिपूर्वकम् ।
 चतुर्गृहीतमाज्यन्तु शुद्धयाधि यथाक्रमम् ॥
 शुक्लामिव सुवेषैव स्यात्स्यामादाय गृह्यते ।
 चतुर्गृहीतमाज्यन्तु चतुष्कृत्व(त्वं) उदाहृतम् ॥
 त्वमग्ने सप्रथा असि* यो अग्निर्देववीतयेऽः ।
 त्वं तु तन्वं त्वं नो अग्नेऽ स त्वं नो अग्ने सप्त तेषा ॥

विकङ्कतः सकष्टकठकः ।

त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो हीता वरेणः ।

त्वया यज्ञं वितन्वते ॥ ११५. ४५५७ ।

यो अग्निर्देववीतये ऋषिणाऽपि आविवासति ।

तस्मै पावकं मृदय ॥ ११५. १२५. ६५५७ ।

त्वं नो अग्नेऽवमो भवंती नेदिष्ठो अस्मा उपसो व्युष्टौ ।

अवयस्य नो वदसं ररासो वीचि मृदिकं सुद्वयो न एधि ॥

११५. १५. ५५५७ ।

सप्त तेषा अग्ने—मन्त्रोऽयं १०५ इति प्रदर्शितः ।

मनो ज्योतिः* पुनस्वेति† हुत्वा ज्वालाभिरिव च ।

सूक्तेषु जुहुयादाज्यं मन्त्रेषापि यथाक्रमम् ॥

अग्नये पवमानाय अग्नये पावकाय च ।

अग्नये शुचये चापि अग्नये पथिज्ञते ततः ॥

अग्नये तप्तुमते इत्येतेभ्यः पञ्च चाहुतीः ।

सौविष्टकृतमारभ्य होमशेषं समापयेत् ॥

अनङ्गान् दक्षिणा देया ब्राह्मणायार्हिताग्नेये ।

नास्तिकेन विष्टष्टाग्निर्षीर्षाचान्द्रायणव्रतः ॥

अग्नेर्वाग्निमादध्वाच्चिरोत्सृष्टस्तथैव च ॥ इति ।

अयं पुनराधानप्रकार आश्वलायनादीनाम् । अन्येषां तु स्वस्व-

शास्त्रोक्तोऽनुसन्धेयः । अन्यगौरवभीत्या नात्र प्रदर्शयति ।

अत्र बहुकालात्यये कार्यं प्रायश्चित्तमुक्तं विश्वादर्शे ।

ऊच्छ्रो मासद्वयं चेत्यजति हुतवहं तच्चतुष्कोऽतिकृच्छ्र-

स्तत्पटके स्यात् पराकन्त उपरि पयोमासमव्दाग्निमासम् ।

नास्तिक्ये तत्रमादे त्वसुनियमशतं‡ प्राक्किराचात्परं चैत्

फुर्यादेकोपवासं त्रिदिनमुपवसेद्विंशतिरूर्ध्वमिष्टम् ॥

* मनो ज्योतिर्ज्योतामाज्यस्य इत्यतिशयशक्तिं मनोतु ।

† अरिष्टं यज्ञं मन्त्रिभं दधातु विन्ने दिवाच इह सादयन्मानोऽपु प्रतिष्ठ ॥

१०७. २७. यजुः ।

‡ पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समित्यतां पुनत्रं ज्वालो वसुनीय यज्ञैः ।

इतेन त्वं तत्त्वं वईयस्य सत्याः सन्तु यज्ञमानस्य चाभाः ॥ १२७. ७४७. यजुः ।

§ प्राणायामप्रतिसिद्धयः ।

तद्वर्षं तु कच्छः शरद उपरि चेदूर्ध्वमासस्यतोऽग्नि-
 षोडशदिनादशाहे त्रिदिनसुपवसेहादशाहन्तु मासे ।

अथ चान्द्रं तदपि भवति सोमायनं चान्द्रयुग्मे
 चादूर्ध्वं तप्तकच्छः खलु भवति धनी गात्रं दद्याद्विजाय ॥

श्लोकद्वयस्यायमर्थः । नास्तिष्वादग््नित्यागी मासद्वयपर्यन्तं
 कच्छः । मासद्वये पूर्णं मासचतुष्टयपर्यन्तमतिकच्छः । मासचतुष्टये
 पूर्णं षष्मासपर्यन्तं पराकः । तदूर्ध्वमब्दपर्यन्तं मासं पयोव्रतम् ।
 अब्दे पूर्णं त्रैमासिकं कार्यमित्येतन्नास्तिष्ये । प्रमादादग््नित्यागी
 तु चिरात् प्राक् प्राणायामशतम् । तदूर्ध्वं विंशतिदिनपर्यन्त-
 मिकसुपवासं चरेत् तदूर्ध्वं मासद्वयपर्यन्तं चिरात्सुपवसेत् । तदूर्ध्व-
 मब्दपर्यन्तं प्राजापत्यम् । तदूर्ध्वं यथान्यायमूर्ध्वमिति । आस-
 त्यादग््नित्यागी (तु) च हादशाहपर्यन्तं त्रिदिनसुपवसेत् । हा-
 दशाहे पूर्णं मासपर्यन्तं हादशाहम् । मासे पूर्णं अब्दपर्यन्तं
 माससुपवसेत्, पयोभक्षणं वा कुर्यात् । अब्दादूर्ध्वं द्विवर्षपर्यन्तं
 चान्द्रायणम् । तदूर्ध्वं त्र्यब्दपर्यन्तं चान्द्रायणं सोमायनञ्च । तदूर्ध्वं
 तप्तकच्छः धनिनो गोदानं चेति ।

मनुरपि ।

अग्निहोत्रपविध्याग्निं ब्राह्मणः कामकारतः ॥

चान्द्रायणं चरेन्नासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥

• अग्निमित्यत्र अग्नीनिष्कारे पाठः । अत्र मनुवचननिर्देशान् । यज्ज्याग्नित्यागे कल्पना
 कार्यं इति शेषातिथिः ।

+ वीरः पुत्रकल हन्त इत्यनेन सुखमेतत् । तथाच श्रुतिः वीरहा वा एव देवानां
 बोधिसुवासवते । इति कुबुजः ।

मासमपविष्येत्त्वयः ।

अग्निहोत्रपविष्याः*ग्निं मासादूर्ध्वं तु कामतः ।

ऊर्ध्वं चान्द्रायणस्यैव कुर्व्यादिवाविचारयन् ॥ इति ।

यत्तु भारद्वाजवृद्धे अभिहितम् ।

प्राच्यामग्रतमाद्वादशरात्राणां दुपवासः स्वादाविंशति-
रात्रात् अत ऊर्ध्वमावष्टिरात्रात्तिस्रो रात्रीरुपवसेत् । अत
ऊर्ध्वं वक्षरात् प्राजापत्यं चरेत् अत ऊर्ध्वं कालवहुत्वे दीप-
गुरुत्वमिति ।

एतत् प्रमादादग्नित्यागविषयम् ।

नास्तिक्वादग्नित्यागे तु व्याघ्रपाद आह ।

योऽग्निं त्यजति नास्तिक्वात् प्राजापत्यं चरेद्विजः ।

अन्यत्र पुनराधानं दानमन्यत्तथैव च ॥

इति विशेषस्तृतेरत्र प्राजापत्यस्योपलक्षणत्वात्त्यागकालस्य साधव-
गौरवाद्यनुसारेण व्रतान्तराख्यहनीयानीति ।

इति प्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

अथ स्थालीपाकविधानम् ।

तच्च(च) विवाहानन्तरं मलमासादिप्राप्तावपि प्रारम्भणीय-
मिति हेमाद्रिमाधवौ † यत्तु पार्व्वेषिष्टिं चाग्रयणमित्यादिनिषेध-
वचनं तत् काम्यविषयम् ।

* अपविष्य त्यक्त्वा, त्यागश्च नित्यानामग्निहोत्रादीनामकरणसमुदयापनञ्च ।

† आशादशरात्रादित्यत्र आचिरापादिति गोपीनाथः ।

नित्यार्त्तक्रियाः सर्व्वा हादये मासि कीर्त्तिताः ।
 चतुदशे तु सर्व्वास्ता निष्कला इति कीर्त्तिताः ।
 अथादि सर्व्वकाम्यन्तु मसमासे विवर्जयेत् ॥
 अथानसिद्धुर्तिरत्वाहृतुः । अन्ये तु शुद्धकाले प्रारम्भणीय-
 ताहुः ।

अथ पूर्णप्रतिपद्यसन्देहात् सञ्चले निर्णयमाह ग्रीनकः ।
 प्रतिपत्पञ्चदशोर्यः सन्धिः पर्व्वेति तन्नतम् ।
 या तेन युक्ता प्रतिपत्तस्यां कर्त्तव्यमाचरेत् ॥
 अथ श्रुतिः । सन्धौ यजेतेति । सन्धेः सृष्टत्वात्तत्र साङ्गकर्त्तव्यो-
 ष्ठानासम्भवात् सन्धिपदेन तत्पार्श्वद्वयं सञ्च्यते । अतएव सन्धि-
 भित्तौ यजेतेति श्रुतिः सङ्गच्छते ।

सामीप्यं विषयं प्राहुः पूर्व्वेषाप्यपरेष च ॥

इति बीधायनस्मृतेः ।

अथमाषमाह यज्ञपार्ष्णः ।

पञ्चदश्याः परः पादः पञ्चादेः प्रथमास्त्रयः ।
 कालः पार्व्वणयागि स्वादधान्ते तु न विद्यते ॥

प्रातातपोऽपि ।

पर्व्वणो यश्चतुर्थीऽंश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः ।
 यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मन्वीषिभिः ॥

अथ प्रातरिति विशेषणात् सूर्य्योदयादुपरि यागकाल इत्युक्तं

• पूर्व्वेषाप्यपरेष च इति संस्काररत्नमाळाया पाठः । अथ पूर्व्वपरब्रह्माभ्यां कालेषु सन्धेः
 पूर्व्वदिनं प्रतिपदिनं चाभिधीयते इति गोपीनाथः ।

भवति । अथ तिथिहैथै चतुर्दश्यामपि प्रातरैव अन्वाधानं कार्यं
मित्याह आश्वलायनः ।

पूर्णमासस्य दर्गह्य कात्यादीनां तथैव च ।

अशुमत्याश्च कुक्काश्च पूर्वार्द्धे च प्रयत्नतः ।

प्रारभेत सिनीवाल्यां राकायां प्रातरैव च ॥

सिनीवाल्यादिलक्ष्मणमपि स एवाह ।

दृष्टचन्द्रा सिनीवाली वृषी कृत्स्ना भवेद्यदा ।

नष्टचन्द्रा कुङ्क्रेयां क्षये पञ्चदशी च सा ॥ इति ।

अथ सन्धिकालो विविच्यते ।

तत्र गोभिलः ।

आवर्त्तने यदा सन्धिः पर्वप्रतिपदोर्भवेत्* ।

तदहर्द्याम इच्छेत परतसेत्परेऽहनि ॥

पर्वप्रतिपदोः सन्धिरवागावर्त्तनाद्यदि ।

तस्मिन्नहनि यष्टव्यं पूर्व्वेद्युस्तदुपक्रमः ॥

उपक्रमोऽन्वाधानम् आवर्त्तनं मध्याह्नः ।

छोगाब्धिरपि ।

पूर्व्वार्द्धे वाथ मध्याह्ने यदि पर्व्व समाप्यते ।

उपोष्य तत्र पूर्व्वेद्युस्तदहर्द्याम इच्छते ॥

मध्याह्नोत्तरं पर्व्वसन्धी तु हावप्याहृतुः ।

आवर्त्तनात्परः(यदा) सन्धिर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः ।

परिद्युरिष्टिरित्येष पर्व्वेद्युचिनिर्णयः ॥ इति ।

* ततः पूर्व्वमथापि वा इति गोपीनाथः ।

अपराह्णेश्यवा रात्री यदि पूर्वं समाप्यते ।
 उपोष्य* तस्मिन्नहनि श्वो भूते याग इच्छते ॥
 वाजसनेयिनां विशेषोऽभिहितो गोभिलेन ।
 भावर्त्सनादधः सन्धिर्यद्यम्बाधाय तद्दिने ।
 परेषुरिष्टिरित्याहुर्विप्रा वाजसनेयिनः ॥ इति ।
 ऋसहस्रसमीकरणेन सन्धिः कल्पनीय इत्याह कात्यायनः ।
 परेऽङ्गि घटिकान्यूनान्स्त्वेषाभ्यधिकाश्च याः ।
 कृत्वा तदङ्गं पूर्वस्मिन् ऋसहस्री प्रकल्पयेत् ॥ इति ।
 आयमर्थः । यदा पूर्वेषुरभावात्स्या यावद्घटिका परेषुः प्रति-
 घटि तावती तदा यथावस्थितमेवोपजीव्य सन्धिर्ज्ञेयः । यदा तु
 प्रतिपदः षड्घटिकाश्चयन्तदा घटिकान्यूनयोऽभावात्स्यायां योज-
 नीयः तस्मिन् योजिते द्वादशघटिका अभावात्स्या भवति तदावर्त्स-
 नात् पूर्वं सन्धिः सम्पद्यते । अनेनैव न्यायेन घटिकाद्वयसहस्री
 योजितायामभावात्स्या अष्टादशघटिका भवति । तथा सति
 भावर्त्सनादूर्ध्वं सन्धिः सम्पद्यते ।

यत्तु हेमाद्री हारीतवचनम् ।

पूर्वयोऽंशे द्वितीये तु कर्त्तव्येष्टिर्द्विजातिभिः ।

द्वितीयासङ्घितां यस्माद्द्वयन्त्याश्चलायनाः ॥ इति ।

तदेतद्बहुधन्यविरोधादुपेक्षम् । अथवा पूर्वां पौर्णमासीमुपवसे-

* उपोष्येति नाङ्गोराषामोजनपरं किन्तु कृतेऽग्न्याधाने देवा यजमानस्य समीपमुपवस-
 त्ति उपवासशब्देनाग्न्याधानमुच्यते । तैत्तिरीयब्राह्मणे तथा नृतेः यथा उषास्मिन् नो यथा-
 श्वेते देवता वसन्तीति ।

दिति बहुचक्राङ्गणोक्तप्रकारेण पैङ्गमतानुसारिणामिदमिति योज-
नीयम् । विद्यारण्यश्रीपादैरेवमेवैतद्ब्राह्मणे व्याख्यातम् ।

तथाच ब्राह्मणम् ।

पूर्वां पौर्णमासीमुपवसेदिति पैङ्गमुत्तरामिति कौषीतकं
या पूर्वां पौर्णमासो सा अनुमतिर्या उत्तरा सा राकेति ।
अस्यार्थः । खण्डतिथिवशाद्द्वयदा दिनद्वये पौर्णमासो सम्पद्यते
तदा अनुमतिसंज्ञां पूर्वां पौर्णमासीमुपोष्य परेद्युर्यजेतिति साम-
शाखाप्रवर्त्तकस्य पैङ्ग(व्य)वेर्मतम् । उत्तरां राकासंज्ञां पौर्ण-
मासीमुपोष्य ततोऽपरेद्युर्यजेतिति ऋक्शाखाप्रवर्त्तकस्य कौषीतक-
वृत्तवेर्मतम् । पौर्णमासीन्यायममावास्यायामपि दर्शयति या पूर्वा
अमावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुङ्करिति ।

पर्वणि समाप्तिं निषेधति मनुः ।

प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यते ।

पुनः प्रणोय क्तच्छेष्टिः कर्त्तव्या यागचित्तमैः ॥ इति ।

प्रतिपद्यतुर्थांशेऽपि यागं निषेधति कात्यायनः ।

न.यष्टव्यं चतुर्थेऽंशे यागैः प्रतिपदः कश्चित् ।

रक्षांसि तद्विलुप्यन्ति श्रुतिरेषा स्मृतातनौ ॥ इति ।

शौनकोऽपि ।

यत्तु न प्रारभेतेष्टिमन्वांशे पर्वणो द्विजः ।

प्रतिपदश्चतुर्थांशात्प्राग्यच्च न समापयेत् ॥

कृता साप्यक्तैवेष्टिस्तयोः स्यान्नाच संशयः ।

पुनरेवाचरेदिष्टिं श्रुमेऽहनि यथाविधि ॥

सोऽपि स एवाह ।

मासस्य पर्वषट्कानि सम्प्रोक्तानि मनोविभिः ।

पञ्चम्यौ पञ्चदशौ वा दशम्यौ वाप्युदीरिते ।

प्रतवज्जुहुयादास्तु प्रतिपर्वसु यो हिजः ॥ इति ।

अथ क्वचित्प्रतिप्रसवमाह शालातपः ।

सन्धिर्य(द्य)वापराह्णे स्याद्योगं प्रातः परेऽहनि ।

कुर्वाणः प्रतिपन्नागे चतुर्थेऽपि न दुष्मति ॥ इति ।

अथ सद्यस्क्वालतिथिः ।

तत्र कात्यायनः ।

सन्धिशेष्ठाङ्गवाद्दूर्ध्वं प्राक्पूर्वार्त्तनाद्रवेः ।

सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्क्वालविधौ तिथिः* ॥ इति ।

भाष्यार्थसङ्ग्रहकारोऽपि ।

अन्वाहितिञ्च स्तरणोपवासौ

पूर्व्वेद्युरेते खलु पौर्णमास्याम् ।

आवर्त्तनात्प्राग्यदि पर्व्वसन्धि-

स्तदैव यागः क्रियते सम(स्तः)स्तौः ॥

* सद्यो वा सव्यं करोति सद्यस्क्वालायाम् इत्येतत् एवमथवातुक्तं श्रेय वैजयन्तीकारिसद्यो
 व्याख्यानात् । तत्र सद्यस्क्वालपिरन्वयवपः । प्रतिपञ्चतुर्थाश्रनिषेधो व्यतिरेकवपः । एवं
 च सन्धि निषेधवाक्यं सावक्यामं भवति इति गोपीनाथः ।

कालादर्शेऽपि ।

पूर्णिमाप्रतिपत्तन्विर्यदि सङ्गवन्नतरा ।

भावर्त्तनञ्च स्यात्तुर्द्धि सद्यस्कालतिथिर्भवेत् ॥

पर्व्वेद्वये परेद्युः स्यात्सङ्गवात्परतो यदि ।

सद्यस्कालः परेद्युः स्यादयमेव तिथिश्चयः* ॥ इति ।

अथ विक्रतीष्टिकालमाह त्रिकाण्डमण्डनः ।

भावर्त्तनाग्राग्यदि पर्व्वसन्धिः

कृत्वा तु तस्मिन् प्रकृतिं विक्रत्याः ।

तदैव यागः परतो यदि स्या-

त्तस्मिन् विक्रत्याः प्रकृतेः परेद्युः ॥

अस्वार्थः । भावर्त्तने ततः पुरा वा पर्व्वसन्धौ तस्मिन् सन्धिदिने प्रथमं प्रकृतियागं कृत्वा पश्चादाभयणादिवि(प्र)कृतियागः कर्त्तव्यः यदा त्वावर्त्तनात् परतः सन्धिस्तदा सन्धिदिने विकृतियाग एव कार्य्यः प्रकृतियागस्तु परेद्युरनुष्ठेय इति प्रयोगपारिजाते व्याख्यातम् ।

इमाद्वाहपि ।

भाद्ययोः कल्पयोः कुर्याद्विकृतिं प्रकृतेः पराम् ।

अन्यत्र विकृतिं तत्र कुर्याच्छः प्रकृतिर्भवेत् ॥

इति खण्डतिथिनिर्णयः ।

पञ्चकाले निरूप्य तत्र कर्त्तव्यमभिधीयते ।

आत्सायनसूत्रम् ।

आत्सायनसूत्रेण कर्त्तव्यं खालीपाकस्यैव दर्श(पी)पूर्वमासाभ्यामुपवास-
इत्यादिषु सन्नहनमिति ।

आत्सायनसूत्रेण दम्पत्योरिकभोजनादिनियमलक्षणकः ।

आत्सायनसूत्रः ।

अमाषममांसमाज्येनाग्नीवातां तदभावे दध्ना पयसा वैति ।

आत्सायनोऽपि ।

मांसमैथुने वर्जयेत् केश्यमशु वपते वाऽशिश्वमपराज्ञे व्रतते
पायनीयमग्नीतः सर्पिषा स्मृतिताविति ।

उपवासकारणमाह श्रुतिः ।

तदाद्युर्यद्दर्शपूर्वमासयोः उपवसेदिति । न ह वा अन्नतस्य
देवा हविरश्रन्ति तस्मान्दुपवसत्युत्तमे देवा हविरग्नीयुरिति ।

वाजसनेयकेऽपि ।

ते ह्येननेतद्दिदुर्गतसुपयन्तमेष नः प्रातर्यष्टेति तस्य विच्छे-
देवा गृहानभ्यागच्छन्तीति ।

तिसिरीयकेऽपि ।

पूर्वेषु रिक्षावर्हिः करोति यन्नमेवारभ्य गृहीत्वोपवस-
तीति ।

तत्र अन्वाधानकालमाह कारिकाकारः ।

प्रातरुपासनं कृत्वा समिधौ हे निधाय च ।

अथवा तिस्र आदध्यात् क्रतुसङ्ख्यपूर्वकम् ॥ इति ।

शौनकोऽपि ।

अग्निं विहृत्य पूर्वेषुस्तन्वाधाधानपूर्वकम् ।

परिस्तरणपर्यन्तं पुरस्तात्सन्धमाचरेत् ॥ इति ।

तत्परिस्तरणं सायं होमानन्तरं कर्त्तव्यमित्याह आपस्तम्बः ।

ततः सम्प्रेष्यति परिस्तृणीत परिधत्ताग्निमिति ।

ततः सायं होमानन्तरमित्यर्थः । इदमन्वाधानादिकं कातीयानां

नास्ति । आर्त्तसूत्रे तदविधानात् ।

अथ दिने वर्णान्याह सांख्यानः ।

कलहं क्रोतविक्रीतं ग्रहासं बहुभाषणम् ।

तौर्यन्विकं हृद्याग्र्यां यज्ञमाशो विवर्जयेत् ॥

आबालिरपि ।

करन्धांश्च कुलित्यांश्च वर्जयेत् कोद्रवांस्तथा ।

अनृतं बहुभाषाञ्च क्रयं विक्रयमेव च ।

दन्तशौचञ्च पूर्वेषुर्यागस्यैतानि वर्जयेत् ॥

मसूराक्षवणान् चारान् चणकान् कोरद्रूषकान् ।

माषाण्डु परान्श्च वर्जयेत्पर्वणि द्विजः ॥

कात्यायनोऽपि ।

सवणं मधुः मांसञ्च चारान् श्लो येन ह्ययते ।

* मधुशब्देनाथ चीद्रं गृह्यते । अथस्तु "न सद्यं प्राणायः पिबे"दित्यनेनैव निषेध-
सिद्धेः ।

श्रीपवस्ते न भुञ्जीत तथा रात्रौ न किञ्चन* ॥

अथ शवणस्य सैन्यव्यतिरिक्तस्य निषेधः ।

सर्जिचारं यवचारं टङ्गणचारमेव च ।

व्रतस्थो वर्जयेन्नित्यं सामुद्रं सवर्षं तस्या† ॥

इति देवजानीये विशेषोक्तेः ।

आरसवणमुक्तं माधवीये ।

तिलमुद्गावृते शैथ्यं ग्रन्थे गोधूमकोद्रवी ।

च(ची)षकं देवधान्यञ्च एव आरगणः स्मृतः ॥

अन्यथापि ।

स्मृत्युक्ताच्चं सक्तमुक्ते पर्वण्यार्षर्त्तनादपि ।

न रात्रावसमर्थश्चेदद्यात्किञ्चित्फलादिकम् ॥

अग्नेः पश्चात् स्वपेदुयाम्यगिराभूमौ समाहितः ।

अन्वाहितस्य विषयमेवमाह प्रजापतिः ॥

एतदकारणे प्रायश्चित्तमाह कारिकाकारः ।

पर्वण्यर्थांशुपाते च कुर्व्याद्ब्रतभूतश्चरन् ।

पर्वणि व्रतलोपे तु कुर्व्याद्ब्रतपतेश्चरन् ॥

* अथ आरगण्येन यस्य भक्षणे साक्षीपचते तद्गन्तुच्यते । शेष इत्येते प्रत्येन वा-
साधनत्वेन स्त्रीकृतं द्रव्यमपि न भक्षणीयमित्युक्तं भवतीति मांषीनाथः । आरौ शेष च इत्येते ।
चात्वं रात्रौ न किञ्चन इति द्वितीयवचनार्थपादवीः पाठ्ये गोपीनाथस्यमतः ।

† अथ सामुद्रकोपादानात् सैन्यवादेरनिषेधः प्रतीयते तस्य इतिवत्त्वात् । तथाप्येकम्—

मुच्यन्तानि पयः सोमो मांसं यथाशुपकतम् ।

अचारं सवचस्यैव प्रकृत्या इतिवच्यते ॥

अचारसवचं सैन्यवर्जितं सर्वानिवन्धकाराः ।

समानतन्त्रं कुर्वीत पार्व्वेति न तु कर्मणा ।
प्रायश्चित्तचरुस्थाने पूर्णाहुतिरपीष्यते ॥ इति ।

ऋग्विधानेऽपि ।

यस्य लु(प्ये)भ्येद्व्रतं मोहाद्ब्राह्मणैर्वा संविशेत्सह ।

उपोष्य जुहुयादाज्यं त्वमग्ने व्रतपाः असि* ॥ इति ।

एवं नियमयुक्तेन रात्रिमतिवाह्यं प्रातःस्नानादि निर्वर्त्य स्वस्व-
शाखोक्तमार्गेण स्थालीपाकः कार्यः । तत्रापि पौर्णमासस्थाली-
पाकः सूर्योदयानन्तरमारभ्यषोडशः दर्शस्थालीपाकस्तु सूर्योदयात्
पूर्वमारभ्यषोडशः ।

तथाचापस्तम्बश्रौतसूत्रम् ।

उदित आदित्ये पौर्णमासास्तम्बं प्रक्रमयन्ति प्राशुदया-
दमत्वास्त्राया इति ।

एतच्छ्रौतकर्मविषयमिति केचित् ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते

स्थालीपाककालादिविधानम् ।

अथात्र सूतकादिप्राप्तौ निर्णय उच्यते ।

तत्र आश्वलायनाचार्यः ।

ती चापि सूतके शबे (पर्व्वेषी) पार्व्वेषिष्टिं महापदि ।

श्लोधिर्भिक्षाश्च भार्यायां न कुर्व्यातां कदाचन ॥

* लग्नये व्रतपाः असि देवः सा मर्त्येषु सा त्वं वज्रेण रूपाः । . पृ. ११५. १४७.

इति प्रकारेणात् शीतस्नानकार्त्तकानुष्ठानात् । स्त्रीधर्मो रजः
 श्लोधिर्भ्रिणो “श्लोधिर्भ्रिण्यविरात्रेयौ मलिनो पुष्यवत्सपी”त्व-
 निष्पन्नात् । एतद्ब्रतग्रहणात् पूर्वकालविषयम् । ब्रतग्रहणे कृते
 तु यागः कार्य्य एव ।

तथाहि श्रूयते ।

यस्य ब्रत्येऽहन्यनालम्बुका भवति तानुपबन्ध यजेतेति ।

एवं सूतकादावपि द्रष्टव्यम् । उपक्रान्तत्वेन दोषाभावस्योक्तत्वात् ।
 अथ यागातिपत्तौ सूतकादिनिवृत्त्यनन्तरं पथिकश्च पूर्व्यं यागः
 कार्य्यः ।

तथाच कारिकाकारः ।

स्थालीपाके त्वतिक्रान्ते यद्यन्याग्नौ स्वयं यजेत् ।

स्नाग्नावन्वो यजेद्यथा कार्य्यः पथिकतश्चरः ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह शौनकः ।

स्थालीपाकमतिक्रान्तेद्यदि तद्यत्र कुत्रचित् ।

दिवसे तत्र कर्त्तव्यमेतत्तु स्नानकार्त्तकः ॥

तत्रापि यद्यतिक्रान्तेकार्त्तं पर्व्वण्यनन्तरे ।

पथिकश्चोमपूर्व्वन्तु कर्त्तव्यमवधानतः ॥

कार्त्तः । प्रतिपदि स्थालीपाकस्यातिक्रान्ते द्वितीयादिचतुर्दशौ-
 ष्णान्ततिथिषु यत्र कापि कार्य्यः । तत्राप्यतिक्रान्ते अनन्तरे
 पूर्व्वणि पथिकत्पूर्व्वकं स्थालीपाकः कार्य्यः इति प्रयोगपारिजाते
 आस्तात् । ।

तु चन्द्रिकायामुक्तम् ।

गौषकाले यदा कर्म स्वादनादिष्ट(ष्टि)पूर्वकम् ।
 यदि गौषोऽप्यतिक्रान्तस्तदा शोषः प्रजायते ।
 प्रायश्चित्तं यद्योक्तं स्यात्(न च)तत्र तत्कर्म कारयेत् ॥ इति ।
 तत्तु अन्यकर्मविषयं शाखान्तरविषयं वेति न कोऽपि दोषः ।
 अथ पार्वणहयातिक्रमेऽपि कारिकाकारः ।
 उभयातिक्रमे कार्ये एकः पयिक्ततो भवेत् ।
 द्वितीयप्रभृतीनास्तु पर्वणमतिपातने ।
 पुनराधानमिच्छन्ति केचिदुदृष्टविदो जनाः ॥
 सायनीये तु ।
 दर्शश्च पूर्णमासश्च लुप्येत इयमेव वा ।
 एकस्मिन् ऋष्टपादेन दयोरर्धेन शोधनम् ॥
 इत्यतिपन्नयागविधानम् ।

अथ प्रोषितस्य धर्मविधानम् ।

ऋतिसरे ।

धनायर्थं ब्रजश्रागे यदि तीर्थमवाप्नुयात् ।
 शालीनो लभते ज्ञानं न तदर्थं पृथग्ब्रजेत् ॥
 पत्युरेव प्रवासः स्यान्न तु पत्न्याः कथञ्चन ।
 प्रवसन्नलं पश्चादुपविश्रोपतिष्ठते ।
 प्रवक्ष्यामीति सङ्ख्या ततो ब्रूयात्तमोऽम्बये ॥
 प्रवक्ष्यतः कर्त्तव्यविशेषमाह शौनकाः ।

श्रीनकोऽहं प्रवक्ष्यामि धनलिफोर्हिजस्य 'तु' ।
 क्त्वा होमादिकं गेहे पद्यान्च्छेदयथाविधि ॥ इति ।
 विस्तारोऽस्य चतुर्थस्तवके द्रष्टव्यः ।

तथा ।

प्रोषितस्य विधिर्यत्तदिदानीं स निरूप्यते ।
 होमादीनां यथाकालं यजमानं भवेदिति ॥
 अन्वन्तिके मनः कृत्वा तां दिशं सचिरीश्व च ।
 आचम्य प्राङ्मुखो भूत्वा कुर्याच्छागान् यथाक्रमम् ॥
 सौरान्मेयान् जपेन्मन्त्रानिति वृषस्य सन्धतिः ।
 कुर्याद्वसरप्राप्तसृत्विक् पत्नीसमीपतः ॥
 परन्थां रजस्वलायां वा प्रसूतायामथापि वा ।
 पूर्वमेव नियुक्तः सन् कुर्यादृत्विग्यथोदितम् ॥
 अनुघ्नतः सुतः शिष्य ऋत्विग्वा हवने कृते ।
 सोऽपि त्यागान् यथाकालं कुर्यादित्याह भास्करः ॥
 होमादिकं हुतं स्वामी प्रोषितो मन्थति यथा ।
 ततोऽश्रीयादिति कठाः प्राङ्मुखोऽप्यथोच्यते ॥
 मांथं मांसानि सौहित्यं तिलक्रेहादिवर्जितम् ।
 प्रोषितेन न भोजनं सायं भुक्तिर्न चैव हि ॥
 पराग्निपक्वं नाश्रीयाद्गुह्यगोरसमन्तरा ।
 शाकपिष्ठाकस(ग्र)जादीन् विना यदयत्फेसादिकम् ॥
 आहृतं किञ्चिद्भोजनमथ पूर्व(प्र)मकल्पितम् ।
 याज्ञं भोजनपर्याप्तमश्रीयाद्दोषदर्शनान् ॥

असामर्थ्यं शरीरस्य भक्षद्रव्याद्यभावतः ।
 स्वसत्तया पचेद्वमश्रीयाद्योषितोऽग्निमान् ॥
 प्रोषितो नैत्यकं कर्म कृत्वाचम्य यथाविधि ।
 सङ्कल्प्य पूर्ववत्त्यागांस्तान् कुर्व्यात्पञ्चयज्ञियान् ॥
 एकपाकीन् चसतां पिष्टदेवाह्विजार्चनम् ।
 एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्यात् पृथक् पृथक् ॥
 इत्याश्वलायनस्मरणाद्द्रव्यविभागानन्तरं वैश्वदेवादिकं पृथगेव
 कार्यम् ।

आतृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।
 विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥
 इति मिताक्षरायां नारदोक्तेः । अविभक्तदश्यायां यानि द्रव्य-
 साध्यानि मन्त्रजपोपवाससन्ध्योपासनव्रतयज्ञवेदपारायणादीनि
 नित्यनैमित्तिककाम्यानि तेषु कर्मसु पृथक् पृथगेवाधिकारः ।
 अत्रत्यो विशेषः पञ्चमस्तवके द्रष्टव्यः ।

इति विधानपारिजाते श्रौपासनविधानम् ।

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुस्त्रियते । तत्र वरस्य
 बध्ना सह गृहप्रवेशविधानमुच्यते ।

तत्र ज्योतिर्गृहस्मृतिः ।

कालः शुभतरो नृणां गृहस्नानां शुभाय वै ।
 गृहप्रवेशनादेव गृहस्नानं गृहस्नानता ॥ इति ।

एतद्दृष्टप्रवेशनं विवाहकार्येषु समाप्ते चतुर्थदिवसे नागबलिं
कृत्वा कार्यम् ।

तथाच वराहमिहिरः ।

विवाहस्य निवृत्तिसु चतुर्थेऽहनि रात्रिषु ।

वास्तुनागबलिः कार्यो विप्राग्नीर्वचनं तथा ॥

तद्विधानमाह वैजवापायनः ।

चतुर्थदिवसे रात्री लिखेन्मानसवापिकाम् ।

हिरण्यगर्भं तन्मध्ये गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥

संपूज्याप्सरसश्चैव सोममन्धर्व्वराक्षसान् ।

संपूज्य शुक्रहस्तादीनारोप्य स्वगृहं प्रति ।

संवेशनादिकं कार्यं अन्यथा तु ब्रजेन्नयम् ॥

संवेशनं गृहप्रवेशनम् । कुर्यादिति शेषः ।

कालदीपेऽपि ।

संवेशनं तुर्यदिने चतुर्दशी

पर्व्याष्टमीसंक्रमपातवर्जिते । इति ।

तुर्यदिने विवाहदिनाच्चतुर्थदिवसे इत्यर्थः ।

तथा ।

शुभे काले गृहे प्राप्ते वर्षन्ते सम्बुधः सदा ।

असत्काले गृहे प्राप्ते सर्व्वनाशो गृहे भवेत् ॥ इति ।

अन्यथापि ।

बधूप्रवेशः प्रथमे द्वितीये

शुभप्रदः पञ्चमकेऽथवाऽङ्गि ।

द्वितीयके त्राऽथ चतुर्थके वा
षष्ठे वियोगामयदुःखदः स्यात् ॥

प्रथमादौ दिवसे इत्यर्थः ।

सप्तः ।

स्रभवनपुरप्रवे(दे)भि देशानां विद्मवे तथोच्चाहे ।
नववधा गृहगमने प्रतिशुक्रविचारणा नास्ति ॥

माख्यः ।

नित्ययाने गृहे जीर्णे प्राशनान्तेषु समस्तु ।
बधुप्रवेशे माङ्गले न मौष्यं गुरुशुक्रयोः ॥

ज्योतिःप्रकाशे ।

वामे शुक्रे नवोदायाः सुखं हानिश्च दक्षिणे ।
धनं धान्यञ्च पृष्ठस्थे सर्वनाशः पुरःस्थिते ॥
नवोदायास्तु वैधव्यं यदुक्तं सन्मुखे भृगौ ।
तदेव विबुधैर्ज्ञेयं केवलन्तु हिरागमे ॥
पूर्वतोऽभ्युदिते शुक्रे प्रयायाद्दक्षिणापरि ।
पश्चादभ्युदिते त्रिव यायात् पूर्वोत्तरे दिशौ ॥

तथा भाद्रपदमासभ्युपूर्वादिचतुर्दिक्षु प्रतिदिशं मासत्रयं कपाः
ज्ञेयम् । तथा चैत्रमासभ्युपूर्वादिदिक्षु सुखदिशि मासत्रयं
विदिक्षु एकं मासं क्रमेण कल्पकं जानीयात् । इदं इयं ग्रामा
न्तरे नववधुगमने वर्ज्यम् ।

एकग्रामे तु प्रयोगपरिज्ञातधृतसुहृत्सङ्घे ।

रेवतीमिचहस्तश्रितोऽङ्घ्रिषीचान्द्रवासवाः ।

भीष्मसुराणि मूलस्य वैष्णवं शततारकाः ॥
 पैलकक्षः तथा श्रेष्ठं प्र(सं)वेशनविधौ तथा ।
 रिक्ताः पर्णाष्टमी विष्टिर्वर्णाः शेषाः शुभावहः ॥
 शुभांशु शुभवारेषु शुभदृष्टे शुभांशुके ।

निम्नि प्रवेशासम्पत्तौ दिवा वा अनेभनो भवेत् ॥ इति ।

मिथोऽशुराधा चान्द्रो खगशिरः वासवो शनिष्ठा वैष्णवं श्रवणा
 पैलकं श्रवा शेषाः प्रसिद्धाः ।

व्यवहारतत्त्वेऽपि ।

ग्रीष्मात् काभाश्च श्रवणाश्च शुभे
 हस्तप्रथे मूलमघोत्तरासु ।
 युधे च मैत्रे च बधूमवेगो
 रिक्तेतरे व्यर्ककुजे च शस्तः ॥ इति ।

कर्म रोहिणी व्यर्ककुजे रविभीमतरवारेष्वित्यर्थः ।

अत्यन्तरे ।

दिनश्चयादिदोषेषु कश्चावेगो गृहे न सन् । इति ।

पत्या सह गमने प्रतिशुद्धदोषो नास्ति तदुक्तं भीमपराक्रमे ।

स्वामिना नैयमानायाः प्रतिशुद्धो न (विद्यते) दोषभाक् ।

मन्त्रपुराणेऽपि ।

चतुःशालं क्रतुर्धारमसिद्धैः सर्वतो बुतम् ।
 नास्ति तत् सर्वतोभद्रं न तत्र प्रतिशुद्धता ॥
 काश्यपेषु वशिष्ठेषु श्वन्वराह्णिरसेषु च ।
 भारद्वाजेषु वासुदेव प्रतिशुद्धो न विद्यते ॥

ज्योतिःसागरैऽपि ।

पीष्णादिवस्त्रिपादेषु यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः ।

तावच्छुक्ती भवेदन्धः सन्मुखं गमनं शुभम् ॥

नारदः ।

आरभ्योद्वाहदिवसात् षष्ठे वाप्यथवाऽष्टमेः ।

बधूप्रवेशः सम्पत्स्यै दशमेऽथ सप्ते दिने ॥

षष्ठे वियोगामयदुःखदः स्यादिति निषेधस्तु सति सन्धवे द्रष्टव्यः ।

सप्तदिनमपि षोडशदिनादर्वाग्द्रष्टव्यम् ।

बधूप्रवेशो युग्मायां तिथौ षोडशवाचरात् ।

इति संप्रहोक्तेः । एवं मासवर्षेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

तथा मासे च वर्षे च तत ऊर्ध्वं न शोभनः ।

इति तत्रैव नारदोक्तेः ।

अथ वर्ज्यमासानाह वृहस्पतिः ।

कुलीरकान्यकाकुम्भे दिनेशे न विशेदृष्टहम् ।

ग्रामं वा नगरं वापि पत्तनं वा नराधिपः ॥ इति ।

भ्रमणसमये कार्त्तव्यविशेषस्तु स्वस्वसूत्रतोऽवगन्तव्यः ।

सामान्यस्तु ।

मार्गस्थेषु निवासेषु बधूं पश्यन्ति ये जनाः ।

तद्विष्टिदोषग्रान्तर्यं प्रतिवीक्षेत्/तां वरः ॥

सुमङ्गलीरियं बधूरिभामित्थाद्यृचं* अपेत् ।
 इत्यध्वना स्वकं वेश्म बधूमानाय्य तां वरः ॥
 तया सह गृहद्वारप्रदेशे प्राङ्मुखः स्थितः ।
 प्रदीपपूर्णकुम्भादिपाणिभिर्वनिताजनैः ॥
 सत्कृताभ्युद्गमस्तत्र स्वयानादवरुद्ध च ।
 प्रदक्षिणप्रक्रमणमनुभूय क्षणान्तरम् ॥
 ततस्तां पूर्व्ववत्पाथौ परिगृह्य बधूं वरः ।
 प्रवेशयेद्गृहं गृहमित्थाद्यृचं† हुवञ्चिति ॥

गृहे कर्त्तव्यमाह कारिकाकारः ।

विधाय पूर्व्वं गृहदेवतार्चां
 सन्मङ्गलालङ्कृतदेहगोहः ।
 तूर्थ्यस्वनैर्मङ्गलगीतपूर्ण-
 कुम्भैर्विशेष्टिप्रबधूसमितः ॥
 स्वस्तिवाचनपुरःसरं ततो
 विप्रसङ्गमभिपूज्य शक्तितः ।
 बभूविः सह विधाय भोजनं
 संचिशेदभिमताङ्गनासखः ॥ -

श्रीपतिरपि ।

* सुमङ्गलीरियं बधूरिभां समेत पश्यत ।

श्रीभाग्यमञ्जरी दशमाध्यायकं वि परेतत ॥ १०म. ८५९. १२५७ ।

† गृहं गृहमङ्गला बाल्येणा दिव्येदिवे चधि नामा दधाना ।

सिवासनी चोतना श्रद्धदानादचमनमिहजते वसुधात् ॥ १म. १२१९. ४५७ ।

विवाहमारभ्य बधूप्रवेशो
 युग्मे त्रिधौ षोडशवासरान्तात् ।
 तद्रूर्ध्वमासेषु च पञ्चमान्ता-
 ततः परस्तान्नियमो न चास्ति ॥

अत्रापि विशेषमाह नारदः ।

समे वर्षे समे मासि यदि नारी षट्चं विधीत् ।
 आयुष्यं हरति पत्युः सा नारी सृतिमाप्नुयात् ॥

अथ नागबन्धुत्वप्रयोगः ।

प्रयोगपारिजाते ।

विवाहाच्चतुर्धदिवसे रात्रौ वा संक्रामव्यतीपातादिवर्जिते
 ताले पत्न्या सह कृतमङ्गलस्नानो वरः प्राणानायम्य नागबन्धुत्वं
 करिष्ये इति सङ्कल्प्य शशुरष्टहमध्ये समभूमौ मानससरोवर-
 नेश्वारार्थमष्टौ रेखाः (प्रसृज्य) मध्ये तिर्यग्ूर्ध्वं तण्डुलपिष्टा-
 दिभिः हमालिख्य एकोनपञ्चाशत्कोष्ठानि कुर्यात् । तस्य चतुः-
 कोणेषु प्रत्येकमष्टरेखाः प्रसृज्य मध्ये त्रयोदशष्टहान् प्रसृज्य एष-
 प्रवशिष्टहादशष्टहोपेतमष्टकोणान्वितं चतुर्दशोपशोभितं चतु-
 र्भद्राख्यं मानससरः कृत्वा तन्मध्ये षट्कोणमण्डलं रचयित्वा तन्मध्ये
 त्रिकोणमण्डलं रचयित्वा तन्मध्ये अष्टदशपद्मं सकार्षिकं रचयित्वा
 तत्परितः सिताक्षतैर्मित्तिं रचयित्वा तत्र ब्राह्मणादिसप्तमाढकाः
 सप्तश्रमयित्वा तन्मध्ये सिताक्षतैर्हंससुकपद्मदीन् सम्यग्रच-

यित्वा सरसोवहिः पूर्वभागे रक्ताक्षतैर्ब्रह्माणं पश्चिमभागे पीताक्षतैः
शङ्करं वह्निःकोणाग्रभागेषु पीतवट(टु)शुक्लवल्लीर्नैर्ऋत्यां श्वेततण्डु-
लेन वायव्यभागे लवणेन चान्धोन्याभिसुष्णौ प्राक्पादौ हस्तिनौ
रचयित्वा चित्रितं कर्पूरमिश्रजलपूरितं घटं कर्णिकामध्ये संस्थाप्य
सरसो वह्निरक्षरभागे गुह्यजीरकफलगन्धपुष्पसंयुक्तां सोपलां दृषदं
संस्थाप्य स्वयं पश्चिमभागे सभार्थः सोत्तरच्छदभद्रपीठासनस्थः
सङ्कल्पपूर्वकं मण्डलमध्ये ब्रह्म जज्ञानमिति* मन्त्रेण ब्रह्माणमा-
वाह्य रुद्रमन्त्रेण शङ्करं चावाह्य कुम्भे दाक्षायणीमावाहयेत् ।

तत्र मन्त्राः ।

आवाहयेन्महादेवीं सर्वसम्पत्प्रदायिनीम् ।

वरपाशाङ्गशयुतां तथा चाभय(शालिनीम्)दायिनीम् ॥

रत्नकेयूरकटकमुकुटाद्यैरलङ्कृताम् ।

विचित्रवसनोपेतां सर्वलक्षणलक्षिताम् ॥

विलासिनीसहस्रीषैः श्लेषमानामहर्निशम् ।

देवासुरैरपि सदा वन्द्यमानपदाम्बुजाम् ।

अणिमादिगुणोपेतामष्टैश्रर्यप्रदायिनीम् ॥

एवंरूपां देवीं ध्यात्वा कुम्भे आवाह्य पद्मस्य प्रागादिसप्तदलेषु
यथाक्रमं ब्राह्मीं माहेश्वरीं कौमारीं वैष्णवीं वाराहीमिन्द्राणीं
चामुण्डामिति सप्त मातृः त्रिकोणमण्डलाद्येषु पूर्वोदिषु तिसृषु
दिक्षु यथाक्रमं महादेवीं कालीं शान्तिकरीं षट्कोणमण्डलाये

* ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरजापिसौधतः सुरूपो वेन भावः ।

स बुध्ना उपमा अस्मि विद्याः सतस्य योगिनसतस्य दिवः ॥ ११५. ३५. ययुः ।

ब्रह्माणं सावित्रीं दक्षिणभागे शङ्करम् उमां पश्चिमभागे लक्ष्मीं
 नारायणम् उत्तरभागे इन्द्रं शचीं चावाह्य तन्मण्डलाह्विः पूर्वा-
 द्यष्टदिक्षु कपालिनं भीषणं चण्डं रुद्रं क्रोधम् उन्मत्तम् अक्षिताङ्गं
 संहारमित्यष्ट भैरवानावाह्य तथैव ऐरावतं कुमुदाक्षं पुण्डरीकं
 वामनं पुष्यदत्तं सार्वभौमं सुप्रतीकम् अञ्जनम् इत्यष्ट दिग्गजाना-
 वाह्य तथैव इन्द्रादिलोकपालांश्चावाह्य सरसी मध्ये अक्षरसः सोमं
 पावकञ्च देव्यभिसुखानावाह्य हिरण्यगर्भादिपावकान्तेदेवताभ्य-
 स्तत्तन्नाममन्त्रैरासनादिपुष्यसमर्पणान्तोपचारान् (ज्ञत्वा) दत्त्वा
 पुष्यमालायलङ्कृतां कुरिकां कुम्भसमीपे निधाय ।

कुरिके त्वं महादेवि सर्वदेवाभिपूजि(ते)ता ।

अतस्त्वां पूजयिष्यामि सर्वसम्पत्प्रदा भव ॥

इति सम्प्रार्थं तस्या आसनादिपुष्यान्तोपचारान् दत्त्वा पूर्व्वरचित-
 हस्तिद्वयमपि संपूज्य आवाह्यिताभ्यः सर्वदेवताभ्यो धूपदीपनैवे-
 द्यादि समर्थं हस्तिनोरपि उपहारं दत्त्वा सरोवरस्य समन्तात्
 दीपमालां दद्यात् ।

ततः कन्यापिता बधूवरयोर्वस्त्रादि दद्यात् । ततो वरो
 बध्वा सह सत्येनोत्तभितेति* सूत्रं श्रुत्वा तत्सूत्रपाठकाय बधू-
 परिहितवस्त्रद्वयं दापयेत् । ततः कन्यामाता भूषणायलङ्कृता
 सती अन्नापूपपूरितं पात्रान्तरेणापिहितं कांस्यभाजनम् अन्य-
 सुवासिन्धा मूर्ध्नि आरोपितं दीपसहितं धृत्वा तदुपरि कु(म्भ)रिकां

* सत्येनोत्तभिता भूमिः सत्येनोत्तभिता धीः ।

अतेनादिवासासिद्धिनि दिधि सोमो अथि त्रिवः ॥ १०३. ८५६. १६६ ।

पुरुषास्तरिष धारयित्वा पश्चिमद्वारेण सरोवरं प्रविश्य भर्त्सा सङ्ग
कुम्भं प्रदक्षिणीकृत्य कांस्यपात्रं कुम्भस्य पुरतो निधाय पात्रस्यमङ्गं
किञ्चित् कुम्भे निक्षिप्य पुनः किञ्चिदन्नं सर्व्वासु दिष्टुं निक्षिपेत् ।

ततो वरमाता बधूमातरं पश्यन्नाथैः संपूजयेत् । ततो बधू-
वरी स्वं स्वं करिणमारुह्य शन्योन्याभिसुखी भूत्वा आ तू न इन्द्रेति
सूक्तं मुञ्चारयन्तौ मील्येन चा(स्त्र)र्चयित्वा इस्तिविनिमयं कुर्या-
त्क्षाम् । ततो वरः स्नासने उपविश्य ब्रह्मणे वरं दत्त्वा कर्मान्ते
कर्त्तव्यं स्वस्तिवाचनं कृत्वा श्वशुरेण दीयमानदासोदासपर्यङ्गादि-
युक्तो माङ्गल्यदीपमन्त्राक्षतान् बहुविधानि आशीर्वाचनानि च
स्वीकृत्य बन्धुभिः सह स्वलङ्कृतः सभार्यः कृतदेवपूजः स्वष्ट्यं
पूर्वोक्ते काले विवाहाङ्गिपुरःसरं प्रविशेत् ।

तत्रायं क्रमः । पूषस्वते इत्यस्य सूर्यः (र्य) सावित्री त्रिष्टुप् ।
प्रनेन^१ बधूं गजादियानमारोप्य पथि सा चेद्द्रोदिति तदा जीवं
इदन्तीति मन्त्रं^२ अपन् सुमङ्गलीसूक्तपाठकैर्ब्राह्मणैः सुवासिनीभि-
ष्टमङ्गलसंज्ञकैर्दर्पणपूर्णकलश-कन्या-पुष्पाक्षत-दीपमालाध्वजलाजै-

• आ तू न इन्द्र उपहृत्क्षमाकर्त्तमानसि ।

महान् महीभक्तिसिः ॥ १२७. ६५म. बधुः ।

† पूषस्वते मन्त्रते विद्यदेवाय वायवे ।

स्नात्वा गायत्र्येपरी इत्यसिन्द्राय कर्त्तव्यं ॥ १म. १४२म. १२२म. एवंपदेण ।

‡ जीवं चदन्ति वि मयं ते अक्षरे दोषाननु प्रसितिं दीधिवर्नरः ।

बालं पितृभ्यो य इदं समरिरे मयः पतिभ्यो जनयः परस्वजे ॥

मङ्गलतूर्थनादैश्च सह धृतश्चेतच्छ्वः स्वर्गहसमीपं गत्वा सुवासि-
नीभिः कृतनीराजनविधिः बधूप्राणिं परिगृह्य इह प्रियं प्रजया ते
समृध्यतामिति* मन्त्रेण शुभे मुहूर्त्ते स्वर्गहं प्रविश्य तत्र पुण्याहं
वाचयित्वा शुभे मुहूर्त्ते तामुपगच्छेत् ।

इति श्रीमद्रत्नन्तभट्टविरचिते विधानपारिजातनिबन्धे
संस्कारकाण्डे नागबलिगृहप्रवेशविधानम् ।

अथ स्तम्भ(म्ब)बलिविधानमुच्यते ।

तत्र शीनकः ।

शीनकोऽहं प्रवक्ष्यामि स्तम्भबल्याख्यमुत्सवम् ।

पञ्चमेऽहनि कुर्वीत अभ्यङ्गस्नानपूर्वकम् ।

ब्राह्मणैर्बन्धुभिः सार्धं पुण्याहं वाचयेत्ततः ॥

पूर्वैद्युरर्चिते कुम्भे वसन्तोदकपूरिते ।

वसन्तं पूजयेत्तत्र ध्यानावाहनकादिभिः ॥

कनकारुणभासुरं प्रसन्नं

हयवक्त्रं मृदणस्य साहचर्यम् ।

द्विभुजं धृतपल्लवप्रसूनं

भजतामिष्टदमर्षयेद्दसन्तम् ॥

* इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामिति गृहे गार्हपत्याय जागृहि ।

एना पत्या तन्नं संखजसाधा जिज्ञौ विदध मा वदायः ॥

नैवेद्यं विनिवेद्यैवं बलिञ्चैव समर्पयेत् ।
 स्तम्भेष्वन्नबलिं दद्यात्तानामभक्षान्नविस्तरैः ॥
 इत्थं संपूज्य विधिना अभिषेकाच्च कारयेत् ।
 पूर्वकुम्भेऽथ संस्थाप्य अङ्गुरीयकमुत्तमम् ॥
 कौतुकं रचयेत्तत्र दम्पतिभ्यां प्रयत्नतः ।
 वेदोक्तैर्विधैर्मन्त्रैरभिषेकं समाचरेत् ॥
 वसन्तादींश्च सम्प्रार्थ्य दिङ्मागान् दिक्पतीनपि ।
 ब्राह्मणैर्बन्धुभिः सार्धमभिषिञ्चेच्च तज्जलम् ॥
 ततः स्तम्भबलिं सर्व्वं ब्राह्मणैभ्यो निवेदयेत् ।
 दक्षिणाञ्च यथाशक्त्या)क्तिं दत्त्वा भुञ्जीत तैः सह ।
 इत्थं स्तम्भ(म्भ)बलिङ्गत्वा सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ इति ।
 अथास्य प्रयोगः प्रस्तूयते । वरो बध्ना सह पञ्चमे दिवसे
 मङ्गलज्ञानं कृत्वा देशकालौ सङ्कीर्त्त्य आयुरारोग्यादिसर्व्वकामा-
 वाप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं स्तम्भबन्धुत्सवाख्यं कर्ममाहं करिष्ये
 इति सङ्कल्प्य बन्धुभिर्ब्राह्मणैश्च सह स्वस्तिवाचनं कृत्वा पूर्व्वदिवसे
 समर्चितं कुम्भं पालाशपुष्पसुवर्णादिमिश्रितवसन्तोदकेन पूरयित्वा
 तत्कुम्भे कनकाक्षयभासुरं प्रसन्नमिति ज्ञोकेन# वसन्तं ध्यात्वा
 उपचारैरभ्यर्च्य नानाविधभक्ष्याद्यैः स्तम्भेषु बलिं दद्यात् ।
 ततो ब्राह्मणाः कुम्भे सुवर्णाङ्गुलीयं निक्षिप्य तत्र दम्पती कृत-
 कौतुकौ स्रुषोक्षिततज्जलेन अब्जलिङ्गैर्मन्त्रैरभिषिञ्चेयुः । ततो
 वरो वसन्तादीन् षड्भूतान् दिग्गजान् इन्द्रादिलोकपालांश्च प्रणवादि-

चतुर्थ्यन्तनमोऽन्तनामभिः पूजापूर्वकं सम्प्रार्थ्य ब्राह्मणैर्बन्धुभिश्च सह
तज्जलमभिषिच्य सर्व्वस्तम्भबलिं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा यथाशक्ति दक्षि-
णाञ्च दत्त्वा बन्धुभिः सह भुञ्जीत ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाताख्ये निबन्धे
संस्कारकाण्डे स्तम्भबलिविधानं समाप्तम् ।

अथ देवकोत्यापनम् ।

तत्र नारदः ।

समे च दिवसे कुर्याद्देवकोत्यापनं बुधः ।

षष्ठञ्च विषमं नेष्टं सुक्ता पञ्चमसप्तमी ॥

समीषु षष्ठं विषमेषु पञ्चमसप्तमातिरिक्तं नाचेष्टमित्यर्थः ।

दिनसंख्या च ज्योतिर्निबन्धे ।

प्रतिष्ठादिनमारभ्य यावत् षोडश वासराः ।

देवकोत्यापनं कार्य्यमुदाहृ च व्रते दश ॥

उदाहृ षोडश दिनानि व्रते दश दिनानि काल इत्यर्थः ।

अथ काङ्क्षामोचनमन्त्रः ।

काङ्क्षं मोचयाम्यद्य रक्षाम् न कादाचन ।

मयि रक्षां विधायाद्य देव त्वं गच्छ काङ्क्ष ॥ इति ।

तथा वृष्टयतिः ।

तीर्थं विवाहे यात्रायां सङ्ग्रामे देशविप्लवे ।

नगरग्रामदाहे च सृष्टासृष्टिर्न दुष्कृति ॥

ज्योतिषे ।

ज्ञानं सचेलं तिलमिश्रकर्म्म
प्रेतानुयानं कलशप्रदानम् ।
अपूर्वतीर्थामरदर्शनञ्च
विवर्जयेन्मङ्गलतोऽब्दमिकम् ॥

तिलमिश्रकर्म्म तिलतर्पणं श्राद्धञ्च ॥

तथाच सङ्ग्रहे ।

विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्षं तदर्चकम्
पिण्डदानं सदा ज्ञानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ।
संस्कारेषु तदन्येषु भासं भासार्धमेव च ॥ इति ।

एतदपि दर्शसंक्रान्त्यादिश्राद्धपरम् ।

महालये गयाश्राद्धेऽपि मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
यस्य कस्यापि मर्त्यस्य सपिण्डीकरणे तथा ।
कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सदा ॥

इति हेमाद्रौ विशेषोक्तः । अथान्यो विशेषः पञ्चमस्तवके द्रष्टव्यः ।

एवं ब्राह्मविधानेन कृतकन्यादानस्य पितुः कन्यागृहे भुञ्जि
निषेधोऽभिहितः

मासपट्कं विवाहादी व्रतमारम्भं न च ।
व्रतसोदयापनं नैव नैव कुर्यादुपोषणम् ॥
कीर्णभाष्पादि न त्वाज्यं गृहसंमार्जनं तथा ।
ऊर्ध्वं विवाहान् पुत्रस्य तथाच व्रतवन्धनान् ।
आत्मनो मुञ्चनं नैव वर्षं वर्षार्धमेव च ॥ इति ज्योतिषःप्रदीपः ।

गयाश्राद्धपदं सर्वतीर्थश्राद्धोपश्रवणम् ।

अपराके आदि(त्य)पुराणे ।

विष्णुं जामातरं मन्ये तस्य कोपं न कारयेत् ।

अप्रजायान्तु कन्यायां नाश्रीयात्तस्य वै गृहे ॥

ब्रह्मदेयां न वै कन्यां दत्त्वाश्रीयात् कदाचन ।

अथ भुञ्जीत मोहाच्चेत् स्वपाशे नरके वसेत् ॥ इति ।

मदनरत्नेऽपि ।

अप्रजायान्तु कन्यायां न भुञ्जीत कदाचन ।

दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुश्रीचति ॥ इति ।

अप्रजायामिति विशेषणात् प्रजोत्पत्त्यनन्तरं भुञ्जीत न दोष इति गम्यते ।

बधूविषये ज्योतिर्निबन्धे गर्गः ।

उदाहात्प्रथमे शुची यदि वसेद्भर्तुर्गृहे कन्यका

हन्यात्तज्जननीं क्षये निजतनुं ज्यैष्ठे पतिव्येष्टकम् ।

पौषे च श्वशुरं पतिञ्च मलिने चैत्रे स्वपिचालये

तिष्ठन्ती पितरं निहन्ति न भयं तेषामभावे भवेत् ॥ इति ।

क्षये क्षयमासे मलिने मलमासे ।

अथ द्वितीयागमने विशेषस्तत्रैव ।

माघफाल्गुनवैशाखे शक्लपक्षे शुभे दिने ।

गुर्वादित्यविशुद्धौ स्वास्त्रित्यं प(त्नी)त्न्या हिरागमः ॥

बादरायणः ।

नीहारांशुदिनोत्तरादितिशुक्रब्रह्मानुराधाश्विनी-

शक्ले भास्करवायुविष्णुवरुणत्वाङ्गे प्रशस्ते तिथौ ।

कुम्भाजालिगते रवौ शुभकरे प्राप्तोदये भागवे
 देवेज्येनविदां दिने नवबधूवेश्मप्रवेशः शुभः ॥
 देवेज्यो गुरुः । इनः सूर्यः । विद्वनुधः ।

अथ आधानं विधीयते ।

तच्च श्रौतमाह्वलायनादीनां आर्षस्य पाण्डिग्रहणेनैव सिद्ध-
 त्वात् । कात्यायनम(ब्र)तिनान्तु उभयमपि । भावसप्याधानं दार-
 काले दाय्याद्यकाल* एकेषामिति कात्यायनसूत्रात् । दारकाल-
 सत्तुर्धुत्तरकाल इति तद्भाष्यञ्च । तत्रापि दारकालोऽभ्राह्मकस्य
 भ्राह्मतो दाय्याद्यकालव्यवस्था ।

तच्च व्यासः ।

अग्निर्वैवाहिकी येन न गृहीतः प्रमादिना ।

पितृश्रुपरते तेन गृहीतव्यः प्रयत्नतः ॥

योऽगृहीत्वा विवाहान्निं गृहस्य इति मन्यते ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं हथापाको हि स स्मृतः ॥

अथ विशेषमाह गर्गः ।

पितृपाकोपजीवी वा भ्राह्मपाकोपजीविकः ।

ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्येताग्निना विना ॥ ५

पितरि ज्येष्ठभ्रातरि वा साम्नी तदुपजीवी ज्ञानादिनिष्ठो वा न

* दाय्याद्यकालो धनविभाजकालः ।

प्रायश्चित्ती भवतीत्यर्थः । इदमाधानं ज्येष्ठेऽज्ञताधाने कनिष्ठे न
कार्यं वचनं तूक्तं प्राक् ।

अपरार्के उचनाः ।

पिता पितामही यस्य ज्ञानजो वापि कस्यचित् ।

तपोऽग्निहोचमन्त्रेषु न दोषः परिदेवने ॥

पितुराज्ञायामप्यदोषमाह सुमन्तुः ।

पिता यस्य तु नाधानं कथं पुत्रसु कारयेत् ।

अग्निहोत्रेऽधिकारोऽस्ति शङ्कस्य वचनं यथा ॥ इति ।

नाधानं नाधानं कृतमित्यर्थः ।

तत्कालमाह आश्वलायनः ।

अग्न्या(धियं)धानं कृत्तिकासु रोहिण्यां शृणुधिरसि फल्गुनीषु
विशाखयोरुत्तरयोः प्रोष्ठपदयोरितेषां कस्मिंश्चिद्वसन्ते
पर्वणि ब्राह्मण आदधीत श्रीअवर्षाशरस्तु क्षत्रियवैश्वोप-
कृष्टाः* यस्मिन् कस्मिंश्चिद्वतावादधीत सोमिन यश्चमाथो
नर्षुं पृच्छेन्न नक्षत्रमिति ।

कालादर्शेऽपि ।

अग्निहोत्रं दर्शप्रीर्णमासावप्युत्तरायणे ।

उपक्रम्य यथाकालमुपासीरन् द्विजातयः ॥

सोमञ्च पशुवन्त्रञ्च सज्वाञ्च विह्वतीरपि ।

सौम्यायने यथाकालं विदध्युर्गृह्मेधिनः ॥ इति ।

* उपकृतलक्षकर्मोपनीवी रथकारादिः । सोमाधाने तु सत्वायाचोचनमार्त्तपरम् ।
अथो खसु यदेवैव श्रद्धोपनयेदथादधीत सैवासांभैरिति नौपायनीयेः ।

शीपासनसम्बन्धि प्रागेवाभिहितमित्यलं प्रपञ्चेन ।
 सन्ति ग्रन्थसहस्राणि प्रचीतानि बुधैरिह ।
 कोऽप्यस्य महिमा वेद्योऽभिज्ञैर्जयति सर्वतः ॥
 विधानपारिजातस्य स्तवकेऽस्मिंस्तृतीयके ।
 विवाहाभिधसंस्कारसत्युष्यं समजायत ॥
 अनेन प्रीयतां देवो रमालालितपादुकः ।
 उपमानं न यस्यास्त्वन्तो यो देशकालतः ॥
 इति श्रीमत्परमवैदिकश्रीनागदेवभट्टात्मजेन श्रीमदनन्तभट्टेन
 विरचिते विधानपारिजाताख्ये निबन्धे द्वितीयस्तवके
 विवाहविधानं समाप्तम् ।

वेदशास्त्रनिधिं वन्दे पितृशरीरसंज्ञितान् ।
 यत्कृपासृतसिक्तोऽहमभवं फलभाजनम् ॥
 अनन्तभट्टनामाहं काष्ठशास्त्री सतां मुदे ।
 आङ्गिकं स्वनिबन्धेऽस्मिन् संगृह्णामि यथामति ॥
 यस्य स्मरणमात्रेण कर्म्यं सम्पूर्णतामियात् ।
 तं प्रणम्य महाविष्णुमाङ्गिकं कथयेऽधुना ॥
 तत्र ब्राह्मो सुहृत्तं चोत्थाय चिन्तावेदात्मजो हितमिति वचना-
 त्(हित)चिन्तावं विधातव्यम् । अथ ब्राह्मो सुहृत्तः सूर्योदयात्
 शीपास्यो सुहृत्तः ।

गार्हिकाः षट् च पञ्चाशत्प्रातस्त्रेकाधिकोऽक्षयः ।
 सप्तःकालोऽष्टपञ्चाशच्छेषः सूर्योदयः स्मृतः ॥

इति गरीकः रात्रेः पश्चिमे यामिः* सुहृतीं ब्राह्म उच्यते इति
मनूक्तो वा ब्राह्मः । तत्रोत्थाय आत्मचिन्तनं कार्यम् ।

तथाच कूर्मपुराणम् ।

ब्राह्मे सुहृतीं उत्थाय धर्ममर्थं च चिन्तयेत् ।

कायक्लेशे तदुद्धृते ध्यायीत मनसेऽक्षरम् ॥ इति ।

विष्णुरपि ।

उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं महद्भयमुपस्थितम् ।

मरणव्याधिशोकानां किमद्य निपतिष्यति ॥

इत्याद्यनिष्टं स्मरन्निष्टदेवतां स्मरेत् ।

तत्र व्यासः ।

प्रातः स्मरामि भवभीतिमहार्त्तिशान्त्र्यै

नारायणं गरुडवाहनमजनाभम् ।

शाहाभिभूतवरवारणसुक्तिहेतुं

चक्रायुधं तरुणवारिजपत्रनेत्रम् ॥

प्रातर्नमामि मनसा वचसा च सूहृतीं

पादारविन्दयुगलं परमस्य पुंसः ।

नारायणस्य नरकार्यवतारणस्य

पारायणप्रवणविप्रपरायणस्य ॥

* पश्चिमे यामि शेषार्धप्रहरे । तथाच निर्णयामृते सुमन्तुः ।

रात्रेः पश्चिमे यामि सुहृतीं यम्भतीयकः ।

च ब्राह्म इति विष्णुरातो विहितः सप्तशोधने ॥

प्रातर्भोजामि भजतामभयङ्करं तम्
 प्राक् सर्वजन्मकृतपापभयापहृत्यै ।
 यो प्राह्ववक्त्रपतिताङ्घ्रिगजिन्द्रघोर-
 शोकाप्रणाशमकरोद्धृतशङ्खचक्रः ॥
 श्लोकत्रयमिदं पुण्यं प्रातः प्रातः पठेत्पुरः ।
 लोकत्रयशुक्लस्त्री दद्यादात्मपदं हरिः ॥

पाराशरः ।

ब्रह्मा सुरारिस्त्रिपुरान्तकारौ
 भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च ।
 गुरुश्च शक्रः शनिराङ्घ्रिके(तू)तवः
 कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
 शुक्लशिष्टः क्रतुरङ्घ्रिराश्च
 मनुः पुलस्त्यः पुलहः सगीतमः ।
 रैभ्यो मरीचिश्चग्रवश्च दक्षः
 कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
 सप्तकुमारश्च सप्तन्दनश्च
 सनातनोऽप्यासुरिपि(ङ्ग)प्यस्त्री च ।
 सप्तस्वराः सप्तसप्तलानि
 कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
 सप्तार्णवाः सप्तकुलाचलाश्च
 सप्तर्षयो ह्यीपवराश्च सप्त ।
 भूरादिकृत्वा भुवनानि सप्त

कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥

पृथ्वी सगन्धा सरसास्तथापः

सर्षपी च द्रायुर्वलितश्च तेजः ।

नभः सग्रहं महता सहैव

कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥

इत्थं प्रभाते परमं पवित्रं

पठेत् स्मरे(द्वा)द्यः शृणुयाच्च (तद्दत्) तस्य ।

दुःस्वप्ननाश(स्त्रिहृ)स्त्रिसुप्रभातं

भवेच्च नित्यं भगवत्प्रसादात् ॥

महाभारतमाख्यानं क्षितिं गाञ्च सरस्वतीम् ।

ब्राह्मणान् केशवश्चैव कीर्त्तयन्नावसीदति ॥

व्यासं विभीषणं भीष्मं यमं रामं दमं (नलम्) बलिम् ।

सप्तै(यश्चै)तान् संस्मरे(न्नित्यं)द्यस्तु दुःस्व(प्नं)प्रस्तास्य नश्यति ॥

पुण्यस्त्रोको नलो राजा पुण्यस्त्रोको युधिष्ठिरः ।

पुण्यस्त्रोका च वैदेही पुण्यस्त्रोको जनार्दनः ॥

कौर्त्तिकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।

शत्रुपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम् ॥

अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनुमाञ्च विभीषणः ।

क्षपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ।

सप्तैतान् संस्मरेन्नित्यं मार्कण्डेयमथाष्टमम् ॥

अहस्ता द्रौपदी (सोता) कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा ।

पञ्चैताः संस्मरे(र)न्नित्यं महाहान्धा न बाध्यते ॥

इत्यादि पठित्वा भूमिं प्रार्थयेत् ।

तत्र मन्त्रः ।

समुद्रवसने देवि पर्वतस्तनमण्डिते ।

विष्णुपत्नि नमस्तुभ्यं पादस्पर्शं चमस्त मे ॥ इति ।

अथ मूत्रपुरीषोत्सर्गः ।

तत्र पाराशरः ।

ततः प्रातः समुत्थाय कुर्व्याद्विष्णुमूत्रमेव च ।

नेर्ऋत्यां दिशीषुषेपः मतीत्याभ्यधिकां भुवः ॥

अन्तर्धाय दृष्वैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा ।

वाचं नियम्य यज्ञेन षीवनोच्छ्वासवर्जितः ॥

वेष्मूत्रयोर्वाङ्मियमनं हारीतनाप्युक्तम् ।

उच्चारे मैथुने चैव प्रस्त्रावे दन्तधावने ।

ज्ञाने भोजनकाले च षट्सु मीनं समाचरेत् ॥ इति ।

तथा सङ्ग्रहे ।

कृत्वा यन्त्रोपवीतन्तु वृष्टतः कण्ठसम्बितम् ।

• इषुषेपं तद्विषेपयोन्वदेष्ट, तद्वेष्टपरिमाचनाह पिशाचपुः ।

मध्यमेन तु चापेन प्रचिरेत्तु ऋतवयम् ।

इक्षानाच श्रते साक्षे लक्षे कृत्वा विचक्षणः ॥ इति ।

† वृष्टतः वृष्टे, वृष्टसम्बितश्चाप निवोतवधं यावन्तम् आ वृष्टदेशवसन्तं वास्यधर्मेति

विश्वसपरिशिष्टवचनात्, वृष्टे निधाय सेवीतमिति अनुवचनात् ।

विष्मूत्रन्तु गृही कुर्यात् कर्णस्त्रः प्रथमाश्रमी ।

विष्मूत्रे तु गृही कुर्याद्दयहा कर्णे समाहितः ॥

इति गृहिणोऽपि कर्णनिधानवचनमीकावस्त्रविषयम् ।

तदुक्तं शाङ्खायनगृह्ये ।

यद्येकावस्त्री यन्नोपवीतं कर्णे कृत्वा भवगुण्ठिती* मूत्र-
पुरीषोत्सर्गं कुर्यादिति ।

कर्णोऽत्र दक्षिणः । पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विष्मूत्रमुत्सृजेदिति
हारीतोक्तेः ।

मनुः ।

मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।

दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्योश्च यथा दिवा ॥ इति ।

यदपि मनुनेव ।

छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।

यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणबाधभयेषु च ॥

इत्युक्तं तदपि रात्रावहनि वा नौहाराद्यन्धकारजनितदिस्रोह-
विषयं ज्ञेयम् ।

शङ्कः ।

मूत्रं पुरीषं नो कुर्यात् सोपानत्कः कथञ्चन ।

उत्सृज्य मृज्जले कुर्यात्पस्त्रावे मेहनं द्विजः ॥

तथा ।

तर्जनीं रीप्यसंयुक्तां ब्रह्मपन्वियुतां शिखाम् ।

भोजने मैथुने मूत्रे कुर्वन् कण्ठेण शुभति ॥ इति सङ्घे ।

अथ वर्ज्यदेशानाह भगवः ।

न मूत्रं पथि कुर्वीत न भक्षानि न गोम्रजे ।

न फालकण्ठे न जले न चित्वां न च पर्वते ॥

न जीर्णदेवायतने न वल्लीके न शाहले ।

न ससस्त्रेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः ॥

न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ।

वायुग्निविप्रमादित्यमपः पशंस्यथैव गाम् ।

न कदाचन कुर्वीत विष्मूत्रस्य विसर्जनम् ॥ इति ।

शब्दादौ विशेषः स्मृत्यन्तरे ।

दशहस्तं परित्यज्य मूत्रं कुर्याज्जलाशये ।

शतहस्तं पुरीषस्य तीर्थे नद्यां चतुर्गुणम् ॥ इति ।

ततोऽपकृत्य विष्मूत्रं काष्ठलोद्गृह्यादिना ।

परिसृष्टगुदलिङ्गो गृहीतशिशिरसोत्तिष्ठेत्* ।

इति विष्मूत्रोत्सर्गविधानम् ।

* उदसवासा उच्यते इदं विहितमेवम् । इत्यादिभिरुच्यते पाठः ।

अथ शीचम् ।

तत्र दक्षः ।

शीचे यज्ञः सदा कार्यः शीचमूलो द्विजोत्तमः ।

शीचाचारविहीनस्य समस्ता निष्कलाः क्रियाः ॥

देवलः ।

धर्मविद्विषं हस्तमधः शीचे न योजयेत् ।

तथैव वामहस्तेन नामेरुद्धं न शोधयेत् ॥

तत्र देवतागृहहस्तमीकमूषकोत्तरादि(वर्जितां) ऋद्धिनां ऋदसुद्धृतो-
दकं चादाय वाग्यत उदसुद्धो दिवा शीचं कुर्यात् रात्रौ चेह-
द्विणामुखः तदप्युदपात्रं मलमूत्रोत्सर्जनसमये हस्ते न धार्यम् ।

यदाह गौतमः ।

करस्थोदकपात्रस्तु विण्मूत्रं कुरुते यदि ।

तज्जलं मूत्रसदृशं सुरापानेन तत्समम् ॥ इति ।

स्रुतंख्यादिकमाह शौद्रकः ।

एका तु ऋत्तिका लिङ्गे तिस्रः सव्यकरे ऋदः ।

करद्वये ऋद्वयं स्यान्मृत्प्रमाणमथोच्यते ॥

भार्द्रामलकमात्रा च मूत्रशीचे तु ऋत्तिका ।

मूत्रान्तु द्विगु(षं)णा शुक्ले मैथुने त्रिगुणा भवेत् ॥

लिङ्गशीचमिदं प्रोक्तं गुदशीचमथोच्यते ।

पञ्चापाने ऋदः चेप्याः करे वामे दश स्मृताः ॥

हस्तयोः सप्त दातव्याः पत्नीने

अर्धप्रसृतिमात्रा स्वात्तदधीन्तु ततः परम् ॥
 गुदश्रीचमिति प्रोक्तं पादश्रीचमयोच्यते ।
 एकेकं पादयोर्दद्यात्स्योर्लिङ्गश्रीचवत् ॥
 एतच्छौचं सृष्टस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
 त्रिगुणं स्वाहनस्थानां यतीनां स्वास्तुगुणम् ॥
 यहिवाविहितं श्रीचं तदर्धं निशि कौर्णितम् ।
 तदर्धमातुरे प्रोक्तमातुरस्वार्धमध्वनि ॥
 स्त्रीशूद्रयोरर्धमानं श्रीचं प्रोक्तं मनीषिभिः ।
 स्त्रीशूद्रादेरज्ञानानां बालानां चोपनीतिनाम् ।
 गन्धलेपक्षयकरं श्रीचं कुर्यान्न संख्यया ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि ।

सृष्टीतशिश्रुतोत्थाय सृष्टिरभ्युदृतैर्जलैः ।
 गन्धलेपक्षयकरं श्रीचं कुर्यादतन्द्रितः ॥

अथ गन्धलेपक्षयकरं श्रीचं सर्व्ववर्णाश्रयिणां साधारणम् । सृष्ट-
 स्थानियमस्तु अदृष्टार्थं इति विज्ञानेश्वरः ।

लिङ्गश्रीचं पुरा कार्य्यं गुदश्रीचं ततः स्मृतम् ।

इति वचनालिङ्गश्रीचानन्तरं गुदश्रीचं कर्त्तव्यम् ।

गङ्गातोयेन क्लृप्तेन सृष्टारैश्च नगोपमैः ।

आसृत्वोराचरन् श्रीचं भावदृष्टो न शुभ्यति ॥

इति स्मृतेर्भावशुद्धिरप्यपेक्षिता ।

तथाच व्याघ्रपादः ।

श्रीचन्तु द्विविधं प्रोक्तं वाघ्रमाध्यन्तरं तथा ॥

मृज्जलाभ्यां कृतं वाङ्मं भावशुचिस्तथान्तरम् ॥
 अचोक्तसंख्यानियमातिक्रमे प्रायश्चित्तमुक्तं कृतिरद्वावस्थाम् ।
 गायत्र्यष्टमत्रयैव प्राणायामत्रयं तथा ।
 प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं नियमातिक्रमे सति ॥ इति ।
 ऋषिद्विष्टुस्मरणमेवोक्तम् । अनुदकमूत्रकरणे तु सचेलं ज्ञानं
 व्याहृतिहोमश्चेति प्रायश्चित्तद्वयमिति प्रयोगपारिजाते उक्तम् ।
 तत आचमनात् प्राक् वामभागे गण्डूयान् क्षिपेत् । तदुक्त-
 माचारदीपे ।
 मूत्रे पुरीषे भुक्तवन्ते रेतःप्रस्रवणे तथा ।
 चतुरष्टद्विषड्द्वयष्टगण्डूयैः शुध्यते क्रमात् ॥
 पुरतः सर्वदेवाश्च दक्षिणे पितरस्तथा ।
 ऋषयः पृष्ठतः (सर्वे) तस्माद्दामे गण्डूयसुतद्वजेत् ॥ इति ।
 इति श्रीचविधानम् ।

अथाचमनविधिः ।

तत्र योगीश्वरः ।

अन्तर्जातु* शुची देये उपविष्ट उदङ्मुखः ।

प्राग्वा ब्राह्मणे तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्थयेत् ॥

* अन्तर्जातु जातुर्जाते इत्यौ क्लृप्तेति शेषः । तथाच शरीतः—अन्तर्जातुर्जातौ क्लृप्ता
 पिरयो इहोच विवेदिति । अन्तौ इत्यौ इहोच इति । वाग्भटादीमानामित्युक्तं च ईमानामि-
 त्युक्तौ मूलादपः सन्नेषु यथाविधि । इति शरीरशुद्धेः ।

ऋनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यथं करस्य च ।

प्रजापतिपिष्टब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥

इमध्ये त्वग्नितीर्थं तेन च प्रतिग्रहं कुर्व्यत् । दक्षिणहस्तमध्ये
प्राणस्याग्नेयं तीर्थम् । आग्नेयेन प्रतिगृह्णीयादिति वशिष्ठोक्तेः ।

संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा दक्षिणेन तु ।

मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठे (तु) द्वे शेषेषाचमनं चरेत् ॥

त्रैवमिति कर्त्तव्यता ।

आसने प्राङ्मुख उदङ्मुखो वीपविश्य प्रकृतिस्यं फेनबुद्बुदादि-
द्विहितमगुण्यमुदकं संहताङ्गुलिना दक्षिणकरेणादाय अङ्गुष्ठकनि-
ष्ठके मुक्ता शेषं वीक्षितं ब्राह्मणेण प्राजापत्येन देवेन वा तीर्थेन
त्रिसप्ततुर्वाः पिबेत् । न पत्रेण ।

कायत्रैदशिकाभ्याश्च न पत्रेण कदाचन ।

इति मनूक्तेः । ततः ।

त्रिः प्राश्यापो द्विरङ्गुष्ठं मुखमेतान्युपसृशेत् ।

एत्यादि वचनादपः पीत्वा हस्तौ प्रक्षाल्य ओष्ठावन्तः सङ्कोच्य
संहताङ्गुष्ठमूलेन अलोमकेन मुखं द्विः प्रसृज्य ततो हस्तौ प्रन्त्रज्य
संहताङ्गुलिभिर्मुखं सकृदवसृज्य हस्तौ प्रक्षाल्य पादौ शिरसाभ्यु-
क्षेत् वा ।

ततः संहताभिस्त्रिस्रभिरङ्गुलीभिरास्रमलोमकदेशे सृष्ट्वा हस्तौ
प्रक्षाल्य अङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां त्राणं सृष्ट्वा अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां चक्षुषी

५ • चतुर्वेति भाष्येहापेचवा विकल्पः । न च सूयसाधे कलनागौरवापत्तेः । इति
ब्रह्मन्दनः ।

श्रोत्रे च स्पृशेत् । अङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां नाभिम् । तलेन हृदयम् ।
सर्वाङ्गुलिभिः शिरो बाहुमूले च स्पृशेत् । सर्वत्र मध्येहस्ताभ्या-
मपः स्पृशेत् ।

इदं मुख्याचमनम् । अत्राशक्ती तु चिरपः पीत्वा हस्तौ प्रक्षाल्य
मुखं प्रमृज्य खान्द्युपस्पृशेत् । अत्राशक्ती च त्रिः पीत्वा हस्तौ
प्रक्षाल्य श्रो(त्र)े स्पृशेत् ।

अथ पीराणाचमनम् । सङ्ग्रहे ।

केशवादिभिः पीत्वा हाभ्यां प्रक्षालयेत्करी ।

हाभ्यामोष्ठौ च संमृज्य हाभ्यामुष्णार्जयेत्ततः ॥

तथा त्वेकेन मूर्धानं ततः सङ्घर्षणादिभिः ।

जङ्घीठनासाक्षिकर्णाभ्युरःस्नान्बकान् स्पृशेत् ।

एवमाचमनङ्गत्वा साक्षान्वारायणो भवेत् ॥

अथाचमनधर्माः ।

अत्रिः ।

ताम्बपात्रस्त्रितैर्वापि तथा तोयाशयस्थितैः ।

कुर्वीताचमनं विप्रस्ततः खानि समालभेत् ।

तद्वत्तामे तु कुर्वीत पात्राधानोदकेन च ॥

तथा ।

ताम्बोपस्पृशेद्दिग्रो यावद्दामेन न स्पृशेत् ।

दामे हि हादशादित्या वरुणस्त्रिदशेश्वरः ॥

• पात्रधारादकेन च इति पात्रपात्रोदकेन च इति च छ-ग-पुस्तकयोः पाठौ ।

वर्षन्ते सर्वदा यस्मात्तस्माद्दामिन संस्पृशेत् ।
शूद्राङ्गुलीसु नाचामेवैकपाश्याङ्गुलीरपि ।
तथैवाव्रतहस्तेन नापरिज्ञातहस्ततः ॥

अव्रतोऽनुपनीतः ।

स्नानमाचमनं ह्येवं भोजनं देवतार्चनम् ।
ग्रीढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पिब्यत्पर्णम् ॥

तल्लक्षणमाह हारीतः ।

आसनारूढपादसु आ(म्बोर्वा)गुनोर्जङ्घयोस्ताद्या ।
कृतावसकृधिको* यस्य ग्रीढपादः सु उच्यते ॥ इति ।

मनुः ।

कांस्थेनायसपात्रेषु त्रयुसौसकपित्तलैः ।
आचान्तः शतकृत्वोऽपि न कदाचन शुष्यति ॥
भार्द्रवासा जलान्तःस्त्रः शुष्कवस्त्रो वह्निःस्थितः ।
आचामेद्विपरीतशेदशुचित्वमवाप्नुयात् ॥
पादशेषं पीतशेषं ग्रीचशेषञ्च यज्जलम् ।
तज्जलं रुधिरैस्तुष्यं पर्यग्निकरणं विना ॥

पर्यग्निकरणमपि सति सम्भवे द्रष्टम् ।

उदकपरिमाणमाह योगीश्वरः ।

हृत्कण्ठतालुगामिसु यथासंख्यं द्विजातयः ।
शुधेरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

अन्ततः अन्तेन तालुना सृष्टाभिरित्थः# ।

अथ श्रीचाचमनम् ।

पाराशरः ।

देव्याः पादैस्त्रिभिः पीत्वा अब्लिङ्गैर्नवधा सृशेत् ।

पुनर्व्याङ्गुलिगायत्र्या शिरोमन्त्रैर्द्विधा सृशेत् ॥ इति ।

अब्लिङ्गैरापोहिष्ठा इत्यादिभिस्त्रिभिः श्रुतिपादैः ।

यः करोति प्रयत्नेन श्रौतमाचमनं द्विजः ।

अशुद्धात्मापि पापिष्ठः स पूतो नात्र संशयः ॥ इति ।

प्रकारान्तरेणापि । आश्वलायनः ।

दक्षिण उपवीथीपविश्य हस्तावनिज्य त्विराचामेत् । द्विः

परिसृज्य सकृदुपसृश्य शिरसश्चुषी नासिके श्रोत्रे हृदय-

मालम्ब्य सव्यं पाणिपादं प्रोक्षति । यच्छिरसश्चुषी नासिके

श्रोत्रे हृदयमालभते तेन अथर्व्याङ्गिरसो ब्राह्मणा(नी)निति-

हासान् पुराणानि गाथा नाराशंसीः प्रीणातीति ।

सन्ध्यादौ ब्रह्मयज्ञे च होत्रे देवार्चने तथा ।

श्रौतमेतद्विज्ञैः कार्यमिति बौधायनोऽब्रवीत् ॥

पौराणमथवा आर्त्तं श्रौतमाचमनं तथा ।

तत्तत्कार्येण कुर्वीत यथेष्टं वा विधीयते ॥

अथाचमननिमित्तानि ।

तत्र हारीतः ।

• अन्ततः शोष्ठ्यान्ते इति आर्त्ताः । तदेव समीचीनं अन्तमाह ।

स्त्रीशूद्रोच्छिष्टाभिभाषणे मूत्रपुरीषोक्तगर्दभे देवतामभि-
गन्तुकाम आचामेत् ।

यमः ।

उत्तीर्थोदकमाचामेदवतीर्थं तथैव च । इति ।

वृहस्पतिः ।

अधोवायुसमुत्सर्गं आक्रन्दे क्रोधसम्भवे ।

मार्जारमूषकस्पर्शं ग्रहासेऽनृतभाषणे ।

निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्मं कुर्वन्नुपसृशेत् ॥ इति ।

ःप 'वोऽपि ।

विप्रो विप्रेण संसृष्ट उच्छिष्टेन कदाचन ।

आचम्यैव तु शुभः स्यादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥

मनुरपि ।

उच्छिष्टेन च संसृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।

अनिधायैव तद्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥

आचामेच्चर्वणे नित्यं भुक्त्वा ताम्बूलचर्वणम् ।

शोष्ठौ विलोम(शौ)कौ सृष्ट्वा वासो विपरिधाय च ॥ इति ।

अथ हिराचमननिमित्तानि ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

ज्ञात्वा पीत्वा क्षुते क्षुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसृषेत् ।

आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ॥

आचारदीपेऽपि यमः ।

भोजने हृदये दाने उच्चारेऽथ प्रतिग्रहे ।
 सन्धान्याम्बुपानेषु पूर्व्वं पश्चाद्द्विराचमेत् ॥
 उदकाभावे असामर्थ्ये च दक्षिणं कर्णे सृशेत् ।
 तदाह वृहस्पतिः ।

निमित्तेष्वे(व)षु सर्व्वेषु दक्षिणं श्रवणं सृशेत् ।
 चादित्या वसवो रुद्रा वायुरग्निश्च धर्मराट् ।
 विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति वै यतः ॥

अत्र हेतुमाह पराशरः ।

प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
 विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्तीति मनोर्मतम् ॥ इति ।
 आचमनप्रसङ्गात् सपवित्राचमने विशेषः कथ्यते ।

मार्कण्डेयः ।

सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।
 नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्ज्जयेत् ॥

सपवित्रत्वं दक्षिणहस्तस्य ज्ञेयम् ॥ सव्ये तु त्रिप्रभृतिक्षुर्या धार्याः ।
 तदाह कात्यायनः ।

सव्ये पाणौ क्षुर्यान् कृत्वा दक्षिणे सपवित्रकः । इति ।

गोभिलः ।

उभयत्र स्थितैर्दोः समाचामति षो द्विजः ।

सोमपानफलं (तस्य) सोऽपि भुङ्क्ता यत्रफलं शर्मन् ॥ इति ।

हारीतोऽत्र विशेषमाह ।

अध्यापसव्यौ कुर्व्वीत सपवित्री करो बुधः ।

यन्विर्यस्य पवित्रस्य न तेनानमयं करिद् ॥ इति ।

तथा ।

प्रथमं लक्षयेत्पर्व द्वितीयन्तु न लक्षयेत् ।

इयोसु पर्वेषोर्मध्ये पवित्रं धारयेद्बुधः ॥

तत्रक्षणात्तदा कात्यायनः ।

अनन्तर्गभि(ष)तं* सायं कौशं द्विदलसिच च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥

विज्ञेयतः पवित्रलक्षणं स्मृत्यन्तरे ।

इन्द्रकुलं मूलतः कुर्याद्दृष्ट्यन्विकारकुलस्तथा ।

चतुरङ्गुलमयं स्वात्पवित्रस्य च लक्षणम् ॥

प्रणवेन पवित्रमन्त्रिकरणसुक्तं तत्रैव ।

तारेण कुर्याद्दृष्ट्यन्विन्तु पवित्रस्य विचक्षणः ।

तारः प्रणवः ।

हारोतः ।

ज्ञाने दाने ज्ञपे ज्ञोमे ज्ञाध्याये पिबतर्पणे ।

अशून्यन्तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः ॥

चन्द्रिकायां यमः ।

करे कण्ठे शिखायाञ्च कर्णयोश्चभयोरपि ।

पवित्रधारको यश्च न स पापेन लिप्यते ॥ इति ।

१ अथकर्माः संताननर्गसुक्तं—तथाच श्रीगणः ।

अनन्तलक्षणी यी तु कुशौ प्रादेशलक्षितौ ।

अनन्तलक्षितौ धारो यौ पवित्राभिधानयोः ॥

अनन्तर्गर्भितमित्युक्तपविचासम्भवे मनुः ।

द्वौ दर्भौ दक्षिणे हस्ते सव्ये त्रीनासने सक्तत् ।

उपवीते शिखायाञ्च पादयोसु सक्तसक्तत् ॥ इति ।

अथ प्रसङ्गात् कुशग्रहणविधिः कथ्यते । अष्टधा विभक्तस्याङ्गो
द्वितीये भागे अर्चिर्भूत्वा पूर्वोत्तरासुखः सन्नोङ्कारेण कुशान् स्पृष्ट्वा ।
विरिञ्चिना सहोत्पन्न परनेष्ठिनिसर्गज ।

गुद सर्वाणि पापानि (मम) कुश स्वस्तिकरो भव ॥

इति मन्त्रमुक्त्वा दर्भान् सक्तच्छित्त्वा समुद्धरेत् । दर्भान् स्वय-
माहरेत् ।

सक्तुहे ।

समित्युष्यकुशादीनि* ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् ।

शूद्राहृतैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन् व्रजत्यघः ॥

अथ विशेषमाह कात्यायनः ।

मासे नभस्वेऽमावास्या तस्यां दर्भैश्चयो मतः ।

अयातयामास्ते दर्भा नियोज्याः(च) स्युः पुनः पुनः ॥

शङ्कः ।

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्वा ब्राह्मणो गौर्भुताशनः ।

अयातयामान्धेतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

* आदिपदेन दूर्वादिर्षयश्च । उत्तरार्धादिदं ज्ञायते । सस्य आहरणान्तो ब्राह्मण-
अश्विवैश्याहृतैः कर्मकरेण दर्भो नेति । सचपुष्पादिनादी तु क्रयक्रीतदोषोऽपि न । सच-
पुष्पादिनादी तु क्रयक्रीतमपीत्येते ॥ इति वचनात् ।

वर्ज्यमाह हारीतः ।

पथि दर्भाधितौ दर्भा ये दर्भा यन्नभूमिषु ।
 स्तरांसनपिच्छेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत् ॥
 ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृत्तर्पणे ।
 हता मूत्रपुरीषाभ्यां तेषां त्यागो विधीयते ॥

देवलः ।

अपूता गर्भिता चापच्छेदिता नखैः ।
 काथिता अग्निदग्धाश्च कुशा वर्ज्याः प्रयत्नतः ॥

सुश्रुतः ।

कुशाः काशा उशीराश्च यवा दूर्वाश्च बल्लजाः ।
 गोवालमुञ्चौ कुन्दाश्च पूर्वाभावे परः परः ॥

सशत्रुपवित्रलक्षणमाह प्रचेताः ।

द्विमूलमेकतः कुर्याद्द्वयोरधं तथैकतः ।
 शल्यं ह्यङ्गुलं प्रोक्तं शत्रुरेकाङ्गुलो भवेत् ॥
 वतुरङ्गुलमधं स्यात् पवित्रस्येति लक्षणम् ।
 वक्रायुधं यथा विष्णोर्ह्रस्वापि त्रिशूलकम् ।
 श्वायुधं यथेन्द्रस्य एवं विप्रकरे कुशः ॥ इति ।
 इत्याचमनविधानम् ।

अथ दन्तधावनविधिः ।

तत्र दन्तः ।

सुखे पश्यति नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।

तदारुकाष्ठं शुष्कं वा भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

विष्णुः ।

कण्टकिचौरहृत्तोयं दादशाङ्गुलमत्रयम् ।

कनिष्ठिकाद्यत् स्यूतं पूर्वार्द्धकृतकूर्चकम् ॥

सस्यदुग्धरघूताश्च कदम्बो लोधचम्पको ।

बदरीति द्रुमाद्यैते प्रोक्ता दन्तप्रधानैः ॥

अथ विधिप्रमाणं प्रातानयः ।

सदुम्बरेण वाक्त्रिंशदर्यां मधुरस्तरः ।

कदम्बेन महालक्ष्मीरान्धेषारोग्यमेव च ॥

अपामार्गाद्विरोगत्वं स्त्रीवश्यञ्च प्रियङ्गुभिः ।

अपामार्गे सख्यसिद्धिर्नभूके च दृढा मतिः ।

आरोग्यं कर्षिकारेण कारञ्जेन रणे अयः ॥

• शोधकस्य काष्ठार्द्धेनमात्रसम्बन्धाव्ययैदिति गीष्मयोगेन इति काष्ठाः ।

† पूर्वार्द्धकृतताद्यम् ।

‡ कर्षिकपुराणे तु ।

कद्वरेण कदम्बच कारञ्जच तथा षटः ।

तिमिकी वैद्यशुद्धच आद्यनिम्बी तथैव च ॥

अपामार्गच विश्वच अर्कचोदुम्बरसया ।

एते प्रप्रोक्ताः कथिता दन्तधावनकर्षणं ॥ इति ।

गर्गः ।

दशाङ्गुलन्तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।

षष्ठाङ्गुलन्तु वैश्यानां शूद्राणां सप्तशतितम् ।

चतुरङ्गुलमानेन नारीणां विधिरुच्यते ॥

शास्त्रलायनसु ।

वितस्तिमात्रमुद्दिष्टं दन्तकाष्ठं द्विजन्तानाम् ।

स्त्रीशूद्रयोस्तद्वर्षं स्यान्नातिशुष्कं न जम्बुमत् ॥ इति ।

तथाच परिभाषे विकल्पः ।

काष्ठग्रहणमन्त्रसु ।

आयुर्वलं यशो वर्धः प्रजाः पशवस्तृणि च ।

ब्रह्म प्रजाश्च मिधाश्च त्वं नो (दि)क्षेहि वनस्यते ॥

इति विष्णुक्तः ।

काष्ठ(भक्षण)वर्ज्यमन्त्रसु ।

अन्नादाय व्यूहध्वम् सोमो राजानमागमत् ।

स मे मुखं प्रमार्शति यशसा च भर्गव च ॥

इति कात्यायनोक्तः । ततस्तेन काष्ठेन जिह्वासुविष्य वाष्ठं

प्रक्षाल्य नैर्ऋत्यां दिशि उत्सृजेत् ।

अत्र वर्ज्यकाष्ठानि ।

मार्कण्डेयः ।

कोविदारयमीतासन्नेषातकविभीतकान् ।

वर्जयेद्दन्तकाष्ठे च शुम्भुखं कसुकं तथा ॥

अुत्वर्यसारे ।

आसने शयने यानि पादुके दन्तधावने ।
 पालाशाश्लथकौ वर्णौ सर्व्वकुक्षितकर्णेषु ॥
 अलामे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तिथौ तथा* ।
 अषां हादशगण्डूषैर्विदध्याहन्तधावनम्† ॥
 यद्वा दृष्यपणीदन्तेन मध्यमानामिकाङ्गुष्ठानामन्धतमेन
 धावयेत् ।

अथ निषिद्धतिथयः ।

चतुर्दशष्टमीदर्शपूर्णिमासंक्रमेषु च ।
 नन्दासु च नवम्याश्च दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ॥
 उत्पत्तौ च विपत्तौ च मैथुने दन्तधावने ।
 अभ्यङ्गे ह्युदधिस्राने तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ॥
 तथा ।

श्राद्धे यज्ञे च नियमे तथा प्रोषितभर्तृका ।
 रजस्वला सूतिका च वर्जयेदन्तधावनम् ॥
 अत्रापवादः सङ्ग्रहे ।

रजस्वला चतुर्थेऽङ्गि सूतिका दशमेऽहनि ।
 मरीचिः ।

नाद्यादजीर्णवमथुश्वासकासज्वरादिभिः ।
 पुरोदयाद्रवेसुवद्यान्नोदितेऽस्तमिते रवौ ॥
 नाद्यान्न भक्षयेदन्तकाष्ठमिति शेषः ।

* प्रतिषिद्धदिने तथा इति बहुषु निषेधेषु पाठः ।

† मुखशुद्धिर्धिधीयते इति आशाः पठन्ति ।

तीर्थप्राप्तौ वचनादन्यदापि भवति ।

यसः ।

श्राद्धे जन्मदिने, चैव विवाहेऽजीर्णदूषिते ।

व्रते चैवोपवासे च वर्जयेद्दन्तधावनम् ॥

इति दन्तधावनविधानम् ।

अथ क्षेत्रप्रसाधनादिमाङ्गलविधिः ।

श्लोके ।

स्नातकसः ततः कुर्यात् पुमान् क्षेत्रप्रसाधनम् ।

आदर्शाङ्गनमाङ्गलानि दूर्वाद्यालानि भूतानि च ॥

ब्राह्मेऽपि ।

स्वमाज्जानं हृते पश्येदयदीर्घेऽश्विरजीविताम् ।

प्रातःस्नानं ततः कुर्यात्क्षेत्रेऽपि यथोदितम् ।

सन्ध्यां वापि तथा कुर्यादङ्गमुच्य यत्नतः ॥ इति ।

• चापान्तश्च इति चाङ्गलतत्त्वे पाठः ।

† माङ्गलान्याह नारदः—

शोकेऽदिनसङ्ख्यान्वटी ब्राह्मणां गौरुतामनः ।

द्विरथं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽमः ॥

वतीनां दमनस्यैव सङ्गमं भाषयं तथा ।

सुध्याः पूषते जितं तस्मात् पश्येत गित्यमः ॥ इति ।

अथ यज्ञोपवीतविधिः ।

तत्र ।

उपवीतं सदा धार्यमिति कात्यायनोऽब्रवीत् ।

अनुरपि ।

सदोपवीतिना भाव्यं सदा ब्रह्मिष्ठेन च ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥

अथुः ।

चिह्नदूर्ध्वतङ्कायं तन्मुचयमधोवृतम् ।

चिह्नं (चो)त्पवीतं स्वात्तस्रौको प्रन्विरिष्यते ॥

उर्ध्वतं दक्षिणं करदूर्ध्वं सत्त्वा वसितमित्यर्थः* ।

वशिष्ठः ।

नामेरूर्ध्वमनायुषमधो नामेस्तापःशयः ।

तस्मान्नाभिसमं कुर्यादुपवीतं विचक्ष्वः ॥ इति ।

कात्यायनसु ।

पृष्ठवंशे च नाभ्याश्च धृतं यद्विन्दते कटिम् ।

तद्वार्थमुपवीतं स्वात्ता(तो)तिसम्बं न चोच्छ्रितम् ॥ इ

अथ विशेषमाह स एव ।

कार्पासमुपवीतं स्वादिप्रस्रोर्ध्वतं चिह्नम् ।

अथ सूत्रमयं राज्ञो वैश्याश्चाविकमुच्यते ॥ इति ।

* ऊर्ध्वतमकारमाह संवदकात्:—

करेण दक्षिणोर्ध्वं कतेन चिह्नोच्छ्रितम् ।

वसितं प्राङ्मुखैः सूत्रं प्राञ्चे ऊर्ध्वतं धृतम् ॥ इति ।

उत्सृज्य देवतः ।

कार्पासश्चैमजोवासश्चपश्चात्पादिकम् ।

यथा(सदा)सम्भवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥ इति ।

सुमा अतस्त्री अतस्त्री आदुम्भं सुमा इत्यमरसिंहिकेः । वल्कं
वल्कलं वृक्षत्वक् तन्मन्त्रमित्यर्थः । असम्भवत इति सप्तम्यास्तसिद्धा-
देयः मुख्यासम्भवे इत्यर्थः । तत्कारणप्रकारस्तु ।

शुचौ देये शुचिः सूत्रं संहताङ्गुलिमूलके ।

चावेद्य पश्चत्वा तन्निशुषीकृत्य यजतः ॥

इत्यादिभोक्तः ।

भाचारप्रदीपे ।

यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रेण नवतान्तावन् । इति ।

तन्तुदेवतास्तु ।

ॐ(अ)कारबाग्निनामी च सोमः पिच्छप्रजापती ।

वायुः सूर्यः सर्वदेवा इत्याहुः सर्वदेवताः ॥

शुशुः ।

यज्ञोपवीते हे धार्ये त्रीते आर्से च कर्मणि ।

वज्राभावे द्वितीयं स्वादेकञ्च प्रथमात्रमी ॥

तथा ।

उपवीतं वटोरेकां हे तथैतरयोः ज्ञूते । इति ।

सूत्रान्तरपि ।

ब्रह्मचारिण एकन्तु ज्ञानप्रश्नति तद्वयम् ।

द्वितीयं चोच्चरोयं स्वाहवाभावे द्वितीयकम् ॥

वस्त्राभावे द्वितीयकमिति पुनर्वचनम् ।

उपाप्ते तु प्रतिनिधौ मुख्योऽर्थो लभ्यते यदि ।

तत्र मुख्यमनादृत्य मौषिमेव समाप्यते ॥

इति न्यायस्य बाधार्थम् । तथाच उत्तरीयाभावदशायामेव तस्मानुक्तत्वं तस्मात्ते तु पूर्वोद्धृतयज्ञोपवीतमेव । तेनोत्तरीयमपि तदा धार्यमेवेत्याशयः ।

तथा ।

धारयेन्नित्यमेतानि नवसंस्थानि वै द्विजः ।

तत्परिधानञ्च यज्ञोपवीतमिति* मन्त्रेण कार्यम् । अत्र पूर्वं पश्चाच्चमनं कार्यम् ।

मलापकर्षणस्नाने गात्राभ्यङ्गे तथैव च ।

ब्रह्मसूत्रं पृथक् कुर्यादन्यथा नरकं व्रजेत् ॥

इति स्मृतेः । उक्तादन्यत्र कदापि नोत्तारयेत् । यद्युत्तारयेत्तदा मन्त्रपूर्वकमन्यत् परिदध्यात् ।

मन्त्रम्यस्तोपवीतं यद्योत्तरेत्स्वादाचन ।

मोहाद्विजस्तादुद्धृत्य पुनर्मन्त्रेण धारयेत् ॥

इति गालवोक्तेः । एवमन्यदृतमपि न दध्यात् । तदुक्तं रुद्रहे ।

उपानही च वासञ्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।

उपवीतमलङ्कारं स्नानं करकमेव च ॥

* यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं इत्यस्मिन्संज्ञां पुरस्तात् ।

आयुष्मन्तं प्रतिस्तु च एवं यज्ञोपवीतं वचनम् । तेजः ॥ इति ।

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अशु प्राखेद्दिनशानि धृत्वा चान्यानि मन्त्रतः ॥ इति ॥

तथा देवसः ।

सावित्र्या दशकत्वोऽग्निर्मन्त्रिताभिस्तदुच्येत् ।

विच्छिन्नं वायुधोक्तं मुक्ता निर्मितमुत्सृजेत् ॥

इति तत्रप्रतिपत्तिः ।

इति यज्ञोपवीतविधानम् ।

अथ शिखाबन्धः ।

तत्र व्यासः ।

सृज्योद्धारश्च गायत्रीं निबन्धो विच्छिन्नां ततः ।

पुनराचम्य हृदयं बाहू स्तम्भौ च संस्पृशेत् ॥

तत्र बन्धनं शिरसो दक्षिणभागे कार्यम् ।

गायत्र्या तु शिखां बद्धा नैर्ऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः ।

पश्चात्तु जूटिकां बद्धा ततः कर्णं समाचरेत् ॥

इति वचनात्* ।

• ब्रह्म शिखाबन्धनम्—

ब्रह्मपाशोत्सृज्यादि शिखाशीतानि च ।

विश्वोर्गामसहस्रेण शिखाबन्धं करीष्येत् ॥

नन्दानु सकला देवा ब्रह्मविन्दमहेनराः ।

तिष्ठन्वाचसा सज्जोः शिखातुलं करीष्येत् ॥ इति ।

अथ प्राणायामः ।

तत्र ऋत्विजः ।

ब्रह्मासनं नियन्मासं स्मृत्वा (चार्वा)चर्वादिकं मतः ।

स सप्तोक्षितद्वयैनी प्राणायामं समभ्यसेत् ॥

प्रचवस्थात्प्रतिबुता सावित्रीं मिरसा सह ।

त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

योगियाश्चवक्त्राः ।

कुम्भकः पूरको रै(चः)चः प्राणायामस्त्रिलक्षः ।

पूरकः पूरणं वायोः कुम्भकः स्थापनं क्वचित् ॥

वह्निर्निःसारणं तस्य रैचकः परिकीर्तितः ।

दक्षिणे रैचयेहायुं वामेनापूरितोदरः ॥

कुम्भेन धारयेन्नित्यं प्राणायामं विदुर्बुधाः ।

अङ्गुष्ठेन पुटं धाञ्च नासाया दक्षिणं पुनः ॥

कनिष्ठानामिकाभ्याञ्च वामं प्राणस्य सकृद्दे ।

अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यान्तु ऋग्वेदि-सामगायनेः ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु धाञ्चं सर्वैरथर्वभिः ॥

ग्रन्थोऽत्र विद्येयमाह ।

दक्षिणे रैचकं कुर्वाहामेनापूर्थ्य चोदरम् ।

कुम्भकेन जपं कुर्वाप्राणायामस्य लक्षणम् ॥ इति ।

सप्त व्याहृतयः प्रोक्ताः प्राणायामे तु नित्यशः ।

भूर्भुवः स्वर्गर्जनस्तपः सत्यं तथैव च ॥

प्रत्योहारसमावृत्तं तथा तत्कवितुः परम् ।

ओमापो ज्योतिरित्येतच्छिरः पञ्चाग्रयोजयेत् ।
त्रिरावर्त्तनयोगात् प्राणायामस्तु शब्दितः ॥

अथ विश्वेषः स्मृत्यन्तरे ।

ॐकारस्य ऋषिर्ब्रह्मा देवोऽग्निस्तस्य कथ्यते ।
गायत्री च भवेच्छब्दो नियोगः सर्व्वकर्म्मसु ॥

त्रिरात्रन्तु प्रयोक्तव्य आरभ्य सर्व्वकर्म्मेषाम् ।

व्याहृतीनास्तु सर्वांसामार्षश्चैव प्रजापतेः ॥

गायत्रुष्णिगनुष्टुप् च वृहती त्रिष्टुबेव च ।

पंक्तिश्च जयती चैव हृन्दांस्त्र्येतानि सप्त वै ॥

अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो वृहस्पतिरपांपतिः ।

इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः ॥

प्राणस्य यमने चैव विनियोग उदाहृतः ।

सविता देवता यस्या मुखमग्नित्रयात्मकम् ॥

विश्वामित्र ऋषिश्छन्दो गायत्री सा विशिष्यते ।

जपहोमोपनयने विनियोगो विधीयते ॥

ओमापो ज्योतिरित्येष मन्त्रो वै तैत्तिरीयके ।

तस्य प्रजापतेरार्षं हृन्दोहीनं यजुर्यतः ॥

ब्रह्माग्निवायुसूर्याश्च देवताः समुदाहृताः ।

प्राणस्य यमने चैव विनियोगः प्रकीर्तितः ॥ इति ।

व्यासः ।

नित्ये देवार्चने होमे सन्धायां श्रावणार्कषि ।

ज्ञाने दाने तथा ध्याने प्राणायामास्त्रयस्त्रयः ॥

आचारप्रदीपेऽपि ।

हौ हौ प्रातश्च मध्याह्ने त्रिस्त्रिः सन्ध्याद्वयेऽर्चने ।

वेङ्गदेवे भोजनान्ते प्राणायामास्तु षोडश ॥

एतत्फलमाह याज्ञवल्क्यः ।

यद्विप्रः कुर्वते पापं मनसा कर्मैवा गिरा ।

त्रिकालसन्ध्याकरणाप्राणायामैर्बर्षोद्धति ॥

मनुः ।

दहन्ते धायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।

तथेन्द्रियाणां दहन्ते दोषाः प्राणस्य संयमात् ॥

इति प्राणायामविधानम् ।

अथ प्रातःस्नानविधिः ।

तत्र योगियाज्ञवल्क्याः ।

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थमृच्छययोः ।

यतस्त्रिषवर्षं प्रोक्तं सकृच्च ब्रह्मचारिणः ॥

ब्रह्मचारिणः सकृत्स्नानमग्रतविषयम् ।

स्नायात्प्रातश्च मध्याह्ने ब्रह्मचारी तथा मृच्छी ।

इति विष्णुस्मृतौः ।

मार्कण्डेयः ।

अस्नातस्य क्रियाः सर्वा भवन्तीहाफला यतः ।

प्रातः समाचरेत्स्नानं तच्च नित्यमिति स्मृतम् ॥

प्रातःस्नानशुषा उक्ताः स्कान्दे ।

शुषा दश स्नानपरस्य नित्यं
रूपञ्च तेजश्च बलञ्च शौर्यम् ।
आयुष्यमारोग्यमलोलुपत्वं
दुःस्वप्ननाशश्च तपश्च मीघा ॥ इति ।

दशः ।

अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ।
स्त्रवत्येव दिवा रात्रौ (सदा तस्य) प्रातःस्नानं विशोधनम् ।
प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टफलं हि तत् ॥

दृष्टं मलापकर्षादि अदृष्टं प्रत्यवायपरीहारादि ।

अशक्तस्य तु ।

सप्ताहं प्रातरस्नायी द्विजः शुद्धत्वमाप्नुयात् ।
तस्माच्छुद्धत्वशुद्धार्थं रविवारे समाचरेत् ॥

कात्यायनः ।

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।
दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेतदमन्त्रवत् ॥

अथ सर्वाद्या मन्त्रनिषेधः किन्तु मन्त्रबाहुल्यनिषेधः ।

गृहेऽपि च द्विजातीनां मन्त्रवत्स्नानमिष्यते ।
विधिलोपं न ते कुर्युः सामर्थ्ये सति कर्हिचित् ॥

इति जैमिनिस्मृतेः ।

अल्पत्वाद्धोमकानस्य बहुत्वात्स्नानकर्षणः ।

प्रातर्न तनुयात्स्नानं होमलोपो विगर्हितः ॥

इति कात्यायनोक्तिलिङ्गाच्च ।

वशिष्टः ।

प्रातः सङ्केपतः स्नानं शौचार्थन्तु तद्विध्यते ।

मन्त्रैस्तु विधिनिष्पाद्यं मध्याह्ने (तु) स्यात् सविस्तरम् ।

अत्र प्रातःशब्देन-उदयात्प्राक्तनासतस्तौ नाद्य उच्यन्ते ।

अरुणकिरणप्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् ।

इति बौधायनोक्तेः ।

व्यासः ।

स्नानन्तु द्विविधं प्रोक्तं सुख्यगौणप्रभेदतः ।

तयोस्तु वारुणं सुख्यं तत्पुनः षड्विधं स्मृतम् ॥

जलनिष्पाद्यं वारुणम् ।

नित्यं नैमित्तिकं कास्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढा स्नानं प्रकीर्त्तितम् ॥

तत्र प्रातःस्नानं नित्यम् ।

प्रातः समाचरेत् स्नानं तच्च नित्यमिति स्मृतम् ।

इति मार्कण्डेयोक्तेः ।

चन्द्रसूर्योपरागादौ सूतकादौ च यत् स्नानं तन्नैमित्तिकम् ।

गृध्र(भास)वायसमाङ्गारखरोद्गृध्रानशूकरान् ।

अनैध्यानि च संसृज्य सवासा जलमाविशेत् ॥

इत्याद्यपि नैमित्तिकमेव ।

पुण्येऽर्के जम्बूनक्षत्रे व्यतीपाते च वैष्टौ ।

अमायाश्च नदीस्नानं पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥

इत्याद्युक्तं ज्ञानं काम्यम् ।

धर्मक्रियां कर्तुं यत् पूर्वज्ञानं तत् क्रियाङ्गम् ।

मलापकर्षणं नाम ज्ञानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।

मलापकर्षणायैव प्रवृत्तिस्तत्र नाम्यथा ॥

इत्याद्युक्तं ज्ञानं मलापकर्षणम् ।

प्रसङ्गादभ्यङ्गे निषिद्धास्तिथयः कथ्यन्ते ।

गर्गः ।

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां रविसंक्रमे ।

द्वादश्यां सप्तमीषष्ठीसौलस्यर्षं विवर्जयेत् ॥

तथा ।

षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी पक्षद्वयचतुर्दशी ।

अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे क्षुरे भगे ॥

अत्र यथाक्रमं द्रष्टव्यम् ।

प्रचेतासु ।

सार्धपं गन्धतैलञ्च यत्तैलं पुष्यवासितम् ।

अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन ॥

१) वारविशेषेष्वपि अभ्यङ्गनिषेधो दृश्यते—तथाच ज्योतिषम् ।

समापः कीर्तिरन्यायधर्मं निधनमेव च ।

आराग्य सर्वकामानिरभ्यङ्गे भास्करादिषु ॥

अस्य प्रतिप्रसवोऽपि तत्रैव ।

रवौ पुष्यं बुधो दृश्यां भूमिं भूमिजवासरं ।

शुक्रो च सोमस्य दशमौषदांशोपश्रान्तये ॥ अति ।

तैलाभ्यङ्गनिषेधे तु तिलतैलं निषिध्यते ।
अभ्यङ्गस्य निषेधे तु सार्षपादेरपीष्यते ॥

व्यासः ।

तथा दर्शं च सप्तम्यां संक्रान्तौ च रवेर्दिने ।
चन्द्रसूर्योपरोगे च ज्ञानमामलकैस्त्वजेत् ।
यत्तु तौर्धादिषु ज्ञानं क्रियाज्ञानं तद्दीरितम् ॥

ज्ञानमात्राद्यत्र फलं तत् क्रियाज्ञानमित्यर्थः ।

अथ गौणज्ञानं विविच्यते ।

तत्र योगियाज्ञवस्त्राः ।

मान्द्रं भीमं तथान्नेयं वायव्यं दिव्यमिव च ।

वारुणं मानसञ्चैव सप्त ज्ञानान्यनुक्रमात् ॥

अत्र गौणमध्ये मुख्यस्य वारुणस्योपादानं दृष्टान्तार्थम् ।
सामर्थ्यं सति वारुणं मुख्यम् । एवमापदि इमानीत्यर्थः ।
जाबालिरपि ।

असामर्थ्याच्छरीरस्य देशकालाद्यपेक्षया ।

मन्द्रज्ञानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

आपोहिष्ठादिभिर्मान्द्रं नृदालम्बञ्च# पार्थिवम् ।

आग्नेयं भस्मना[†] ज्ञानं वायव्यं रजसा गवामृग्ः ॥

अग्निः सातपवर्षाभिः ज्ञानं तद्दिव्यमुच्यते ।

• नृदालम्बो गङ्गामृगिवातिलकरूपः ।

† भस्मना संकृतभस्मना इति अन्वोवाङ्गिणः ।

‡ गारभः (अत) ज्ञतमिति आङ्गिरसत्वे पाठः ।

वारुणश्चावगाह्यश्च मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥ इति ।

अशिरस्त्वावगाहाशक्तौ जाबालिः ।

अशिरस्कं भवेत् ज्ञानं ज्ञानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ।

आर्द्धेण वाससा वापि मार्जनं कापिलं विदुः* ॥

नृचाभिमन्त्रितैस्तोयैः प्रोक्षयेन्मूर्ध्नि सर्व्वतः ।

अगुक्त्यमिदं ज्ञानं सर्व्वपापहरं नृणाम् ॥

शक्न आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठाघमर्षणम् ।

एतैस्तु पञ्चभिर्मन्त्रैर्गर्मन्त्रज्ञानं तदुच्यते ॥ इति ।

अथ मन्त्राणां समुच्चयो विकल्पो वा शक्त्याद्यपेक्षया योग्यः ।

ज्ञानञ्च एकेन अनेकेन वा वाससा कार्य्यम् ।

एकेन वाससा ज्ञायाद्वाभ्यामनियमः स्मृतः ।

बहुभिश्च प्रतीषेधः ज्ञाने फलमभीष्टताम् ॥

इति विष्णुक्तेः ।

नैकवासाः क्रियां कुर्यात् ज्ञानकर्म्म विना क्वचित् ।

इति च ।

अन्यत्रापि ।

अस्पृश्यस्पर्शने चैव वार्त्तायां पुत्रजन्मनि ।

एतद्विवाससा कार्य्यमन्यत्रैकेन वाससा ॥ इति ।

तथा ।

* शैबिकं मार्जनं स्मृतम् इति आत्मानं पाठः ।

† एभिश्चतुर्भिर्दशाचैर्मन्त्रैर्ज्ञानद्रुपाह्वयम् । इति आत्मानं पाठः च एव समीचीनः जन्माणां पञ्चसङ्ख्यात्वात् ।

न नम्नो नान्यदीयेन नाद्रेण न सूच्या ग्रथितेन न विक्रितेन
च वाससा आयादित्याचारतिलके ।

जाबालिः ।

स्त्रोतसोऽभिमुखो मज्जेद्यत्रापः प्रवहन्ति वै ।
स्यावरेषु च सर्वेषु आदित्याभिमुखस्ताथा ॥

सङ्ग्रहेऽपि ।

स्त्रोतसोऽभिमुखः आयात्कार्जने चाघमर्षणे ।
अन्यत्रार्कमुखो रात्रौ प्राप्सुखोऽर्कमुखोऽपि वा ।
सन्ध्यामुखसु सन्ध्यायां ज्ञानं कुर्वीत यत्नतः ॥ इति ।

आपस्तम्बः ।

प्रवाहाभिमुखं ज्ञानमृक्त्वामाथर्ववेदिनाम् ।
आदित्याभिमुखं ज्ञानं याजुषस्य सदैव हि ॥

अतएव सूर्याभिमुखो निमज्जेदिति वाजसनेयिज्ञानसूत्रम् । तदपि
स्यावरविषयमिति केचित् । निमज्जनमात्रं सूर्याभिमुखं तदमन्त्रं
ज्ञानन्तु प्रवाहाभिमुखं तच्च समन्वकमित्यन्ये । आपस्तम्बानामपि
सूर्याभिमुखं ज्ञानम् ।

तथाच धर्मप्रश्ने द्वितीयाध्याये ।

शनैरपोऽभ्यवेयादनभिघ्नन्नभिमुख आदित्यमुदकमुपसृशे-
दिति सर्व्वत्रोदकस्पर्शनविधिरिति ।

यत्तु तत्रैव प्रथमाध्याये सशिरोऽवमज्जनमसु वर्ज्येदस्तमिति च
ज्ञानमिति सशिरःज्ञानं निषिद्धं तत् ज्ञातकविषयमित्युल्लङ्घनकार-
उक्तवान् ।

इति ।

सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत कृतं चेन्निष्फलं भवेत्* ॥

इत्यत्रिवचनं तत्समुद्रगाव्यतिरिक्तसुद्रनदोविषयम् ।

गङ्गादिसरितः सर्वाः शु(भाः)ष्वाः सर्व्वेऽत्र सर्व्वदा ।

इति विशेषोक्तेः ।

अत्र विशेषो वामनपुराणे ।

निषिच्य ती(रं)रे कुशपिङ्गुलानि

पूर्व्वोत्तराश्राणि मृदं न्यसेत् ।

प्रक्षाल्य पादौ च मुखञ्च कण्ठे

यज्ञोपवीतञ्च जलं पिबेच्चिः ॥

कण्ठे यज्ञोपवीतमित्येतद्वचनं कण्ठाश्रांत्तार्थमित्येतदर्थम् । तथाच
निवीतं कृत्वा प्रक्षालयेदित्यर्थः ।

कराभ्यां धारयेद्दर्भान् शिखाबन्धं विधाय च ।

प्राणायामांस्तथा कुर्यात् कालज्ञानं यथाविधि ॥ इति ।

कालज्ञानम् अथ ब्रह्मणो द्वितीये परार्धे इत्यादि ।

उत्तमन्तु नदीस्नानं तद्भागि मध्यमं स्मृतम् ।

कूपे स्नानन्तु सामान्यं भास्वस्नानकृतं वृथा ॥

आश्रितकतत्त्वे तु ।

यद्यद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्ज्जयित्वा समुद्रनाम् ॥ इति ।

इत्यत्र निवेदनं च दृश्यते । अन्यत्र च मासपर्यायः ।

पत्रिः ।

स्नानं रजकतीर्थे च भोजनं गणिकागृहे ।
 ये कुर्वन्ति द्विजन् मोहात्ते यान्ति निरयं परम् ॥
 नमो नारायणायैति सप्तवारं जपन् ब्रजेत् ।
 नाभिमात्रे जले स्थित्वा कृत्वा केशान् द्विधा द्विजः ॥
 निरुध्य कर्णौ नासाञ्च त्रिःकृत्वो मज्जनं ततः ।
 स्नाने दक्षिणतः कार्य्या अक्षकासु प्रयत्नतः ॥
 सजीवपिण्डकैश्चैव मन्यैश्च भयतः सदा ।
 द्विराचम्याभिषेकस्तु कुर्यादष्टाक्षरेण तु* ।
 अन्तर्जले जपेन्मन्त्रस्त्रिकृत्वस्याघमर्षणम् ॥

अमर्षणम् ऋतं च सत्यं चेति सूक्तम् ।

द्वुपदां* वा त्रिराहृत्य आयं गौरितिः वा ऋचम् ।

प्राणायामं सशिरस्त्रं जलेऽन्तस्त्रिजपेत्तथा ।

आवत्तयेद्वा प्रणवं क्षरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥ इति ।

प्राघमर्षणे षट्पक्षा वाजसनेयिविषयाः । तस्मिन्ने तथाविधानात् ।

प्राश्वलायनस्नानविधिस्तदुक्तं पारिशिष्टे ।

* द्विराचम्याभिषेकस्तु कार्य्या अष्टाक्षरेण तु । अत्रमेव पाठः समीचीनः, कर्तृपदस्य
 शान्त्वात् । सो नमो नारायणाय इत्यात्मकेन ।

द्वुपदादिव सुसुधागः स्त्रिजः स्नानो(तो) मन्त्रादिव ।

पूत पवित्रेणैवाज्यमापः सन्त्यनु मेनसः ॥ १०७. १०८. वजुः ।

आय गौः शुभ्ररक्तमौदसदस्यातर पुरः ।

पितर च प्रथन् स्वः ॥ १७. ६८. वजुः ।

प्रातः सह गोमयेन कुर्यात्शुद्धा मध्यन्दिने सायं शुद्धाभि-
रङ्गिः । न प्रातः स्नानात् प्राक् सन्ध्यामुपासीत । प्रातः
प्रातरुत्सृष्टं गोमयमन्तरिक्षस्थं संगृह्य भूमिष्ठं बोपर्यधत्
संश्लिष्टं तीर्थमेत्य धीतपाणिपादमुखं चाचम्य सन्ध्योक्तवदा-
न्नाभ्युक्षणादि सर्वं कृत्वा हिराचम्य संयतप्राणः सङ्कल्प्य
गोमयं वीक्षितमादाय सव्ये पाणौ कृत्वा व्याघ्रतिभिस्त्रिधा
विभज्य दक्षिणं भागं प्रणवेन दिक्षु विन्यस्य उत्तरं तीर्थे
क्षिप्या मध्यमं मा नः स्तोत्रेः इत्यृचाऽभिमन्त्र्य गन्धहारा-
मित्यनेन^१ मूर्धादिसर्वाङ्गमालिप्य प्राञ्जलिर्वक्ष्यं हिरण्य-
मृङ्गमिति वाभ्यांः प्रसन्नाजे वृहदर्चा इति सूक्तेन च^२
प्रार्थ्य या प्रवत इत्येतया तीर्थमभिसृज्य चवगाह्य ज्ञातो वै

मा नः स्तोत्रे तुभ्ये मा न चायुषि मा नो गोषु मा नो वनेषु गौरिषः ।
मा नो वीरान् वद भूमिनी वधौर्द्विचक्राः सदसि त्वा इवामहे ॥ १६७. १६म. वजुः ।
गन्धहारां दुराचर्यां नित्यपुष्टां करीषिषीम् ।
ईशरीं सन्वेभृतानां त्वानिहोपश्रवे श्रियम ॥
हिरण्यमृङ्गोऽसौ यस्य पादा नमोजया चपर इन्द्र चासीत् ।
ईषा इदस्य हविरण्णमायन् शो चर्मन्तं प्रथमो बध्यतिष्ठत् ॥ १६७. २०म. वजुः ।
ईर्मानासः क्षिप्रकमध्यमासः संमूर्धासो दिव्यासो जन्माः । .
इन्द्रा इव त्रेविधो यतन्ते यदाक्षिपु दिव्यमज्जमनाः ॥ ८५. २१म. वजुः ।
वृषभाजि वृहदर्चागर्भोरं वृषप्रियं वक्ष्णाय नृणाव ।
वि द्यौ कथान् जमितेन चर्षोपक्षिरे वृषर्षो र्थ्याय ॥ ३म. ८५. १. २४. ॥

द्विराचम्य मार्जयेदम्बयो यन्मध्वभिरित्वाभिः* आपो-
 द्विष्टेति नवभिः । अथ तीर्थमङ्गुष्ठेन इमं मे गङ्गे इत्युचा-
 त्त्रिः प्रदक्षिणाम्मलोच्य प्रकाशपृष्ठमग्नोऽधमर्षणसूक्तं* त्रि-
 रावर्ष्यं निमज्जोश्मज्ज आदित्यमालोक्य इदं शक्यत्वाद् आप्नुत्य
 पाणिभ्यां शङ्खसुद्रयोदकमादाय मूर्ध्नि सुखे वाह्नोरुरसि
 चात्मानं गायत्र्या अभिविष्य स्वं नो अग्ने वरुणस्य विहा-
 नितिः‡ हाभ्यां तरत्स मन्दौ धावतीति§ सूक्तेन च पुनः
 पुनः स्नावात् मूर्ध्नि चाभिविषेत् । तद्विष्णोः॥ अन्वेरसायो

- अग्नौ यन्मध्वभिर्जामनो अधरोयताम् । इष्टतौर्नपुना पयः ॥ १ ॥
 अपुयां उपस्ये यामिवां स्येः सङ् । ता नो हिनन्वधरम् ॥ २ ॥
 अपो देवीरुपह्वये यत्र गावः पिबन्ति नः । सिन्धुः कर्षे इविः ॥ ३ ॥
 अप्सुत्तरमृतमपु मिवजमपासुत प्रशक्ये । देवा भवतु वाजिनः ॥ ४ ॥
 अपु मे सोम! अन्नवौदनविन्वानि मिवजा । अग्निं च विप्रशशुवनापय विप्रमिवजोः ॥ ५ ॥
 आपः इषीम मेषजं वरुणं तन्वे मम । ज्योक् च स्ये ह्ये ॥ ६ ॥
 उदसापः प्रवहत यत् किं च दुरितं मयि । यथाहमभिदुद्रोह यथा श्रेय उताश्रतम् ॥ ७ ॥
 आपो अध्यान्वधारिणं रसेन समवकाङ्क्षि । पयस्मानप्र आगङ्क्षि सं मा मंछज वञ्चसा ॥ ८ ॥

१म. २१५. १६—२३५म् ।

- † अपमर्षणपृष्ठम् स्तं च सत्वं शैत्यादिकम् ।
 ‡ स्वं नो अग्ने वरुणस्य विशान् देवस्य ऋषो अवयासिसौष्टाः ।
 यन्निष्ठो नञ्जितमः शीघ्रुचानो विद्या वेवांसि प्रसुसुम्थास्यन् ॥ १म. २१५. यजुः ।
 स त्वं नो अग्नेऽवसो भवतो नैदिष्ठो अस्या उपसोव्युष्टी ।
 अवयस्य नो वरुणं ररावो वीङ्क्षि मूर्ध्नीकं सङ्घवी न एषि ॥ ४म. २१५. यजुः ।
 § तरत् स मन्दौ धावति धारा सुतस्यान्वसः । तरत् स मन्दौ धावति ॥
 || तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सुरयः । दिवौ च च्छराततम् ॥ ८म ५८५. १३५म् ।

अंसोः यत्किञ्चेदं वरुणदेव्ये जनः इत्येता ज(पितृ)पन्
स्रोतोऽभिसुखः सरिम्बु आयादन्यत्रादित्वाभिसुख इति ।

विद्याद्युद्देश्यज्ञानविषये बृहदाह्निके पैठीनुसिः ।

सिद्धतीर्थं प्रतिक्रतिङ्गत्वा कुशमयीं नरः ।

मज्जयेत्तु यमुद्दिश्य सोऽष्टमांशं फलं लभेत् ॥

पितरं मातरं वापि भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् ।

यमुद्दिश्य निमज्जेत सोऽष्टमांशं लभेत वै ॥

तत्र मन्त्रः ।

कुशोऽसि त्वं पवित्रोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।

त्वयि ज्ञाते स च ज्ञातो यस्येदं ब्रह्मिबन्धनम् ॥ इति ॥

मृतपितृादिविषये भृगुः ।

मातरं पितरं वापि भ्रातरं वा प्रमोतकम् ।

यमुद्दिश्य निमज्जेत अष्टमांशं लभेत सः ॥ इति ॥

वं ज्ञात्वा शालग्रामतीर्थेन ज्ञायात् ।

तदुक्तां स्कान्दे काशीखण्डे ।

पादोदकेन देवस्य हत्याकोटिसमन्विताः ।

शुध्यन्ति नात्र सन्देहस्तथा शङ्कोदकेन च ॥

यदत्यर्थं रहस्यन्तु पापमाचरितं (भवेत्) नृभिः ।

प्रायश्चित्तन्तु तस्यैकं शालग्रामशिलाजलम् ॥

● अग्रे रचा वो अंसः प्रतिया देव रीपनः । तपिष्ठे रजरोदह ॥ ७८. १५५. १५५५ ।

† यत्किञ्चेदं वरुण देव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्याचरामसि ।

अचिन्तो वृषव धर्मात्पुत्रोविम मा मलजादेनसो देव रीरिपः ॥

स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वकृतुषु दीक्षितः ।

शालग्रामशिलातोयैर्यौऽभिषेकं समाचरेत् ॥

पाप्मे माघमाहात्म्ये ।

गङ्गा गोदावरी रेवा नद्यो मुक्तिप्रदाश्च याः ।

निवसन्ति सतीर्थास्ताः शालग्रामशिलाजले ॥

ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ।

पद्मगव्यसङ्घस्तेषु प्राशितैः किं प्रयोजनम् ॥ इत्यादि ।

गौतमीयतन्त्रे स्नानप्रकरणे ।

शालग्रामशिलातोयं तुलसीदलमिश्रितम् ।

कृत्वा शङ्खं भ्रामयन्निर्दिक्षिपेन्नजमूर्धनि ॥

शालग्रामशिलातोयमपौत्वा यत्न मस्तके ।

प्रक्षेपणं प्रकुरुते ब्रह्महा स निगद्यते ॥

विष्णुपादोदकात् पूर्व्वं विप्रपादोदकं पिबेत् ।

विरुद्धमाचरन्मोहादात्महा स निगद्यते ॥

पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि(तीर्थानि) सर्वाणि सागरे ।

ससागराणि तीर्थानि पादे विप्रस्य दक्षिणे ।

ततः सङ्क्षेपतो देवात्मतुष्यांस्तर्पयेत्पितृन् ॥

अत्र विशेषो वायवीये ।

अमृतं समा श्लेयाः पुरतः केशविन्दवः ।

सुराविन्दुसमा श्लेयाः पृष्ठतः केशविन्दवः ॥

पिबन्ति शिरसो देवाः पिबन्ति पितरो मुखात् ।

मन्वतः सर्वगन्धर्वा अथस्ताम्रर्वाजन्तवः ॥

तस्मात्प्रायं न मृष्येत अम्बरेश करिष वा ।

केमान्दक्षिणतः कृत्वा जलमध्येन तर्पयेत् ॥ इति ।

पराशरः ।

नित्यं नैमित्तिकं काश्यं त्रिविधं ज्ञानमिष्यते ।

तर्पणन्तु भवेत्तस्य ह्यङ्गत्वेन प्रकीर्तितम् ॥०

मध्येन चोपवीतेन देवतानाञ्च तर्पणम् ।

पितृणामपस्येन मनुष्याणां निवीतिना ॥

विष्णुः ।

ज्ञातश्चाद्र्द्रवासा देवर्षिपितृतर्पणमन्त्र एव कुर्वीत तर्पणे

चाशुभ्यं करं कुर्यात् ।

तथाच योगियाज्ञवल्काः ।

अनामिकाधृतं हेम तर्ज्या रौप्यधारणम् ।

कनिष्ठिकाधृतं खड्गं ततस्तर्पणमाचरेत् ॥ इति ।

ज्ञानाङ्गतर्पणप्रकारस्तु आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

अथ साक्षताभिरग्निः प्राक्षुख उपवीती देवतीर्थेन व्याहृ-

तिभिर्व्यससमस्ताभिर्ब्रह्मादीन् देवान् सङ्कल्पस्तर्पयित्वा

अथोदङ्मुखो निवीती सयवाभिरग्निः प्राजापत्येन तीर्थेन

ऋषींस्ताभिर्व्याहृतिभिर्द्विर्द्विस्तर्पयित्वा अथ दक्षिणामुखः

प्राचीनावीती पितृतीर्थेन सतिताभिरग्निर्व्याहृतिभिरेव

सोमः पितृमान् यमोऽङ्गिरा अङ्गिरस्त्रानग्निः क्रव्यवाहन-

दत्वादींस्त्रिस्तर्पयेत् । एतत् ज्ञानाङ्गतर्पणम् । अथ

तीरमेव दक्षिणामुखः प्राचीनावीती "वे वे वासवकुक्षे

जाता”* इति वस्त्रं निष्पीड्य उपवीत्यप उपसृश्येति । इदं
तर्पणं येषां शाखिनां सूत्रे नास्ति तैरपि कार्यम् । पारम्पर्य-
मविरोधि यदिति वचनात् सर्वोपसंहारन्यायाच्च ।

अत्र कर्मणि जलेनैव जर्द्वुपुण्ड्रं कार्यम् ।

तदाह विष्णुः ।

जलस्थेन हि कर्तव्यं जलेनैवोर्द्वुपुण्ड्रकम् ।

यतः शून्यललाटेन कृतं तन्निष्फलं भवेत् ॥ इति ।

अथ यस्मत्तर्पणमाह आश्वलायनः ।

ज्ञानाङ्गतर्पणं कृत्वा यस्मिन्ने जलमाहरेत् ।

तन्मन्त्रस्तु ।

यन्मया दूषितं तोयं शरीरमलसञ्चयात् ।

तद्दोषपरिहारार्थं यस्मिन्ने तर्पयाम्यहम् ॥ इति ॥

अत्रोदकं वहिः क्षिपेत् सदाचारात् प्रकरणाच्च ।

शङ्कोऽन्यथाह ।

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत्सृष्ट्यत्विति क्रमात् ।

जलाञ्जलित्रयं दद्यादेतत्सङ्क्षेपतर्पणम् ॥

इदमशक्तस्य ज्ञेयं सङ्क्षेपशब्दश्रवणात् ।

अत्र विशेषमाह श्रीनकः ।

असृष्टस्यर्शने वान्ते अशुपाते क्षुरे भगे ।

ज्ञानं नैमित्तिकं कार्यं दैवपित्राविवर्जितम् ॥

* अत्रोदका गोपित्री मृताः । ते त्वयन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडकोदकम् ॥

उद्धृतेरुदकेः स्नातो न कुर्व्यादन्यदा पुनः ।

स्नानाङ्गं तर्पणं विद्वांस्ततोऽन्यत्र न ज्ञापयेत् ॥ इति ।

अथ विशेषमाह देवलः ।

अलामे देवखातानां सरितां सरसां तथा ।

उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानमाचरेत् ॥

पारक्ये सर्वसत्त्वोद्देशेनानुत्सृष्टे ।

अथः ।

मार्गान्तरा नदीप्राप्ती स्नानादि परपारतः ।

अर्वाक्तीरे सरस्वत्या एष मार्गगतो विधिः ॥

इदमपि अर्वाक्तीरे तीर्थविशेषाभावे द्रष्टव्यमिति त्रिस्वखीयेतौ ।

गृहे स्नानप्रकारमाह व्यासः ।

शीतास्त्वपो निषिञ्चैव* मन्त्रसम्भारसंभृताः ।

गृहेऽपि शस्यते स्नानं तद्धीनमफलं भवेत् ॥

गृहे चेत्तदमन्त्रवदिति मन्त्रबाहुल्यनिषेधार्थमित्युक्तमेव ।

अथमाह कात्यायनः ।

इमं देवा असपन्नं*भापोहिष्ठा इति त्रयः† ॥

* निषिञ्चैव इति चाङ्गकतस्त्वे पाठः ।

† इमं देवा असपन्नं सुबन्धं सङ्गते चक्राय सङ्गते ज्यैष्ठ्याय सङ्गते ज्ञानराज्यावेन्द्रस्येन्द्रि-
याय । इममसुष्यं पुष्यमसुष्यं पुष्यमस्यै विद्म एष वोऽसौ राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणाणां
इत्यादि । १० अ. १८ न. वसुः ।

भापोहिष्ठा मयोभुवना न ऊर्जे दधातव ।

सङ्घरथाव चक्षसे ॥ ११ अ. ५० न. वसुः ।

इदमापः# श्रुत्वा देवीं कृत्वा पदादिषु यथा च ॥

इति सप्त, सभारा मन्त्रोभयादयः । इदम् नद्यादिस्नानाग्रहस्य
श्रेयम् ।

यत्तु षट्त्रिंशत् ।

आपः स्वभावतो भिक्षाः किं पुनर्वह्निसंयुताः ।

तेन सन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्येन वारिणा ॥

इत्येतस्य प्राधान्यकथनं तदातुरविषयम् । उष्योदकं त्वातुरस्येति
विशेषकृतेः ।

स्नातस्य वह्नितप्तेन तथैव परवारिणा ।

शरीरशुद्धिर्भवति न तु स्नानफलं भवेत् ॥

इति शङ्केन निषिद्धतया तस्योक्तत्वात् ।

श्री यः शिवतमो रसकस्य भाजयतेषु नः ।

उग्रतीरिव मातरः ॥ ११५. ५१५. यत्तुः ।

तथा चर नमाम श्री यस्य चयाय जिन्वथ ।

आपो जनयथा च नः ॥ ११५. ५२५. यत्तुः ।

इदमापः प्रवृत्तावर्षं च मलं च यत् ।

यथाभिदुग्धोद्गतं यथा श्रेपे चभीदचम् ।

आपो मा तस्मादेतसः पयमानस्य तुच्छतु ॥ ११५. १०५. यत्तुः ।

अत्रां देवीर(भौ)भित्तये आपो भवन्तु पीतये ।

अथारभिसवन्तु नः ॥ ११५. १२५. अथर्वम् ।

कृपदादिषु मन्त्रैः १८४ इत्ये प्रहर्षितः ।

स्नानफलं वैषम्यं आयुर्वेदीयं तु मयस्येव ।

उष्यान्वगावः कायस्य परिविकी वद्यावदः ।

तेनैव चोपमासु स्य वचनं केशवचनं ॥ इति शमीनेः ।

अथ विशेषमाह बृहस्पतुः ।

सृते जन्मनि संक्रान्ती आद्ये जन्मदिने तथा ।

असृष्टशस्त्रार्थने चैव न ज्ञायादुष्णवारिणा ॥ इति ।

तदेतत् सर्वमनातुरस्य नद्यादिसंज्ञावविषयम् ।

नद्याद्यभावे त्वाह यमः ।

नित्यं नैमित्तिकश्चैव क्रियाङ्गं मलकार्षणम् ।

तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः ॥

परोदकैः शीतोदकैरित्यर्थः ।

तथा ।

गृहज्ञाने न कुर्वीत मार्जनं चाघमर्षणम् ।

नान्तरा तर्पणं कुर्यात् पश्चादाचम्य शुध्यति ॥

गृहे ज्ञानं यदा कुर्यादस्त्रमूर्ध्नि परित्यजेत् ।

अधश्चायेन सम्प्रीच्य पाराशर्यवचो यथा ॥

पतिमत्स्त्रीविषये व्यासः ।

कुलस्त्री सशिखं ज्ञायादुक्तवे सति तैलतः ।

वारे वा पैलके कर्मण्यन्यदाकण्ठसंज्ञवा ॥ इति ।

इति गृहज्ञानविधानम् ।

अथ वस्त्रपरिधानविधिः ।

तत्र नाङ्गैर्भ्यस्तोयमुद्धरेदिति निषेधात् किञ्चित्कालं विलम्ब्य
मात्रसम्मार्जनं कार्यम् ।

शुष्कं शीर्षं कर्त्तव्यं तथा शुष्केण वाससा ।
 आतो नाङ्गानि संशुष्वात् पाणिना किन्तु वाससा ॥
 इति विश्वपुराणात् । •
 करेण नोन्मृजेद्वात्रं ज्ञानवस्त्रेण वा पुनः ।
 शुनोच्छिष्टं भवेद्वात्रं पुनः ज्ञानेन शुध्यति ॥
 इति च पारिजातोक्तेः ।

वस्त्रविषये मनुः ।

ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपते रत्नमुल्बणम् ।
 पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवदिष्यते ॥
 रत्नं धातुरत्नमुल्बणं निविडम्* । नीलं नीलीरत्नम् । मलवत
 कण्ठम् ।

मिताक्षरायाम् ।

नीलीरत्नं यदा वस्त्रं विप्रः स्वाङ्गेषु धारयेत् ।
 तन्तुसप्ततिसंख्याके स षषेक्षरके ध्रुवम् ॥

स्कान्देऽपि ।

नीलीरत्नान्तु यद्वस्त्रं दूरतस्तद्विवर्जयेत् ।
 स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे शयनीये न दुष्यति ॥
 मृते भर्त्तरि या नारी नीलीवस्त्रान्तु धारयेत् ।
 भर्त्ता तु नरकं याति सा नारी तदनन्तरम् ।
 कम्बले पट्टे हस्त्रे च नीलीदोषो न विद्यते ॥

इति कम्बलादौ प्रतिप्रसवः ।

* चत्वाररत्नविषयमिति आचार्यः ।

शुभम् ।

अधोतं कारुधोतञ्च पूर्वोद्युर्धोतमेव च ।
 अप्सु यत्पीडितं वस्त्रं तच्छाण्यं सर्वथा द्विजैः ॥
 अष्टहस्तं नवं श्वेतं सदृशं नान्यधारितम् ।
 अहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम् ॥

योगीश्वरः ।

आत्वेवं वाससी धौते अक्षिणे परिधाय च ।
 प्रक्षाण्योरुं सदात्रिंशद्दहस्तीं प्रक्षाण्येत्ततः ॥
 ईषद्वीतं नवं श्वेतं सदृशं य(न्म)त्र धारितम् ।
 अहतं* तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम् ॥ इति ।

तथा ।

अहतं यन्त्रनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयम्भुवा ।
 शस्तं तस्माद्गुलीकेषु तावत्कालं न सर्वदा ॥ इति ।

इमः ।

एकवस्तो न भुञ्जीत न कुर्याद्देवतार्चनम् ।
 न कुर्यात्पितृकर्मणि होमं दानं तथा जपम् ॥ इति ।

तथा ।

आजानुभूलं वस्त्रं स्यात्पञ्चकच्छन्तु धारयेत् ।
 तद्यूनमधिकशैव सर्वकर्मसु महितम् ॥
 कुचिद्वये तथा पृष्ठे नामो द्वौ परिकीर्त्सितौ ।
 वस्त्रस्य धारणं यच्च पञ्चकच्छन्तु तद्विदुः ॥

* चापतमिति व्यानाः पठन्ति ।

यद्वा ।

कक्षां नाभौ तथा पृष्ठे कच्छत्रयमुदाहृतम् ।
 कच्छत्रयसमाकुतो यो विप्रः स शुचिः स्मृतः ॥
 एककच्छो द्विकच्छलु मुक्ताकच्छस्थैव च ।
 एकवाक्सा अवासाश्च नम्बः पञ्चविधः स्मृतः ॥

वसुतस्तु शुष्कवस्त्रत्वमेव कार्यम् ।

प्रागयमुदगग्रं वा धौतं वासः प्रसारयेत् ।
 पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रक्षालनाच्छुचि ॥

पश्चिमदक्षिणायप्रसारणे पुनः प्रक्षालनविधानान्तथा न कार्यमिति
 भावः । अत्रायं दशा वृक्षवत् ।

शुष्काभादे गौतमः ।

सप्तवाताहतं वस्त्रं शुष्कव्यतिपादितम् ।
 आर्द्रञ्चापि द्विजातोनामाहतं गौतमादिभिः ॥
 धौताधौतं तथा दग्धं सन्धितं रजकाहतम् ।
 शकृन्मूत्राद्यसंसृष्टमाविकं चातसीभवम् ।
 पवित्रमिति विज्ञेयं सर्व्वकर्म्मस्त्रसंशयः ॥

इति पाप्ने । अतसोभवं क्षौमम् ।

नववस्त्रपरिधाने श्रौपतिः ।

मार्तण्डे च धनं (व्रणः) यशः शशधरे क्लेशः सदा भूमिजे
 वस्त्रं (वस्त्रे) लाभकरं बुधे सुरगुरौ विद्यागमः सम्पदः ।
 नानायोगरतिः प्रमोदवनिताश्रयादिलाभो भृगौ
 दीनः (दैत्यं) शाश्वतरोगवांश्च मनुजो धृत्वाम्बरं सूर्य्यजे ॥

तथा ।

दोहिसीषु करपञ्चकोऽखिमे
 चुरत्तरेऽपि च पुनर्व्यसुहये ।
 रैवतीषु वसुदैवते च मेः
 नव्यवस्त्रपरिधानमिष्यते ॥

नववस्त्रपरिधानं स्वसूत्रोक्तमन्त्रेण कार्यम् । वासन्ध्रचोपानहृत्त-
 पूर्व्याणि चेन्नन्व इति कात्यायनोक्तेः ।

श्राताप्तयोऽपि ।

परिधाय नवं वास उत्तरीयञ्च मन्त्रतः ।
 हिरा(च)चामेद्विजो वस्त्रे धौते विपरिधाय च ॥

द्वितीयवस्त्राभावे कात्यायनः ।

एकं चेत्पूर्व्यस्त्रोत्तरवर्गेण प्रच्छादयतीति ।

जातूकर्णः ।

अभावशेद्वितीयस्य वस्त्रचौरं तदा भवेत् ।
 द्वाङ्गुलं चाङ्गुलं वापि चतुरङ्गुलमेव वा ।
 सूत्रं वस्त्राकृतिं कुर्व्याप्तेन स्यादुत्तरीयकम् ॥

इदमुत्तरीयं यन्प्रोपवीतेन सह योज्यम् । अजिनं वासो वा दक्षि-
 षत उपनीय दक्षिणं बाहुमुद्धरते अवधत्ते सव्यमित्यापस्तम्बोक्तेः ।

अत्र विशेषः सहृष्टे ।

• इलाचिन्नास्त्रातिविश्राञ्जानुराधासु । वसुदैवते षणिशायाम् । शुक्ररं उत्तरायणे उत्तर-
 कृत्तुनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपदादिष्वथः ।

उत्तरीयं योगपट्टं तर्ज्यां रजतं तथा ।

न जोषत्पिढकैर्धार्थ्यं ज्येष्ठो वा विद्यते यदि ॥ इति ।

जीवत्पिढग्रजो नोत्तरीयं कुर्व्यादित्वत्रोत्तरीयं नोपरिवासोमात्रं
किन्तु सप्तम्यपरिमण्डलं वस्त्रमुत्तरीयं कुर्व्यादिति जातूकर्ष्योक्तम् ।
अतएव तृतीयमुत्तरीयार्थे इति तृतीयमुपवीतं तत्स्थानापन्नमपि
निषिद्धम् । नववस्त्रमात्रं द्वितीयम् । तथा पादुकारोहणं चैव
इत्यादि वचनात्तदारोहणमपि न कार्यम् ॥

स्त्रिया विशेषः सङ्गहे ।

यत्र पुंसः सचेलं स्वात् स्नानं तत्र सुवासिनी ।

कुर्वीतैवाशिरःस्नानं शिरोरोगी जटी तथा ॥

रजोदोषनिमित्तादिस्नानं सशिरसं भवेत् ।

विधवायाः शिरःस्नानं सर्वदेव विधीयते ॥ इति ।

तथा ।

स्नानकृत्वा चार्द्रवस्त्रं त्वजेन्नद्यामधो द्विजः ।

गृहस्नानमथो कृत्वा विष्टजेदेतदूर्ध्वतः ।

अज्ञानादन्यथा कुर्वन् पुनः स्नानेन शुभ्यति ॥

ततस्तदार्द्रवस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य दशायां धृत्वा निष्पीडयेत् मध्याह्ने
चेत्तर्पणादूर्ध्वम् ।

इति वस्त्रपरिधानविधानम् ।

अथ तिलकधारणविधिः ।

पाराशरमाधवीये ।

जङ्घुपुण्ड्रविहीनस्य श्मशानसदृशं मुखम् ।

अवलोक्य मुखं तस्य ह्यादित्यमवलोकयेत् ॥ इति ।

ज्ञानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पित्रतर्पणम् ।

भस्मीभवति तत्सर्व्वमूर्द्धपुण्ड्रं विना कृतम् ॥

इति बृहन्नारदीयवचनेन तिलकाकरणे प्रत्यवायश्रवणात् तिलक-
वधिरावश्यकः ।

यत्तु ।

तिलकं सर्व्वदा कुर्याच्छ्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि ।

कर्त्ता वाप्यथवा भोक्ता न कुर्याच्छ्रावकर्मणि ॥ इति ।

तत्तिथ्येकपुण्ड्रनिषेधपरम् ।

जङ्घुञ्च तिलकं कुर्याद्देवे पित्रे च कर्मणि ।

निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा चैव त्रिपुण्ड्रकम् ॥

इति बृहत्पाराशरोक्तेः ।

तथा वासुदेवोपनिषदि ।

ॐ नमस्कृत्य भगवान्नारदः सर्व्वेश्वरं वासुदेवं पप्रच्छ भग-
वन्मूर्द्धपुण्ड्रविधिं द्रव्यमन्त्रस्थानादिसहितं मे ब्रूहीति नार-
देन पृष्टो भगवान् द्वितीयकण्डिकायां तद्विधिमाह ।

अथ गोपीचन्दनं नमस्कृत्य उद्धृत्य ।

गोपीचन्दन पापघ्नं विष्णुदेहसमुद्भव ।

चक्राङ्कित नमस्तुभ्यं धारणात्पुक्तिदां भव ॥

इति प्रार्थ्य इमं मे गङ्गेः इति जलमादाय विष्णोः कर्मिणिं
मर्हयेत् । ततः अतो देवा अबन्तु नः इत्येताभिर्विष्णुगायत्र्या च
त्रिवारमभिमन्त्र्य ।

शङ्खचक्रगदापाणि द्वारकानिलयाच्युत ।

गोविन्द पुण्डरीकाक्ष रक्ष मां शरणागतम् ॥

इति मां ध्यात्वा गृहस्थो ललाटादिषु द्वादशस्थानेषु अनामि(क्वा)-
काङ्कुष्या विष्णुगायत्र्या केशवादिभिर्द्वादशनामभिर्वा धारयेत् ।
ब्रह्मचारी वानप्रस्थो वा ललाटकण्ठहृदयबाहुमूलेषु यतिसु
तर्ज्या शिरोललाटकण्ठद्वयेषु धारयेदित्यादि ।

तथा तत्रैव चतुर्थकण्ठिकायां भस्मधारणमुक्तम् ।

अथ रात्रावग्निहोत्रभस्मना अग्नेर्भस्मासीद्विष्णुस्त्रीणि
पदानीतिः त्रिभिर्मन्त्रैरुद्बलनं कुर्याद्द्वय एवं विधिना गोपी-
चन्दनं धारयेद्द्वयस्वेतदधीते स सर्व्वेभ्यः पापेभ्यः पूतो भव-
तीति ।

भारते दानधर्मैः ।

* इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शतद्रु सोमि स च तापकस्या ।

असिक्वा मरुहधे विततयानौकीये शृणुष्या सुषीमया ॥

† विष्णुं कं वीर्याणि प्रबोधं वः पार्थिवानि विश्वमे रजांसि ।

यो अस्मभायदत्तं सधस्यं विश्वमापस्त्रेधोरगायः विश्वमे सा ॥ ५५. १८८. यजुः ।

‡ अतो देवा अबन्तु नः यतो विश्वर्षिचक्रमे ।

इधिव्याः सप्तधामनिः ॥ १८. २२४. १५४४ ॥

§ वीणि पदानि अचिनोः चाविः सन्ति गुहा परः ।

कवी स्रतस्य पतर्माभः अर्वाक् और्वेभ्यः परि ॥ ८८. ८४. २१४४ ॥

आङ्गवोतीरसंभूतां मृदं मूर्ध्ना विभर्त्ति यः ।
 विभर्त्ति रूपं सांऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥
 मूर्ध्ना खण्डेऽप्येवमेव पठितम् ।
 अह्नारदीयेऽपि ।

जङ्घपुच्छं यः करोति तुलसीमूलमृत्क्षया ।
 तत्रैव नेत्रं तस्य स्यान्मूर्ध्निन्दोर्विभृश्यात्कलाम् ॥
 अतसंहितायामपि ।

जङ्घपुच्छं मृदा कार्यं विप्रेण ब्रह्मवादिना ।
 उद्धृतासौति मन्त्रेण वैष्णवेन विशेषतः ॥ इति ।
 अक्षरकारविशेष उक्तः पाराशरमाधवोये ब्रह्माख्ये ।
 जङ्घपुच्छप्रमाणानि द्रव्याख्यङ्गुलिभेदतः ।
 वर्णानि मन्त्रान्देशांश्च प्रवक्ष्यामि फलानि च ॥
 पर्व्वताथे नदीतीरे मम क्षेत्रे विशेषतः ।
 सिन्धुतीरे च वल्मीके तुलसीमूलमाश्रिते ।
 मृद एतासु सङ्गाह्या वर्ज्जयेदन्यमृत्तिकाः ॥
 श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वंश्यकरं तथा ।
 श्रीकरं पीतमित्याहुर्वैष्णवं श्वेतमुच्यते ॥
 अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमायुष्करी भवेत् ।
 अनामिकाऽमृदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनी ॥

उद्धृतासि वराहेश्च कृष्णेन प्रतवाङ्गना ।

आरुह्य मन गात्राणि सुखं पाप प्रमाचय ॥

एतैरङ्गुलिभेदैस्तु कारयेन्न नखैः स्पृशेत् ।
 दर्भपाणिः प्रकुर्वीत भ्रू(भ्रू)मध्यास्तु प्रदीपवत् ॥
 श्रीकामः पुष्टिकामस्तु यथेच्छं तिलकं चरेत् ।
 नासामूलं समारभ्य वंशपत्रनिभं शुभम् ।
 वंशकामोऽहिजः कुर्यात्तिलकं चन्दनादिना ॥

आदिशब्दाङ्गुलतयसृदो यथाकालं ज्ञेयाः ।

तदुक्तं पारिजाते ।

स्नात्वा पुण्ड्रं सदा कुर्याद्भुत्वा चैव तु भस्मना ।
 देवानभ्यर्च्य गन्धेन जलमध्ये जलेन च ॥ इति ।

तथा ।

वर्त्तिदीपाकृतिं वापि वेणुपत्राकृतिं तथा ।
 पद्मस्य मुकुलाकारं तथैव कुमुदस्य च ॥
 मत्स्यकूर्माकृतिं वापि शङ्काकारमतः परम् ।
 दशाङ्गुलप्रमाणं तदुत्तमोत्तममुच्यते ।
 नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम् ॥
 षट् सप्त पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं त्रिविधं स्मृतम् ।
 चतुस्त्रिह्रस्त्रुलैः पुण्ड्रं कनिष्ठं त्रिविधं स्मृतम् ॥
 न पादुकस्थी नादर्शे न जले वावलोकायेत् ।
 न प्राहृतशिराः कुर्यात्तिलकं धर्मसाधनम् ॥

धर्मसाधनं कर्माङ्गम् ।

ललाटे केशवं विद्याभारायणसमथोदरे ।
 माधवं हृदि विन्यस्य गोविन्दं कण्ठकूपके ॥

विष्णुश्च दक्षिणे कुक्षौ तद्भुजे* मधुसूदनम् ।
 त्रिविक्रमं कर्णमूले वामकुक्षौ तु वामनम् ॥
 श्रीधरश्च हृषीकेशं वामयोर्बाहुकर्णयोः ।
 पद्मनाभं पृष्ठदेशे ककुभ्रं*हामोदरं स्मरेत् ।
 तत्रञ्चालिततोयञ्च वासुदेवं शिरो न्यसेत् ॥ इति ५

ॐ केशवाय नम इत्या(द्य)द्विरत्र प्रयोगः ।

आचारदीपेऽत्र विशेषः ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजस्योक्तं च्छ्रियस्य त्रिपुण्ड्रकम् ।
 अर्धचन्द्रन्तु वैश्यस्य वर्तुलं शूद्रजातिषु ।
 यद्वा समस्तजातीनामूर्ध्वपुण्ड्रं परं स्मृतम् ॥ इति ।

तत्रैव ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रं सदा कुर्यात्त्रिपुण्ड्रं भस्मना (सदा) तथा ।
 तिलकं वै द्विजः कुर्याच्चन्दनेन यदृच्छया ॥ इति ।
 अभ्यङ्गे स्तुतौ चैव विवाहे पुत्रजन्मनि ।
 माङ्गल्येषु च सर्बेषु न धार्यं गोपिचन्दनम् ॥

विवाहे देवविसर्जन(देवकोत्यापन)पथ्यन्तम् ।

विज्ञानसूत्रे तु भस्मनोर्ध्वपुण्ड्रमुक्तम् ।

भूतिः स्मेति भस्म गृहीत्वा ललाटहृदयबाहुकण्ठेषु
 आदित्यः सोमो नम इत्यूर्ध्वाग्रमालिष्येति ।
 वृत्तं वा चतुरस्रं वा बिन्दुमर्द्धेन्दुमेव वा ।

* तद्भुजे दक्षिणभुजे इत्यर्थः दक्षिणस्थेन प्रक्रान्तत्वात् ।

† ककुभ्रं ककुदि किभक्तिर्गोप आर्षः यद्यान्तकालने अर्धस्यासङ्गतेः । एवं शिर इत्यत्रापि ।

ललाटे यादृशं पुण्ड्रं लिखितं सितभस्मना ।

तादृशं भुजयोर्मूर्ध्नि स्ननयोश्चान्तरे लिखेत् ॥

इति पुरुषार्थप्रबोधप्रत्यङ्गतोक्तम् । अतएव अग्निहोत्रानन्त
याग्निर्कैरुद्रं पुण्ड्रं (क्रि)न्नियमाणं दृश्यते । ब्राह्मचारिभिर्बिन्द
कारश्च तेन यथाचारं व्यवस्थातव्यम् । येनास्य पितरो याता
इति मनुवचनात् ।

शाखां शिखाञ्च पुण्ड्रञ्च समयाचारमेव च ।

पूर्वैराचरितं कुर्यादन्यथा पतितो भवेत् ॥

इति विष्णुश्लेषः ।

तथा ।

शङ्खचक्राद्यङ्गनन्तु तुलसीदलभक्षणम् ।

यः कुर्यान्नियमं नित्यं स याति परमां गतिम् ॥ इति

शङ्खः ।

नान्यं देवं नमस्कुर्यान्नान्यं देवं समर्चयेत् ।

चक्राङ्कितः सदा तिष्ठेन्नङ्गः पाण्डुनन्दन ॥ इति ।

• स्कान्देऽपि काशीखण्डे ।

शङ्खचक्राङ्किततनुः शिरसा मञ्जरीधरः ।

गोपौचन्दनलिप्ताङ्गो दृष्टश्चेत्तदघं कुतः ॥

शिखा यज्ञोपवीतश्च त्रिपुण्ड्रश्चैव नित्यकम् ।

ब्राह्मणस्य तथैवेदं शङ्खचक्रादिधारणम् ॥ इति ।

• येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात् सतां मामं तेन गच्छन्न रिष्यति ॥

आश्वलायनस्तु ।

शिवकोश्वयोश्चिह्नं शूलचक्रादिकं द्विजः ।

न धारयेत मतिमान् वैदिको वर्त्मनि स्थितः ॥ इति ।

सर्वं सा(व)धारणमिति न्यायाहैदिकमात्रमार्गस्थितस्य निषेधा-
दिकतान्दिकोभयमार्गस्थितस्य भवत्येवेति सर्वमन्यथम् । अत्र
देवारविशेष आषाढमासविधाने द्रष्टव्यः ।

धारणप्रकारः सात्वतसंज्ञितायाम् ।

चक्रं पद्मं दक्षिणे तु गदां शङ्खञ्च कामतः ।

अष्टाक्षराङ्गितां मुद्रां सर्वस्थानेषु धारयेत् ।

हृदि पद्मं ललाटे च गदां शिरसि धारयेत् ॥

त्रिकाशसंज्ञितायां विशेषः ।

कुक्षौ चत्वारि चक्राणि पार्श्वे द्वे दक्षिणे तथा ॥

हृदि द्वयं तथा धार्यं स्तने द्वे दक्षिणे तथा ॥

चक्रे द्वे दक्षिणे बाह्वौ चक्रमेकं गले पुरः ।

तथा पश्चाद्दक्षिणं द्वे पार्श्वे दक्षिणे तथा ॥

पृष्ठादधस्तथा चैकं धार्यमेवं सुदर्शनम् ।

शङ्खद्वयं वामपार्श्वे स्तने वामे द्वयं तथा ।

वामबाह्वौ द्वयं धार्यमेकमेव गले तथा ॥

एकं पार्श्वे तथा धार्यं तथा पश्चाद्गलस्य च ।

पृष्ठमूले तथा चैकं हृदये चैकमेव च ॥

धार्यमेकं पाञ्चजन्यं शङ्खस्थानविदो विदुः ।

हृदि चैकं स्तने चैकं बाहुमूले द्वयं तथा ॥

धार्यं पद्मं दक्षभागे गदां वै वामतस्तथा ।
नारायणस्य मुद्रान्तु सर्वस्थानेषु धारयेत् ॥

इदं मुद्राधारणं वैष्णवविग्रयम् ।

उपवीतादिवह्यार्याः शङ्खचक्रगदादयः ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां वैष्णवत्वे न चान्यथा ॥

इति पञ्चरात्रोक्तेरिति दिक् ।

शैवेस्तु तिर्यक् पुण्ड्रमपि धार्यम् । तदुक्तं स्कान्दे ।
अग्निहोत्राग्निजं भस्म अग्निकार्योद्भवं तथा ।
श्रीपासनात्ममुत्पन्नं लक्षहोमोद्भवं तथा ॥
महारुद्राग्निजं भस्म रुद्रस्थानोद्भवं तथा ।
भस्मानि षड्विधान्याहुः सर्वपापहराणि च ॥
त्रैवर्णिकानां सर्वेषामग्निहोत्रसमुद्भवम् ।
अग्निकार्यात्ममुत्पन्नं तद्वार्यं ब्रह्मचारिणा ॥
आवसथ्याग्निसंभूतं गृहस्थैरेव धार्यते ।
शेषं भस्मत्रयञ्चैव सर्वैः सर्वत्र धार्यते ।
देवर्षिकृतहोमस्थं धार्यं यत्नेन सर्वदा ॥

अगस्त्यः ।

प्रातस्तु सजलं भस्म मध्याह्ने चन्दनान्वितम् ।
सायन्तु कीवलं भस्म शैवैर्धार्यं सदैव तु ॥ इति ।

कालाग्निरुद्रोपनिषदपि ।

अथ कालाग्निरुद्रं भगवन्तं सनत्कुमारः पप्रच्छ । अधीहि
भगवंस्त्रिपुण्ड्रकविधिं सतत्त्वं किंद्रव्यं किंस्थानं कति-

प्रमाणं का रेखा किं दैवतं के मन्त्राः काः शक्तयः कः
कर्त्ता किं फलमिति । तदु होवाच भगवान् षड्व्यं
तदाग्नेयं भस्म सद्योजातादिष्वन्नह्नमन्त्रैः परिगृह्य
अग्निरिति भस्मे(त्यनेना)ति चाभ्यामभिमन्थ्य मा नः
स्तोकेति* समुद्धृत्य त्वम्बकं यजामहे† इति शिरोललाट-
वक्षःस्कन्धेष्वभिमृश्य त्रिभिस्त्र्यायुषैः‡ स्यम्बकैश्च तिर्य्यक्-
तिस्रो रेखाः कुर्वीत । व्रतमेतच्छाभ्रं सर्व्ववेदेषु वेद-
वादिभिरुक्तं तत्समाचरेन्मुमुक्षुरपुनर्भवायेत्यादि ।

स्मृतिसङ्ग्रहे ।

भाले त्रिपुण्ड्रकं भाति गले रुद्राक्षमालिका ।
वक्त्रे षडक्षरो मन्त्रः§ स रुद्रो नात्र संशयः ॥
ये भस्मधारिणं दृष्ट्वा वाचा निन्दन्ति मानवाः ।
तेषां शूद्रेषु संभूतिरनुमेया विपश्चिता ॥
इति तिर्य्यक्पुण्ड्रधारणविधिः ।

-
- मा नः स्तोके तनये मा न चायुषि मा ना गोषु मा नो अग्नेषु रौरिषः ।
मा नो वीरान् रुद्र भूमिनां वधोर्ध्विष्यन्तः सदसि त्वा इवामहे ॥ १६७. १६८. यजुः ।
  - † चास्वकं यजामहे सुमन्त्रिं पुष्टिवर्धनम् ।
ऊर्ध्वानकमिवावसन्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥
  - ‡ कश्यपस्य त्रायुषः जलदरेःस्त्र्यायुषः यद्वेदानां त्रायुषः तन्मःस्तु त्रायुष मेवंक्षपैः ।
  - § श्रीं नमः त्रिषुवाय । एवरूपः । तथाच—

श्रीहारादिमन्त्रायुक्तं नमस्कारान्तकीर्तितम् ।

स्वनाम सर्व्वसत्त्वानां मनु इत्यभिधीयते ॥

अथ सन्ध्यावन्दनविधिः ।

तत्र व्यासः ।

प्रातःसन्ध्यां सनत्तत्रां मध्याह्ने स्नानकर्म्मणि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामुपासीत यथाविधि* ॥

सूर्योदयात् पूर्व्वं घटिकाद्वयं प्रातःसन्ध्याया मुख्यकालः । तथ
सायं सूर्यास्तमयात् पूर्व्वं घटिकाद्वयम् ।

अथाचम्य कुशैर्युक्ते आसने समुपस्थितः ।

करं सम्युत्कङ्कत्वा सन्ध्यां नित्यं समाचरेत् ॥

नत्वाथ पुण्डरीकाक्षमुपास्ताघप्रशान्तये ।

ब्रह्मावाप्त्यै वयं प्रातःसन्ध्यां वन्द्यामुपास्महे ॥ इति ।

सन्ध्यावन्दनप्रकारस्तु आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

अथ सन्ध्यामुपासीत यावहारात्रयोः सन्धी यश्च पूर्वापराह्नयो-
स्तत्कालभवा देवता सन्ध्या तामुपासीत । वह्निर्यामात् प्राच्या-
मुदीच्यां वा दिशि अनिन्दितायामनल्पमुदकाशयमेत्य प्रातःशुचि-
र्भूतः पाणिपादमुखानि प्रक्षाल्य शुचौ देशे भूमिष्ठपादो (नयन्वित)
दुपविष्ट आचामेत् प्रकृतिस्थमफेनबहुदमुदकमीक्षितं दक्षिण-
पाणिनादाय कनिष्ठाङ्गुष्ठौ विश्लिष्टौ वितत्य तिस्रोऽन्तराङ्गुलीः
संहतोर्द्धाः कृत्वा ब्राह्मणे तीर्थेन हृदयप्रापि त्रिः पीत्वा पाणिं
प्रक्षाल्य स्पृष्टाभसा अङ्गुष्ठमूलेन आकुञ्चितोष्ठमास्यं द्विः प्रमृज्य
सङ्गञ्च संहतमध्यमाङ्गुलिभिः पाणिं प्रक्षाल्य सव्यं पाणिं पादौ

* संवर्षस्तु—प्रातःसन्ध्यां सनत्तत्रामुपासीत यथाविधि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्द्धाक्षमितभास्कराम् ॥

शिरसाभ्युक्ष्य सृष्टान्भसा संहतमध्यमाङ्गुलिचयेषु आस्यसुपसृष्टम्
 स्नाङ्गुष्ठया प्रदेशिन्या घ्राणविनद्वयमनामिकया चक्षुःश्रीचे कनि-
 ष्टिकया नाभिं तलेन हृदयं सर्वाभिरङ्गुलिभिः शिरस्यदग्रैरसौ च
 सृष्टेदित्येतदाचमनम् ।

एवं द्विराचम्य आत्मानमभ्युक्ष्य दर्भपवित्रपाणिः प्रथमममन्त्रकं
 पञ्चदशमार्चिकं प्राणायामत्रयं कृत्वा समन्त्रं सकृत् कुर्व्यादायत-
 प्राणः सप्रणवां सव्याहृतिकां सावित्रीं सशिरसं त्रिरावर्त्तयेदित्येष
 समन्त्रः प्राणायामः ।

अथ कर्म सकलस्य शुची पात्रे सव्ये पाथौ वा अप्य आधाय
 स्थिरे तूदकाशये यावति कर्म कुर्वीत तावत् उदकस्य विभागं
 कल्पयित्वा तीर्थानि तत्रावाह्य* ता अपः सदभ्रंष पाणिना
 आदायादायोत्तानं शिरसि मार्जयेदौपूर्वं अथ आपो हृष्टेति
 तिष्ठभिः । अथाचमनमुदकमादाय सूर्य्येति† पिबेदेतत् समन्त्र-
 माचमनम् ।

अथ पुनराचम्य मार्जयेत् प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिः(र्त्तकस्य)-

* तीर्थावाहनमन्त्रो यथा—

मङ्गे च यमुने चैव गोदावति सरस्वति ।

मन्दिरे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥ इति ।

† सूर्य्ये मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युरूतेभ्यः पापिभ्यो रक्षणां यद्राशा पापसर्कार्प मनसा
 वाचा हस्ताभ्यां पदभ्यामुदरं च शिखा अहसदवसुष्यत इदमहमापो अमृतवीनी सूर्य्ये ज्योतिषि
 परमात्मनि बुद्धीनि स्वाहा ।

आपो ह्रिष्ठेति सूक्तेन गायत्रीशिरसा चाश्वसात्मानं परिषिञ्चेदेत-
न्मार्जनम् ।

अथ गोकर्णवत् कृतेन पाणिना उदकमादाय नासिकाग्रे
धारयन् कृष्णघोरपुरुषाकृतिं पाप्मानमात्मानमन्तव्याप्य स्थितं
विचिन्त्य संयतप्राणोऽघमर्षणसूक्तं* द्रुपदासृचं† चावर्त्य दक्षिणेन
नासाविलेन शनैः प्राणं रेचयन् सर्व्वतस्त्वेनः संहृत्य कृष्णं स्नेन
वर्त्मना पाणिस्थ उदके पातितं ध्यात्वा तदुदकमवेक्षमाणो वामतो
भुवि तीव्रपातेन क्षिप्त्वा तं पाप्मानं वञ्चहतं सहस्रधा दलितं भाव-
येदेष पापव्यपोहः । एनमेके न कुर्व्वन्ति । मार्जनैर्नैव तस्य
व्यपोहितत्वात् । इति द्रुपदर्कपापशोधनी ।

अथाचम्य दर्भपाण्डिः पूर्णमुदकाञ्जलिमुद्धृत्य बलित्या पर्व्व-
ताना‡ बलित्यादित्याभिसुखः स्थित्वा प्रणवव्याहृतिपूर्व्वया सावित्या
त्रिनिवेदयन् क्षिपेत् । ये तु पुनः पापव्यपोहं नेच्छन्ति तेऽना-
चम्यैव अर्घ्यमुत्क्षिपेयुरेतदेव अर्घ्यनिवेदनम् ।

असावादित्यो ब्रह्मेति प्रदक्षिणं परियन् परिषिञ्च्य अप उप-
सृश्य शुचौ देशे दर्भान्मसोक्षितं दर्भान्नास्तीर्य्य व्याहृतिभिरुपविश्य
प्राणायामत्रयं कृत्वा आत्मानं व्याहृतिभिरभ्युक्ष्य सावित्या ऋषि-
देवतच्छ्रदांस्यनुसृत्य तामेतां चतुरक्षरशो विभक्त्वा(मुचित-

* ऋत च मयं च इत्यादिकम् ।

† द्रुपदादिवेति मन्त्रोऽय १८४ धर्म प्रदार्जितः ।

‡ बलित्या पर्व्वतानां क्षिद्र विभर्षिं पृथिवि ।

अथा भूमिं प्रवत्वति मसा ऋषोषि मर्हति ॥ धम. ४८५. १८६ ।

सौजितैः)मधितपोजितैः षड्भिस्तदङ्गमन्त्रैर्यथाङ्गमात्मनि न्यस्य
 आत्मानं तद्रूपं भावयेत् । यथा तत्सवितुर्हृदयाय नम इति हृदये ।
 अरिष्टं शिरसे स्वाहा इति शिरसि । भर्गो देवस्य शिखायै वष-
 ङ्गिति शिखायाम् । धोमहि कवचाय हुमित्युरसि । धियो यो
 नो नेत्रत्रयाय वीषङ्गिति नेत्रत्रयाटेषु विन्यस्य अथ प्रचोदया-
 दस्त्राय फङ्गिति करतलैरस्त्रं प्राच्यादिदशदिक्षु न्यसेत् । एषो-
 ऽङ्गन्यासः । एनमयेके नेच्छन्ति । स हि विधिरवैदिक इति ।

अथ मन्त्रदेवतां ध्यात्वा आगच्छ वरदे देवीत्वावाह्य तिष्ठ-
 कर्षनष्टेषु नक्षत्रेषु आमण्डलदर्शनामन्त्रार्थमनुसन्धानः प्रणव-
 व्याहृतिपूर्विकां सावित्रीं जपेत् । जपंश्चाक्षसूत्रेण अनामिकायाः
 मध्यमादारभ्य प्रदक्षिणं दशभिरङ्गुलिपूर्वभिर्वा गणयेत् ।

आगच्छ वरदे देवि जपे मे सन्निधौ भव ।

गायन्तं चायसे यस्माद्गायत्री त्वं ततः स्मृता ॥

इत्यावाहनमन्त्रः । सवितुर्वरणीयं तेजो वयं ध्यायेमहि योऽस्माकं
 प्रियः प्रेरयतीति मन्त्रार्थः ।

अथ देवताध्यानम् । या सन्ध्या सैव मन्त्रोक्ता देवता खलू-
 पास्यैव एतां सर्वदैकरूपां ध्यायेदनुसन्ध्यमन्यान्यरूपां वा यदैक-
 रूपाभ्युत्थुःसामत्रिपदां तिर्यग्ूर्द्धाधरदिक्षु षट्कुक्षिं पञ्चशिरस-
 मग्निमुखीं विष्णुहृदयां ब्रह्मशिरस्कां रुद्रशिखां दण्डकमण्डलवक्ष-
 स्त्राभयाङ्गचतुर्भुजां शुभ्रवर्णां शुभ्राम्बरानुलेपनस्त्रगाभरणां शर-
 ङ्गसहस्रप्रभां सर्वदेवमयीमिमां देवीं गायत्रीमेकामेव तिष्ठु
 ध्यायेत् ।

अथ यदि भिन्नरूपां तां प्रातर्बालां बालादित्यमण्डलस्थां रक्ता-
वर्णां रक्ताम्बरानुलेपनस्त्रगाभरणां चतुर्वक्त्रां दण्डकमण्डलसप्तसूत्रा-
भयाङ्कचतुर्भुजां हंसासनारूढामृग्वेदमुदाहरन्तीं भूर्लीकाधिष्ठात्रीं
गायत्रीं नाम देवतां ध्यायेत् ।

अथ मध्यन्दिने तां युवतिं युवादित्यमण्डलमध्यस्थां श्वेतवर्णां
श्वेताम्बरानुलेपनस्त्रगाभरणां पञ्चवक्त्रां त्रिनेत्रां चन्द्रशिखरां त्रिशूल-
खण्डखट्वाङ्गुडमरुकाङ्कचतुर्भुजां वृषभासनारूढां रुद्रदेवत्यां यजुर्वेद-
मुदाहरन्तीं भुवर्लीकाधिष्ठात्रीं सावित्रीं नाम देवतां ध्यायेत् ।

अथ सायं तां वृद्धां वृद्धादित्यमण्डलमध्यस्थां श्यामवर्णां
श्यामाम्बराभरणस्त्रगनुलेपनामेकवक्त्रां शङ्खचक्रगदापद्माङ्कचतुर्भुजां
गरुडासनारूढां विष्णुदेवत्यां सामवेदमुदाहरन्तीं स्वर्लीकाधिष्ठात्रीं
सरस्वतीं नाम देवतां ध्यात्वा आवाह्य जपित्वा अथ जातवेदसे
सुनवाम सोमःमित्युपस्थाय तच्छंयोरावृणीमहे नमो ब्रह्मणे
नमोऽस्त्वन्नये इत्येताभिरुपस्थाय प्रदक्षिणं दिशः सन्ध्यां नत्वा अथ
सन्ध्यायै गायत्रै सावित्रै सरस्वत्यै सर्वाभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कृत्य
• ततः ।

उक्त(रे)मे शिखरे देवी भूम्यां पर्वतमूर्धनि ।

ब्राह्मणेभ्योऽभ्यनुज्ञाताः† गच्छ देवि यथासुखम् ॥

इति सन्ध्यां विद्युज्य भद्रं वो अपि वातयमन इत्युक्त्वा शान्तिं

• जातवेदसे सुनवाम सोमसरातीयतो निदहति वेदः ।

स नः पर्यदति दुर्गाणि विना नावेव सिन्धुं दुरितात्प्रायः ॥ १५. ६६५. १५५. †

† ब्राह्मणेः समनुज्ञाता इति बहुषु निबन्धेषु पाठः ।

विश्वरूपमो ब्रह्मणे इति प्रदक्षिणं परिक्रामन् मासत्वलोकादा-
 तासलोकादालोकालोकपर्वतादृये सन्ति ब्राह्मणा देवास्तेभ्यो
 नमो नम इति नमस्तस्य गुरुन् हृष्टांशोप(सं)गृह्णीयात् ।

एवं सायमपि । विशेषस्तु सूर्येति मन्त्रे अग्निसेति ब्रूयात् ।
 अथैवाहोस्तमितार्कमण्डलादानमत्रदर्शनादासीत् ।

अथ मध्यन्दिने तु आपः पुनन्विति* मन्त्राचमनं कृत्वा
 आङ्गणया हंसवत्या वा† त्रिः सङ्गहार्घ्यमुत्क्षिप्य जर्वावाङ्गुदक्षुख
 उदु त्वं जातवेदसं‡ चित्रं देवाना§मिति सूक्ताभ्यां तच्चक्षुण्णारित्ये-
 कया चादित्यमुपस्थाय अपमासीनो यथेष्टकालं कुर्यादित्येष
 सन्ध्याविधिर्याख्यात इति ।

अथ वाजसने(यौ)यिसन्धोच्यते ।

तत्र कात्यायनः । सदा ऊरु करौ च प्रचास्य आचम्य त्रि-

* आपः पुनन्तु इषिको इष्वी पुता पुनातु माम् ।

पुनन्तु ब्रह्मण्यतिब्रह्मपूता पुनातु माम् ॥

यदुच्छिष्टमभोव्यस्य यथा दुषरित मम ।

सत्त्वं पुनन्तु मामापो असतास्य प्रतिपद्यं स्वाहा ॥

† आङ्गणया आङ्गणेन रजसा इत्यादिकया, हंसवत्या हंसः इषिवदित्यादिकया ।

‡ उदु त्वं जातवेदसं देवं कश्चिन्नि केतवः ।

इमे विनास्य सूर्यं स्वाहा ॥ ७च. ४१म. वज्रुः ।

§ चित्रं देवानामुदनादनीकं चक्षुर्मन्त्रस्य वक्ष्यस्याधः ।

आमा यावाहोयथो अन्तरिच सूर्ये आत्मा जनतसत्त्ववच स्वाहा ॥ ७च. ४१म. वज्रुः ।

¶ तत्रचक्षुर्वाचत पुरस्ताच्छुक्लशरत् । पश्चिम शरदः अतं जीवेन शरदः अत शुक्लयाग
 शरदः अत प्रजयाम शरदः अतमदोगाः आग शरदः अत भूयच शरदः अतान् ।

रायस्यासन् पुष्याख्यम्बुमिश्राण्डुं प्रक्षिप्य ऊर्ध्वबाहुसद्वयः सुदुर्लभं
चित्रं तच्चतुर्गायत्र्या च यथाशक्ति विभ्राडित्यनुवाकः* पुरुषसूक्त-
शिवसङ्कल्पमण्डलब्राह्मणैरुपस्थाय प्रदक्षिणोक्त्य नमस्कृत्य उप-
विशेदिति ।

अत्र यद्यपि सूत्रकारेण सङ्केपतो मध्याङ्गसन्ध्या (उक्ता) प्रद-
र्शिता तथापि सर्वशाखाधिकरणन्यायेन ।

सन्ध्यात्रयञ्च कर्त्तव्यं ब्राह्मणेन विपश्चिता ।

अन्यथा नरकं याति सर्व्वक(र्मा)र्म्मकरोऽपि सन् ॥

इत्यादि स्मृत्या च त्रिकालीना मार्ज्जनादिसर्व्वार्ङ्गोपवृंहिता सा
वाजसनेयिभिरपि कार्य्या । विरुद्धान्शस्तु त्वाज्य एव । पारक्यः-
मविरोधि यदिति वचनात् ।

अर्घ्यानन्तरं सन्ध्यातर्पणं कार्य्यम् । शौनकः ।

अर्घ्यान्ते वा जपान्ते वा प्रागासीनः कुशासने ।

सन्ध्यासु तर्पणं कार्य्यं स्मृत्वा ऋष्यादिकं ततः ॥

ऋषिर्ष्यासः समुद्दिष्टो ब्रह्मा देवतमुच्यते ।

छन्दो गायत्रकञ्चैव विनियोगस्तु तर्पणे ॥

प्रयोगस्तु । ॐ भूः पुरुषं तर्पयामि । ओमृग्वेदं त- । मण्डलम् ।

* उदयं तमसस्यरि स्तुः पश्चान् उत्तरम् ।

देवं देवता सूर्यमग्न्य ज्योतिरुत्तमम् ॥ २०च. २१म. यजुः ।

† विधाद् इष्टत् पिबतु सौमं मध्यायुर्दधदयश्चपावविभ्रुत्तम् ।

वातगुतो यो अभिरक्षति त्वना प्रजाः पुषीष पुरुषा विराजति ॥ २३च. ३०म. यजुः ।

‡ परीक्षामिति बहुषु निबन्धेषु पाठः ।

अरुणगर्भरूपिणम् । आत्मानम् । गायत्रीम् । वेदमातरम् ।
 अश्विनीम् । सन्ध्याम् । कुमारीम् । ब्राह्मीम् । उषसम् ।
 अर्जुनम् । सर्वसिद्धिकरोम् । सर्वमन्त्राधिपतीं स्तुर्पयामि ।
 आदौ प्रणवमुच्चार्य तर्पयीत तदन्तिके ।
 अनेन विधिना कुर्यात् सन्ध्यातर्पणमुत्तमम् ॥ इति ।

अथ सन्ध्यावन्दनविधिः ।

तत्र योगियाज्ञवल्करः ।

आपो ह्रिष्ठति तिसृभिर्ऋग्भित् प्रयतः शुचिः ।
 नवप्रणवयुक्ताभिर्जलं शिरसि निक्षिपेत् ॥

शीनकः ।

पूर्वोक्तेनैव विधिना प्रोक्षयेत्कुशवारिणा ।
 विप्रुषोऽष्टौ क्षिपेद्दूर्ध्वमधो यस्य क्षयाय (च) सः ॥ इति ।

अध्यामस्तु ।

भूमौ मूर्द्धि तथाकाशि मूर्द्ध्वाकाशि तथा भुवि ।
 आकाशि भुवि मूर्द्धि स्यान्मन्त्रज्ञानं विधीयते ॥

आकाशि हृदये । भूमौ पादयोः ।

अर्घ्यविषये ।

गोमृङ्गमात्रमुद्धृत्य रविं वीक्ष्य जलाञ्जलीन् ।
 द्वौ पादौ च समौ कृत्वा पार्श्वीं उद्धृत्य निक्षिपेत् ॥

• गोमृङ्गपदं प्रादेशमात्रपरमितं रघुवन्दनः ।

मुक्तहस्तेन दातव्यं मुद्रां तत्र न कारयेत् ।
 तर्जन्यङ्गुष्ठयोरींशे राक्षसी मुद्रिका भवेत् ।
 राक्षस्या मुद्रया दत्तं तत्तीयं रुधिरं भवेत् ॥

गोशृङ्गलक्षणम् ।

प्रादेशस्तु प्रदेशिन्या तालो मध्यमया भवेत् ।
 गोशृङ्गमनामिका वितस्तिस्तु कनिष्ठया ॥

शातातपः ।

जलेष्वर्घ्यं प्रदातव्यं जलाभावे शुचिस्थले ।
 प्रातर्मध्याह्नयोः काले उत्थायार्घ्यं जले क्षिपेत् ।
 उपविश्य तथा सायं स्थले चार्घ्यं विनिक्षिपेत् ॥

व्यासः ।

कराभ्यां तोयसादाय गायत्रया चाभिमन्त्रितम् ।
 आदित्याभिसुखस्तिष्ठंस्त्रिरूर्ध्वं सन्ध्ययोः क्षिपेत् ।
 मध्याह्ने सक्रदेवेदं क्षेपणीयं द्विजातिभिः ॥

तत्र हेतुः स्कान्दे ।

त्रिंशत्कोट्योः महावीर्या मन्देहा नाम राक्षसाः ।
 कृष्णातिदारुणा घोराः सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ॥

तिसः कोट्योऽर्धकोटौ च मन्देहा नाम राक्षसाः ।

उदयनं सप्तसांशमभियुञ्जन्ति ते सदा ॥

गायत्रया चाभिमन्त्रोर्ध्वं कालं चिःसन्ध्ययोः क्षिपेत् ।

तेन शास्यन्ति ते देवा वज्रीभूतेन वारिणा ॥

इति पुराणानरे एषां न्यूनसङ्ख्यात्वमपि दृश्यते ।

ततो देवगणाः सर्वं ऋषयश्च तपोधनाः ।
 उपासते सदा सभ्यां प्रक्षिपन्मुदकाञ्जलिम् ।
 दहन्ते तेन ते देव्या बष्पीभूतेन वारिणा ॥
 ततः प्र(या)पाति भगवान् ब्राह्मणैरभिरक्षितः ।
 बालखिल्यादिभिश्चैव जगतः पालनोद्यतः ॥
 पञ्चाङ्गपेषं सावित्रीं प्रादक्षिण्यविवर्त्तनम् ।
 कुर्याज्जलेन नासाञ्च चक्षुःश्रोत्रमुपसृशेत् ॥

शीपस्थाने विशेषमाह कश्यपः ।

हस्ताभ्यां स्वस्तिकङ्कत्वा प्रातस्तिष्ठेद्द्विवाकरम् ।
 मध्याह्ने तु ऋजू वाङ्ग सायं मुकुलितौ करौ ॥

[मन्त्रविशेषमाह देवलः ।

मितस्य चर्षणोस्तिस्त्रोः वसवस्त्रेति चोदयेत् ।

मितस्य चर्षणोः धृतीऽसौ देवस्य सानसि ।

युध चित्रश्रवणम् ॥ ११म. ६२प. वज्रः ।

देवस्य उवितोऽपतु सुपाणिः स्वङ्गरिः सुबाहुकत मन्त्रा ।

अथ्यमाना इतिव्यामाशा दित्र आशुष ॥ ११म. ६२प. वज्रः ।

उत्थाय उहती भवोद् तिष्ठ भ्रूषा लम् ।

मितंतां त उच्छां परिददात्सामिषा एषा मामेदि ॥ ११प. ६५म. वज्रः ।

वसवस्य ऋन्दन् गायत्रेश कन्दसाङ्गिरसत् ।

ब्रह्मस्य ऋन्दन् वैष्टभेन कन्दसाङ्गिरसत् ॥

आदित्यास्य ऋन्दन् जामतेन कन्दसाङ्गिरसत् ।

विन्ने त्वा देवा वैशानरा आऋन्दन्वानुष्टभेन कन्दसाङ्गिरसत् ॥ ११प. ६५म. वज्रः ।

इमं मेति चतुष्केषु सायं कुर्यादुपस्थितिम् ॥

व्यासस्तु ।

सन्ध्यात्रयेऽप्येकमेव ह्युपस्थानं प्रचक्षते ।

उदयमुदृत्यं चित्रं तच्चक्षुस्तिष्ठेद्दिवाकरम् ॥

कात्यायनस्तु । •

उच्चित्रसृग्द्वयेनैवोपपतिष्ठे(दनन्तरं)द्दिवाकरम् ।

सन्ध्याद्वयेऽप्युपस्थानमेतदाहुर्मनीषिणः ।

मध्ये त्वङ्ग उपर्यस्य विभ्रा(जा)ङ्गादीच्छया जपेत् ॥

अङ्गो दिनस्य मध्ये । अस्य उदृत्यं चित्रं देवानामित्यृग्द्वयस्य उपरि
विभ्रा(जा)ङ्गादि इच्छया यद्यच्छं जपेदित्यर्थः ।

अथ जपधर्माः ।

तत्र व्यासः ।

तंजोऽसीतिः॥ जपेन्नम्रं गायत्र्यावाहने द्विजः ।

आवाह्यं तु जपेत्प्राङ्गो गायत्रीं तां महाफलाम् ॥

गायत्रेकपदीत्यादिः॥ गायत्र्याः प्रार्थनं चरेत् ।

नमस्ते तुरीयायेति॥ नमस्कृत्य च तां जपेत् ॥

इमं मे वक्ष्ये गुरो इव मया च मृदय ।

आमवसुराचक्षे ॥ २१अ. १म. यजुः । इत्यादिना मन्त्रचतुष्टयेन ।

उदयं तमसः इत्यादिना चित्रं देवानामित्यादिना च चक्षुस्तिष्ठेन ।

वेगोऽसि शुकममृतमायुष्या आयुर्मे पापि ।

देवस्य त्वा मवितुः प्रमवेऽन्विगोर्वाहुष्यां पूषो इक्षाभ्यामाददे ॥ २२अ. १म. यजुः ।

नायत्रास्यं कपदी विपदी विपदी चतुष्पदसि ।

नमस्ते तुरीयाय दर्शिताय पदाय परीरजसे । सा पदी मा प्रापत् ॥

आगच्छ वरदे देवीत्वादिना अस्य विकल्पः । तेजोऽसीत्यादेर्वाज-
सनेयिशाखापठितत्वात्तद्विषयत्वं वा ।

गायत्रीध्यानं प्रकारान्तरेणाप्युक्तम् । •

सुक्ताविद्रुमहेमनीलधवलच्छायैर्मुखैः पञ्चभि-
र्युक्तामिन्दुनिवहरत्नसुकुरां तत्त्वात्मवर्णात्मिकाम् ।
गायत्रीं वरदाभयाङ्गुशकुशाब्जुभ्रं कपालं गुणं
शङ्खं चक्रमथारविन्दयुगलं हस्तैर्वहन्तीं भजे ॥

जपप्रकारमाह व्यासः ।

प्रणवव्याहृतियुतां गायत्रीञ्च जपेत्ततः ।
समाहितमनास्तूष्णीं मनसा चापि चिन्तयेत् ॥
ध्यायेच्च मनसा मन्त्रं जिह्वोष्ठौ न च चालयेत् ।
न कम्पयेच्छिरो ग्रीवां दन्तावैव प्रकाशयेत् ॥
कृत्वोत्तानो करौ प्रातः सायं सुकुलितौ (करौ) तु तौ ॥
मध्ये तिर्यङ्करौ प्रोक्तौ जप एवमुदाहृतः ॥
विधियन्नात्मपो यज्ञो विशिष्टो दशभिर्मुक्तैः ।
उपांशुः स्वाच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ।
विना शब्दं जपो यस्तु चलन्निह्नाद्विजच्छदः ।
उपांशुं तं जपं प्राहुर्मनसा मानसं बुधाः ॥
पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् ।
पश्चिमान्तु समासीनः सम्यगर्चविभावनात्* ॥

* मार्कदर्शनात्, अर्चविभावनात्—वचमेतदसमसम् । उभयत्र चाद्येति पञ्चमी, आ-स्य-
असं इति गुणश्च ।

मध्याङ्गे तु ।

तिष्ठंश्चेदीक्षमाथोऽर्कं जपं कुर्यात्समाहितः ।

अथवा प्राङ्मुखः कुर्यात्समासीनः कुशासने ॥

आसनाभ्यां व्यासः ।

कौशेयं कल्पसर्पैश्च भजिनं पश्येव वा ।

दारुजं बलपत्रञ्च आसनं परिकल्पयेत् ॥

कृत्वाजिने ज्ञानसिद्धिमीक्षन्नीर्वाणचर्मणि ।

गजा(वशा)जिने व्याधिनाशः सर्व्वं वै चित्रकम्बले* ॥

नादीक्षितश्चोपविशेत् कृत्वासाराजिने षट्शौ ॥

इति निषेधादीक्षितविषयं कृत्वाजिनम् ।

आत्मशय्यासनं वस्त्रं जायापत्न्यं कमण्डलुः ।

शुचीन्यात्मन एतानि न परेषां कटाचन ॥

पादेन पादमाक्रम्य जपं नैव तु कारयेत् ।

शिरः प्राहृत्य वस्त्रेण ध्यानं नैकं प्रशस्यते ॥

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो द्विजः ।

न च वाक्चपलश्चैव जपन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

* वैशम्पायनसु—

सर्व्वसिद्धौ व्याघ्रचर्मं ज्ञानसिद्धौ भृगुजिनम् ।

वस्त्रासनं रोगहरं वैपल्यं श्रीविवर्द्धनम् ।

कौशेयं पुष्टिदं प्रोक्तं कम्बलं दुःखमोचनम् ॥

वस्त्रमाधिकं न तु कार्यासनवत् ।

आसने कार्यासनये जपो भवति निष्फलः ।

इति ब्रह्मजानसे कार्यासनववस्त्रासने दीपश्रवणात् ।

मनःसन्तोषं शीघ्रं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् ।
 अथ्यप्रत्यमनिर्वेदो अप(सम्पत्ति)संसिद्धितवः ॥
 स्वस्तिकासन(मा)सासीनो अपसिद्धिमवाप्नुयात् ।
 जानूर्वीरन्तरे सम्बद्धं कृत्वा पादतले उभे ॥
 ऋशुकायः समासीनः स्वस्तिकासनमुच्यते ।
 पद्मासनसमासीनः सर्वसिद्धिमवाप्नुयात् ॥
 उत्तानो चरथी कृत्वा जहसंस्त्री प्रयत्नतः ।
 जर्ध्मिन्धे तद्योत्तानो पाथी कृत्वा ततो दृशी ॥
 नासाथे दिव्यवेद्विष्टं पद्मासनमिदं स्मृतम् ॥

आसनान्तराणि तु ग्रन्थगौरवभौत्याश्च नोक्तानि ।

वस्त्रेषाञ्छाद्य स्वकारं दक्षिणं यः सदा जपेत् ।
 तस्य तत्फलं जप्यं तद्धीनमफलं भवेत् ॥
 जपकाले त्वक्षमालां गुरोरपि न दर्शयेत् ।
 उल्लङ्घिते तथा मेरौ पतिते वाचसूत्रके ॥
 प्राषायाभ्रवयङ्गुत्वा घृतप्राशनमाचरेत् ।
 घञ्जले शुष्कवस्त्रेषु स्थले चैवार्द्रवाससा ।
 जपो ह्योमस्तथा दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

अथ जपमाहाप्रकारः ।

पाप्मे ।

परिष्टं पञ्चजीवश्च शङ्खं पद्मं तथा मण्डिम् ।
 कुशप्रन्विज्जं रुद्राक्षमुत्तमं चोत्तरोत्तरम् ॥
 अङ्गुलीजपसंख्यानमेकमेकं वरानने ।

पर्वभिर्दशसंख्यातं पञ्चजीवफलैर्दश ॥
 शतं वै शङ्खमणिभिः प्रवालैश्च सहस्रकम् ।
 मौक्तिकैर्दशसाहस्रं सौवर्णैर्लक्षमुच्यते ॥
 कुशयन्त्रा कोटिगुणं तुलस्थानन्तकं फलम् ।
 अक्षुष्या-समरन्ध्रा च परिपूर्णा दृढा नवा ॥
 निखला ग्रथिताऽव्यङ्गा अन्योऽन्यं दृष्टिर्वर्जिता ।
 सशब्दा चक्षला या तु च्युटिता ग्रथिता तु या ॥
 भिन्नसूत्रेण ग्रथिता पाषण्डस्य पुरातनी ।
 माला दुःखप्रदायिन्यो ग्रथिता निन्द्यतन्तुभिः ॥

पाषण्डस्य तत्सम्बन्धिनी ।

अक्षास्त्रिमात्रा मणयः श्रेष्ठाः स्वर्जपकर्म्मणि ।
 अष्टोत्तरशतं संख्या मणीनां श्रेयसी भवेत् ॥
 तदर्धसंख्या कथिता मध्यमा चाधमा पुनः ।
 सप्तविंशतिसंख्याता ततो नैवाधमा भवेत् ॥
 तर्कान्या न स्पृशेत्सूत्रं न क(थि)म्येन विधूनयेत् ।
 अङ्गुष्ठस्य तु मध्यस्थं परिवर्त्तं समाचरेत् ॥
 मध्यमाकर्षणं तस्त्राः सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।
 नान्याङ्गुलिभिराकर्षेन्न नखैश्च तथा स्पृशेत् ॥
 अभावे त्वक्षमालायाः कुशयन्त्राद्य पाणिना ।
 जप एवं हि कर्त्तव्य एकाग्रमनसा सदा ॥

पाणिमाला चेत्यम् ।

अनामिकाया मध्ये च मध्याधःप्रक्रमेण च ।

तर्ज्यादिगतान्ते च अक्षमाला करे स्थिता ॥

अस्यार्थः । अनामिकामध्यरेखामादिं कृत्वा तदधःक्रमेण प्रद-
क्षिणावर्त्ततर्ज्या आदिरेखा अन्ते कार्य्या श्रेयं करे स्थिता मासा
इत्यर्थः ।

यमः ।

सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।

गायत्रीन्तु जपेन्नित्यं सर्व्वकल्पनाशिनोम् ॥

पर्व्वभिस्तु जपेद्देवीमन्त्रद्वानियमः स्मृतः ।

गायत्र्या वेदवीजत्वाद्देदः पर्व्वस्तु गीयते ॥

मध्यमादिपर्व्वहयं जपकाले तु वर्ज्जयेत् ।

ए(तं)नं मेरुं विजानीयादर्पितं ब्रह्मणा स्वयम्* ॥

अङ्गुष्ठाद्येण यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घनात् ।

असंख्यातन्तु यज्जप्तं तत्सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥

आश्रमविशेषे जपविशेषमाह मनुः ।

ब्रह्मचारो गृहस्थश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।

वानप्रस्थो यतिश्चैव द्विसहस्राधिकं जपेत् ॥

गृहस्थस्य संख्यान्तरमुक्तं यमेन ।

अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुःपञ्चाशिकापि वा ।

सप्तविंशतिका कार्य्या ततो नैवाधमा (भवेत्) मता ॥

दशावरामिति कार्य्यान्तरासक्तविषयम् ।

याज्ञवल्क्योऽत्र विशेषमाह ।

* बहिर्गत विदशैरपि इति तन्मुखारि पाठः ।

सर्वेषाञ्चैव पापानां सङ्करे समुपस्थिते ।

दशसाहस्रिकोऽभ्यासो गायत्र्याः शोधनं परम् ॥

मन्त्रसिद्धिकामस्य चतुर्विंशतिलक्षजप उक्तः शारदातिलके ।

तत्संलक्ष्यविधानेन भिक्षाश्री विजितेन्द्रियः ।

व्याहृतित्रयसंयुक्तां गायत्रीं दीक्षितो जपेत् ॥ इति ।

तथा ।

गृहे त्वेकगुणं ज्ञेयं नद्यान्तु द्विगुणं स्मृतम् ।

गवां गोष्ठे दशगुणमभ्यगारे दशाधिकम् ॥

सिद्धिवेषेषु सर्वेषु देवतायाश्च सन्निधौ ।

सहस्रशतकोटीनां भनन्तं विष्णुसन्निधौ ॥

काम्यविशेषेष्वङ्गुलिविशेषः ।

तत्र वशिष्ठः ।

अङ्गुष्ठं भोक्षदं विद्यासर्जनीं शत्रुनाशनी ।

मध्यमा धनसिद्धेयं स्याच्छान्तिकर्मण्यनामिका ।

कनिष्ठाकर्मणे ज्ञेया ज(प)यकर्मणि सिद्धिदा ॥

कूर्मचक्रे दीपं दत्त्वा जपे सर्वसिद्धिरितिः कूर्मचक्रमुच्यते ।

• तत्त्वं चतुर्विंशतिसंख्या, चतुर्विंशतितस्मानि इति कपिलोक्तेः ।

† सहस्रकोटिगुणितमिति निबन्धान्तरं पाठः, स एव समीचीनः कोटीनामिति पद्या
अनन्वयापत्तेः ।

‡ तन्कारैःपि—

दीपस्थानं समाहितं कृतं कर्म फलप्रदम् ।

दीप्यते पुत्रघो यत्र दीपस्थानं तदुच्यते ॥

वर्तुलं नवकोष्ठं तत्कृत्वा कूर्माकृतिं लिखेत् ।
 स्वरयुग्मक्रमेणैव ऐन्द्रायष्टसु दिक्षु च ॥
 कादीन् वर्गान् तमीशान्यां# तथा मध्ये स्थलाधिपम् ।
 तन्नामाद्यक्षरं यच्च कूर्मास्यं तच्च दीपकम् ॥
 तत्पार्श्वकोष्ठी हस्ती ही अधोऽधः कुक्षिपादकौ ।
 शेषं कोष्ठं भवेत्पुच्छं मुखे सिद्धिरनुत्तमा ॥
 करस्थाने महाक्लेशः कुक्षौ दुःखमघाप्नुयात् ।
 पटोर्हानिस्तथा पुच्छे पीडा स्वाह्वयनादिभिः ॥
 मोक्षार्थी वदने कुर्याद्दक्षिणे त्वाभिचारिकः ।
 श्रोकामः पश्चिमे कुर्यादुत्तरे शान्तिदं भवेत् ॥
 ईशान्ये शत्रुनाशः स्यादाग्नेये शत्रु(दायकः)वर्धनम् ।
 नैर्ऋत्ये शत्रुभीतिः स्यादायस्ये तु पलायनम् ॥
 ग्रामे देवे वने वापि यच्च कुचावलोकयेत् ।
 दीपस्थाने जपः कार्यः सर्वसिद्धिमभौषुभिः ॥
 कूर्मचक्रमविज्ञाय' यः कुर्यात्पयस्कम् ।
 तस्य (जाप्य)यज्ञफलं नास्ति सर्वानर्थाय कल्पते ॥ इति ।

होमस्तु ।

* सप्तमीति इति तदुत्तरः ।

† कूर्मचक्रस्य अनापयस्कस्यस्य कृतिपयस्कस्येव । यथा—

कुरुक्षेत्रे प्रवानी च महासागरसङ्घमे ।

महाकाले च काश्याञ्च दीपस्थाने न चिन्तयेत् ॥ इति ।

क्षीरीदनतिला दूर्वा क्षीरद्रुमसमिहरैः ।
 पृथक्कहस्रचितयं जुहुयान्मन्त्रसिद्धये ॥
 तत्त्वसंख्यासहस्राणि मन्त्रविज्जुहुयात्तिलैः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो दीर्घमायुः स विन्दति ॥
 अरुणाज्यैस्त्रिमध्वक्तेर्जुहुयादयुतं ततः ।
 महालक्ष्मीर्भवेत्तस्य षष्मासाश्च संशयः ॥
 बहुना किमिहोक्तेन यथावकाधुसाधिता ।
 द्विजन्मनामियं विद्या सिद्धा कामदुघा मता ॥ इति ।

अल्पजपे तु शौनकाः ।

प्रातर्विप्रः श्चिः स्नातो हविष्याशी जितेन्द्रियः ।
 अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरन्तु वा ॥
 होमांश्च जपयन्नांश्च नित्यं कुर्वीत वै तथा ।
 सर्वकर्मसमृद्धयर्थं परं ब्रह्मेदमुच्यते ॥
 एदैव प्रतिलोमोक्ता पाठाच्छत्रुविनाशनी ।
 कपिलाज्येन यः कुर्याद्दोममष्टोत्तरं शतम् ।
 तस्य कामाः प्रसिध्यन्ति षष्मासादेव जुह्वतः ॥

इत्युक्तप्रकारेण यथाशक्ति जपं कृत्वा गायत्रीध्यानं षडङ्गन्यासश्च
 विधाय उत्तमे शिखरे जातेति गायत्रीं विसर्ज्य ब्रह्मार्पणं कार्यम् ।
 योगी ।

करे नीरं समादाय देवा गात्विति* मन्त्रतः ।

* देवा गातुविदो गातु विष्वा गातुमित ।

मन्त्रस्यत इम देव यत्र स्वाहा वति धाः ॥ ८५. २१म. यजुः ।

निवेदयेज्जपं प्रातः प्रयोगस्तत्र कथ्यते ॥

प्रातः सन्ध्याङ्गभूतेन गायत्र्यास्तु जपेन च ।

साष्टेन शतसंख्येन ब्रह्मा मे प्रीयतां रविः ॥ इति ।

मुख्यकाले सन्ध्यावन्दनाकरणे प्रायश्चित्तमुच्यते ।

तत्र व्यासः ।

आदित्योऽभ्युदिकाद्यस्य सन्धोपास्तिमकुर्वतः ।

स्नात्वा प्राणांस्त्रिरायस्य गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥

पारिजाते तु ।

कालातिक्रमणे चैव चतुर्थांघ्र्यं प्रदापयेत् ।

इत्युक्तम् । सङ्ख्यवर्ष्यन्तः* प्रातःसन्ध्याया गौणकालः । आ-

प्रदोषावसानं सायंसन्ध्यायाः । इति मण्डनः ।

उदयास्तमयादूर्ध्वं यावत्स्याद्दृष्टिकाचयम् ।

तावत्सन्ध्यामुपासीत प्रायश्चित्तमतः परम् ॥

इति स्कान्दे विशेष उक्तः ।

मध्याह्ने तु दत्तः ।

अर्धर्ष्यामादासायं सन्ध्या माध्याह्निकीष्यते ।

अर्घ्यप्रदानतः पूर्वमुदयास्तमयेऽपि वा ।

गायत्र्यष्टशतं जप्यं प्रायश्चित्तं द्विजातिभिः ॥ इति ।

गौणकालेऽप्यसम्भवे यमः ।

* सङ्ख्यवर्ष्यन्तं पञ्चमवस्तुर्ज्ञानिकः कालः ।

प्रातःकालां मुहूर्त्तान्त्वोन् सङ्ख्यवशावदेव तु ।

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि चेत्* ।

शर्व्व्याः प्रथमे यामे तानि कुर्याद्यथाक्रमम् ॥

अत्र सुखकालानुरोधात् सायंसन्ध्योपासनं पूर्वं कृत्वा आगन्तूना
मन्ते निवेश इति न्यायेन अतोत्कालं कर्म पश्चात्कार्यमिति
न्यायतः प्राप्तं तस्य निषेधार्थं यथाक्रममिति वचनमिति ।

मदनपारिजाते ।

दिवोदितानि कर्माणि प्राप्नुवन्त्युत्तराणि च ।

दिवोदितानि कृत्वा विदध्यादुत्तराणि तु ॥

इति ऋष्टोक्तेः ।

अवगाहं ब्रह्मयज्ञं सीरजप्यञ्च वर्जयेत् । इति ।

ज्ञानं सन्ध्यां त्यजन् विप्रः सप्ताहाच्छूद्रतां व्रजेत् ।

तस्मात्ज्ञानञ्च सन्ध्याञ्च सूतकेऽपि न सख्यजेत् ॥

सूतके ऋतके चैव सन्ध्याकर्म समाचरेत् ।

मनसोच्चारयेन्नान् प्राणायाममृते द्विजः ॥

प्राणायाममन्वा मनसापि नोच्चार्या इत्यर्थः ।

पैठीनसिस्तु ।

सूतके सावित्प्रक्षलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्

नमस्कुर्यादित्यर्थप्रदानान्तां सन्ध्यामाह ।

अन्ये तु ।

उच्चार्य वाचा गायत्रीं दद्यादर्घ्याङ्गलीनपि ।

अष्टाविंशतिकृत्वोऽत्र गायत्रीं मनसा जपेत् ॥ इति ।

* सकालं नक्षत्रानि चेत् । इत्याजकृतत्वं पाठः ।

इति गायत्रीजपमप्याहुः । अथ यथाचारं व्यवस्थेयम् ।

श्राद्धभोजिनोऽथ विशेषः सङ्ग्रहे ।

दशकालः पिवेदाद्यो गायत्र्या श्राद्धसुगृह्णितः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत शुध्यते तदनन्तरम् ॥

गोभिलः ।

सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या नैवाप्युपासिता ।

जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते ॥

अथ जपात् पूर्व्वं पश्चाद्वा उभयत्र वा मुद्रा दर्शनीयाः । तासोक्तान्
गायत्रीहृदये चतुर्विंशतिः । सम्मुखं सम्पुटं विततं विस्तोर्णं
द्विमुखं त्रिमुखं चतुर्मुखं पञ्चमुखं षण्मुखं अधोमुखं व्यापका-
ञ्चलिकं शकटं यमपाशं ग्रन्थितं सम्मुखीमुखं विलम्बं मुष्टिकं मोक-
कूर्मं वराहकं सिंहान्तं महान्तं मुद्गरं पञ्चवाङ्मनाः ।

तत्र ।

सम्मुखं संहतीं हस्तावुत्तानीं कुञ्चिताङ्गुली ।

सम्पुटं पद्मकोशाभीं तावेकान्योऽन्यसंहती ॥

विततं सम्मुखीं हस्तावुत्तानावायताङ्गुली ।

विस्तोर्णं संहतीं पाशो मिक्षोमुक्ताङ्गुलिद्वयी ॥

सम्मुखासक्तयोः पाशोः कनिष्ठाद्वययोगतः ।

शेषाङ्गुलीनां वैरव्याद्विमुखद्विमुखादयः ॥

सम्मुखेति । सम्मुखासक्तपाशोः कनिष्ठाद्वययोगिनं शेषाङ्गुलीनां
विरलत्वेन च अङ्गुष्ठद्वयमारब्धं अनामिकात्वं यावत् द्विमुखद्वि-
मुखचतुर्मुखपञ्चमुखा मुद्राः स्तुः ।

श्रीषाङ्गुलीनां संयोगात् पूर्वयोगविनाशतः ।
 तिर्यक्संयुज्यमानाश्री संयुक्ताङ्गुलिमण्डली ।
 हस्तौ षण्मुखमित्युक्ती मुद्रा मुद्राविशारदैः ॥
 अत्र पूर्वयोगविनाशत इत्यत्र पूर्वयोगः कनिष्ठाहययोगस्तद्दिनाग्ने-
 नेत्यर्थः । शेषं सुगमम् ।

आकुञ्चिताश्री संयुक्ती न्युक्ती हस्तावधोमुखी ।
 उत्तानौ तादृशावेव व्यापकास्त्रलिकं करौ ॥
 अधोमुखौ बभ्रमुष्टौ ब्रह्माशाङ्गुलिकौ करौ ।
 शकटं नाम कथितमिति ॥
 बभ्रमुष्टिकयोः पाण्ड्योत्ताना वामतर्जनी ।
 कुञ्चिताश्राऽन्यथा युक्ता तर्ज्जन्या न्युज्वक्रया ।
 यमपाशमिति प्रोक्तम् ॥

अस्यार्थः । बभ्रमुष्टिकयोः पाण्ड्योर्था उत्ताना कुञ्चिताश्रा वाम-
 तर्जनी सा अन्यथा दक्षिणतर्ज्जन्या न्युज्वक्रया युक्ता यमपाश-
 मुद्रेति ।

उत्तानसन्धिसंलीनब्रह्माङ्गुलिदली करौ ।
 समुपोद्घाटितौ दोर्घावङ्गुष्ठौ ग्रन्थमुच्यते ॥
 ग्रन्थं ग्रन्थितमुद्रेत्यर्थः । उत्तानानि सन्धिसंलीनानि ब्रह्मानि
 अङ्गुलिदलानि ययोस्ती तयोक्ती । शेषं स्पष्टम् ।
 कु(स)ञ्चितोर्द्वाङ्गुलिर्वामस्तादृशा दक्षिणेन तु ।
 अधोमुखेन संयुक्तः सन्मुखोन्मुख उच्यते ॥

उत्तानो नतकोटी च* विलम्बः कथितः करौ ।

मष्टी चान्योऽन्यसंयुक्तापुत्तानो मष्टिको भवेत् ॥

मीनसु सम्मुखीभूती युक्तानाम† कनिष्ठिकौ ।

जड्वसंयुक्तवक्रायशेषाङ्गुलिदलौ करौ ॥

युक्ते संयुक्ते अनामिकाकनिष्ठिके ययोस्ती तथोक्ती तावन्योऽन्यं सम्मुखीभूती । तथा जड्वसंयुक्तानि वक्रायाणि शेषाङ्गुलिदलानि ययोः करयोस्ती मीनां नाम मुद्रा ।

अधोमुखः करौ वामस्तादृशा दक्षिणेन तु ।

पृष्ठदेशे समाक्रान्तः कूर्मो नामाभिधेयते ॥

जड्वमध्ये वामभुजो दक्षकचाश्रये करे ।

वाराहो नाम कथितः ॥

दक्षकचाश्रये करे सति उक्तलक्षणो वामभुजो वाराहो नाम मुद्रा ।

तथातथाङ्गुलीः‡ सिंहाक्रान्तः कर्णाश्रितौ करौ ।

किञ्चिदाकुञ्चिताथी चेष्वहाक्रान्तं ततः परम् ॥

तावेव कुञ्चिताथी महाक्रान्तं नाम मुद्रा ।

किञ्चिदूर्ध्वगतौ पाणो मुहुरो वामतर्जनी ।

अस्वार्थः । किञ्चिदूर्ध्वगतयोः पाणोर्यां वामतर्जनी दक्षिणहस्तेन गृहीता चेत् सा मुहुरमुद्रा ।

* उत्तानोन्नतकोटी च इति ग-पुलके पाठः ।

† अनामिका अनामिका ।

‡ तथा तथा तादृशः पूर्वोक्तवत् अङ्गुली ययांती ।

अधोमुखः स्थिती मूर्ध्नि पद्मवो दक्षिणः करः ।

अस्यार्थः । उत्तलक्षणावामतर्ज्ज्या मूर्ध्नि अधोमुखः स्थिती
दक्षिणः करः पद्मवो नाम मुद्रेति ।

न जातु दर्शयेन्मुद्रां महाजनसमागमि ।

देवास्तस्य न पश्यन्ति विफलञ्च कृतं भवेत् ॥ इति ।

तस्माद्गृहस्येव मुद्रा दर्शनोयाः ।

अत्रावसरे गायत्रीतर्पणमुक्तां शौनकेन ।

अर्घ्यान्ते वा जपान्ते वा प्रागासोनः कुशासने ।

सन्ध्यासु तर्पणं (कार्थ्यं) कुर्यात् स्मृत्वा ऋष्यादिकं ततः ॥

ऋषिर्वासः समुद्दिष्टो ब्रह्मा देवतमुच्यते ।

छन्दां गायत्रकश्चैष विनियोगस्तु तर्पणे ॥

अंबित्प्रोतियोगाय गायत्रीतर्पणमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ॐ भूः
पुरुषऋग्वेदं तर्पयामि । ॐ भुवः पुरुषयजुर्वेदं तर्पयामि । ॐ
स्वः पुरुषसामवेदं तर्पयामि । ॐ महः पुरुष अथर्ववेदं तर्पयामि ।
ॐ जनः पुरुष इतिहासपुराणं तर्पयामि । ॐ तपः पुरुषसर्वा-
ग्रामं तर्पयामि । ॐ सत्त्वं पुरुषसत्त्वलोकं तर्पयामि । ॐ भू-
भुवः स्वः पुरुषमण्डलान्तर्गतं तर्पयामि । ॐ भूरेकपदां गायत्रीं तर्पयामि ।
ॐ भुवः द्विपदां गायत्रीं तर्पयामि । ॐ स्वस्त्रिपदां
गायत्रीं तर्पयामि । ॐ भूर्भुवः स्व इत्युच्यदां त्रायत्रीं तर्पयामि ।
ॐ चोमुषसं तर्पयामि । ॐ गायत्रीं तर्पयामि । ॐ सावित्रीं
तर्पयामि । ॐ सरस्वतीं तर्पयामि । ॐ वेदमातरं तर्पयामि ।
ॐ पृथिवीं तर्पयामि । ॐ जयां तर्पयामि । ॐ कौशिकीं तर्प-

ॐ साङ्गतिं तर्पयामि । ॐ सर्वापराजितां तर्पयामि ।
 मन्त्रमूर्त्तिं तर्पयामि । ओमनन्तमूर्त्तिं तर्पयामि ।
 मन्त्रैरेभिस्तु यो नित्यं चतुर्विंशतिसन्धितैः ।
 गायत्रीं तर्पयेत्तेन तर्पितं स्यात् (स)चराचरम् ॥
 अनेन विधिना कुर्यात्प्रातःकाले च तर्पणम् ।
 मध्याह्ने चैव सायाह्ने मन्त्रैरेतैश्च तर्पणम् ॥
 इति गायत्रीकल्पे प्रातःसन्ध्याविधिः ।

अथ अभिवादनम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

सन्ध्याञ्च विधिवत्कृत्वा सन्ध्ययोर्भयोरपि ।
 ततोऽभिवादयेद्द्वानसाम्रश्मिति हुवन् ॥

यमः ।

अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् ।
 भो भवत्पूज्यं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित् ॥

मनुः ।

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणाम्नु वीर्यतः ।
 धनधान्येन वैश्यानां शूद्राणाम्नेव जन्मतः ॥

आपस्तम्बः ।

आयुषाम् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ।
 अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वोऽक्षरः श्रुतः ॥

अश्विनिरपि ।

प्रत्यभिवादेऽशूद्रे इति ।

प्रत्यभिवादे टेः भ्रूतो भवति न तु शूद्रे इति सूत्रार्थः* ।

तथाचार्यं प्रयोगः । • आयुषान् भव सौम्य देवदत्तेत्यादि ।

यो न वेत्त्यभिवादेस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रेस्तथैव सः ॥

हृहस्यतिः ।

जपयज्ञजलस्यञ्च समित्पुष्पकुशानलान् ।

उदपात्रार्थम(न्ना)ध्वाक्यं वहन्तं नाभिवादेयेत् ॥

पाषण्डं पतितं ब्राह्म्यं महापातकिनं शठम् ।

सोपानकं कृतघ्नञ्च नाभिवादेत्कदाचन ॥

मनुः ।

यस्य देशं न जानाति स्थानं त्रिपूरुषं कुलम् ।

कन्यादानं नमस्कारं श्राद्धं तस्मै विवर्जयेत् ॥

हृहन्वारदीये ।

सभायां यज्ञशालायां देवतायतनेष्वपि ।

प्रत्येकान्तु नमस्कारो ह्यस्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥

तस्मात् सभास्येभ्यः सकृदेव नमस्कृत्यादिति भावः ।

* स्त्रियामपि निषेध इति कात्यायनवचनात् स्त्रियामपि प्रत्यभिवादनवाक्ये न पुनः । गोविन्दराजस्तु ब्राह्मणस्य नास्ति शर्णापपदं निबन्धं प्रागभिधाय प्रत्यभिवादनवाक्ये आयुषान् भव सौम्य भद्र इति वदन् निरुपपदसोपपदोदाहरणानभिज्ञत्वेन निबन्धं प्रापयति । धरणीधरोऽपि आयुषान् भव सौम्येति सम्बुद्धिभक्त्या ननुवचनं पश्यन्नपि असम्बुद्धिप्रथमैकवचनान्तम् असुक्तशर्णा इत्युदाहरन् विचक्षणेकपेक्षणीय एव ।

सन्ध्यान्तु यमोक्तो विशेषः ।

सन्ध्यायानपि कनीयांसं सन्ध्यायामभिवादयेत् ।

विना पुत्रश्च शिष्यश्च दौहित्रं दुहितुः पतिम् ॥

अथान्तरे तु ।

सर्वेऽपि वा नमस्कार्याः सर्वावस्थाम् सर्वदा । इति ॥

अथ त्वो विशेषो ब्रह्मचारिविधाने द्रष्टव्यः ।

अथ प्रातर्होमः ।

तत्र दक्षः ।

सन्ध्याकर्मभावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ॥

स्वयं होमे फलं यच्च तदन्येनार्द्धमुच्यते ॥

अथैतद्व्यसारे ।

यजमानः प्रधानं स्यात्पत्नी पुत्रश्च कन्यका ।

ऋत्विक् शिष्यो गुरुभ्राता भागिनियः सुतापतिः ॥

एतेरेव हुतं यत्तु तद्भुतं स्वयमेव हि ।

पत्नी कन्या च जुहुयाद्दिना पर्युत्सृज्याम् ॥ इत्यादि ।

यजमानस्य तत्पत्न्या वा अस्त्रिधाने अन्येन होतव्यम् । त्वाग-

कर्त्ता यजमानपत्नी वा उन्मादप्रसवादावन्वोऽपि ।

तथा ।

नोपवासी प्रवासे स्यात्पत्नी धारयते व्रतम् ।

सर्वदा यजमानो वा त्यजेत्तद्दिष्णुखः शुचिः ॥

अथदि पञ्चहोमः कार्यः ।

मरीचिः ।

पक्षहोमं प्रकुर्वीत प्रवसन्नग्निमान् यदि ।

पञ्चयज्ञविधानन्तु लौकिकेऽग्नी विधीयते ॥

बृहस्पतिः ।

प्रखं धान्यचतुःषष्टिराहुतेः परिकीर्त्तितम् ।

तिलानान्तु तदर्द्धं स्यात्तदर्द्धं स्याद्दृष्टस्य तु ॥

कात्यायनः ।

पाष्याहुतिर्द्वादशपर्ष्वपूरिका

ष्टतादिना चेत् सुवपूरमाचिका । इत्यादि ।

अथ नलिकादिना अग्निधमनम् ।

न मुखेनेत्यादि मदनपारिजाते ।

गोभिलः ।

अग्निहोत्रस्य होमार्थं शुद्धिस्तात्कालिकी भवेत् ।

पञ्चयज्ञान्न कुर्वीत ह्यशुद्धः पुनरेव सः ॥

जातूकर्षः ।

सूतके च समुत्पन्ने स्नात्तं कथं कथं भवेत् ।

पिण्डं यज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥

बृहस्पतिः ।

सूतके सूतके चैव अशक्नो आहभोजने ।

प्रवासादिनिमित्तेषु दापयेन्न तु हावयेत् ॥ इति ।

रात्रेस्तु षोडशे भागे ग्रहणक्षत्रभूषिते ।

कालम्बनुदितं ज्ञात्वा होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥

इति कात्यायनवचनं वाजसनेयिविषयम् । उपयमनप्रभृत्यौपा-
सनस्य परिचरणमस्तमितानुदितयोरिति तत्पूर्वात् । उदितहोमस्तु
आश्वलायनापस्तम्बादीनाम् । तत्सूत्रे तथा विधानात् । अत्र
यद्ब्रह्मं सायं तदेव प्रातः । एवं कर्त्तापि ।

अत्र मुख्यकालासम्भवे गौणकालमाह मण्डनः ।*

स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः ।

यद्भागामिन्नियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् ।

गौणकालत्वमिच्छन्ति केचिन्प्राक्तनकर्मणि ॥ इति ।

अस्यार्थ उक्तो मदनपारिजाते । स्वकालाद्यत्काले कर्म विहितं
तस्मान्मुख्यकालादुत्तरो यः काल उत्तरकर्मकालावधिकः स पूर्व-
कर्मणो गौणकालः । यद्वा भागामिकर्मणो यो मुख्यकाल-
स्तस्यापि पूर्वकर्मणि केचिद्गौणकालत्वमिच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः ।
अन्तरालवदिति । यथा पूर्वोत्तरकर्मणोर्मध्यकालस्तदहदयमपी-
त्यर्थः । उत्तरकर्मकाले पूर्वोत्तरकर्मणोः समावेशे यद्देति पक्षः ।
तदसमावेशे तु अन्तराल एव गौणः इति व्यवस्था ज्ञेया । स च
गौणे यथा शक्नुयात्तथा कुर्यादित्युपबन्धादिति न्यायाद्विहितप्रा-
भावे तत्सदृशप्रतिनिधिग्रहणस्योचितत्वादावशक्येषु नित्यनैमित्तिक-
क्षेपे मुख्यकालासम्भवे अङ्गं न तु काम्येऽपीति ।

नन्वेवं दर्शनाद्वादेरभावाद्यादिविहितकालातिक्लमे गौणकाल-

* मध्मासतत्त्वे तु एवं व्याख्यातम् । यद्येति पञ्चानरम् । प्राक्तनकार्ये मध्यकाशवत्
भागामिन्नियामुख्यकालस्यापि गौणकालत्वं तत्र सायसम्वाया रापिः प्रातःसम्वाकालश्च गौण-
काल इति ।

कर्त्तव्यता स्यादिति चेत् । अत्रोच्यते । कालोद्देशेन कर्म विधी-
यते न कर्मणि कालः । तस्मानुपादेयत्वात् । तथाच कालो
निमित्तम् । निमित्तभूतकालाभावे चाधिकाराभावादन्वकाले
कृतं कर्म अकृतमेवेति न तत्र गौणकालग्रहणम् । यानि तु
मुख्यकालासम्भवे गौणे कार्याणीति वाचनिकानि तान्येव गौणे
कार्याणि ।

यथा कथञ्चित्कर्त्तव्यं नित्यं कर्म विजानता ।

न प्राप्तस्य विलोपोऽस्ति पैठकस्य विशेषतः ॥

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि रात्र्याः प्रथमप्रहरे
कार्याणीति । पैठकं नाम आम्बिकश्राद्धम् ।

श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने कदाचित्सूतकादिना ।

सूतकान्ते तु तत्कार्यं पुनस्तदहरेव च ॥

इति च्याहं प्रकृत्योक्तेः । दर्शश्राद्धादी वचनाभावात् गौणकाल-
कर्त्तव्येति सर्व्वं समञ्जसमित्यलं विस्तरेण । अत्र प्रायश्चित्तादि-
सर्व्वविशेष औपासनविधाने द्रष्टव्यः ।

• औपासनानन्तरं ब्रह्मयज्ञकालः । पश्चाद्वा प्रातराहुतेरिति
कात्यायनोक्तेः । अत्रासम्भवे तर्पणात् पूर्व्वं कार्य्यः ।

अत्रावसरे देवतानिर्भाष्योद्घासनमुक्तं नारदीये ।

अपसारितनिर्भाष्यं तरुणेः किरणात् पुरा ।

पूजकसु ततः कुर्थादासनादिकमात्मनः ॥

अविवाहितकन्या च अस्नाता च सरस्वती ।

देवता च सनिर्माष्या हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥ इति ।

किरणात् किरणोदयादित्यर्थः ।

मरोचिः ।

विदध्याहेवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम् ।

स्थण्डिले प्रतिमायां वा वज्री वा हृदयेऽपि वा ॥

इति प्रातर्होमविधानम् ।

अथ नित्यदानम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।

याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूतन्तु शक्तितः ॥

अहन्यहनि यत्किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।

अनुद्दिश्य फलं तस्य ब्राह्मणाय तु नित्यकम् ॥ इति ।

हेमाद्रौ ।

गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् ।

सहस्रगुणमाह्वयं याचिते तु तदर्धकम् ॥ इति ।

ग्रामादर्धतरौ घासो ह्यर्धिभ्यः किं न दीयते ।

इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥

अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते ह्यजपी पूयगोषितम् ।

अहुत्वान्निं क्षिप्रं भुङ्क्ते ह्यदस्त्वा वि(श)षममृते ॥

देयवस्त्राह याज्ञवल्क्यः ।

गोभूतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ।

नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता ॥

अथ नापात्र इत्यनेन द्रव्यादिसन्निधौ पात्रे असन्निहिते तदुद्देशेन
त्यागं तस्मै प्रतिश्रवणं वा कृत्वा अर्पयेन्न त्वपात्रे देयमिति सूचि
तम् । प्रतिश्रुत्यापि तत्र* पापं ज्ञात्वा न तस्मै दद्यात् ।
अपात्रे दाननिषेधात् । अनधिकारिणा च न तद्दाह्यम् ।

विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।

गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥

इति स्मृतेः । अत्रेतिकर्त्तव्यविशेषश्चतुर्थस्तवके (ज्ञेयः) वक्ष्यते ।

अत्र साध्वी स्त्री भर्तृकृत(पुण्यमर्घं)पुण्यार्घं लभते तदुक्तं हेमा-
द्रिणा ।

यद्देवेभ्यो यच्च पित्रादिकेभ्यः

कुर्याद्भर्त्ताभ्यर्चनं सत्क्रियाञ्च ।

तस्यार्घं सा तत्फलं नान्यचित्ता

नारो भुङ्क्ते भर्त्तृशुश्रूषयेव ॥

या वञ्चयन्ति भर्त्तारं योनिद्रूषाञ्च याः स्त्रियः ।

योनिद्रूषात् पुण्यफलं नाश्नन्ति निरयङ्गमाः ॥

अनाम्नायमला वेदा ब्राह्मणस्यात्रतं मलम् ।

कौतूहलं मलं साध्वया मलं दानस्य कीर्त्तनम् ॥

इति नित्यदानविधानम् ।

* तत्र अपात्रे इत्यर्थः ।

अथ मङ्गलावेक्षणम् ।

दक्षः ।

देवपूजां ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवेक्षणम् ।

रोचनं चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् ॥

तथा ।

गुरुनग्नींश्च सूर्यश्च प्रातः पश्येत्सदा बुधः । इति ।

भारते ।

वृद्धो ज्ञातिर्यथामित्रं दरिद्रो यो भवेदपि ।

गृहे वासयितव्यास्ते धनमायुश्च(निव च)मिच्छता ॥

गृहे पारावता धन्याः शुकाश्च सहस्रारिकाः ।

गृहेष्वेते न पापास्तु तथा वै तैलपायिकाः ॥

उद्दीपकाश्च गृधाश्च कपोता भ्रमरास्तथा ।

अमङ्गल्यानि चैतानि तथाक्रोशो महात्मनाम् ॥

कात्यायनः ।

श्रीत्रियं सुभगामग्निं गामग्निचितमेव च ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स प्रमुच्यते ॥

श्रीत्रियलक्षणमुक्तं भारते ।

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।

विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रीत्रिय उच्यते ॥

याज्ञवल्करः ।

स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।

एकदेशमुपाध्याय ऋत्विग्यज्ञकदुच्यते ॥

नारदः ।

लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरैतित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥

एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्शयेद्बुधः ।

प्रदक्षिणानि कुर्वीत यस्तस्यायुर्न हीयते ॥

इति मङ्गलाविष्णुविधानम् ।

इति श्रीमन्नागदेवभट्टात्मजश्रीमदनन्तभट्टविरचिते

विधानपारिजाते आङ्गिकविधौ दिनप्रथम-

भागकृत्यविधानं समाप्तम् ।

अथ द्वितीये भागे अध्ययनं कार्यम् ।

तत्र दक्षः ।

द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

समित्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ॥

वेदाभ्यासोऽनेकधा भवति ।

वेदस्लोकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं पुनः ।

तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा* ॥ इति ।

* तत्राप्यादी परम्परागतो वेदः पठनीयः । तथाच वशिष्ठः—

पारम्य्यागतो येषां वेदः सपरिभ्रंशः ।

प्रथमं तमधीयीत तच्छास्त्रं कर्म चाचरेत् ॥

यः शशास्त्रां परित्यज्य परशास्त्रां समाचरेत् ।

स नृदवर्द्धिष्वायैः सर्वकर्मसु साधुभिः ॥ इति ।

तत्र तावदृथादिकमुच्यते ।

ऋग्वेदस्य अग्निर्ऋषिरग्निर्देवता गायत्री छन्दः अध्ययनादौ
विनियोगः । यजुर्वेदस्य वायुर्ऋषिर्वायुर्देवता त्रिष्टुप् छन्दः अध्य-
यनादौ विनियोगः । सामवेदस्य आदित्य ऋषिरादित्यो देवता
जगतौ छन्दः अध्ययनादौ विनियोगः । अध्ययनञ्च

गुरुश्चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।

आहृतस्वाप्यधीयीत लब्धश्चास्मै निवेदयेत् ॥

इति विधिना कर्त्तव्यम् । अधीत्य च वेदार्योऽवगन्तव्यः †

अधीत्य विधिवद्देवं वेदार्थं न विचारयेत् ।

स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते ॥

इति स्मृतेः ।

कृतज्ञाद्रोहिमेधाविशुचिक(स्या)स्थानसूयकाः ।

अध्याप्या धर्मतः साधुशक्तान्यज्ञानः†विस्तटाः* ॥

कल्प आधिव्याधिरहितः । शक्तो गुरुशुश्रूषायाम् । स्पष्टमन्थत् ।
एतं कृतज्ञत्वादयो धर्म्या व्यस्ताः समस्ता वा यथासम्भवं वंदि-
तव्याः ।

वेदाभ्यासरतं ज्ञानं महायज्ञक्रियापरम् ।

न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि ॥

मनुः ।

* अन्वयज्ञानं ज्ञानान्तरम् ।

† मनुस्मृति—आचार्यपुत्रः शूद्रशक्तानदी धर्मिकः शुचिः ।

आमः शक्तोऽर्षेदः साधुः सोऽध्याप्या दम धर्मतः ॥

न निन्दाताडने कुर्व्यात् पुत्रं शिष्यश्च ताडयेत् ।

अधोभागे शरीरस्य नोत्तमाङ्गे न वक्षसि ॥ इत्यादि ।

अद्यानध्यायाः ।

तत्र उग्रनाः ।

अयने विषुवे चैव अयने बोधने तथा ।

अनध्यायं प्रकुर्वीत मन्वादिषु युगादिषु ॥

ब्रह्मं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यत्विन्गुरुबन्धुषु ।

उपाकर्ष्यं चोत्सर्गं स्वशाखाश्रीद्वये (चते) तथा ॥

चतुर्दश्यां पञ्चदश्यामष्टम्यां राहुसूतके* ।

ऋतुसन्धिषु† भुक्त्वा च श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च‡ ॥

इदमेकोद्दिष्टव्यतिरिक्तविषयम् । महेकोद्दिष्टे ब्रह्मं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म
इति विशेषोक्तेः । पशुमण्डूकादिभिरन्तरागमने अहोरात्रमन-
ध्यायः§ । देशे शुचावात्मनि चेति सप्तत्रिंशदनध्याया याज्ञ-
वल्क्यीहोतास्तात्कालिकाः ।

तथा ।

* राहुसूतके यच्छ्रानध्यायकीर्त्तनं तद्व्यसनालविषयमिति क्वचित् ।

† ऋतुसन्धिषु ऋतुसन्धिगतासु प्रतिपत्सु इति विशालेश्वरः ।

‡ श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च इत्येतत् पाठेषु विषयम् । एकोद्दिष्टभोजनादौ मन्वादिभि-
रुच्योक्तेः । इति गोपीनाथः ।

§ पशुमण्डूकनकुलश्राद्धिमाङ्कारसूचकैः ।

इतिऽन्तरे लघोरात्रं शक्रपाते सधोच्छये ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनान् । शक्रपातोच्छयकालसु आश्विनशुक्लपञ्चम्यां तदुत्थापनं विजयदशम्यां
तद्वर्गोपश्रितम् ।

रात्री यामहयादर्वाग्यदि पश्चेन्नयोदशीम् ।

प्रदोषः स तु विज्ञेयस्तुर्थी पूर्व्यामगम् ।

सप्तमी सार्ध्यामस्या प्रदोषोऽधीतिवर्जितः ॥ इति ।

अत्रत्यो विशेषो ब्रह्मचारिप्रकरणे द्रष्टव्यः ।

इति श्रीविधानपारिजाते आङ्गिकविधौ

द्वितीयभागकृत्यविधानं समाप्तम् ।

अथ धनार्जनविधिः ।

तत्र दक्षः ।

द्वितीये च तथा भागे षोडशवर्गार्धसाधनम् ।

षोडशवर्गस्तु ।

माता पिता गुरुर्भार्या प्रजा दीनः समाश्रितः ।

अभ्यागतोऽतिथिर्वाग्निः षोडशवर्ग उदाहृतः ॥

योगीश्वरः ।

उपेयादीश्वरश्चैव योगक्षेमार्धसिद्धये ।

ईश्वरमभिषेक्तादिगुणबुक्तमन्त्रं वा श्रीमन्तम् । अक्षय्यलाभो योगः

सम्बन्ध रक्षणं क्षेमः ।

मनुः ।

सप्तवित्तागमा धर्मा दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्षयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥

दायो(ऽ)न्यायागतं धनं लाभो निधिदर्शनं प्रयोगो वृद्धार्थं धन-

प्रदानम् । कर्मयोगः कथादिः । इदन्तु विप्रादेर्यथायोग्यं
ज्ञेयम् ।

तथाहि ।

अध्यापनमव्ययन यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्माण्ययजन्मनः ॥
पश्यान्तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।
याजनाध्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रहः ॥
प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम् ।
कुसीदकृषिबाणिव्यपाशुपाख्यं विश्वः स्मृतम् ॥

कुसीदो वृद्धिजीवनम् ।

शूद्रस्य द्विजशूद्राया तयाऽजीवन् बणिमवेत् ।
शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद्विजातिहितमावहन् ॥

मनुः ।

अद्रोहेण च भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।
या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥
ऋताऋताभ्यां जीवे(त)त्तु ऋतेन प्रऋतेन वा ।
सत्याऋताभ्यां जीवेत* न श्वहृत्था कदाचन ॥
ऋतमुच्छशिलं ज्ञेयमऋतं स्यादयाचितम् ।
ऋतन्तु याचितं भैक्षं प्रऋतं कर्षणं स्मृतम् ॥
सत्याऋतन्तु बाणिव्यं तेन चैवापि जीव्यते ।
सेवा श्वहृत्तिरास्थिता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

* सत्याऋतास्त्रया वापि इति मनुसंहितायां पाठः ।

कुसूलः

कुसूलकुम्भीधान्यो वा त्रहिकोऽखस्तनोऽपि वा* ।

कुसूलः कोष्ठकं कुम्भी उट्टिका ताभ्यां धरिमितं धान्यं यस्य स त्रहिकः । त्रह्यपर्याप्तं धान्यं यस्य स त्रहिकः । नास्ति खस्तनं धान्यं यस्य सोऽखस्तनः ।

कुसूलधान्यादिसङ्ग्रहोपायमाह याज्ञवल्करः ।

जीवेहापि शिलोच्छेन श्रेयानिषां परः परः ।

शाब्द्यादेर्निपतितपरित्यक्तवह्नरीग्रहणं शिलम् । एकैकस्य त्यक्तकण-
स्योपादानमुच्छः । एषां कुसूलधान्यादीनां मध्ये परः पर उत्त-
रोत्तरः श्रेयान् प्रशस्यतर इत्यर्थः । एतच्चातिसंयतं यायावरं
प्रत्युच्यते न शालीनं प्रति ।

एतद्विध्यमुक्तं वशिष्ठेन ।

द्विविधो हि गृहस्थो यायावरः शालीनश्चेति । तत्रासंयतो
यायावरः । शालीनस्तु प्रेष्यचतुष्यदधनधान्यादियुक्तः ।

शालीनस्यापि चातुर्विध्यमुक्तं मनुना ।

षट्कर्म्मको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते ।

हाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्त्वेण जीवति† ॥

* मनुसंहितायाम् वचनमिदं किञ्चित्परिवर्तितं दृश्यते—

कुसूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।

त्रहिको वापि भवेद्व्यक्तनिक एव वा ॥

† एषां गृहस्थानां मध्ये एकः (यो बहुषोषः) स्त्रतामृतादिपचकं कुसीदश्चाश्रयेत् ।
अन्वयतःऽन्वपोष्यः दि.भयांजनाध्यापनप्रतिषेधैः हाभ्यां वाजनाध्यापनाभ्यां ब्रह्मसत्त्वेण चध्यापनेन
इति कुसूलः ।

अथ षट्कर्माणि याजनाभ्यापनप्रतिग्रहकृषिवाणिज्यपाशुघास्यानि ।

शेषं सुगमम् ।

कूर्मपुराणे ।

देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दद्याद्भागन्तु विश्वकम् ।

त्रिंशद्भागन्तु विप्राणां कृषिङ्गत्वा न दोषभाक् ॥

कृषिप्रकारो ह्यहपाराशरे द्रष्टव्यः ।

अथापदि प्रतिग्रहवृत्तिः ।

चतुर्विंशतिमते ।

सीदंश्चेत्यतिगृह्णीयाद्वाङ्मवेभ्यस्ततो नृपात् ।

ततस्तु वैश्यशूद्रेभ्यः शङ्खस्य वचनं यथा ॥

असीदतस्तु ।

विद्यमाने धने यस्तु प्रतिग्रहवृत्तिर्हिजः ।

रौरवं नरकं प्राप्य तत्रैव परिपच्यते ॥

इति व्यासीक्तमाकलनीयम् ।

याज्ञवल्क्योऽपि ।

राजान्तेवासियाज्येभ्यः सीदन्निच्छेदनं क्षुधा ।

दग्धिहैतुकापाषण्डिवकहृत्तीक्ष्ण वर्जयेत् ॥

युक्तिबलेन सर्वत्र संशयकारी हैतुकः । राजाऽत्र न्यायपरो न तु

राजमात्रम् ।

यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्त्रोच्छास्त्रवर्त्तिनः ।

स पर्यायेण यातीमात्रकानिकविंशतिम् ॥

इत्यन्यायपरराजप्रतिग्रहे निन्दाश्रवणात् ।

अथैतन्मन्त्रोऽपि ।

अग्निं हि सूनचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः ।

दुष्टा दशगुणं पूर्वात्पूर्वादेते यथाक्रमम् ॥

अथैतन्मन्त्रोऽपि । चक्रो तैलिकः । ध्वजी सुराविक्रयी । वेष्टा
अथैतन्मन्त्रोऽपि ।

अथैतन्मन्त्रोऽपि ।

अराजन्यप्रसूतस्य राष्ट्रः स्वच्छन्दवर्तिनः ।

घोरः प्रतिग्रहस्तस्य मध्वास्वादो विषोपमः ॥

तथैव राजमहिषी राजामात्याः पुरोहिताः ।

पापेनार्थेन संयुक्ताः सर्वे ते राजधर्मिणः ॥

अथैतन्मन्त्रोऽपि ।

वेदविक्रयिणश्चैव वेदानाश्चैव द्रूपकाः ।

वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥

अथैतन्मन्त्रोऽपि ।

एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतश्च यत् ।

सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयात्तन्मन्त्राभयदक्षिणाम् ॥

अथैतन्मन्त्रोऽपि । अभयदक्षिणाम् न्नेच्छादेरपीति श्लोकार्थः ।

अथ विशेषो विश्वपुराणे ।

स म्योस्य विप्रो गृह्णीयाच्छुद्राच्च गृह्णमागतम् ।

अभ्युद्यतमभिरुत्सुपन्नातमिति संधातिषि । अथचित्तोपनीतमिति कृत्वा ।

अथ शूद्रावमामासम् ।

नाद्याच्छूद्रस्य पक्तावं विधानत्राक्षिनोः* द्विजः ।

आददीताममेतंस्मादहस्तावेकराचिकम् ॥

इति मनूक्तेः ।

तथा ।

आममांसं मधु घृतं धानाः क्षीरमथोदितम् ।

गुडं तक्रश्च सङ्गाह्यं निवृत्तेनापि शूद्रतः ॥

यान्नवस्त्रोऽपि ।

कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्यं दधि क्षितिः ।

मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥

अकारादृष्टहादि ।

अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकार्श्यणः ।

अन्यत्र कुलटापण्डपतितेभ्यस्तथा विषः ॥

इति विशेषोक्तेः कुलटादेः प्रत्याख्येयमेव । अयमुपदेशः प्रतिग्रह-
प्रवृत्तस्यैव न तु निवृत्तस्येति विज्ञानेश्वरः ।

* अत्राक्षिनः शाहादिपक्षयशशस्य इति कुल्लुकः । मिश्रतिथिसु आहशब्देन पाक-
शब्दादिक्रिया शूद्रस्य विहितता लक्ष्यते तत्क्रियानुष्ठायिनः । अत्राक्षिन इति वा पाठः अत्रशावत-
इति तदर्थः । एवं व्याचक्षौ ।

अथ आपहृतिः ।

तत्र वृहस्पतिः ।

अजीवन् कर्मणा स्वेन विप्रः क्षात्रं समाश्रयेत् ।

वैश्याकर्मार्थाया कुर्व्याद्द्वौनकर्म* विवर्जयेत् ॥

कौर्म्ये ।

कुसीदं क्षत्रिवाण्ये प्रकुर्वीत स्वयङ्मतम् ।

क्षत्रेण भावे वाण्यं तदभावे कुसीदकम् ॥

कुसीदो वृद्धिजीवनम् ।

वृद्धिमाह याज्ञवल्करः ।

अशीतिभागो वृद्धिः स्वान्नासि मासि सबन्धके ।

वर्षक्रमाच्छतं त्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥ इति ।

अशीतिभागः अशीतितमो भागः । अन्यथा बन्धकरहिते प्रयोगे
वर्षक्रमाद्भिचतुःपञ्चकं शतं धर्म्यं भवति । अयं भावः । ब्राह्मणे
अधमर्षे द्विकं शतं द्वी भागी अस्मिच्छते वृद्धिर्दीयते इति द्विकं
शतम् । तदस्मिन् वृद्ध्यायत्नाभ्युक्तापदा द्वायमे इति सूत्रेण
कम् । एवं क्षत्रियादौ त्रिकादिशतं प्रतिमासं ज्ञेयम् ।

अथ विशेषान्तरमाह स एव ।

कान्तारगासु दशकं सानुद्धा विंशकं शतम् ।

द्यूर्वा सज्जतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु ॥

अथुः ।

* द्दौनकर्मं इत्येकं सेवादिकल्पितम् ।

नातिसावत्सरीं वृद्धिं नाभीष्टान् पुनर्हरेत् ।
 चक्रवृद्धिः कालिका वा कारिका कायिका च या ॥
 वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः प्रतिमासन्तु कालिका ।
 इच्छाकृता कारिका स्यात् कायिका कायकर्मणि ॥
 हीनजातिं परिचीणासृणार्थं कर्म कारयेत् ।
 ब्राह्मणसु परिचीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥

मनुः ।

वानस्पत्यं फलं मूलं दार्व्यन्त्यर्थं तथैव च ।
 वृणञ्च गोभ्यो ग्रासार्थमस्येयं मनुरब्रवीत् ॥

यत्तु भारते लिखितम् । अपृष्टा फलं गृह्णतो हस्तकर्त्तनम्
 तत्रकारान्तरेण निर्वाहे सति तथा न कार्यमित्येतदर्थमित्य
 धेयम् ।

अङ्गिराः ।

व्याधितस्य दरिद्रस्य कुटुम्बाग्रच्युतस्य च ।
 अध्वानं वा प्रवृत्तस्य भिक्षाचर्यं विधीयते ॥

देवसः ।

याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।
 कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन न संशयः ॥

उशनाः ।

पतिताहनमादत्ते भुङ्क्ते वा ब्राह्मणो यदि ।
 कृत्वा तस्य समुत्सर्गमतिकृष्टं समाचरेत् ॥
 इति योगक्षेमविधानम् ।

अथ चतुर्थभागकृतम् ।

तत्र चतुः ।

अथ तेषु तथा भागे ज्ञानार्थं सृष्टमाहरेत् ।

तिस्रस्तथादीनि ज्ञानश्चाज्ञात्रिमे जले ॥

ज्ञानवित्तिः ।

अथ देवस्वातेषु तद्भागेषु सरःसु च ।

ज्ञानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥

मन्त्रपूर्तेर्जलेः ज्ञानं प्राहुः ज्ञानफलप्रदम् ।

अथ वा रिसमन्तानां यादसामिव तत्समम् ॥

ब्राह्मणेः ज्ञातुमायातैः सह गच्छन्ति देवताः ।

पितरश्चापि गच्छन्ति वायुभूता जलार्थिनः ।

गत्वोदकान्तं विविक्तं स्थापयेत्तान् पृथक् चित्ते ॥

तान् सृष्टादिसम्भारान् ।

त्रिधा कृत्वा सृष्टं तान्त् गोमयञ्च विचक्षणः ।

सृष्टेकया शिरः क्षात्वं हाभ्यां नाभेरधोपरि ॥

अधश्च तिस्रभिः (कार्यैः) क्षात्वं षड्भिः पादौ तथैव च ।

प्रक्षाल्य सर्व्वायञ्च हिराचम्य यथाविधि ।

मन्त्रान्वस्योपवीतं यच्चोदरेत्तत्कदाचन ॥

अथ सृष्टिः कष्टस्वमेव उपवीतं क्षालनीयमित्युक्तम् ।

तत्र त्रिभिर्विद्वद्भिः ।

तैत्रा मैत्राः कठाः काखा ये च वाजसनेयिनः ।
 कण्ठादुत्तार्य सूत्रन्तु कुर्बीरन् चालनं द्विजाः ॥
 बहृचाः सामगाश्चैव ये चान्ये यालुषा अपि ।
 कण्ठादुत्तार्य सूत्रन्तु पुनः संस्कारमाप्नुयुः ॥

तथा ।

तृष्णीमेवावगाहेत यदि स्यादशुचिर्नरः ।
 आचम्य विधिवत्पश्चात्ततः स्नानं समाचरेत् ॥

यमः ।

सपवित्रं करङ्गत्वा आचम्य प्राप्नुयुः स्थितः ।
 प्राणायामत्रयं कुर्यात्कालज्ञानमतः परम् ॥ इति ।
 गङ्गाव्यतिरिक्तस्थले विशेषमाह वामनपुराणम् ।
 तीर्थे तु कल्पयेद्द्विद्वान्मूलमन्त्रेण मन्त्रचित् ।
 नमो नारायणायेति मूलमन्त्रं सदाहृतः ॥
 चतुर्हस्तप्रमाणन्तु चतुरस्रं समन्ततः ।
 प्रकल्पयावाहयेद्ब्रह्मामिभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥
 विष्णो. पादप्रसृतासि वैष्णवो विष्णुदेवतेः* ।
 पा(त्रा)हि नस्त्वेनसस्तस्मादाजस्यमरणान्तिकात् ॥
 तिस्रः कोट्योऽर्धको(टिच)टी च तीर्थानां वायुरप्रवीत् ।
 दिवि भुव्यन्तरिक्षे च तानि ते सन्ति जाङ्गवि ॥
 नन्दिनोत्खेव ते नाम देवेषु नखिनीति च ।

* विचक्षुजिता इति षड्पुत्र निबन्धेषु पाठः ।

दत्ता पृथ्वी च विष्णवा विष्णवाया शिवाऽस्यता# ॥
 विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी ।
 चेमा च जाङ्गवी चैव शान्तां शान्तिप्रदायिनी ॥
 एतानि पुष्पनामानि ज्ञानकाले प्रकीर्तयेत् ।
 भवन्कविहिता तत्र गङ्गा त्रिपद्यगामिनी ॥ इति ।

प्रकारान्तरमपि ।

नन्दिनी नलिनी सीता मासती च महापगा ।
 विष्णुपादाक्षसम्भूता गङ्गा त्रिपद्यगामिनी ॥
 भागीरथी भोगवती जाङ्गवी त्रिदशश्वरा ।
 द्वादशैतानि नामानि यत्र तत्र जलाशये ।
 ज्ञानोद्यतः पठेच्चित्यं तत्र तत्र वसाम्यहम् ॥ इति ।

गङ्गायान्तु तोर्यान्तरं न अर्त्तव्यमित्युक्तं स्वान्दे ।
 गङ्गानदीं समासाद्य नान्यां ज्ञाने नदीं स्मरत् ।
 यदि स्मरेत्तदा सद्यस्तथ पुण्यं विनश्यति ॥
 ज्ञानकालेऽन्यतीर्थेषु जप्यते जाङ्गवा जनैः ।
 विना विष्णुपदीं ज्ञान्यस्ममर्थमघशोधने ॥ इति ।

अथ मध्याङ्गज्ञानविधिः ।

आश्रमलायनपरिशिष्टे ।

अथ मध्यन्दिने तोर्यमित्थ धीतपादपाणिमुखो हिराण्य आयत
 प्राणः शुची देशे खनिचेण भूमिं गायत्वस्त्रेण खनित्वा उपरि मृद

* इत्या पृथ्वी च सुभगा विष्णवाया शिवा (त्रि सिता । पाठोऽयं आर्त्तसम्मतः ।

चतुरङ्गुलमुहास्य अधस्तान्मृदं क्षणित्वा गायत्र्या आदाय गर्त्त-
मुहासितया मृदा परिपूर्य्य मृदमुपात्तां शुची (देशे) तीरे निधाय
गायत्र्या प्रोक्ष्य हस्ताद्यङ्गमनुलिप्य आश्वान्प्रुत्य क्षालयित्वा आदित्यं
निरीक्ष्य तं ध्यायन् आयादेतश्मङ्गलस्नानं प्राहुः ।

अथ तीरे द्विराचम्य तृतीयः#मस्त्रेणादाय सव्ये पाणौ कृत्वा
व्याहृतिभिस्त्रेधा विभज्य दक्षिणभागमस्त्रेषु दशसु दिक्षु विक्षिप्य
उत्तरं तीर्थे क्षिप्त्वा तृतीयं गायत्र्याऽभिमन्त्रितमादित्याय दर्शयित्वा
तेन मू(र्द्धः)र्द्धिं आपादाहायत्र्या प्रणवेन वा सर्वाङ्गमनुलिप्य सु-
मित्वा न आप ओषधयः सन्तु इति सक्तद्विरात्मानमभिषिञ्च्य
दुर्मित्यास्तस्त्रै सन्तु योऽस्नानं हेष्टि यं च वयं द्विष्य इति मृदमङ्गिः
क्षालयेत् । अथ वरुणप्रार्थनादिना तर्पणान्तेनोक्तेन विधिना
आयात् । नात्र प्राग्ब्रह्मयज्ञतर्पणादस्त्रं निष्पीडयेत् अपुत्रादयो
ह्यन्ते तर्प्या इत्येष स्नानविधिः । तदेतदसम्भवे अङ्गिरेव कुर्व्याङ्गीमा-
दिषु । न च मृदे मृदा आयात् न शीतोदकेन । शीतोष्णोदकेन
मृदे आयात्सन्त्रविधिश्च वर्ज्ययेत् । वह्निर्वा शुची देशे सर्व्वं पश्चात्
कुर्व्यादिति । अत्र

न प्रातर्मृत्तिकास्नानं मध्याह्ने न च गोमयैः ।

इति निषेधाद्गोमयस्नानं नोक्तं तदाश्वलायनविषयम् । कात्या-
यनानान्तु मध्याह्नेऽपि तत्सूत्रे गोमयस्नानमुक्तम् । तेषां प्रातः-
स्नानं सङ्केपेण भवति अनुदितहोमित्वात् ।

तथाच छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

अल्पत्वाद्दोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्षणः ।

प्रातर्न तनुयात् स्नानं होमलोपो विगर्हितः ।

प्रातः सङ्केपतः स्नानं मध्याह्ने तु सविस्तरम् ॥ इति ।

अतश्च अथातो नित्यस्नानं नद्यादावित्येष स्नानविधिरित्यन्तकण्ठि-
कोक्तसर्वाङ्गोपवृद्धितं स्नानं मध्याह्ने एव तेषां भवति ।

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं ज्ञायादनातुरः ।

इति कात्यायनवचनन्तु प्रधानभूतस्नानपरमनाहिताग्निपरं वेति
ज्ञेयम् । प्रातर्न तनुयात् स्नानमिति तदुक्तेः ।

कात्यायनमर्षणे मन्त्रमाह याज्ञवल्क्यः ।

जम्बूका नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके ।

अन्तर्जले सकृज्जप्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

इदमाप इमं मन्त्रं मुक्त्वा ह्येनो विमुञ्चति ।

तद्विष्णोरिति मन्त्रेणञ् ज्ञायादेषु पुनः पुनः ।

गायत्री वैष्णवी ह्येषा प्राजापत्यर्षिका स्मृता ॥

अशक्ती सङ्केपस्नानविधिमाह योगी याज्ञवल्क्यः ।

एष विस्तरतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः ।

असामर्थ्यान्न कुर्याच्चैतन्नायं विधिरुच्यते ॥

• इदमापः प्रवृत्त यत्किञ्च दुरितं मयि ।

यथाहमभिदुद्नेह यथा श्रेय उतावृतम् ॥

† तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सर्वतः ।

दिवीव चक्षुरागतम् ॥

ज्ञानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ।

जलाभिमन्त्रणश्चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥

अधमर्षणसूक्तेन चिराद्दत्तेन नित्यशः ।

ज्ञानाचरणमित्येतदुपदिष्टं महात्मभिः ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह स एव ।

मृदा ज्ञानं न कुर्वीत रात्रौ सन्ध्यागृहेषु च ।

नैमित्तिके तथा ज्ञाने तथा भौमार्कवारयोः ॥

तथा ।

भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दाश्वगुमघ/सु च ।

मृदा ज्ञानं पिण्डदानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

पिण्डदानमत्र काश्यं नित्यन्तु क्षयाहश्वाहादि भवत्येव ।

आदित्येऽर्हामि जन्मक्षेत्रे तथा जन्मतिथावपि ।

शोभनेऽस्य दिने चैव न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

शोभनदिनेषु श्राद्धमपि न कार्यम् ।

ये वा भद्रं दूषयन्ति स्वधाभिरिति श्रुतेः ।

इति पारिजाते । ज्ञानाङ्गतर्पणादि पूर्व्ववत् । मध्याङ्गसन्ध्या-
वन्दने विशेषः पूर्व्वमेवोक्तः ।

अथ मध्याङ्गसन्ध्यातर्पणप्रयोगः ।

सावित्याः कश्यपस्त्रिष्टुप् मध्याङ्गसन्ध्यातर्पणे विनियोगः ।

ॐ भुवः पुरुषं तर्पयामि ॐ यजुर्व्वेदं ॐ मण्डलं ॐ रुद्र-
रूपिणं ओमन्तरात्मानं ॐ सावित्रीं ॐ वेदमातरं ॐ साङ्गतिं
ॐ सन्ध्यां ॐ युवतिं ॐ रौद्रीं ओमुषसं ॐ निमृजं ॐ सर्व्वार्थ-

स्तिष्ठिकरीं ॐ सर्व्वमन्त्राधिपतिं ॐ भूर्भुवः स्वः पुरुषम् । एवं
मर्पयित्वा उपस्थानादि सर्व्वं समाप्य

मध्याह्नसन्ध्याह्नत्वेन गायत्र्या जपितेन च ।

यथासंस्थेन जप्तेन रुद्रो मे प्रीयतामिति ॥

इति वशिष्ठोक्तेन मन्त्रेण जपं निवेद्य मुद्रादि च प्रदर्श्य ब्रह्मयज्ञं
कुर्व्यात् । तत्र श्रुतिः शातपथी ।

अथ ब्रह्मयज्ञः स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञ इत्यादिः ।

योगी ।

प्रदक्षिणं समाहृत्य नमस्कृत्योपनिश्च्य च ।

दर्भेषु दर्भपाणिः स्वाग्राह्यखसु कृताक्षलिः ।

स्वाध्यायञ्च यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्च्यमारभेत् ॥

अत्र कर्मादौ पवित्रादिप्राप्तावपि दर्भपाणिरिति पुनर्वचनं पवि-
त्रोपग्रहव्यतिरिक्तदर्भप्राप्त्यर्थम् ।

ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भास्तेषां त्यागी विधीयते ।

इति तेषां त्यागश्च श्रूयते न तु पवित्रादेः ।

योगी ।

आदावारभ्य वेदन्तु स्यात्वोषर्थ्युपरि क्रमात् ।

यदधोतेऽन्वहं शक्त्या स स्वाध्याय इति स्मृतः ॥ इति ।

अस्वायमर्थः । स्यात्वा सन्ध्यादिकं स्मृत्वा ओङ्कारव्याहृतिगायत्रो-
पूर्व्वकं मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदं प्रणवाद्यन्तं यथाशक्ति पठित्वा प्रति-
दिनमेवमेव उपर्य्युपर्य्यध्ययनेन समाप्य अन्यवेदमारभ्य एवमेव
समापयेदिति ।

ऋषिच्छन्दोदैवतानि विनियोगं तथैव च ।
अविदित्वा जपेदुयसु महानर्थमवाप्नुयात् ॥

आश्वलायनः ।

ब्रह्मयज्ञप्रवृत्त्यर्थं स्वगृहोक्तविधानतः ।

स्वाध्यायं प्रणवाद्यन्तं कुर्यादैवं द्विजः सदा ।

तदन्ते तर्पयेदग्निदेवतर्षिपितृस्तथा ॥

शौनकोऽत्र विशेषमाह ।

ग्रामाग्राच्यासुदीक्षां वा प्रागुदीच्यामथापि वा ।

निष्क्रम्य तत्र नादेये* तद्भागस्वेऽपि वाभसि ॥

स्नात्वा यज्ञोपवीतो च भूत्वाचम्योदकं तथा ।

पवित्रे लक्षणेयुक्ते कृत्वाऽच्छिन्ने सुतारके ॥

तयोरेकैकमेकैकं पाणिना धारयेत् पृथक् ।

एवं पवित्रवन्तौ द्वौ पाणी कृत्वा हयोरथ ॥

सव्यस्य पाणेरङ्गुष्ठप्रदेशिन्योस्तु मध्यतः ।

दक्षिणस्याङ्गुली(र्व्य)र्न्यस्य चतस्रोऽङ्गुष्ठवर्जिताः ॥

तथा सव्यकराङ्गुष्ठं दक्षिणाङ्गुष्ठवेष्टितम् ।

कुर्वीत चैवं सम्बद्धौ पाणी दक्षिणजानुनि ॥

निधाय स्वस्य हृदये पश्यन् केवलमम्बरम् ।

सम्भीलितान्धियुग्मो वा निरुध्य मनसो गतिम् ॥

* नादेये नदीसम्बन्धिनि ।

योगाधिष्ठुमात्मनस्तुत्वानन्वमनास्ततः ।
 यावन्तं मन्त्रमध्येतुं शक्यं स्वाध्यायमात्मनः ॥
 तावन्तमनुवाकं वा सूक्तं वर्गमथापि वा ।
 सङ्कल्प्य मनसा पूर्वमिदमध्येष इत्यथ ॥
 समस्ता व्याहृतोः पूर्वं जपन् प्रणवपूर्वकम् ।
 सावित्रीञ्च जपेत्पञ्चः पूर्वमर्धञ्च शशातः ॥
 पञ्चाक्षमस्तामित्येवं जपित्वा त्रिः समाहितः ।
 ततो यावत्प्रतिज्ञातमध्यायं सूक्तमेव वा ॥
 ऋचं वाक्यं ततोऽवश्यमधीयेत् स्वशक्तिनः ।
 पञ्चादौ नम इत्याद्यां करोमीत्यन्तसंयुताम् ॥
 ऋचं जपित्वा पञ्चादौमित्येवं समुदीरयेत् (यन्) ।
 यह्यादतिथिभ्यः सा त्रिंशत्यङ्गस्य दक्षिणा ॥ इति ।
 माध्याह्निकात्पूर्वमेव तर्पणश्चाथवेदिनाम् ।
 अन्येषान्तु स्वर्गहोतं पञ्चाहा पूर्वमेव वा ॥

इति स्मृत्यन्तरम् ।

अप्यानाह आश्वलायनः ।

ऋचो यजूषि सामानि अथर्वान्निरसो त्राह्मणानि कस्या(स्या)
 नाराशंसोरितिहासपुराणानीति ।

ऋग्विधानि ।

अग्निमीले जपेत्सूक्तं* पापघ्नं श्रौकारं परम् ।
पारायणफलं तस्य वेदानां वै सहस्रकम् ॥ इति ।

यमः ।

श्रीङ्कारं व्याहृतोस्तिस्त्री गायत्रीं त्रिपदां तथा ।
मनसैकमनुस्मृत्य वेदादिकमुपक्रमेत् ॥
स्वरवर्णलयोपेतं मन्त्रास्थानक्रियान्वितम् ।
वेदमेवं पठेद्यस्तु स्वाध्यायफलमश्नुते ॥

मनुः ।

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्वके ।

नानुरोधोऽस्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥

तथा ब्रह्मयज्ञे पुरुषसूक्तस्य फलातिशय उक्तः मात्स्ये ।

ब्रह्मयज्ञे जपेत् सूक्तं पौरुषं† चिन्तयन् हरिम् ।

स सर्वान् जपते वेदान् साङ्गोपाङ्गान् द्विजोत्तमः ॥ इति ।

एवमुक्तविधिना ब्रह्मयज्ञं कृत्वा स्वस्वशाखोक्तमार्गेण देवर्षिपितृ-
तर्पणं कुर्यात् ।

अथ तर्पणधर्मो उच्यते ।

स्मृत्यर्थसारे ।

वामहस्ते तिलान् दत्त्वा जलमध्ये तु तर्पयेत् ।

तिलान् संस्थाप्य तर्पयेदिति शेषः ।

* अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

श्रीगारुडव्याख्यानम् ॥

† सहस्रमीर्षेणादिकं पौरुषं च ॥

ज्ञानशास्त्रक्षले पात्रे रोमकूपे* न कुञ्चित् ।
असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलिम् ॥

दाहभ्यः ।

ब्रह्मयज्ञो जपो होमो देवर्षिपितृकर्म च ।
अनाङ्गुल्य ज्ञातं सर्व्वं न भवेत्सिद्धिकारकम् ॥ इति ।

तेन तर्पणप्रयोगे श्रोतारः प्रयोक्तव्यः ।

हारीतः ।

शार्ङ्गवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।
शुक्लवासाः स्थले कुर्यादिति वेदविदो विदुः ॥

तर्पणजलप्रक्षेपसु जले कार्य्यः ।

यत्तु कार्ष्णीजिनिराह ।

देवानाञ्च पितृणाञ्च जले दद्याज्जलाञ्जलिम् । इति ।

तदशुचिस्थलविषयम् ।

तथाच विष्णुः ।

यत्राशुचिस्थलञ्च स्वादुदके देवतापितृन् ।
तर्पयेत्तु यथाकाममसु सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥
सव्येन देवकार्याणि वामेन पितृतर्पणम् ।
निवीर्तन मनुष्याणां तर्पणन्तु विधीयते ॥

वामेन अपसव्येनेत्यर्थः ।

* रोमकूपेषु दापातिशय उत्तो देवलेन ।

रोमसंज्ञान् तिलान् कृत्वा यन्तु सनर्पयेत् पितृन् ।
पितरक्षर्पितासौ न क्षिरेण मक्षेण च ॥ इति ।

यत्तु ।

एकैकमङ्गलिं देवा ह्री ह्री तु सनकादयः ।

अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियस्वेकैकमङ्गलिम् ॥

इति व्यासवचनम् ।

अन्वारब्धेन* सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।

इति योगिवचनम् ।

तथा ।

उभाभ्यामपि पाणिभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ॥

इति व्याघ्रपादवचनञ्च तच्छास्त्रादिविषयमिति मदनपारिजाते
उक्तम् । युक्तमेतत् ।

त्राह्ये विवाहकाले च पाणिनैकेन दीयते ।

तर्पणे तृभयेनैव विधिरेष पुरातनः ॥

इति कार्ष्णाजिन्युक्तेः । यद्वा येषां शाखायां विशिष्य एकहस्तेन
तर्पणमुक्तं तद्विषयमिति ज्ञेयम् ।

माख्ये ।

उभयोर्हस्तयोः कृत्वा सलिलैः पूर्णमङ्गलिम् ।

देवानाञ्च पितृणाञ्च शुचिस्तर्पणमाचरेत् ॥

प्रागग्रैस्तर्पयेद्देवानुदगग्रैस्तु मानुषान् ।

तानेव द्विशुशीकृत्य तर्पयेन्नयतः पितॄन् ॥

* पञ्चाङ्गपेनेत्यर्थः ।

प्राचीनावीत्यादिलक्ष्यसुक्तं भारद्वाजिन ।

उत्सिन्ने वामबाहौ तु दक्षिणस्त्वन्माश्रितम् ।

प्राचीनावीतिमित्वाहुस्तत्पित्रेश्चैव कर्मसु ॥

कण्ठावलम्बितश्चैव ब्रह्मसूत्रं यदा भवेत् ।

तन्निवोतमिति ख्यातं ग्रहं कर्मणि मानुषे ।

यथास्थानस्वितं सव्यं देवे कर्मणि शस्यते ॥

ईवर्षिर्द्विष्यत्पितृर्षणं जीवत्पितृकस्यापि भवति ।

जीवत्पितृकोऽप्येतानन्याश्चेतर इति कात्यायनोक्तेः ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तर्पणमिति निषेधसु पितृतर्पणमात्रविषयः ।

तस्यापसव्यप्रकारमाह श्रुतुः ।

अपसव्यं द्विजाध्यासां पित्रेऽसर्वत्र कौर्त्तितम् ।

आप्रकोष्ठाद्यकर्त्तव्यं मातापित्रोस्तु जीवतोः ॥ इति ।

आप्रकोष्ठात् प्रकोष्ठपर्यन्तम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कृण्वेद्य तर्पणम् ।

इति कृण्वतिकनिषेधात्तर्पणे शक्यतित्वा एव प्राज्ञाः । अतिलभेव

तर्पणमिति केचित् ।

पराशरः ।

शक्येस्तु तर्पणेद्देवानुष्णाच्छिलैस्तिलैः ।

पितृन्सन्तर्पयेत्कृण्वेद्यस्तर्पणे सर्वदा द्विजः ॥

कौर्म्ये तु ।

देवान् ब्रह्मन्तर्पेत्तैश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः ।

पितृंस्तिलैश्च सन्तर्पेदिति धर्मविदो विदुः ॥ इति ।

तथाच देवर्षितर्पणं यवैर्वा शुक्लतिलैर्वेति विकल्पः ।
 बाहुं पूर्णं तिलैः कृत्वा-जलस्यस्नानपर्येत्यितृन् ।
 स्थलस्थेन न कर्त्तव्यं पितृणां प्रीतिमिच्छता ॥

इति पराशरः ।

यत्तु ।

रोमसंस्थैस्त्रिलैर्नैव तर्पयेन्मतिमान् पितृन् । इति ।

तत्तु स्थलतर्पणविषयम् ।

योगी ।

आवाह्य पूर्व्ववन्मन्त्रैरास्तीर्थं च कुशाब्जुभान् ।

प्रागग्रेषु सुरान् सम्यग्दक्षिणाग्रेषु वै पितृन् ॥

अत्र आवाहनमन्त्रा विश्वेदेवाः स आगतित्याद्या देवर्षिपितृ-
 लिङ्गका आह्वाः । कुशाक्षरणमपि स्थलतर्पणविषयम् । जले
 असम्भवात् ।

यमः ।

द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिम् ।

गोशुङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ॥

प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राप्तुः सुरान् ।

उदङ्गुष्ठांस्तपेत पितृन्दक्षिणतस्तथा ॥

सुरर्षिकर्म्म कुर्वाणः सव्यं जानु निपातयेत् ।

पितृणां कर्म्म कुर्वाणो वामजानु निपातयेत् ॥

पाणिनैकगुणं प्रोक्तं दर्भैः शतगुणं भवेत् ।

तर्पणं खड्गपात्रेण ह्यञ्जय्यायीपकल्पते ॥

दत्तः ।

कुशाग्रैस्तर्पयेद्देवान्मनुष्यान् कुशमध्यतः ।
 पितृनद्य समूलाग्रैस्तर्पयन्तु यथाक्रमम् ॥
 खड्गमीत्तिकहस्तेन कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ।
 मणिकाञ्चनदर्भैर्वा न शून्येन कदाचन ॥ •

इति शातातपवचनादशून्यो हस्तः खड्गादिमुद्रिकया कर्त्तव्यः । न
 तु खड्गादिपात्रग्रहणेन । अन्यथा चर्हन्ति पितरस्त्रीस्त्रीनित्यञ्चलि-
 विधायकवाक्यबाधापत्तेः ।

अतएवाहं योगिना ।

अनामिकां धृतं हेम तर्ज्यां रौप्यमेव च ।

कणिकाधृतं खड्गं तेन पूतो भवेन्नरः ॥ इति ।

यथा शिष्टाचाररक्षार्थं यस्मिन् सूक्ष्मपात्रे धृतं अञ्जलिभङ्गो न
 भवति तद्गाह्यमित्यवधेयम् ।

तथाच ह्यागलयः ।

लघुपात्रं करे कृत्वा सौवर्णं खड्गं वा ।

राजतं ताम्रजं वापि तेन सन्तर्पयेत्पितृन् ॥

तथा ।

जलान्ते तिलदर्भादीन् योऽनुष्ठानाय याचते ।

नानुष्ठानफलं तस्य दातुरेव हि तत्फलम् ॥

जलान्ते निषेधादन्वयं तदग्रहणे न दोषः ।

देवातिथ्यर्चनकाले गुरुभृत्यादिहस्तैः ।

सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयादित्युक्तत्वात् ।

तिलापवादमाह मरीचिः ।

सप्तम्यां रविवारेऽथ गृहे जन्मदिने तथा ।

भृत्यपुत्रकलभार्थी न कुर्व्यात्तिलतर्पणम् ॥

अन्यथापि ।

पञ्चयोन्मभयो राजन् सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।

विद्यापुत्रकलभार्थी तिलान् पञ्चसु वर्जयेत् ॥

तथा ।

सप्तम्यां रविवारे च जन्मर्क्षदिवसे तथा ।

गृहे निषिद्धं सतिलं तर्पणं तद्दृष्टिर्भवेत् ॥

बौधायनः ।

विवाहेऽप्युपनयने चोले सति यथाक्रमम् ।

वर्षमर्षं तदर्धं च नेत्याहुस्तिलतर्पणम् ॥

एतस्मिन् क्वचिदपवादमाह वशिष्ठः ।

उपरानी पितुः श्राद्धे अमायाश्चैव संक्रमे ।

निषिद्धेऽपि हि सर्व्वेषु तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥

कात्यायनः ।

मघायुगादिभरणीतीर्थपर्व्वविशेषतः ।

तिथिवारनिषेधेऽपि तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥

तथा ।

तीर्थे तिथिविशेषे च गद्यायां प्रेतपक्षके ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्व्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥

इति त्रिस्वलीचेतौ ।

सङ्गहे तु ।

कठाः काश्लास आकाला ये च वाजसनेयिनः ।

सतिलं तर्पणं कुर्यान्निषिद्धेषु दिनेष्वग्नि ॥

उद्धृतोदकतर्पणे तु विशेषस्तत्रैव ।

यद्युद्धृतं निषिद्धेत्तु तिलान् सन्निश्रयेज्जले ।

अतोऽन्यथा तु सन्धेन तिला ग्राह्या विचक्षणैः ॥

अन्यथा अनुद्धृतोदकतर्पणे ।

मार्जनं तर्पणं श्राद्धं न कुर्याद्द्वारिधारया ।

कुर्याच्चेद्द्वारिधाराभिस्तद्वर्ज्यं निष्कलं भवेत् ॥

हेमरूप्यमयं पात्रं तान्नं कांस्यसमुद्भवम् ।

पितृणां तर्पणे शस्तं मृत्पायणु परित्वजेत् ॥

षट्त्रिंशदङ्गुलं पात्रमुत्तमं परिकीर्तितम् ।

मध्यमन्तु त्रिभामोऽङ्गुलं कनिष्ठं द्वादशाङ्गुलम् ॥

इति शिवरहस्ये ।

तर्पणस्वावशकतामाह कात्यायनः ।

छायां यथेच्छंश्चरदातपासः

पयः पिपासुः क्षुधितो यथावम् ।

बालो जनिर्षी जननी च बालं

योषित्युमासं पुरुषश्च योषाम् ॥

तथा सर्वाणि भूतानि स्वावराणि चराणि च ।

विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वाभ्युदयकृषि सः ॥

पतितसत्रासिजोवत्पितृकालु देवर्षिदिव्यपितृतर्पणं कृत्वा स्वपितृ-
पितृादिभ्योऽपि तर्पयेत्तदाह लोगाक्षिः ।

वृक्षौ तीर्थे च सत्र्यस्ते ताते च पतिते सति ।

येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुतः ॥

अविभक्तैरपि भ्रातृभिर्ब्रह्मयज्ञतर्पणे कार्ये ।

भ्रातृणामविभक्तानामिको धर्मः प्रवर्तते ।

विभागे सति धर्मस्तु भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

होमाद्यदानरहितं न भोक्तव्यं कदाचन ।

अविभक्तेषु संसृष्टेष्वेकेनापि कृतङ्कृतम् ॥

पृथग्व्येकपाकानां ब्रह्मयज्ञो द्वि(जाति)जन्मनाम् ।

अग्निहोत्रं सुरार्चा च सन्ध्या तर्पणमेव च ।

जपस्तपस्तीर्थयात्रा कार्यमेव पृथक् पृथक् ॥

इत्याश्रमलायनोक्तेः । अग्निहोत्रमत्र श्रीपासनम् अग्निहोत्रस्य
निषिद्धत्वात् ।

तर्पणक्रममाह वशिष्ठः ।

देवानां तर्पणं पूर्वसृषीणां तदनन्तरम् ।

ततो दिव्यपितृणाञ्च स्वकीयानां ततः परम् ॥

व्यासः ।

पूर्वं पित्रादयस्त्वर्यास्ततो मात्रादयोऽपि च ।

ततो मातामहाश्चैव मातामहस्ततः परम् ॥

हेमाद्रौ ।

पितृमातृमातामहपितृव्यभ्रातरः सुताः ।
 पितृस्वसा मातुलाश्च तद्भगिन्यश्च यामयः ॥
 भार्यापितृव्यपुत्राश्च भ्रातृपुत्रास्तथैव च ।
 दुहिता श्वशुरश्चैव भानुका गुरवस्तथा ॥
 आचार्यः सुहृदः श्या(शा)ला उपाध्यायश्च पीषकः ।
 स्वामिनश्च सखायश्च मातापित्रोश्च बान्धवाः ॥
 आत्मनो बान्धवाश्चैव ज्ञाताज्ञाता यथाक्रमम् ।
 तर्पणे च गयाश्राद्धे तीर्थे महालये क्रमः* ॥ इति ।

सङ्ग्रहे तु ।

ताताम्बाद्वितयं सपत्नजननी मातामहाद्वित्रयं
 स(स्त्रि)स्त्रीस्त्रीतनयादितातजननीस्वभ्रातरः सस्त्रियः ।
 ताताम्बात्मभगिन्यपत्यध्वयुग्जायापितासद्गुरुः
 शिष्यामाः पितरो महालयविधौ तीर्थे तथा तर्पणे ॥ इति ।
 अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रिय एकैकमञ्जलिम् ।

इत्युक्तं तत्र विशेषमाह शालङ्कायनः ।

मातृमुखासु यान्तिस्त्रस्तासां दद्याज्जलाञ्जलीन् ।
 त्रींस्त्रीश्चैव तथान्यासां दद्यादेकैकमञ्जलिम् ।
 सपत्न्याचार्यपत्नीनां द्वौ द्वौ दद्याज्जलाञ्जलीन् ॥

सपत्नी सपत्नमाता आचार्यः प्रसिद्धः पत्नी आत्मनः ।

स्वस्य मानरि जीवस्थां सप(त्नी)जननी सृता ।
 तर्पण्येवेलामेकां पुत्रिणीं वाप्यपुत्रिणीम् ॥

* तीर्थे चैव महालये । अथमेव पाठः सप्तोपनिषत् ।

तथा ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्व्वणम् ।

पितृव्यभ्रातृमातृणामिकोद्दिष्टं न पार्व्वणम् ॥

इति हेमाद्रौ जातृकर्णोत्तरयं विशेषः । मातामहत्
मातृवर्गस्य तर्पणं कार्यमिति केचित् । तच्च ।

अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातृणां यः प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति यावदाभूतसंग्रहम् ॥

इति हेमाद्रौ तन्निषेधात् । न चैतदन्यविषयम् ।

पितृभ्यस्तर्पणं कुर्यात्ततो मातृभ्य एव च ।

ततो माताम(हानाञ्च)हेभ्यश्च क्रम एव हि तर्पणे
इति हारीतोक्तोः । तर्पण इत्युपलक्षणात् पिण्डदानादा
मेव ज्ञेयम् ।

प्रयोगक्रममाह यमः ।

सम्बन्धं प्रथमं ब्रूयान्नामगोत्रमतः परम् ।

आह्वेषु तर्पणे चैव विधिरेव सनातनः ॥

वशिष्टः ।

सम्बन्धमनुकीर्त्तय नामगोत्रमनन्तरम् ।

वस्त्रादिरूपं (सङ्कीर्त्तय) सञ्चित्य स्वधाकारेण तर्पयेत्
योगी तु ।

दृष्यत्विति समुच्चार्य दृष्यतामित्यथापि वा ।

विधिस्तः प्रक्षिपेत्तोयं देवादौनामशेषतः ॥

असुं तर्पयामीति वा प्रयोगः ।

नामान्ते तर्पयामीति ह्यादावोमिति च हुवन् ।
इति कात्यायनोक्तेः । तथाच यथासूत्रं प्रयोगव्यवस्था द्रष्टव्या ।
यमतर्पणन्तु काम्यं दिग्विशेष एव ।

तदाह बृहस्पतिः ।

यां काञ्चित्स्मृतं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
यमुनान्तु विशेषेण नियतो नियतेन्द्रियः ॥
यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्व्वभूतक्षयाय च ॥
श्री(डु)दुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
बृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥
इत्येतैर्नाममन्त्रैस्तु प्रणवादिनमोऽन्तकैः ।
तर्पयित्वा यमं देवं सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।

स्कान्दे तु ।

कृष्णपक्षे चयोदश्यामङ्गारकदिनं यदि ।
तदा ज्ञात्वा शुभे तोये तर्पयेद्(यमुनामपि)यमनामभिः ॥
इत्युक्तम् । यमतर्पणं वाजसनेयिनां नित्यं न तु काम्यम् । तत्-
पूत्रे नित्यत्वेन विधानादिति केचित् ।
सर्व्वतर्पणान्ते ब्रह्मदेवर्षे विशेष उक्तः ।
यद्वक्तव्यसंख्यानां श्रुत्वाणीपहतात्मनाम् ।
तेषां हि दत्तमक्षयमिदमस्तु तिलोदकम् ॥
सङ्गहे तु ।

आन्नहस्तम्बघर्थ्यन्तः* देवर्षिपितृमानवाः ।

दृष्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः ॥

अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् ।

आन्नहस्तभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलोदकम् ॥

एवमुक्तविधिना सन्तर्प्य वस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य स्थले अपसव्येनैव
पौ(निष्पी)डयेत् ।

तदाह पराशरः ।

एवं हि तर्पणं कृत्वा सर्वेषां विधिवद्विजः ।

निष्पीडयेत्स्नानवस्त्रं तिलदर्भसमन्वितम् ॥

न पूर्व्वं तर्पणादस्त्रं न चाश्वसि न पादयोः ।

शिलास्त्रधोदशं नैव द्विगुणं त्रिगुणं न वा ।

एतेषु पीडयन् वस्त्रं राक्षसीं कुरुते क्रियाम् ॥

यत्तु ।

द्वादश्यां पञ्चदश्याञ्च संक्रमे आहवासरे ।

वस्त्रं निष्पीडयेन्नैव न च क्षारेण योजयेत् ॥ इति ।

तत् समन्त्रनिष्पीडननिषेधपरम् ।

तन्मन्त्रसु ।

ए(ये)के चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणी मृताः ।

ते (दृष्यन्तु) मृहन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम् ॥ इति ।

अथ आह्वाङ्गतर्पणे विशेषः कथ्यते ।

प्रयोगपारिजाते ।

* आन्नहस्तभुवनाल्लोका इत्यन्तर्पणपद्धतौ पाठः ।

दशै तिलोदकं पूर्वं पञ्चाहद्यान्महालये ।
मातापित्रोः क्षये पूर्वं न पञ्चास्तु परेऽहनि ।
वर्षे(र्गे)कस्य क्षयो येषामन्वेषान्तु विवर्जयेत् ॥

!इशातातपः ।

पूर्वं तिलोदकं दत्त्वा ज्ञानमश्राद्धं समाचरेत् ।
प्रत्यञ्चे न भवेत्पूर्वं परेऽहनि तिलोदकम् ॥

हारीतोऽपि क्षयाहं प्रकृत्याह ।

ततः परेऽह्नि कुर्वीत तर्पणं पुरुषः सुधीः ।
तच्छेषैस्तिलदर्भैस्तु प्रातः ज्ञात्वा सुधासमम् ॥
गार्भ्यः ।

पर्युः श्राद्धकर्मार्थी यो न तर्पयति पितृन् ।
अदृष्टाः पितरस्तस्य श्रापं दत्त्वा व्रजन्ति ते ॥
ज्ञात्वा तोरं समासाद्य उपविश्य कुशामने ।
सन्तर्पयेत्पितृन् पूर्वान् ज्ञात्वा वस्त्रञ्च धारयेत् ॥

इदन्तु श्राद्धे देवताभूतपितृविषयम् । तेन नित्यतर्पणं बहुदैवत्वं
श्राद्धदिने यथाकालं भवत्येव । अतएव

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात् क्षयाहे तिलतर्पणम् ।

इति वचनं युज्यते नित्यतर्पणविषयत्वेन । अन्यथा क्षयाहे तर्पणमेव
नास्तीति कुत्र प्रतिप्रसवः स्यादित्युक्तं प्रयोगरत्ने नारायणभट्टैः ।
महालयश्राद्धे तु देवर्षिपितृतर्पणं कृत्वा श्राद्धं कुर्यात् । श्राद्धान-
न्तरन्तु आ(ह्ने)ह्णदेवताभूतपितृनेव तर्पयेत् । क्षयाहे तु नित्य-
तर्पणं पूर्वमेव कार्यम् । श्राद्धान्भूततर्पणं द्वितीयदिने मन्व्या-

वन्दनात् पूर्वमेव कार्थं तथैव शिष्टाचारात् ।

तथा ।

पञ्चश्राद्धन्तु निवर्त्तं तर्पणं स्याद्दिने दिने ।

सङ्गमहालये दद्यात्परेऽहनि तिलोदकम् ॥

जीवमृगः पिता यस्मै माता यदि विपद्यते ।

मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यान्न कुर्याच्छ्राद्धतर्पणम् ॥

इति सङ्गहे । श्राद्धतर्पणं श्राद्धाङ्गतर्पणमित्यर्थः ।

वृद्धिश्राद्धादौ तु नाख्येव ।

वृद्धिश्राद्धे सपिण्डे च प्रेतश्राद्धे तथैव च ।

मासानुभासिके चैव न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥ .

इति गार्गीकैः । तीर्थप्राप्ती तु स्वशास्त्रीकतर्पणङ्गत्वा देवा यज्ञा-

स्तथा नागा इत्यादिःपुराणोक्तमन्त्रैर्देवान् सन्तर्प्य सनकश्च सनन्दश्च

इति मन्त्रेषु ऋषीन् सन्तर्प्य अग्निष्वात्तास्तथा सौम्या इत्यादिः

पिष्टतर्पणं कुर्यादिति त्रिख्यलोकेतानुक्तम् ।

तर्पणफलमाह शङ्खः ।

देवा यथास्तथा नागा गन्धर्वाश्चरसोऽसुराः ।

कूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो ज(नि)म्बनाः खगाः ॥

विद्याचरा जलाचाराश्चैवाकाशमानिनः ।

निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्मो रताश्च ये ।

तेषाम्प्राणायनाद्यैस्तद्दीयते सुलिल मया ॥

सनकश्च सनन्दश्च द्वतीयश्च समात्मनः ।

कपिलश्चासुरिश्चैव शोडः पञ्चमिन्द्राक्षराः ।

सर्वे ते वृत्तिमान्गानु महत्प्रेमात्मना वदा ॥

एवं यः सर्वभूतानि तर्पयेदन्वहं द्विजः ।

स गच्छेत्परमं स्थानं त्रिजोरूपं निरामयम् ॥ इति ।

अकरणे निन्दोक्ता कात्यायनेन ।

अतर्पिता देहाद्गुधिरं पिबन्तीति ।

तर्पणानन्तरं जले देवतार्चनमाह योगी याज्ञवल्क्यः ।

निष्पीड्य ज्ञानवस्त्रन्तु आचम्य विधिवत्ततः ।

देवानामर्चनं सूर्याङ्गणादीनाममन्तरः ॥

ब्रह्मवैष्णवरौद्रेषु सावित्रैर्मन्त्रवाङ्मैः ।

तस्मिन्निरेव मन्त्रेषु अर्चयेत्सुसमाहितः ॥

अप्सुग्नी हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च ।

घट्ष्वेतेषु हरिः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ॥ इति ।

तस्मिन्ना मन्त्रा ब्रह्म जज्ञानमित्यादयः ।

अत्रावसरे नवग्रहपूजां केचिदिच्छन्ति । ततः सूर्याङ्गार्च्यं
दद्यात् ।

तदुक्तं नृसिंहपुराणे ।

ततोऽर्घ्यं भानवे दद्यात्तिलपुष्पसमन्वितम् ।

उत्थाप्य सूर्ध्वप्रर्ष्यन्तं गायत्रीमन्त्रासुचरन् ॥ इति ।

योगी ।

ततोऽवलोकयेदकं हंसः शस्त्रिद्विस्तृषाः ।

* हंसः शशिवसुरनरिचसहीता वेदिवदतिष्ठदूरीचसत् ।

शुभरसङ्गतसदृशोमसदका गोला ज्ञानाः शस्त्रिणा कर्तं कर्तम् ॥

स्त्रयंभूः*रित्युपस्थाय सूर्यस्येति प्रदक्षिणम् ।

आवृत्य च नमस्कुर्याद्दिशो दिग्देवता अपि ॥

तत्प्रयोगस्तु ॐ प्राचीं दिशि नमः ॐ इन्द्राय नम इत्यादिकरूपो
ज्ञेयः । एवमुक्तविधिना ज्ञानादि कृत्वा कलसमुत्तमोदकेनापूर्य्य
पानहस्तो गृहं* प्रजेत् ।

तदुक्तं मात्स्ये ।

जलदेवं नमस्कृत्य ततो गच्छेद्गृहं बुधः ।

पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ॥ इति ।

इति श्रौमदनन्तभट्टविरचितं विधानपारिजाते

मध्याह्नज्ञानादिविधानम् ।

अथ गृहे देवतार्चनविधिः ।

तच्च ।

विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम् ।

पूर्वाह्न एव कुर्वीत देवतानां समर्चनम् ॥

~ इति भरीचिवचनात् पूर्वाह्नी देवतार्चनस्य मुख्यः कालः ।

पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ।

वैश्वदेवं ततः कुर्याद्भक्तिकर्म्म तथैव च ॥

इति कूर्मपुराणोक्तो मध्याह्नकालो गौणः ।

* स्वयंभूरिति त्रेहो रश्मिर्बर्षोदा षसि बर्षो मे दैवि ।

सूर्यसाहस्रतमन्वावर्णे ॥ २४. २६५. यजुः ।

नारदीये तु ।

प्रातर्मध्यन्दिने सायं विष्णुपूजां समाचरेत् ।

यथा सन्ध्या स्मृता नित्या देवपूजा तया बुधैः ॥

अशक्ती विस्तरेणैव प्रातः सम्पूज्य केशवम् ।

मध्याह्ने चैव सायञ्च पुष्याक्षलिमपि क्षिपेत् ॥ इति ।

पूज्यदेवताश्च निगमे दर्शिताः ।

ब्रह्माणं विष्णुमीशानं सूर्यमग्निं गणाधिपम् ।

दुर्गां सरस्वतीं लक्ष्मीं गौरीं वा नित्यमर्चयेत् ॥

पाप्मेऽपि ।

आदित्यं गणनाथञ्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् ।

नारायणं विशुद्धाख्यमन्ते च कुलदेवताः ॥

कौर्म्ये ।

न विष्णुपाराधनादन्यद्विद्यते कर्म वैदिकम् ।

तस्मादनादिमध्यान्तं विष्णुमाराधयेन्नरः ।

तस्मिन्नाराधिते देवे सर्व्वमाराधितं भवेत् ॥ इति ।

पञ्चायतनस्थापनक्रम उक्त आचारदीपे ।

शम्भौ मध्यगते हरीनहरभूदेव्यो हरी शङ्करे-

भास्वेनागसुता रवौ हरगणेशाजाम्बिकाः स्थापिताः ।

देव्यां विष्णुहरैकदन्तरवयो लम्बोदरेऽजेश्वरे-

नार्थाः शङ्करभागतोऽतिशुभदा व्यस्तासु ते हानिदाः ॥

प्रधानस्य शङ्करभागतः । इनः सूर्यः । आर्या शक्तिः । ऐशा-

न्यादिक्रमेणैत्यर्थः । शेषं प्रसिद्धम् ।

न्यासमाह योगी ।

अङ्गुष्ठे चैव गोविन्दं तर्ज्ज्ज्याश्च महीधरम् ।
 मध्यमायां हृषीकेशमनामिक्वां त्रिविक्रमम् ॥
 कनिष्ठायां न्यसेद्विष्णुं करमध्ये च माधवम् ।
 हस्तन्यासो मया प्रोक्तो द्विजानां पावनः परः ॥
 अग्नी हुतश्चैन्दवश्च देवतार्चनमेव च ।
 हस्तन्यासप्रसादेन सर्व्वं भवति चाक्षयम् ॥

शारदातिलके ।

भूतशुद्धिं तथा प्राणप्रतिष्ठां मातृकास्ततः ।
 सन्ध्यादौ तु सकृत्कृत्वा न कर्त्तव्याः पुनः पुनः ॥ इत्युक्तम् ।

अथ अङ्गन्यासः ।

करयोः पादयोर्जान्घोः कक्षोर्नाभौ हृदि क्रमात् ।
 कण्ठे बाह्वोर्मुखे नेत्रे मूर्ध्नि वामादितो न्यसेत् ॥

अयं प्रत्यृचं पुंसूक्तन्यासः । अङ्गन्यास इत्येके ।

अङ्गन्यास इत्येके त्वङ्गः षडृच उत्तरं ।
 यथात्मनि तथा देवे न्यासश्च परिकल्पयेत् ॥
 षोडशारपूर्व्वकैर्मन्त्रैः षोडशभिः पृथक् पृथक् ।
 न्यासेन तु भवेत्कोऽपि स्वयमेव जनार्दनः ॥
 आवाहनासनं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् ।
 ज्ञानं वस्त्रोपवीतेन न्यस्यमास्थादिभिः क्रमात्* ॥

* वस्त्रोपवीते च गन्धमास्थादि च क्रमात् । अयमेव समीचीनः पाठः, ब्रतियानपुद्गो-
 रनन्ध्यात् ।

धूपं दीपञ्च नैवेद्यं नमस्कारं प्रदक्षिणम् ।
 षोडशोद्वासनं कुर्यादेष नारायणो विधिः* ॥
 स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।
 अर्घ्यं स्नाने तथा वस्त्रे उपवीतोपहारयोः ॥ इति ।

आगमदीक्षावतस्तु तदागमोक्तप्रकारेण न्यासान् कृत्वा वैदिक-
 तान्त्रिकमिश्रमार्गेण पूजा कार्या । तदुक्तमेकादशस्कन्धे ।

वैदिकं तान्त्रिकं मिश्रं त्रिविधं तत्र मिश्रकम् ।
 उत्तमं सर्व्वपूजानां विष्णुभक्तस्य माधव ॥ इति ।

अत्रोपयुक्तं लिख्यते ।

प्रक्षास्य पादावाचस्य देवतायतनं विशेत् ।
 समासीनस्तु सङ्कल्प्य पात्रामादनमाचरेत् ।
 आराधकः स्वस्य पुरः शङ्कस्थापनमाचरेत् ॥
 यः शङ्कं भुवि संस्थाप्य पूजयेत् पुरुषोत्तमम् ।
 तस्य पूजां न शृङ्गाति तस्मात्पौठं प्रकल्पयेत् ॥
 शङ्कोदकं सदा पुष्पमतिप्रियतमं हरिः ।
 उद्वरिष्या जलशङ्कां नाप्सु शङ्कं निमज्जयेत् ॥
 शङ्कस्य पृष्ठसंलग्नं पयः पापकरं ध्रुवम् ।
 तेन न ज्ञापयेद्देवं पूजनात्पापसम्भवः ॥
 सञ्छाद्य सितवस्त्रेषु शिङ्गं संशोधितैर्जलैः ।
 सुवर्णतान्मरजतपात्रस्यैः शङ्कसंस्थितैः ।
 यद्वा नूतनमृत्पात्रसंस्थितैः ज्ञापयेच्छिवम् ॥

* षोडश्या तद्वद्व्याया पुरुषसूक्तोपया कृत्वा इत्यर्थः ।

इत्यादित्यपुराणे पूर्वार्धाध्याये उक्तम् ।

नारदीये ।

आत्मनो दक्षिणे भागे तुलस्यादि निधापयेत् ।

घृतदीपञ्च तत्रैव तैलस्य तु विपर्ययः ॥

वामभागे जलैः पूर्णं शङ्खमेव निधापयेत् ।

यथा देहे तथा देवे मन्त्रन्यासं समाचरेत् ॥

न्यासनिषेधः स्थावरपरः ।

चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमन्दिरम् ।

उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्वाहने ।

अस्थिरायां विकल्पः स्यात् स्थण्डिले तु भवेद्द्वयम् ॥

इति भागवतोक्तेः ।

तथा ।

द्विजानामेष नान्येषां शालग्रामशिलासैनम् ।

स्त्रीणाञ्चेवाथ शूद्राणां विग्रहस्तेन पूजनम् ॥

स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणाञ्च जनेश्वर ।

स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णो वा शङ्करेऽपि वा ॥

इति बृहन्नारदीये ।

कौर्म्येऽपि ।

ब्राह्मणस्यपि हरं विष्णुं न स्पृशेच्छेय इच्छती ।

सनाथा मृतनाथा वा तस्या नास्तीह निष्कृतिः ॥ इति ।

लिङ्गस्पर्शनिषेधोऽपीदानौत्सनप्रतिष्ठितलिङ्गविषयः ।

तथाहि नारदीये ।

यदा प्रतिष्ठितं लिङ्गं मन्त्रविद्विर्यथाविधि ।
 ततः प्रभृति शूद्रश्च योषिश्चापि न संस्पृशेत् ॥
 दीक्षितानां द्विजान्येषां स्त्रोषामपि तथैव च ।
 लिङ्गे स्वशुरुणा दत्ते पूजा नान्यत्र सा, स्मृता ॥

इति नन्दिपुराणोक्तेः स्त्रीशूद्राणां पार्थिवलिङ्गादिपूजाधिकारो
 ज्ञेयः ।

यत्तु ।

जपस्तपस्तीर्थयात्रा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् ।

देवताराधनञ्चैव स्त्रीशूद्रपतनानि षट् ॥ इति ।

तत् शालग्रामादिविषयमिति सर्व्वमनवद्यम् ।

निर्भ्राज्यांहासनं प्रातः कार्य्यमित्युक्तं नारदपञ्चरात्रे ।

यः प्रातरुत्थाय विधाय नित्यं

निर्भ्राज्यमीशस्य निराकरोति ।

न तस्य दुःखं न दरिद्रता च

नाकालमृत्युर्न च रोगमात्रम् ॥

क्रियासारे ।

मध्यमानामिकामध्ये पुष्यं संगृह्य पूजयेत् ।

अङ्गुष्ठतज्जन्वग्राभ्यां निर्भ्राज्यमपनोदयेत् ॥

आह्वयपुष्पाणि नृसिंहपुराणे ।

पुष्यैररण्यसंभूतैः पत्रैर्वा गिरिसम्भवैः ।

अपर्य्युषितनिश्चिद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्जितैः ॥

आत्मारामोद्भवैर्वापि पुष्यैः संपूजयेद्भरिम् ।

शमीपुष्पं विश्वपुष्पं चम्पकं तगरं तथा ॥
 करवीरं तथा श्वेतं पाटलं कुशपुष्पकम् ।
 वनमालाऽप्यशोकश्च सेवती कुङ्कुममालती ॥
 त्रिसन्ध्यश्च तथा श्वेतं कुन्दश्च शतप(पा)त्रकम् ।
 मल्लिका चैव जातो च सर्व्वपुष्पाद्भिश्चिथते ॥

प्रयोगपारिजाते व्यासः ।

प्रतिमापटयन्म्राणां नित्यस्नानं न कारयेत् ।
 कारयेत्पर्व्वद्विषसे यदि वा मलधारणम् ॥

तथा ।

जातीपुष्पसहस्रेण दद्यान्मालां सुशोभनांम् ।
 विशुद्धे विधिवद्गत्वा तस्य पुष्पमनन्तकम् ॥
 अषामार्गं भृङ्गराजं शमोपत्रश्च खादिरम् ।
 दूर्वा च कुशपत्रश्च दमनं मरुकां तथा ॥
 ततः श्रेष्ठं विश्वपत्रं ततस्तु तुलसो वरा ।
 एतेषाञ्च यथालाभं पत्रैरभ्यर्चयेद्हरिम् ॥
 पुष्पेषु कलिका वर्णा याञ्च कमलचम्पकम् ।
 ज्ञातेन तुलसो याञ्चा नान्यथा राजवत्सभा ॥
 अज्ञात्वा तुलसीं ह्रिष्ट्वा देवार्थे पितृकर्म्मणि ।
 तत्सर्व्वं निष्कल्य याति पञ्चगव्येन शुभ्यति ॥

इति पात्रे ।

अथ वन्यपुष्पाणि विष्णुधर्मोत्तरे ।

उग्रगन्धोन्मगन्धीनि कुसुमानि न दापयेत् ।

अन्यायतनजातानि कण्टकोनि तथैव च ॥
 रक्तान्यकालजातानि चैत्रवृक्षोद्भवानि च ।
 अमशानजातपुष्पाणां दानं देवे विवर्जयेत् ॥
 क्रकराख्यस्य पुष्पाणि तथा धुस्तू(धत्तू)रकस्य च ।
 कृष्णञ्च कुटजञ्चार्कं नैव देयं जनार्दने ॥

शिवस्य वर्धपुष्पाणि प्रसाददीपिकायाम् ।
 जपा बन्धूकसिन्दूरं तथा चैसम्बिके शुभे ।
 मदन्ती केतको यूथो मालती कुटजानि च ॥
 वर्धरी सर्जपञ्ची च तथाच कुसुदहयम् ।
 आनीतं नार्पयेच्छ(म्भोः)म्भौ प्रमादादपि दोषकृत् ॥

स्नान्दे तु ग्राह्यान्युक्तानि ।

वार्हतं कर्णिकारञ्च करवीरं तिलस्य च ।
 विल्वपञ्चञ्च कङ्कारमर्कं मन्दारमेव च ॥
 नीलोत्पलञ्च रक्तञ्च कमलं पद्मसंज्ञकम् ।
 कदम्बञ्च कुसुम्भञ्च अशोकं वज्रुलं तथा ।
 एवमादीनि पुष्पाणि विशिष्टानि शिवार्चने ॥

काशीखण्डे ।

कस्तूरिकाया द्वी भागौ द्वी भागौ कुङ्कुमस्य च ।
 चन्दनस्य त्रयो भागाः शशिनस्त्रेक एव हि ।
 यञ्चकर्म इत्येष समस्तसुरवत्तमः ॥

गारुडै ।

कर्पूरं चन्दनं दर्भं कुङ्कुमञ्च समांशकम् ।

सर्व्वगन्धमिति प्रोक्तं समस्तामरवल्लभम् ॥

देवीपुराणे विशेषः ।

शिवं विवर्जयेत्कुन्दसुशक्तञ्च ह्(रिः)रौ सदा ।

देवीना(म)ञ्चार्कमन्दारावादिषु तगरं तथा ॥

आचारदीपेऽपि ।

अक्षतैर्नाञ्चयेद्विष्णुं न तुलस्या गणेश्वरम् ।

दूर्वाभिर्नाञ्चयेद्गुर्गां न केतक्या महेश्वरम् ॥

जलं पर्य्युषितं त्याज्यं पत्राणि कुसुमानि च ।

तुलस्यगन्धविल्वानि गङ्गावारि न दुष्यति ।

न निश्चात्यं हेमपुष्पमर्पयेदपितं सदा ॥ इति ।

तथा ।

वस्त्रानीतं करानीतं स्वयं पतितमेव च ।

एरण्यपत्रैरानीतं तस्य पूजा च निष्फला ॥

योऽञ्चयेद्विधिवद्भक्त्या परानीतैश्च साधनैः ।

पूजाफलाहमेवास्य न समग्रफलं लभेत् ॥

शौनकोऽपि ।

उत्तमा वनजा पूजा क्रयक्रीता तु मध्यमा ।

अधमा याचिता पूजा चौर्य्यैव तु निष्फला ॥

चौर्य्यदोषः शूद्रस्य न द्विजस्य । तदुक्तं मिताचारायां याज्ञ-
वल्क्येन ।

यासेच्छ्रया गोप्रचारो भूमौराजवशेन वा ।

द्विजसृष्टृषैधपुष्याणि सर्व्वतः स्ववदाहरत् ॥

दृष्यं वा यदि वा काष्ठं पुष्यं वा यदि वा फलम् ।

अनापृच्छन् हि गृह्णानः शूद्रो वै दण्डमर्हति ॥ इति ।

तुलसीग्रहणे निषिद्धदिवसादि कालनिर्णये ।

भा(तु)नौ भार्गवभौमे च व्यतीपाते च वैधृती ।

संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादश्यां निशि सम्बन्धयोः ।

तुलसीं ये विचिन्वन्ति ते छिन्दन्ति हरिः शिरः ॥

वैष्णवस्य तु विशेषः स्कान्दे ।

न छिन्द्यात्तुलसीं विप्रो द्वादश्यां वैष्णवः क्षचित् ।

अन्येष्वपि निषिद्धेषु चिनुयात्तुलसीं सदा ॥ इति ।

गारुडेऽपि ।

भानुवारं विना दूर्वां तुलसीं द्वादशीं विना । इति ।

तुलसीग्रहणमन्त्रसु ।

तुलस्यसूतजन्मा(नामा)सि सदा त्वं केशवप्रिये ।

केशवार्थे विचिन्वानि(चिनोमि त्वां) वरदा भव शोभने ॥

अथ विख्यातौ नामनिर्णयत्वदिनसंख्योच्यते । दृष्टदाह्निके ।

विख्यातामार्गजातीतुलसिश(स)मिशताकेतकीभृङ्गदूर्वा-

मन्दाभोजाह्निदर्भा सुनितिलतगरब्रह्मकङ्कारमङ्गलः ।

चम्पा(पञ्चा)श्वारातिकु(न्ती)भोदमनमरुवका

विष्वतोऽहानि शस्ता#-

स्त्रिंशत् ३० त्रेःका १९ ६ रो ६ शो ११ दधि ४ निधि ८ वसु ८ भू १-

भू १ यमा २ भूय एवम् ॥

* अक्षारैः । मन्दी मन्दारः । शता शतावरी । अहिर्नागकेशरः । तुगिरगणः ।

भारते दानधर्मैः ।

हरिचन्दनकस्तूरीकर्पूरैः कीसरान्वितम् ।
 गन्धं दद्यात्प्रयत्नेन दुष्टगन्धान् विवर्जयेत् ॥
 गन्धेन देवास्तृप्यन्ति दर्शनादयत्नराक्षसाः ।
 नागाः संमुपभोगेन त्रिभिरतैस्तु मानुषाः ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धूपदानविधेः फलम् ।
 निर्यासाः सारिणश्चैव क्वचिन्माद्यैव ते त्रयः ॥
 निर्यासाः शङ्खकीवर्ज्या देवानां दयितास्तु ते ।
 गुग्गुलुः प्रवरस्तेषां सर्व्वेषामिति निश्चयः ॥
 अगुरुः सारिणां श्रेष्ठो यत्नराक्षसभोगिनाम् ।
 दैत्यानां शङ्खकीयश्च काङ्कितो यश्च तद्विधः ॥
 अथ सर्जरसादीनां गन्धैः पार्थिवदारवैः ।
 फलितो रससंयुक्तेर्मनुष्याणां विधीयते ॥
 दीपदाने प्रवक्ष्यामि फलयोगमनुत्तमम् ।
 यथा येन यदा चैव प्रदेयो यादृशा च सः ॥
 ष्वोतिस्तोजः प्रकाशश्चाप्यूर्ध्वगण्डापि वर्धते ।
 प्रदानं तेजसां यश्चात्तेजो वर्धयति तृणाम् ॥
 अन्नं तमस्तमिस्तच्च दक्षिणायनमेव च ।
 विनाशयति तत्सर्व्वं तमसश्चैव भेषजम् ॥

अन्वारातिः करवीरः । कुम्भी पाटला । विस्रमारम्भ अक्षिपयन्ते गणयित्वा दम्भमारम्भ
 पुनश्चिददि गणयन्त । एतद्दिनात्तरं पश्येद्विनाशोत्थं इति पदार्थादर्शः ।

आलोकदानाञ्चक्षुषान् प्रभायुक्तो भवेन्नरः ।
 दीपान्दत्त्वा नोपहिं(स्ये)स्यान्न हरिकोपनाशयेत् ॥
 दीपहर्त्ता भवेदम्भस्तमोगतिरसुप्रभः ।
 हविषा प्रथमः कल्पो द्वितीयश्चौषधीरसैः ॥ इत्यादि ।

तथा ।

ज्ञाने धूपे तथा दीपे नैवेद्ये भूषणे तथा ।
 घण्टानादं प्रकुर्वीत तथा नीराजनेऽपि च ॥
 वनस्यतोति मन्त्रेण* देवपादे च धूपयेत् ।
 धूपयेद्व्यजनेनैव न करेण न वाससा ॥
 तुलसीरहितं पुष्पं हृदि शब्दं ममार्षितम् ।
 तुलसीमञ्जरी ग्राह्या तदभावे तु पल्लवः ॥
 तदभावे तु पत्रं स्यात्तदभावे तु काष्ठकम् ।
 तदभावे तु मूलं स्यात्तदभावे तु मृत्तिका ।
 मृत्तिकाया अभावे तु तुलसीशब्द उच्यते ॥
 स्वयं निर्वापितं दीपमाजिघ्रन्ति सुरारयः ।
 तस्मान्निर्व्वापयेद्दीपं देवानां प्राणतुष्टये ॥
 पूजाकाले तु नैवेद्यं न चेत्युष्यादिनैव तु ।
 कल्पनीयं यथा चोक्तं हरिषैवाङ्गुनाय वै ॥
 पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
 तदहं भक्त्युपहृतमग्नामि प्रयतात्मनः ॥ इति गीतार

* वनस्यतिरसो(दिव्यो)वृक्षो नन्दादाः सुमनीहरः ।

नवा निवेदितां भक्ता धूपीऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

वशिष्टः ।

उपादेयानि शाकानि भक्ष्याणि च फलानि च ।
 सुपक्वानि सुहृद्यानि पवित्राणि निवेदयेत् ॥
 कदली कारवल्ली च पटोली हृहतीदयम् ।
 कुष्माण्डं कुटजञ्चैव उर्वारुहयमेव च ॥
 पनसं नारिकेलञ्च धात्री च बदरीफलम् ।
 कपित्थं सुद्रवन्ताकमात्रमाभ्रातकं तथा ॥

अपवित्राणि तु स एवाह ।

कोद्रवाणि कुलित्यानि निष्पावञ्च मसूरकम् ।
 कृष्णानि यावकल्पानि मूलकं तिलपिष्टकम् ।
 एतानि वर्जयेन्नित्यं हरिर्नैवेद्यवेदने ॥

पञ्चरात्रे ।

पाकसंस्थान्द्विर्भाण्डान् वारिभिः क्षालितान् वष्टिः ।
 तद्गन्धभिस्तुदिक्षु कृत्वोर्द्धाकारपुण्ड्रकान् ॥
 देवस्य दक्षिणे पार्श्वे नीत्वा फलकभूमिषु ।
 सुवर्णादिषु पात्रेषु परिस्थाप्याप्येष्टरिः ॥
 न पिवेच्छुतोयञ्च न च भूमौ विनिक्षिपेत् ।
 न सम्प्रोक्षेत नैवेद्यं भुक्त्वा वै वाघवान् भवेत् ॥
 तस्मात् कुम्भोद्धृतनैव नैवेद्यं प्रोक्षयेद्बुधः ।
 ततः प्राचाद्याहुतयोः दातव्याः परमात्मनि ॥

* प्राचाद्याहुतयो यथा—प्राचाय साहा, अषानाय साहा, उषानाय साहा, उदानाय साहा, आनाय साहा इति ।

मूलमन्त्रं जपेदत्र ततो नारायणात्मकम् ।
 अष्टोत्तरशतञ्चैव अष्टाविंशतिमेव वा ॥
 स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनोयकम् ।
 धूपे दौपे च पाद्ये च ताम्बूले दन्तधावने ॥
 घण्टानादं विना धूपं न विद्वान् दातुमर्हति ।
 दोषोपचारं नैवेद्यं घण्टास्वनसमन्वितम् ॥
 चतुरष्टाङ्गुलोद्धेधं दौषवर्त्तिसमन्वितम् ।
 उच्चैरादाय हस्ताभ्यामापादतलमस्तकम् ।
 त्रिः परिभ्राम्य देवेशं वह्निरनं ततः क्षिपेत् ॥
 नीराजने महाविष्णोर्मखं सूर्य्य(ग्रत)समप्रभम् ।
 ये पश्यन्ति महाभागास्तेषां पुण्यमनन्तकम् ॥
 कोट्यो वै ब्रह्महत्यानाममभ्यागमकोटयः ।
 दहत्यालोकमात्रेण विष्णोरारात्रिकं(रत्रिकं) सदा ॥ इति ।

तत्रैव ।

आवाहनश्चासनञ्च साविध्यं सन्निरोधनम् ।
 अर्घ्यश्चाचमनञ्चैव गन्धपुष्पविभूषणम् ।
 दद्यादेकोपचारांस्तु सर्व्वेभ्यश्च पृथक् पृथक् ॥
 सदाकरणसंस्थेभ्यः स्वाहात्मैः स्वस्वनामकैः ।
 धूपदोषादिकं तेषां तत्सर्व्वं विष्णुग्रह सह ॥ इति
 अथ विष्णुग्रहणयः ।
 विमलात्म(र्षि)शंखी ज्ञाना क्रियायोगा तद्यैव च ।
 प्रह्वो सत्त्वा तद्यैमानाऽनुग्रहा विष्णुग्रहणयः ॥

अथ शिवस्य ।

वामा ज्येष्ठा तथा गौरी कला कलविकर्षिका ।

विकरिष्णात्रया प्रोक्ता बलाबलविकर्षिका ।

मनोमनोति सम्प्रोक्ताः शैवपीठस्य शक्तयः ॥

अथ गणेशस्य ।

तीव्राख्योज्ज्वलिनो नन्दा भोगदा कामरूपिणी ।

उग्रा तेजोवती सत्या नवमी विघ्ननाशिनी ॥

अथ सूर्यस्य ।

सूक्ष्मा जया च भद्रा च विभूतिर्विमला तथा ।

अमोघा वैद्युती चेति नवमा सर्वतोमुखी ॥

अथ दुर्गायाः ।

विभूतिरुचतिः कान्तिः सृष्टिः कौर्त्तिश्च सञ्जतिः ।

व्यष्टिबृत्कष्टिर्दृष्टिश्च दुर्गाशक्त्य उदाहृताः ॥

तथा द्वादश्यां हरिः स्नानोपचारो न कार्य्य इत्युक्तं वृत्तिं ह्यपरि-
चर्यायाम् ।

जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् सुकृतन्तु पुरार्जितम् ।

नश्यति द्वादशदिने हरिर्निर्माख्यलङ्घनात् ॥

इति पाद्मोक्तेः । न चैतत् निर्माख्यलङ्घनविषयं तस्य सर्वदेवसम्ब-
न्धिनः सर्वदा निषिद्धत्वेन हरिद्वादशोपदयोर्वैयर्थ्यापत्तेः ।

ज्ञानं यो हरये दद्याद्द्वादश्यां वैष्णवां दिवा ।

पञ्चपूजाफलं तस्य वाक्कलेयापगच्छति ॥

इति पञ्चरात्रे अष्टमभिधानात् । दिवानिषेधाद्वाचावभिषेको

द्वादश्यामिति गम्यते । दमनकपकिन्नासीपणद्वादश्यासु रात्रावकि
नाभिषेकः ।

दमनद्वादशी चैव पवित्रारोपणी तंथा ।

न स्नानं हरये दद्याद्ब्राह्मणवपि कदाचन ॥

इति स्मृतेः । कार्तिकद्वादश्यां प्रातःस्नपनसुक्तं निर्णय्यावृत्ते ॥

प्रातःस्त्याय मतिम्नान् विष्णोः स्नानं प्रकल्पयेत् ।

दध्ना क्षीरेण मधुना तथा मन्वोदकेन च ॥ इति ।

नैवेद्यपात्रसुक्तं स्नान्दे ।

सौवर्णं (हैरख्यं) राजतं ताम्रं कांस्यं पालाशपत्रकम् ।

नैवेद्यायाजपत्रं वा पात्रं विश्वोरतिप्रियम् ॥

भस्मं भोज्यञ्च लेह्यञ्च चोर्धं पेयं गुणान्वितम् ।

दद्याच्छ्रीहरये नित्यं यद्यन्प्रियमथात्मनः ॥

प्रक्षिप्य तुलसीं प्राञ्च समकत्वोऽभिमन्त्रयेत् ।

नैवेद्यं शङ्खतोयेन प्रोक्षयेच्च कदाचन ॥

पानीयञ्चानृतीकृत्य परिश्राय निवेदयेत् ।

ततो जवनिका कार्या मुहूर्त्तमनवेक्षणात् ॥

आसीनो जपतीति नित्यपूजाप्रकरणे बौधायनोक्तेः ।

गण्डूषार्थं जलं दत्त्वा दद्यादाचमनं ततः ।

हस्तवासं सकर्पूरं सुकुटं भूषणानि च ॥

कर्पूरेखादिसंयुक्तं ताम्बूलञ्च निवेदयेत् ।

प्रदग्धयेद्दद्यादर्शं कल्पयेच्छ्चचामरे ॥

महानौराजनश्चैव पुष्याक्कलिमय क्षिपेत् ।

प्रदक्षिणमस्कारान् कुर्याद्भै भक्तिपूर्वकम् ॥
 पदात्पदान्तरं गच्छेत्करी चलनवर्जितौ ।
 वाचा स्तोत्रं मनीष्यानं चतुरङ्गं प्रदक्षिणम् ॥
 उरसा शिरसा दृष्ट्या मनसा वचसा तथा ।
 पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥

यत्सु ।

रक्तं सृष्ट्वा गुदं सृष्ट्वा लिङ्गं सृष्ट्वा तथैव हि ।
 स्त्रीणां वक्षःस्थलं सृष्ट्वा सा भूमिर्नश्यति ध्रुवम् ॥ इति ।

तन्मस्कारव्यतिरिक्तविषयम् । नमस्कारे उरसेति विधानात् ।

एकां चण्ड्यां रवौ सप्त तिस्रो दद्याद्दिनायके ।

चतस्रः केशवे दद्याच्छिवे चार्धप्रदक्षिणम् ॥

अर्धप्रदक्षिणमपि देवालये न सृष्टे तत्र वृषचण्ड्याद्यभावात् ।

ततो देवं सुवीत ।

जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ।

नमस्तेऽसु हृषीकेश महापुरुष पूर्वज ॥

नमो हिरण्यगर्भाय प्रधानाव्यक्तरूपिणे ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्त्रभाविने ॥

देवानां दानवानाञ्च सामान्यमधिदैवतम् ।

सर्व्वदा चरणद्वन्द्वं ब्रजामि शरणं तव ॥

इत्यादि ऋग्विधानोक्तं स्तोत्रं प्रथमस्तवके पुरुषसूक्तविधाने

दृष्टव्यम् ।

एवं भगवन्तं प्रपूज्य ब्रह्मादीन् पूजयेत् ।

मुख्ये पुण्याम्बलिं दत्त्वा गणेशाद्यर्चनं भवेत् ।

गणेश एव मुख्यसेवकं सूर्यक्रमाद्भवेत् ॥

इत्याचारदोषोक्तेः ।

तत्र मन्त्रः ।

रमाब्रह्मादयो देवाः सनकाद्याः शुकादयः ।

श्रीनृसिंहप्रसादोऽयं सर्वे षडङ्गान्ताशाभावाः ॥ इति ।

गणेशस्य तु वक्रतुण्डाय । सूर्यस्य तु षण्डाग्रवे । शक्त्यासु
उच्छिष्टचण्डाल्ये इति दद्यात्

अथ पूजापराधाः ।

स्नान्दे ।

नाङ्गुष्ठैर्मर्दयेद्देवं नाधःपुष्पैः समर्चयेत् ।

कार्पासैर्न क्षिपेत्तोयं वक्ष्यपातसमं भवेत् ॥

शालग्रामशिलालीयमपीत्वा यस्तु मस्तके ।

प्रक्षेपणं प्रकु(रते)र्षीति ब्रह्महा स निगद्यते ॥

गारुडे ।

पादोदकं पिबेन्नित्यं नैवेद्यं भक्षयेद्दरिः ।

शेषास्तु मस्तके धार्या इति वेदानुशामनम् ॥

पादोदकरूपम् ।

उदकं चन्दनं चक्रं शङ्खश्च तुलसीदलम् ।

षण्डा सूक्तं शिला तास्रं नवभिस्तरणीदकम् ॥ इति ।

पावनं विष्णुनैवेद्यं सुरसिद्धिर्षिभिः स्मृतम् ।

अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥

स्कान्दे ।

विष्णुमूर्ध्नि स्थितं पुष्यं शिरसा यो वहेन्नरः ।

अपर्युषितपापः स्वादुयावदयुगचतुष्टयम् ॥

तीर्थग्रहणप्रकारस्तु ।

वस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य प्रसार्थ्यं धामके करि ।

दक्षिणेन करेणाय शङ्खोदकमथाददेत् ।

प्रक्षिप्य मस्तके विद्वांस्तीर्थं ग्राह्यं त्रिवृत्ततः ॥

देवदेव जगन्नाथ शङ्खचक्रगदाधर ।

देहि देव ममानुष्ठां तव तीर्थनिषेवणे ॥

सन्धानुष्ठां ततस्तीर्थे पठेन्नम्रमिमं (ततः) बुधः ।

शालग्रामशिलावारि पापहारि निषेव्यताम् ॥

अकालमृत्युहरणं सर्व्वव्याधिविनाशनम् ।

सर्व्वपापोपशमनं विष्णुपादोदकं शुभम् ॥

विष्णोः पादोदकं पीतं कोटिजन्माघनाशनम् ।

तदेवाष्टगुणं पापं भूमौ बिन्दुनिपातनात् ॥

घ्राणे चाचमने चैव भोजनादौ तथैव च ।

तथैव भोजनस्थान्ते शालग्रामजलं पिबेत् ॥ इति ।

आदित्यपुराणे तु ।

अग्राह्यं शिवनिष्ठास्यं पत्रं पुष्यं फलं जलम् ।

शालग्रामस्य सम्यक्कालस्यं याति पवित्रताम् ॥

इति विशेषोक्तंनिषेधस्तु केवलपरोऽवगन्तव्यः । शिवैकभक्तस्तु

आह्वयमपि भवति ।

निष्प्राश्यं धारयेद् भक्त्या शिरसा- पार्वतीपतेः ।

राजसूयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति निश्चितम् ॥

इति वचनात् ।

अत्र भक्त्येति वदता लोभादिना न याञ्च मिति सूचितम् ।

यद्वा निषेधोऽयं महास्थान परः ।

कूपे सर्वं विनिक्षिपेदिति पाञ्चोक्तेः ॥

अन्यत्रापि—

वाणलिङ्गे स्वयंभूते चन्द्रकान्ते हृदिस्थिते ।

सौवर्णे च मारुक्ते शशोर्नैवेद्यभक्षणम् ॥

इति ॥

अथ वाराहोक्ताः पूजापराधाः ।

द्वात्रिंशत्तत्रमुख्यास्ते वाराहविष्णुनोदिताः ॥

तिर्थेकपुण्ड्रधरो भूत्वा ज्ञात्वा देवतार्चनम् ।

याचितैः पत्रपुष्पैर्घै र्यः करोति ममार्चनम् ॥

अप्रक्षालितपादोयः प्रविशेन्मम मन्दिरम् ।

मम दृष्टे रभिसुखं ताम्बूलं चर्वयेच्च यः ॥

कौ (कु) सुभ्रशाकं मर्त्यो यो भक्षयेन्मम सेवकः ।

उरुवृकपलाशस्यै * पुष्पैः कुर्व्यान्ममार्चनम् ॥

* परस्वपत्रस्यै ।

ममार्चा मासुरे काले यः करोति विमूढधीः ।
 अवैष्णवस्य पक्वान्नं यो मद्यं विनिवेदयेत् ॥
 नीलौरश्चितवस्त्रं यन्मर्त्यो मद्यं निवेदयेत् ।
 नवमन्त्रालितं वस्त्रं जीर्णं यन्ने निवेदयेत् ॥
 अवैष्णवेषु पश्यात्सु मत्पूजां विदधाति यः ।
 वातमूत्रनिरोधेन मत्पूजां विदधाति यः ॥
 दिनान्तरितपक्वान्नं यो मद्यं विनिवेदयेत् ।
 अमीनी घर्षलिप्ताङ्गो मत्पूजां विदधाति यः ॥
 नखोदकेन स्नपनं कुरुते मम मानवः ।
 कृत्वा वातमनाचम्य तथा प्रावृतकम्बलः ॥
 पीठासनोपविष्टसु पूजयेद्वा निरासनः ।
 सृग्मये धूपदहनं दीपं च कुरुतेऽर्चने ॥
 मत्पूजको न कुरुते तां तु पूजां वदामि ते ।
 मत्पूजकः शिवहेषी मङ्गलश्च शिवोद्यमः ॥
 भूताष्टम्यो न कुरुते नक्तं वा हरिवासरम् ।
 परस्य परिधानं यत् परिधायार्चयेच्च माम् ॥
 अपूजयित्वा विद्नेशं सन्भाव्यच कपालिनम् ।
 वृष्टेयं यत् कर्म क्रियते त्रिकालार्चनविघ्नतात् ॥
 अन्धकारे स्थेश्वां च सन्भाव्य च रजस्वलाम् ।
 वामहस्तेन मां कृत्वा स्नापयेद् यदि मूढधीः ॥
 महापराधान् जानीहि हार्चिश्च (अन्नमापितान्) ।
 अन्नानिमान् ॥

अन्येऽपि—

भङ्गलम्बं च जीर्णं च वस्त्रं देवे न चार्पयेत् ।
 मृन्मये भिन्नपात्रे वा पाषाणे लोहकाष्ठजे ॥
 पल्लवे करभूम्योस्तु न नैवेद्यं समर्पयेत् ।
 यानैर्वा पादुकैर्वापि गमनं भगवद्गृहे ॥ .
 देवोक्तवाद्यसेवा च अप्रणाम स्तदपतः ।
 उच्छिष्टे चैव चाशीचे भगवद्गन्धनादिकम् ॥
 शक्ती गौणोपचारश्च अनिवेदितभक्षणम् ।
 तत्तत्कालोद्भवानां च फलादीना मनर्पणम् ॥ ।
 इति भगस्त्वोक्तापराधाः ॥

अथ गृहहिकर्तृकपूजायां पूज्यदेवतान्त्रिमो

भविष्य पुराणे—

गृहे लिङ्ग द्वयं नार्च्यं शक्तिशक्तियं तथा ।
 शक्तिद्वयं तथा नार्च्यं शालग्रामद्वयं तथा ॥
 द्वौ शङ्खौ नार्चयेच्चैव भग्नां च प्रतिमां तथा ।
 नार्चयेच्च तथा मत्स्य कूर्मादि दशकं तथा ॥
 द्वे चक्रे द्वारकायास्तु नार्च्यं सूर्यद्वयं तथा ।
 शालग्रामाः समाः पूज्या विषमा न कदाचन ॥
 विषमेषु त्रयं शस्तं समेषु द्वितयं न हि ।
 एतेषां पूजनादित्य सुद्वेगं प्राप्नुयाद् गृही ॥

तथा रक्ता रक्ता वक्राऽतिस्थूला शालग्रामशिला न पूज्या

इत्यपि पुराणे । अथ गृहीत्युपादानाद् ब्रह्मचारिवत्यादे र्न-
दोष इति गम्यते ।

शालग्रामलक्षणं सुक्तं स्वान्दे—

शालग्रामशिलायास्तु प्रतिष्ठा नैव विद्यते ।
महापूजां तु कृत्वादौ पूजयेतां ततो बुधः ॥
खण्डितं स्फुटितं भङ्गं पार्श्वतश्च विभेदितम् ।
शालग्रामसमुद्भूतं शैलं दोषावहं नहि ॥
चक्रं वा केवलं तत्र पद्मेन सह संयुतम् ।
केवला वनमाला वा हरिर्लक्ष्मणा सह स्थितः ॥

अत्रापि दोषाभावो यत्यादिपरः ।

हारदेशे च समे चक्रे दृश्येते नान्तरीयके ।
वासुदेवः स विज्ञेयः शक्ताभश्चातिशोभनः ॥
ह्रीं चक्रावेकालम्बौ तु पूर्वभागश्च पुष्कलः ।
सङ्कर्षणः सविज्ञेयो रक्ताभश्च स्वतेजसा ॥
प्रद्युम्नः सूर्यचक्रः* सु पीतदीप्तिस्तथैव च ।
शुभिरे (सुखिरे) खिद्रवहुलं दीर्घाकारं तु तद् भवेत् ॥
अनिरुद्धस्तु नीलाभो वर्तुलश्चातिशोभनः ।
रेखा(त्र)द्वयं तु यद्धारि पृष्ठं पद्मेन लाञ्छितम् ॥

* प्रद्युम्नः सूर्यचक्रः खण्डितं दीर्घं विचित्रितम् ।

सु (वि) खिरान् वंदिन्दिद्रं पीत इष्टप्रदायकः ।

पादं श्रीकोशमेव रूपं दृश्यते ।

नानावर्णं मनन्तं स्यान्नागभोगिनं चिह्नितम् ।
अनेकमूर्त्तिसंयुक्तं सर्वकामफलप्रदम् ॥
विदिक्षु दिक्षु सर्वांसु यस्वीर्षं दृश्यते मुखम् ।
स देवदेवोविज्ञेयः पुराणः पुरुषोत्तमः ॥
अर्धचन्द्राकृतिर्देवो हृषीकेश उदाहृतः ।
तमार्ष्यं लभते स्वर्गं विषयांश्च समीहितान् ॥
श्रीधरं तु तथा देवं चिह्नितं वनमालया ।
कदम्बकुसुमाकाररेखापञ्चकसंयुतम् ॥
मत्स्यरूपं तु देवेशं दीर्घाकारं तु तद्भवेत् ।
विन्दुद्वयसमायुक्तं कांस्यवर्णं सुशोभनम् ॥
वामपार्श्वे स्थिते चक्रे शुभ्रवर्णे च विन्दुके ।
लक्ष्मीनृसिंहो विख्यातो भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ॥
कपिलो नारसिंहोऽथ पृथुचक्रे सुशोभने ।
ब्रह्मचार्यधिकारी स्यान्नान्यस्तस्य प्रपूजने ॥
नरसिंहस्त्रिविन्दुः स्यात्कपिलः पञ्चविन्दुकः ।
ब्रह्मचर्येण पूज्यः स्यादन्यथा सर्वविघ्नदः ॥
स्थूलं चक्रद्वयं मध्ये गुडलाक्षासवर्णकः ।
द्वारोपरि तथा रेखापूजकस्य सुशोभना ॥
स्फुटितं विषमं चक्रं नारसिंहं तु कापिलम् ।
सम्पूज्य मुक्तिमाप्नोति संशयमिजयि भवेत् ॥
त्रिविक्रमं तथा देवं श्यामवर्णं महाद्युतिम् ।
वामपार्श्वे तथा चक्रे रेखाचैव तु दक्षिणे ॥

प्रदक्षिणावर्त्तकता वनमालाविभूषिता ।
 सा शिला कण्ठसंज्ञा स्वाद् धनधान्यसुखप्रदा ॥
 स्थूलो दामोदरोऽज्ञेयः सूक्ष्मचक्रो भवेत्तु यः ।
 चक्रेच मध्यदेशस्थे पूजितः सुखदायकः ॥
 चतस्रो यत्र दृश्यन्ते रेखाः पार्श्वे समीपगाः ।
 हे चक्रे मध्यदेशे तु सा शिला तु चतुर्मुखी ॥
 तत्राप्यामलकीतुल्या सूक्ष्मा चातीव या भवेत् ।
 तस्या मेव सदा ब्रह्मच्छ्रिया सह वसाम्यहम् ॥
 यथा यथा शिला सूक्ष्मा तथैवच महत् फलम् ।
 तस्मात्तां पूजयेन्नित्यं धर्मकामार्थसिद्धये ॥

इत्यादि ।

द्वारकायां चक्रतीर्थे चक्राङ्कं नेत्रमुत्तमम् ।
 समुत्पन्नं मुने साक्षात् कण्ठदृष्ट्यावलोकितम् ॥
 तस्माच्चक्राङ्कमित्युनं पूज्यं भक्त्या द्विजैः सदा ।
 भिन्नं चेदर्धनाशाय स्थूलं बुद्धिविनाशनम् ॥
 दीर्घं चायुर्हरं ज्ञेयं रुचं बुद्धिविनाशकम् ।
 शुकवर्णं शुभं चक्रं वृत्तचक्रं तथैवच ॥

(स्नान्देऽपि) प्रतिमामूर्त्तिं लक्षणाद्यपि काशीखण्डादौ—
 ज्ञेयम् । अन्यगौरवभियान्नात्रोद्युतम् ॥

तथा—

पूष्य पूजकयोर्मध्ये पूर्वमित्यभिधीयते ।
 नैशानं पूजकापेक्षं पूज्यापेक्षं तु तद् भवेत् ॥

देवस्य सुखमारभ्य दिशं प्राचीं प्रकल्पयेत् ।
 तदादिपरिचाराणा मङ्गाद्यावरणं क्रमात् ॥
 इदं मागभोक्तृपूजाविषयम् ।
 यस्मिन् विवस्त्रान् विषुवत्युदेति
 प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति ।
 मध्यं पुनः पूजकं पूजयोश्च
 सदागमज्ञाः प्रवदन्ति पूर्वम् ॥
 इति सङ्ग्रहोक्तेः ।

तथा—

अकुर्वन् देवतापूजां भुञ्जीयाद्वाङ्मणो यदि ।
 याससङ्गराज्ञो ह्यपिच्छानश्नाति यममन्दिरं ॥
 न विष्णुपाराधनादन्यं द्विद्यते कर्म वैदिकम् ।
 तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यं माराधयेत्परिम् ॥
 इति कूर्मपुराणोक्ते रित्यलमतिमङ्गलम् ।
 इति श्रीमदनन्त भट्टविरचिते विधानपारिजाते
 देवतार्चन विधानम् ॥

अथ पञ्च महायज्ञाः ।

तत्र क्रमः ।

पञ्च सूना गृहस्थस्य वर्त्तन्तेऽहरहः सदा ।
 कण्ठनी पेषणो चुल्ली जलकुम्भ उपस्कारः ॥
 एतानि वाह्यन् विप्रो वाध्यते वा सुहृर्मुहुः ।
 एतेषां पावनार्थाय पञ्चयज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥
 द्विसा स्थानं सूना । उपस्कारो मार्जनादिः ।

कात्यायनोऽपि—

देवभूत पिढन्नञ्च मनुष्याना मनुक्रमात् ।
 महासत्राणि जानीयात्तएवहि महामखाः ॥

एतेच—

पञ्चयज्ञविधानं तु गृही नित्यं न हापयेत् ।
 इति शङ्खवचनान्नित्या एव । न तु फलश्रवणात् काम्याः ।
 न वा कण्ठन्यादिनिमित्तश्रवणाच्चैमित्तिकाः ।
 तदुक्तं मिताक्षरायाम् ।
 यदेषां फलश्रवणं तत् पावनत्व-
 स्थापनार्थं न काम्यत्वप्रतिपादनायेति ।
 एव मेषां नित्यत्वेऽपि
 सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्योवलिकर्म्मच ।
 अलश्रतापि सतत मन्यथा क्विषी भवेत् ॥
 इति कात्यायन वचना द्वैश्वदेवाख्यं कर्म्म पुरुषार्थं मेव

नत्वन्नसंस्कारकम् । अतएव प्रवसतोऽप्यावश्यकं मिदं मित्वाह
परिशिष्टकारः ।

प्रवसेदाहिताग्निसेत् कदाचित् कालपर्ययात् ।

यस्मिन्नग्नी भवेत् पाको वैश्वदेवस्तु तत्र वै ॥

अतुरप्येव मेवाह ।

वैश्वदेवेतु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिधिरात्रजेत् ।

तस्मात् अन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न वलिं हरेत् ॥

गद्यन्नसंस्कारः स्वासर्हि वलिं नाम वैश्वदेवं न कुर्यादिति ।
अत्र वलिहरणं निषेधा दन्नसंस्काराभावो वैश्वदेवस्य अवगम्यते
इति तद्दीकापि ।

केचित्तु सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादित्वाश्वलायन-
वचनात् पुरुषार्थकत्वं मन्नसंस्कारकत्वं चेत्युभयात्मकत्वं मन्यन्ते ।
अत्र सायं शब्देन रात्रिः कथ्यते, प्रातः शब्देन दिनमिति ज्ञेयम् ।
धर्मप्रश्नेऽप्येव मेव । यस्याग्नी न क्रियते यस्य चाग्रं न दीयते न तद्
भोक्तव्यमिति । यस्येति कर्मणिषष्ठो यदन्नमित्यर्थः । अग्रं भिक्षा ।

सङ्गहेऽपि—

भ्रातृषामविभक्तानां पृथक् पाको भवेद् यदि ।

वैश्वदेवादिकं आद्यं कुर्युः स्तोऽपि पृथक् पृथक् ॥

तथा—

अविभक्तो न पुत्रेण पिष्टमेधो मृतेऽहनि ।

स्नानान्तरे पृथक् कार्यो दर्शनाद्यं तद्यैव च ॥

इति ।

अथान्यविशेषं मदनपारिजाते जमदग्निराह—

वैश्वदेवं तथा रात्रौ कुर्यादलि (ङ्गतिं) ङ्गतिं तथा ।

महतः पञ्च यज्ञांस्तु दिवेवेत्याह धर्मवित् ॥

इति ।

अस्यार्थः । येषां तु शाखिनां ब्रह्मयज्ञ व्यतिरिक्त महा-
यज्ञानां वैश्वदेवे बलिहरणे चान्तर्भाव स्तेषां वाजसनेयादीनां
दिवेव वैश्वदेवाख्यं कर्म न रात्रौ । येषां तु स्वशाखायां काल-
हयेऽपि तद्विधान मस्ति नास्ति वा तेषां माखलायनादीनां
कालहयेऽपि भवतीति निर्णय इति तत्रैव व्याख्यातम् ।

इविष्येषु यवासुस्था स्तदनु ब्रौह्मयः स्मृताः ।

इत्यादि इविष्यं ज्ञेयम् ।

पञ्चयज्ञलक्षणं माह मनुः—

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पित्र्ययज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो दैवो बलिभोतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥

अध्यापनं मध्ययनस्याभ्युपलक्षवान् । तर्पणं नित्यश्राद्धम् ।

अत्र विकल्पं माह कात्यायनः—

श्राद्धं वा पित्र्ययज्ञः स्यात् पित्र्यो बलिरथापि वा ।

इति ।

पित्र्यभ्यः स्वधा नम इति यो बलिः स पित्र्यबलिः ।

मनुः—

दद्यादहरहः श्राद्धं मन्वाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वापि पित्र्यभ्यः प्रीतिं भावयन् ।

पितृणुद्दिश्य विप्रांस्तु भोगयेद्विप्रसेवकः ॥

इति ॥

शक्तितोऽप्यव्यवस्थेयम् ।

अत्रविशेष माह व्यासः—

ब्रह्मचर्यादिनियमो विश्वेदेवा स्तथैवच ।

नित्यश्राद्धे त्वजेदेतान् भोग्यमन्नं प्रकल्पयेत् ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

नित्यश्राद्धं देवहीनं नियमादिविचर्जितम् ।

दक्षिणारहितं चैव दाढभोक्तृव्रतोऽभिमतम् ॥

अत्र दक्षिणानिषेधो यथोक्त दक्षिणापरः । न तु तत्

सामान्य परः ।

दत्त्वातु दक्षिणां शक्त्या नमस्कारे विंशर्जयेत् ।

इति नित्यश्राद्ध प्रकरणे व्यासोक्तेः । इदं श्राद्धं षड्देवतम् ।

तत्तु षट् पुरुषं श्रेयं दक्षिणापिण्डवर्जितम् ।

इति व्यासोक्तेः । इदं यत्र समावस्याश्राद्धादौ षडपि देवता इष्टा

स्तत्र न भवति । यत्र साम्बत्सरिकादौ नेष्टा स्तत्र भवति ।

नित्यश्राद्धं नकुर्वीत प्रसङ्गाद् यत्रसिध्यति ।

इति चमत्कारखण्डोक्तेः ।

तथा कालविशेषे काम्यश्राद्धमप्युक्तं हेमाद्रौ—

अयनहितये श्राद्धं विषुवहितये तथा ।

मन्वादौ च युगादौ च पिण्डनिर्वपणादृते ॥

सर्वसंक्रान्तिष्वपि तथा ।

इत्यादि ऋतिवशाद् युगादि मन्वादि संक्रान्त्यमा पूर्णिमा
वैष्टुति महालयाष्टक्रापत्तेषु काभ्यादिशादान्यप्यनुसंधेयानि । अथं
वैश्वदेवधर्माः । तत्र व्यासः—

सुहुयात् सर्पिषाभ्यक्तं तैलं क्षारं विवर्जयेत् ।

दध्यक्तं पयसाक्तं वा तदभावेऽश्वसापिवा ।

ऋत्यर्थसारे—

अलाभे येन केनापि फलं शाकोदकादिभिः ।

पयोदधिघृतैः कुर्याद् वैश्वदेवं सुवेण तु ।

हस्तेनात्रादिभिः कुर्याद् दक्षि रञ्जलिना ततः ॥

कात्यायनः—

पाषाणऽऽहुतिर्हादशपर्वं पूरिका घृतादिना चेत् सुव मात्र पूरिका ।
देवेन तोषेण च ह्ययते हविः स्वप्नारिणि स्वर्चिषि तच्च पावके ॥

उत्तानेन तु हस्तेन अङ्गुष्ठायणे पीडितम् ।

संहृताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो सुहुयाद्दविः ।

कोद्रवं चनकं माषं मसूरं च कुलित्यकम् ।

क्षारं च लवणं सर्वं वैश्वदेवे विवर्जयेत् ॥

आपस्तम्बीयेऽपि—

न क्षारलवणहोमो विद्यते तथा पराङ्गसंघट्टस्येति ।

क्षारलवणं पराङ्गसंघट्टेन हविषा न होतव्यं मिति मदन-
पारिजाते व्याख्यातम् ।

स्तवर्षं पुराणि ।

तिल मुद्गावृते शैब्यं शस्ये गोधूमकोद्रवौ ।

(चोनकं) वैष्णवं देवधान्यं च चणकञ्च तथेवहि ।

स्विन्नधान्यं सर्वशाका एष चारगणः स्मृतः ॥

आश्वलायनगृह्य परिशिष्टे अत्र विशेष उक्तः* । स एष देवयज्ञो ऽहरहर्गोदानसन्धितः सर्वाभोष्टप्रदः स्तस्मादेन महरहः कुर्वीत तमेन वैश्वदेव हुतशेषेण पृथगन्नेन वा कुर्वीन्नाशेषेण वैश्वदेवं कुर्वीदिति । स एष पञ्चायतनजूजारूप इत्यर्थः । तत्प्रकरणत्वात् । इदं तु शाक्तविषयं । वैष्णवानां तु—

विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम् ।

पितृभ्यश्चापि तद्देयं तदानस्थाय कल्पते ॥

पितृशेषं तु यो दद्यादहरये परमात्मने ।

रेतोदाः पितरस्तस्य भवन्ति क्लेशभागिनः ॥

इति पञ्चरात्रोक्ते नैवेद्यशेषेणैव पञ्च महायज्ञाः स्युः शेषनिवेदने दीपश्रवणात् ।

यदि पूर्वं ब्रह्मयज्ञो न कृतस्तर्ह्यत्र मनुष्यत्वात् पूर्वमेव कर्त्तव्यः ।

य(स्तु)श्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञस्तु स स्मृतः ।

सचाश्रीक् तर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतिः ।

वैश्वदैवावसानेवा नान्यत्रेत्यमिति स्मृतिः ॥

इति कात्यायनोक्तेः । स च प्रत्यहं सप्तदेव स्नात् ।

न हन्तति न होमं च स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ।

नैकः श्रावणं कुर्यात् समानेऽहनि कुत्रचित् ॥

इति मरुत्युक्तेः । हन्तति मनुष्ययज्ञः । होमो देवयज्ञः । स
च येषां द्विवारं नोक्तं स्तोषामिव निषिद्धः ।
तर्पणं मपि तौर्यं त्रिशेषं प्राप्नो भवत्येव ।

कृततर्पणकोविप्रहोमं सन्तर्पयंतु पितॄन् ।

इति स्कान्दाक्तेः ।

अयं वैश्वदेवः श्राद्धे साम्नेः पूर्वं निरग्नेः पश्चाद् भवति । तदुक्तं
कालनिर्णयदोषिकायाम्—

(देव) भिक्षाग्नेनेव तु वैश्वदेवश्राद्धं चरेत् साम्निकः पश्चाद् भूत
मखादि अग्निः कजन स्व नोक्तते वीत्तरं ।

इत्युक्ते विकरस्य चान्तरुत तत् प्राक् कालेनाचरेदिति । अतु
वैश्वदेवानन्तरं श्राद्धं चरेदित्यर्थः ।

हेमाद्रावपि—

पश्चान्तं कर्म निर्वर्त्तय वैश्वदेव' च साम्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात् ततोऽम्बाहार्थिकं बुधः ।

इति ।

तथा—

वैश्वदेवाहुतीरग्ना वर्ध्याग्ं ब्राह्मणभोजनात् ।

पितॄन् सन्तर्प्य विधिवद्वलिं दद्याद्विधानतः ॥

इति ।

अग्नी अम्नोकरणे वृत्ते ब्राह्मणभोजनात् पूर्वं वैश्वदेवः कार्यं
इत्यर्थः ।

यद्वा—

वैश्वदेवं तथा कृत्वा पश्चाद् ब्राह्मणवाचनम् ।

इति ।

अग्नेन विक्रानन्तरं स्वस्तिवाचनात् पूर्वं कर्त्तव्यं इति गम्यते ।

पितृर्थं निर्वपेत् पाकं वैश्वदेवार्थं भवेत् ।

वैश्वदेवं न पितृर्थं न दार्शं वैश्वदेविकम् ।

इति पृथक् पाक्तोक्तेः । वाजसनेयिनामुभयार्थं भेद एव पाकः ।

उद्धृत्य घृताक्त भद्रं पृच्छति अग्नी करिष्ये इति सूत्रव्याख्यानं
कर्त्तव्यं तथा व्याख्यातत्वात् ।

साम्नेरपि क्वचिदस्ते भवति—

आहात् प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवं तु साम्निकः ।

एकादशाहिकं मुक्त्वा तत्र ह्यस्तेविधीयते ॥

इति शालङ्कायनोक्तेः । निरग्निविषये षट्त्रिंशत्तन्म ।

(प्रा)पति वा सरिको होमः आहादो क्रियते यदि ।

देवा ह्यस्य न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा ॥

इति ।

पैठिनसिरपि—

पितृपाकं समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरं तद् भवेच्छ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठति ॥

आह्वयेष्वेतेदपि स एवाह ।

आहं निर्वर्त्य विधिवद् वैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्याद्भिक्षां ततो दद्यादन्तकारादिकं ततः ॥

इति ।

यतोऽनाच्छाहं तत इति निवन्धकारे व्याख्यातम् । तस्मा देका-
दशाहश्चाहं अन्ते भिन्नपाकेन वैश्वदेवोभवति ।

एकोद्दिष्टे तु शेषं तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् ।

इति देवलेन तदन्नस्योत्सर्गविधानात् ।

सम्प्राप्ते पार्वण आहं एकोद्दिष्टे तथैव च ।

अयतो वैश्वदेवः स्वात् पयादेकादशे ऽहनि ॥

इति वैश्वदेव विधानाच्चेति सर्व्वं मनवस्यम् ।

वैष्णवाना मत्र विशेष उक्तः पञ्चरात्रे—

साम्ने (सु) स्तद्ग्रहितस्यापि वैष्णवस्य विशेषतः ।

आहनेवैश्वशेषे वैश्वदेवादिपूर्व्वकम् ॥

आदिशब्दा इलिहरणम् ।

बृहत् पाराशरे पञ्चमाध्याये—

वैश्वदेवं कदाकार्षं आहं च समुपस्थिते ।

पाकशुद्धयर्थं निवेतत् पूर्णमेव विधीयते ।

वैश्वदेवोऽप्यतश्चैव साम्नेर्हीनाग्नि कस्य च ।

कर्त्तव्यः पाकशुद्धयर्थं भुक्तोच्छिष्टं तु वर्ज्जयेत् ॥

कठ कान्वादेरपि विशेषो धर्म्यानुशासने—

निर्व्वर्त्य आहयन्नं वै वैश्वदेवं विधाय च ।

ततो यद्भवति देयः कठ काण्डादिकान् विना ॥

इति ।

स्थालीपाकदिने विशेषमाहृदेवतः ।

अज(ते)त्वा वैश्वदे(वेतु)वन्तु स्थालीपाकाः प्रकीर्तिताः ।

अन्वत्र पित्र्यघ्नान्तु सोऽपराङ्गे विधीयते ॥

पित्र्यघ्नः पिण्डपित्र्यघ्नः । स्थालीपाका इति बहुवचनं स्थाली-
पाक साध्य कर्म्मोपलक्षकम् । नित्यश्राद्धं पित्र्यघ्न इत्याश्रलाय-
नादिविषयम् । वाजसनेयिनां तु पित्र्योवलिः पित्र्यघ्नः । अपरपक्षे
श्राद्धं कुर्वीत इति सुत्रव्याख्यानं कुर्वीता कर्काचार्य्येण श्राद्धशब्दस्य
रजसूयवत् स (सु) सुदायनामधेयत्वं पूर्वपक्षित्वा असावेतत्ते
इति मन्त्रवर्णादिना पिण्डदाने पितृणां देवतात्वावगमात् पिण्ड-
दानस्यैव नामधेयत्व मित्युक्तत्वात् । अङ्ग-प्रधानचिन्तायाः प्रयो-
जनं तु प्रधानाकरणे नामकरण मिति तन्मते ब्राह्मणभोजनस्वाङ्ग-
त्वात् । गयादौ तथा दृष्टत्वाच्च । इत्यलं प्रपञ्चेन ।

अथ मनुष्य यज्ञः—

अचिन्तित मनाङ्गतं वैश्वदेवेष्ववस्थितम् ।

अतिथिं तं विजानीयात्कैकग्रामनिवासिनम् ॥

चक्षु ईश्यान्ननोदद्याद्वाचं दद्याच्च सूत्रताम् ।

अनुव्रजेदुपासोत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥

इति दानधर्म्मं । इत्यादिलक्षणेपिताय अनाष्टशोत्रकुलाय
आसनादिना अर्चयित्वा अन्नं परिविष्ट उदङ्मुखः सनकादीन्
ध्यायन् इदमन्नं सनकादि--मनुष्येभ्योऽर्चं ददे इत्युक्त्वा दद्यात् ।
अन्नदानासामर्थ्यं कार्णाजिनिः ।

भिक्षां वा पुष्कलां दद्यात्कृतकार मथापिवा ।

इति ।

मनुः—

पासमात्रं भवेद् भिक्षा अथं पासचतुष्टयम् ।

अथं चतुर्गुणीकृत्य इन्तकारोऽभिधीयते ॥

ब्राह्मणाभावे कात्यायनः—

अप्यु (भ्यु) द्रुत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्षिर्जः ॥

उद्रुत्य पात्रेनिष्पेदित्वर्थः । तदभावे गवादौ दद्यात् । यदा
वैश्वदेवात् प्रागतिथि रागच्छति तदा व्यासः—

अकृते वैश्वदेवेतु भिक्षुके षड्भागते ।

उद्रुत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत् ॥

भिक्षुरपि तेनैव द्रष्टव्यः—

ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपोषकः ।

अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च वृद्धेते भिक्षुकाः श्रुताः ॥

इते पञ्चमहायज्ञा यथाकाले यदि अकृता स्तदाह यमः—

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि चेत् ।

शर्व्वर्ष्याः प्रथमे यामि तानि सर्व्वानि कारयेत् ।

ब्रह्मचारीवगाहं च शौरं च परिवर्जयेत् ॥

एवं स स ब्राह्मोक्त प्रकारेण वैश्वदेवः साम्ने भवति । निरग्ने-
रपि षड्दोशेषिः विधानेन स ब्राह्मोक्त एव । तदुक्तं कात्यायन
षड्द परिशिष्टे ।

अघातो धर्मजिज्ञासा ।

शेषवन्तादूर्ध्वं मपत्नीक उक्तान्नि रग्निकः प्रवासी
ब्रह्मचारो विधुरोवा अन्वन्निरितिः यामादग्नि माहृत्य दृष्टी-
दिवोऽन्वधिष्ठाप्य त्रिभिश्च सवित्रैः प्रज्वालय "तां सवितुं स्थात्
सवितुः विंशानि देव सवितःऽ" इति पूर्ववदृष्टतै र्हुत्वा पाकं
पचेत् । तत्र स्वयाखोक्तं वैश्वदेवं कुर्यात् न वृथापाको भवति न
वृथापाकं पचेत् न वृथापाक मश्रीया तत्रैव पिण्डपिण्डयज्ञ पचा-
द्याप्रयत्नानि कुर्यादिति । आश्वलायनोऽपि—

खेखादयो नैवच तत् सतांस विश्वानि नोद्यान् इमे च मन्वाः ।

नारोपथं वायव्यवरोपथं वा व्युत्पत्तिरेवं विधुरानसृज्य ॥

इति ।

अथ यदि आसन्वादिना दृष्टोदिवि विधानं न करोति तदा
शाकल वैश्वदेवः कार्यः । तदुक्तं व्यासस्मृती ।

अग्निमकलु यो विप्र आदायाकं दृष्टमुतम् ।

शाकलोक्त विधानेन जुहुयात्तौजिकोऽनसे ॥

* अन्वधि इवसा अथ मन्वा इत्येवमिति प्रथमो जातवेदाः । अतु सर्वेषु पुत्र-
भाच रय्यो ननु यावा इतिवो जाततन्व ॥ ११५. १०८. वसुः ।

† दृष्टोदिवि चाय्यभिः इतिव्यां वेता इत्युनां इवमः शिवानान् । सनातुवी
रितिभिः विभक्ति विमानरो वाहयानो वरेच ॥ ७म. ५५. २५५ ।

‡ तत् सवितुं वरेष्वं नर्तो इवस्य पीजति । विवीथीनः प्रचीदयाम् ॥

§ विमानि इव सवितुं रितानि पराह्वय । अहमन्नं तत्र आह्वय ॥ ५म. ५२५. ५५५ ।

व्यस्ताभिः* व्यङ्गति (ती) भित्तु समस्ताभिः† स्तः परम् ।

षड्भिर्देवकृतस्येतौत्यादि मन्त्रै र्यथाक्रमम् ॥

प्राजापत्यं खिष्टकृतं हुत्वेवं द्वादशाहु (तिः) तीः ।

देवकृतस्येति षण्मन्त्रास्तु— ।

ॐ देव कृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । अन्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । एनस एनसोऽवयजनमसि स्वाहा । अग्नये नमः इति सर्वत्रत्यागः ।

ॐकारपूर्वः स्वाहान्त स्वागः शिष्टविधानतः ।

भुवि दर्भान् समास्तोर्यं वलिकर्ष्यं समाचरेत् ॥

विश्वेभ्यो दे-भ्य इति सर्वमूतेभ्य एवच ।

भूतानां पतये चेति नमस्कारेण शास्त्रवित् ॥

दद्याद्वलिचयंचाये पित्रभ्यश्च स्वधानमः ।

पाचनिर्णेजनं वारि वायव्यां दिशि निक्षिपेत् ॥

एद्दु य षोडशधासमाः न मन्त्रं हृतोक्षितम् ।

इद मन्त्रं मनुष्येभ्यो हन्तेत्युक्त्वा ससुरक्षजेत् ॥

गोत्रनाम स्वधाकारैः पित्रभ्यश्चापि शक्तिः ।

षड्भ्योऽन्नमन्त्रं दद्यात् पित्रयन्नविधानतः ॥

* भूः स्वाहा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा एवं इपाभिः ।

† भुभुवः स्वाः स्वाहा एवंइपाभिः ।

ततोऽन्यदन्नमादाय निर्गत्य भवनाद्दृष्टिः ।
 कान्तेभ्यः श्वपचेभ्यश्च प्रक्षिपेद् घास मेवच ॥
 उपविश्य गृहहारि तिष्ठेद् यावन्मुहूर्त्तकम् ।
 अप्रमत्तोऽतिथिं लिप्सु भावशुद्धः परीक्षकः ॥
 इति ।

सञ्चूद्रस्वापि वैश्वदेव उक्तो याज्ञवल्क्यान ।
 भार्यारतिः शुचि भृत्यभर्ता आह्निक्रियापरः ।
 नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्महापयेत् ॥

इति ।

न हापयेदनुतिष्ठेत् । नमस्कारेण मन्त्रेणेति । देवेभ्योनमः ।
 भूतेभ्योनमः । पित्र्येभ्योनमः । मनुष्येभ्योनम इति नमस्कारान्तेन
 मन्त्रेण । यद्वा—

देवताभ्यः पित्र्येभ्यश्च महायोगिभ्य एवच ।
 नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमोनमः ॥

इति वायुपुराणोक्तेन (वा) शूद्रस्य पञ्च महायज्ञा भवन्ति ।
 ते च आमद्रव्येण कार्याः पक्वेन निषिद्धत्वात् ।

पाकाभावे प्रवासेच तण्डुला नोषधो स्वधा ।
 पयोदधिघृतं वापि कन्दमूल फलानि वा ॥

इति स्मृत्युक्तानुक्तद्रव्येण पञ्च महायज्ञान् कृत्वा तद्रव्यं
 विप्रकुले प्रवेशयितव्यं मिति शास्त्ररहस्यम् ।

आद्ये तु “आमेनैव तु शूद्रस्य” इत्यादि नियमादामेनैव आद्यं
 कर्त्तव्यम् । विवाहेतु—

विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रेऽपि सभते सदा ।

इति विवाहेतरसंस्कारनिषेधपराब्राह्मणवचनात् शिष्टसमा-
चाराच्च शौचिनेऽम्नौ ब्राह्मणशारा नाम मन्त्रे र्घुंतादिना ह्योमो
भवतीति गम्यते । स्नात्वे प्रभासखण्डे शूद्रस्य निषिद्धं सुक्तम्—

न दर्भाशुद्धरेच्छूद्रे न पिवेत् कापिलं पयः ।

मध्यपत्रे न भुञ्जीत ब्रह्मवृक्षस्य भामिनि ॥

नोच्चरेद्देमन्दांश्च पुरोडाशं न भक्षयेत् ।

न शिखां नोपवीतं च नोच्चरेत् संस्कारां गिरम् ॥

न पठेद्देवचनं त्रिवचं नहि सेवयेत् ।

नमस्कारेषु मन्त्रेषु क्रियासिद्धिर्भवेदुद्भुवम् ॥

निषिद्धाचरणं कुर्वन् पिद्वभिः सह मज्जति ।

इति ।

न शिखा मित्सेतदसच्छूद्रविषयम् । सच्छूद्रे तु परिचर्या
शूद्रस्य नियतावृत्ति रनियताः क्षेत्रवेशा इति वशिष्ठस्मृत्याद्
शिकत्येन शिखा भवतीति गम्यते ।

मनुः—

शूद्रानां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम् ।

अर्थवच्छीघ्र-कल्पश्च द्विजोच्छिष्टस्य भोजनम् ॥

अर्थवैश्या स्तद्वच्छौचे सूतकादौ कल्पः प्रकारः । शेषं अष्टम् ।

अथ—

देवार्चां पुरतः कृत्वा ब्राह्मणानां द्विजोत्तम ।

शौतव्यं मेव शूद्रेषु तद्यन्त्रैश्च द्विजातिभिः ॥

तथा —

श्रीभिः शूद्रेषु शीतत्वं कृत्वा ब्राह्मण्य मपतः ।
पुराचं वेतिहास (च) च शीतत्वं च दिने दिने ।

तथा—

अमा सत्त्वं दमः शीचं दानमिन्द्रियनिपद्यः ।
अहिंसा शुद्धश्रूपा तीर्थानुगमनं दया ॥
आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मण्यपूजनम् ।
अनभ्यसूयाच तथा धर्मैः सामान्य उच्यते ॥

इति विश्वकृत्वा साधारणधर्माः शूद्रेषाव्यनुष्ठेया इत्यसं बहु-
प्रपञ्चेति प्रकृत मास्वीयते ।

एवं कृतवैश्वदेवो गोपासं दद्यात् ।

तदाच ऋषयः—

गवां पासं च कुर्वीत नित्यमेव समाहितः ।
गवां कण्डूयनं स्वर्धं पासं मास्त्रिका मिवच ॥

तत्र मन्त्रो यथा—

सौरमेधः सञ्चिहिताः पवित्राः पापनाशनाः ।
प्रतिष्ठन्तु मे पासं गाव श्लोक्यमातरः ॥

इतिमन्त्रेषु संपूज्य गोपासं दद्यात् ।

ततो वृद्धिःकाकवृद्धिः ।

मनुः—

शुनाश्च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् ।
वायसानां (ऊ) क्लिमीणां च शनकै र्निचिपेद् वृषिः ॥

तन्मन्त्रसु—

ऐन्द्रवारुणवायव्या याम्या वै नैर्ऋता स्तथा ।

वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितम् ॥

वायसेभ्योनम इति नमस्कुर्यात् । इति वायसवलिः ।

तथा—

ह्रीं श्वानौ श्याम श्वली वैवस्वत कुलोद्भवौ ।

ताभ्यां पिण्डं प्रदास्यामि रक्षतां पथि मां सदा ॥

श्वभ्योनमः । इति श्ववलिः ।

तथा—

पिपोलिक्काकोट पतङ्गकाश्च वुमुक्षिताः कर्षीनिवक्षव (भाः) वाः ।
प्रयान्तु ते ढसि मिदं मयात्वं तेभ्यो (पि) विद्वष्टं सुखिनो भवन्तु ।
क्लिमिक्कोट पतङ्गेभ्योनम इति तद्वलिर्देयः ।

तथा—

प्रवासं गच्छतीयस्य गृहेकर्त्ता न विद्यते ।

पश्यानां महता मे(ष)तैः स यज्ञैः सह गच्छति ॥

इत्यत्रिभ्ररणात् प्रवासेऽप्येते यथाशक्ति कर्त्तव्या एव । तत्रापि
वैश्वदेवकण्यो निषिद्धः ।

सुक्तीहोमो ब्राह्मदान मृत्तु गमनं तथा ।

असंख्यातं तु यज्जप्तं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥

तथा—

न पश्चेद् भूवलिं वीर दत्त्वा ग्रहवलीन् द्विजः ।

स्वयं तच्चो(नैवो)दरेभ्योहात् यदि तच्छ्रीर्विनश्यति ॥

शास्त्रवः—

वैश्वदेवं दिवा नक्तं न भवेत्तेत् पृथक् पृथक् ।
प्रातरेव हिरावृत्त्या कर्त्तव्यं स्मृतिशासनात् ॥

तथा—

दिवा वा यदि वा रात्रौ क्रियते वैश्वदेबिष्कम् ।
हिरावृत्त्या तदा कुर्यादिति वेदविदोविदुः ॥

एतच्च यच्छाखायां सायं प्रात वैश्वदेवोविहित स्मृतिषयम् ।

अन्येषां सकृदेव भवतीत्युक्तमेव ।

शौनकः—

वैश्वदेवं तथा श्राद्धं ब्रह्मयज्ञं च सूतके ।
न कुर्यात् स्वयमन्येन कारयेन्नच सर्वथा ॥

स्मृत्यर्थं सारेऽपि—

कुर्यात् पञ्च महायज्ञान्नित्यदा सूतकं विना ।
इति ।

तथा—

आत्मार्थं पचनं यस्य रत्यर्थं यस्य मैथुनम् ।
वृत्त्यर्थं यस्य चाधीतं निष्फलं तस्य जौवितम् ॥

तथा—

अस्नाताशो मलं भुङ्क्ते त्वजपी पूयशोणितम् ।
अहुत्वाशो क्लिमिं भुङ्क्ते अनर्घ्यं रुधिरं तथा ।
इत्यादि ।

ततस्तदीया वासव्येष्ट गृह्णा यथाई मग्नीयुः । अन्येऽपि

तत् कालं समागता भोजनीयाः । भोजनं कालौ समागतान्
सखिं सम्बन्धिं वान्धवान् भोजयेदिति वशिष्टोक्तेः । एवं पञ्च
महायज्ञा अहरहः कार्याः ।

अत्राभावे केनचिदाकाष्ठाद्देवैः पितृभ्यो मनुष्येभ्य चोद्-
पात्तादिति कात्यायनोक्तेः ।

विना सूतकं पञ्चमहायज्ञाकरणे प्रायश्चित्तं सूतकं कृतम् ।

स्वकर्माहानौ पतनं मध्येनैवत्वनापदि ।

स्वकर्माहानौ नास्ति क्वाप्यासेन पतनं स्मृतम् ॥

द्वादशाब्दव्रतेनैव तस्य शुद्धिस्तु नान्यथा ।

तच्चिरीष्यार्कमौचित्यं स्वर्गं ज्ञानं सचेलकम् ॥

वेदोद्दिष्टानां नित्यानां कर्माणां समतिक्रमे ।

ज्ञातकव्रतलोपिच प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥

इत्यस्य मतिं प्रपञ्चेन ।

इति श्रीमदनन्त महविरचिते विधानपारिजाते

आञ्जिकविधौ वैश्वदेव विधानम् ॥

अथ भोजन विधानम् ॥

तत्र याज्ञवल्करः ।

सन्धोष्वातिषु भृत्यांश्च दम्पत्योः श्रेष्ठ भोजनम् ।

वालसु(स्व)वासिनी वृद्ध गर्भिण्यातुर कन्यकाः ॥

दम्पत्योरपि मध्ये पूर्व्यं गृह्यपतिः श्रेष्ठान्न मन्त्रीया सतः पत्नीति ।

भारतेदानधर्मै—

भृत्यातिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवत्सु नरः सदा ।

अमृतं केवलं भुङ्क्ते इति विद्धि युधिष्ठिर ॥

अभुक्तवत्सु नाश्राति ब्राह्मणेषु च यो नरः ।

अभोजनेन तेनाथ जितः स्वर्गोभवत्युत ॥

देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च संश्रितेभ्य स्तथैवच ।

अवशिष्टानि यो भुङ्क्ते तमाहुर्विचसाग्निम् ।

इति ।

देवलः—

आहारं तु रक्षः कुर्यान्निर्हारं चैव सर्व्वदा ।

गुप्ताभ्यां लक्ष्मुपेतः स्यात् प्राकाशे हीयते श्रिया ॥

रक्ष एकान्ते । निर्हारः पुरीषाद्युत्सर्गः स्त्रीसंसर्गश्च ।

मैथुनं सततं गुप्त माहारं च सदाचरेत् ।

इति दान धर्मोक्तेः ।

व्यासश्च—

पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्यात् प्राक्षुण्डो मौन माख्यतः ।

इसौ पादौ तथैवास्य भेषा पञ्चार्द्रतास्मृता ॥

आचारदीपे—

स्नास्यतोवरुणः कान्तिः* । जुञ्जतोऽग्निः त्रियं हरित् ।

भुञ्जतोमृत्यु रायुथं तस्मान्मीनं त्रिषु स्मृतम् ॥

मनुः—

आयुथं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणा मुखः ।

त्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्तेऽप्युदङ्मुखः ॥

एतत् काम्यं नित्यविधिसु —

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत तथोत्तर मुखोऽपि वा ।

इति ।

अनायुथं त्वेवं मुखस्य भोजनं मातु रित्युपदिशतीत्यापस्तम्ब
स्मरणा ज्जीवन्मातृकस्य दक्षिणामुख भोजननिषेधः । आचार-
दीपेऽपि—

पुत्रवान् स्वगृहे नित्यं नाश्रीया दुत्तरामुखः ।

सोमवारे तथात्यन्तं वर्जयेत्तु सदा बुधः ॥

भोजनकाल माह मनुः—

सायं प्रातर्द्विजातीना भक्षणं श्रुति चोदितम् ।

नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्र समोविधिः ॥

भारते दानधर्मै—

* वा (तु) तस्य वरुण क्षेत्रः इत्याहिक तस्य पाठः । स एव समीचीनतया
प्रतिभाति स्वतु भंविष्यन् कास विहितत्वेन प्रहस्ताशुपयोगम् ।

सायं प्रातर्मग्न्याणां भोजनं देवनिर्दिष्टम् ।
 नान्तरा भोजनं दृष्ट सुपवास विधिर्हि सः ॥
 अतस्तु सायमाशश्च प्रातराशश्च यो नरः ।
 सदोपवासो भवति यो न भुङ्क्ते ऽन्तरा (नरः) क्वचित् ॥
 अत्र प्रातः शब्दः पञ्चधाविभक्त दिनस्य द्वितीयभागवाचकः ।

तथा —

ततो भोजन वेलायां कृत्वाचारं सदात्मवान् ।
 पोथ्यवर्गं सहोपेतो भोजनं कारयेद्बुधः ॥
 मातापिता गुरुर्भार्या पुत्रोदास स्तथैवच ।
 अभ्यागतोऽतिथिश्चान्निः पोथ्य वर्गा अमो नव ॥

ब्रह्म पुराणे —

अनु (उप) क्लिप्ते समे स्थाने शुची शुद्धासनाम्बिते ।
 मण्डलं गोमयेन स्या दधवा गौरमृत्स्रया ॥

मण्डल माह व्यासः—

चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वर्तुलं चार्धं चन्द्रकम् ।
 कर्त्तव्यं मानुपूर्व्वेण ब्राह्मणादिषुः मण्डलम् ॥

शङ्कः—

आदित्या वसवोरुद्रा ब्रह्मा विश्वे स्तथैवच ।
 मण्डलं तूपजीवन्ति तस्मात् कुर्व्वीत मण्डलम् ॥

• आदिपदेन अत्रियवैश्वं शूद्राणां परिचयः । ततश्च ब्राह्मणस्य चतुरस्रं चानि
 यत्र त्रिकोणं वैश्वस्य वर्तुलं शूद्रस्य चर्धं चन्द्राभं मण्डलं विहितं इति वैदितव्यम् ।

यातुधानाः पिशाचाश्च असुरा राक्षसा स्तथा ।

हरन्ति रसमन्नस्य मण्डलेन विवर्जितम् ॥

आसन माह मनुः—

ओषधीं च शमी शङ्खो कदम्बीवारुण स्तथा ।

पञ्चासनोपविष्टस्तु ज्ञानहोमादिकं चरेत् ॥

वर्ज्यं सुक्तं प्रचेतसा —

गोशक्तन् मृन्मयं भिन्नं तथा पालाश पैपलम् ।

लोहवह्नं तथै(सदै)वार्कं वर्जयेदासनं बुधः ॥

तथा—

मधु पक्वं भोजनान्ते सख्यादौ नित्यकर्षयिषि ।

आसनस्थः सदाचामे दन्त्यत्र कुक्कुटायनः ॥

यस्तु भोजनवेलाया मासनस्थ उपमृशेत् ।

ब्राह्मणो भोजनात् पूर्वं तमाहुः पंक्ति दूषकम् ॥

इत्यादि स्मृते रासनस्थस्य आचमन निषेधः ।

पैठीनसिः—

एकएवतु योभुङ्क्ते विमले कांस्य भाजने ।

चत्वारि तस्य वर्षन्ते आयुः प्रज्ञा यशोवलम् ॥

भिन्ने भोजन निषेधा दभिन्नं कांस्य पात्रं ज्ञेयम् ।

सौवर्णे राजते चैव पात्रे भोजन माचरेत् ।

इति स्मृतिः । सौवर्णादिक मपि विभवे सति कार्यम् ।

ताम्र पात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांस्ये मलाचिते ।

इति वृह मनुक्ते स्ताम्रपात्रनिषेधः ।

स्त्रीयपात्रे सर्व्वदा भोज्यम् ।

परपात्रेषु भुञ्जानः प्राजापत्यं चरेद्विजः ।

इति ऋतेः ।

पात्रपरिमाणं माह योगी—

पञ्चाशतः पला दूर्ध्वं महा भाजनमिष्यते ।

नातिदीर्घं नातिशृङ्खं रत्नि मात्र प्रमाणकम् ॥

अन्यान्तरेतु—

पलदिंशति मारभ्य षतजर्ध्वं यथेच्छया ।

इदमेव गृहस्थानां न यति-ब्रह्मचारिणाम् ॥

इत्यल्प प्रमाणं मप्युक्तं । तत् समन्ता ऋषुपात्राणि निषेयानि
न तस्मिन्ने ।

लघ्वीयांस्यपि पात्राणि भूमौ स्थाप्यानि भारत ।

पयः शाक्तादि भुक्तवर्थं न महाभाजनोपरि ।

सस्ये पाश्वेच पानीयपात्रं दद्याद्विचक्ष्वः ॥

आचारदीपे—

दक्षिणं तु परित्यज्य वामे नीरनिधापनात् ।

अभोज्यं तद् भवेदन्नं पानीयं सुरयासमम् ॥

तथा—

ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।

यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥

इति व्याघ्रपादुक्ते र्यत्वादेः कांस्यपात्र निषेधः ।

अत्र प्रसङ्गाद्विधवा धर्म्याः कथ्यन्ते ।

स्नाने—

पत्नी सृतेऽपि या योविहैधश्च पालयेद् यतिः ।
 सा पुनः प्राप्य भर्तारं स्वर्गलोकान् समश्नुते ॥
 एकाहारः सदा कार्थी न द्वितीयः कथञ्चन ।
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पञ्चव्रत मथापिवा ॥
 यवान्नेन फलाहारैः शाकाहारैः पयोव्रतैः ।
 प्राण यानां प्रकुर्वीत यावत् प्राणः स्वयं व्रजेत् ॥
 वैशाखे कार्तिके माघे विशेषनियमं चरेत् ।
 स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं पुनः ॥
 नाधिरोहे दनड्राहं प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
 कञ्चुकं न परि (रो) दध्या हासो न विकृतं वसेत् ॥
 विधवा कवरी वक्षो भर्तृवन्ध्याय जायते ।
 शिरसोवपनं तस्मात् कार्थ्यं विधवया सदा ॥
 पर्यङ्क शायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिन् ।
 तस्मात् भूशयनं कार्थ्यं पति सौख्य समीहया ॥
 नैवाङ्गोदत्तनं कार्थ्यं स्त्रिया विधवया क्वचित् ।
 गन्धद्रव्यस्य सन्धोगो नैवकार्थ्यं स्तया पुनः ॥
 यद् यदिष्टतमं लोके यच्च पत्युः समीहितम् ।
 तत्तद् गुणवते देयं पति प्रीणन काम्यया ।
 तर्पणं प्रत्यहं कार्थ्यम् भर्तुः कुशतिलोदकैः ।
 तत्पितु स्तत्पितृष्वेव तन्मात्रादिभ्य एवच ॥
 तर्पणं तु पुत्र पौत्राभावे च्येयम् ।

श्रावं च तर्पणं चैव न कुर्व्यात् पुत्रिणी सदा ।

इति भृगूक्तेः—

विष्णोस्तु पूजनं कार्यं पति वृद्ध्या न चान्यथा ।

पति मेष सदा ध्याये द्विष्ट्युरूपधरं परम् ।

अष्टधा तु सुतान् किञ्चिन्नकुर्व्याद् भर्तृ तत्परा ॥

इति ।

पुत्राद्यभावे हरिवंशे पुण्यकत्रत कल्पे विशेष उक्तः—

सन्धयं चित्रं वापि कृत्वा भर्तारं भाजनः ।

तदाश्रया स्नानदान व्रतादीनाचरेत् सदा ॥

इति ।

अथ प्रकृतमनुस्त्रियते । कांस्यपात्राभावे यमः ।

रश्मा कुटजमध्वान्मज्ज्वं पनसचम्पकाः ।

पद्मोदुम्बरपालाशब्रह्मपत्रं पवित्रकम् ॥

अत्रिः—

बटाकांक्षत्यपत्रेषु कुम्भीतिन्दुकपत्रयोः ।

श्रीकामो नैव भुञ्जीत कोविदारकरञ्जयोः ॥

करैर्धरुणैश्चैव शिलायां ताम्रभाजने ।

भिक्षकांस्ये च वस्त्रे च न भुञ्जीत तथाऽऽयसे ॥

आसने पादमारोप्य यो भुङ्क्ते ब्राह्मणः क्षत्रियः ।

सुखेन धर्मितं चात्रं तुभ्यं गोमांसमद्यथैः ॥

• पात्रमिति शेषः । तथाच रश्मादिपत्रेषु भोजने न कोऽपि दोष इति भावः ।

दक्षः—

भोजनं हवनं दानं सुपहारः प्रतिग्रहः ।
 वह्निर्जातु न कार्थ्याणि तद्ददाचमनं जपम् ॥
 नाग्नीयाद् भार्थ्या साहं नाकाशे न तथोत्थितः ।
 शयानः प्रौढं पादस्य कृत्वा चैवावसक्थिकम् ॥
 आकाशे यन्नादौ । पादारोपित पादः प्रौढपादः ।

सङ्ग्रहेऽत्र विशेष उक्तः—

मात्रा सङ्घोपनीते स्वयं द्विवाहे भार्थ्या सह ।
 अन्यत्र सह भुञ्जानः समः स्यात् पशुभिः सह ॥

प्रयोग पारिजाते गर्गः—

रश्मापत्रपलाशेषु यः कुर्य्येत् पारणं क्वचित् ।
 समजन्मकृतं पुण्यं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

यस्तु मिताक्षरायाम्—

पलाशपत्रभोजी च अहोरात्रेण शुध्यति ।

इति यो नित्यनिषेध उक्तः स वक्तो पलाश विषयः । इति

मदनपारिजाते व्याख्यातम् ।

पलाशपत्रभोजी यः सोऽनन्तं फलं मनुते ।

इति विशेषोक्तेः ।

यमः—

शाकादि पुरतः स्थाप्यं भस्त्रं भोज्यञ्च वामतः ।

अन्नं मध्ये प्रतिष्ठाप्यं दक्षिणे घृतपायसे ॥

पार्श्वं घृत्वा तु वामेन यावद् भवति भोजनम् ।

पाणिना दक्षिणेनैव पर्येष्य परिषेचयेत् ॥
 अङ्गुष्ठ स्पर्शनी चैव मध्यमा चैव सर्वदा ।
 तिक्तो ह्ये(द्देग)काङ्गुली चैव प्रशस्ता पात्रधारणे ॥

भारते—

आज्याहुतिं विना चैव यत् किञ्चित् परिव्रिष्यते ।
 दुराचारैश्च यद् भुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः ॥

मार्कण्डेयो ऽत्र विशेष माह—

न्यस्तपात्रसु भुञ्जीत पञ्च ग्रासान् महामुने ।
 शेष मुद्दृत्य भोक्तव्यं श्रूयता मत्र कारणम् ॥
 इति ।

उद्दृत्य यन्त्रादी स्थापयित्वेत्यर्थः ।

यन्त्र मुक्तं सङ्ग्रहे—

कांस्यस्य काष्ठकस्यापि वंशस्यापि तथैव (च) हि ।
 यन्त्रिका तु त्रिकोणा वै कर्त्तव्या पात्रधारणे ॥

षट् त्रिंशत्प्रते—

घोदने परमान्नेच घृतपात्रं स्थितं यद्वि ।
 एतदाज्यं भवेद्भक्तं तदन्नं मांसमुच्यते ॥

ब्राह्मे—

सैन्धवं लवणं चैव तथा मानससम्भवम् ।
 सामुद्रं भूमिजं चैव प्रत्यक्षे चैव दुष्यतः ॥

तस्मादिदं द्रव्यान्तर युक्तं परिषेव्यम् (विष्यम्) ।

आह्वादि भोजने पात्राभावे विशेष उक्तो ब्राह्मे ।

पञ्चधासां सु भुञ्जीत क्वचिद्द्वेषानि सङ्घटे ।
पाचसुहृत्त्व शेषं तु भक्षयेत् पैटकाद्वते ॥

गर्गः—

सत्यं चेति च वै प्रातः वारिणा परिषेचयेत् ।
सायंकाले तथैवस्यादृतं चेत्यादितः क्रमात् ॥

आपस्तम्बः—

कौशं तु विभूयान्नित्यं पवित्रं दक्षिणे करे ।
भुञ्जानसु विशेषेण गृहीतान्न विशुद्धये ।
भोजनं वर्ज्यं प्रोक्तं पवित्रं ग्रन्थि वर्जितम् ॥

इति ।

तथा—

उष्टृत्य किञ्चिदन्नाद्यं धर्मराजाय वै वलिम् ।
दस्त्रा च चित्रगुप्ताय भूतेभ्यश्च तथैवच ॥
अश्वेनैव घृताग्नेन नमस्कारेण वै भुवि ।
तिस्र एवाहुतीर्दद्याद् भोजनादौ च दक्षिणे ॥

इति भविष्य पुराणे । भोजनादा अश्वेनेत्युक्ते भोजनादन्वय-
फलाहारादौ न चि(पवि) ब्राह्मतिरिति गम्यते ।

केचित्तु—

भूपतये भुवनपतये भूतानां पतये नमः ।

एवं वलिद्वयं दद्याद् भोजनादौ विशेषतः ॥

इत्याहुः । अन्नाचारतो व्यवस्था । पिष्टकाख्ये तु—

पितृणां मन्त्र उक्तृष्टे वलिं कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

आसुरं तद् भवेच्छ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठति ॥

यत्तु—

स्वर्गान्ते स्पृशेदन्नं संकल्पान्ते वलिं हरेत् ।

होमसु मधुवातान्ते होमान्ते चोदकं पिबेत् ॥

इति ।

तद्दैवदेविकद्विजविषयम् । पितृद्विजस्य वलिदान निषेधात् ।
इति आह कल्पे । सूतकेऽपि वलिदानापोशान प्राणाहुति पाच-
धारणादयो भुजिनियमा भवन्तीति स्मृत्यर्थसारे अष्ट सुक्तम् ।

अन्यत्रापि—

नित्यस्नानं च शौचं च भोजनं नियमान्वितम् ।

अस्यश्च स्वर्गने स्नानं कुर्यादेव च सूतकी ॥

अन्यत्रानधिकारा तर्पण देवाश्चादयो न भवन्ति ।

मनुः—

दत्त्वा तु चित्रगुप्ताय हस्तं प्रक्षालयेद्विजः ।

अक्षालितकरो भु (क्ले) ज्ञा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

चन्द्रिकायां दक्षः—

भोजनादौ वलिं सुक्तं समुद्धृत्य च भोजनम् ।

अनुद्धृत्य च यो भुङ्क्ते प्राणायामाष्टकं चरेत् ॥

उक्त्वा ऽमृतोपस्तरणमसि स्वाहान्त मेव च ।

आपोशानं तदित्याहु भोजनादौ पिबेच्छलम् ॥

आपोशान मन्त्रत्वा तु यो भुङ्क्ते द्विजसत्तमः ।

अभोज्यं तद् भवेदन्नं भुक्त्वा दोष मवाप्नुयात् ॥

तद्दोषपरिहारार्थं प्राणायामान् समाचरेत् ।
 आपोशनार्थं यत्तोयं घृतं चेन्निःसृतं भवेत् ॥
 हस्तं प्रक्षाल्य तोयेन पुनर्वै धारयेज्जलम् ।
 आपोशनं करे कृत्वा यथाशीर्वचनं पठेत् ॥
 अभोच्यं तद् भवेदन्नं दाता भोक्ता च क्लिष्वधी ।
 यो यस्यान्नं समन्नाति स तस्यान्नाति क्लिष्वधम् ॥
 तद्दोष परिहारार्थं मन्त्रं नेत सुदीरयेत् ।
 अन्नं ब्रह्मा रसोविष्णु भोक्ता देवो महेश्वरः ।
 एवं ध्यात्वा द्विजो भुङ्क्ते ह्यन्नं दोषैर्नलिप्यते ॥
 प्राणाहुतीरदत्त्वा (रहुत्वा) तु यस्यान्नं परिमर्दयेत् ।
 मर्दितं भोजयेद् यस्तु प्राजापत्यं ततश्चरेत् ॥

चित्राहुतिदानानन्तरं हस्तं प्रक्षाल्य पंक्तिं दोषसम्भावनायां
 जलधारादिना पंक्तिं भिन्द्यादित्युक्तं पारिजाते

बृह मनुना ।

एकपंक्त्युपविष्टानां दुष्कृतं यद्दुरात्मनाम् ।
 सर्वेषां तत् समं तावद् यावत् पंक्तिं नभिस्यते ॥
 अग्निना भस्मना चैव स्तब्धेन सलिलेन वा ।
 हारेणैवच मार्गेण पंक्तिमेदो बुधैः स्मृतः ॥

स्तम्भेनेति क्वचित् पाठः ।

यान्नवशकाः—

आपोशानेनोपरिष्ठादधस्तादशनं तथा ।
 अन्न (अ) यममृतं चैव कार्यं मन्त्रं द्विजम्भना ॥

दक्षः—

शब्देनापोशनं पीत्वा शब्देन घृतपायसम् ।
 शब्देनापः पयः पीत्वा सुरापानसमं भवेत् ॥
 आर्द्रामलक मात्रं (तु) वा यद्वा वदर माचकम् ।
 प्राणाहुति प्रमाणं स्यात् सष्टतन्त्रस्य तद् भवेत् ॥
 घृतहोत्रं तु यो भुङ्क्ते नर स्वाहुति पञ्चकम् ।
 पश्चाद् घृतेन यो भुङ्क्ते द्विजशान्द्रायणं चरेत् ॥
 घृताभावेतु गव्येन संस्कुर्वीत जलेन वा ।

गव्येन दुग्धादिनेत्वर्थः ।

पराशरः—

मुखे चान्नस्य निक्षेपो मन्त्रैः प्राणादि पञ्चभिः* ।
 भोजनं तद्धि विज्ञेयं तत्रैव नियमाः स्मृताः ।
 पात्रालम्ब स्तथा मीनं तद्रूर्ध्वं मपि चेच्छ्रया ॥

श्रीनकः—

स्वाहान्ताः प्रणवाद्याश्च नाम्ना मन्त्रास्तु वायवः ।
 जिह्वया च शसेद्वं दशनेन न संस्पृशेत् ॥
 तथैव षष्ठीं दद्यात् सचैतन्ये सुखात्मनि ।
 तर्जनी मध्यमाङ्गुष्ठ लम्बा प्राणाहुति भवेत् ॥
 मध्यमानामिकाङ्गुष्ठे रपाने जुहुया (द्विः) दुधः ।
 कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठे व्यनितु जुहुया दुधः ॥

* प्राणाय स्तवः । चपानाय स्तवः । समानाय स्तवः । उदानाय
 स्तवः । व्यानाय स्तवः । १३६५ः ।

कनिष्ठा तर्जन्यङ्गुष्ठे रुदानाय हुनेक्षविः ।
 सर्वाङ्गुलिभिरादाय समानस्याहुति भवेत् ॥
 तथैव षष्ठीं सुहुयात् सचैतन्ये सुखात्मनि ।

इति ।

केचिद्ब्रह्मणे स्वाहेति सममीमाहुः । अन्वायां प्राणै निविष्टो-
 ऽमृतं सुहोमीति तैत्तिरीयारण्यके तथोक्तत्वादिति । इदं च
 प्राणान्नि होत्रमिति ज्ञेयम् । तदुक्तं शतपथ ब्राह्मणे ।

ते पुरुषमाविशत स्तस्य सुखमेवाश्रवणीयं जुर्वीति जिह्वां
 समिध मन् मेव शुकामाहुतिं ते पुरुषं तर्पयतः स य एवं विद्वा
 नश्चाति अग्निहोत्र मेवास्य हुतं भवतीति ।

शुक्लन्तरेऽपि—

स य इदं मविद्वानग्निहोत्रं सुहोति यथाङ्गारानपोद्भू भस्मनि
 सुहुयात्तादृक् तत् स्वात् । अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं
 सुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वत्मसु हुतं भवतीति ।

गोभिल सूत्रे—

पञ्चपासान् गृह्णीयात् प्राणाय स्वाहेति गार्हपत्य मेव तेन
 सुहोति । अपानाय स्वाहेत्यन्वाहार्यं पचन मेव तेन सुहोति ।
 व्यानाय स्वाहेत्याश्रवणीय मेव तेन सुहोति । रुदानाय स्वाहेति
 सव्य मेव तेन सुहोति । समानाय स्वाहेत्यावसथ्य मेव तेन
 सुहोतीति ।

सामोपनिषदापि—

तद् यद् भक्तं प्रथमं मागच्छेदित्वादि ।

नाशोच्छिष्ट दोषः प्रस्थाहुति ।

तदाह मनुः—

मधुपर्कं च सोमे च अप्सु प्राणाहुतीषु च ।

भास्य होमेषु सर्वेषु नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ॥

तथा स्मृति सङ्ग्रहे—

एवं पश्चाद्दुतीर्हुत्वा ब्रह्मपत्न्यं विष्टव्यम् ।

प्रक्षास्य वामहस्तं तु पश्चाद् भोजन माचरेत् ॥

तर्जन्यां तु स्थिते रौप्ये ब्रह्मपत्न्यौ च मूर्धनि ।

कनिष्ठिकां स्थिते खड्गे नैव भोजन माचरेत् ॥

अन्यथा भोजनं कूर्च्यन् प्राणायाम शतं चरेत् ।

यद् यद् भुङ्क्ते तदन्नं तु किञ्चिद् वै स्नापयेत् पृथक् ॥

यद् यद् यस्त्रेक्षितं चान्नं गृहीत्वा भोजनं चरेत् ।

अनिधाय पृथक् चान्नं गायत्र्यात्वभिमन्त्रितम् ।

पुनरन्नं न गृह्णीयाद् यदि भुञ्जीत दोष भाक् ॥

पंक्ति भेदेन यो भुङ्क्ते परकीये स्वकेऽपि वा ।

तदन्नं मांसमित्याहुः क्षयरोगोच जायते ॥

सर्वाभि रङ्गुलीभिः सम मन्त्रीया दिति वशिष्ठोक्तेः समुदिता-
ङ्गुलीभिर्भुञ्जीत ।

तथा—

जलपात्रं तु निक्षिप्य मणिवन्धे च दक्षिणे ।

विप्रो भोजनकाले तु पिवेद्दामेन पाचिना ॥

अन्यत्र तु—

धारया नोदकं पेयं पीत्वा दोष मवाप्नुयात् ।
जलपात्रेण तत् पेय मिति शातातपोऽब्रवीत् ॥
एक पंक्तु पविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।
यद्येकोऽपि त्यजित् पात्रं नाश्रीयुरितरेऽप्यनु ॥
भुक्तानेषु तु विप्रेषु योऽप्ये पात्रं विमुञ्चति ।
स मूढो नरकं याति ब्रह्महा च निगद्यते ॥

मर्यादाकरणे दोषो न ह्यत्युक्त मेव प्राक् ।

एक पंक्त्युपविष्टाना मन्योन्व्यं स्पृशते यदि ।
तदन्न मत्स्यजन् भुक्त्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥
भवेदुच्छिष्ट संस्पर्शो भोक्तु र्वा भोजनस्य वा ।
अन्नं तदेव भोक्तव्यं न त्याज्यं भोजने स्थितम् ॥
अन्यदन्नं न भोक्तव्यं यदि भुञ्जीत किंस्विषी ।
स्नात्वा ततो जपेद्देवीं* शतमष्टोत्तरं द्विजः ॥

वृक्ष शातातपसु—

यदा भोजनकाले तु अशुचि भवति द्विजः ।
भूमौ निक्षिप्य तं प्रासं स्नात्वा शुद्धि मवाप्नुयात् ॥
अशिल्वा सर्व मेवापि त्रिरात्रेण विशुध्यति ।
अन्नानाद् भोजनं कुर्वन् गायत्र्यष्ट शतं जपेत् ॥

इत्याह । मदनपारिजाते मार्कण्डेयः ।

यसु पाणितले भुङ्क्ते यः सशब्दं समञ्जतेः ।

अङ्गुलिं चीहरेद् यसु गोमांसाशनवत् स्मृतम् ॥

विष्णुपुराणे—

अग्नीयासन्ननाभूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ।

लवणाब्जौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकान् ततः ॥

प्राग् द्रवद्रव्य मग्नीयान्मध्ये तु कठिनाशनः ।

अन्ते पुनर्द्रवाग्नी च वलारोग्ये न मुञ्चति ॥

नोष्णिष्ठोष्णत मादद्याद् तथा गन्धं विशेषतः ।

जठरं पूरयेद्द्वै मन्त्रैर्भागं (जलस्य च) जलै स्तथा ।

वायोः सञ्चारणार्थाय चतुर्थं मवशेषयेत् ॥

आपस्तम्बः—

अष्टौ यासां सुने भैक्षं षोडशारण्यवासिनः ।

द्वात्रिंशत्पुं गृहस्थस्य ह्यमितं ब्रह्मचारिणः ॥

शुल्लस्यः—

भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात् प्राञ्जः कथञ्चन ।

अन्यत्र दधिसक्ताज्य पल्लव क्षीर मध्वपाम् ॥

पल्लवं मांसम् ।

अनिन्द्यं भक्षयेन्नित्यं वाग्यतोऽथ मकुत्सयन् ।

इत्यादि स्मृते रनिन्द्यान्नं भोक्तव्यम् । तन्न न निन्द्यात् । अन्नं

न निन्द्यात् तद्भूत मिति तैत्तिरीय श्रुतेः ।

● समञ्जते इत्यत्र स्वादिगणोपपन्न अन्नपाला व्यापार्यकत्वं यद्यपि नियत ।

तथाप्यत्र प्रकरणादुपसर्गसोपाशा भोजनं कर्त्तव्यं इति नियमः ।

अथ वर्ज्यं माह याज्ञवल्क्यः—

अनर्चितं हृद्या मांसं केश कीट समन्वितम् ।

शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं स्पृष्टं श्वपच कामतः ॥

उदक्यास्पृष्टसंघुष्टं पर्यायान्नं च वर्जयेत् ।

गोघ्नार्त्तं शकुनोच्छिष्टं पदास्पृष्टं च कामतः ॥

अनर्चितं मुत्तमायभवन्नादत्तं यदन्नं तत् ।

हृद्यामांसं—

प्राणान्त्यये तथा आह्वे प्रोक्षितं हिज काम्यया ।

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोष भाक् ॥

इत्युक्त प्रकारेण असम्पादितं मांसं ।

केश कीट समन्वितं मन् । शुक्तं यत् स्वय मनन् सत्काल-
परिवासादिना अन्नीभवति तदित्यर्थः । पर्युषितं रात्रन्तरितं ।

उच्छिष्टं भुङ्क्ते उच्छिष्टं । उदक्या रजस्वला तथा स्पृष्टम् । संघुष्टं
को भुङ्क्ते इत्यादि यदापुत्र्य दीयते । पर्यायान्नं अन्यसम्बन्धि अन्य-
व्यपदेशेन यद्दीयते इत्यर्थः । अन्यत् स्पृष्टम् ।

पर्युषिते प्रतिप्रसव माह स एव ।

अन्नं पर्युषितं भोज्यं ज्ञेहान्नं चिरसंस्थितम् ।

अज्ञेहा अपि गोधूम यव गोरसविक्रियाः ॥

गोधूम विकारो मण्डकः । यवविकारः सक्तः ।

ग्रहः—

अपूपाः सक्तवो धाना स्तक्रं दधि घृतं मधु ।

एतत् पक्षेषु भोक्तव्यं भाण्डलेपो नचेद् भवेत् ॥

तथा—

आभीर भाण्डसंख्यानं पयोदधिघृतानि च ।
तावत् पूतं हि तद् भाण्डं यावत्तत्तत्र तिष्ठति ॥
कलिङ्गं च पटोलं च हन्ताकं सन्धितानि च ।
उपोदकी रक्तशाक मीतान् वै वर्जयेद्भिजः ॥

नारदीयेऽपि—

हन्ताकं च कलिङ्गं च दग्धं मस्रं मसूरिका ।
उदरे यस्य तिष्ठन्ति तस्य दूरतरोहरिः ॥
शाकं मूलफलेष्वाणि दन्तच्छेदैर्न भक्षयेत् ।
सवर्णं व्यञ्जनञ्चैव घृतं तैलं तथैव च ॥
लेह्यं पियञ्च विविधं हस्तदत्तं न भक्षयेत् ।

अतो सवर्णादि दर्व्यां देयम् ।

अपक्वं खेह पक्वं च नतु दर्व्या कदाचन ।

इत्युक्ते रपक्वं खेह पक्वं हस्तेनैव देये । केचित्तु हन्ताकनिषेधः

खेत हन्ताक पर इत्याहुः ।

वर्जयेच्छेतहन्ताकं मलावुं वर्ज्यं तथा ।

छत्राकं लशुनं चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति विशेषोक्तोः । तस्य निबन्धे अणुपलम्भा दुपेक्षम् । राग-
मूलत्वात् । उपलम्भे वा खेतत्व विशेषणं दोषाधिक्याय । नत्वि-
तर प्रतिप्रसवाय । प्रायश्चित्ताधिक्य कथनादिति ज्ञेयम् ।

तथा—

रात्रौ दधि न भोक्तव्यं दिवा च नवनीतकम् ।

पय एकशफं ह्येयं तथा क्रामेलकाविकम् * ।
इति स्नान्दे । तथा तिथिविशेष वज्राग्न्याह ।

वृहस्पतिः—

कुशाण्डं तरुणीं चैव मूलकं वृहतीं तथा ।
श्रीफलं न्न कलिङ्गं च धात्रीं प्रतिपदादिषु ॥
वर्जयेत् सममी याव दन्यथा कञ्च माचरेत् ।
सप्तम्यां रविवारे च द्विवाराच्चौ तथैवच ॥
धात्रीफलं नरोऽग्नीयादलक्ष्मिको भवे(न्नरः)दुध्रुवम् ।
विप्राणां भोजने काले यदि दीपोक्विनश्चति ॥
पाणिभ्यां पात्र मालभ्य गायत्रीं मनसा स्मरेत् ।
पद्याच्च दीपकं दृष्ट्वा तच्छेषं भुञ्जते द्विजाः ॥
अन्यदन्नं न भोक्तव्यं भुक्त्वा कञ्च समाचरेत् ।
मन्त्रिका सन्तता धारा वेद सम्बन्धि विन्दवः † ।
सुरते स्त्रीमुखं चैव पवित्रं मनुरव्रवीत् ॥

अन्यत्र—

प्राणाख्ये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।
देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक् ॥
इति यदुक्तं तस्यायमर्थः । अकाभावेन यदि प्राणनाश स्तदा
मांस भक्षणे न दोषः । सर्वं (तः) ध्या च्चात्मानं गोपायीतेति श्रुतेः ।
तथा श्राद्धे निमन्त्रितो मांसमग्नीयात् ।

* मूलक उष्ट्रः पवित्रं कनकम्बुधि ।

† वेदाध्यायिनः मुखनिःसृताः स्नानकारकणाः ।

यथा विधि नियुक्तं सु यो मांसं नास्ति मानवः ।

स प्रेत्य पशुतां याति सन्धवा नेकविंशतिम् * ॥

इति मनूक्तेः । तथा प्रोक्षणाख्य श्रौतसंस्कार संस्कृतमांस-
भक्षणे न दोषः । विहितत्वात् । अभक्षणे यागासिद्धेः ।

तथा अतिप्यर्चनार्थं सम्पादितं यन्मांसं द्विजप्रार्थनया तद्-
भक्षणे न दोषः । अत्र यद्यपि दोषाभाव उक्तस्तथापि यागाद-
न्यत्र मांसं वर्ज्यम् । तथाहि—

अक्षता (गोपशुश्रूव) श्राद्धे मांसं तथा मधु ।

देवराक्ष सुतोत्पत्तिः काली पञ्च विवर्जयेत् ॥

इति बृहन्नारदीयोक्तेः । अक्षता कृतविवाहा अनुपभुक्ता युग-
न्तरवन्न विवाञ्छेत्यर्थः ।

शौचं च पात्रं शुद्धिश्च श्राद्धे परमा यदि ।

अनन्तं दृष्टिक्लृष्टाच्च एतत् खलु निरामिषम् ॥

इति बृहत् पाराशरोक्तेः ।

क्षिप्त्वा कूपे यथा किञ्चिद्दाल(मा)भ्रामुं तदिच्छति ।

पतत्यन्नानतः सोऽपि मांसेन श्राद्धकृत्तथा ॥

इति निगमोक्तेः ।

न दद्यादामिषं श्राद्धे न चाद्यादन्मृतस्त्वचित् ।

मुन्यच्चैः स्वात् परा प्रीति (र्यथा) स्तथा न पशुहंसया ॥

* सन्धवान् कन्यानि । तथाच तेन एकविंशति श्रमसु पशुयोनी ।

सत्यस्य मित्यर्थः ।

इति भागवतीकैः ।

सर्वान् कामानवाप्नोति ह्यमेधफलं तथा ।
मृहेऽपि निवसन् विप्रोऽमुनि मांसविवर्जनात् ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेश्च ।

प्रोक्षितमभ्युक्षितं मांसं तथा ब्राह्मण काम्यया ।
अल्पदोष मिदं ज्ञेयं विपरीते तु लिप्यते ॥

इति दानधर्मं अल्पदोष श्रुतेषु ।

मनु—

पितृणां मांसिकं श्राद्धं मन्वाहार्यं विदुर्बुधाः ।
तदामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥

तथा—

कालशाकं महाशक्काः खड्गलोहालिषं मधु ।
आनक्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्तानि च सर्वथा ॥

इति मनु याज्ञवल्क्यादि स्मृती श्राद्धे मांसविधानाद्विधिमिषे-
धानां देशभेदेन व्यवस्था कुतो नाङ्गीक्रियते इति चेत् । मांस-
निषेधकवाक्ये कलावितिवद्देश भेद ग्रहणा भावात् । तत् कल्प-
नायां तु यावति देशे मांसवर्जनं दृश्यते । तद्देशवाचक पदाभावा
दनेक पद कल्पनेनैकवाक्य भेदा पत्तिः प्रसज्येत ।

देशाचाराः परिग्राह्या स्तत्तद्देशीयजैर्नरैः ।

अन्वया पतितो ज्ञेयः सर्वधर्मं वह्निष्कृतः ॥

इति बृहन्नारदीय वचनवलाभापि देशाचारतोव्यवस्था । इदं
वचनं तत्तद्देश सदाचाराणामिव व्यवस्थापकं । न दुराचारस्य ।

यस्मिन् देये य आचारः पारम्पर्यक्रममागतः ।

श्रुति स्मृत्यविरुद्धं त मनुष्ठातु मर्हति ॥

इति देवलोक्तेः । कसौ पञ्च विवर्जयेदिति निरवकाशं प्रमाद्य
विरोधाच्च । इत्यलं समक्षानुप्रसक्तौ न ।

प्रकृतं सुच्यते । याज्ञवल्क्यः—

परपाकरचिर्नस्या दनिन्द्यामन्मणाहते ।

षट्त्रिंशन्मतेऽपि—

दुराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ।

अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्दिनं मेकं मभोजनम् ।

लिखितः—

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।

अपचस्य च भुक्त्वाकं द्विजं चान्द्रायणं चरेत् ॥

चान्द्रायणं मभ्यासविषयम् । अन्नभ्यासेतु चिरान्नमभोजनं नैव ।

तन्नक्षणे मपि स एवाह—

गृहीत्वाम्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान्नं निर्वपेत् ।

परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ॥

पञ्चयज्ञान् स्वयं कृत्वा परान्नं सुपजीवति ।

सततं प्रातःकृत्याय परपाकं रतस्तु सः ॥

गृहस्वधर्मं वृत्तो यो ददाति परिवर्जितः * ।

ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः स प्रकीर्तितः ॥

* ददातिदानं तेन परिवर्जितः शून्यः अदाता इत्यर्थः ।

इत्यादित्य पुराणे एकादशाध्याये ।

तस्मादहरहर्देयं मन्त्रं मेव विचक्षणैः ।

अपरोक्षैव सर्वेभ्य इति स्वायम्भुः शासनात् ॥

आमं मन्त्रं गृहस्थाय पक्वं नैव कदाचन ।

दातव्यं हि निषिद्धं तदृते श्राद्धं शिवोऽब्रवीत् ॥

इति शातातपः ।

वनस्पति गते सोमि पराङ्गं ये तु भुञ्जते ।

तेषां मासं कृतं पुण्यं दातारं मधि गच्छति ॥

उपासते ये गृहस्थाः परपाकं मनुजयः ।

तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्त्यत्रा (घ) यदायिनाम् ॥

इति मनु वचनं लोभेन ग्रामाद् ग्रामान्तरं गत्वा पराङ्गं भुञ्जतो
दोष विशेषावेदकं मित्याकलनीयम् ।

अभोग्यान्ना नाह याशवल्काः ।

कदर्थं वहचीराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् ।

वैनाभिश्मद् वाहुष्यं गणिका गण(जीविनाम्) दीक्षिणाम् ॥

चिकित्सकातुरं क्रुद्धं पुंशलीमत्तविहिषाम् ।

क्रूरोयं पतितव्रात्यं दाम्भिकोच्छिष्टं भोजिनाम् ॥

अवीरास्त्री स्पर्णकारं स्त्रीजितं ग्रामयाजिनाम् ।

* स्वायम्भु इति कन्दोऽपुरोधोर्ध्वं प्रसौ । अपिमाचं मन्त्रं कृत्याच्छन्दोभङ्गे
मजेद् गिरम् । इति वचनात् ।

शस्त्रविक्रय कर्म्मार् र तन्तुवाय श्वहृत्तिनाम् ॥
 नृशंस राज रजक कृतज्ञ वधजीविनाम् ।
 चैलधाव सुराजीव सहोपपति वेश्मनाम् ॥
 पिशुनानृत्तिनोश्चैव तथा चक्रिक वन्दिनाम् ।
 एषा मन्त्रं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिण स्तथा ॥
 इति ।

अस्यार्थः—

कदर्योऽतिलुब्धः । वहो निगडादिना । चौरो ब्राह्मण
 हेमव्यतिरिक्त द्रव्यापहारो । क्लीवो नपुंसकः । रङ्गाव-
 तारो नटादिः । वैष्णो वेणुच्छेदनजीवो । अभिशस्तः पतनीय
 कर्म्मणाऽभियुक्तः । वार्हुथो निषिद्ध हृद्ग्रपजीवी । गणिका पश्व-
 स्त्री । गणदीक्षो बहुयाजकः । चिकित्सको भिषग्वृत्त्युपजीवी ।
 आतुरो महारोगाभिभूतः । पुंसली व्यभिचारिणी ।

मत्तो विद्यादिना गर्वितः । विद्विद् शत्रुः । क्रूरोऽभ्यन्तरा-
 धिककोपः । उग्रो वागादिना उद्देजकः । पतितो ब्रह्महादिः ।
 ब्राह्म्यः पतित सावित्रीकः । दाम्भिको वञ्चकः । भवीरा स्त्री पति-
 पुत्ररहिता स्वतन्त्रेत्वन्ये । ग्रामयाजी ग्रामशास्त्रादि कर्त्ता ।
 कर्म्मारो लोहकारः । तन्तुवायः सूची शिष्योपजीवी । श्वहृत्ती
 श्वभिर्वृत्तं जीवनमस्यास्तीति । नीचसेवको वा । नृशंसो निर्हयः ।
 रजको वस्त्ररङ्गकृत् । चैलधावः वस्त्रनिर्णजकः । सहोपपति
 वेश्मा सह सहितमुपपतिना जारेण वेश्म गृहं यस्याः सा तथा ।
 पिशुनः परद्रोष वक्ता । चक्रिक स्त्रीलिकः । वन्दी जनस्त्रावकः ।

सोमबिक्रयी यज्ञे सोमलताविक्रेता । कदर्थ्यत्वादिदोषं दुष्टानां
मेषां द्विजानां मन्त्रं न भोक्तव्यं मिति समूहार्थः ।

तथा—

अग्निहीनं द्विजातेश्च नाम्न मद्यादनापदि ।

इति ।

अग्निहीनः सत्यप्यधिकारे त्रीतस्मार्त्ताग्निं रक्षितः ।

शूद्रस्यान्नं न भोक्तव्यं मिति वचनात् शूद्रस्य अभोग्यान्नत्वे
प्राप्ते प्रतिप्रसव माह ।

शूद्रेषु दासगोपाल कुल मित्रार्थसौरिणः ।

भोग्यान्ना नापितथैव यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥

दासा गर्भदासादयः । अर्धसोरी सोरोपलक्षितं क्षयिफलार्थं
प्राप्ते । शेषं प्रसिद्धम् ।

सङ्ग्रहे—

यत्कनं चारनालस्य कोद्रवान्नं मसूरिका ।

कांस्यपात्रं च तैलं च मन्त्रं वीर्यहराणि षट् ॥

गणात्वं गणिकात्वं च तथात्वं ग्रामयाजकात् ।

सूतकात्वं तथा भुक्त्वा द्विजं खान्द्रायणं चरेत् ॥

शूद्रं स्पृष्ट्वा च इहाच तदन्नं तन्निमन्त्रणम् ।

प्रेषितात्वं च पक्वान्नं शूद्रान्नं षड्विधं स्मृतम् ॥

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु प्रमादात् स्त्रवते शुद्धम् ।

उच्छिष्टं मशुचित्वं च तस्य शौचं कथं भवेत् ॥

पूर्वं कृत्वा तु तच्छौचं पश्चात् ज्ञानं समाचरेत् ।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
ब्रह्मत् पाराशरे ।

ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणोददत् ।
द्वावप्येतावभोज्यान्नी चरेतां ती शशिव्रतम्* ॥
विप्रेणामन्वितोविप्रः शूद्राङ्गतस्तु योऽश्रुते ।
आमन्वयित्वाभोज्यारो शुध्येता मेन्द्वेन तु† ॥
वार्त्ताकं गृह्णन् जग्भुः अहोरात्रोपोषणाच्छुचिः ।
गणिका गणयोरन्नं यदन्नं बहुयाजके ॥
सीमन्तोन्नयने भुक्त्वा द्विजयान्द्रायणं चरेत् ।
भुङ्क्ते शय्याऽऽसनस्थोयः पित्रेहापि द्विजोत्तमः ॥
अभक्ष्येण हि तत्तुष्यं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।
आसनारूढ पादः सन् वस्त्रस्यार्धे पटे कृतम् ॥
मुखेन धमितं भुक्त्वा द्विजयान्द्रायणं चरेत् ।
उद्धृत्य वामहस्तेन यत् किञ्चित् पिवते नरः ॥
सुरापानेन तत्तुष्यं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मामिके तथा ॥
आदिके पाद कच्छः स्या देकाह मपरादिके ।
स्नान मन्त्रेषु कुर्वीत प्राणायामं जपं तथा ॥

* शशिव्रतं चान्द्रायणम् ।

† मेन्द्वेन चान्द्रायणं न ।

उच्छिष्टोच्छिष्ट संसृष्टो ब्राह्मणस्तु कदाचन ।
 कुर्वीत तत्त्वेषु ज्ञान माचामेन विशुध्यति ॥
 इदं तु क्षत्रियादिसृष्ट ब्राह्मणविषयम् ।

ब्राह्मण स्पर्शं तु—

उच्छिष्टोब्राह्मणः सृष्ट उच्छिष्टेनाप्रजम्भना ।
 आचम्यैवतु शुद्धः स्याद्विष्णुनामानुकीर्त्ततात् ॥
 भुक्तानाचम्य कुर्वीद्वि विष्णुत्वे कीदृनिष्कृतिः ।
 नक्तोपवासी ज्ञाद्ये तु द्वितीये द्विगुणं चरेत् ॥

आद्ये मूत्रे । तत्रैव—

यज्ञोपवीतेन विना भोजनं कुरुतेद्विजः ।
 अथ मूत्रपुरीषे वा रेतः सेचनमेववा ॥
 त्रिरात्रोपोषितोविप्रः पादकच्छेण भूमिपः ।
 अहोरात्रोषितो वैश्यः शुद्धि रेषाप्रकीर्त्तिता ॥
 विप्रः क्षुत्कृत्य निष्ठोव्य कृत्वावाऽऽनृतभाषणम् ।
 वचनं पतितैः कृत्वा दक्षिणं श्रवणं सृशेत् ॥
 आज्यपात्रे स्थितं तन्नं मधुमिश्रं तु(यत् कृतम्)यद् दृष्टम् ।
 ताम्रपात्रे स्थितं गन्धं त्रिषु सर्पिः सुरासमम् ॥

पारिजाते शृगुः—

गन्धं ताम्रेण संयुक्तं कांक्षे चैवैच्छु गोर (सः) सौ ।
 सकांक्षं नारिकेलाम्बु मद्य तुष्यं दृष्टं विना ॥
 भार्द्रकं सगुडं मद्यं दधि सन्निश्चितो गुडः ।
 नारिकेलाम्बु सन्निश्च मैत्रवं वदरं तथा ॥

अनुः—

ताम्ने गव्यं भुजौ * मद्य—समं च परिवेषणे ।
दोहे पाके तथा होमे ताम्ने गव्यं न दुष्यति ॥

गर्गः—

मूला ऽपूपफलेष्वादि दन्तच्छेदं न भक्षयेत् ।
ग्रास शेषं न चाश्रोयात् पीतशेषं पिबेन्न च ॥
अन्यथा कुरुते यस्तु जपेहोमे शतं च ततः ।
यत्पन्नं यति पाचस्यं यतिना प्रेरितं च यत् ।
दम्पत्योर्भुक्तशेषं च भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
अर्कद्विपर्वरात्रौ †: च चतुर्दशष्टमी दिवा ।
एकादश्या महोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
अत्र सर्वत्र चान्द्रायणं प्रायश्चित्तकथनं मभ्यास विषयम् ।

अनभ्यासेतु अहोरात्रं मभोजनम् ।

एषु सर्वेषु जातेषु अहोरात्रं मभोजनम् ।

इतिविशेषोक्तेः । ऋग्विधानेतु—

पर्वणो रकवारिच रात्रौ भुङ्क्तेद्विजो यदि ।

त्वे संमन्त्रं जपेद् भोक्तादशवारं विशु (ध्यति) ह्ये ॥

• भुजि भोजनक्रिया तस्मिन् ।

† देवोऽथ मष्टोत्तरं गायत्रीमन्त्रमित्यर्थः ।

‡ अर्कस्य इ पर्वणो पूर्णिमा अना च तयो रात्रिभोजने चान्द्रायणं अनुष्ठेयमित्यर्थः ।

§ त्वे सुपुत्रं श्रवणोऽऽनन्तं कामकातयः । न त्वामिन्द्रातिरिच्यते ।

षष्ट्यां च चतुर्दश्यां यदि भुङ्क्ते दिवा द्विजः ।

दशवारं जपेन्नम्र मभि स्व वृष्टि * भवच ॥

एकादश्यां यदा भुङ्क्ते स्नेच्छया व्याधि वर्जितः ।

त्वं सोमेति † (सोमासो) वेमूक्तं जपेत्पापात् प्रमु(च्यते)क्तये ॥

इदं प्रायश्चित्त मवैश्वव विषयम् । वैश्ववस्य तु एकादशी-

भोजने प्रायश्चित्तविशेष श्रवणादितिदिक् ।

यद्यप्यत्र—

कुष्माण्डं तरुणीं चैव मूलकं वृहतीं तथा ।

इति वृहस्पतिना तिथिविशेषे मूलक भक्षण

निषेध उक्त स्तथापि ब्राह्मणस्य सर्वदा मूलक भक्षणनिषेध उक्तो

दक्षस्मृतौ अन्तिमाध्याये—

पितृणां देवतानां च मूलकं नैवदापयेत् ।

ददन्नरक माप्नोति भोक्ताच ब्राह्मण स्तथा ॥

ब्राह्मणोमूलकं भक्षंश्चरेच्चान्द्रायण व्रतम् ।

अन्यथा याति नरकं पातित्वं चैवविन्दति ॥

वरं भुक्त ममिध्यं च पिवेद्वा गर्हितं क्वचित् ।

* अभि स्ववृष्टि मदी यस्य युज्यतां रक्षीरिव प्रपथे ससुवतयः ।

इन्द्रो बहवी ध्रुवमाथो अथसा भिनदस्य परिधीरिव वितः ॥

—इति १म. ५२स. ५सूक् ।

† त्वं सोमपविक्रितोमनीषात्परजिष्ठमनुषिपत्याम् ।

तव प्रचीतो पितरो न इन्द्रो देवेषु रव मभन्नलधीराः ॥

—इति १८अ. ५२म. यजुः ।

वर्जनीयं सदाविप्रैर्मूलकं मदिरासमम् ॥
 क्षितृणां वल्लभा येच अन्ये ते वरमूलकाः ।
 स्वयं जाताः पवित्राश्च भक्षन्ति वनवासिनः ॥
 क्षोद्धितं वा सितं वापि मूलकं मदिरासमम् ।
 देवानां वल्लभा येस्यु रन्ये ते वनमूलकाः ॥
 मूलकं तु नरो भुङ्क्ते दुष्टोक्त्तारं दिनेदिने ।
 न तस्य नरकोत्तारो यावदाभूत संग्रहम् ॥
 इति ।

उग्रनाः—

क्षुरकशैषि वान्तेषु क्षानमात्रेषु शुभ्यति ।
 इति ।

चन्द्रिकायां जीवत् पिढक्तादे विंशेष उक्तः ।

कनीयान् सपिताचेव सु (भु) क्ता त्राधिक भोजनम् ।
 प्राणान्नि ह्योचादन्यत्र न स मीनं समाचरेत् ॥
 भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात् प्राणः कथञ्चन ।
 अन्यत्र दध्नः क्षोराद्वा घृतात् मत्तुभ्य एवच ॥
 भुक्त्वा पोत्वातु यः कश्चिच्छून्यं पात्रं विसृजति ।
 क्षुधार्तः सपिपासार्ता भवेज्ज्वानि ज्वानि ॥
 भुङ्क्तेच्छिष्टात् समादाय सर्व्वेष्वात् किञ्चिदेवतु ।
 उच्छिष्ट भागत्रेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद् भुवि ॥

तन्मन्त्रो यथा—

यच्च ज्वन संख्यानां क्षुत्क्षोपक्षताम्नानाम् ।

दुर्गतीनां मयादत्त मन्त्रव्य सुपतिष्ठत् ॥
 रौरवेऽपुष्पनिलये पद्मार्धुदनिवासिनाम् ।
 अग्निना सुदकं दत्त मन्त्रव्य सुपतिष्ठत् ॥

व्यासः—

अहं पीत्वात् गण्डूष मर्द्धं त्याज्यं महीतले ।
 रसातलगता नागा स्तेन प्रीणन्ति नित्यशः ॥
 यद्दु द्युत्तिष्ठेदनाचान्तो भुक्तवानासनाद्विजः ।
 सद्यः स्नानं प्रकुर्वीत नान्यथा प्रयतो भवेत् ॥
 उच्छिष्टोच्छिष्ट संस्पृष्टः शुना शूद्रेण वाद्विजः ।
 उपोष्य रजनी मेकां पञ्चगव्येन शुष्यति ॥
 गण्डूषकरणात् पूर्वं हस्तं प्रक्षालये द्विजः ।
 इ (न्तं) तं देवं च पित्रं च ह्यात्माचैवोपपातकैः ॥
 यो वै गण्डूषसमये तर्ज्जन्या वक्तु शोधनम् ।
 कुर्वीत यदि मूढात्मा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥
 आचम्यच ततः कुर्व्याहस्तकाष्ठस्य भक्षणम् ।
 भोजने दन्तमज्जानि निर्हृत्याचमनं चरेत् ॥
 अहं पञ्च तथा सप्त द्वीणि त्रीणि तथैव च ।
 आचामिञ्चुलुकान् प्राप्नो मुखशुचिं यदीच्छति ॥ इति ।

गीतमः—

आचान्तोऽप्यशुचि स्तावद् यावत् पात्रं नचोद्धरेत् ।
 उद्धृते ऽप्यशुचि स्तावद् यावद् भूर्न प्रमार्जिता ॥
 इति ।

ब्रह्मपुराणे—

भोजनान्ते हिराचम्य तज्जले नैत्र मार्जनम् ।

कार्थ्यं चक्षुर्विहृद्यर्थं भार्गवादींश्च संस्मरेत् ॥

तदुक्तं भारते आरण्यक पर्च्यणि ।

शर्यातिं च सुकन्यां च भार्गवं चाश्विनी (सरः) नरः ।

भोजनान्ते स्मरेद् यस्तु तस्य चक्षु न नश्यति ॥

आहार परिणामार्थं मन्यानपि स्मरेत् ।

अगस्थं कुम्भकर्षं च शनिं च वडवानलम् ।

अन्नस्य परिणामार्थं स्मरे (द्रामं) ज्ञीमं च पञ्चमम् ।

इति । मार्कण्डेयः—

भूयोऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ताम्बूलस्य च भक्षणम् (चर्च्यणम्) ।

श्रवणं चेतिहासस्य तथा रामायणस्य च ॥

इति ।

ताम्बूल भक्षणे विशेष माह गर्गः—

प्रातःकाले फलाधिक्यं चूर्णाधिक्यं तु मध्यतः ।

निशि पर्णाधिकं खादेत्तस्य लक्ष्मीर्विवर्धते ॥

फलं पूगोफलम्—

पर्णमूले भवेद्दशाधिः पर्णाग्ने पापसम्भवः ।

चूर्णपर्णं हरत्यायुः शिरा बुद्धिं विनाशयेत् ।

तस्मादेतान् परित्यज्य ताम्बूलं भक्षयेत् सदा ॥

अनिधाय मुखे पर्णं पूगं खादति योनरः ।

मत्तज्जददि (द्वी) द्रःस्या दन्ते नैव स्मरेच्चरिम् ॥

पञ्च सप्ताष्टप (पा) त्राणि दश द्वादश वापिवा ।
 दद्यात् स्वयं च गृह्णीयाद् भक्षणे' बीटकस्य तु ॥
 तर्ज्जन्या चूर्णं मादाय ताम्बूलं न तु भक्षयेत् ।
 यदि वा भक्षयेन्मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥
 मध्यमाङ्गुलिनादाय चूर्णं पर्णैर्विलीपयेत् ।
 चङ्गुष्ठाग्रेण वा तद्दृढन्यथा दोष माप्नुयात् ॥
 सृताशौचे तथा श्राद्धे मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
 उपवासे च ताम्बूलं दिवारङ्गौ विवर्जयेत् ॥
 यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च रजस्वला ।
 ताम्बूल चर्षणं तेषां तुल्यं गोमांसभक्षणेः ॥

इति । आयुर्वेदे—

भुक्त्वा वह्निं सुपसृश्य शनैः समपदीं ब्रजेत् ।
 शयित्वा वामभागेन यतो रोगेर्न पीड्यते ॥
 भुक्तोपविशतः स्थीत्स्वं वलमुत्तानशायिनः ।
 आरोग्यं वामकुक्षौ तु मृत्युं धावति धावतः ॥
 इत्याह्निके भोजन विधौ पञ्चमभागं कृत्यम् ।

अथ भोजनानन्तरं कृत्यं माह दक्षः ।

इतिहास पुराणाद्यैः षष्ठं सममकौ नयेत् ।
 अष्टमं लोकयात्रातु वृद्धिः सख्या ततः पुनः ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

षड्ः शेषं समासीत शिष्टैरिष्टैश्च वसुभिः ।

इति ।

इत्यनन्ताङ्गिक विधी षष्ठ सप्तम भागःकृतम् ।

अथ सायंसंख्या निरूप्यते ।

भविष्योत्तरे—

श्रीचं कृत्वा यथान्याय मर्द्दास्तमित भास्करे ।

वह्निः संख्यामुपासीत आसीन स्वधवा गृहे ॥

शातातपः—

अमृतं मद्यगन्धं च दिवा मैद्युन भिषच ।

पुनाति वृषलस्यान्नं वह्निः संख्याङ्गुपासिता ॥

यमः—

रवेरप्लमयात् पूर्वं घटिकैका यदा भवेत् ।

सायं संख्यामुपास्याथ कुर्याद्दोमञ्च पूर्ववत् ॥

अथ मेव दीपदानसमयः —

रवे रस्त्रं समारभ्य यावत्तस्त्रो (सूर्यो) दयो भवेत् ।

यस्य तिष्ठेद् गृहे दीप स्तस्य नास्ति दरिद्रता ॥

आयुर्दः प्राङ्मुखो दीपो धनदः स्यादुदङ्मुखः ।

प्रत्यङ्मुखो दुःखदोःसौ ज्ञानिदोदक्षिणामुखः ॥

इति सङ्ग्रहे । संख्याध्यानादिकं पूर्वमेवोक्तम् ।

अथ सायंसंख्यातर्पणं मुच्यते ।

सरस्वत्या वशिष्ठ ऋषि विश्वुर्देवता जगतीच्छन्दः सायंसंख्या

तर्पणे विनियोगः ।

ॐ स्त्रः पुरुषं तर्पयामि ।

मातवेदं तर्पयामि ।

मण्डलं तर्पयामि ।
 विश्वरूपिणं तर्पयामि ।
 परमात्मानं तर्पयामि ।
 सरस्वतीं तर्पयामि ।
 वेदमातरं तर्पयामि ।
 साङ्गतिं तर्पयामि ।
 वृक्षां तर्पयामि ।
 वैश्वीं तर्पयामि ।
 उषसं तर्पयामि ।
 निर्मृजीं तर्पयामि ।
 सर्वाथसिद्धिकरीं तर्पयामि ।
 सर्वमन्त्राधिपतिं तर्पयामि ।
 ॐ भूर्भुवः स्वः पुरुषं तर्पयामि ।

एवं तर्पणं कृत्वा सूर्योपस्थानादि कार्थम् ।

अत्र विशेष माह व्यासः —

जपेदारुण मन्त्रांस्तु इमं मे वरुणादिकान्शु ॥ १ ॥

० इमं मे वरुण सूर्यो हव सयाव स इय । त्वा सवस्य राचके ॥ १ ॥

तत् त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान सदाशाने यजमानो हविःभः ।

अद्वैत मानो वरुणो ह वांभ्यु कः ५ । मान आगुः प्रसीधोः ॥ १ ॥

त्वं नो अपो वरुणस्य निदान् टेषस्य देवो अयथासिरीशः ।

यन्निमी वद्वित्तमः शंशुचानो निशा केवासि प्रसुनुस्थाकत् ॥ १ ॥

स त्वं नो अपोऽवमो भवतीते दिद्रीं अम्या उषसो ज्युष्टी ।

अनयस्य नो वरु ५ रशानो नोकि सृष्टीव ५ मृष्टनी नएधि ॥ ४१ ०१ ॥ यजुः ।

चतुर्भङ्गान् विशेषज्ञः सन्ध्याफलं मवाप्नुयात् ॥

गीतमः—

दर्भहीना तु यासन्ध्या सन्ध्याहीनस्तु योजपः ।

जलहीनं तु यद्दानं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

जप मध्ये गुरु र्याति यतिर्वा ब्राह्मणोत्तमः ।

तस्य पूजां समाप्याथ जपशेषं समापयेत् ॥

यथाकाले सन्ध्याया अकरणे पारिजातेविशेषमाह

गीतमः—

सन्ध्याकाले त्वतिक्रान्ते स्नात्वाचम्य यथाविधि ॥

जपेददृशतं देवोः * ततः सन्ध्यां समाचरेत् ।

यमस्तु—

प्राणायामत्रयं प्रातः सङ्गवे द्विगुणं चरेत् ।

मध्याह्ने त्रिगुणं प्रोक्तं मपराह्णे चतुर्गुणम् ।

सायाह्ने पञ्चगुणकं सन्ध्यातिक्रमणे भवेत् ॥

वशिष्टस्तु—

कालातिक्रमणे चैव त्रिसन्ध्यमपि सर्व्वदा ।

चतुर्थार्थं प्रकुर्व्वीत भानोर्व्याह्वति सम्पुटम् ॥

सर्वथाऽतिक्रमे जमदग्निः—

एकाहं चाप्यतिक्रम्य सन्ध्यावन्दनकर्म च ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा गायत्र्या (चा) द्यायुतं जपेत् ॥

द्विरात्रे द्विगुणं प्रोक्तं त्रिरात्रे त्रिगुणं स्मृतम् ।
त्रिरात्रात् परत श्वेत् स्याच्छूद्र एव नसंशयः ॥
यः सन्ध्यां कालतः प्राप्ता मालस्यादति वर्तते ।
सूर्यं हत्वामवाप्नोति मन्द्देहेषु (स) च जायते ॥

मन्द्देहा राक्षसाः * —

राष्ट्रक्षोभि नृपक्षोभि रोगार्त्तौ भय आगते ।
देषान्निद्विज वेदानां कार्यं महति संस्थिते ॥
सन्ध्याहानौ न दोषोऽस्ति यत स्नात् पुण्य साधनम् ।

इत्यादि । तथा—

दिबोदितानि कर्माणि प्राप्नुवन्त्युत्तराणि च ।
दिबोदितानि कृत्वैव विदध्यादुत्तराणि तु ॥

* ते च सर्वदा नवादितं सूर्यं स्नादितुं निश्चयः अस्ति समन्ताद् भूमिनि ।
यतने च सर्वाङ्गना तस्य नाम्नाय । यदा पुनः श्राद्धाः सूर्याय अर्घ्यं ददति
तदैव ते तद्वारिणा वक्रत्वं गतेन दम्भानिगच्छन्ति । पुनर्दिबसाकरे कायर्त्तौ
एवं प्रत्यहं सुखसमानासे दिवाच्यंतीवेन गच्छन्ति ।

—इति पीराचिकीवार्ता ।

रागायथेहापि—

तत्र शैलनिभासीमा मन्द्देहानाम राक्षसाः ।
श्रेण शृङ्गेषु लम्बने नामा हया भवान्धवाः ।
ते पतन्ति कले निर्व्यं सूर्यस्य, दयनं प्रति ।
अभितसाच सूर्येणा लम्बनेका पुनः पुनः ।
निहता ब्रह्म तेजोभि रङ्गन्वहनि राक्षसाः ॥

इति ।

अन्योऽपि विशेषः प्रातःसन्ध्याप्रकारे ब्रह्म इति दिक् ।

पदविधाने तु—

यदा दीध्येति* मन्त्रेण सप्तवारं अपेद् यदि ।

अकाले कुर्वतः कर्म काले काले † ज्ञतानि तु ॥

भवन्तीति शेषः ।

आह्नभोजिनां तु गर्गः—

दश क्लृप्तः पिवेदापो गायत्र्या आह्नभुग्भिजः ।

ततः सन्ध्यासुपासीत शुध्यते तदनन्तरम् ॥

ततः आह्नादिक्रमं भवेदिति क्वचित् पाठः ।

महाभारते तु—

जलाभावे महामार्गे वन्धने त्वष्टुचावपि ।

उभयोः सन्ध्योः काले रजसाचार्यं मुत्सिपेत् ॥

ते तथैव महाराज दंशिता रणमूर्धनि ‡ ।

सन्ध्यागतं सङ्घ्नांश्च मादित्वा सुपतस्त्रिरे ॥

इति ।

अथ सायंहोम विधानम् ।

तस्य कालादिकं पूर्वमेवोक्तं ।

* यदादीध्यं न दविषाष्येभिः परायद्भ्योऽवहृषे सन्धिभ्यः ।

† अत्राह वन्धने वाचमक्रतः एमीदीर्घा निष्कृतं आरिषीव ॥

—इति १०म. १४म. ५ अक्ष् ।

‡ काले काले इत्यत्र यथा काले मिति पाठः सः ५ ।

§ दंशिता वन्धेसङ्घ्नाः । रणमूर्धनि युद्धक्षेत्रे ।

उपस्थाने विशेष उच्यते—

जपेदान्मेयमन्त्रांस्तु सायं होमादनन्तरम् ।
 स्वयं होमः प्रकर्त्तव्यः पत्न्या पुत्रादिकैरपि ।
 स्वयं होमस्य नियमो यजनीयेऽङ्घ्रि क्रीर्त्तते ॥
 इदं मपि यजमानस्य सन्निधाने देशान्तरगतस्य नैतिज्ञेयम् ।
 सदा समस्य होमं तु कुर्यात् सायं विचक्षणः ।
 पृथक् कर्त्तुमशक्तिश्चेद्भ्रताहस्य विवर्जनात् ॥
 इत्यादि ।

गालवः—

भस्माभिधारणं कार्यं बृहस्पामेत्यृचाः हिजैः ।
 ललाटे हृदये वाह्नोर्यहा सर्वाङ्गलेपनम् ॥
 अत्रावसरे रात्रिभोजनं कार्यं । तद्विधिसु पूर्वमेवोक्तः ।
 आद्यादि दिने निविष्टं द्वितीय भोजनम् ।
 आद्याहे पर्वकाले च रविवारे तथैव च ।
 रात्रिभुक्तिर्न कर्त्तव्या सर्वदा हिजसप्तमैः ॥
 इति स्मृतैः । इत्यनन्ताङ्घ्रिके अष्टमभागकण्डम् ।

अथ शयनविधानम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

• “त्वा मिहि इवामहे सती वाजस्य कारवः ।

त्वां इषे विन्दे सपतिं नरत्वां प्राहास्वर्गतः ॥”

इति ।

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वान्नीं स्नानुपास्य च ।
 भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नाति दृ(स्या)तोऽथ संविशेत् ॥
 संविशेत् स्वपेत् । चकारेण वैश्वदेवादिकं समुच्चिनोति ।
 अत्र च पाकान्तरं मुक्तं विष्णुपुराणे ।
 पुनः पाकं सुपादाय सायमप्यवनीपते ।
 वैश्वदेवनिमित्तं वै सायं पत्रगा वलिं हरेत् ।

पत्रगाच—

स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यं मेषधर्मैः परः स्त्रियाः ।
 इति स्मृते राज्ञाकारिण्या अदुष्टया भवितव्यम् । यदि भर्तु-
 राज्ञां न सम्पादयति तदा अधिवेत्तव्या । तदुक्तं याज्ञवल्क्येण ।
 सुरापी व्याधिता धूर्त्ता वन्ध्यार्थघ्नप्रियंवदा ।
 स्त्रीप्रसूयाधिवेत्तव्या पुरुषहेषिणी तथा ॥

अत्रावधि माह मनुः—

वन्ध्याऽष्टमेऽधिवेद्याब्दे नवमे तु सृतप्रजा ।
 एकादशे स्त्रीजननी सद्यः स्वप्रियवादिनी ॥
 इति ।

व्यासः—

शुची देशे विविके तु गोमयेनोपलेपिते ।
 प्रागुदक् प्रवणे चैव संविशेत्तु सदा वुधः ॥

सङ्ग्रहे—

जलं देवगृहं चैव शयनं च द्विजालयम् ।
 निर्निक्तं पादः प्रविशेन्नानिर्निक्तः कदाचन ॥

निर्धिक्तपादः प्रक्षालित चरणः ।

भविष्ये—

उपानही वेणुदंष्ट्र मम्बुपात्रं तथैव च ।
ताम्बूलादीनि सर्वाणि समीपे स्थापयेद् दृष्ट्वी ॥
यानि कानि च पुष्पाणि यत् किञ्चिदनुसीपनम् ।
अलक्ष्मी परिहारार्थं नित्यं कुरु युधिष्ठिर ॥
माङ्गल्यं पूर्णकुम्भं तु शिरः स्थाने निधापयेत् ।
वैदिकैर्गौरुडैर्मन्त्रै रक्षां कृत्वा स्वपत्ततः ।

गारुड मन्त्रा हारीतेन प्रदर्शिताः ।

नर्भदायै नमः प्रात नर्भदायै नमोनिशि ।
नमोऽस्तु नर्भदे तुभ्यं पा (वा) हि मां विषसर्पतः ॥
सर्पापसर्प भद्रं ते दूरं गच्छ महाविष ।
जनमेजय यज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर ॥
आस्तीकवचनं श्रुत्वा यः सर्पां न निवर्त्तते ।
शतधाभिद्यते मुद्भिर् शिंशं वृक्षफलं यथा ॥

इति ।

मार्कण्डेयः—

शुन्यालये श्मशाने च एकवृत्ते चतुष्पथे ।
महादेव दृष्टे चापि सृतवेश्मनि न स्वपेत् ॥

पराशरः—

प्राक्षां दिशि शिरः ग्रस्तं याम्बायामथ वा वृष ।

सदैव * स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रोगदम् ।

सङ्ग्रहेतु—

स्वगृहे प्राक्शिरः कुर्याच्छ्वाशुरेण[†] दक्षिणामु(खः)खम् ।

प्रत्यमु(खः)खं प्रवासेच न कदाचि दुदम्(खः)खम् ॥

माता वा भगिनी वापि क्षुषा वाऽन्यस्त्रियोऽपि वा ।

एतासां सन्निधौ चैव न स्वपेच्च कदाचन ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ‡ ॥

सृत्यन्तरे—

निद्रासमयमासाद्य ताम्बूलं बदनास्यजेत् ।

शिरसः पुष्पमालां च भार्यां च शयनास्यजेत् ॥

प्रघ्नं हरति ताम्बूलं मायुर्हरति (पुण्ड्रकम्) पुष्पकम् ।

सर्पाद् भयं च पुष्येभ्यः प्रमदा वलनाश्रिनी ॥

इति ।

रतिरहस्ये—

पर्यङ्गे सुविशाले च अभग्ने पुष्पमण्डिते ।

आस्तृते शयनं कुर्यात् स खट्वायां कदाचन ॥

दीपे जाञ्चल्यमाने तु स्त्रियासङ्गं समाचरेत् ।

* सदैव इत्यत्र स्यादैव इति प्रासादं इति च न च पुलकसोः पाठौ ।

† चापरे चघराण्ये इत्यर्थः ।

‡ मनुष्येण । माया सत्त्वा दुर्ज्ञेया वा न विविक्तासनी भवेत् ।

वल्लवानिन्द्रियगामी विघांसमपि कर्षति ॥ इति ।

दीपे नष्टे तु यः सङ्गं करोति मनुजः स्त्रिया ।

सप्तजम्बदरिद्रत्वं लभते नात्र संशयः ॥

दी(र्घ)पशय्यासनच्छाया कार्पासाहन्तधावनम् ।

अजाखुररजःस्पर्शः शक्रस्यापि त्रियं हरेत् ॥

सङ्घेऽपि—

अजारजः खुररजस्तथा सम्भार्जनीरजः ।

दीपमञ्चकयोश्छाया शक्रस्यापि त्रियं हरेत् ।

अन्यस्य पर्यङ्के न स्वपेत् ।

आत्मशय्यासनं वस्त्रं जायाऽपत्यं कमण्डलुः ।

आत्मनः शुद्धि रेतानि परेषामशुचिर्भवेत् * ॥

पादौ प्रक्षालयेत् पूर्वं पश्चात् स्नापं समाचरेत् ।

अनाद्रं हस्तचरणौ दीर्घमायु रवाप्नुयात् ॥

मात्स्येऽश्वविशेषउक्तः—

रात्रिसूक्तं जपेत् स्मृत्वा देवांश्च सुखशायिनः ।

नमस्त्रत्याव्ययं विष्णुं समाधिरस्यः स्वपेन्निसि ॥

रात्रि सूक्तं शतपथब्राह्मणेऽभिहितं । चित्रावसो स्वस्ति ते

पारमशीय चिरेतज्जपति रात्रिर्वेचित्रावसु रित्यादि ।

ऋग्वेदेऽपि रात्रिर्व्यस्य दित्यादिकम् † ।

* शुचौआत्मन एतानि न परेषां कदाचन ।

‡ इति पाठोयुक्तः । शुचिरित्यस्य अशुचिरित्यस्य च अन्वयापत्तेः ॥

† रात्रौ व्यस्रादायतौ पुत्रता दीव्य चभिः ।

विना चधि त्रियोऽधित ॥ १ ॥

सुखशायिनस्तु—

अगस्तिर्माधवश्चैव सुशुक्लन्दो महासुनिः ।

कपिलो मुनिरास्तीकः पञ्चैते सुखशायिनः ॥

इति गोभिलोक्ताः ।

दक्षः—

प्रदोष पश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।

यामहयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

इति ।

तुर्गमा अमर्त्या निवतो दिव्यवतः ।

व्योतिषा वाधते तमः ॥ १ ॥

निव ससारमकृतोपसं दीव्यायती ।

अपेदु हासते तमः ॥ २ ॥

सा नो अथ यस्या नि ते यामन्नविच्छि ।

इषे न वसति वयः ॥ ४ ॥

नि यामासं अविचत नि पश्चमो नि पश्चिषः ।

नि श्चो नाम सिद्धिभः ॥ ५ ॥

यावया इकं इकं यवय स्तेन मूर्खं ।

अथा नः सुतरा भव ॥ ६ ॥

उप मा पेपिशमनः कृष्णं व्यक्तमस्मित ।

उप अर्थेव यातय ॥ ७ ॥

उप ते मा इवाकरं इषीष्ठ दुहितर्दिवः ।

रात्रि क्षीर्षं न निम्युषे ॥ ८ ॥

—इति १०म. १२०व. अष्टादः ।

अत्र प्रदोषशब्दोरात्रेः प्रथमयामवाचकः ।

अृत्यादौ तथोक्तेः ।

अथ स्थूभिगमन विधिः ।

यस्मात्तस्मात् स्त्रियः सेव्या इति याज्ञवल्कराक्षरणात्
पुत्रोत्पादनार्थं स्त्रियः सेव्याः । तद्विशेष माह स एव ।

षोडशर्षुर्निशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याद्यतस्तसु वर्जयेत् ॥

रजोदर्शनदिनमारभ्य षोडश रात्रय ऋतु गर्भाधानयोग्यः
कालः । तत्र स्त्रियं ब्रह्मचार्येव उपेयात् । तत्राद्याद्यतस्तोरात्रौः
पर्वाण्येव वर्जयेदित्यर्थः ।

पर्वाण्याह. गर्गः—

चतुर्दशैव चैव अमावस्या च पूर्णिमा ।

चत्वार्यंशानि पर्वाणि मनुः स्त्रायभुवोऽब्रवीत् * ।

मनुसु—

तासां मापञ्चतः सर्वानिन्दितैकादशीतथा ।

त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्तादशरात्रयः ॥

इति ।

याज्ञवल्करः—

एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलञ्च वर्जयेत् ।

* मनुः स्त्रायभुवोऽब्रवीदित्यत्र रवि संज्ञान्तिरेव च । इति पाठो बहुषु
निबन्धेन दृश्यते ।

सुख्य * इन्दो सकृत् पुत्रं लक्ष्म्यं जनयेत् पुमान् ॥
सकृदित्युक्ते रेकस्यां रात्रावेकवार मेव गमन मिति नियम्यते ।
शामामिति विशेषणं ।

पुमान् पुंसोऽधिके शुक्ले स्त्रीभवत्यधिकेस्त्रियाः ।
इति वचना ष्छोणिताधिक्ये पुरुषाकारा स्त्र्येव भवतीति हेतो
रल्पभोजनादिना स्त्रियाः शामता सम्पाद्या इत्येतदर्धम् । पुंसः
ऽक्राधिक्ये पुमान् । शुक्लशोणितयोः समत्वे नपुंसकं ।
द्विधा वीजोत्सर्गं युगल मित्येतदर्धं चेतिस्येयम् ।
अत्र तु संविशेदित्यस्य नियमविधित्वेऽपि ।

ऋतु ज्ञातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥
तथा—

ऋतुज्ञातां तु यो भार्यां स्वस्यः सन्नोपगच्छति ।
घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥
अत्र सन्निधौ स्वस्य इत्यादि विशेषणवलात् समर्थः सन्निहितः
सन् यदि ऋतो नोपगच्छति तदादोषो नत्वसन्निधानादा † विति
स्येयम् । अज्ञातपुत्रस्वेवाय ऋतुगमननियम इति मदन पारि-
जात उक्तम् ।

-
- सुख्य इत्यत्र प्रसन्न इति पाठो निबन्धेषु दृश्यते स एव साधुवान् प्रसन्नो
प्रसन्नो इन्दो चन्द्रशहावित्यर्थः । सुख्य इति पाठे तु सुखदेव इत्यर्थः ।
  - † अदिपद्मेन अथत्यादि परिचयः ।

ऋतौ स्त्रीविवचे यमोऽपि—

ऋतु-स्नाता तु या नारी भर्तारं नीपगच्छति ।

तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूवर्त्नीं च विवासयेत् ॥

इति ।

अनुतावपि स्त्रीकामनायां प्रतिषिद्धवर्जं सुपेयादेव । सर्व्वत्र
वा प्रतिषिद्धवर्जमिति गौतमोक्तेः ।

यथा कामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः । यथा कामो वा काम (मा) (नो)
विजनि (तोः) सन्धवाम (वेम) इति वचनादिति कात्यायनोक्तेः ।
ऋतौ गच्छेदितिनियमे सत्येव नियमान्तरमिदं मिति वा शब्दार्थः ।

अत्रच—

ऋतुस्नातां स्त्रियं गच्छेत्सातुरां न रजस्वलाम् ।

वातिवासां न कुपितां नाप्रशस्तां न गर्भिणीम् ॥

इत्यादिविशेषोद्घटव्यः ।

गर्भिण्यां विशेष माह आश्वलायनः—

वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद् गर्भिणीपतिः ।

आद्यं च सप्तमान् मासा दूर्ध्वचान्यच्च वेदवित् ॥

इति ।

अचान्धो विशेषः प्रथमं स्तवके गर्भाधानं प्रकरणे द्रष्टव्यः ।

अथ गर्भाधानप्रसङ्गा दष्टाचत्वानिर्गतं संस्कारा लिख्यन्ते—

गर्भाधानं मद्योच्चि पुंसवनकं सीमन्तजात-क्रिया

नामाद्यादनं चौलकोपनयने वेदव्रतान्यप्युत ॥

चत्वारि स्तपनं विवाहकरणं पञ्चापि यज्ञा अथौ
 संख्याः सप्तच सप्त सप्त गदिता खिंशद्ग्याप्यत्रतु ॥
 एवं चानग्रनेन वेदपठनं कर्णे अपस्वोमिति
 प्राणोत्क्रान्ति रथौर्द्धदेहिक मतः संखू (वू) इमं भक्षणः ।
 अस्यां संचयनं ततः परमपि आह्वानि सापिण्डकं
 चत्वारिंशदिति * स्मृतौ निगदिताः संस्कारकाण्डे च ॥
 इत्येतौ मामकौ सङ्गहज्ञोक्तौ । एकविंशतिः संख्यासु षष्टका
 पार्थिव आहं आश्वि आश्विनाश्विनी प्रौष्ठपदी चैत्रौ चाम्बुजोति
 सप्त पाकयज्ञसंख्याः ।
 अन्वाधेयान्निहोच दर्शपूर्णमासाप्रयण चातुर्मास्य निरुद्ध पशु-
 बन्ध सौत्रामणोति सप्त इविर्यज्ञसंख्याः ।

- * गौतमेन तु चत्वारिंशद्वैव संस्कारा षटौ गुणाश्च ब्राह्मण्यैवैतयो दक्षिंताः ।
 चत्वारिंशत् संस्कारा गुण सङ्गिता षट्चत्वारिंशदित्येके । तेषु सर्वाधान
 पुंसवन सोमनोपसवन जातकर्मणामकरवाग्निभाजन चोद्दोपनयनानि ।
 चत्वारि वेदप्रतानि स्नान सुषाहः पञ्च यज्ञाः षट्काण्डका पार्थिवयाह
 आश्विनाश्विनाश्विनी चैत्राश्विनीति सप्तपाकयज्ञ संख्याः । अन्वाधेयान्नि-
 होचदर्शपूर्णमासाप्रयणानि चातुर्मास्य निरुद्ध पशुबन्ध सौत्रामणोति सप्त
 इविर्यज्ञसंख्या, चन्द्रिणोऽप्यग्निष्टोम सक्चः षोडशी वाजपेयोऽनिराज
 चातोर्षान इति सप्त सोमसंख्या इत्येते चत्वारिंशत् । षटौ गुणास्तु दद्या
 चान्वनस्या श्रीभानायास मङ्गलाऽकापेभ्यारुद्राहपाः । यजते संस्कारा
 गुणाश्च न सन्ति । न च ब्राह्मणः सायुज्यं चमते, यत्न पुनः संस्काराचा-
 श्विनीहोति षट्काण्डगुणा अथ च सायुज्यं साक्षोर्षं च चमते । इति ।

अग्निष्टोमात्त्वग्निष्टोक्त्वा षोडशौ वाजपे(यी)या (द्वि)होराचा-
तोऽयमिति सप्त सोमसंख्याः ।

यमः—

अष्टाचत्वारिंशद्वेदे संस्कारा विहित्वा द्विजे ।

यएतैः संस्कृतो विप्रो ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥

इति ।

मनुः—

वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्हिजन्मनाम् ।

कार्यैः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्यचेहृच ॥

इति ।

एतेषु कतिपय संस्कारा मन्त्रवर्ज्यं शूद्रस्यापि यथायोच्यं भवन्ति ।

श्रीतं द्विजातयः कुर्युः स्नानं शूद्रः समाचरेत् ।

इति पाश्चोक्तेः । प्रकृतमनुसरामः ।

हावेतावशुची स्यातां दम्पती शयनं गती ।

शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्वादशुचिः पुमान् ॥

इत्यापस्तम्बोक्ताशुचित्वनिरासार्थं

एका लिङ्गे करे सव्ये तिस्रो द्वे हस्तयोर्द्वयोः ।

मूत्रं शीचं समाख्यातं शुक्रेतु द्विशुणं भवेत् ॥

इति श्रातातपोक्तं शीचं कर्त्तव्यम् ।

एदं मन्वृत्काल विषयम् । ऋतु कालगमनेतु—

दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरक्ते क्षुरकर्मणि ।

चित्तिधूपश्मशानास्यां अर्घने स्नानं माचरेत् ॥

इति पराशरोक्तं ज्ञानं कार्यम् । क्षिप्रदृतावपि
ज्ञानमाह स्मृतिः—

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनम् ।
कृत्वा सचेलं ज्ञात्वा तु वाक्प्रीतिं मार्जयेत् ॥
इति ।

शयनसमये दुःस्वप्नं दर्शने जप माह गर्गः—
रामं स्तब्धं हनुमन्तं वैनतेयं हृकोदरम् ।
शयने यः स्मरेन्नित्यं दुःस्वप्नस्तस्य नश्यति ॥
इत्यनन्तान्निके शयनविधानम् ।

अथ यमनियमादिकं मुच्यते ।

अष्टानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य तान्येव मोक्षमिच्छन् ब्रजत्यधः ॥
इति मनुक्ते मुक्तिप्राप्तये आत्मोपासनां कुर्यात् ।

स्नाने—

यमैश्च नियमैश्चैव आसनैः प्राण संयमैः ।
प्रत्याहारेण ध्यानेन धारणाभिः समाधिना ॥
अष्टाङ्गेन प्रयोगेण उपास्त्रात्मा विमुच्यते ।
ज्ञानेनैव सद्देतानि नित्यकर्माणि कुर्यातः ॥
निवृत्तं फलं सङ्गस्य मुक्तिं सत्सु करिष्यता ।
अहिंसा सत्यं मत्स्येयं ब्रह्मचर्यं चमा धृतिः ॥

दयाऽऽर्ज्वं मित्याहारः शीघ्रं चेति यमाहयः ।
 शीघ्रं मिच्छा तपः शीघ्रं स्वाध्यायोपस्यनिवृत्तौ ।
 व्रतोपवासौ शीघ्रं च ज्ञानं च नियमा दमः ॥
 इति व्यासोक्ता यमाहयः ।
 जानूर्ध्वीरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ।
 ऋशुकायः समासोनः स्वस्तिकं तत् प्रचक्षते ॥
 इत्यादिक मासनं ।

प्राच्यायामः प्रागुक्तः ।

इन्द्रियाणां प्रचरतां विष (मि) येषु स्वभावतः ।
 बलादाहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते ॥
 इति प्रत्याहार उक्तः ।

ध्यानं तु—

ध्यानं मानसस्वरूपस्य वेदनं मनसा भवेत् ।
 तदेव हि (शुभं) विधं प्रोक्तं सगुणं निर्गुणं तथा ॥
 भ्रुवो (हृपरि) रूर्ध्वं मनः कृत्वा हृत्मध्ये चिन्तयेच्छिवम् ।
 पञ्चवक्त्रं दशभुजं त्रिनेत्रं श्रितसुन्दरम् ॥
 कर्पूरगौरं चन्द्रार्धं शेषरं सुविभूषितम् ।
 नीलश्रीवं नागहारं व्याघ्रचर्माम्बरं विभुम् ।
 कमण्डलुश्च सूत्रादि पाश शूलधरं (विभुम्) हरम् ॥
 इत्यादि सगुणं ।

निर्गुणं तु—

अहं मेव परं ब्रह्म परमात्माह मन्वयः ।

एवं तद्देहना तच्च निर्गुणं ध्यानं मुच्यते ॥

इति ।

निर्गुणोपासनात् ज्ञानिन एव ।

काम क्रोधादि युक्तस्य विषयासक्तचेतसः ।

अहं ब्रह्मेति यज्ज्ञानं मात्मनाशायं केवलम् ।

इति ब्रह्मवैवर्तीः ।

धारणात्—

यमादिगुणयुक्तस्य मनसास्थितिरात्मनि ।

धारणा प्रोच्यते सन्निर्योगशास्त्रार्थकोविदैः ।

इति ।

समाधिसु—

समाधिः समता तावज्जीवात्मपरमात्मनोः ।

परात्मनिस्थितिः प्रोक्तः समाधिः प्रत्यगात्मनः ॥

इति ।

इत्यनन्ताश्रिते यमादिसप्तविधानम् ।

अथ रुद्रजप विधानम् ।

सर्वेष्वेवहि धर्मेषु रुद्राभ्यायजपः परः ।

रुद्राभ्या (नी)ये विमुच्येत जन्मसंसारसागरात् ॥

सिद्धार्थनं रुद्रजपं स्वया शिवतिथिद्वयम् ।

वाराहस्यां च मरुतं सुक्तिं देवा चतुर्विधा ॥

रुद्रजापी शिवः साक्षाद्गुद्र एव न संग्रयः ।
 तस्मात् सर्वं परित्यज्य रुद्रजापी भवेत् सदा ॥
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यति स्तथा ।
 रुद्रजापीन परमां गतिं गच्छन्ति नान्यतः ॥
 रोगाद्युपशमार्थाय परमाभ्युदयाप्तये ।
 मनोरथफलप्राप्त्यै रुद्रजापी भवेन्नरः ॥

इति स्कान्दे । जावालौपनिषदि ।

यः शत रुद्रियमधीते सोऽग्निपूतो भवति ब्रह्महत्यातः पूतो भवतीति ।

तत्रैव—

किं जप्येनामृतत्वं नोब्रूहीति शतरुद्रियकेषेति । शतरुद्रियं (कं) च रुद्राध्याय एव । चरमाया मिष्टिकायां शतरुद्रियं जुहोतीत्यादि ब्राह्मणवाक्ये तस्यैव विनियोगात् ।

शतपथब्राह्मणेऽपि—

अथातः शतरुद्रियं जुहोतीति चयने तस्यैव विनियोगाच्च ।

रुद्राध्यायसु साक्षाद् भगवद्वाचकः । अमृतस्यैव नामधेयान्धेतानीति जावालौपनिषदुक्तेः ।

“यावज्जीवं प्रणवमथवाऽऽवर्त्तयेद्द्वैद्रियं वा याजुर्वेद्यं” मित्वा दिना यावज्जीवं तज्जपविधानादवश्यं तज्जपादि कार्यम् ।

मदनमहार्णवेऽपि—

यद्यपि चरमिष्टिकाया मीकादशमी रुद्रानुवाकैर्हीमो विहितस्तथापि रुद्राध्यायी सुचते सर्वं पातकैरिति ।

तथा—

रुद्राणां जपहोमार्चनविधिं व्याख्यास्याम इति वीधायनादि-
वाक्ये जपहोमार्चन कर्मस्यपि विनियोगाद्गुद्राध्यायस्य जपादिषु
अङ्गत्वमस्तीति ।

शिवगीतायां च—

यसु रुद्रं जपेन्नित्यं ध्यायमानो ममाकृतिम् ।
षडक्षरं वा प्रणवं निष्कामो विजितेन्द्रियः ।
स च तेनैव देहेन शिवः सञ्जायते ध्रुवम् ॥
इति ।

यान्नवस्कोऽपि—

सूरापः स्वर्णहारो च रुद्रजापी जलेस्थितः ।
सहस्रशीर्षाजापीच * मुच्यते सर्व्वकिंश्विषैः ॥
इति ।

अङ्गिराः—

नमकां चमकां † चैव पीरुषं सूक्तं § मेवच ।

* सहस्रशीर्षा इति मन्त्राय प्रतीक । मन्त्रोद्यथा --

सहस्रशीर्षापुरुषः सहसाचः सहस्रपात् ।

स भूमिपावन्धतो (सर्व्वतो) इत्या अत्यतिष्ठहृशाङ्गुलम् ॥

— इति १० म. १० म्. १ अक्ष ।

† नमकं रुद्राध्यायम् ।

‡ चमकं "वाजयन्ते प्रसवधमे-इत्यादिकं मेकादशानुवाकात्मकम् ॥

§ पीरुषं सहस्रशीर्षायादिकं यज्ञेन यज्ञसिन्धुत्वं । तस्य प्रथमस्य अक्ष

१५४। १५६ एतयोः प्रदर्शितम् ।

नित्यं त्रयं प्रयुक्तानो ब्रह्मलोके महीयते ॥
 रुद्राध्यायी वसेद् यत्र यामेवा नगरेऽपिवा ।
 न तत्र क्षुत्पिपासाद्या दुर्भिक्षं व्याधयोऽपिच ॥
 ब्रह्माद्या सु सुराः सर्वे साध्याश्चैव विशेषतः ।
 सततं हि समायान्ति वीक्षितुं रुद्रजापिनम् ॥

वायुपुराणे—

अनपत्यादिदोषेषु शाकिन्यादि ग्रहेषु च ।
 सर्व्वज्वरविनाशाय रुद्री जाप्यो न संशयः ॥
 सृष्ट्वा ऽश्वत्थं जपेद् यस्तु रुद्रैकादशिनीं शुचिः ।
 तथा सन्तान गोपालविद्यां चैव जपेन्नरः ॥
 अनपत्यत्वनाशार्थं स्वस्वलाभार्थं सिद्धये ।
 सर्व्ववर्णैश्च कर्त्तव्यो रुद्रजापः प्रयत्नतः ॥

इति ।

बृहत् पाराशरे—

रुद्राः पञ्चविधः प्रोक्ता दैशिकैरुत्तरोत्तरम् ।
 साङ्गस्वाद्योरूपकाख्यः प्रथमो रुद्रउच्यते ॥
 एकादशगुणैः साङ्गद्वन्द्वीसंज्ञोद्वितीयकः ।
 एकादशभि रैताभि स्तृतीयो लघुरुद्रकः ॥
 लघुं कादशभिः प्रोक्तो महारुद्रश्चतुर्थकः ।
 पञ्चमः स्वान् महारुद्रै रेकादशभि रन्तिसः ।
 अतिरुद्रः समाख्यातः सर्व्वेभ्योऽनुत्तमोत्तमः ॥

इति ।

अङ्गान्युक्तानि जावालेन—

शिवसङ्कल्पकं * (हृदयं) हृत्स्थ्यात् सूक्तं स्यात् पौरुषं शिरः ।
 प्राहुर्नारायणं चैव शिखां तस्त्रोत्तराभिधाम् ॥
 आशुः शिशानः † कवचं नेत्रं विभ्राड्बृहत् ‡ ऋतम् ।
 शतरुद्रिय मस्त्रं स्यात् षडङ्गक्रमईरितः ॥
 पूर्वमङ्गानि संजप्य रुद्राध्यायं ततो जपेत् ।
 तदन्ते स(त्य)प्त मन्त्रांश्च वयं सोम § महच्छिरः ।
 उग्रश्चेति ॥ यजुर्मन्त्रं जटामाहुर्जपेदिति ॥

* यज्जायतो दूरमुदति देवं तद् समस्य तर्धनेति । दूर इम

ज्योतिषा ज्योति रिक तन्त्रं मलः शिवसङ्कल्पकम् ।

--इति ३४. १. यजुः ।

† आशुः शिशानो रघुभा न भोमो घनाघनः लोभणघर्षणीनाम् ।

मकन्दनो ऽग्निविप एकवीरः शत भेना अजयन् साकामिन्दः ॥

इति १३५. ३३स. यजुः ।

‡ विभ्राड् बृहत् पिबन् सोम्य सभ्रायुर्दधद्यज्ञपता त्विदमम् ।

वानजनी यो अभिरजति त्वना पत्रा पुपांश्च पुषधाविराजति ॥

--इति ३३ ३०स यजुः ।

§ वयं स(त्य)प्त मन्त्रे तव मन्त्रे मन्त्रं विधत् ।

इति ३५ ३३स ॥

--इति ३५ ३३स ।

‡ उग्रश्च भोस्य भानय पुलिथ ।

सामन्त्रांश्च यजुनाच निविप आह ॥

अत्र शतरुद्रियं नाम त्वमग्ने रुद्री असुर इत्यादि वयंः प्लाम
पतयोरयीना मित्यन्तं मन्त्रजातमिति महार्णवकारः ।

वाजसनेयिनां तु षोडशर्षेः प्रथमानुवाकः शतरुद्रियं ।

शिवसङ्ख्यमित्वाद्यनुवाक पाठ सामानाधिकरण्यात् । शत-
रुद्रियत्वधर्मस्य वेदत्वादिवद् व्याप्यवृत्तित्वात् शिष्ट समा-
चाराच्च ।

अत्र नेत्रजपादि वाजसनेयिविषयः । आपस्तम्बादीनामनुक्त-
त्वात् । चमकपाठ प्रकारमाह वीधायनः । नमस्ते रुद्रमन्त्रवे
इत्याद्येकादशानुवाकाना मन्ते एकमेकं चमकानुवाकं पठेद्
यावदेकादशावृत्तीति ।

अयं प्रकार स्तैत्तिरोयाणा मेव । वाजसनेयिनां तु चमका-
ध्याये नवानुवाका इति क्त्वा यथासंख्याभावात् । अतस्तै रेका-
दशवारं रुद्राध्यायं जपित्वा अन्ते चमकाध्यायः पठनीय इति
गम्यते । यद्वा शाखान्तराधिकरण न्यायेन तेषामपि यथासंख्य
सम्भवः सम्पादनीयः । तद् यथा आद्या अष्टावनुवाकाः । नवमे
ऽनुवाके अथ नाम ग्राहं जुहोति वाजाय स्वाहा इत्युपक्रम्य
प्रजानां त्वाधिपत्यायेति शतपथे मन्त्रद्वयस्य एकहोमाङ्गत्व मुक्तं
तथा अथ कल्यान् जुहोति आयुर्यज्ञेन इत्यस्य मन्त्रस्य द्वितीय
होमाङ्गत्व मुक्तम् । तथा अथाहस्तोमश्च यजुश्च इति मन्त्रस्य

इन्द्र देवीर्दिशो मरुतोऽनवरत्नांभोऽभवन्इन्द्र देवीर्दिशो मरुतोऽनवरत्नांभोऽभवन् ।

एवमिदं यज्ञसामं देवीश्च विप्रोमानधी यानवरत्नांभो भवन् ॥

—इति १०५. ८६. यम. ।

द्वितीयं होमाङ्गत्वं मुक्तम् । तेनैवं प्रायते अन्धानुवाके त्रयो विभागा इत्येवं यथा सम्भव इति ।

यथा अन्धानुवाकं स्त्रिरावर्त्तनीयः । अ(न्ध)अन्धासादिकं मथातः पञ्चाङ्गरुद्राणां न्यासपूर्वकं मित्यापस्तम्बाद्युक्तं मनुसन्धे-
यम् । अन्धगीरवभीत्यानाञ्चलिख्यते ।

एव मुक्तप्रकारेण रुद्रजपं कृत्वा होमः कार्यं इत्युक्तं
शान्तातपेन —

एवं रुद्रजपं कृत्वा पञ्चाहोमं समाचरेत् ।

तिलैः सविस्वपत्रैश्च दशांशो होम इत्यतः ॥

तत्र मन्त्रविभागो बहुधा दृश्यते । तत्र तैत्तिरीये त्रेधा विभक्तं ।
जुहोति त्रय इमे लोका इति त्रेधाविभाग उक्तः । तथा तिस्र
उत्तरा आहुती जुहोति षट् सम्यव्यन्ते इमे लोका इति षोडश
विभागोऽपि ।

वाजसनेयकेऽपि स वै जानुदन्ने प्रथमं स्वाहाकरोति अथ नाभि-
दन्ने अथ मुखदन्ने * इति ।

अस्मिन् पक्षे मन्त्रविभाग प्रकारानु नमस्ते रुद्र मन्थये इत्यारभ्य
नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वीनम इत्यन्त एकोमन्त्रः '।' । सवा

* स्वाहा करोतीति प्रत्येकं सभिसम्यव्यन्ते ।

। नमस्ते रुद्र मन्थय उतीति इत्येवं नमः ।

वाजसनेयके नमः ॥ १ ॥

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वीनमः ।

अस्मिन् पक्षे अतप्यन्वारिजनं मन्त्राणां एकमन्त्रत्वं कथ्यनीयम् ।

आशीर्वाचं स्वाहाकरोति प्रथमे चानुवाके इति श्रुतेः । तथा नमो अश्वेभ्य इत्यारभ्य नमः पार्थ्याय च इत्यन्तोः द्वितीयो मन्त्रः । तथा ; नमः प्रतरणाय च १ इत्यारभ्य जश्वे दक्ष इत्यन्त स्तृतीयो मन्त्रः । अत्र अविच्छिन्नानामनुवाकानां मन्त्रत्वं ज्ञेयं गवांशतं दक्षिणा इतिवत् ।

यथा प्रत्यनुवाकत्रयमेकैको मन्त्रः । तथा षोढा पक्षोऽपि । त्रि (त्रिः) क्तत्वः प्रत्यवरोहतीत्युत्वा त्रिरित ऊर्ध्वारोहति तत्षट् तस्योक्तो वभ्यु रिति शतपथे उक्तः ।

अत्रपक्षे पूर्वोक्ता स्त्रयो मन्त्राः । नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येदिवी-
त्वादि प्रत्यवरोह संज्ञका स्त्रयो मन्त्रा इत्येवं षड् भवन्ति ।

तैत्तिरीयाणां प्रकारस्तु महार्णवादौ ज्ञेयः ।

तथा षोडशधापक्षोऽपि वीधायनोक्तः ।

नमस्ते रुद्र मन्यवे इत्येताननुवाकां स्त्रेधाविभज्य अथवा

नमो अश्वेभ्योऽन्नपतिभ्य वं नमः । १६५. ७म.

नमः पार्थ्यायथावायांयच । १६५. ४२म. यजुः ।

अस्मिन् पक्षे सप्त सप्तति सन्वाणामेकमन्त्रत्व वेदितव्यम् ।

नमः प्रतरणाय चोत्तरणायच । १६५. २म. यजुः ।

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये प्रक्षिप्यां येऽन्तरिक्षे येदिवि येषा यर्वनिषवः ।

नेभ्योऽन्न प्राचोदंश दक्षिणा दक्षप्रतीची दंशोदौषो दंशोदाः ।

तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्त ते नो स्रष्टयन्त

ने य विष्वा यश् नो हृष्टि तमेषां अन्ने दध्म ॥

— इति १६५. ६४ यजुः ।

प्रथमा दुपक्रम्य अनुवाक त्रयमेकोमन्त्रः । चतुर्थमारभ्य षष्ठान्तो
द्वितीयः । सप्तममारभ्य चावर्त्तनावधि स्तुतीयः ।

ततो दशावता (र्त्ता) नादश मन्त्राः । प्रत्यवरोह्याणि त्रीणी
त्येवं षोडश भवन्तीति । तथा सप्तदशधापञ्चोऽपि । तत्र प्रथमानु-
वाक एकोमन्त्रः । तदुत्तर मनुवाकद्वयं द्वितीयः । शेषं पूर्ववत् ।

अथ अष्टाचत्वारिंशत्पञ्चोऽपि वीधायनोक्तः । यथा प्रथमानु-
वाके षोडशमन्त्राः द्वितीय द्वितीय चतुर्थ पञ्चमानुवाका चत्वारो
मन्त्राः । ततः षष्ठानुवाके नमः स्तुत्याय इत्यारभ्य नमोऽष्टमेभ्यो
हरिकेशेभ्य इत्यन्त * एकोमन्त्रः । ततो नम स्ताराय एतावानेक
मन्त्रः । ततो नमः श(स)म्भवाय च इत्यादिः शिवतरायच इत्यन्त
एकमन्त्रः† । ततो नमः पार्थ्याय इत्यारभ्य ‡ धनुष्कृद्भ्यश्च वीनम
इत्यन्त एकोमन्त्रः । ततो नमोवः किरिकेभ्यो देवानां †† हृदयेभ्य-
इत्यादय चत्वारो मन्त्राः § । अत्र देवानां †† हृदयेभ्य इत्यस्य विशे-

- नमः स्तुत्याय च पद्याय च । १६प. ३०म. यजुः ।
नमो षष्ठेभ्यो हरिकेशेभ्यः । १६प. ४०म. यजुः ।
- † नमः सम्भवाय च मयोभवाय च । १६प. ४१म. यजुः ।
मन्तोऽय कद्राभ्याशिनोपपत्त्यन्ते ।
- ‡ नमः पार्थाय च परांजयाय च । १६प. ४६म. यजुः ।
नम इषुक्तदम्भोधनुष्कृद्भ्यश्च वीनमः । १६प. ४६म. यजुः ।
- § नमो वः किरिकेभ्यो देवानां †† हृदयेभ्यः १६प. ४६म. यजुः ।
नमो विश्वीषकेभ्यः ॥ १६ ॥ नमो विश्वन्वत्केभ्यः ॥ १७ ॥
नम चाग्निर्दंतेभ्यः ॥ १८ ॥

षण्ण उत्तरेषु यजुःश्वनुषङ्गः कर्तव्यः । ततोद्गापे अश्वसः* इत्या-
रभ्य य एतावन्तश्च इत्यन्ताः सप्तदश मन्त्राः । ततः प्रत्यवरोह्याणि
द्वीणि यजुषोत्येव मष्टाचत्वारिंशन्मन्त्रविभागो ज्ञेयः ।

अथ षष्ट्यन्तरं शतात्मको विभागः प्रदर्श्यते । तत्र प्रथमानुवाके
षोडश । ततो नमो हिरण्यवाहवे† इत्यारभ्य नमः श्वभ्यः श्वपति
भ्यश्च वीनम इत्यन्ता उभयतो नमस्काराः पञ्चचत्वारिंशत् ।

ततो नमो भवायचक्रद्रायच इत्यारभ्य आनिर्हृतेभ्य इत्यन्ता
अन्यतरतो नमस्कारा नवसप्ततिः । ततो द्वाप इत्यादिः पूर्व्ववद्
विंशति रित्ययं प्रतिमन्त्रविभागः ।

एवं षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि अथ त्रिंशदथ पञ्चत्रिंश
दित्यादि शतपथ श्रुतिप्रमाणकाः सपादचतुःशताशीत्यधिकशत-
हयादि पक्षा अवगन्तव्याः । ते चास्त्राभिः शतकद्रियाध्याये प्रप-
ञ्चिताः । अन्यगौरवभयादिहृदोक्ताः ।

एते त्रेधाविभागादि पक्षाः शक्तिफलतारतम्येन योज्याः ।
ग्रहणाग्रहणवत् । तैत्तिरीयाणां प्रतिमन्त्र विभागे एकोनसप्त-
त्युत्तरशत विभागः प्रसिद्ध एव इत्युपरम्यते ।

* द्वापे अश्वसम्पत्ते दविद्र शील लोहित । आसां प्रजाणा शेषां पशूनां
सामि मांरीङ् सो च नः किञ्च नामसः । १६५. ४०म. यजुः ।

य एतावन्तश्च भूयंसश्च दिशो षट्पा वितस्त्रिरे ।

तेषां सप्तस्य शोभनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥

† नमो हिरण्यवाहवे सेनात्वे दिशो च पत्ये नमः । १६५. १०म. यजुः ।

श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वीनमः । १६५ २८म. यजुः ।

एभिः प्रकारै र्यदिहोम मेव चिकीर्षति तदा होम एव प्रधान-
भूतः कर्त्तव्यः । जपाद्यङ्गत्वेन होमचिकीर्षा चे तदा दशांशशतां-
शादिभेदेन होमः कार्यः । तत्र त्रेधाविभागपक्ष मात्रित्वा एका-
दशाष्टत्वात्कजपकरुहोमे तिस्र आहुतयोभवन्ति ।

चमकाध्यायेन अन्ते वसोर्धाराः कार्याः । सम्पूर्णं होम पश्चेत्
प्रति रूपकं तिस्रस्तिस्र आहुतय इति मिलिता स्त्रयस्त्रिंशत् ।
प्रति रूपकं चमकानुवाकाना मेकादशाहु (तिः)तयः ।

वसोर्धारा त्वाज्येनैव अन्ते सर्वत्र चमकाध्यायेन कार्या ।

वसोर्धारात्वाज्येनैवोदुश्वर्यासुचेत्यादि श्रुतेः । एवं षोडा-
विभागादि पक्षेऽपि आहुति संख्या ज्ञेया । अन्यगौरवभयाच्चोच्यते ।

शतांश पक्षस्तु लघुरुद्रा (देव) दावेव । तत्रैव तत् सम्भवात् ।
तथाहि लघुरुद्रे एकविंशत्युत्तरं शतं रूपका भवन्ति तेन शतांश
होमपक्षः सम्भवति । तत्र शतरूपाणा मेक-रूपहोमः ।

तत्रापि त्रेधादि पक्षाः संयोज्याः । अवशिष्टैक विंशतिरूपाणा-
मर्थे नमस्ते रुद्र इत्यनेन मन्त्रेण * एकाहुतिः । एवं महारुद्रादौ
योज्यम् । अन्येतु यथाभिलषितरुद्रजपानन्तरं नमः शम्भवायेति †
मूलमन्त्रेणैव होममिच्छन्ति । तदाह वीधायनः । मूलमन्त्रेण
वा होमं कुर्यादिति । तत् प्रकारस्तु हेमाद्रौ मूलागमिऽभिहितः ।

* ३८१ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

† नमः शम्भवाय इति । मन्त्रोऽय ३८५ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

ततो होमं प्रकुर्वीत नमः शश्विति मन्त्रतः ।
 रुद्रैकादशेनो जाप्या अयस्त्रिंशत्तथाहुतिः ।
 रुद्रे शतत्रयं प्रोक्तं षष्ट्या अत्रधिकमाधिकम् ।
 रुद्रे लघुरुद्रे इत्यर्थः ।

चत्वारश्च महारुद्रे सहस्राः समवर्जिताः ।
 चत्वारिंशत् सहस्राश्च कर्त्तव्या चतुरस्रतराः ।
 जनाश्च सप्तसप्तत्या (सप्त) त्यति रुद्र इति स्थितिः ॥

मूलमन्त्रन्यासादिकं प्रथमं स्तवके रुद्रस्नानविधानेद्रष्टव्यम् ।

अथापरचतुःषष्टिविभागः स च हेमाद्रौ शान्तिकाण्डे रुद्रस्नानेऽभिहितः । अविश्वत्वाहोनेऽपि भवति ।

तथाहि—

सुखासनोपविष्टानां माचार्यो रुद्रजापकः ।
 अभिषिञ्चेत्तत्रैषा मर्कपत्रं पुटाम्बुना ।
 अष्टिद्राण्यनूनानि ज्ञानार्थं तान्युपाहरेत् ॥
 चतुःषष्टिं ऋचेनैव रुद्रेणैकादशेन तु ।
 शतानि सप्तवर्षानां चतुर्भिरधिकानि तु ॥

वर्षानां मन्त्राणामित्यर्थः । तेषां चतुःषष्टिं संख्यानां मेकादशं ज्ञत्वः पठितानामियं संख्या निष्यद्यते । यद्यपि प्रायो रुद्राध्यायस्य यस्तुष्टा-इत्नां नास्ति तथापि काण्डशाखायां चतुःषष्टिं कण्डिका पाठोपलब्धेः सप्तभिर्प्रायः सप्तवचन मिति द्रष्टव्यम् ।

तत् प्रकारं तु अनुवाकेऽध्याये समान्नातः । यथा । नमस्ते

इति॥ षोडश । नमो हिरण्यवाहवे† । नम उष्णीषि‡ । नम-
स्तत्रभ्यः § । नमो ज्येष्ठाय ॥ । नमः सुत्याय । नमः पार्व्याय । †
इति पञ्च पञ्च । द्वापि अश्वसोऽष्टादश ¶ । अष्टानुवाकेषु चतुः
षष्टिरिति ।

अथ सम्पूर्णं रुद्राध्यायेन एकाहुति पञ्चोऽप्यभिहितः ।

परशुराम पद्मती रुद्रजामले—

प्रसृतिं हविषापूर्थं रुद्राध्याय मधीत्व च ।

सुहुयादाहुतिं चैकां सर्वकामसमृद्धये ॥

इति ।

इति रत्र तिलादि कठिनद्रव्यम् । प्रसृति पूरण व्यपदेशात् ।
एतेषु सर्वेषु मन्त्रविभागपक्षेषु शक्तितारतम्येन योजितेष्वपि षड्यु-
त्तरशतविभाग पक्षः श्रेष्ठतम इति गम्यते । श्रुत्युक्तत्वात् ।
तथाहि । प्रथमानुवाके षोडशमन्त्राणां हीमाङ्गत्वं प्रथमे चानुवाके
इति श्रुत्युक्तं । ततो नमोहिरण्यवाहवे इत्यारभ्य नम आनिर्हर्तभ्य
इत्यन्तेषु प्रति कण्डिकं चत्वारश्चत्वारो मन्त्राः ।

नमो हिरण्यवाहवे सेनाय्ये दिशां च पतये नम इत्येवं रूपा

• मन्त्रोऽयं ३८१ पृष्ठं दर्शितः ।

† नमो हिरण्यवाहवे इति । मन्त्रोऽयं ३८६ पृष्ठं दर्शितः ।

‡ नम उष्णीषि गिरिचराय कमुद्याया पतये नमः— १६७. २२म.

§ नम अश्वसो रत्रकारेभ्यो नो नमः— १६७. २१म.

¶ नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय— १६७. ३२म.

• द्वापि अश्वस इति । मन्त्रोऽयं ३८४ पृष्ठं दर्शितः ।

उभयतो नमस्काराः पञ्चचत्वारिंशत् । ततो नमो भवाय च इत्या-
रभ्य अन्यतरतो नमस्कारा नवसप्ततिः ।

अथ इन्द्रिभ्यो जुहोति नमोऽसुष्मै च इत्युपक्रम्य नमो हिरण्य
वाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नम इति श्रुत्वैव मन्त्रविभागस्य
दर्शितत्वात् ।

इन्द्रित्वं चात्र वाच्याभिप्रायेण मुक्तानां परमा गति रिति वत् ।

नतु वाचकाभिप्रायेण तेषां बहुत्वदर्शनात् ।

तथा च हिरण्यवाहवे सेनान्ये इत्येकं नाम । दिशां च पतये
इति द्वितीयम् । एवमुत्तरत्र दृष्टव्यम् ।

तथा नमो वृक्षेभ्यो हिरिकेशेभ्य इत्येकं नाम । नमस्तारायेति
द्वितीयम् । ततोऽन्यानुवाके विंशति मन्त्राः ।

अथोत्तराणि जपति द्रापे अन्यसस्यते इत्युपक्रम्य सदैतानि
यजूंषि भवन्तीत्युक्त्वा दशैतानि दशावतानान् जुहोतीत्युक्त्वा त्रीणि
यजूंषि भवन्तीति श्रुत्या एवं मन्त्रविभाग कथनादित्यलं प्रपञ्चेन ।

अथ रुद्राध्यायस्य प्रति मन्त्रं प्रयोगः कथ्यते—

नमकाशित मन्त्राणां प्रयोगः फल गोचरः ।

नमस्ते रुद्र इत्यस्याः पुरश्चरण सिद्धये ॥

प्राजापत्यं चरित्वैकं जपेन्मन्त्र मसुं ततः ।

एकादश सहस्राणि शुद्धकाले निरन्तरम् ॥

प्रदक्षिण नमस्कारौ कुर्यादीशस्य मन्त्रतः ।

मन्त्रतः अनेनैव मन्त्रेण प्रदक्षिण नमस्कारौ यथाशक्ति कार्या ।

हविष्य मन्त्रं भुञ्जीत ब्रह्मचारी ह्यभ्रः स्वपेत् ।

पुरश्चरणं सिद्धस्य दक्षिणामूर्त्तिं सन्निधौ ॥
 एकादशं सङ्ख्यायां जपात् सर्वधाधिनाशनम् ।
 अथ लक्षजपात् सप्तजम् पापं प्रणश्यति ॥
 ततः स्वगृह्य विधिना स्थापयित्वा हुताशनम् ।
 पायसं स्नपयित्वाण्य युक्तं तञ्जुहुयाद्दिविः ।
 दशांशं संख्यया पश्चात् साक्षाद्देवं स पश्यति ॥

अपयान इत्यस्य * ।

दिना (दि) नि द्वादशैवामुं चरुभोजी जपेन्ननुम् ।
 विनियोक्तं भवेद् योग्यः सर्वकामार्थं सिद्धये ॥

जपसंख्या पूर्ववत् ।

अनेन सिद्धमन्त्रेण यद् यत् कामयतेद्विजः ।
 तत्तत् कामं मवाप्नोति जपादयुत संख्यकात् ॥
 इति ।

अथ याते रुद्र इत्यस्य † ।

वासरत्रितयं यावन्निरन्तरं जपान्नरः ।
 नित्यकर्माविरोधेन पुरश्चरणवान् भवेत् ।
 ततः प्रयोगयोग्यः स्याद् यदा गो शान्तिं कामना ॥

जपहोमादि पूर्ववत् ।

* अपयान इत्यस्य मन्त्रो रुद्राश्याय नोपलभ्यते ।

† या ते रुद्रजिवातनुरधोराः पापकाजिनौ ।

तयानकम्बाशनसथागिरिजनाभिवाकजोहिः ॥

अथ यामिषु मित्यस्य * शिवेन वचसा † इत्यस्य च ऋग्द्वय
मेको मन्त्रः ।

निरन्तरं जपेन्मन्त्रं दिनाना मेकविंशतिम् ।
पुरश्चरणं मेवं स्यात् प्रयोगार्हं स्ततो भवेत् ॥
अकाल मरणाद्वाङ्गं नाशमायाति (वैद्यदा) चेत्तदा ।
महीपतिः शान्तिं कर्षं कारयेदग्रजम्भना ।
ऋग्भ्या माभ्यां तिलत्रौहिणोधूमयवकल्पितम् ।
हविः प्रजुहुयात्तच्च वासरश्चेकविंशती ॥
अकाल मरणाज्जातं साध्वसं नाशमृच्छति ॥

अध्ववीचदित्यस्य ‡ —

अर्षेकच्छं चरित्वाथ वासरान् पञ्च संयतः ।
शाकमूल्यवान्नाशी दिवातिष्ठेन्निरन्तरम् ॥
जपन् पुरश्चरणवान् प्रयोगार्हस्ततो भवेत् ।
रक्षापुरःसरं राजा कामयन् चिरजीवनम् ॥
कारयेद्विधिना कर्षं वष्यमाणं द्विजम्भना ।
श्वेत सर्षपदूर्वाथ यवै स्तण्डुलमिश्रितैः ॥

* यामिषु गिरिजना हन्तं विभर्ष्य सवै ।

त्रिषां गिरिषु तां कृत्वा मा हिएमीः पुरुष जगन् ॥ ४४८ ॥

† शिवेन वचसा त्वा गिरिजाच्छा वदाममि ।

‡ यथानः सर्वसिञ्जगदग्र १९ सुमना अमन् ॥ ५ ॥ अक् १ १५.

§ अध्ववीच दधिवज्रा प्रथमं दे योभिषक् ।

अहोय सवाञ्ज नश्वयन् सवाञ्ज यातुधान्यः । १५ ॥ ६५.

होमं चाष्टसहस्रं स्यात् पञ्चाहःसु निरन्तरम् ।
 अथान्यो गर्भरोगस्य नाशाय प्रोच्यतेविधिः ॥
 सहस्रकृत्वो मनुना शतकृत्वोऽथवा पुनः ।
 अभिमन्वा फलं सम्यङ् नारङ्गं पयसिस्त्रिपेत् ॥
 काथयित्वा ततः स्वाम्नी होमः कार्थीविधानतः ।
 त(तः)त्वं संख्या भवेदष्टौ सहस्राणि शतानि च ।
 शेषं पिवेत् पयो गर्भरोग एवं प्रशास्यति ।

असौ यस्तान्त्र * इति मन्त्रद्वय प्रयोगः—

कृच्छ्रं मेकं चरेत् पूर्वं ततः षोडशवासरान् ।
 निरन्तरं जपेन्मन्त्रं नित्यकर्माविरोधतः ॥
 अनाहृष्टिभये घोरे समुत्पन्ने समन्ततः ।
 पञ्चविप्रानथाङ्गय कारयेद्दृष्टि साधनम् ॥
 हवि (षि) षा पायसं तत्र तच्छुलांश्च तिलान् यवान् ।
 वैत(स्यः)स्त्रीः समिधस्यापि जुहुयात्तत्रसंख्यया ॥
 एकादशदिनैः साध्यं मखिलं कर्माहृष्टिदम् ।
 पञ्चानां तु जपेदेकं चत्वारो जुहुयुर्हिजाः ॥

* असौ यः प्राचीं चकथ उत वधुः सुमन्त्रनः ।

यं वेनाः? बद्धा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रसौ हृत् इमहे ॥ ०३॥

असौ योऽवसर्पति नीलवीथो विलोहितः ।

उत्तमं गोपा अहमं ब्रह्मं मुद्दुःथैः ।

उत्तमं विश्वा भूतानि सहस्रौ वृद्धयति नः— ८३ १५.

अथ नमो अस्तु नीलश्रीवायेति मन्त्रस्य * प्रयोगः—

आलये पश्चिमद्वारे महेशस्य समीपतः ।

जपित्वा दिवसान् सप्त सततं संयतद्गतः ॥

सहस्रं जुहुयादर्कपुष्पैर्दशदिनावधि ।

पुरस्वरणमेवं स्यात् प्रयुञ्जीत ततो मनुम् ।

पुत्रकामः पुरीङ्गन्तु † रालये वाद्य गोष्ठके ॥

शमी समिन्नि रक्ताभिः ‡ देध्यान्धमधुना भृशम् ॥

एकादश सहस्राणि त्रीण्यहान्यथपञ्चवा ।

अष्टौ सहस्राण्यर्धं § वा शतान्यष्टापि वैशितुः ॥

पङ्केरुहाणि शिरसि विन्यसे तदभावतः ॥

शमी पत्राणि तावन्ति ॥ पुत्रकामः शिवेऽर्पयेत् ।

शतं हिजान् भोजयित्वा पुत्रं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

अथ प्रमुञ्च ¶ धन्वने इत्यादि (तिष्ठणां) त्रयाणां प्रयोगः—

* नमो अस्तु नीलश्रीवाय सहस्राण्यथ मीढुषि ।

अथो ये अस्य सत्वानांऽर्धं तेभ्योऽक्षरं नमः ।

—न १५. ८८६।

† पुरीङ्गन्तु स्त्रिपुरदाहकस्य शिवस्य त्वर्थः ।

‡ अक्ताभिर्मिश्रिताभिः ।

§ अर्धं अस्वारि सहस्राणि ।

॥ तावन्ति उक्त संख्याना मन्वतसहस्राणि ।

¶ प्रमुञ्च धन्वन इत्युभयो रार्त्विजो वर्जाम् ।

आथ ते इत्युभयः परा ता भगवो वप ॥ १० ॥

लक्ष्म मेकां चरित्वादी अपेक्ष नववासरान् ।
 एवं कृते भवेत् सिद्धिः पुरश्चरण कर्मणः ।
 महीपते रायुधानि मन्त्रयित्वा त्वचेनतु ॥
 कुशकण्टकहोमस्तु लक्षसंख्योऽद्य शक्तितः ।
 विद्मेषोविलयं याति शिवस्यैव प्रसादतः ॥

अथ याते हेति रिति त्वचप्रयोगः *—

पुरश्चरणमासां स्यात् पूर्वोक्तानां मृचामिव ।
 एकादश सहस्राणां दीपानां दानमीश्वरे ॥
 कृत्वा (ऽसतो) ततो रिपो गच्छेत् सेनानीः पार्थिवविना ।
 दृष्ट्वाज्वालां प्रदीपानां शत्रुसेना विनश्यति ॥
 यद्वा शत्रु सहस्राणि अभिमन्त्र्य रिपोः पुरे ।
 देवालये ऽथवा देवारामे वापि चतुष्पथे ॥

अथतस्य धनुस्वाप् मङ्गलात्त इतिपुर्थे ।

निर्गौर्यं शक्यानां मृग्या शिवो नः सुमना भव ॥ ११ ॥

विजय धनः कपर्दिनो विजय्यां वाचवाप् उत ।

अनेश्वरस्यैव वाभरस्य निवृत्तिः ॥ न १५. १२२५

• याते हेति मीन्द्रुष्टम इधे वध्नव ते धनः ।

तवाऽद्यान् विजयतस्य मयक्या परिश्रुज ॥ १३ ॥

नमस्ते अस्त्रायुधायऽनातताय धृष्टवे ।

उन्नाभ्या मृत ते नमो वाहृभ्यां तव अन्वने ॥ १४ ॥

परि ते धन्वनी हेति रक्षान् मङ्गलु विजयतः ।

अथो य इत्तुधि ननाऽरे अकात्रिधेदितम् ॥ १४ ॥ १५.

स्वार्ति शालासु चान्येषु नगराङ्गेषु निक्षिपेत् ।

नश्चेद्वर्षत्रयात् सापूर्व्याध्यादिभि रूषद्रवैः ॥

इति प्रथमानुवाक प्रयोगः ।

अथ द्वितीयानु वाकस्य । *

अथ श्रीकामना यस्व स श्वेत कमलैः शुभैः ।

अयुतं जुहुयाद्ब्रह्मो श्रीमान् भवति मानवः ॥

अथ तृतीयस्य † —

अथानेनानुवाकेन वक्ष्ये कर्माभिचारिकम् ।

परराष्ट्रे रोगमिच्छन् राजा वै कारयेत् क्रियाम् ।

वराह मेषमांसानि जुहुयात्तत्रसंख्यया ॥

अथ चतुर्थस्य ‡ —

चतुर्थेनानुवाकेन मेहशान्तिरधोच्यते ।

मेहवान् स्वानले ह्योमं कुर्यात् क्षौद्रेण सर्पिषा ॥

प्रति मन्त्र नमस्कारं मन्त्रविच्छेद ईरितः ।

संख्या नवसहस्राणि ह्योमान् मेहो घिनश्यति ॥

* द्वितीयानुवाकस्य नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ते दिशां च पतयेन्नमः । इत्यादिः
नमः क्लृप्तवीताय धावते सत्वनां पतयेन्नमः । इत्यन्तस्य त्रयोदश मन्त्रात्मकस्य ।

† तृतीयस्य अनुवाकस्तेति शेषः । स च नमः सहस्रानाय निव्याधिना
अव्याधिनीनां पतयेन्नमः इत्यादिः नमो अश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वी नम
इत्यन्तश्च सप्तदश मन्त्रात्मकः ।

‡ चतुर्थस्य । नम आव्याधिनीत्यो विधिज्यन्तीभ्यश्च वी नमः । इत्यादिः
नमः शुभ्यः अश्वपतिभ्यश्च वी नमः । इत्यन्तस्य सप्तदश मन्त्रात्मकस्य ।

मेहः प्रमेहरोगः—

अन्वेषामपि कुष्ठादिरोगानां शान्तयेऽपिवा ।

अथ पञ्चम षष्ठयोः * —

अनुवाकद्वयस्यास्य पुरश्चरणसिद्धये ।

त्रिरात्रं चरुभोजीस्याज्जपेदथ निरन्तरम् ॥

एकादशदिनान्येवं पुरश्चरणसुगं भवेत् ।

अथ राज्यरमा वृद्धिं कामो राजातु कारयेत् ॥

मन्त्रसिद्धे द्विजेः कर्मं वक्ष्यमाणानुदम्बितम् ।

यावदेकादशावृत्तिं रनयोरनुवाकयोः ॥

तावदेव सपर्याखात् पूर्वोक्तातु दिने दिने ।

एकादश प्रतिदिनं भोजयेच्च द्विजानपि ॥

पूर्वोक्ता कमलादिना लिङ्गपूजेत्यर्थः ।

एवं कृते राज्यलक्ष्मो निर्ध्नृत्यूहं विवर्धते ।

अथ सप्तमस्य † —

एकोपवासं कुर्वीत ततः षाष्टशतं जपेत् ।

* पञ्चमषष्ठयोः । पञ्चमे नमो भवाय च कृषाय च । इत्यादीनि

नमः सोतस्याय च दोषाय च इत्यन्तानि चतुर्दश यजुषि सन्ति ।

षष्ठं च नमो अग्नाय च कामिनाय च इत्यादीनि

नमः श्रुताय च श्रुतमेनाय च इत्यन्तानि चतुर्दश यजुषि सन्ति ।

† सप्तमस्य । नमः दन्द्रुधाय चाइगन्धाय इत्यादिः

नमो नामायाय च नाम्नायाय च इत्यन्तानि चतुर्दश यजुषि सन्ति ।

३८४ ।

पुरस्करणं मेवं स्यात् प्रयोगार्हस्ततो भवेत् ॥
 चातुर्वर्ष्यं (र्षे)स्य वक्ष्यं यः कामयेतात्मनो द्विजः ।
 उदुम्बरं चलत्पत्रं न्यधोधप्लवभूरुहान् ॥

चलत्पत्रोऽश्वात्यः ।

समिधो दधिमध्वाज्यं संयुक्ताञ्जुहुयादसौ ।
 आयुतं ह्योमं संख्यास्त्राहश्यं मेव समयुते ॥
 मेधाकामं सुं जुहुयात् सप्तस्राणां तु पञ्चकम् ।
 कापिलाज्यं हविः प्रोक्तं मेवं मेधा समयुते ॥

अथ

अथ द्रापे इत्यस्य *—

कृत्वीपवासं मेकाहं जपेन्मन्त्रं मघायुतम् ।
 पुरस्करणं मेवं स्यादद्य चेन्नकामना ॥
 आर्द्रायां जुहुयादान्यं कापिलं प्रयतोऽयुतम् ।
 धनं बहु भवेत्तस्य महेशस्य प्रसादतः ॥
 ज्वरे जातेऽस्य शान्थर्थं शिरस्तो भुवि रोगिणः ।
 जुहुयात् पञ्चसाहस्रीं दूर्वाणां ज्वरं शान्तये ॥

दूर्वाहोमे दूर्वा त्रयं होतव्यं मिति परिभाषाया मुक्तम् ।

अभिचारस्य शान्थर्थं वैकैकं तत्तदुद्भवाः ।

समिधोञ्जुहुया ह्योमं संख्यात्वन्नायुतं भवेत् ॥

* द्रापे चम्बसस्यते दृग्दिग् नीलनीलौष्ठ ।

एषा पुरुषाणां मेधा पश्यतां सभि मांसरी मां एषा किञ्च नामसम् ।

महाजनकृतद्रोह शास्त्रार्थं होम माचरेत् ।

तिलानां(तुवानां)ज्येनसन्निग्रहोमसंख्यापिचायुतम् ॥

अथ यातेरुद्र शिवा तनूः शिवेत्वस्य * —

अष्टौ शतानि कुर्वन्ति प्राणायामां स्ततः परम् ।

सहस्राणि जपेत् पञ्च पुरस्करण सिद्धये ॥

कन्यार्थी लभते कन्यां हुत्वा साजान् हृतद्भुतान् ।

अपामार्गसमिद्धोमै रलक्ष्मीं नाशयेद्बुधः ॥

सर्वकल्पनाशाय जुहुयाच्च तिलाहुतीः ।

अहोरात्र सुपोथैव पुत्रकामः शुचिघ्नतः ॥

पायसं जुहुयादग्ना वष्टोत्तर शताहुतीः ।

ऋतुस्त्रातां ततो भार्यां शुचिवस्त्रामलङ्कृताम् ॥

भोजयेद्भुतशेषं तु जपन्नष्टशतं बुधः ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु पुत्रं प्राप्नोति मानवः ॥

अथ मानो महान्त मित्यस्य † —

उपवासत्रयं कृत्वा जपेत् पञ्चसहस्रकम् ।

पुरस्करण सिद्धः स्यात् प्रयुञ्जीताय कर्मणि ॥

* या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहभेषभो ।

शिवा रुद्रस्य भेषभो तथा नो रुद्र भेषभे ॥

— इति १०७ २४.

† मानो महान्त मित्यस्य मानो यथैक मान उच्यते मान उच्यते ।

सा नो तथा पितरं माता मानर पिता मान कनयो रुद्र रोषिणः ।

— इति १०७ ५४.

स्त्रीपत्नीवानह्वानां शान्तिमिच्छन्निदं चरेत् ।
 प्रति संवत्सरं त्वार्द्रानक्षत्रे स्यादुपक्रमः ।
 यवानां तिल मिश्राणां जुहुयादयुताहुतीः ॥

अथ मानःस्तोके इत्यस्य * —

कृच्छ्रं मेकं चरित्वादी पात्रं श्रीदुम्बरे घृतम् ।
 निधाय कापिलं तस्य कुर्यात्सैवाभिमन्त्रणम् ॥
 सहस्रं संख्यया तेन स्वाग्नी वा मयितऽपिवा ।
 जुहुयादष्टसाहस्रीं तथा व्याह्वानिभिः शतम् ॥
 एवं कृते सर्वकाम माप्नोत्येव न संशयः ॥

अथ आरात्ते इत्यस्य † —

लक्ष्मणायुष्कामना यस्य जुहुयात् सोऽयुताहुतीः ।
 मध्वज्ञौ स्तण्डुलैः शुक्लैर्वर्द्धते तस्य मायुषी ‡ ॥
 दिनत्रयमुपोष्य प्राक् सिद्धमन्त्रस्य चोच्यते ॥

इति ।

* मा न स्तोके तनये मानं चायुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रोषिषः ।
 वीरान् मा नो रुद्र भासितो वधो हविषान्तो नमसा विधमते ।

—इति १०७. ६म.

† आरात्ते गोध्नं उत पुरुषघ्नं लघ्वरीरायं तुल्यं मखां ते अक्षु ।
 रक्षाच नो अक्षिच देव उक्षाधा च नः शर्मो यन्महं द्विवह्नां ।

—इति १०७ ७म.

‡ मायुषीः चायुषने । इन्द्रिया लोकात्मना मानोरात्रि तनया
 वसा इति कोष ।

अथ मोदुष्टमेत्यस्य * —

एकरा(त्रे) त्रंजपेत् पञ्च सहस्राणि सुसंयतः ।
 पुरश्चरणसिद्धः स्यात् प्रयोगार्हं स्ततो भवेत् ॥
 अर्थनाशभये प्राप्ते तथैव प्राणसङ्कटे ।
 तस्करादिभये चैव जुहुयात् सर्पिषाहुतीः ।
 पञ्चैवतु सहस्राणि भयेभ्योमुच्यते शृगम् ॥

अथ सहस्राणीत्यस्य † —

कच्छ मेकं चरित्वादी जपेत् पञ्चसहस्रकम् ।
 सचिवादि प्रधानानां पुरुषाणां सुपद्रवे ॥
 तच्छान्तये महीपालः कारये दयुताहुतीः ।
 समिधस्तत्र शाल्मल्यो विकङ्कतभवा अपि ॥
 ब्रीहयश्च यवाद्यापि होमद्रव्यं तिला अपि ।
 यदि मारणकामः स्याज्जपेच्छत सहस्रकम् ॥
 ततो वस्त्रीक संभूत सृदोलिङ्गं प्रकल्प्य च ।
 मन्त्रेणानेनाभिषिञ्चेद् यावच्छीर्णं भवेच्च तत् ।
 एवं कृते भवेन्नृत्युर्दिहिषो नात्र संशयः ॥

* मोदुष्टम श्रियतम शिषो न सुसमाभव । परमे तच्च आयुधं
 निधाय कृति वसान आचर पिनाक विभटाग्रहि ।

—इति १०अ. १०म.

† सहस्राणि सहस्रानो वाचो भव हेतयः ।

तासा मोत्रानो भगवः पराधीना मुखा कृधि ॥

—इति १०अ. १२म.

अयं प्रकारो वाजसनेयिनामपि साधारणो यजुर्मन्त्रार्थानुक्तः ।
गौरवभीते रश्च नलिखितः ।

अथात्र सर्वत्र दक्षिण्यत्ता निरूप्यते । सापि महार्णवे
दक्षिणाद्युत्तमा मध्याऽधमाचेति त्रिधामता ।
तत्र सौवर्णनिष्काणां दशसाहस्रिकोत्तमा ॥
तदहं मध्यमा प्रोक्ता तृतीया चि सहस्रिका ।
उत्तमा त्रिंशती सास्या द्विशती मध्यमा मता ॥
शतमात्राऽधमा ज्ञेया प्रकारोऽन्यथ कथ्यते ।
उत्तमातु चतुः षष्टि स्तदहं मध्यमा ऋता ॥
चतुर्विंशति रन्त्यास्या दद्यान्वो विधिरुच्यते ।
सहस्रं दक्षिणादेया दशपूरुष कर्त्तृके ॥
शतानि पञ्च देयानि ऋत्विक् पञ्चक कर्त्तृके ।
अथैककर्त्तृके देयं शतत्रय मिति स्थितिः ॥
सर्वत्रहिगुणां दद्यादाचार्यायतु दक्षिणाम् ।
वहुपूरुषनिष्याथ उत्तमा प्रतिपूरुषम् ॥
अथैककर्त्तृके कर्त्तुरेकस्यैवोत्तमामता ।
राज्ञां तत्कष्टशानां च दक्षिणाकथितोत्तमा ॥
अन्येषां मध्यमाऽऽन्या वा दक्षिणादाननिर्णयः ।
अ (सु) नुक्त दक्षिणाकेषु प्रयोगेष्वियमोरिता ॥
विभवे सति यो मोहा ऋकुर्याद्द्विधिविस्तरम् ।
नैव तत् फलमाप्नोति प्रलोभाक्रान्त मानसः ॥
इति दक्षिण्यत्ता ।

तत्रैव —

अत्र न्यूनातिरिक्तोक्तिं प्रत्यवाय जिहीर्षया ।

स्तौमि स्वस्वेरमाधीश चर्मनिर्मित वाससम् ॥

जय जय महाभैरव महाभीमभूत भूतिभूषित मूलकुण्डलि
कुण्डलालङ्कृत अतिघनविलसित तद्धिदुपमित चक्षु दुहन्तर-
करवाल निखिलनिगमोपगीयमानसुरवरकरपरिषयविरचित चतुर
चरण शृङ्गारकमल कलितकपाल सरसिजासन सिंहासित समस्त-
व्यस्तजगद्विस्तारसंहारसम्भारसन्नदगुण निरवधिकपरिमाणनीहार
परीवार मरीचिविरिञ्चिध्यापार पात्रीजललीन ललितजटाजूटाभि-
राम हर दुरितहर अपरदिगङ्गनासंभोगसराग पतङ्ग भङ्गालिङ्गि-
तोत्तमाङ्ग भ्रूमध्यनयन मदनदमन मत्तमधुकर हुङ्कार सङ्काश
मत्तभृङ्ग संराव किङ्किनी कण्ठित ललित पदाङ्कितिक्रमही-
मण्डलाधाराण्डजपति प्रस्तूयमान ताण्डवाङ्कुर फूत्कारोत्-
कर्षध्वस्त दैत्यदानवसङ्घातान्तरान्तरित शान्तान्तःकरण अनवरत-
धाराधरध्वानगम्भीरवर्वरगलगवय फूलार निरस्त गङ्गर गुहा-
राजी विराजमान धराधराधीशकन्यका कान्ति संक्रान्त निज
कलेवरैकदेश अखिलजगदधीश नमस्ते नमस्ते नमस्ते ।

एवमन्यदपि स्तोत्रं स्तोतव्यम् । अत्ररुद्रहोमादौ येऽन्ये
क्रीया आगमोक्ता स्ते अन्यान्तरतोऽवसेयाः । इत्युपरम्यते ।

इति विधानपारिजाते रुद्राध्यायविधानं समाप्तम् ।

अथःउपक्रान्त उपसंज्ञियते ॥

आचारः प्रथमो धर्मः श्रुत्युक्तः आर्त्त एवच ।
 तस्मादस्मिन् समायुक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः ॥
 विद्विताकरुणं ज्ञानं निषिद्धाचरणं तथा ।
 नाना नरकदं पुंसां हीनयोनी च जन्मदम् ॥
 आचाराद्विद्युतो विप्रो न वेद फल मश्नुते ।
 आचारिणस्तु संयुक्तः सम्पूर्णं फलभाम् भवेत् ॥
 सर्वलक्षणं हीनोऽपि सम्यगा (समुदा)चारवाचरः ।
 अन्नधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥
 अन्नोधनः सत्यवादी भूताना मप्यङ्घंसकः ।
 अजिह्वश्च वदान्यश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥
 अहन्वहनि विप्राणां कर्मै नित्यमिहोदितम् ।
 अङ्गा निर्वर्त्तते यस्मादाङ्गिकं तद्विदु र्बुधाः ॥
 अनन्ताङ्गिकं नामिदं मनन्तार्थं प्रकाशकम् ।
 अनन्तेन ज्ञातं यस्मादनन्तस्य प्रसादतः ॥
 नागदेव तनूजोऽयं भद्रोऽनन्तो महामतिः ।
 आङ्गिकासुतं सेकेन द्विजवृत्तानवर्षयत् ॥
 अस्ति अन्व सहस्राणि आङ्गिकासु विधौ बुधाः ।
 कौऽप्यस्य महिमा वेद्योऽभिन्नैर्जयति सर्व्वतः ॥

न पाण्डित्याभिमानेन न च वित्तस्य लिप्सया ।
 रचितं त्वान्निकं किन्तु विदुषां परितुष्टये ॥
 अनेन ग्रन्थदीपेन स्वसन्देहात्मकं तमः ।
 अपास्य कर्म कुर्वन्तु निर्भया ज्ञानिसंसदि ।
 वचन प्रसूनमाला वासुदेवे समर्पिता ।
 भट्टानन्तेन विदुषा नानानिर्णय चित्रिता ॥

इति श्रीमद्भैदिकोत्तम नागदेव भट्टसूनुना प्रथमं शाखिना
 श्रीमदनन्तभट्टेन विरचिते विधानपारिजात समाह्वये
 निबन्धे द्वितीयसूक्तो आन्निकप्रकरणं समाप्तम् ।

ॐ गणेशाय नमः ।

नत्वा लक्ष्मीपतिं कृष्णं तथा ब्रह्मादिकान् सुरान् ।
गणेशं विप्लवहर्तारं वन्दे हैमवतीसुतम् ॥
चतुर्हस्तसु विश्वासु निष्ठाताः शुच मानसाः ।
अपरोक्ष ब्रह्मतत्त्वा जयन्ति गुरवो मम ॥
वन्दे श्रीपितृचरणान् भट्टनागेश संज्ञितान् ।
यत् प्रसादादहं प्राज्ञः सञ्जातो जङ्घीरपि ॥
श्रीमाननन्तभट्टोऽहं काख्यशास्त्री सतां सुदे ।
कालस्य निर्णयं वक्ष्ये स्मृतिवाक्यानुसारतः ॥
कला काष्ठासुहृत्तादि कालेनावर्त्तयन् जगत् ।
सर्वं नियमयत्सेको हृदये स्नात् स मे हरिः ॥

उत्तानां कर्मणां काले कर्त्तव्यत्वात् कालः प्रस्तूयते ।
स च षोढा अष्टोऽयमष्टतुर्मासः पञ्चो दिवसश्चे(ह)ति । तत्र
षष्टिः षष्टि मेदः । तदाह गार्ग्यः—

प्रभवो विभवः शुक्लः प्रमोदोऽथ प्रजापतिः ।
अङ्गिराः श्रीमुखो भावो युवा धार्तराजस्तथा ॥
वहुधान्यः प्रमाथी च विक्रमोऽथ वृषस्तथा ।
चित्रभानुः सुभानुश्च तारणः पार्थिवोऽप्यथ ॥
सर्वजित् सर्वधारीच विरोधी विक्रान्तिः खुरः ।
नन्दनो विजयश्चैव जयो मन्मथ दुर्मुखो ॥

हेमलम्बी विलम्बीच * विकारी शार्ङ्गरी भ्रुवः ।
 शुभलक्ष्मोभनः क्रोधी विम्बावसु पराभवौ ॥
 भ्रुवङ्गः कौलकः सौम्यः साधारण विरोधकृत् ।
 परिधावी प्रमादी च भ्रान (न्दी)न्दी राक्षसी गलः ॥
 पिङ्गलः कालयुक्तश्च सिद्धार्थी रौद्रदुर्भती ॥
 दुन्दुभीरुधिरोगारी रक्ता(क्षी)क्षः क्रोधनः क्षयः ॥
 इति ।

अयं सौरर्तु चयात्मकं । “सौरर्तु चितयं प्रदिष्टमयन” मिति
 दीपिकोक्तेः । तत् द्विविधं दक्षिण सुत्तरं चेति । तत्र कर्क-
 संक्रान्तिर्दक्षिणं मकरसंक्रान्ति रुत्तरं । अनयो विनियोग माह
 सत्यव्रतः—

देवताराम वाप्यादि प्रतिष्ठोदसुखे रवी ।
 दक्षिणाशामुखे कुर्वन् तत्फल मवाप्नुयात् ॥

वैखानसः—

माहभैरव वाराह नरसिंहत्रिविक्रमाः ।
 महिषासुर हन्त्री च ख्याप्या वै दक्षिणायने ॥

वै शब्दो ऽप्यर्थे न तु दक्षिणायनएवेतिनियमः । पूर्वं वचने
 दक्षिणायने निषिद्धाया देवप्रतिष्ठाया देवान्तरे प्रतिप्रसव मात्तात् ।

ऋतु मासद्वयात्मकः स च षोडश वसन्तशीतवर्षाशरत्तमन्त-
 शिशिरभेदात् । मन्तमासे तु मासद्वयात्मक एकोमास स्तेन मास-

* हेमलम्बी विलम्बीऽच इति निर्णयनिम्नी पाठः ।

इयाककत्वमस्माऽविह्व मिति । स हेधा चान्द्रः सौरश्च । चैत्रारम्भो
वसन्तादिचान्द्रः, मीनारम्भोमेषारम्भो वा सौरः, मीनमेषयो मेष-
वृषयोर्वा वसन्त इति बोधायनोक्तेः । अनयोर्विनियोग माह
चिकाण्डमच्छनेः—

श्रीतस्मार्त्तक्रियाः सर्वाः कुर्याच्चान्द्रमसर्त्तुषु ।

तदभावेतु सौरर्त्तुष्विति ज्योतिर्विदाम्मतम् ॥

मासा चैत्राद्या षतुर्धा भिद्यन्ते । तदाह माधवाचार्यः—

मासासु सावनः सौरचान्द्रो नाक्षत्र इत्यमी ।

दर्शान्तः पूर्णिमान्तो वा चान्द्रोऽसौ विप्रवैश्वयोः ।

सौरो रात्रः सावनश्च यज्ञे ज्योतिषिके परः * ॥

इति ।

दर्शान्तचान्द्रो मासो विन्ध्यस्य दक्षिणेभागे इतरसु उत्तरेभागे
व्यवह्रियते । संक्रान्त्यादि संक्रान्त्यवधिः सौरोमासः त्रिंशद्दिनः
सावनः । नाक्षत्र परिवर्त्तनेन नाक्षत्रः ।

एतेषां व्यवस्था माह गर्गः—

सौरो मासोविवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः ।

षाण्डिके पितृकृत्येच चान्द्रोमासः प्रशस्यते ॥

आयुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्त क्रिया तथा ।

सावनेनैवकर्त्तव्या शत्रूणां चाप्युपासना ॥

इति ।

* विप्रश्च दर्शान्तः वैश्वस्य पूर्णिमान्तः इत्यर्थः । परी नाचनः ।

विष्णु धर्म—

नक्षत्रसत्राख्यनानि चेन्दो मसिेन कुर्वाद् भगणात्मकेन ।
इति ।

ब्राह्मे—

तिथि कृत्येष कृष्णादिं व्रते शुक्लादिमेव च ।
विवाहादौ च सौरादिं मासं कृत्ये विनिर्द्दिशेत् ॥

मलमासादिक माह माधवाचार्यः—

चान्द्रोऽधिमासोऽ संक्रान्तः सोऽन्तर्भवति चोत्तरे * ।
असंक्रान्तावेकवर्षे द्वौ चेत् संसर्प आदिमः † ॥
अधमासो द्विसंक्रान्तः सचाहस्यति संस्रकः ।
त्रय स्वाज्या विवाहादौ संसर्पाहस्यतो उभौ ॥
शुद्धौ श्रौते तथा स्मार्त्ते ‡ मलमासो विविच्यते ।
काम्यारब्धं तत् समाप्तिं मलमासे विवर्कयेत् ॥
आरब्धं मलमासात् प्राक् कृच्छ्रं सत्रादिकं तु यत् ।
तत् समाप्यं सावनस्य मासस्थानति लङ्घनात् § ॥

* सः अधिमासः उत्तरे प्रकृते मासि चतुर्भवेतीत्यर्थः ।

† अर्थादिनिमोऽधिमास इति भावः ।

‡ तथाच अधिमास संसर्पाहस्यतिषु विच्येव विवाहादि महत्सकार्येषु न कार्यानि श्रौतस्मार्त्तं कर्तव्यं तु संसर्पाहस्यतोः कार्याणीत्यर्थः ।

§ तथाच यत्र नक्षत्रदिग् स्राप्यं कर्त्तव्यं प्रारब्धं तत्र तथापिच सावन मासानुरोधेन लङ्घनासेऽपि तत् समापनं कार्यं नित्यर्थः ।

आरम्भस्य समाप्तेषु मध्ये स्याद्येन मलिनबुधः ।
 प्रहृतमखिलं काम्यं तदानुष्ठेयं मेव तु ॥
 कारीर्यादि तु यत् काम्यं तस्मात्प्रसन्नसमापने ।
 कार्यं कालविलम्बस्य प्रतीक्षाया अप्रसन्नभावात् * ॥
 अनस्य गतिकं नित्यमग्नि होत्रादि (कारयेत्) न त्यजेत् ।
 गत्यन्तर युतं नित्यं सोम यागादि वर्जयेत् † ॥
 अगतिं यदृश्यं ज्ञानं जातेष्टि गति संयुता ‡ ॥
 इयं नैमित्तिकं तस्य व्यवस्था नित्यबन् मता ॥
 शुद्ध मास ऋतानां तु मलिने प्रथमाष्टिकम् ।

- * कारीरी नाम सायविश्वः । अथयदृश्यं युष्यतां प्रस्थानां उष्टा मन्त्रैः वन
 तन् फलम् । अतस्तत्र कालप्रतीक्षा न स्यादिति ।
- † अग्निहोत्रादि रत्नस्य गतिकत्वं महत्त्वं कर्तव्यत्वात् । तदुपरोक्ताच्च
 सोमयागादि गत्यन्तरयुतत्वं बोध्यम् ।
- ‡ अगतीति अनस्य गतिकमित्यर्थः । यदृश्यं ज्ञानस्य अथवागतिकत्वं
 च मलिनबुधे यदृश्यं सति तद्विहितस्य ज्ञानस्य यादृशानि कर्तव्यत्वात्
 वंध्यम् । "वैश्वानरं वादृशं कपालं निर्भेदेत् पूर्वं जाते इति विहितया
 जातेष्टिः पुन ज्ञानानन्तरकाले प्राप्तत्वेऽपि जातेष्टि जातकर्तव्यं सन्ध-
 पानानां क्रमेण विहितत्वात् तदानीं तत् करणं च कदाचित् वाच-
 विपत्तिं अद्यापि स्तान् । अतः सदा ब्रह्मया सर्वाश्चापमर्शेऽपि तदा-
 चरन्तान् तस्याः अगतिकत्वं मिति भावः । यथाच अनस्य गतिकं
 नैमित्तिकं मुखमांसंऽपि कार्यं गत्यन्तरयुतं तु नैत्यर्थः ।

मलमास वृतानां तु मले स्यादाब्दिकान्तरम् ॥

इति ।

जावालोऽपि—

द्वादशश्व सपिण्डान्तं कर्म गृह्यण जन्मनोः ।
 सीमन्ते पुंसवे आह्वे हावेतौ जातकर्म च ॥
 रोमे शान्ति रत्नभ्येच योगे आह्वं व्रतानि च ।
 प्रायश्चित्तनिमित्तस्य वशात् पूर्वं परत्र च ॥
 अश्वोदकुम्भ मन्वादि महालय युगादिषु ।
 आह्वं दर्शेऽप्यहरहः आह्वं भूलादि मासिकम् ॥
 मलिन्धुचान्दमासेषु वृतानां आह्वं माब्दिकम् ॥
 आह्वं तु पूर्वदृष्टेषु तीर्थेष्वेव युगादिषु ॥
 मन्वादिषु च यद्दानं दानं दैनन्दिनं च यत् ।
 तिल गोभूहिरण्यानां सन्ध्योपासनयोः क्रिया ॥
 पर्वहोम चापयणं साम्ने रिष्टिच पर्व्वणि ।
 नित्याग्नि होत्र होमश्च देवतातिथि पूजनम् ॥
 स्नानं च स्नानविधिनाप्यभस्त्रापेय वर्ज्जनम् ।
 तर्पणं च निमित्तस्य नित्यत्वा दुभयत्र च ॥

इति ।

• पूर्वाब्दे एव वैशादी वृतानां पराब्दे वैशादी मलमासने मलमास
 एव प्रथमाब्दिकं स्यादित्यर्थः ।

मलमास वैशादी वृतस्य प्रथमाब्दिक आह्वं पुनर्वैशादी मलमासने मल-
 मासे एव कर्तव्यं न तु एव वैश्वे इत्यर्थः ।

मास्ये तु—

अनिन्दु रिन्दुपूर्णाच्च हरिवारो बुधाष्टमी ।

माघिमासे परित्याग्धाः सीमन्ताच्चाग्ने शिशोः ॥

इति ।

अनिन्दु रमावस्था । यद्यप्यत्र सर्वं वार्षिकं श्राद्धं मलमासे शुद्धमासेच कर्त्तव्यमित्युक्तं । तथा माघव हेमाद्रादि मतात् प्रथमाब्दिकं त्रयोदशे मलमासे । द्वितीयाद्याब्दिकं तु शुद्धमास्येव कार्यम् ।

असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यं माब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।

तथैव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणं तथा ॥

इति हारीतोक्तेः ।

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापितृभूमृतेऽहनि ।

मलमासे न तत् कार्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥

इति सत्यव्रतीयं वचनं द्वितीयादिवार्षिकविषयम् ।

चाब्दिकं प्रथमं यत् स्वात्तत् कुर्वीत मलिच्छुचे ।

त्रयोदशेच संप्राप्ते न कुर्वीत् पुनराब्दिकम् ॥

इति यमस्मृतैः ।

निर्णयाद्युते तु । मलमासे श्राद्धदिनस्य वन्ध्यत्वनिरासार्थं पितृवेशेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा शुद्धमासे सपिण्डीकं श्राद्धं कर्त्तव्यम् ।

पिण्डवर्ज्यं मसंक्रान्तौ संक्रान्तौ पिण्डसंयुतम् ।

प्रति संवत्सरं श्राद्धं भिवन् मासद्वयेऽपि च ॥

मलमास सृतानां तु मले स्यादाब्धिकान्तरम् * ॥

इति ।

जावालोऽपि—

द्वादशाह सपिण्डान्तं कर्म पक्ष्य जन्मनोः ।
 सीमन्ते पुंसवे आह्वे ह्यवेती जातकर्म च ॥
 रोने शान्ति रत्नभ्येच योगे आह्वं व्रतानि च ।
 प्रायश्चित्तनिमित्तस्य वशात् पूर्वे परत्र च ॥
 अश्वोदकुम्भ मन्वादि महालय युगादिषु ।
 आह्वं दर्शोऽप्यहरहः आह्वं भूलादि मासिकम् ॥
 मलिक्कुचान्यमासेषु सृतानां आह्वं माब्धिकम् ।
 आह्वं तु पूर्वदृष्टेषु तीर्थेष्वेव युगादिषु ॥
 मन्वादिषु च यद्दानं दानं दैनन्दिनं च यत् ।
 तिल गोभूहिरण्यानां सन्ध्योपासनयोः क्रिया ॥
 पर्वहोम साप्रयणं साम्ने रिष्टिश्च पर्व्वणि ।
 नित्याग्नि होत्र होमश्च देवतातिथि पूजनम् ॥
 ज्ञानं च ज्ञानविधिनाप्यभक्ष्यापेय वर्जनम् ।
 तर्पणं च निमित्तस्य नित्यत्वा दुभयत्र च ॥
 इति ।

* पूर्वाब्दे एव वैशादी सृतानां पराब्दे वैशादी मलमासत्वे मलमास
 एक प्रथमाब्धिकं स्यादित्यर्थः ।

मलमास वैशादी चतस्र प्रत्याब्धिक आह्वं पुनर्वैशादी मलमासत्वे मल-
 मासे एव कर्तव्यं न तु एव वैश्वे इत्यर्थः ।

मास्ये तु—

अनिन्दु रिन्दुपूर्णाच्च हरिवारो बुधाष्टमी ।

माघिमासे परित्याग्धाः सीमन्ताच्चाग्ने शिशोः ॥

इति ।

अनिन्दु रमावस्था । यद्यप्यत्र सर्वं वार्षिकं श्राद्धं मलमासे शुद्धमासेच कर्त्तव्यमित्युक्तं । तथा माघव हेमाद्रादि मतात् प्रथमाब्दिकं त्रयोदशे मलमासे । द्वितीयाद्याब्दिकं तु शुद्धमास्येव कार्यम् ।

असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यं माब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।

तथैव मासिकं श्राद्धं सपिण्डीकरणं तथा ॥

इति हारीतोक्तेः ।

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापितृभूमृतेऽहनि ।

मलमासे न तत् कार्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥

इति सत्यव्रतीयं वचनं द्वितीयादिवार्षिकविषयम् ।

आब्दिकं प्रथमं यत् स्यात्तत् कुर्वीत मलिच्छुचे ।

त्रयोदशेच संप्राप्ते न कुर्वीत् पुनराब्दिकम् ॥

इति यमस्मृतैः ।

निर्णयाद्युते तु । मलमासे श्राद्धदिनस्य वन्ध्यत्वनिरासार्थं पितृदेशेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा शुद्धमासे सपिण्डीकं श्राद्धं कर्त्तव्यम् ।

पिण्डीवर्जं मसंक्रान्ती संक्रान्ती पिण्डीसंयुतम् ।

प्रति संवत्सरं श्राद्धं भवन् मासद्वयेऽपि च ॥

इति वृषपाराशर स्मृता वृक्तम् । अत्र देशाचारतो व्यवस्था
ज्ञेया । अयमासे मृतस्य तु यस्यास्तिथेः पूर्वार्धे मृतः सैवतिथिः
अयमासात् पूर्वमांसस्थाप्राज्ञा । उत्तरार्धेचेन्मृतस्तदा उत्तर-
मासस्था ।

तिथ्यर्धे प्रथमे पूर्वे द्वितीयेऽर्धे तदुत्तरः ।

मासाविति वृधैश्चिन्थी अयमासस्य मध्यगौ ॥

इति हेमाद्रेः ।

मलमास व्रत मुक्तं हेमाद्री पाद्ये ।

अधिमासेतु संप्राप्ते गुडभरिपर्युतानि च ॥

त्रयस्त्रिंशदपूपानि दातव्यानि दिने दिने ।

साज्यानि गुड मिश्राणि अधिमासे नृपोत्तम ।

अधिमासे तु संप्राप्ते त्रयस्त्रिंशत्तु देवताः ॥

उद्दिश्यापूपदानेन पृथ्वीदान फलं लभेत् ।

एकस्मिन् वाहनि तथा भक्ति शक्त्याद्यभावतः ॥

त्रयस्त्रिंशदपूपानं कांश्च पात्रे निधाय च ।

सष्टतं सहिरण्यं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

तत्र मन्त्राः —

विष्णुरूपी सहस्रांशुः सत्र्यं पाप प्रणाशनः ।

अपूपान्न प्रदानेन मम पापं व्यपोहतु ॥

नारायण जगद्बीज भास्करप्रतिरूपक ।

व्रतेनानेन पुत्रांश्च सम्पदं चाभिवर्धय ॥

यस्य हस्ते गदाचक्रे गरुडो यस्य वाहनम् ।

शङ्खः करतले यस्य स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥
 कलाकाष्ठादिरूपेण निमेष घटिकादिना ।
 यो वक्ष्यति भूतानि तस्मै कालात्मने नमः ॥
 कुरुक्षेत्रं मयं देशः कालः पञ्च द्विजोहरिः ।
 पृथ्वीसममिदं दानं गृह्णाण पुरुषोत्तम ॥
 मलानां च विशुद्धार्थं पापप्रशमनाय च ।
 पुत्र पौत्राभि हृद्दार्थं तवदास्यामि भास्कर ॥
 इति ।

अथ पक्षः—

स च हेष्वा शुक्लः क्षण्यतेति ।
 देवैः सुख्यः शुक्लपक्षः क्षण्यः पित्रेण विशिष्यते ।
 इति माधवाचार्यीतिः ।

अथ तिथिः—

सा च हेष्वा शुद्धा विद्वाचेति ।

तदाह माधवाचार्यः—

शुद्धाविद्धा * तिथिः शुद्धा हीना तिथ्यान्वयाहनि ।
 उदये पूर्वया तिथ्या विध्यते त्रिसुहृत्तकैः ॥

* तिथिः प्रथमतो विदिधा शुद्धा विद्वाच । तत्र सूर्योदयमारभ्य सूर्यास्त
 पर्यन्तं कालवदे चहनि अन्वया पूर्वया उत्तरया वा तिथ्यारहिता
 तिथिः शुद्धान्वयः । उदयमपि तावन्मात्रं साध्यं कर्माणि । एतेन सूर्यो-
 दय मारभ्य द्वितीय सूर्योदय पर्यन्ता सर्वत्र कर्माणि शुद्धेति कैमुतिक
 व्याशेषं सूचितम् ।

सायं तूत्तरया तद्विद्युनयातु न विध्यते ।
 वेध्याऽपि त्रिसुहृत्सैव न न्यूना वेध मर्हति ॥
 शुद्धायां नास्ति सन्देहो देवे पित्रेच कर्मणि ।
 उपवास शैकभक्तं नक्तं चायाचितव्रतम् ॥
 दानं च षड्विधं देवं क्रमादत्रविविच्यते ।
 एकोद्दिष्टं पार्वणं च पित्रां द्विविध मीर्यते ।

अथ प्रतिपत्तिर्षीयते—

शुक्लपक्षे दर्शविद्या कृष्णविद्या द्वितीयया ।
 उपोष्या प्रतिपच्छुक्ले मुख्या स्या दापराह्निकी ॥
 तदभावेतु सायान्नव्यापिनी परिगृह्यताम् ।
 प्रातः सङ्गव मध्याह्नापराह्नाः सायमित्यसौ ॥
 अ(त)न्नाह्नः पञ्चधा भागो मुख्योद्दित्रादि भागतः ।
 अभावेऽपि प्रतिपदः सङ्गस्यः प्रातरिच्यते ॥
 तिथिस्त्रियामतोऽर्वाक् च * तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ।
 यामत्रयोर्द्विगामिन्यां प्रातरेवहि पारणम् ।
 वक्ष्यन्तव च पूर्वेषु उपवासवदाचरेत् ॥
 मुख्य तिथ्यन्तराये तु † तिथि शेषोऽपि गृह्यताम् ।
 शुद्धाधिकान्तु कृष्णापि पूर्वा संपूर्तिं सभवात् ॥

* समाख्यते इति शेषः ।

† पूर्वं विद्येव तिथि संख्या । तस्या मन्तराये विद्ये सति । विद्येन
 पूर्वविद्यायां विहित कर्मोत्तरं उत्तरविद्याया मपि तत् कर्मस्य
 मिति भावः ।

अङ्गीतव्यात्वेकभक्ते मध्याह्न व्यापिनी तिथिः ।
 परेशुरेव पूर्वेषु रेव व्याप्तिर्दिग्दये ॥
 नोभयत्रोभयत्रांशे साभ्यं वैषम्यं मित्त्वमी ।
 षट्पञ्चासोषु † चैकैकव्याप्तौ सैवात्र गृह्यताम् ॥
 दिनद्वयेऽपि तद्द्वयम् अस्याप्तौ चैकदेशतः ।
 समव्याप्तौ च पूर्वैव वैषम्ये त्वधिकेष्वताम् ॥
 अथ्याह्नस्यैकभक्तस्य कालस्वप्नगुसारतः ।
 उपवासप्रतिनिधेस्तिथिः स्यादुपवासवत् ॥
 प्रदोषव्यापिनी नक्ते तिथि व्याप्तिर्दिग्दये ।
 अथ्याप्तिर्वाद्यवांशिन व्याप्तिः स्यात् सर्वद्योत्तरा ॥
 सौरनक्ते तु सायाह्न व्यापिनी ‡ न प्रदोषगा ।
 अयाचिते तु तिद्ययः स्त्रोकार्था उपवासवत् ॥
 सोदय चि सुहृत्तायां § कुर्याद्दानं व्रतानि च ।
 उभयत्र तथात्वेतु पूर्वेषु स्यादनुष्ठितिः ॥

परेशुरेव तद् व्याप्तिः पूर्वेषु वा दिनद्वये । इत्याकरे पाठः ।
 पूर्वेषुरेव मध्याह्नव्याप्ति रित्यं कः पक्षः । उत्तरेशुरेव तर्थात्परः ।
 दिनद्वयेऽपि मध्याह्नव्याप्ति रित्यन्वः । नैककिञ्चपि दिने मध्याह्नव्याप्ति
 रित्यपरः । क्विञ्चपि दिने न सन्पूर्वं मध्याह्न व्याप्तिः किन्नुभयत्रैव
 च व्रतं स्यादिति रित्यन्वः पक्षः । अयं च पक्षोऽसंख्यं साभ्यं वैषम्याभ्यां
 द्विधा भिद्यते इत्यसौ षट् पक्षाः ।
 सुखीति शेषः । प्रदोषव्याप्तिं ननु तन्नामकस्य इति भावः ।
 उद्देशेन सङ्गता स्वयो सुहृत्ता यस्या मिति विषयः ।

परत्रैव तद्यात्वञ्चेत् पूर्वा ग्राह्यातिथिज्ञये ।
 तिथेः साम्ये च वृद्धौ च गृह्यतां तिथिरुत्तरा * ।
 अस्यर्शं (अप्राप्ते) चैकदेशस्य व्याप्तौ पूर्व्वेवगृह्यताम् ॥
 एकं द्विष्टे तु मध्याह्न युक्ता स्या देकभक्तवत् ।
 एकदेश समव्याप्तौ क्षये पूर्व्वोऽन्यथोत्तरा ॥
 कुतपाद्यपराह्णान्तव्याप्ति राश्ट्रिक उत्तमा ।
 तदभावेऽपराह्णस्य व्यापिका गृह्यतां तिथिः ॥
 क्षये पूर्व्वोत्तरा वृद्धौ व्याप्तिष्वेदपराह्णयोः ।
 न ग्राह्यौ तिथिगौ वृद्धिज्ञया वृद्धतिथेस्तु तौ ॥
 साम्ये तूर्द्धतिथे ग्राह्या परविष्टैव वृद्धवत् ।
 नस्यशेदपराह्णौ चेत् पूर्वास्वात् कुतपोवृष्ट्या ॥
 वैषम्येनैकदेशस्य व्याप्तौ ग्राह्या महस्वतः ।
 साम्येन चेत् क्षये पूर्वा परास्याहृदिसाम्ययोः ॥
 वृद्धिसाम्य क्षया ग्राह्यतिथिगा नोर्द्धगा इह ।
 पूर्व्वेद्यु रसती प्रातः परेद्यु स्त्रिसुहृत्तगा ॥
 सा द्वितीया परोपोष्या पूर्व्वविद्या ततोऽपरा † ।

* यदा तु पूर्व्वेद्युः सोदय तिसुहृत्तमस्य, परेद्युः रिव सोदय तिसुहृत्तं
 व्याप्नोति तदा ग्राह्यतिथेर्दृष्टिज्ञय साव्याहुरोधेन निर्णयः । तत्र
 ग्राह्यतिथेः क्षये पूर्वा साम्यं वृद्धौ चोत्तरेति वचनार्थः ।

† प्रातः सुहृत्तपयाःकक्षे । अपरा भिन्ना पूर्व्वेद्युस्त्रिसुहृत्तं व्यापिनौ परेद्युः
 कदव्यापिनौ सर्वथा असती चेत्क्षयः । अयमर्थः । यद्यपि द्वितीया
 कक्षा पूर्वा गृह्या परा इति सामन्वतो निर्णयं साद्यापि पूर्व्वेद्यु स्त्रिसुहृत्तं-

सञ्चारबीजः सामान्यास्तिष्ठितु प्रतिपन्नवः ॥

अथ द्वितीया—

रश्माद्वितीया पूर्वास्यादुक्त रास्याद्भुतान्तरे ।

परेऽग्नि मास्ति चेत् पूर्वविद्याऽप्यस्तु व्रतान्तरे ।

सुहृत्तं मात्र सखेऽपि दिने गौरीव्रतं परे * ॥

यज्ञाधिक्याया मध्येषं गन्धयोग † प्रशंसनात् ।

अथ चतुर्थी—

चतुर्थी तु परोपोश्वा गन्धनाथ व्रतस्तु ।

मध्याह्नव्यापिनी पूज्या तद्भाग चतुर्थ्यपि ॥

परेशुरेव मध्याह्न व्याप्तौ विज्ञस्य सौत्तरा ।

अथ्यथा पूर्वविद्यैव माद्वीन ‡ प्रशंसनात् ॥

पूर्वेशुरेव तद्ग्राप्तौ पूर्वा सर्प प्रिया तिथिः ।

व्यापित एव ज्ञाया पूर्वा नीचेत् परैव । यदि परदिनेऽपि वि सुहृत्तं
 न्यूनः नास्ति वा तदापि पूर्वैव । एव परदिने च सुहृत्तं व्यापित
 एव यज्ञा परा, यदि परदिने ततो न्यूनः नास्ति वा तदापि पूर्वैव ।
 * परे दिने इत्यर्थः । सुहृत्तंमात्रेण पूर्वविद्या विषय मिति केचित् ।
 परदिने सुहृत्तं मात्र सखेऽपीत्यर्थे । ते तु वदन्ति सुहृत्तं मात्रेति
 मतान्तरं न तु सख्यस्तु अन्तं । तन्मते चिसुहृत्तांदर एवेति । यज्ञाधि-
 काया मिति तु पूर्वदिने षट्श्रावणोत्तरं प्रवचयिष्यं । तदा तस्याः
 सख्येऽपि विषय विद्यात्माभावेन पुष्पांयत् एवैवास्ति भावः ।

† गन्धो गन्धपति क्षणपि चतुर्थीति भावः ।

‡ माता माद्वीयताका द्वितीया ।

नोचेत् सर्पस्य पञ्चम्या योगोऽत्यन्तं प्रशस्यते ॥

गौर्याः शुद्धजयाप्यसु नागविद्या निषिध्यते ।

अथ पञ्चमी—

सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा ग्राह्या स्वान्द्रते परा * ।

अथ षष्ठी—

नागविद्या स्वान्द्रषष्ठी सा निषिद्धा व्रतान्तरे ।

उत्तरस्या अलाभेतु नागविद्यापि गृह्यताम् ।

दिना द्वादश माङ्गीभिर्नागवेधो न दोषकृत् ॥

अथ सप्तमी—

सप्तमी पूर्व्वविद्यैव व्रतेषु निखिलेष्वपि ।

अलाभे पूर्व्वविद्यायाः परविद्यापि गृह्यताम् ॥

अथ अष्टमी—

व्रतमात्रेऽष्टमी कृष्णा पूर्व्व्या शुक्लाष्टमी परा ।

दूर्वाष्टमी च शुक्लापि पूर्व्वविद्याविधीयते ॥

पञ्चदशेऽप्युत्तरयुक् † शिवशक्ति महोत्सवे ।

* माघत्रय मघ मितत् त्रिमासि मतेषु कृष्णा पूर्वा सितापरा ।

कृष्णापूर्वा युता सिता परयुता स्यात् पञ्चमीति दीपिकीर्तिः ।

वस्तुतस्तु माघशुक्लरूपवास विषया । प्रतिपत्पञ्चमी चैव

सादिनी भूत पूर्व्वमा । नवमी दशमी चैव नोपेयाः परसंयुताः ।

इति ब्रह्मवैवर्तपञ्चम्यात् ।

† पञ्चदशे प्युत्तरैव इत्याकरे पाठः ।

ज्येष्ठा योगीत् पूर्व्वेव * याज्ञा ज्येष्ठाव्रततिथिः ॥
 मध्याह्नादूर्ध्वं सृज्यते परेद्युः सा प्रशस्यते ।
 ज्येष्ठर्चं भास्वाराभ्यां युक्ताष्टम्यतिदुर्लभा ॥
 जयन्त्याख्यं व्रतं भिन्नं कृष्णजम्बाटमीव्रतात् ।
 शुद्धाच सप्तमीविद्येत्येवं जम्बाटमी द्विधा ॥
 सप्तमी चेन्निशीघात् प्राग्निहा शुद्धाऽन्यथा भवेत् ।
 शुद्धायां नास्ति सन्देहो विद्याच त्रिविधेष्वथ ॥
 निशीथ योगः पूर्व्वेषुः परेषुर्वा द्वयोस्त ।
 पूर्व्वेव प्रथमे पक्षे परैवोत्तरपक्षयोः ॥
 षष्टमी रोहिणीयुक्ता जयन्ती सा चतुर्विधा ।
 शुद्धा शुद्धाधिकेत्येवं विद्या विद्याधिकेति च * ॥
 शुद्धायामपि विद्यायां न सन्भाव्योत्तरा तिथिः ।
 शुद्धाधिकायां योगश्चे देकस्मिन् वा दिनद्वये ॥
 नैकयोगेऽस्ति सन्देहोद्विद्योगे प्रथमं दिनम् ।
 सदा निशीथे पक्षाहेत्युत्तमो मध्यमोऽधमः ॥
 योग स्त्रिधापि पूर्व्वेषुः सम्पूर्णत्वा दुपोषणम् ।

* ज्येष्ठर्चयानि पूर्वापि इत्याकरे पाठः ।

† या पूर्वदिने सप्तमीयोगं समाप्तमती तत्रैव समाप्यते सा षष्टमी महा ।

या तु पूर्वदिने सम्पुर्णा सती परदिनेऽपीपन्नः सरति सा महाधिका ।

या पुनः सप्तमीयुक्तापि पूर्वदिन एव समाप्यते सा विद्या ।

यान् पूर्वदिने सप्तमीविद्यामनो परदिनेऽपि निःसरति सा विद्याधिका ।

इति ।

विद्याधिकाया मध्येकदिन योगे स गृह्यताम् ॥
 द्वयोर्योगस्त्रिधाभिन्नो निग्रीधे वृत्तिभेदतः ।
 तद्वृत्तिर्द्दिन एकस्त्रिभुभयो नौभयो रिति ॥
 एकस्त्रिंशेत्तद्दिनं स्यात् पञ्चयोरन्वयोः प(रा)रम् ।
 बुधे सोमे जयन्ती चेशारे सातिफलप्रदा ॥
 तिथ्यन्वयो ह्ययोरन्ते उत्तमं पारथं भवेत् ।
 एकस्यान्ते मध्यसंख्यादुष्कवान्तेऽधमं स्मृतम् ॥
 यस्मिन् वर्षे जयन्त्याण्यो योगी जन्माष्टमी तदा ।
 अन्तर्भूता जयन्त्यां स्या हृद्ययोग प्रशस्तितः ।
 नोपवासद्वयं कार्यसुपोष्यं तु परं दिनम् ॥

अथ नवमी—

नवमी पूर्वविद्यैव पञ्चयोरुभयोरपि * ।
 न क्षुर्यान्नवमीं चैव दशम्येतां कदाचन ॥

अथ दशमी—

ज्ञाप्ता पूर्वोत्तरा शुक्ला दशम्येवं व्यवस्थिता ।

अथ एकादशी—

सनत्कुमारसंहितायाम्—

एकादशी सदोपोष्वा पञ्चयोः शुक्ल ज्ञानयोः ।
 तस्यां तु भोजनं क्षुर्वन् रौरवं नरकां व्रजेत् ॥

* मध्याह्नोरामनवमी पुनर्ग्रहसंज्ञिता ।

याज्ञा मैवाष्टमीपुक्षा सनत्तथापि वैश्वेः ॥

इति सनत्कारः ।

वरं स्वमाह्वगमर्गं वरं गोमांसभक्षकम् ।
 वरं हत्या सुरापानं नाम भिकादशीदिने ॥
 साय माद्यन्तयो रङ्गोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।
 उपवास फलं प्रेषु जंघाद् भक्षकतुष्टयम् ॥

अथ सुपवासो नित्यः काम्यश्च—

नित्यं सदा यावदायुर्न कादाचिदतिक्रमेत् ॥
 उपेत्या (हृत्युत्तना)तिक्रमे दोषं श्रुते रत्नाग चोदनात् ।
 फलाश्रुतेर्वीक्षयाश्च तन्नित्यं मिति क्रीर्तितम् ॥
 द्वादशी न प्रमोक्तव्या यावदायुः सुवृत्तिभिः ।
 एकादश्या सुपवसेश्च कादाचिदतिक्रमेत् ॥
 परमापदं मापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।
 सूतके शृतकेचैव न त्वजेद्द्वादशीव्रतम् ॥
 पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यं भिकादश्यासुपोषणम् ।
 उपवासे त्वयज्ञाना मयीतेर्हर्षं जीविनाम् ॥
 एकभक्तादिकं कार्यं माह वीधायनो मुनिः ।
 एक भक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
 उपवासेन दानेन न निर्वादाशिको भवेत् ।
 पयोमूलं फलं वापि वृत्तिं कुर्वीत मानवः ॥
 असामर्थ्यं शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते ।
 कारयेद्दक्षिणपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितम् ।
 भ्रातरं भगिनीं शिष्यं कारयेद्ब्राह्मणादिकः ।
 एवामभाव एवान्धं ब्राह्मणं विनियोजयेत् ॥

पिष्ट माह स्वष्ट आह गुर्व्येच विशेषतः ।
 उपवासं प्रकुर्व्याणः पुष्यं शतगुणं लभेत् ॥
 दक्षिणानात्र दातव्या शुश्रूषा विहिताहि सा ।
 नारी च पतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता ।
 यन्नजं फल माप्नोति प्राङ्गुरेवं विपश्चितः ।
 उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्वसंशयम् ॥
 राज्यस्य क्षत्रियस्वार्थं एकादश्या मुपोषितः ।
 पुरोधः क्षत्रियस्वार्थं फलं प्राप्नोतिनिश्चितम् ॥
 पितामहादीनुद्दिश्य एकादश्यामुपोषणे ।
 कृते ते तु स्वयं विप्राः समग्रं फल माप्नुयुः ॥

ते पितामहादयः—

कर्त्तादशगुणं पुष्यं प्राप्नोत्वत्र न संशयः ।
 एकादश्या महोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
 इत्याद्यस्य नित्यत्वावबोधकम् ।
 एकादशी समं किञ्चित् पापत्राणं न विद्यते ।
 स्वर्गं मोक्षं प्रदाहोषा राज्यं पुत्रं प्रदायिनी ॥
 सुकलत्रप्रदाहोषा शरीरारोग्यदायिनी ।
 अनायासेन राजेन्द्र प्राप्यते वैष्णवं पदम् ॥
 इत्यादि काम्यत्वावबोधकम् ।

काम्ये नैक भक्तादि प्रतिनिधिः—

काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके हि सः ।
 काम्येऽप्युपक्रमदूर्ध्वं केचित् प्रतिनिधिं विदुः ॥

इति वचनात् ।

अथ दिनत्रयेतिकर्त्तव्यता लिख्यते ।

ब्रह्मवैवर्ते—

प्राप्ते हरिदिने सम्यग् विधाय नियमं निशि ।

दशम्या उपवासस्य प्रकुर्याद्भक्तधावनम् ॥

अक्षारलवणाः सर्वे हविष्यान्ननिषेविषः ।

अवनीतल्पशयनाः प्रियासङ्गविवर्जिताः ॥

इदमक्षारादिकं मन्यस्य विहितं प्रतिषिद्धस्योपलक्षणं काम्ये
तदुपसंहारस्य भावश्यकत्वात् ।

उपवासफलं प्रेषुर्जङ्घाद् भक्तचतुष्टयम् ।

इत्यथ फलपदश्रवणेन काम्यविषयतायाः सतीकरणाच्च ।

एतद् व्रतारम्भमन्वो विष्णुधर्मोत्तरे—

शरीरं मन्तः करणोपघातं वाचञ्च विष्णुर्भगवानशेषम् ।

शमं नयत्वसु ममेह शर्मं पायादनन्तो हृदि सन्निविष्टः ॥

अन्तः शुद्धिं वह्निः शुद्धिं शुद्धो धर्ममयोऽप्युतः ।

स करोतु ममेतस्मिन् शुचिरेवास्मि सर्वदा ।

वाङ्मोपघाताननघो वीद्वाञ्च * भगवानजः ।

शमं नयत्वन्तात्मा विष्णुसेतसि संस्थितः ॥

इति ।

* वाङ्मोपघाताननघानौघाञ्च । इत्येकादश्रीतच्छे पाठः ।

एकादश्यां सङ्कल्पमन्त्रीवक्ष्यते—

उपवास निर्वचनं विष्णुधर्मोत्तरे ।

उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।

उपवासः सविज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः ॥

पापेभ्यो व्रताङ्गनिषेधरूपेभ्यः । तानि च ।

असत्य भाषणं द्यूतं दिवा स्वप्नं च मैथुनम् ।

एकादश्यां न कुर्वीत उपवास परो नरः ॥

इत्यादीनि ।

गुणैर्व्रताङ्गत्वेन विहितैर्जप ध्यानार्चनादिभिः ।

ते च विष्णुधर्मोत्तरे—

तज्जप्य जपनं ध्यानं तत् कथा श्रवणादिकम् ।

तदर्चनं च तस्यैव कीर्तनं स्मरणादिकम् ॥

एकादश्यां विशेषेण मोक्षार्थं भोजनहयम् ।

रात्री जागरणं चैव दिवाच हरिकीर्तनम् ॥

उपवासकृतान्निते गुणाः प्रोक्तामनीषिभिः ।

इति ।

सर्वभोगाः भोजनताम्बूल स्रग्भनितासङ्गादयः तैर्वर्जितं स्वल्पः

वासः अहीरात्र मवस्थान मित्यर्थः ।

भोगालु विष्णुरहस्ये—

स्रुत्वालोकन गन्धादिखादनं परिकीर्तनम् ।

अन्नस्य वर्जयेत्सर्वं प्रासानां चाभिकाङ्क्षम् ॥

गान्धाभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलं चालुलीपनम् ।

असक्तज्वलपानं च दिवास्त्रापं च मैथुनम् ।
व्रतस्थोवर्जयेत् सर्वं यच्चान्यच्च विनाङ्गतम् ॥

हारीतः—

पतित पाषण्डि नास्तिकसंभावश्च मन्वृतास्त्रीसादिकं उप-
वासादिषु वर्जयेत् ।

कूर्मपुराणे ।

वह्निर्घामान्धजान् सूतिं पतितं च रजस्वलात् ।
नसृशे चाभिभाषेत नेषेत व्रतवासरे ॥
उपवासे तथा श्राद्धे न खादेहन्तधावनम् ।
श्राद्धोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् ।
गायत्र्याः शतसंपूत मन्वुप्राश्य विशुध्यति ॥

त्रेचिस्तु—

तत्र पणैः सदा कुर्यादमामेकादशीं विना ।
तयोरपिष्टि कुर्वीत जन्मुद्गक्षान्नपक्वैः ॥

इत्याहुः ।

स्त्रीणां सम्प्रेक्षणात् स्पर्शात्ताभिः सङ्घयनादपि ।
भिद्यते ब्रह्मचर्यं च स्वदारेष्वनुसङ्गमात् ॥

इति च ।

ब्राह्मे—

एकादश्यां नरो भक्त्या निराहारः समाहितः ।
नानापुष्पैर्मुनिश्रेष्ठ विचित्रं पुण्यमष्टपम् ।
कृत्वा चावरणं पञ्चाङ्गागरं कारयेन्नियि ॥

सम्पूज्य विधिवद्विष्णुं अथवा सुसमाहितः ।

प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् ।

अन्नान तिमिरान्धस्येति मन्त्रेण * ॥

द्वादश्यां पारणं कुर्याद्दर्शयित्वा ह्युपोदकीम् ॥

इति ।

आधवाचार्योऽपि—

जयन्तीव्रतवक्तित्वं काम्यं चैकादशीव्रतम् ।

अरुच्योदयवेधोऽनवेधः सूर्योदये तथा † ॥

उत्तौ द्वौ दशमीवेधौ वैष्णव आर्त्तयोः क्रमात् ।

कक्षा काष्ठादि वेधोऽपि ग्राह्योऽत्र त्रिसुहृत्सर्वत् ॥

वैखानसाद्यागमोल्लदीर्घा प्राप्नोद्वैष्णवः § ।

विद्या त्वाज्या वैष्णवेन शुद्धाप्याधिक्यसंभवे ॥

एकादशी द्वादशी वा ऽधिकाचेत्स्वर्ण्यतां दिनम् ।

पूर्वं ग्राह्यं तूत्तरं स्यादिति वैष्णवनिर्णयः ॥

* अन्नान्तिमिरान्धस्येति मन्त्रेण केष्वपि ।

प्रसौद सुमुखो गाय त्रान्दृष्टिप्रदो भव ॥

† उपोदकीं पूतिका द्वादश्यां तदुभयत्र निविधात् ।

‡ उदयान् प्राक् अतसौ गार्ङ्गिका अरुच्योदयः । तत्र दशमी प्रवेशे
ऽरुच्योदय वैधः सूर्योदये तत् प्रवेशे सूर्योदयवेध इति विवेकः ।

§ आदिना गारुड पञ्चरात्रादि परिकरः । तेनाप्रसिद्धवैष्णवोऽपि
भानवतः यद्यपि स ज्ञाते एव तथापि तेन अरुच्योदयविद्वापि
संभवा त्वाज्या इति वेदितव्यम् ।

तत्त्ववादिनसु—

एकादशी यदा शुद्धा द्वादशेवातिरिच्यते ।
उपवासद्वयं कृत्वा द्वादश्या मेव पारयेत् ॥
कला वा चटिका वापि परेषुर्द्वादशी यदि ।
द्वादश्या द्वादशी ईन्ति । पूर्वेषुः पारणे कृते * ॥
इति पद्मपुराणोत्तेरित्याहुः ।
उदये नवमी किञ्चित् सकला दशमी यदि ।
तदा परदिनं ग्राह्यं मिति वैष्णव सम्प्रतिः ॥
परमापद मापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।
नैकादशीं त्वजेदयसु यस्य दीक्षास्ति वैष्णवी ॥
समाप्ता सर्वजीवेषु निजाचारा दविद्भुतः ।
विष्णुर्पिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते ।
यथा शुक्या तथा कृष्णा ज्ञपोष्या वैष्णवैः सदा ॥
इति पद्मपुराणोक्तस्मार्त्तनिर्णय उच्यते ।
एकादशी द्वादशी चेत्युभयं वर्धते यदा ।
तदा पूर्वदिनं त्वाज्जं स्मार्त्तैर्घाञ्जं पदं दिनम् ॥
एकादशी मास हृत्वी गृह्णियत्वोर्ध्ववस्त्रितिः ।
उपोष्या गृह्णिभिः पूर्वा यतिभि स्तूत्तरातिथिः ।
द्वादशी मात्र हृत्वीतु शुद्धा विद्मे व्यवस्थिते ॥
शुद्धा पूर्वोत्तरा विद्वा स्मार्त्तनिर्णय ईदृशः ।
द्वादशी मास हृत्वी तु स्मार्त्तैः पूर्वैवकार्यैर्त्वर्यैः ॥

* वयोदश्यां तु पारयन्निर्वाहकदशोत्सवं पाठः ।

यत्तु हेमाद्री—

वहुवाक्य विरोधेन सन्देहो जायते यदा ।

द्वादशी तु तदा प्राग्जा त्रयोदश्यां तु पारणम् ।

इति मार्कण्डेय वचनम् ।

तथा—

सन्दिग्धेषु च वाक्येषु द्वादशीं समुपोषयेत् ।

पारणाच्च त्रयोदश्या माघेयं मामकी सुने ॥

इति पद्मपुराण वचनं च । तद्वैष्णवविषय मिति मन्तव्यम्

विवादिषु च सर्वेषु द्वादश्यां समुपोषणम् ।

वैष्णवसु तदा कुर्यात् त्रयोदश्यां तु पारयेत् ॥

इति पुराण समुच्चयोक्तेः ।

यत्तु—

एकादश्यां न भुञ्जीत पञ्चयोः भयोरपि ।

वनस्य यति धर्मोऽयं शुक्ला मिव सदागृही ॥

इति देवसवचनम् ।

शयनी बोधनी चैव याज्याः एकादशी भवेत् ।

सैवीपास्त्रा * गृहस्थेन नाभ्याज्याकादाचन ॥

इति पाद्मवचनम् ।

तथा—

विधवाया वनस्यस्य यतं शैकादशीद्वये ।

* सैवीपीठ्या इति वदन्तु निवर्तन्तु पाठः ।

उपवासी गृहस्थस्य श्रुताया मेव पुत्रिणः ।

इति सुमन्तु वचनं च ।

पुत्रवद् गृहस्थस्य क्लृप्तौकादश्युपवासं निषेधति ।

तदेवैषावविषयम्—

पुत्रवांश्च गृहस्थस्य वन्धुयुक्तं स्तथैवच ।

उभयोः पक्षयोश्चैव व्रतं कुर्याच्च वैष्णवः ।

इति नारदोक्तेः ।

उपवासनिषेधेऽपि भोजनं न कार्यम् ।

तदुक्तं वायवोयसंहितायाम्—

उपवासनिषेधे तु * किञ्चिद् भक्षणं प्रकल्पयेत् ।

न दुष्कृत्युपवासेन उपवासफलं लभेत् ॥

भक्ष्यमपि तत्रैवोक्तम्—

नक्तं हविष्यान्न मनोदनं वा फलं तिस्राः क्षीरमथाम्बु चान्यम् ।

यत् पञ्चगव्यं यदि वाद्य वायुः प्रशस्तं मन्त्रोत्तरमुत्तरं च ।†

अत्र एकादशी व्रतोपयुक्तं किञ्चिदुच्यते ।

माधवीये कात्यायनः—

अष्ट वर्षाधिको मर्त्याङ्गशीतिन्यूनवत्सरः ।

* उपवासे निषेधे तु इति कान्यमाधवीये पाठः ।

† उपवाससमयेऽपि एकभक्तादीनि कुर्यात् ।

तथा च श्रुतिः—

उपवासं स्वभक्तानः मर्त्यांश्च दृष्ट्वाऽपि न ।

एकभक्तादिकं कार्यं माह श्रीशारदा मुनिः । इति ।

एकादशी सुपवसेत् पक्षयोर्वभयोरपि ।

ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यः शूद्राश्चापि तथास्त्रियः ॥

इति ।

यत्तु—

पत्नी जीवति या नारी उपवासव्रतं चरेत् ।

आयुष्यं ह्यरते भर्तुर्नरकं चैवगच्छति ॥

इति विष्णु वचनं तत्तु भर्तुर्ननुष्ठाविषयम् ।

भार्या पत्यु मतेनैव व्रतादीनाचरेत् सदा ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

एकादशी व्रताकरणे प्रायश्चित्तमाह कात्यायनः ।

अर्के पर्वहये रात्रौ चतुर्दशष्टमी दिवा ॥

एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

अथ दशम्यादिनियमाः ।

कूर्शं पुराणे—

कांस्यं मांसं मसूरांश्च चनकान् कोरदूषकान् ।

शाकं मधु पराक्तं च त्यजिदुपवसन् स्त्रियम् * ॥

शाकं माषं मसूरांश्च पुनर्भोजन मैथुने ।

द्यूतमत्यम्बुपानं च दशम्यां वैष्णवस्त्वजित् ॥

हेमाद्रौ देवलः—

असक्तजलपानाच्च सक्तताम्बूलचर्चिषात् ।

* अथोपवसन्निति तद्धिने भोजनान्भवात् सामीप्यात् पूर्वापरदिनयो र्बंधं ।

उपवासः प्रशस्येत दिवास्वापाञ्च मैथुनात् ।
अथह्नी चाम्बुपानेन नोपवासः प्रशस्यति ॥

विष्णुरहस्येऽपि—

गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम् ।
व्रतस्थो वर्जयेत् सर्वं यच्चान्यच्च निराकृतम् * ॥

एषु संजातेषु प्रायश्चित्तसुक्तं सङ्गृहे—

स्नेहं हिंसकयोः सख्यं कृत्वा स्नैह्यं च हिंसनम् ।
प्रायश्चित्तं व्रती कुर्यात्पेन्नाम शतत्रयम् ॥
मित्यावादे दिवास्वापे बहुशोऽम्बुनिषेधे ।
अष्टाक्षरं † व्रतीजम् शतमष्टोत्तरं ऋषिः ॥

पैठीनसिरपि—

ताम्बूलचर्वणे स्त्रीसंभोगे मांसनिषेधे ।
व्रतलोपो नचेत् कुर्यात् कृष्णनामजपं हृदि ॥
इति ।

उपवासे तथा श्राद्धे न कुर्याद्दन्तधावनम् ।
दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासममं कुलम् ‡ ।
दृष्ट्वा पर्णैः सदा कुर्यादभानिकादर्शी विना ॥
इति दृष्ट्वादेरपि निषेधः ।

* निराकृतं दोषजनकत्वेन सुनिर्भिन्नचिह्नम् ।

† ॐ नमो नारायणाय इत्यादिनाम् सङ्ख्याभिः शेषः ।

‡ इति सप्त कुलानि च । इति माधवोपनिषत्पाठः ।

प्रमादाहन्तकाष्ठ भक्षणे प्रायश्चित्तमुक्तं विष्णुरहस्ये—

आहोपवासदिवसे स्नादित्वा दन्तधावनम् ॥

गायत्र्याः शतसंपूत मन्त्रु प्राश्य विशुध्यति ।

वर्जयेत् पारणे मांसं व्रताहुऽप्यौषधं सदा ॥

इति ।

एकादश्यां श्राद्धप्राप्तौ माधवीये कात्यायनः ।

उपवासो यदानित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ॥

उपवाचं तदाकुर्व्यादाघ्राय पिष्टसेवितम् ।

मातापित्रोः क्षयेप्राप्ते भवेदेकादशी यदि ।

अभ्यर्च्य पिष्टदेवांश्चाजिघ्रेतपिष्टसेवितम् ।

इति हेमाद्रि निवन्धेच ।

अत्र वैष्णवानां विशेष उक्तोऽनृसिंहपरिचर्यायां विष्णुभक्ति
चन्द्रोदये च पद्मपुराणे ।

एकादश्यां यदा राम श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।

तद्दिनं तु परित्यज्य द्वादश्यां श्राद्धं माचरेत् ॥

न चात्र कासलोपः शक्यः । तदादिवाभिसम्बन्धात्तदन्त-
मपकर्षेस्नादिति तदन्तापकर्षः । मांसन्या(स)यसिद्धत्वादिति ।

स्मृति चन्द्रिकायामपि—

अन्नाश्रितानि पापानि तद्भोक्तुर्दातुरेवच ।

मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके श्राद्धतीः समाः ।

एकादश्यां ततो नैव श्राद्धं कुर्वीत वैष्णवः ॥

इति ।

अथैकादश्यां व्रतसङ्कल्पो माध्वीये ।

गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं * वारिपूर्णं मुदमुखः ॥

उपवासं तु गृहीत्वाद् यथा वाय्वेव धारयेत् ॥

तत्र मन्त्रः—

एकादश्यां निराहारः खित्वाह मपरेऽहनि ।

भोष्यामि पुण्डरीकाक्षं शरणं मे भवाच्युत ॥

इति ।

केचिद्दशम्यां दन्तधावनं कृत्वा देवाद्ये त्वमुंमन्त्रं पठन्ति ।

अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव ।

प्रसी(सा)द सुमुखो भूत्वा ज्ञानदृष्टिं प्रदोभव ॥

इति ।

द्वादश्यां वर्ज्यान्याह वृहस्पतिः—

दिवानिद्रां पराञ्च च पुनर्भोजनं मैथुने ।

क्षौद्रं कांस्वामिषे तैलं द्वादश्यामष्टवर्जयेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि --

पुनर्भोजनं मध्याह्ने भारं चायासं मैथुने ।

उपवासफलं हन्युर्दिवानिद्राञ्च पञ्चमी ॥

विष्णुधर्म--

असन्नाथान् हि सन्नाथं तुलस्वतसिकादलम् ।

आमलक्याः फलं वापि पारणे प्राश्य शुध्यति ॥

* चीदुम्बरं तापम् ।

पारणे पारणासमये—

एकादशीव्रतं सूतकेऽप्यनुष्ठेयमित्याह विष्णुः—

सूतके सूतके वापि नत्याज्यं द्वादशी व्रतम् ॥

त्यजन् वै नरकं याति यावदाभूतसंप्रवम् * ।

तत्र त्यक्तं दानादि तु सूतकान्ते देयम् ।

सूतकान्ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनम् ।

दानं दत्त्वाविधानेन व्रतस्य फल मश्नुते ॥

इति मात्स्योक्तेः ।

एतद्भ्रजस्वलयपि कार्यम्—

एकादश्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि ।

इति पाद्मोक्तेः ।

एते नियमाः काम्यव्रते नियताः नित्यव्रते तु यथाशक्ति कार्याः ।

इति विष्णुय कुर्वीतावश्यं मेकादशी व्रतम् ।

विशेष नियमाशक्तोऽहोरात्रं भुज्जिर्वर्जितः ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः ।

द्वादश्यां यदि अवर्ण्यं भवति तदा द्वादश्यामुपवासः कार्यः ।

शक्ता वा यदि वा क्लृप्ता द्वादशी अवचान्विता ।

तयो(रप्यु)रिवोपवासश्च त्रयोदश्यां तु पारणम् ।

इति नार(दीप्तेः) दीये

उपवासइयाशक्ती द्वादशीं समुपोषयेत् ।

इति च ।

* भूतानां सेवनीयवस्तुपर्यन्तमाश्रयमित्यर्थः ।

अथाष्टौ महाद्वादश्याः ।

तत्र द्वादशैकादशी बुता द्वादशी उन्मीलनी संज्ञा ।
द्वादशैव द्वादशिका वर्षमाना वक्षुली । वासरत्रयस्य स्वर्णिनी
त्रिस्तुशा । अग्रे पर्वणः सम्पूर्णाधिकत्वे पक्षवर्षनी । पुष्यर्चयुता
जया । अन्नर्चयुता विजया । पुनर्वसुयुता जयन्ती । रोहिणी-
बुता पापनाशनी । अत्र विशेष वचनानि कालनिर्णयदीपिका
विवरणादौ द्रष्टव्यानि । विष्णुप्रीति कामः पापक्षयमुक्तिकामः
एता अष्टौ महाद्वादशी रूपवसेत् ।

एकादशौ सुपोषैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।

इति विष्णुरहस्योक्तेः । अशक्ती द्वादशी मेव ।

एव मेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।

पूर्ववासरजं पुष्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंग्रयम् ॥

इति तत्रैकोक्तेः ।

अत्राष्ट महाद्वादशीषु अन्नं द्वादश्युपवास एवकार्यः सोऽपि
द्वादशी अन्नयो मध्याह्न योगे सत्येव ।

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी अन्नान्विता ।

प्रातरारभ्य मध्याह्न व्यापित्वे समुपोष्यते ॥

इति विष्णुरहस्योक्तेः । अतएव माधवाचार्योऽपि अथद्वादश्याः
मुपवास मनुक्त्वाऽऽह ।

अवनेन बुताचेत् स्याद्द्वादशी मा हि वैष्णवैः ।

ज्ञातं बोपोषणीयास्यादिति वेदविदाम्मतम् ॥ इति ।

यदा हादश्या तदा विशेषोऽभिहितो हेमाद्री माख्ये -

यदा भवति खल्पापि हादशी पारणादिने ।

उषः काले दयं कुर्यात् प्रातर्माध्याह्निकं तदा ॥

नारदीयेऽपि--

अल्पाया मथविप्रेन्द्र हादश्यामङ्गणोदये ।

स्नानार्चनक्रियाः कार्या दान होमादि संयुताः ।

इति ।

हादश्यातिक्रमे दोष माह विष्णुधर्मोत्तरे ।

हादशी तु कला मात्रा तस्यामेव तु पारयेत् ॥

हादश हादशी हन्ति हादशी यदि लङ्घिता ।

अत्र वैष्णवानां विशेषो नृसिंहपरिचर्यायां विष्णुभक्ति चन्द्र
दयेच । हादशी आहं चयोदशी आह मपि कला मात्र हादश
सेव कार्यम् । तथाहि एकादश्यां यदा राम इत्युपक्रम्योक्तम् ।

हादशो चेत् कला मात्रा निशीथा दूर्घ मेवहि ।

आपराह्णाः क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः शम्भुशासनात् ।

इति ।

सङ्कटे तु माधवीये देवतः--

सङ्कटे विषमे प्राप्ते हादश्यां पारयेत् कथम् ।

अङ्गित् पारणं कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकत् ॥

अग्निताऽनशितायश्ना दापोविडङ्गिरीरिताः ।

अभसा क्षेत्रेणैव करिष्ये व्रतपारणम् ॥

इति ।

अत्र विशेष उक्तो विष्णुधर्मोत्तरे—

द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः ।

तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णु तत्परः ॥

इति ।

मदन रत्ने—

यदा भूयसी द्वादशी तदापि प्रातर्मुहूर्त्तत्रये पारणं कार्यम् ।

सर्वेषामुपवासानां प्रातरवह्नि पारणम् ॥

कुर्वीत मतिमानित्यं विना धारणं पारणम् ॥

इति गरीकैः ।

प्रमादा देकदश्युपवासातिक्रमे अपराकेश्वाराह् ।

एकादशी विभ्रता चेद् द्वादशी परतः स्थिता ।

उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छत् परमं पदम् ॥

इति ।

एव मेकादशीं निर्णीयं व्रतान्तरे निर्णयं माह

माधवाचार्यः—

उपवासं व्रतादन्यत्रत मार्चं मुहूर्त्तकैः ।

सप्तभिर्दशमीविहा मेता मेकादशीं त्यजेत् ॥

द्वादशी पूर्वविद्यैव निखिलेषु व्रतेष्वपि ।

शुक्ल त्रयोदशी पूर्वा परा कृष्ण त्रयोदशी * ॥

* परदिने विमुक्तान्तांशं कृष्णत्रयोदश्यापि पूर्वेव सर्वकर्मसु याच्या ।

परदिने मार्गशीर्ष शुक्ल त्रयोदशी परदिने वैश्वदेवः ।

अन्तर्गते सापि पूर्वैव पराऽनङ्ग चयोदशी ।
 या शुक्ला गृह्यते पूर्वा गृह्यतां साऽपराङ्गिकी * ।
 चतुर्दश्युक्तरा शुक्ला पूर्वा कृष्णाचतुर्दशी † ।
 उदये द्विमुहूर्त्तापि याञ्चा नक्षत्रते तिथिः ॥
 शुक्लापि रात्रि युक्ता स्या चैत्रश्रावण मासयोः ‡ ।
 शुक्लासर्वापि पूर्वैव यदिस्वादापराङ्गिकी § ॥
 प्रदोषे वा निशीथे वा द्वयोर्वा यास्ति सा भवेत् ।
 शिवरात्रिन्नते तत्र द्वयोः सप्ता प्रशस्यते ।
 तदभावे निशीथैक व्यापिनी परिगृह्यते ।
 तस्याश्वासश्रवे याञ्चा प्रदोषव्यापिनीतिथिः ।
 पूर्वविहैव सावित्रीन्नते पञ्चदशी तिथिः ॥ ।
 नाद्योऽष्टादश भूतस्य स्युषेत्रच परेऽहनि ।

- * या शुक्ला चयोदशी पूर्वा याञ्चलेनोक्ता सा न सायाङ्ग मान व्यापिनी
 किन्तु अपराङ्गिकीत्यर्थः ।
 † उपवासभिरत्रविषय मिदं । द्विमुहूर्त्तापि इत्यपिना चिमुहूर्त्तादि
 परिग्रहः ।
 ‡ दमनक पवित्रोपवसी निर्णय साह । शुक्लापीति पूर्वैवेत्यर्थः ।
 § अत्र देवलोपवासे निर्णय साह । शुक्ला सर्वापीति अपिना
 कृष्णा परिग्रहः । यदिव्यादित्यनेन अपराङ्गे ऽन्तर्गते परापीति
 श्रुतितम् ।
 † पञ्चदशी चान शुक्ला कृष्णा च । केदिति पूर्वैवान्वयि । यद्यपि
 पूर्वदिने चतुर्दश्या अष्टादश नाद्याः सन्ति तथापि पूर्वदिने वैवेत्यर्थः ।

व्रतान्तराणि सर्वाणि परिऽहृद्येव सर्वदा * ॥
इति द्वादश्यादि निर्णयः ।

अथ अमावास्यानिर्णयः ।

सा च व्रतादौ परविद्या याज्ञा ।

भूतविद्या न कर्त्तव्या अमावस्या च पूर्वमा ।

वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्त वचनात् ।

अत्र योगविशेषे फलविशेषमाह यातातपः ।

अमावास्या भवेद्वारि यदा भूमिसुतस्य वै ॥

आङ्गवीक्षानमात्रेण गोसहस्रफलं लभेत् ।

अमावस्येन्दुवारिण रविवारिण सप्तमी ।

चतुर्थी भौमवारिण विषुवत् सट्ठमं फलम् ॥

व्यासीऽपि —

सिनीवाली कुङ्गर्वापि यदा सोमदिने भवेत् ।

गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं वै मौनिना कृतम् ॥

इति ।

आद्ये तु अमावास्या त्रेधाविभक्तदिनस्य तृतीयांश व्यापिनी
याज्ञा ।

पिण्डान्वाहार्यकं आद्यं क्षीये राजनि शस्यते ।

* सर्वाणि उपवासानि सर्वदा तादृशेषु इति अस्ति शेषः ।

वासरस्य तृतीयेऽग्ने नातिसन्ध्यासमीपतः * ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

दर्शं च पौर्णमासं च पितुः साम्बक्षरं दिनम् ।

पूर्वविद्ध मकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति नारदीयेनिन्दनाच्च ।

दर्शं श्राद्धं तु यत् प्रोक्तं पार्वणं तत् प्रकीर्तितम् ।

अपराह्णे पितृणां च तत्र दानं प्रशस्यते ॥

इति शातातपोक्तेश्च ।

दिनद्वये तस्याः सख्ये या सर्वापराह्णव्यापिनी साश्राद्धा ।

अपराह्णव्यापिन्यभाशस्या यदा भवेत् ।

तत्राप्यल्प महत्त्वाभ्यां निर्णयः पिष्ट कर्मणि ॥

अस्याऽपराह्णे त्याज्यास्याद् श्राद्धास्याद् याधिका भवेत् ।

इति माधवीयस्मृते निर्णेतव्या ।

दिनद्वयेऽपराह्णव्यास्यभावे अंशतोव्याप्तौ च

तिथिस्तये पूर्वाश्राद्धा इति हेमाद्रिः ।

यदा चतुर्दशीयामं तुरीय मनु पूरयेत् ।

- पिष्टान्वाहायकं मिति । ततः प्रभृति पितरः पिष्टमंत्रां तु लेभिरे" इति वचनात् पिष्टानां पितृणां अन्वाहाय्यं मासिकं कृत्विजमकं यत् तथा । तथाच मनुः । पिष्टानां मासिकं श्राद्धं मन्वाहाय्यं विदुर्दृषाः । रात्रिनि चन्द्रं ग्रह्यते इत्यनेन कृत्विचन्द्रं चयाभावेऽपि श्राद्धं कृत्वि । तृतीयेऽग्ने विधाविभक्तस्य दिनस्य तृतीयभावे । नातिसन्ध्या समीपत इति । सन्ध्यासमीप तुष्टं

अमावास्या चौथमाषा तदेव त्राह भिष्यते ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

चौथमाषा परदिने अपराह व्यापिनी नचेदित्यर्थः ।

आपद्यपि वर्जनीय इत्यर्थः । तेन राक्षसी बलाया मपि सुहृत्-
 वध मनुशतं अतिशब्दं स्वरसात् । अपत्यं इतीतः—विशुद्ध
 तांपि कर्त्तव्या पूर्वा दर्शाश्च वक्ष्येः । इति । तेन पूर्वदिने सुहृत्संभव
 माच जाते परदिने वासरदतीयांश्राभासे च पूर्वदिन एव त्राहम् ।

- अतुर्दशौ यामनिधि । अतुर्दशौ सम्बन्धि दिन याम नित्यर्थः तद्दि-
 नस्य अमावस्या सम्बन्धेऽपि अतुर्दशौनिर्देशः अथिक्तेनव्यपदेशा
 भवतीति न्यायान् । तेन अतुर्दशौ सम्बन्धिदिनस्य अतुर्थं प्रहरं
 कृत्वा किञ्चिद्भूतं वा अमावस्या अतुपूर्वेत् व्याप्नोति प्रहरतय
 व्यापिनी किञ्चिदधिकप्रहरतय व्यापिनी वा अतुर्दशौत्ववगम्यते ।
 ततश्च उभयवासरीय दतीयांश्च सम्बन्धि पञ्चधाविभक्तापराहोद-
 कादत्र द्वादश सुहृत्संघः "प्रतोपवास निधमं घटिकैकावदा भवेत् ।
 सतिधिः सकला श्रेया पितर्यं आपराहिकौ । इति भविष्य
 पुराणान् मुरुत्तान्मुनदंशानि वैशम् । मत्वेकदिनमात्रे तज्जामि ।
 अत्र वासरस्य दतीयांश्च इत्यनेनैव ईशानुदयान् । एव ईशे पूर्व-
 दिन अतुर्दशपेक्षया परदिने अमावास्या चौथमाषा मुरुत्तान्
 व्यापिनी न तु पूर्वापरदिवसीय यावच्चतुर्दशपेक्षया अनुपस्थितेः ।
 एव स्थितावर्तमानयोरपि तदेव पूर्वदिन एव । यत्र तु पूर्वा-
 परदिने वासर दतीयांश्च मुरुत्तापराह मुरुत्तान् दंशान्माभ
 क्षपापि पूर्वदिने त्राह वासर दतीयांश्च अन्वययानि शब्दस्वरसात्
 विशुद्धतापीत्यनर्थाय ॥ इति आर्ताः ।

वासरस्य तृतीयेऽग्ने नातिसन्ध्यासमीपतः * ॥

इति कात्यायनीश्लोः ।

दर्शं च पौर्णमासं च पितुः साव्यत्सरं दिनम् ।

पूर्वविद्ध मकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति नारदीयेनिन्दनाञ्च ।

दर्शं श्राद्धं तु यत् प्रोक्तं पार्वणं तत् प्रकीर्तितम् ।

अपराह्णे पितृणां च तत्र दानं प्रशस्यते ॥

इति शातातपोश्लोः ।

दिनइये तस्याः सखे या सर्वापराह्णव्यापिनी सायाह्ना ।

अपराह्णइयव्यापिन्यभावात्सा यदा भवेत् ।

तत्रास्त्यत्व महत्त्वाभ्यां निर्णयः पिढ कर्मणि ॥

अस्याऽपराह्णे त्याज्यास्याद् याह्नास्याद् याधिका भवेत् ।

इति माधवीयस्मृते निर्णेतव्या ।

दिनइयेऽपराह्णव्याप्त्यभावे अंशतोव्याप्ती च

तिथिस्ये पूर्वायाह्ना इति हेमाद्रिः ।

यदा चतुर्दशीयामं तुरीय मनु पूरयेत् ।

पिच्छात्साधार्थं क्व निति । ततः प्रथमि पितरः पिच्छमंज्जां न
लेभिरे" इति वचनान् पिच्छानां पितृणां चत्वाहार्थं सासैक
द्वस्तिजनकं यत् तथा । तथाच मनुः । पिच्छानां सासिकं याह
मन्वाहार्थं विदुर्दधाः । रात्रिनि चन्द्रे प्रस्यते इत्यनेन क्वचित्चन्द
चवाभावेऽपि याह सचित । तृतीयेऽग्ने तिथापिभक्तस्य दिनस्य
तृतीयभागे । नातिसन्ध्याः समीपत इति । सन्ध्यासमीप सुकृतं

अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धं भिष्यते ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

क्षीयमाणा परदिने अथवाह्नं व्यापिनौ नचेदित्यर्थः ।

आपद्यपि वर्जनीय इत्यर्थः । तेन राक्षसी वेलाया अपि मुहूर्त-
वद्य अनुष्ठानं अतिशय्य स्वरसात् । अतएव शरीतः—विमुह-
र्तापि कर्मव्या पूर्वा दक्षाच्च वक्तव्यैः । इति । तेन पूर्वदिने मुहूर्तस्य
साधु कामे परदिने वासरहतौयांशानामि च पूर्वदिन एव श्राद्धम् ।

- चतुर्दशी शान्तिति । चतुर्दशी सम्बन्धि दिन शान्ति इत्यर्थः तद्दि-
नस्य अमावस्या सम्बन्धेऽपि चतुर्दशीनिर्देशः अचिकेनव्यपदेशा
भवतीति न्यायात् । तेन चतुर्दशी सम्बन्धिदिनस्य अतुर्थं प्रहरं
कृत्वा किञ्चिद्गुणं वा अमावस्या अनुपूर्वेण व्याप्नोति प्रहरस्य
व्यापिनौ किञ्चिदधिकप्रहरस्य व्यापिनौ वा चतुर्दशीत्ववगम्यते ।
तस्य उभयवासरीय द्वितीयं सम्बन्धि पञ्चधाविभक्तापराक्षीये-
कादत्र शतम् मुहूर्तयोः "ततोपवास नियमे घटिकैकावदा भवेत् ।
सातिधिः सकला श्रेया पितर्ये आपराङ्गिकी । इति भविष्य
पुराणात् मुहूर्तांशुदण्डांशु इति । नत्वेकदिनमात्रे तन्नामि ।
एव वासरस्य द्वितीयं इत्यनेनैव वैधानुदयात् । एव इति पूर्व-
दिन चतुर्दशपेचया परदिने अमावास्या क्षीयमाणा न्यूनकाल
व्यापिनौ न न पूर्वापरदिवसीय यावच्चतुर्दशपेचया अनुपस्थितः ।
एव स्थितावैमानयोरेपि तदैव पूर्वदिन एव । यत्र न पूर्वा-
परदिने वासर द्वितीयं न्यूनकालं न्यूनकालं दण्डांशु
कालपि पूर्वदिने श्राद्ध वासर द्वितीयं न्यूनकालं न्यूनकालं
विमुहूर्तांशुचतुर्दश ॥ इति आपाः ।

तथाच वीधायनः—

चतुर्हस्तां चतुर्यामि ऽप्यमावस्था न दृश्यते ।

श्लोभूते प्रतिपद्येत् स्याद्भूते कव्यादिका क्रिया ॥

इति ।

वर्धमानत्वेतु परायाज्ञा ।

परेऽहनि तृतीयेऽग्रे घटिकाघंऽप्यमा यदि ।

तत्रैव पिढयन्नः स्यादन्यथा प्रथमेऽहनि ॥

इति स्मृतः ।

पिण्डपिढयन्नसु कात्यायने र्यागदिनात् पूर्वेषुः कार्यः ।

पूर्वाङ्गत्वात् पिण्डपिढयन्न इति तत् सूत्रात् ।

व्याख्यातं चैतत् कर्काचार्यैः । पूर्वं एव दर्शात् पिण्डपिढ-
यन्नो न पश्चात् । कुतः अङ्गत्वात् । तथाच श्रुतिः । तस्मात्
पूर्वेषुः पिढयः क्रियते उत्तर महर्देवान् यजते इति । पूर्वेषुः
पिढयो यन्नं निष्पृषीय प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुते इति च । तेन तस्मिन्
अङ्गमेव पिण्डपिढयन्नः । तदुक्तम् । अङ्गं वा समभिव्याहारा-
दिति । तेन कर्काचार्यमते चतुर्हस्तोयुक्तदर्शं पिण्डपिढयन्नः
कार्य इति । श्रीमदनन्तभाष्ये तु परेषु रित्युक्तम् । अत्र हेधा-
प्याचारो दृश्यते । आपस्तम्बादीनां परदिने त्रिमुहूर्त्तमपिदर्श-
सत्त्वे तत्रैव पिण्डपिढयन्नो भवति । अमावास्यायां यदहश्चन्द्रं
न पश्यति तदहः पिण्डपिढयन्नं कुर्वते इत्यापस्तम्ब सूत्रात् ।
बह्वदत्तादिभि स्तथा तद्ग्राह्यानाञ्च । यदैवैष न पुरस्तात् पश्चाद्
दृश्ये अथ पिढयोददातीति शतपथश्रुतेश्च । आश्वलायनाना

अपि शेष पर्यन्ते पिण्डपितृयज्ञः स्थात् । अमावास्याया मपराह्णे
पिण्डपितृयज्ञ इत्याम्बलायन सूत्रात् । नारायणहस्तिकारि
स्तथा व्याख्यातत्वाच्च ।

यत्तु—

पश्चान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साम्बिकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ।

इति क्रमविधायक लोकादि वचनं विरुद्धमिव दृश्यते । तत्तु
शम्भुर्णं दर्शविषयं कात्यायनविषयं वेति सर्वमनवद्यम् ।

पश्चान्तं कर्म अन्वाधानं । वैश्वदेवः पञ्चमहायज्ञान्तःपाती
लिङ्गहरणान्तः । पिण्डयज्ञः पिण्ड पितृयज्ञः । अनु पिण्डपितृ-
यज्ञस्य पञ्चादाङ्गियते इत्याम्बाहार्यकं दर्शश्राद्धमिति माधवा-
शार्थं रिदं व्याख्यातम् । ननु चतुर्दशोयुक्तं दर्शं पिण्डपितृयज्ञ
दर्शश्राद्धे कात्यायनैः कर्तव्ये इत्युक्तं । तन्नोपपद्यते । तद्वै
पत्तेजोनाम ब्राह्मणं योऽस्य शक्नोति व्रतं चरितुं स मामि मासि
पितृभ्यो दद्यात् । यदहरेष पुरस्ताच्चन्द्रमा नोदेति तदहर्ददाति
एव वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमा स्तदेतां सन्निं चीयते
र(त)चीषि देवाना मन्त्रे पितृभ्यो ददातीति ।

यदैवैव न पुरस्ताच्च पञ्चाहृष्टये अन्न पितृभ्यो ददाति इत्यादि
एतपन्नं श्रुतो एव चन्द्रमा यदहः पुरस्तात् पञ्चाच न दृश्यते तदहः
पितृभ्यो ददातीति कात्यायन श्रुत्वर्षविरोध इति चेत् । न एत-
च्छ्रुते रस्त्वहर्ददर्शविषयत्वात् ।

चतुर्दशी चतुर्यामा अमावास्या न दृश्यते ।

श्लोभूते प्रतिपद्येत् स्यात् पूर्वां तत्रैव कारयेत् ॥
 चतुर्दशी यदा पूर्णा द्वितीया क्षयगामिनी ।
 चरुशिष्टि रमायां स्वाद् भूते कथ्यादिकाक्रिया ॥
 पिच्छान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते ।
 वासरस्य तृतीयेऽंशे नातिसन्ध्यासमीपतः ॥
 इति बोधायन कात्यायनस्मृतिभि र्दद्या
 व्यवस्थापनात् ॥

यत्तु—

यदा चतुर्दशी यामं तुरीयमनुपूरयेत् ।
 अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते ।

इति कात्यायन वचनं । तदपि न विरुद्धम् । अमा-
 वास्याया चतुर्दशी चतुर्थयामपूरणं कादाचित्कं । तदपि
 प्रतिपदि चन्द्रदर्शनक्षमं ज्ञेयम् । अन्यथा एतत् स्मृतीनां निर्वि-
 षयत्वेन अप्रामाण्यापत्तेः । माधवाचार्योऽपि एव मेवाह ।
 तथाहि एतेषां वचनानां मयमर्थः । अस्मि चतुर्दशी सम्पूर्णा अस्त-
 मयादर्व्याक् अमावस्या स्वस्थास्ति तत एव अपराह्णव्यास्रभावात्
 श्राद्धाय अन्वाधानाय वा पूर्वोक्तरीत्या यद्यपि निमित्तभावं न
 भजते । तथापि प्रतिपदि द्वितीयायां सत्यां चन्द्रस्य दृश्यमान-
 त्वात् तद्दर्शने चेष्टे निषिद्धत्वात् प्रतिपद्युताया अमावास्याया
 मिष्टिः स्वल्पामावास्योपेतायां कौवलायां वा चतुर्दश्या मन्वाधान
 श्राद्धादिकं कर्त्तव्यमिति ।

चन्द्रदर्शने इष्टिं निषेधति वशिष्ठः—

आदित्येऽस्मिन्ने चन्द्रः प्रतीच्या सुदियाद् यदि ।

प्रतिपद्यतिपत्तिः स्वात् पञ्चदशां तदा यजेत् ॥

अतिपत्तिरिष्टि निवृत्तिः । प्रमादात्तत्र यागे कृते प्रायश्चित्त
माह कात्यायनः—

यजनीयेऽङ्घ्रि सोमसेत् प्रतीच्यां दिशि दृश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दण्डं दद्याद्विजातये ॥

इति ।

यदहः पञ्चाङ्गमा अभ्युदेति तदह्यर्जन्निमां क्लोका-
नभ्युदेतीति शतपथ ब्राह्मणम् । एष वै सुमना नामेष्टिर्यं मवे
जानं पञ्चाङ्गमा अभ्युदेति अस्मिन्नेवास्मै लोकेर्धुक्कं भवतीति
तैत्तिरीय ब्राह्मणं च । यत्तु चन्द्रदर्शनदिने इष्टिं विदधाति
तद्वीधायन कात्यायनश्चतिरिक्त शास्त्रिविषयम् । एतदेव वीधाय-
नादिमत सुपोहलयति तैत्तिरीय श्रुतिः । यस्मिन्नेहनि पुरस्तात्
पश्चात् सोमो न दृश्यते तदह्यर्जते इति । शतपथ श्रुतिरपि
यागदिने चन्द्रदर्शन मनर्थं साधनमित्याह । अद्य अमावस्येति
मन्थमान उपवसति अथैष पश्चाद्दृश्ये ह्येष्टिदिव्यः श्ना स यजमानस्य
पशूनभ्यवेक्षते तदपश्यव्यं स्यादिति । अस्यार्थः । कर्त्ता अद्य
अमावस्येति मत्वा व्रतं गृहीत्वा द्वितीयेऽङ्घ्रि यागं करोति तद्दिने
पश्चिमायां दिशि एष चन्द्रमा यदि दृश्यते न चन्द्रमा दिशि भवः
श्नेव यजमानस्य पशूनभ्यवेक्षते श्वादितु मिच्छति ।

तस्मात्तद्दिने यजन मपश्यन्निमित्तं स्यादिति ।

इन्दुक्षयकाल माह कात्यायनः—

अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावस्याष्टमांशे च पुनः किल भवेदणुः ॥

इति ।

चतुर्दश्या अष्टमे प्रहरे इन्दुक्षय प्रारम्भः । अमावास्यायः
सप्तमे प्रहरे तत् समाधिः । अष्टमे प्रहरे पुनरणु भवतीत्यर्थः ।

वेदभाष्यकारोऽपि चन्द्रदर्शनदिने यागं निषिद्धवान् । तथाहि
सर्वथा यागदिने चन्द्रदर्शनं निषिद्धम् ।

द्वितीया तिसृङ्कर्त्ताचेत् प्रतिपञ्चापरान्त्रिकी ।

अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात् ॥

इति बोधायनोक्तेः । अत्रतिसृङ्कर्त्तव्यापित्वा सुपलक्षणं चन्द्र
दर्शनस्यैव हेतुत्वात् । तेन एकसृङ्कर्त्तदिसृङ्कर्त्तं सद्भावेऽपि
प्रतिपदि यदि चन्द्रदर्शनं तदा यागः पूर्वेषुः चतुर्दश्या मन्वाधानं
पिच्छपिष्टयज्ञो दर्शयज्ञं च भवतीति परमार्थः ।

इदमेव अभिप्रेतौक्तं कात्यायनेन—

यजनीयेऽङ्घ्रि सोम सेवावस्थां दिग्दिश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दण्डं दद्याद्विजातये ॥

इति ।

हेमाद्रावतविशेष उक्तः—

यज्ञकालक्षिप्रिर्द्वेषे षट्कलो यदि लभ्यते ।

पूर्वं तत्रोत्तरं ग्राह्यं हीने पूर्वं उपक्रमेत् ॥

कलात्र सृङ्कर्त्तं न तु घटिका इति तत्रैवोक्तम् ।

वर्धमाना ममावस्थां लभेच्छेदपरेऽहनि ।

यामां स्त्रीमधिकान् वापि पित्र्यव्रतस्ततो भवेत् ॥

इति ।

तस्मादत्यन्तापचये सत्येव चतुर्दश्या मन्वाधानादि कार्यं नान्य-
थेति निर्णीतम् । निर्णयोऽयं सान्ने त्र्यंशः । निरम्बिकादि-
भिसु अमावस्या कुतपकालव्यापिनी परा ग्राह्या ।

भूतविहाय्यमावास्या प्रतिपन्नित्रितापिवा ।

पित्रे कर्मणि विद्विर्घाङ्गाकुतपकालिकी ॥

इत्युक्त्वा --

सिनीवाली द्विजेः कार्या साम्निकैः पितृकर्मणि ।

स्त्रीभिः शुद्धैः कुडुः कार्या तथैवानम्निकै द्विजैः ॥

इति लोगाक्षिषा विशेषोक्तेः । अथ साम्निरीपासनाम्नि
रपीति मदनपारिजाते उक्तम् ।

सिनीवास्यादिलक्ष्मण माह व्यासः—

दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुडुः स्मृता ।

कुतपसु—

अङ्गो मुङ्गर्ता विज्ञेया दश पञ्च च सर्वदा ।

तत्राष्टमो मुङ्गर्तीयः स कालः कुतपः स्मृतः ॥

तुलापुरुषादिदानं पितृ देव प्रीत्यर्थोपवासादौ परासाप्तेति
पूर्वमेवोक्तम् भूतविद्या न कर्मव्या इत्यादिना ।

दर्शं च मासिक वार्षिकं त्राह प्राप्ती कालादर्शं विशेष उक्तः ।

दर्शस्य चोदकुम्भस्य दर्शं मासिकयोरपि ।

नित्यस्य चाब्धिकस्यापि दार्शिकाब्धिकयोरपि ॥

इत्युक्त्वा—

संपाते देवता भेदाच्छ्राद्धयुग्मं समाचरेत् ।

इति ।

अत्र क्रमो निर्णयदीपे उक्तः—

नष्टचन्द्रे यदा काले क्षयार्द्धदिवसो भवेत् ।

दैश्वदेवं क्षयश्राद्धं कुर्यात् प्राग्दर्श-कर्म्मणः ॥

धर्मसूत्रे वृत्तावपि—

दर्शं प्रत्याब्दिकं श्राद्धं कुर्याद्दर्शं ततः परम् ।

इति ।

एतदनुपनीतेनापि कार्यम् ।

अभावस्याष्टमी कृत्वा पक्ष पञ्चदशीषु च ।

एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात् पर्वसु पर्वसु ॥

भार्याविरहितोऽप्येतत् प्रवासस्थोऽपि नित्यशः ।

शूद्रोऽप्यमन्त्रवत् कुर्यादनेन विधिना वुधः ॥

इति मन्त्र्यपुराणात् । इदममाश्राद्धं षड्दैवतम् ।

नित्यश्राद्धं तथादर्शं षड्दैवत्यं समाचरेत् ।

इति ह्यारोतोक्तेः । अथ त्रीतामिः स्यात्त्रीमिष अग्नी

अग्नीकरणं कुर्यात् । विच्छिन्नामिकादिषु द्विजपाणौ ।

साम्निरग्ना वनमि लु द्विजपाणावद्यासुवा ।

कुर्यादग्नी क्रियां नित्यं लौकिके नेति निश्चितम् ॥

इति वाक्यमुदाहृत्य । यस्तु अस्त्रीकृतान्नितया समुच्छिन्ना-

म्वितया भार्याविधुरतया वा अग्निरहितं स्नायुं द्विजपापी जले
वा होमो भवतीति हेमाद्रिव्याख्यानात् ।

इदं श्राद्धं नित्यम् ।

अमावास्या व्यतीपात पीर्षमास्यष्टकासु च ।

द्विजः श्राद्धं मनुर्व्याधः प्रायश्चित्तीयते हि सः ॥

इति गर्गं स्मृतः । प्रायश्चित्तसुक्तमृग्विधाने—

शुशुवाचं अपेक्षन्तं शतवारं दिने दिने । *

अमाश्राद्धं यदा नास्ति तदा सम्पूर्णं (मेति तत्) तां व्रजेत् ॥

इदं श्राद्धं द्विजातिभि रश्नेनैव कार्यम् ।

अमाश्राद्धं शयाहं च अश्नेनैव समाचरेत् ।

इति हारीतोक्तैः ।

अन्ना(तद)सम्भवे तु आमहेमभ्यामपि कार्यं नित्यत्वात् ।

इति श्रीमदनन्तभट्टकृते विधानपारिजाते

(पञ्चदश) तिथिनिर्णयः ।

अथ नक्तम् ।

तच्च दिवानग्रनपूर्वं रात्रिभोजनरूपम् । तच्च प्रयोषव्यापिनी
तिथि र्याह्या ।

* शुशुवाचं प्रकृते अमामहे मिरःश्राद्धाय सदने विचक्षणः ।

नः चिदि रत्नं ससतामिवापिद्वद्वद्वद्विदि विचोरीषु प्रकृते ।

प्रदोष व्यापिनी प्राज्ञा ति थिर्नक्तत्रते सदा * ।

इति वक्षोक्तेः । प्रदोषसु—

त्रिसुङ्गर्षः प्रदोषः स्याद् भानावस्त्रं गते सति ।

नक्तं तत्र तु कर्त्तव्यं मिति प्राञ्च विनिश्चयः ॥

इति व्यासोक्तेः । तत्रापि प्राञ्चं त्रिदण्डं वर्धम् ।

तत्र चत्वारि कर्त्तव्याणि सन्ध्यायां परिवर्त्तयेत् ।

प्राहारं मैथुनं निद्रां स्वाध्यायं च चतुर्थकम् ॥

इति मार्कण्डेयेन भोजन निषेधात् ।

सायं सन्ध्या त्रिघटिका ह्यस्तादुपरि भास्वतः ।

इति स्कान्दे दण्डत्रयस्य सन्ध्यात्वात् । सायंकाले नक्तं तु
दिनदये प्रदोषास्पर्शं प्राञ्चम् ।

अतथात्वे परत्रस्तादस्तादर्वाग् यतोहि सा ।

इति जावास्तुक्तेः ।

प्रदोष व्यापिनी न स्याद्दिवानक्तं विधीयते ।

(प्राक्सानो द्विगुणोच्छ्राया) प्राक्सानोद्विगुणोच्छ्राया

मन्दीभवति भास्करे ।

तन्नक्तं नक्तमित्याहुर् न नक्तं निशि भोजनम् ।

इति स्कान्दात् । यत्यादीनामिदं भव ।

* एकादशां तु यन्नक्तं ततोदय व्यापिनी तिथिर्वाञ्चः सदुक्तं स्कन्दपुराणे—

प्रदोषव्यापिनी वाञ्चा सदानक्तत्रते तिथिः ।

उदयका सदा वाञ्चा हरिनक्तत्रते पुनः ॥

इति ।

यतिश्च विधवा चैव जुर्व्यासत् सद्विवाकरम् ।
 इति माधवीय स्मृतेः । इति तिथिनक्षत्रम् ।
 यत्किञ्चस्तमिवाद् भानु स्तनक्षत्र सुपोषणे ।
 सुस्थं तस्यासम्भवेत् प्रहीतव्यं निग्रीधयुक् ॥
 उपवासे यदृक्षं स्वासहि नक्षत्रकभक्तयोः † ।
 उदये त्रिसुहृत्संस्थं नक्षत्रं व्रतदानयोः ॥
 दिनद्वयतथात्वेतु पूर्वं स्वाहसवस्वतः † ।
 अक्षरं तुत्तरं ‡ घ्राणमुपाकरणं कर्मणि ॥
 पित्रे तु तिथिवत् सर्वो नक्षत्रश्च विनिर्णयः ।
 पूर्वः § स्वादुपवासादा वुत्तरो व्रतदानयोः ॥
 योगः आह्ने कर्मकालव्याप्तसु परिगृह्यताम् ।
 करणं ॥ यद्दिने तत्सु घ्राणं रात्रौ यदा तदा ॥
 दिनद्वयैकभक्ताभ्यामुपवासः प्रसिध्यति ।

• तद्यथा माधु तिथिवत् सञ्जात पदोप व्याप्तः निर्णय इति भावः ।

† सप्तर्षीहोरात् व्यापित्वाहसवस्व बोध्यम् ।

‡ उत्तरं घनिष्ठायुषम् ।

§ योनि निर्णय साह । पूर्वः पूर्वदिन उपवसी आदिना नक्षत्रकभक्त परिग्रहः ।

॥ करणस्य तिथ्यर्हमितत्याहिनद्वय व्याप्तसम्भवेन सन्देहः भावान् यद्दिने करणं तद्दिने एवोपवासः । यदा तु सायमारभ्य प्रथमं करणं परेद्युः सूर्योदयान् प्रागेव परिलभाप्यते तदा पूर्वोत्तरयोर्दिनयोरेकभक्ताभ्यामुपवासविधि रिति तात्पर्यम् ।

वारेषु संशयाभावाद् ग्रहीतव्यं यथास्मितम् ॥
इति ।

अथ सङ्क्रान्ति निर्णयः ।

स एवाह—

आसन्ननाथः संक्रान्तेः पुण्याः स्नानादिकर्मासु ।
चरे(षु)तु विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परा ॥
वर्त्तमाने तुला मेषे नाथ स्तूभयतो दश ।
वृषभादौ खिरे पुण्याः प्राक् पश्चादपि षोडश ।
मिथुनादौ द्विस्त्रभावे उत्तराः षष्टिनाडिकाः ।
अङ्गः संक्रमणे रात्रा वगुष्ठान निषेधतः ॥
उक्ती कालौ व्यवस्थाप्यौ तद्वलात् पूर्वपश्चिमौ * ।
रात्रौ संक्रमणे भानो दिर्नाहं ज्ञानदानयोः ॥
अर्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरिक्रिया ।
उर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वं मुदयात् प्रहरद्वयम् † ॥
पूर्णे च दर्शरात्रे तु यदा संक्रमते रविः ।
प्राहुर्हि नहयं पुष्यं मुक्ता मकर कर्कटी ।
कर्कटे मकरे रात्रावप्याचारा दगुष्ठितिः ‡ ॥

• उक्ती पूर्वपश्चिमौ कालौ व्यवस्थाप्यौ तद्वलात् पूर्वपश्चिमौ ।

† अर्धरात्रात् परतः संक्रमणे परदिने उदयादुर्ध्वं प्रहरद्वयं नियम्यैः ।

‡ अगुष्ठितिः क्रिष्टाचारानुसारेणानुष्ठाननियम्यैः । तत्र रात्रा वचनं संक्रमे रात्रावपि पूर्वापर भावेन ज्ञानादि क्रियेति प्राच्यक्रिष्टाचारः ।

चरेन्निति । मेघ कर्कतुला मकरेन्नित्यर्थः । एव सुत्तरभाषि ।
 मेघादि चतुर्षु राशित्रिकेषु प्रथमा चत्वारो मेघादयश्चरसंज्ञाः * ।
 मन्थमा वृषभादयः स्थिरसंज्ञाः । अथवा मिथुनाद्या द्विस्रभावाः ।
 तेषु सर्वेषु यद्योक्तया विंशत्यादि संख्यया पुष्पकालावधि रभिधीयते
 इत्यर्थः ।

संक्रान्तिषु कार्यविशेषा हेमाद्री —

मेघे गीर्वस्त्रधान्यं च घृतधेनु स्तथैव च ।
 ससुवर्षं ह्यनदानं वैश्रवणां दानमेव च ॥
 गोरसा दीपमालाच वस्त्राणि वाहनानि च ।
 काष्ठमम्बु तथा स्थानं मेघादिषु यथाक्रमम् ॥
 आद्यसंक्रमणे भानोः प्रशस्तं पृथिवीपते ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरात् ।

अथप्रसङ्गात् सर्वमन्वादिनिर्णय उच्यते ।

कालनिर्णय दीपिकायाम्—

तिथ्यम्नी न तिथि स्तिथ्याशे क्षत्रोभोऽनलो अष्टः ।
 तिथ्यर्को न शिवोऽम्बोऽभातिथी मन्वाद्योमधोः ॥
 अस्वार्थः । तिथिः पञ्चदशी पूर्णिमा अग्नि स्तृतीया नेति

राशौ कर्कटसंक्रान्ती पुरुषेव दिनं मकरसंक्रान्तौ तु पर मेघ दिनं
 वाक्त्र मिति दाक्षिणात्यं त्रिष्टाचारः । तथाच त्रिष्टाचारानुसृतं
 प्रसक्त मिति भावः ।

- चरस्थिर इत्यत्र नामधेया मेघादयोऽन्वी क्रमज्ञ, प्रदिक्ताः ।
 इत्यर्थः ।

वैशाखे नास्तीत्यर्थः । आशा दशमी । कृष्णेभः कृष्णाष्टमी ।
अनल स्तृतीया । ग्रहो नवमी । अर्को हादशी नेति मार्गशीर्षे
नास्तीत्यर्थः । शिव एकादशी । अश्वः सप्तमी । अमा अमावास्या
मधोघैत्रादारभ्य क्रमेणैता मन्वाद्य इत्यर्थः । एतामन्वाद्यः
शुक्लपक्षस्थाः पौर्वाहिका आद्याः ।

कृष्णपक्षस्था आपराहिकाः—

पूर्वाह्ने तु सदा आद्याः शुक्लामयुगादयः ।

दैवे कर्मणि पित्रेच कृष्णे चैवापराहिकाः ॥

इति गरुडपुराणात् ।

तृतीया माधवे शुक्ला नवम्यूर्जे चयोदशी ।

कृष्णा नभस्ये मात्रेऽमा कृता (दे) एते युगादयः ॥

हे शुक्ले हे तथा कृष्णे युगादी कवयो विदुः ।

कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु ॥

हायनानि द्विसाहस्रं पितृषां तृप्तिदं भवेत् ।

इति ।

हायनानि वर्षाणि । हायनोऽस्त्री शरत् समा इत्यभिधानात् ।

मन्वादि श्राद्धं मलमासे सति मासद्वयेऽपि कार्यम् ।

मन्वादिकं तैर्धिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ।

इति स्मृतिसिद्धिकोशेः । इदं श्राद्धं मपिष्ठकं । तदुक्तं

कालादर्थे—

विषुवायन संक्रान्ति मन्वादिषु युगादिषु ।

विहाय पिष्ठनिर्वापं सर्वं श्राद्धं ममाचरेत् ॥

इति वचनात् । इदं श्रावं नित्यं । अकारणे प्रायश्चित्त श्रवणात् ।
तदुक्तस्यैव विधाने—

त्वं भुवः प्रतिमन्त्रं * च शतवारं जले जपेत् ।

मन्वाद्यो यदा न्यूनाः कुरुते नैव वापि यः ॥

इति ।

एवं यत्र यत्र प्रायश्चित्तवीप्सादि दर्शनं तानि पश्यति
श्राद्धानि नित्यानीति ज्ञेयम् ।

तानिच—

अमामनुयुगक्रान्तिं धृति पातमहालयः ।

आन्वष्टक्यं च पूर्वेषुः पश्यत्यः प्रकीर्त्तिताः ॥

इति वचनसिद्धानि । चकारादष्टकायश्चम् ।

अथ ग्रहण विधानम् ।

भार्गवार्चनदीपिकायां मेधातिथिः ।

आरनालं पयस्तर्त्रं दधिस्त्रेहान्य पाचितम् ।

मणिकस्योदकं † चैव न दुग्धे द्राहुः सूतके ।

इति ।

मन्वर्थं सुक्तावस्थामपि—

अत्रं पक्वमिहत्याज्यं श्रानं सदसनं ग्रहे ।

* त्वं भुवः प्रतिमन्त्रं इति च अन्वष्टक्यं इत्यत्र प्रतिभूः ।

† चैव मासं अनरिच महिना मय मशः मणिकस्यस्तावान् ।

१ म. ४० म. १२ म् ।

‡ मणिक मरिचक नामः इति यत्र याव्योक्तिः ।

वारि तक्कारनासादि तिलदधेर् नदुष्यति ॥
 ग्रहे ग्रहणे इत्यर्थः । जले त्वदीषो गाङ्ग विषयः ।
 ग्रहीषितं जलं पीत्वा पादकण्ठं समाचरेत् ॥
 इति मन्वर्थं सुक्तावस्थां चतुर्विंशतिमतवचनेन
 अन्यजलपाने प्रायश्चित्तोक्तेः ।
 वर्णं पर्युषितं पुष्पं वर्णं पर्युषितं जलम् ।
 न वर्णं तुलसीपत्रं न वर्णं जाङ्गवीजसम् ॥
 इति नारदीये ॥

निर्षयदीपे—

तत्र सर्वोऽपि वर्णः सूतकी भवति ।

तथाच ब्रह्मविष्टः—

सर्वेषां मेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने ।
 सचेलं च भवेत् स्नानं मृत मन्त्रं विवर्जयेत् ॥
 इति ।

मृतं पञ्चम् । अपक्वे तु दीषो नास्ति ।

दधिदुग्धाण्यमांसेषु लवणे सारचे तथा ।

ग्रहणाव्याक् * क्षिपेद्भे ततो भुक्तं न दुष्यति ।

ग्रहणे कालविशेषे तीर्थविशेषोऽभिहितो देवी पुराणे ॥

मार्गे तु ग्रहणे पुष्पं देविकायां महासुने ।

पौषे तु नर्षदा पुष्पा माचे सच्चिदिता शुभा ॥

फाल्गुने वरुणा पुष्पा चैत्रे पुष्पा सरस्वती ।

• ग्रहणाव्याक् ग्रहणान् पुरंजित्कथः ।

वेशाले चेन्द्रभानाच ज्येष्ठे पुष्पाच कौशिकी ॥
 भावाङ्गे तापिका पुष्पा सिन्धुर्वै त्रावचे तथा ।
 भाद्रे वै गण्डकी पुष्पा आग्निने सरयू स्थाया ।
 कार्त्तिके ग्रहणं त्रेष्ठं गङ्गाय(या)मुन सङ्गमे ॥

नक्षत्रविशेषे ग्रहणे फलं माह गर्गः—

ज्येष्ठे ब्राह्मं तथा मैत्रं प्राग्वैश्वं वासवं तथा ।
 वैशाखं वैश्वदेवं च पुराणतस्य मण्डलम् ॥
 मण्डले ऽस्मिन् ससृत्पक्षे ग्रहणे जगतां शुभे ।
 आनन्दः सर्वभूतानां भवत्येव विशेषतः ॥
 तिष्य माजपदं चैव याम्यं भाग्यं च पैठकम् ।
 ऐन्द्राग्नि मग्निदैवं च समैते ज्ञानलोगणाः ॥
 आनले मण्डले दृष्टं ग्रहणं सोमसूर्ययोः ।
 रात्रां भयकरं विद्यात् प्रजानां बहुविन्नकत् ॥
 आङ्घ्रिवुध्नं तथा पीण्यं मील माय्यं च शाङ्करम् ।
 वाह्यं सपदैवत्यं वाह्यं मण्डलं स्मृतम् ॥
 एतस्मिन्परागे स्यान् मण्डले सोमसूर्ययोः ।
 दुर्भिक्षं भयनाशीच प्रजानामिति निश्चयः ॥
 ऋष्याधि चार्थमादीनि चत्वारि च पुनर्वसु ।
 सौम्यं चैवाग्निदैवत्यं वायव्यं मण्डलं स्मृतम् ॥
 समरं च भयं चैव दुर्भिक्षं कुर्वतेऽचिरात् ।
 व्याधिं शस्त्रादि कोपः स्नात्प्रण्डलेऽस्मिन्पुण्ये ॥

इति ।

एतेषु मण्डलेषु ग्रहणे रात्रा तप्तहेवतापूजाजपहीमादिदया
शान्तिः कार्या—इत्युक्तं काश्यपेन ।

आग्नेयीं कारयेच्छान्तिं शान्तिं कुर्याच्च वाहणीम् ।

वायव्यां (कारयेच्छान्तिं) शान्तिमिच्छेत माहेन्द्रीं तत्र कारयेत् ॥

जन्म राश्यादिषु ग्रहणफलमुक्तं गर्भेण—

जन्मसमाष्ट रिप्फाद्दशमस्ये दिवाकरे ।

दृष्टेष्टोरिष्टप्रदोराहुर्जन्मर्चे निधनेऽपिच ॥

दिवाकरे इत्यत्र निशाकरे इति क्वचित् पाठः । रिप्फो
द्वादशोराशिः । अहो नवमः । जन्मर्चे जन्म तारा । निधनं
सप्तमी तारा ।

तथा—

यासात्तृतीयोऽष्टमगद्यतुर्ष ।

स्तथायसंख्यः शुभदः स्तराशिः ।

धर्मान्धधी सप्तमगद्य मध्यः

पूज्यो द्विषट्द्वादशगस्तथायः ॥

आय एकादशराशिः धर्मानवमः । अन्धोद्वादशः । धीः
पञ्चमः । द्वि द्वितीयः । षट् षष्ठः । आयो जन्मराशिः ।

अत्र आयस्य उत्तमत्व मधमत्वं च द्रष्टव्यम् । वचनात् ।

तथा—

हीरायां नृहते यस्य नक्षत्रे वा निशाकरः ।

प्राय सन्देह भाप्नोति यदा मरणं सृच्छति ॥

हीरायां जन्मसम्भे ।

तथा—

अभिभवति सैद्धिकेय चन्द्रार्कौ यस्य जन्म नक्षत्रे ।

तस्यान्तकारिज भयं विद्यादुषं मनस्तापम् ॥

अन्तको सत्पुररि रमिषः तज्जन्मं भयमित्थं ।

तथा—

येषां (यस्य) अजन्म नक्षत्रे * अस्थेते शशिभास्करौ ।

तज्जा तेषां भवेत् पौडा ये नराः शान्तिवर्जिताः ॥

ज्योतिर्निवन्धेऽपि—

संक्रान्तिरथवा येषां जन्मत्रितयेऽथवाऽहिसंस्पर्शः ।

वहुरोगमृत्युजननो दानाद्भुतयो अपथ कर्त्तव्याः ॥

जन्मत्रितये जन्मदशमैकोनविंशतारासु । अहीराहुः । जन्म-
राशौ अह्वे* तद्दोष निवर्हणाय शान्तिरदिता हेमाद्री शान्ति-
काण्डे मत्स्यपुराणे ।

यस्य राशिं समासाद्य भवेद् ग्रहणं सम्भवः ।

तस्य ज्ञानं प्रवक्ष्यामि मन्त्रीषधिसमन्वितम् ॥

चन्द्रोपरागे संप्राप्ते कृत्वा ब्राह्मण वाचनम् ।

सम्पूज्य चतुरोविप्रान् शुक्ल मास्थानुलेपनैः ॥

पूर्वमेवोपरागस्य समानीयौषधादिकम् ।

स्थापयेच्चतुरः कुम्भानग्रतः सागराणि च ॥

गजाश्वरथ्या वस्त्रिक सङ्गमाद्भुद गोकुलात् ।

* अन्मनस्य नन् पृथीमरे य पिप्रस्य नमन मिति निमंशमिम् ।

राजहारप्रदेशाच्च वृद्ध आनीय निक्षिपेत् ॥
 पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चत्वक् पञ्चपल्लवम् ।
 रोचनं पद्मकं शङ्खं कुङ्कुमं रत्नचन्द्रनम् ॥
 शुद्धिं स्फटिक तीर्थाब्जु सितसर्षपगुग्गुलून् ।
 म (धु) धूकं देवदारुञ्च विष्णुक्लान्तां श्रतावरीम् ॥
 बलाञ्च सहदेवीं च निश्राहितय मेव च ।
 गजदन्तं कुङ्कुमं च तथैवोशीरचन्द्रनम् ॥
 एतत् सर्वं विनिक्षिप्य कुम्भेष्ववाहयेत् सुरान् ।
 सर्वे समुद्राः सरित स्त्रीर्षानि जलदा नदाः ॥
 आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ।
 योऽसौ वषधरो देव आदित्वानां प्रभुर्मतः ॥
 सहस्र नयन चन्द्र * ग्रह पीडां व्यपोहतु ।
 सुखं यः सर्वदेवानां सप्तार्चि रमितद्युतिः ॥
 चन्द्रोपरागसंभूतामग्निः पीडां व्यपोहतु ।
 यः कर्मसाक्षी लोकानां धर्मो महिषवाहनः ॥
 यमचन्द्रोपरागोत्यां ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 रक्षोगणाधिपः साक्षाक्षीलाञ्जन समप्रभः ॥
 स्रग्ग्रहस्तोऽतिभीमश्च ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 नागपाशधरो देवः सदा मकरवाहनः ॥
 स जलाधिपति चन्द्रग्रहपीडां व्यपोहतु ।

* चन्द्र इत्यत्र शक्रः इति विश्वं गणित्यौ पाठः ।

प्राणरूपोऽहं लोकाणां सदा ज्ञानमृगप्रियः ॥
 वायु चन्द्रोपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 योऽसौ निधिपति देवः सङ्ग्रहसूक्तमदाधरः ॥
 चन्द्रोपरागं कालुषं धनदो मे व्यपोहतु ।
 योऽसाविन्दुधरो देवः पिनाकी इषवाहनः ॥
 चन्द्रोपराग पापानि स नाशयतु ग्रहुरः ।
 त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्वावराणि चराणि च ॥
 ब्रह्मविष्णुर्का ब्रह्माश्च दहन्तु मम पातकम् ।
 विष्णान्तःस्थानि भूतानि पवित्राशीतराणि च ॥
 तानि सर्वाणि चन्द्रोपग्रहदोषं दहन्तु मे ॥
 एवमावाहयेद्देवाश्चक्रे रीभश्च वाहयैः ।
 वाहयै रिमन्त्रे वक्ष्ये इत्यादिभिः ॥
 एतानेव तथा मन्त्रान् स्वर्णपट्टे विलिखयेत् ।
 तान्मपट्टेऽथवासिष्ठ्य नववस्त्रेऽथवा पुनः ॥
 मस्तके यजमानस्य निदधुस्तेद्विजोत्तमाः ।
 कलशान् द्रव्य संयुक्तान् नानारूपविभूषितान् ॥
 गृह्णीत्वा स्नापयेद् गूढं भद्रपीठोपरिस्थितम् ॥

गूढं ग्रहणं दर्शनं यथा न भवति तथा । कृपादिना ज्ञत-
 व्यवधानमित्यर्थः ।

पूर्वोक्तैरेव मन्त्रैस्तु यजमाने द्विजोत्तमाः ।

• इमं मे ग्रहणं श्रुतिं इव मयापि कृतम् । त्वा मवश्यं राक्षसे ।

अभिषेकं ततः कुर्यामन्वैर्वाहणं सूक्तकैः ॥
 ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्ल माखानुलेपनः ।
 आचार्यं वरयेत् पश्चात् स्पर्शपट्टं निवेदयेत् ॥
 अथ केवलं पूजनं । कर्मादौ वरणस्य कृतत्वात् ।
 आचार्यं दक्षिणां दद्याद् गोदानं च स्वशक्तितः ॥
 पूजयेद्वस्त्र गोदानं ब्राह्मणानपि शक्तितः ।
 होमं चापि प्रकुर्वीत तिलैर्व्याहृतिभिस्तथा ॥
 निवृत्ते ग्रहणे सर्वं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।
 दानं च शक्तितो दद्याद् यदीच्छेद्वित मात्मनः ॥
 सूर्यपट्टे सदा सूर्यं नाम मन्त्राद्य * कीर्त्तयेत् ।
 पूर्वोक्तश्लोकेषु चन्द्रपदस्थाने सूर्यं पदं प्रक्षिपेदित्यर्थः ।
 अनेन विधिना यस्तु ग्रहणे ज्ञानमाचरेत् ।
 न तस्य ग्रहणे दोषः कदाचिदपि जायते ॥
 इति ।

पृथ्वीचन्द्रोदये तु प्रकारान्तरेण शान्तिरुक्ता पुराणं समुच्चये —
 सूर्यस्य संक्रमो वापि ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।
 यस्य त्रिजस्य नक्षत्रे तस्य रोगोऽथवा मृतिः ॥
 तस्य दानं च होमं च देवार्चनजपौ तथा ।
 उपरागाभिषेकं च कुर्याच्छान्तिं भविष्यति ॥
 स्वर्णेन वाथ पिष्टेन कृत्वा सर्पस्य चाकृतिम् ।

* नाममन्त्रं च इति सप्तशतके पाठः ।

ब्राह्मणाय ददेत्सस्य न रोगादिश्च तत् कृतः ॥

सर्पस्य तदाकारस्य राहोरित्त्वर्थः ।

अद्भुतसानरे भार्गवः—

यस्य राज्ञस्य नक्षत्रे स्वर्भावोपरज्यते ।

राज्यभङ्गं सुद्वन्वायं मरणं चाप निर्द्दिशेत् ॥

राज्यस्य नक्षत्रे राज्याभिषेक नक्षत्रे यस्मिन्क्षत्रे राज्ये
अभिषिक्त स्थास्तिन्नित्यर्थः ।

ज्योतिःसागरेऽपि—

सौवर्णं कारयेन्नागं पत्नीनाथ (तद्वैतः ।) पत्नीवैतः ।

तद्वर्णेन तद्वर्णेन फलायां मीत्तिकं न्यसेत् ॥

ताम्रपात्रे निम्नायाथ द्रुतपूर्णे विधेयतः ।

कांस्ये वा कान्तिलोहेवा न्यस्य दद्यात् सदक्षिणम् ॥

चन्द्रग्रहे तु कृष्णस्य विष्णं दद्यात् सदक्षिणम् ।

नागं रक्तमयं सूर्यग्रहे विष्णं च हेमजम् ।

तुरङ्गरथगोभूमि तिल सर्पिष्य काञ्चनम् ॥

इति ।

कालविवेकेऽपि—

सुवर्णं निर्मितं नागं सतिलं कांस्य भाजनम् ।

सदक्षिणं सवस्त्रं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

तद्दानमन्वो यथा—

तप्तोमय महाभीम सोमसूर्यविमर्द्दन ।

हेम नाम प्रदानेन * मम शान्ति प्रदो भव ॥
 विष्णुमुद नमस्तुभ्यं सिद्धिकामन्दन प्रभो ।
 दानेनानेन नागस्य रक्ष मां वेधजादृ भयात् ॥
 एवमन्था अपि शान्तयः सन्ति विश्वरभयान्नात्रोद्भूताः ।
 *अत्र अनुष्ठेयकर्मो दर्शितो माधवीये ॥
 पश्यमाने भवेत् ज्ञानं पश्ये होमो विधीयते ।
 सुखमाने भवेद्ज्ञानं सुक्ते ज्ञानं विधीयते † ॥
 चतुर्विंशति मतेऽपि—

सुक्ती यस्तु न कुर्वीत ज्ञानं पश्यच्च सूतके ।
 स सूतकी भवेत्तावद् यावत् स्यादपरोपद्यः ॥
 इदं ज्ञान ममन्तक मिति रत्नावली कारः ।

व्यासः—

इन्दो लक्षगुणं पुण्यां रवेर्दशगुणं ततः ॥
 गङ्गा तीथे तु संप्राप्ते इन्दोः कोटीरवेर्दश ‡ ॥
 गवां कोटि सङ्ख्यस्य § यत् फलं लभते नरः ।

* हेम तारा प्रदानेन इति निरुच्यसिन्धी पाठः ।

† होम दानव हेवार्येन मपि ज्ञान इव मध्ये कार्यम् । तदुक्तं
 ब्रह्मवैवर्ते । ज्ञानं सा दुपरागादौ मध्ये होमः सुरार्येणम् ।
 इति ।

‡ गङ्गात्तर मङ्गलदी तीथेषु लक्षगुणदशलक्षगुणत्वं ब्रह्मतीथेषु कोटि-
 गुण दशकोटिगुणत्वं निरुच्यैः ।

§ कोटि प्रदानस्य इति माधवीये पाठः ।

तत् फलं समवाप्नोति * ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

गङ्गाया (अभावे) असम्भवे शङ्कः—

वापीकूपतडागेषु गिरिप्रस्रवणेषु च ।

नद्यां नदे देवखाते मरसीषूचृताम्बुनि ।

उष्णोदकेन वा स्नायाद् ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

अत्र तारतम्य माह मार्कण्डेयः—

श्रीत सुष्णोदकात् पुष्प मपारक्यं परोद कात् ।

भूमिष्ठ सुचृतात् पुष्पं ततः प्रस्रवणोदकम् ॥

ततोऽपि सारसं पुष्पं तत पुष्पं नदीजलम् ।

तीर्थतोयं ततः पुष्पं सहानद्यम्बु पावनम् ।

तत स्ततोऽपि गङ्गाम्बु पुष्पं पुष्प स्ततोऽम्बुधिः ॥

इति ।

अम्बुधिज्ञान मपि पर्वण्येव । तदुक्तं भारते—

अश्वत्यवारिधी सेष्वी न स्रष्टव्यी कदाचन ।

अश्वत्यं मन्द्वारे तु सागरं पर्वणि स्पृशेत् ॥

इति ।

उष्णोदक मातुरस्यैव—

उष्णोदकेन वै स्नान मातुरस्य सदा भवेत् ।

इति स्मृते ।

ग्रहणे तीर्थान्भवे यत्र कापि जले स्नायादेव ।

* तत् फलं जाग्रती खाने इति माधवीये पाठः ।

सर्वे गार्ग्यसमं तीर्थं सर्वे ब्रह्मसमा द्विजाः ।
 सर्वे स्वर्यसमं दानं राष्ट्रप्रस्ते दिवाकरे * ।
 इति विष्णुक्तेः । अत्र स्नानोत्तरं तर्पणं श्राद्धे अपि कार्यं ।

तदाह ऋष्यशृङ्गः—

चन्द्रसूर्यग्रहे यस्तु स्नानं विधिवदाचरेत् ।
 तेनैव सकला पृथ्वी दत्ताविप्रस्य वै करे ॥
 सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राष्ट्रदर्शने ।
 अकुर्वीणस्तु नास्ति क्वात् पक्षे गौरिवसीदति ॥
 इति ।

विष्णुः—

राष्ट्रदर्शनदत्तं हि श्राद्धं माचन्द्रतारकम् ।
 गुणवत् सर्वकामीयं पितृणां सुपतिष्ठते ॥
 इति ।

आचन्द्रतारकं प्रलयपर्यन्तं । तच्च भामिने हेन्ना वा कार्यं न
 पक्वान्नेन ।

आपद्यन्मौ तीर्थे च (ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः) ।

चन्द्रसूर्य्ये ग्रहेतथा ।

भामश्राद्धं प्रकुर्वीति हेमश्राद्धं मद्यापिवा † ।

इति हेमाद्रौ श्रातातपोक्तेः । अपरार्कसु द्विजानां पाका-

* ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः इति माधवीये पाठः ।

† भामश्राद्धं द्विजोदयात् सद्योदयात् सद्येव हि ।

इति माधवीये पाठः ।

भावे एव आमन्त्राद्यमित्याह ।

पाकाभावे द्विजातीनामामन्त्राद्यं विधीयते ।

इति सुमन्वृत्तेः ।

तथा—

सैद्धिकीयो यदा राहुं प्रसते पर्वसन्धिषु ।

गजच्छायातु साप्रोक्ता तस्यां 'त्राह' प्रकल्पयेत् ।

घृतेन भोजयेद्दिप्रान् घृतं भूमौ समुत्सृजेत् ॥

इति वायवीयीक्तेषु ।

विज्ञानेश्वरौऽप्याह—

ग्रहणं त्राहे भोक्तुर्दोषो दातुस्त्वभ्युदय इति ।

सूतके सूतके भुक्ते गृहीते शशिसास्करे ॥

छायायां हस्तिनद्यैव नभूयः पुरुषो भवेत् ।

इत्यापस्तम्बेन भोजननिषेधाच्च । अयं च निषेधः त्राह भोज-
नस्य हस्तिच्छायासाहचर्यात् । अत्र देशाचारतो व्यवस्थाद्रष्टव्या ।
अत्र ग्रहणं निमित्तकत्राहेनैव अमा संक्रान्त्यादि त्राह सिद्धिः ।
दार्शिकालभ्ययो रपीति कालादर्शीक्तेः ।

अत्र अशीच सद्भावेऽपि स्नानं त्राहादि कार्यं मेव—

सूतके सूतकेचैव न दोषो राहु टर्गने ।

तावदेव भवेच्छुद्धि र्यावन् मुक्ति न टर्गते ॥

इति माधवीये हृह वशिष्ठोक्तेः ।

स्नानं कथं परित्यागो राहोरन्यत्र सूतके ।

इति व्याघ्र पादोक्तेषु । इयं च शुद्धि रवियेषान् मन्वदीया-

पुरश्चरणादि सर्वस्मार्चकर्म विषया । रजस्वलाया अप्यत्र ज्ञानाद्य-
धिकारः ।

न सूतकादिदोषोऽस्ति ग्रहे होमजपादिषु ।

ग्रस्ते ज्ञाया दुदग्धापि तीर्थादुद्धृत वारिणा ।

इति सूर्योदय निषन्धोक्तेः ।

ज्ञाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला ।

पानान्तरित तोयेन ज्ञानं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥

इति मिताक्षरोक्तः ज्ञानविधिर्द्रष्टव्यः ।

ग्रहणे रात्रा वपि ज्ञान आहादि कार्यम्—

ग्रहणोद्वाहसंक्रान्ति यात्रार्चिं प्रसवेषु च ।

दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते ॥

इत्यपराके व्यासोक्तेः ।

चन्द्रग्रहे तथारात्रौ ज्ञानं दानं प्रशस्यते ।

इति देवलस्मृतेश्च । यदाच ज्योतिःशास्त्रगम्यो दिने चन्द्र-

ग्रहो रात्रौ च सूर्यग्रहस्तदा ज्ञानादिकं न कार्यम् ।

सूर्यग्रहोयदारात्रौ दिनेचन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र ज्ञानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च क्वचित् ॥

इति षट्त्रिंशत्तमोक्तेः ।

ग्रहणदिने आहप्राप्तौ तु प्रयोगपारिजाते गोभिलः—

दशं रविग्रहेपित्रोः प्रत्याब्धिकं सुप्रस्थितम् ।

अत्रेनासम्भवे हेन्ना कुर्यादामेन वा सुतः ॥

इति ।

अथ दर्शरविपितृसुतशब्दाः प्रदर्शनार्थाः । न्यायसाम्यात् ।
तेन चन्द्रग्रहणेऽपि सपिच्छादि वार्षिकं श्राव मन्नादिना तद्दिने
एव कार्यं मिति मदन पारिजाते व्याख्यातम् ।

यत्तु—

शामश्राव' प्रकुर्वीत मास संवत्सरादृते ।

अधेनैवाब्दिकं कुर्याद्येन्नावाऽमेन नक्तचित् ॥

इति मरीचि श्लोकाश्लेषचनं । तद् ग्रहणं दिनातिरिक्तविषय
मित्तिनिर्णयान्तोक्तिः ।

यानि तु—

ग्रहणात्तु द्वितीयेऽङ्गि रजोदोषात्तु पञ्चमे ।

ग्रस्तोदये यदा चन्द्रे प्रत्यब्दं समुपस्थितम् ॥

तद्दिने चोपवासः स्यात् प्रत्यब्दं तु परेऽङ्गिनि ।

ग्रस्तावेवास्तमानं तु रवीन्दू प्राप्नुतोयदि ॥

प्रत्यब्दं तु तदा कार्यं परेऽङ्ग्येव सर्वदा ।

चन्द्र सूर्योपरागेच तथा श्रावं परेऽङ्गिनि ॥

इत्यादीनि वचनानि । तानि महानिवशेषु काव्यनुपल-
म्भादमूलानि समूलत्वे वा देशाचारतो व्यवस्थेयानि ।

कौश्लं—

स्व-स्वष्ट देवतामन्त्रजपं कुर्यात् प्रयत्नतः ।

चन्द्रसूर्योपरागतु मालिन्य मजपाद् भवेत् ॥

इत्यतो जप्तव्यम् ।

अत्र प्रसङ्गाद्दीक्षाकालः कथ्यते ।
 ग्रहणादि समदिन पर्यन्तं दीक्षां कुर्यात् ॥
 मन्त्रादारम्भणं कुर्याद् ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 ग्रहणाद्वापि देवेशि कालः समदिनावधिः ॥
 इति शिवार्चनचन्द्रिकोक्तेः ।

रत्नसागरेऽपि—

सत्तीर्थेऽर्कं विधुग्रासे तन्तुदामनपर्वणोः † ।
 मन्त्रदीक्षां प्रकुर्व्वानो मासर्क्षादीन् शोधयेत् ॥

अत्रापि † ग्रहोमुख्यः—

सूर्यग्रहणकाले तु नान्य दन्वे धितं भवेत् ।
 सूर्यग्रहण कालेन समो नान्यः कदाचन ॥
 न मासतिथि वारादि शोधनं सूर्यं पर्वणि ।
 इति ।

अथ ग्रहणा वेधे भोजननिषेधः प्रस्तूयते ।

तत्र चन्द्रोपरागे यस्मिन् यामे ग्रहणं भवति तस्मात् पूर्वं प्रहर-
 ण्यं न भुञ्जीत । सूर्यग्रहे तु प्रहरचतुष्टयं न भुञ्जीत ।
 सूर्यग्रहे तु नाग्नीयात् पूर्वं यामचतुष्टयम् ॥

• तन्पर्वं परमेश्वरोपवीतदान तिथिः यावन्तो वादयोः ।

† दामनपर्वं दामन भक्षणतिथिर्षं तद्यज्ञसप्तदशे ।

† अत्र एष मनोशान्तिषु सन्धे वसं। ग्रहण मूर्त्यर्थं तिष्ठतः कृत्यं यं प्रथम ।

चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्विना ।

इति माधवीये वृद्धपाराशरस्मृतेः ।

तथा—

ग्रहणं तु भवेदिन्द्रोः प्रथमा दधि यामतः ।

भुञ्जीतावर्त्तनात् पूर्वं पश्चिमे प्रथमादधः ॥

रवेस्त्वावर्त्तनादूर्ध्वमर्वागिष निशीघतः ।

चतुर्थप्रहरे चेत् स्याच्चतुर्थप्रहरे दधः * ॥

इति मार्कण्डेयोक्तेश्च । अधिरत्र जर्ह्यर्थकः । ननु चन्द्रग्रहणे यामचतुष्टयनिषेध उचितो न तु सूर्यग्रहे । सूर्योदयात् प्राग् भोजनाप्राप्तेः । नैवं । वचनस्यास्य प्रथमप्रहरे सूर्यग्रहे सति पूर्वद्युः पूर्वरात्रे भोजन निषेध परत्वात् ।

चन्द्रग्रहे विशेष मांह वृद्ध वषिष्ठः—

ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाह भोजन माचरेत् ।

इति ।

द्वयोर्ग्रस्तास्ते तु व्यासः—

अमुक्तयो रस्तगयो रद्या दृष्टापरेऽहनि ।

इति ।

- * रात्री प्रथम यामा दृष्टं चन्द्रग्रहं तु आवर्त्तमान् मन्थ्यान् पूर्वं भुञ्जीत । रात्रि पश्चिम यामेर्षन् रात्रि प्रथम यामादवांम् भुञ्जीत । अह्न नृतीथ प्रहरे चन्द्रविषय लदा पूर्वदिनव्याहाराणां भाम् भुञ्जीत अह्न चतुर्थ प्रहरे रविग्रहे रात्रि चतुर्थ प्रहरे दधी भुञ्जीत । इति माधवाचार्यैः ।

विष्णुधर्मोऽपि—

अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्यग्रहोयदा ।

मुक्तिं दृष्ट्वाऽनुभोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम् ॥

अत्र अहोरात्र निषेधः सूर्यग्रस्तास्ते । एतदनाहिताग्नि विषयम् । अपराह्णे व्रतोपायनीय मन्त्रीत इति कात्यायनोक्ते-
व्रतस्यश्रीतत्वेन विहितस्य प्रावक्ष्यात् । अग्निव्रतं कुर्यादिति
निर्णयदीपकत् । बालहृदातुराणां तु ग्रहणं यामात् पूर्वभोक्तव्यो
निषेधः ।

सायाह्णे ग्रहणं चेत् स्यादपराह्णे न भोजनम् ।

अपराह्णे न मध्याह्णे मध्याह्णे न तु सङ्गवे ।

मुञ्चीत सङ्गवे चेत् स्यान्न पूर्वं भोजनं क्रिया ॥

इति मार्कण्डेयोक्तेः । सङ्गहे ।

निद्रायां जायते व्याधिर्मूत्रे दारिद्र्यं माप्नुयात् ।

पुरीषे क्व (क्लि) मियोनिः स्वान् मैथुने घामशूकरः ॥

अभ्यङ्गे च भवेत् कुली भोजने स्यादधोगतिः ।

वस्त्रे च भवेत् सर्पो वधे च नरकं व्रजेत् ॥

पत्रं दारुदणं पुष्पं शाकं नैवेद्यं (भक्षयेत्) तक्षयेत् ॥

इति ।

वेधकाले ग्रहणं समये वा भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं माधवीये
कात्यायनेन—

चन्द्रसूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति ।

तस्मिन्नेवदिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव श्रुध्यति ॥ *

इति ।

तथा एकरात्रं त्रिरात्रं वा उपोष्य त्रेयोऽर्घिभि र्ग्रहणं ज्ञानं
कार्यं मित्युक्तं लिङ्ग पुराणे ।

एकरात्रं सुपोष्यैव ज्ञात्वा दत्त्वाच शक्तितः ।

कञ्चुकादिव सर्पस्य निष्कृतिः पापकोष(श)तः ॥

त्रिरात्रं समुपोष्यैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

ज्ञात्वा दत्त्वाच विधिवद्ब्रह्मणा सह भोदते ॥

इदं च पुत्रवदतिरिक्तविषयम् ।

आदित्येऽहनि संक्रान्ती चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

पारणं चोपवासं च न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ॥

इति जैमिनि स्मृतं । यदातु रवेर्ग्रस्तास्त स्तादा पुत्रिणः
प्रहरद्वयं हित्वा वालादिवद् भोजनं नगुपवासः ।

सायाह्ने सङ्गवेऽग्नीयाच्छारदे सङ्गवादधः ।

मध्याह्ने परतोऽग्नीयाचोपवासो रविग्रहे ॥

इति हेमाद्रुक्तेः । शारदोऽपराह्नः ।

माधवाचार्यस्तु पुत्रिणोऽप्युपवासं मन्थते ।

अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्यग्रहोयदा ।

इति पूर्वोक्तनिषेधस्य तनापि पालनीयत्वात् । उपवास-
निषेधस्तु व्रतरूपोपवास परः किञ्चिद्ब्रह्मपरोवेति ज्ञेयं ।

उपवामनिषेधेतु किञ्चिद् भक्षणं प्रकल्पयेत् ।

इति वशिष्ठोक्तेः ।

ग्रहणे गभिष्ठाविशेषोऽभिहितो ब्रह्मसिद्धान्ते—

सर्वेः पटस्थितं वीक्ष्यं खल्वं तैलाम्बुदर्पणैः ।

ग्रहणं गुर्विणी जातु न पश्येत पटं विना ।

तथा मङ्गल ज्ञात्येषु वेध विशेषो हेमाद्रौ—

त्रयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवम् ।

माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

प्रकारान्तरं चोक्तं तत्रैव—

द्वादश्यादि स्मृतीयान्तो वेध इन्दुग्रहेश्रुतः ।

एकादश्यादिकः सौरे चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्तितः ॥

इदं सम्पूर्णं प्रासेद्रष्टव्यं । तत्रहं खण्डग्रहेतयोरिति तत्रैवोक्तेः ।

तथा—

नित्येनैमित्तिके जाप्ये होमे यज्ञ क्रियासु च ।

उपाकर्म्मणि चोक्तं ग्रहवेधो न विद्यते ।

इति ।

इदमपि प्रारब्धनित्यकर्म्मविषयम् ।

अन्यच्च—

ग्रहणोत्थानभं त्वाग्नं मङ्गलेषु ऋतुत्रयम् ।

यावच्च रविणा भुक्त्वा सुक्तं भं दग्धकाष्ठवत् ॥

अथ प्रसङ्गात् कुरुक्षेत्रे दाने विधिरुच्यते—

अभ्युत्तारणं पूर्वं तु राजाधिराज मन्त्रतः ।

कौबेरीं स्वर्णं प्रतिमां दद्यात् सूर्यग्रहेवुधः ॥

मन्त्रो यथा—

उत्तराशापते देव कुबेर नरवाहन ।
निधीनां शङ्ख पद्मानां पते श्रीकण्ठवज्रभ ॥
अदाना (द्यौ) घैष यत् प्राप्तं दारिद्र्यं ममदुःखदम् ।
तत् सर्वं त्वात्तदानेन पापमाशुविनाशय ॥ इति ।

फलं तु—

त्रयोदशगुणा वृद्धिस्तत्रयोदश दिनावधिः ।
इ(व)त्वेकगुञ्जामित हेम वृद्धिः चेत्रे कुरुणां दिवसैस्त्रिचन्द्रेः ।
सूर्योपरोगे ददतां नराणां वृद्धिं स्तथा निक्षिपतां ध्रुवं स्यात् ॥
रमाग्नियुग्मेन्दु ख नन्द वृद्धा
नागाब्धि वल्लि प्रमिता मणाः स्युः ।
वस्त्रिन्दुशेरेर्दशतोलकीय ।
मापे महेश्वरेर्दश रत्तिकादिः ।

इति ।

अथ तपतियर्हं प्रायश्चित्तं मन्थते—

तथा चारुण स्मृतौ—

प्रतिग्राही कुरुत्तेत्रे न भूयः पुरुषो भवेत् ।
तथापि मनसः शुद्धैः प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
तप्तं कृच्छ्रद्वयं कुर्यात् दैन्द्वेन समन्वितम् ।
सत्रेण वा यजेताथ जपेहा नक्त समकम् ।

जपोऽत्र गायत्र्याः प्राधान्यात् ।

तथा—

वापीकूपनडागादि खननं विस्मृतेष्वनम् ।

ब्राह्मणस्य विवाहादिक्रियायै सर्व्वमुत्सृजेत् ॥

इति ।

एतच्च प्रायश्चित्तं धनोत्सर्गानन्तरं कार्य्यम् ।

यद् गर्हितेनार्ज्जयन्ति कर्मैणा ब्राह्मणा धनम् ॥

तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति दानेन तपसैवच ।

इति मनुस्मृते रिति दिक् ।

अत्र केचित् साक्षाद् ग्रहण दर्शने ज्ञानादि कार्यं नान्यथा ।

ज्ञानं दानं तपः श्राद्ध मनन्तं राहुदर्शने ।

चन्द्र सूर्योपरागितु यावद्दर्शनगोचरः ॥

इति जावालस्मृतौ चाक्षुषज्ञानस्यैव प्रयोजकत्वोक्तेरित्याहुः ।

निर्णयामृतेऽपि—

तेन मेघाच्छादने अन्धादीनां च ज्ञानश्राद्धादौ नाधिकार

इति ।

तदेतत्सुच्छं । यदि चाक्षुष ज्ञानं निमित्तं स्वात्तदा

सूर्य्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र ज्ञानं न कुर्व्वीत दद्याद्दानं च न क्वचित् ॥

इति वाक्यं व्यर्थं स्यात् । चाक्षुषज्ञानाभावेन प्रात्यभावात् ।

प्राप्तिपूर्वकत्वान्निषेधस्य । किञ्च ।

नेक्षेतीद्यन्त मादित्य मस्तं यान्तमपि क्वचित् ।

नीपरक्तं नवारिस्थं नमध्यं नभसोगतम् ॥

इति मनुवचनं वाध्येत । अन्धस्य पूर्व्वकाले वेधइव यावद्दर्शनं भोजननिषेधापत्तिश्च ।

किंच—

जन्ममध्ये अस्मीभूतस्य यावच्चक्षुः प्राप्ते रूपवास प्रसङ्गश्च ।
 राहुदर्शने इत्येतच्चिमित्तमात्रं । संक्रान्तौ छायादितिषत् ।
 तस्माद्दर्शन वाक्यानां अस्तास्त विषयत्वात् ज्ञानस्य चार्थतः प्राप्ते
 ग्रहणज्ञानमात्रं निमित्तं । तेन मेधाव्याख्यादने अस्यादेव
 ज्ञानादि भवत्येवेति सर्वमनवद्यम् ।

इति ग्रहण निर्णयः ।

अथ प्रसङ्गात् समुद्रज्ञान विधानम् ।

तत्राश्वलायनः—

समुद्रे पर्वसु छाया दमायां च विशेषतः ।
 पापैर्विसुच्यते सर्वे रमायां ज्ञानमाचरन् ॥

भारतेऽपि—

अश्वत्य सागरो खेध्वी नम्रष्टध्वी कदाचन ।
 अश्वत्यं मन्दवारितु सागरं पर्वणि सृशेत् ॥
 न कालनियमः सेतौ समुद्रे ज्ञानकर्षणि ॥

इति ।

तद्विधिस्तु—

पिप्पलाद समुत्पन्ने कृत्ये लोक भयङ्करे ।
 पाषाणं ते मया दत्त माहारार्थं प्रकल्पयताम् ॥
 इति मन्त्रेण समुद्रे पाषाणं प्रक्षिप्य
 विश्वाची च घृताचीच विश्वयोनिं विगां पते ।

सान्निध्यं कुरु(भो देवि) मे देव सागरे लवणाश्रसि ॥
इति प्रार्थ्यं ।

नमस्ते विश्वशुभाय नमोविष्णो अपाम्बते ।

नमो जलधि रूपाय नदीनां पतये नमः * ॥

अग्निश्च योनि रनिलश्च देहो रेतोधाविष्णुरमृतस्य नाभिः ।

एतद् ब्रुवन् पाण्डव सत्यवाक्यं ततोऽवगाहृत पतिं नदीनाम् ॥

इति भारतीकान् मन्वान् पठित्वा विधिवत् ज्ञात्वा समुद्राय
अर्घ्यं दद्यात् ।

तत्र मन्त्रः—

सर्वरत्नोद्भवः श्रीमान् सर्वरत्नाकरोयतः ।

सर्वरत्न प्रधानस्त्वं गृह्णाणार्घ्यं महोदधे ॥

इत्यर्घ्यं दत्त्वा तर्पयेत् ।

तन्मन्त्राः स्तान्दे—

पिप्पलादं विकण्ठं च कृतान्तं जीवकेश्वरम् ।

वशिष्टं वामदेवं च पराशर सुमापतिम् ॥

वाल्मीकिं नारदं चैव वाल्खिल्यांस्तथैव च ।

* अतः परं ।

सप्तमत्रयदाधारं शङ्खचक्रगदाधरं ।

देवदेवि समानुजां तव मूर्धनिधिवनम् ।

वितस्वात्मकं भोजानं नमो निष्कमनाःपतिम् ।

सान्निध्यं कुरु देवेश सागरे लवणाश्रसि ।

पतङ्कीकदम्बं निर्माणं सिन्धु नृपिकं दृश्यते ।

नलं नीलं गवाक्षं च गवयं गन्धमादनम् ॥
 जाम्बवन्तं हनूमन्तं सुधीवं चाङ्गदं तथा ।
 मैन्दं च द्विविदं चैव ऋषभं शरभं तथा ॥
 रामं च लक्ष्णं चैव सीतां चैव यशस्विनीम् ।
 एतांस्तु तर्पयेद्विद्वा नन्वि (जल)मध्ये विशेषतः ॥
 भ्रातृभ्यस्तम्बपर्यन्तं यत् किञ्चित् सचराचरम् ।
 मया दत्तेन तोयेन दृष्टि मेवाभिगच्छतु ॥

इति ।

इति समुद्र-स्नानविधानम् ।

इति श्रीमत् परमवेदिक नागदेवभट्टसूनुना
 श्रीमदनन्तभट्टेनविरचितं
 विधानपारिजाते तिथिनिर्णयः समाप्तः ।

सान्निध्यं कुरु(भो देवि) मे देव सागरे लवणाश्रसि ॥
इति प्रार्थ्यं ।

नमस्ते विश्वगुप्ताय नमोविष्णो अपाम्ब्यते ।

नमो जलधि रूपाय नदीनां पतये नमः * ॥

अग्निश्च योनि रनिलश्च देहो रेतोधाविष्णुरमृतस्य नाभिः ।

एतद् भुवन् पाण्डव सत्यवाक्यं ततोऽवगाह्येत् पतिं नदीनाम् ॥

इति भारतीकान् मन्त्रान् पठित्वा विधिवत् स्नात्वा समुद्राय
अर्घ्यं दद्यात् ।

तत्र मन्त्रः—

सर्वरत्नोद्भवः श्रीमान् सर्वरत्नाकरोयतः ।

सर्वरत्न प्रधानस्त्वं गृह्णाणार्घ्यं महोदधे ॥

इत्यर्घ्यं दत्त्वातर्पयेत् ।

तन्मन्त्राः स्नान्दे—

पिप्पलादं विकण्ठं च कृतान्तं जीवकेश्वरम् ।

वशिष्टं वामदेवं च पराशर मुमापतिम् ॥

वाल्मीकिं नारदं चैव वाल्खिल्यांस्तथैव च ।

* अतः परं ।

समस्तजगदाधार उद्भवस्तजगदाधार ।

देवदेहि समानुजं तत्र तीर्थनिर्गमम् ।

वितस्वात्मक भोगान् नमो विष्णुसःपतिम् ।

सान्निध्यं कुरु देवस्य सागरे लवणाश्रसि ।

एतद्भुवन्पाण्डवसत्यवाक्यं ततोऽवगाह्येत् ।

नलं नीलं गवाक्षं च गवयं गन्धमादनम् ॥
 जाम्बवन्तं हनूमन्तं सुग्रीवं चाङ्गदं तथा ।
 मैन्दं च द्विविदं चैव ऋषभं शरभं तथा ॥
 रामं च लक्ष्णं चैव सीतां चैव यशस्विनीम् ।
 एतांस्तु तर्पयेद्विद्वा नन्वि (जल)मध्ये विशेषतः ॥
 आन्नन्नस्तम्बपर्यन्तं यत् किञ्चित् सचराचरम् ।
 मया दत्तेन तोयेन दृष्टि मेवाभिगच्छतु ॥

इति ।

इति समुद्र-स्नानविधानम् ।

इति श्रीमत् परमवेदिक नागदेवभट्टसूनुना
 श्रीमदनन्तभट्टेनविरचिते
 विधानपारिजाते तिथिनिर्णयः समाप्तः ।

यस्य हस्ते गदाचक्रं गरुडो यस्य बाहनम् ।
लक्ष्मीर्यस्याङ्गसंस्थाना स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥

अथ मास विधानानि उच्यन्ते ।

तत्र चैत्र शुक्ल प्रतिपदि संवत्सरारम्भ उक्तः ।
सा चोदय व्यापिनी याञ्छा ।

चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज्जं प्रथमेऽहनि ।
शुक्लपक्षे समयं तु तदा सूर्योदये सति ॥
इति हेमाद्रौ ब्रह्मपुराणात् ।

दिनहये तद्व्याप्तौ अव्याप्तौ वा पूर्व्वेव ।
चैत्रे सितप्रतिपदि यो वारोऽर्कोदये स वर्षेशः ।
उदय द्वितये पूर्वो नोदय युगलेऽपि पूर्वः स्यात् ॥
इति ष्योतिर्निवन्धोक्तेः । यदा तु चैत्रो मलमासो भवति
तदा तत्र देवकार्यस्य निषिद्धत्वात् शुद्धेमासि संवत्सरारम्भ इति
केचित् । निष्कर्षतु ।

शुक्लादेर्मलमासस्य सोऽन्तर्भवति चोत्तरे ।

इति वचना दक्षिमवर्षान्तः पातित्वेन मलमासमारभ्यैव नव-
वर्षारम्भः शुक्लाप्तादाविव कार्ये इतिवयं साधु प्रतीमः ।

अत्र तैलाभ्यङ्गो नित्यः—

वत्सरादौ वसन्तादौ वलिराज्ये तथैव च ।
तैलाभ्यङ्गं मकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥
इति बृहवशिष्टोक्तेः ।

भविष्ये च—

चैत्रे मासि महावाहो पुण्या प्रतिपदा परा ।
तस्यां वै निम्बपत्राणि प्राश्य संशुण्ठयात्तिथिम् ॥
शक्र वत्सरभूपमन्त्रिणां रसधान्येश्वर भिन्न पालिनाम् ।
श्रवणात् पठनाच्च वै नृणां शुभतां यात्यशुभं सहस्रिया ॥
इति ।

अस्यां प्रतिपदि नवरात्रारम्भ उक्तो मार्कण्डेयपुराणे—

शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।
वसन्तकाले सा प्रोक्ता कार्या सर्वैः शुभार्थिभिः ॥
इति ।

तिथिरत्र परविद्या प्राज्ञा ।

अमायुता न कर्त्तव्या प्रतिपञ्चण्डिकार्त्तने ।
मुहूर्त्तं मात्रा कर्त्तव्या द्वितीयादिशुक्लान्विता ॥
इति देवीपुराणात् ।
तिस्रोह्येताः पराः प्रोक्ता स्थिद्ययः कुरुनन्दन ।
कार्तिकाश्वयुजोर्मासौषैत्रे मासि च भारत ॥
इति ब्राह्मणोक्तेः ।

पराः परयुताः ।

अग्नौऽत्र विशेषः शारदं नवरात्रे वक्षते ।

अत्र प्रपादानं सुक्तं मपरार्कं भविष्यपुराणे—

अतीते फाल्गुने भासि प्राप्ते चेष मङ्गोक्तवे ।

पुण्येऽग्निं विप्रकथिते प्रपादानं * समाचरेत् ।

ततः शोभास्यैर्द्विद्वान् मन्त्रेषामेन मानवः ॥

मन्त्रो यथा—

प्रपेयं सर्वसामान्याद् भूतेभ्यः प्रतिपादिता ।

अस्त्राः प्रदानात् पितरं स्तृष्यन्तुच पितामहाः ॥

इति ।

अग्निवार्थं ततो देयं जलं मासचतुष्टयम् ।

प्रपादात् मन्त्रेण विशेषाधर्मसौमना ॥

प्रत्यहं धर्मघटको वस्त्रसंवेष्टिताननः ।

ब्राह्मणस्य गृहे देयः शीतामलजलः शुचिः ॥

तत्र मन्त्रः—

एष धर्मघटोदसो ब्रह्मविष्णुशिववाक्मकः ।

अस्त्रं प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः ॥

अनेन विधिना यस्तु धर्मकृत्वं प्रयच्छति ।

प्रपादानफलं सोऽपि प्राप्नोतीह न संशयः ॥

इति ।

प्रपादानैतिकसंख्याता विशेषचतुर्थस्तवके द्रष्टव्यः ।

* प्रपा पानीय शालिका जलस्यनिति यस्याः प्रसिद्धिः ।

चैत्रशुक्लतृतीयायां गौरीमीश्वरशुतां सम्पूज्य दीप्तोत्सवं कुर्व्यात् ।

तृतीयायां यजेद्देवीं शङ्करेण समन्वितान् ।

कुङ्कुमागुरु कर्पूर मण्डिकैः सुगन्धकैः ॥

स्नानान्ध धूपदीपैश्च दमनेन विशेषतः ।

आ(न्दो)दीप्तयेत्ततो वक्तुं यावन्माधवमासकम् ॥

इति निर्वाणामृतं देवीपुराणोक्तैः ।

इयं तिथिः परविद्यापाद्या—

सुहृत्समात्र सखेऽपिदिने गौरीप्रतं परे ।

इति माधवोक्तैः ।

चैत्र शुक्लतृतीयायां * मत्स्य जयन्ती ज्ञेया ।

चैत्र शुक्ल तृतीयायां भगवान् भोजरूपधृक् ।

इति मत्स्यपुराण वचनात् ।

अत्रैव प्रसङ्गात् दशावतार जयन्त्यो निर्णीयन्ते ।

पुराण समुच्चये—

मत्स्योऽभूद्भुतभुग्दिने मधुसिते कूर्ध्वोविधौ माधवे ।

वाराहो गिरिजासुते नभसि यद्भूते सिते माधवे ॥

सिंहो भाद्रपदे सिते हरितिथौ श्रीवामनो माधवे

रामो गौरितिथा वतः परे मभूद्दामो नवम्यां मधौ ॥

कृष्णोऽष्टम्यां नभसि च परे चाश्विने यहशम्यां ।

बुधः कल्किर्नभसि समभूष्णुक्लपठ्यां क्रमेण ॥

* शुक्ल तृतीयेन इति निर्वाणामृतो पाठः ।

कालविशेषोऽपि तत्रैव —

अङ्गोमध्ये वामनो रामरामो मत्स्यः क्रोड्वापराङ्गे विभागे ।
 क्रूरैः सिंहो बुधकल्की च सायं कण्ठीरात्री कालसाम्ये च पूर्वा ।
 इति ।

द्वुतभुग् दिनं तृतीया । मधुसिने चैवशुक्लपक्षे । गिरिजासुतसुतुर्थी ।
 भूतं चतुर्दशी । हरितिथि र्द्वादशी । गौरितिथि स्तृतीया ।

स्रष्टमन्यत् ।

यत्तु—

आषाढे शुक्लपक्षे तु एकादश्यां महातिथौ ।
 जयन्ती मत्स्यनाम्नीति तस्यां कार्यं सुपोषणम् ॥
 इति वराह वचनं विरुद्धं भासते तत् कल्पभेदेन व्यवस्थाप-
 नीयम् । एता जयन्त्य स्तप्तदुपासकानां नित्याः । अन्येषां तु
 काम्या इति हेमाद्रिः ।

ब्रह्मणो यो दिनस्यादिः कल्पादिः सा प्रकीर्तिता ।

वैशाखस्य तृतीया या कृष्णा या फाल्गुनस्य च ॥

पञ्चमी चैत्रमासस्य तथैवान्या तथा परा ।

शुक्ला त्रयोदशी माघे कार्तिकस्य तु सप्तमी ॥

नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैताः संस्मराम्यहम् ।

कल्पानामादयो ह्येता दत्तस्वाक्षय कारिकाः ॥

इति ।

अत्र सर्वो निर्णयो मन्वादि वज्र श्रेयः ।

चैत्र शुक्लनवमी श्रीरामनवमी । सा च मध्याह्न योगिनी ब्राह्म्या ।

चेत्र (शुक्ला तु) शुक्ला च नवमी पुनर्वसुतुता यदि ।

सैव मध्याह्नयोगिन महापुच्छतमा भवेत् ॥

इति स्कान्दोक्तः ।

दिनद्वये मध्याह्नव्याप्तौ तदभावे वा निर्णयमाह

माधवाचार्यः—

नवमी चाष्टमी विद्वा त्वाग्या विष्णुपरायणैः ।

उपोषणं नवम्यां च दशम्यां चैव पारणम् ॥

नक्षत्र योगितु—

पुनर्वस्तृचसंयोगः स्वल्पोऽपि यदि दृश्यते ।

चैव शुक्लनवम्यां तु सा तिथिः सर्वकामदा ॥

इति स्मरणात्प्रमध्याह्नयोगाभावेऽपि षट्चतुर्त्तौ वीपीया ।

योगस्य अति प्राशस्त्यात् । पारणं तु उभयान्ते एकान्ते वा स्वात्

इति । इदं च व्रतं संयोग पृथक्कन्यायेन काम्यं नित्यं च ।

उपोषणं जागरणं पितृणुद्दिश्य तर्पणम् ।

तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यं ब्रह्मप्राप्ति मभीप्सुभिः ॥

यः श्रीरामनवम्यां तु भुङ्क्ते मोहाहिसूदधीः ।

कुन्धी पाकेषु घोरिषु पश्यते नात्र संशयः ॥

इति हेमाद्रुक्तः ।

केचिदिदं श्रीरामोपासकाना मेव नित्यं नत्सग्येणामित्याहुः ।

प्रत्यवाय श्रवणस्य व्रतमात्रे मत्वात् सर्वव्रतस्य नित्यत्वं प्रसङ्गादि-

त्यनिष्ट मपि वदन्ति ।

अन्धाष्टमी तु वीसाप्रत्यवायादि श्रवणाश्रित्यैवेति सर्वं समञ्जसम् ।

व्रत प्रकारसु अगस्तिसंहितायां द्रष्टव्यः ।

तत् प्रयोगसु—

यथाशक्ति सुवर्षेण सीतासमेत रघुनाथ प्रतिमां भरत शत्रुघ्न
लक्ष्मण प्रतिमाश्च निर्घ्नाय पञ्चाशतेन संज्ञाय्य संपूज्य दण्डवत्
प्रणिपत्यच अशोक कुसुमैर्युक्त मर्घ्यं दद्यात् ।

तत्र मन्त्रः—

दशानन वधार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ।

राक्षसानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ॥

परित्राणाय साधूनां जातो रामः स्वयं हरिः ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं भ्रातृभिः संहितोऽनघ ॥

पुण्याञ्जलिं पुनर्हस्वा यामि यामि प्रपूजयेत् ।

ततो राशौ जागरणं कृत्वा प्रातःकृत्यं विधाय साज्येनपाय-
सेन मूलमन्त्रेषु शतमष्टोत्तरं हुत्वा प्रतिमा (चतुष्टय) माचार्याय
निवेद्यच ब्राह्मणैः सह भुञ्जीत । इति ।

ननु रामनवम्यादेर्निव्यत्वपणे मलमासेऽपि कर्त्तव्यतास्वाहरि-
वासरवदितिषेच ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोद्भवयोरपि ।

इत्यादि निषेधस्य मलमासेऽपि पालनीयत्वादिह तथात्वाभावात् ।

उत्तरे देवकार्याणि पितृकार्याणि चोभयोः ।

इति स्मृतेषु शुद्धमासे एव जयन्त्युपवास इति सिद्धम् । एवं
जन्माष्टम्यादौ ज्ञेयम् ।

इति रामनवमीव्रतविधानम् ।

चैत्र शुक्लैकादश्यां हरिर्दीप्तोत्सव उक्तो ब्राह्मे—

चैत्रमासस्य शुक्लाया मेकादश्यां तु वैष्णवैः ।

षान्दोलनीयो देवेशः सलङ्गीको महोत्सवैः ॥

इत्यादि ।

चैत्र शुक्ल द्वादश्यां हरिर्दमनोत्सव उक्तो

रामार्चनचन्द्रिकायाम्—

द्वादश्यां चैत्रमासस्य शुक्लायां दमनोत्सवः ।

वीधायनादिभिः प्रोक्तः कर्त्तव्यः प्रतिवत्सरम् ॥

इति ।

यतदकार्षे प्रत्यवाय उक्तः पाप्मे—

कर्त्तव्यं मधो दोलां श्रावणे तन्तु पूजनम् ।

चैत्रे च दमनारोप मङ्गुर्वाचीब्रजत्वधः ॥

इति ।

शिवस्य तु—

शिवाय च चतुर्दश्या मर्पयेद्दमनं बुधः ।

इति विशेषः । अत्र च द्वादशीमतस्मीकृत्य पारवदिनं याञ्च

मित्युक्तं तत्रैव—

पारवाङ्गे न सभ्येत द्वादशी घटिकापि चेत् ।

तदा त्रयोदशी याञ्चा पवित्र दमनार्पणे ॥

इति ।

गीर्वाणोऽप्युक्तं स्तत्रैव—

हरिर्न दमनारोपः स्वाम्नाधो विप्लवो यदि ।

वैशाखे श्रावणे वापि तत्तियौ स्वाप्तदर्पणम् ॥

इति ।

अन्यत्र —

उपाकर्णोत्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ।

ईशानस्य वलिर्विष्णोः शयनं परिवर्त्तनम् ।

कुर्व्याच्छुक्रस्य च गुरोर्मौञ्चेऽपीति विनिर्णयः * ॥

इति ज्योतिर्निबन्धे शुक्लास्त्रादावपि कार्यमित्युक्तम् । मल-
मासेषु इदं न भवत्येव ।

उपाकर्णोत्सर्जनं च पवित्र दमनार्पणम् ।

इति वन्द्येषु परिगणनात् । एतत् प्रयोगस्तु । स्वयंभारा-
माहमनक मानीय देवाग्रे नूतन वस्त्रोपरि अथस्त्राप्य तत्र काम-
देवस्त्री आवाह्य पूजयित्वा स्त्रीं कामदेवाय नमः स्त्रीरत्यै नम
इति यथाशक्ति अभिमन्त्र्य तत्तन्मूलमन्त्रेण विष्णुादिभ्यः समर्पयेत् ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते

विधान पारिजाते

चैत्रमास कर्त्तव्यानि ।

* श्रावणवापि शुक्राक्षे कर्त्तव्यमिति नारदः । इति पाठान्तरम् ।

अथ वैशाखमासविधानानि ।

दृष्वीचन्द्रोदयेः विष्णुः—

तुला मकर मेषेषु प्रातः स्नानं विधीयते ।

इविष्यं ब्राह्मणार्थं च महापातकनाशनम् ॥

इति सौरमास उक्तः ।

अथत् पञ्चदशमपि उक्तं तत्रैव—

मधुमासस्य शुक्लाया मीकादश्यानुपोषितः ।

पञ्चदश्यां च भो वीर मेषसंक्रामषी तु वा ॥

वैशाख स्नान नियमं ब्राह्मणाणां मनुष्या ।

मधुसूदन मध्यर्धं कुर्यात् सकृत्स्य पूर्वकम् ॥

तत्र मन्त्रोपदेश—

वैशाखं सकलं मासं मेषसंक्रामषी रवेः ।

प्रातः सनियमः स्नास्ये प्रीयतां मधुसूदनः ॥

मधुहन्तुः प्रसादेन ब्राह्मणाणां मनुष्यात् ।

निर्विघ्नं मस्तु मे पुष्यं वैशाखस्नान (मन्त्रं) सम्भवम् ॥

माधवे मेषगे भानौ सुरारे मधुसूदन ।

प्रातःस्नानेन मे नाथ फलदो भव पापहृन् ॥

इति ।

यदि तीर्थे स्नानं तदा तत्रास याह्यम् । तदन्नामे विमेषो

माहृते—

यदा न प्रायते नाम तस्य तीर्थस्य भो हिजाः ।

त(त्रे)देत्युच्चारणं कार्यं विष्णुतीर्थमिदं त्विति ।
तीर्थस्य देवता विष्णुः सर्वत्रापि न संग्रयः ॥
इति ।

अन्यच्च—

तुलसी ज्ञान्यगौराख्या तयाभ्यर्च्य मधुघिसम् ।
विशेषेण तु वैशाखे नरो नारायणो भवेत् ॥
माधवं सकलं मासं तुलस्या योऽर्चयेन्नरः ।
त्रिसन्ध्यं मधुहन्तारं तस्य नास्ति पुनर्भवः ॥
कण्डू (य) य्य पृष्ठतो गां तु ज्ञात्वा पिप्पल सेचनम् ।
ज्ञात्वा गोविन्दमभ्यर्च्य न दुर्गति मवाप्नुयात् ॥

तथा—

एकभक्तमथोनक्त मयाचित मतन्द्रितः ।
माधवे मासि यः कुर्यान्नभते सर्वमीप्सितम् ॥
वैशाखे विधिना ज्ञानं देवनद्यादिके वह्निः ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च भूशय्या नियमस्थितिः ॥
व्रतं दानं दमो देवि मधुसूदनपूजनम् ।
अपि जन्मसङ्घस्रोत्यं पापं दहति दारुणम् ॥
एवं सम्पूर्णज्ञानाशक्तौ त्रयं वा ज्ञायात् ।

तदुक्तं पात्रे—

त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां वैशाख्यां वा दिनत्रयम् ।
एवं सम्यग् विधानेन नारी पुरुष एव वा * ।

* नारी वा पुरुषोऽपि वा इति निर्णयसिद्धौ पाठः ।

प्रातः स्नातः सनियमः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति ।

यदि मलमासो वैशाख स्नादा मासद्वयेऽपि स्नातव्यम् नित्य-
त्वादिति * ।

अन्यो विशेष उक्तोऽपराकं वामनपुराणे —

गन्धाश्च मास्थानि तथा वैशाखे सुरभीणि च ।

फलानि पानकादीनि मधूनि सुरभीणि च ॥

देयानि द्विजमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये ।

प्रत्यहं दिनमेकं वा शक्यभावेन मानवैः ॥

इति ।

एवं स्नात्वा अन्ते उद्यापनं कार्यम् । तत्र पाप्मे द्रष्टव्यम् ।

यथोक्तकरणाशक्तौ तु तत्रैवोक्तम्—

वैशाख्यां विधिवत् स्नात्वा भोजयेद्वाङ्गणान् दश ।

पञ्च त्रीन् वा यथाशक्ति मुच्यते सर्वपातकैः ॥

इति ।

वैशाख शुक्लद्वितीया अक्षय्याः द्वितीया उच्यते । सा च
पूर्वाह्ण व्यापिनी याज्ञा दिनद्वये तद् व्याप्तौ परैव । तदुक्तं निर्णया-
सूत्रे नारदीये—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वितीया रोहिणी युता ।

दुर्लभा बुधवारिण सोमेनापि युता तथा ॥

* कात्यायनः मलमासं समाप्तिर्नित्येति कर्मणाकरः ।

पूर्वविद्या न कर्त्तव्या परविद्या प्रशस्यते ॥
इति ।

द्वयं युगादिरपि । सा चोक्ता रत्नमासायाम्—
माघे पञ्चदशी कृष्णा नभस्ये च त्रयोदशी ।
तृतीया माघवे शुक्ला नवम्यूर्ध्वे युगादयः ॥
इति ।

अत्र आद्यं सुक्तं माघ्ये—
कृतं आद्यं विधानेन सन्वादिषु युगादिषु ।
हायनानि द्विसाहस्रं पितृणां तृप्तिदं भवेत् ॥
इति ।

आद्येऽपि पूर्वार्द्धे व्यापिन्येव याज्ञा—
पूर्वार्द्धे तु सदा कार्याः शुक्ला मघु युगादयः ।
देवे कर्मणि पित्रेऽपि कृष्णाश्चैवापराङ्गिकाः ॥
इति पञ्चोक्तेः ।
हे शुक्ले हे तथा कृष्णे युगादौ कवयो विदुः ।
शुक्ले पौर्वाङ्गिके पाञ्चे कृष्णे चैवापराङ्गिके ॥
इति हेमाद्रौ नारद्वैद्योक्तेषु ।

ऋत्वर्यं सारेऽपि—
युगादि मन्वादि आद्येषु शुक्लपक्षे उदयव्यापिनी कृष्णपक्षे
अपराङ्गव्यापिनी तिथि र्ग्राह्या । इति ।

दिवोदासीये गोभिलः—

वैशाखस्य तृतीयां यः पूर्वविद्यां करोति हि ।

इत्थं देवा न वृहन्ति काथं च पितरं सूता ॥

इति ।

दिनद्वये तद् व्याप्तौ परैवेति हेमाद्रादयः ।

यस्तु कालादर्शे । अमात्राच्च मापरात्रिकं मित्युक्त्वा

एष मन्वन्तरादीनां युगादीनां विनिर्णयः ।

इत्युक्त्वा च हे शुक्ले इत्यादि वचनं तु विश्वपूजनविषयं मित्युक्तम् ।

तत् पूर्वोक्तानेकमतविरोधाद् गोभिलेन काथं च पितरं सूता ।

इत्याहत्य निषेधा रुपेक्षणीयम् ।

अत्र दानविशेषो भविष्ये—

उदकुम्भान् सकनकान् साकान् सर्वरसैः सह ।

यवगोधूमचणकान् सक्तून् दध्नीदं तथा ।

पैशिकं सर्वं मेवात्र शक्यं दाने प्रशस्तम् ॥

इति ।

उदकुम्भदानमन्त्रस्तु—

एष धर्मचटोदसो ब्रह्मविष्णुशिवाम्बकः ।

अस्य प्रदानात् त्वय्यन्तु पितरोऽपि पितामहाः ॥

गन्धोदकतिलैर्मित्रं साकं कुम्भं जलाश्रितम् ।

पितृभ्यः सम्प्रदास्वामि अण्यत् सुपतिष्ठतु ॥

इति ।

अत्र च पिण्डरहितं श्राद्धं कुर्यात्—

अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा ।

मन्वादी च युगादी च पिण्डनिर्षण्णाहृतं ॥

इति हेमाद्रौ पुलस्त्योक्तेः । अत्र रात्रिभोजने प्रायश्चित्तं सुक्तं
सृष्ट्विधाने—

रात्रौ भुङ्क्ते वक्षरे तु मन्वादिषु युगादिषु ।
अभिस्रष्टिं मन्त्रं * च जपेद्शनं पावकम् ।
इति ।

अत्र मलमासे मासद्वयेऽपीदं कार्यम् ।

यौगादिकं मासिकं च आद्यं चापरपक्षिकम् ।
मन्वादिकं तैर्दिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ॥

इति स्मृति चन्द्रिकोक्तेः । अपरपक्षः कृष्णपक्षः । न तु महा-
लयः । अस्य तत्र निषेधादिति तत्रोक्तम् । अत्र आद्याकरणे
प्रायश्चित्तं सुक्तं सृष्ट्विधाने—

न यस्य द्वावामन्त्रं † च शतवारं तदा जपेत् ।

* अभिस्रष्टिं मदे अस्य युज्यते रधोरिव प्रवर्णं ससुवतयः ।
इन्द्रो यश्चो हृषमाणो अश्वसा भिषगन्तस्य परिधौऽ रिवमितः ॥
—इति १म. ५२त. ५स्रक् ।

† न यस्य द्वावा प्रथिवी मधन्व मानरित नादयः सोमो असा ।
यदस्य मन्त्रो वधिनौघमागः प्रयाति वीन्द्रु वज्रति स्थिराणि ॥
—इति १०म. ८८त. ६स्रक् ।

‡ न यस्य द्वावाप्रथिवी अमृत्यचो ममिन्धवो रजसो अत्त मानयः ।
नोत स्रष्टिं मदे अस्य युज्यत एको अन्व वक्रनेविशमानयक् ।
—इति १म ५२त १५स्रक् ।

युगादयो यदा तूनाः कुर्वते नैववापि यः ॥

इति ।

सम्पूर्णा भवन्तीति शेषः—

इयमेव द्वितीया परशुराम जयन्ती । सा च प्रदोष व्यापिनी याज्ञा ।

वैशाखस्य सितेपक्षे द्वितीयायां पुनर्वसौ ।

निशायाः प्रथमे यामे जातोरामः कुठारभृत् ॥

इति रामार्चन चन्द्रिकोक्तेः । दिनहये तद्व्याप्ती भंगतो व्याप्ती
अव्याप्ती(वा) च परैव ।

शुक्लाद्वितीया वैशाखे शुद्धोष्या दिनहये ।

निशायाः पूर्वयामे चेदुत्तरान्यत्र पूर्विका ॥

इति ।

तथा वैशाख शुक्ल सप्तम्यां गङ्गोत्पत्तिरुक्ता ब्राह्मि—

वैशाख शुक्ल सप्तम्यां जङ्गना जाङ्गवी पुरा ।

क्रोधात् पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरन्ध्रात्तु दक्षिणात् ।

तां तत्र पूजयेद्देवीं गङ्गां गगन मीखलाम् ॥

इति ।

इयं च मध्याह्नव्यापिनी याज्ञा । शिष्टाचारात् । वैशाख-
शुक्ल चतुर्दशी नृसिंह जयन्ती । सा च प्रदोष व्यापिनी याज्ञा ।

तदुक्तं हेमाद्रौ नृसिंहपुराणे—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु चतुर्दश्यां निगामुखे ।

मञ्जन्म सम्भवं पुण्यं व्रतं पाप प्रणाशनम् ।

वर्षवर्षे तु कर्त्तव्यं मम सन्तुष्टिकारकम् ॥

इति ।

स्नाने च—

वैशाखस्य चतुर्दश्यां सोमवारेऽनिलार्चने ।
 अवतारो नृसिंहस्य प्रदोष समये द्विजाती ।
 इति ।

अनिलार्चं स्नातीनक्षत्रं । दिनद्वये तद्व्याप्ती अंशतो व्याप्ती
 च परा प्राज्ञा । विषमव्याप्ती तु अधिकव्याप्तिमती प्राज्ञा ।
 दिनद्वयेऽपि व्याप्ती परेति (परदिने गौणकालव्याप्तेः सत्त्वात् पूर्व-
 दिने च तदभावात्) निश्चिंतव्या ।

इयमेव योगविशेषे अतिप्रसङ्गा । तदुक्तं नृसिंहपुराणे—
 स्नाती नक्षत्र योगे च शनिवारे तु महद्भूतम् ।
 सिद्धयोगस्य संयोगे वनिजेकरचेतया ।
 पुंसां सौभाग्य योगेन लभ्यते देवयोगतः ॥

तथा—

एभिर्योगैर्विनापिस्नान् महिनं पापनाशनम् ।
 सर्वेषा मेष हर्षाना मधिकारीऽस्ति मद्भते ।
 मद्भक्तैः सु विशिषेण कर्त्तव्यं मत् परायणैः ॥
 इति ।

तथा—

विज्ञाय महिनं यस्तु लक्षयेत् पापक्षयरः ।
 स याति नरकं घोरं भावच्छन्द्रदिवाकरौ ॥
 इति ।

एतदपि नित्यं काम्यं च संयोगपृथक्त्वन्यायात् । प्रयोगसु
वृसिंहपुराणोक्तः । मध्याह्ने तिलामलकैः स्नात्वा

वृसिंह देवदेवेश तवजन्मदिने शुभे ।

उपवासं करिष्यामि सर्वभोगविवर्जितः ॥

इति मन्त्रेण सङ्कल्पं कृत्वा आचार्यं ब्रुत्वा सायंकाले श्रीलक्ष्मी
इहित वृसिंहस्य यथाशक्ति स्वर्णनिर्मितां प्रतिमां कलशोपरि
तिष्ठाय षोडशोपचारैः सम्पूज्य रात्री जागरणं कृत्वा प्रातः-
दानादि विधाय पुनर्देवं सम्पूज्य—

वृसिंहाच्युत देवेश लक्ष्मीकान्त जगत्पते ।

धनेनार्चाप्रदानेन सफलाः स्यु र्मनोरथाः ॥

इति मन्त्रेण आचार्याय प्रतिमां दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा
त्रयं पारणं कुर्यादिति संक्षेपः ।

वैशाखपौर्णमास्यां विशेषमाह अपराकं जावालिः—

श्रुतान्न सुदकुम्भं च वैशाख्यां च विशेषतः ।

निर्दिश्य धर्मराजाय गोदानं फलं माप्नुयात् ॥

सुवर्णतिलयुक्तैः सु ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ।

तर्पयेद्दुदपात्रैः सु ब्राह्मण्यं व्यपोहति ॥

इति ।

मन्त्रसु एव धर्मघटोदत्त इति अस्यद्वितीयाप्रकरणे अभिहितः ।

विष्णुरपि—

तिस्रान् कृष्णाजिने कृष्णान् हिरण्यं मधुसर्पिणी ।

ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥

इति ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते
वैशाखविधानानि समाप्तानि ॥

अथ ज्यैष्ठ्यासविधानानि ।

तत्र गार्हपत्ये इरेर्जलक्रीडा उक्ता—

घनाग्निं प्रकुर्वन्ति जलस्यं वै जनाईनम् ।
वै जना नृपशार्दूलं न ते यान्ति पुनर्भवम् ॥
सर्षपाणे ऽथवा रीप्ये ताब्दे वा सृष्टयेऽपि वा ।
तोयस्यं योऽर्चयेत्त्रिषुं ग्रासपामयिलोन्नवम् ॥
प्रतिमां वा महाभाग तस्य पुण्यं मनन्तकम् ॥

इति ।

तत्र शुक्लतृतीयायां रश्माव्रतसुक्तं माघवीथे भविष्ये—

भद्रे सुदृश्यं यज्ञेन रश्मास्यं व्रतसुक्तमम् ।

ज्येष्ठ शुक्लद्वितीयायां स्नातानियमतत्परा ॥

इत्यादि ।

साथ पूर्वविधा कार्या इत्युक्तं प्राक् ।

ज्येष्ठ शुक्लदशमी दशहरा ।

तदुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मे—

ज्येष्ठेमासि सितेपक्षे दशमी वृक्षसंयुता ।

हरते दशपापानि तस्माद्दशहरा श्रुता ॥

इति ।

बाराहेंद्रिये—

दशम्यां शुक्लपक्षे तु ज्येष्ठेमासि कुजेऽहनि ।

भवतीर्षा यतः स्वर्गा वृक्षसंघे सरिहरा ।

हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा श्रुता ॥

इति ।

अथान्योविशेषः काशीस्थले उक्तः । विस्तरभीत्या नाम-
लिखितः । यदि ज्येष्ठोमलमासो भवति तदा तत्रैव दशहरा
कार्या न तु शुभे ।

दशहरास्तु नोत्कर्षस्तुर्षपि बुगादिषु ।

इति हेमाद्रौ ऋष्यशृङ्गोक्तेः । गङ्गाया असम्भवे तीर्त्वात्तरि-
ऽपि इदं कार्यम् ।

यां काञ्चित् सरितं प्राप्य स्नात्वा दद्यात्सिद्धोद्दम् ।

सुशुभं दशभिः पापैः स महापातकोपमैः ॥

इति स्कान्दोक्तेः ।

अस्यां तिथौ सेतुवन्द्यरामेश्वर नमस्कारादि विशेषपूजा कार्या
इत्युक्तं स्वान्दे सेतु माहात्म्ये ।

ज्येष्ठेमासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ।

गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषेरथौ ॥

दशयोगे सेतुमध्ये लिङ्गरूपधरं हरम् ।

रामो वै स्थापयामास शिवलिङ्गं मनुत्तमम् ॥

तस्मिन् दिने तमोशानं नत्वा स्यान् मोक्षभाजनम् ।

इति ।

ज्येष्ठ शुक्लैकादशी निर्जला । तत्र निर्जल सुपोष्य उदकुम्भं
विप्राय दत्त्वा मुच्यते इति निर्णयामृते उक्तम् । ज्येष्ठ पौर्णमास्यां
सावित्रीव्रतमुक्तं भविष्ये—

ज्येष्ठेमासि सितेपक्षे पौर्णमास्यां तयाव्रतम् ।

चीर्णं पुरा महाभक्त्या कथितं ते मया नृप ।

इत्यादि ।

इदं ज्येष्ठामावस्यायामप्युक्तं निर्णयामृते भविष्ये—

अमायां ज्येष्ठ मासस्य वटमूले महासती ।

द्विरात्रोपोषिता नारी विधिनाऽनेन पूजयेत् ॥

इदं व्रतं दाक्षिणात्याः पूर्णिमायां पाश्चात्या अमाया माचरन्ति ।

अत्रापि पूर्णिमामावास्ये पूर्वविद्मे ग्राह्ये ।

वृहत्तपा तथा रश्मा सावित्री वटपैलकी ।

क्षणष्टमीचभूताच कर्त्तव्यासम्भुक्तीतिथिः ॥

इति स्वान्दोक्तेः ।

भूतविद्यासिनीवाली न तु तत्र व्रतं चरेत् ।

वर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतं भोः शिखिवाहन ॥

इति वचनाच्च । यदा तु परदिने अष्टादशघटिकाव्यापिनी
गदा परैव ग्राह्या ।

पूर्वविधैव सावित्रीव्रते पञ्चदशी तिथिः ।

नाच्योऽष्टादश भूतस्य परतश्चेत् परेऽहनि ॥

इति साधवाचार्योक्तिः ।

अथ विशेष आदित्यपुराणे उक्तः—

ज्येष्ठेमासि तिलान् दद्यात् पौर्णमास्यां विशेषतः ।

अन्नमेधस्य यत् पुण्यं तत् प्राप्नोति न संशयः ॥

इति ।

इयंमन्वादिरपि । सा च पौर्वाह्निकी ग्राह्या इत्युक्तं प्राक् ।

इति विधानपारिजाते ज्येष्ठमासविधानानि ।

अथ आषाढमासविधानानि ।

—०—

आषाढ शुक्लदशमी पौर्णमासी च मन्वादिः । सा च पूर्वाह्न-
व्यापिनी ग्राह्या इत्युक्तं । आषाढ शुक्लैकादश्यां (वातपू) गङ्गादि-
धारश्च मुक्तं रामार्चनचन्द्रिकायां तृषिंशपरिचर्यायां च भविष्ये—

शयन्यां चैव बोधिन्यां चक्रतीर्थे तथैव च ।

शङ्खचक्रविधानेन वक्त्रे पूतो भवेन्नरः ॥

ऋग्वेदे मत्तमाष्टके तृतीयाध्यायेऽपि—

पवित्रं ते विततं ब्रह्मण्यस्यते प्रभुर्गात्राणि पर्येधि विश्वतः ।

अतप्त तनु न तदामो अभुते श्रुतास इहहन्त स्यात् समाश्रत ॥

म ८. सू ८३. ऋक् १ ।

तथा—

तपोष्विविद्रं विततं दिवस्यदे शोचन्तो अस्य तन्तवो व्यस्त्रिरन् ।

अवन्त्यस्य पवीतार माश्रवो दिवस्यष्ट मधि तिष्ठन्ति चेतसा ॥

म ८. सू ८३. ऋक् २ ।

तथा तत्रैवाष्टके चतुर्थाध्याये—

चमूषच्छेनः शकुनो विश्वत्वा गोविन्दुर्द्रस आयुधानि विश्वत् ।

अपा मूर्ध्नि सचमानः समुद्रं तुरीयं धाम मद्भिषो विवक्ति ॥

म ८. सू ८३. ऋक् १८ ।

तथा परोमात्रयेति सूक्तपरिशिष्टेऽपि—

चक्रं विभर्त्तिवपुषाभितप्तं वलं देवाना ममृतस्य विष्णोः ।

स याति नाकं दुरिता विधूय विशन्ति यद् यतयो वीतरागाः ॥

देवास्तो य (च) त्यवितेनवाहुना सुदर्शनप्रयताः स्वर्गं मायन् ।

ये स्वाश्रिता मानवा लोकदृष्टिं वितन्वन्ति ब्राह्मणास्तदृष्टन्ति ।

इति ।

यसुर्वेदेऽपि—

येन देवाः पवित्रेषु आत्मानं पुनते मदा ।

तेन पवित्रेषु सहस्रधारिण्यु पावमान्यः पुनस्तु मा ॥

इति ।

तैत्तिरीयारण्यके—

चरण्य पवित्रं विततं पुराणं येन पूतस्तरति दुष्कृतानि ।

तेन पवित्रेषु शृङ्गेण पूता अतिपाप्मानमरातिं तरिष्य ॥

इति ।

काण्वशाखायामपि—

पवित्रेषु पुनीहि मा शृङ्गेण देवदीव्यत ।

अग्ने कृत्वा क्रतू रनुयत्ते पवित्रं मर्चिष्यग्ने विततमन्तरा ॥

ब्रह्म तेन पुनातु मा ॥

इति ।

ऋतपथेऽपि—

सहोवाच याज्ञवल्क्य स्तस्मात् पुमानात्महिताय हरिं भजेत् ।

सुश्लोकमीले वर्षाण्यग्निना सन्धत्ते ।

इति ।

सामवेदेऽपि—

प्रते विष्टो अज चक्रे * ।

पाण्डेऽपि—

अग्निहोत्रं यथा नित्यं वेदस्माध्ययनं यथा ।

ब्राह्मणस्य तथैवेदं तप्तचक्रादिधारणम् ॥

इति ।

* मन्त्रीःयं सामवेदे नोपपन्नम् ।

विष्णुभक्तिचन्द्रोदयेऽपि ब्राह्मे नारदः—

विष्णुनामाङ्गितां सुद्रा मष्टाक्षर समन्विताम् ।
 शङ्खचक्रायुधैर्युक्तां स्वर्णरौप्यमयीं तथा ॥
 धत्ते भागवतो यस्तु कलिकाले विशेषतः ।
 प्रह्लादस्य समो ज्ञेयो ह्यन्यथा कलि वक्रभः ॥
 शङ्खचक्राङ्गितो भक्त्या श्राद्धं यः कुरुते द्विजः ।
 विधिहीनं तु सम्पूर्णं पितृणां तु गया समम् ॥
 यथाम्निर्दहते कक्षं वायुना प्रेरितोभृशम् ।
 तथा दहन्ति पापानि दृष्ट्वा कृष्णायुधानि वै ॥
 शङ्खाङ्गिततनुर्विप्रो भुङ्क्ते यस्य तु वेदमनि ।
 तदन्नं स्वय मन्नाति पितृभिः सह केशवः ॥
 कृष्णायुधाङ्गितं दृष्ट्वा सन्मानं न करोति यः ।
 द्वादशाब्दार्जितं पुण्यं वाष्कलेयापगच्छति ॥
 कृष्णायुधाङ्गितोयस्तु श्लशाने म्रियते यदि ।
 प्रयागे या गति स्तस्य सागतिर्नियताभ्रुवम् ॥
 कृष्णायुधैः कलौ नित्यं मण्डितोयस्य विग्रहः ।
 तन्नाश्रयं प्रकुर्वन्ति विबुधा वासवादयः ॥
 यः करोति हरिः पूजां कृष्णशस्त्राङ्गितो नरः ।
 तस्मापराधसाहस्रं नित्यं हरति केशवः ॥
 कृत्वा काष्ठमयं बिम्बं कृष्णशस्त्रैस्तु चिह्नितम् ।
 तेनाह्वयति चात्मानं तत् समो नास्ति वैष्णवः ॥
 पाषण्डपतितैर्ब्राह्मैर्नास्तिक्वासाप तत्परेः ।

न लिप्यते कलिजनैः कृष्णशस्त्राङ्कितो नरः ॥

इत्यादि ।

धारकामाहात्म्ये ऽपि वायव्ये—

अग्निर्नैव तु सन्तप्तं चक्रमादाय वैष्णवः ।

धारयेत् सर्ववर्णानां हरिसासोक्थसिद्धये ॥

कृत्वा धातुमर्यो मुद्रां तापयित्वा स्वकां तनुम् ।

चिह्नयेद् वैष्णवो यस्तु न याति परमां गतिम् ॥

नवप्रश्न पञ्चरात्रे शुक्रेणोक्तसंवादेऽपि—

सौवर्णं राजतं कांस्यं ताम्रं काष्ठमयं तु वा ।

चक्रं कृत्वा तु मेधावी धारयीत विचक्षणः ॥

नारदीय पञ्चरात्रेऽपि—

द्वादशारं तु षट्कोणं बलपत्र (संयुतम्) ममन्वितम् ।

हरेः सुदर्शनं तप्तं धारयीत विचक्षणः ॥

पाञ्चेऽपि—

उपवीतादिवहार्थाः शङ्खचक्रगदादयः ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः ॥

उपवीतं शिखावन्धं शुक्रेणोक्तं मेव च ।

चक्रलाञ्छनं हीनस्य विप्रस्य विफलाक्रिया ॥

चक्राङ्किताय दातव्यं ह्यथ कथं द्विजोत्तमैः ।

तस्माच्चक्राङ्कितस्तिष्ठेत् पवित्रं तरति श्रुतेः ॥

वाराहच—

शङ्खचक्राङ्कनं कुर्यादात्मनो बाहुभूसयोः ।

कलत्रापत्न्य शस्त्रेषु पञ्चादिषु विशेषतः ॥
 दक्षिणे तु भुजे विप्रो विभ्रयाद्दे सुदर्शनम् ।
 सव्ये तु शङ्खं विभ्रयादिति ब्रह्मविदोबिदुः ॥
 चक्रादि धारणं पुंसां हरिसम्बन्धवेदनम् ।
 पातिव्रत्यनिमित्तं हि यथा बलयभूषणम् ॥
 तप्तं वै विभ्रिवत् कृत्वा पञ्चायुधविधानतः ।
 तप्तान्शस्त्रेषु मन्त्रज्ञः प्रतिष्ठाप्य पृथक् पृथक् ॥

गौतमीतन्त्रेऽपि—

सलाटे च गदाधार्यां मूर्ध्नि चापं शरं तथा ।
 मन्दकं चैव हस्त्ये शङ्खचक्रं भुजद्वये ॥
 इति ।

निन्दने निषेधश्च ब्राह्मे—

तप्तचक्राङ्कितं दृष्ट्वा ये निन्दन्ति नराधमाः ।
 अवलोक्य सुखं तेषामादित्य मवलोकयेत् ॥
 इत्यादि ।

काशीखण्डेऽपि—

अन्धेऽपि ये ऽहरिहराङ्कधरा धरायां
 ते दूरतः पुनरहो परिवर्जनीयाः ।
 इत्यादि ।

तत्रैव ध्रुवाख्यानि—

शङ्खचक्राङ्किततनुः शिरसा मन्त्ररीधरः ।
 गोपीचन्दनसिताङ्गो दृष्ट्वेत्तद्वत् कुतः ॥ इति ।

भारतेऽपि—

नाम्यदेवं नमस्तुर्ध्वानाम्यदेवं निरीक्षयेत् ।
 चक्राङ्कितः सदातिष्ठेन्नरकः पाण्डुनन्दन ॥
 भीष्मपर्वण्यपि देवान्प्रति ब्रह्मवचनम् ।
 स एष शान्वातोदिव्यः सर्वभूतमयोहरिः ॥
 वासुदेव इति प्रोक्षो यं मां दृष्ट्वसि भारत ।
 ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्धैर्यैः शूद्रैश्च कृतसक्षयैः ।
 खेव्यते ऽभ्यर्च्यते चैव नित्यभक्तैः स्वकार्थभिः ॥

इति ।

कृतसक्षयैः कृतहरिचिह्नैरित्यर्थः । देवो भूत्वा देवान्
 यजेतेति श्रुतेः ।

हरिवंशेऽपि—

चक्राङ्किताः प्रवेष्टव्या यावदागमनं मम ।
 नामुद्रिताः प्रवेष्टव्या यावदागमनं मम ॥

इति ।

एवं श्रुतिस्मृतिपुराणैतिहासागमादिसिद्धत्वाच्चक्राङ्कनं कर्त्त-
 व्यमिति । ननु पवित्रं ते इत्यादि श्रुतिं स्मृत्युद्गाधारण्ये
 प्रमाणत्वेनोदाहृता । तन्नोपपद्यते । वेदभाष्यकृतानामधवाचार्यैश्च
 चान्यथा व्याख्यातत्वात् । तथाच तन्नाशम् । पवित्रं ते इति
 पञ्चमं सूत्रं । चाङ्गिरसस्य पवित्रस्य चार्थं जागतं पवमानसोम-
 देवताकं । तथाचानुक्रान्तं । पवित्रं ते इत्यभिष्टवे चाख्ये ऋची
 ब्रह्मण्ये । सूत्रितं च । पवित्रं ते विततं ब्रह्मण्यस्य इति हे ।

वियत् पवित्रं धिषणा अतन्वत इति च । तत्र प्रथमा । पवित्रं ते इति । हे ब्रह्मण्यस्यते मन्त्रस्य स्वामिन् सोम ते पवित्रं शोधकं अङ्गं विततं सर्वत्र विस्तृतम् । स प्रभुः प्रभविता त्वं गात्राणि पा(गा)तु रङ्गानि पर्येषि परितोगच्छसि विश्वतः सर्वतः तव तत् पवित्रं । अतस्तनूः पयोव्रतादिना असन्तप्तगात्रः अतएव आसः अपरिपक्वः नाश्रुते नव्याप्नोति । श्रुतास इत् श्रुताएव परिपक्वा एव वहन्तो यागं निर्वहन्तः तत् पवित्रं समाशत व्याप्नुवन्ति ।

तपोः शत्रूनां तापकस्य सोमस्य पवित्रं शोधकमङ्गं तेजो वा दिवस्यदे दुनोकस्य उच्छ्रिते स्थाने विततं विस्तृतं । तृतीयस्या-
मितोदिवि सोम आसीदिति हि ब्राह्मणम् । अस्य तन्वतः अश्रवः शोचन्तोदीप्यमानाः व्यस्थिरन् विविधं तिष्ठन्ति । पृथिव्यां हविर्धाने वा । अस्य सोमस्य आश्रवः शोत्रगामिनो रसा भवन्ति रक्षन्ति ।

कं पवीतारं पावयितारं यजमानं । होमद्वारा

पश्चात् हुताः । दिवोद्युलोकस्य पृष्ठं पृष्ठसदृशं सुव्रतदेशं चेतसा वुक्ष्या देवगमनेच्छावत्या अधितिष्ठन्ति आश्रयन्ते इति ।

तथा चमूपच्छेदन इति एकोनविंशो सोमावापे विनियुक्ता । चमूपदिति चमन्ति भक्षयन्ति अत्र इति चम्बधमसा स्तेषु सीद-
तीति चमूपत् । यद्वा । चम्बी अधिश्रयणफलके । तयो वर्त्त-
मानः । तथा श्वेनः शंसनीयः शकुनः शक्तः सामर्थ्यकारी
विभ्रत्वा हृतेरातोमनिभ्रित्वादिना क्कनिप् । पात्रेषु विह-
रणशोलः । हृपहोर्भं इतिभत्वं । गोविन्दुः यजमानानां
गवांलभ्रकः । विन्दुरिच्छुरित्यनेन उप्रत्ययान्तत्वेन निपातः ।

द्रुक्षो द्रवणशीलः । आयुधानि स्फा कपालादीनि विभ्रत् धारयन्
 अपामूर्ध्नि प्रेरकं समुद्रं अन्तरिक्षनाम एतत् । अन्तरिक्षलीकं सच-
 मानः सेवमानः महिषो महान् य एवंविधः सोमः स तुरीयं
 चतुर्थं धाम चान्द्रमसस्थानं विवक्ति सेवते । सूर्यलोकस्त्रोपरि
 चन्द्रलोको विद्यते । यमः पृथिव्या अधिपतिः स मावतु इत्या-
 दिभिः चन्द्रमानसत्रायामधिपतिः स मावतु इत्यनैर्मन्त्रैर्ज्ञायत
 इति ।

तथा—

चरणं पवित्रमिति । विष्णोर्ब्राह्मणस्य वा स्तुतिरियम् ।

पवित्रेणेति यस्ते पवित्रमिति च मौञ्जामणोयागे विनि-
 युक्तास्ते । स ह्येवाच इत्यादयस्तु पञ्चमानतया नोपलभ्यन्ते ।
 अतो नोक्तार्थं प्रमाणं । पृथ्वीचन्द्रोदयनिवन्धे तप्ताङ्गधारण निषेधाच्च ।

तथा—

यस्तु मन्त्रस्य शङ्कारिलिङ्गचिह्नतमुर्नरः ।

स सर्वयातनाभोगो चण्डालोजन्मकोटिषु ॥

द्विजं तु तप्त शङ्कारिचक्राङ्कित तनुं नरः ।

चम्भाथ रौरवं याति यावदिन्द्राश्चतुर्हस ॥

इति वृहन्नारदीयोक्तैः ।

शङ्कचक्राद्यङ्कनं च नृत्यगीतादिकं वृथा ।

एकजातिरयं धर्मी न जातु स्वाद्विजन्मनः ॥

शङ्कचक्रगटां यत् कुर्व्यात्तप्तायसेन वा ।

स शुद्धवद्विष्कार्यः सर्व्वस्माद्भिजकार्यः ॥

यथा स्मभाननं काष्ठ मनहं सर्व्वकार्यसु ।

तथा चक्राद्धितो विप्रः सर्व्वकार्यसु गर्हितः ॥

इति विष्णुस्मृत्यायनादि वचनात् ।

स्वयरीरेऽन्ध(हे) देहे वा भवेदचिकिषी विजः ।

इति मनुस्मृतेः ।

नाङ्गनात् प्रदहेष्टेहं दहेष्टेत् कामकारतः ।

नाधिकुर्व्वीत दग्धाङ्गः श्रौतस्मात्संभु कर्म्मसु ॥

इति वौधायनवचनात् ।

शैवान् पाशुपतान् जैवान् लोकायतिकनास्तिकान् ।

तप्तचक्रधरान् दृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ॥

इति स्मृतिसंप्रवृत्तवचनाच्च । तस्माद्भिधानाभावात् निषिद्धत्वाच्च
तप्ताङ्गनं न धार्य्यम् । यदि तु पुराण वचनानि आकरस्वतया
उपलभ्यन्ते । तदापि शुद्धमात्र विषय मितत् ।

एकजातेरयं धर्म्मो न जातु स्माद्भिजस्मनः ।

इति विष्णुस्मृत्या तथा व्यवस्थापनात् ।

तस्माच्चैतत् शुद्धविषय मिवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

वैदिके धार्य्यमाचत्वात्तत्परिषद्दार्ध्यतः ।

प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वात्तप्ताङ्गाः सप्रमाचकाः ॥

लिङ्गादृषविधिः कल्पगोक्तस्मदाम श्रुतीयथा ।

निषेधवचनं त्वन्न श्रुतिकायसचक्रणम् ।

अदीक्षाविषयं यद्वेत्सेव मत्तव्यवस्थितिः ॥

तथाहि—

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीलेषु तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधुना मान्जनं स्मृष्टिरिव च ॥

इति मनुस्मृत्या धर्मसमयः प्रमाणम् । वेदाद्येत्यादि
 श्रुत्या च सदाचारस्य प्रामाण्यकथनात् । वेदविन्निर्बहुभिः स्तस्य
 धार्म्यमाणत्वात् । न च तेषां भ्रान्त्या तद्धारणं मिति वाच्यम् ।
 माध्व रामानुजीय विष्णुस्वामि सम्प्रदायिना मनेकेषां भ्रान्ति
 कल्पनस्य अन्यायत्वात् । काचित्कस्य होलाकाशाचारस्य यदा
 सदाचारत्वं तदा किमुतास्य सर्वदेशानुगतस्य सदाचारत्वं बलव्य
 मिति । किञ्च यद्येते अग्निष्टत्वेनाभिमतता सादा एभिर्वेदिकानां
 विवाहभोजनाद्यधिगैतव्यवहारो सिद्धो न स्यात् ।

ननु—

यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमगतः ।

श्रुतिस्मृत्यविरुद्धश्च सदाचारः स उच्यते ॥

इति स्मृत्या सदाचारस्य निर्वचनात् प्रकृतस्य तन्मात्रस्य उदा-
 हृतश्रुति विरुद्धत्वात् कथं सदाचारत्वमिति चेत् । इत्थं
 मवेहि । यत्रविधिंविना निषेधमात्रं तस्यैव असदाचारत्वं काल
 (नि) सम्भवत्वादित्यत् । यत्र तु इयमपि अस्ति । तत्र विकल्पो
 अहवायहवादिषत् । फलान्तिमय तदभाव कामस्येव ।

यथा—

श्रुतिहेधं तु यत्र स्वात्तत्र धर्मानुमी श्रुती ।

श्रुतिहेधेतु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथक् ॥

इति वचना त्रिषेधस्य सृदायसादि निर्मित तप्ताङ्क विषयत्व
मिति साधुः पन्थाः ।

चक्रविम्बं सृदा कृत्वा तथा तप्तायसेन वा ।
तदङ्कधारणान् मन्वीनरकं प्रतिपद्यते ॥
सौवर्षं राजतं ताम्बं चक्रं कांस्यमयं तथा ।
द्विजातिधरयेन्नित्यं सर्वकर्मसु पाव (वाच)नम् ।
इति नारदीय पञ्चरात्रोक्तेः ।

तथा—

चक्रादिकं सदाधार्यं दीक्षितैर्वैष्णवागमि ।
विष्णुभक्तविशेषेण द्विजैर्बेदार्थं तत्परैः ॥
अदीक्षितो धारयेद् यः पतत्येव न संग्रयः ।
इति त्रैलोक्य मोहन पञ्चरात्रोक्तेः ।

न चात्र तप्तायसेनेति पूर्वोक्त श्लोके तप्तपदवैयर्थ्यं । आयसेन
इत्येतावतैव अर्थसिद्धेरिति वाच्यम् । तप्तपदस्य शुद्धपर्यायत्वेन
शुद्धलोहनिर्मितमपि चक्रं न धार्यम् इत्येतदर्थपरत्वात् । तप्तायसं
शुद्धलोहमिति विश्वकोषोक्तेः ।

यदुक्तम्—

शङ्खचक्राद्याङ्कनं च नृत्समीतादिकं हृथा ।
एकजाते रयं धर्मी न जातु स्वाह्विजन्मनः ॥

इति ।

चक्रादिधारणं वर्जनीयं (द्विजैः) नृत्सं हृथा हरिभक्ति रक्षितं
जनतोषकदिति स्कान्दे मार्गशीर्षमास माहात्म्य प्रकरश्लोकेः ।

चन्द्रादिकं सदाधार्यं दीक्षिते वैष्णवागमे ।

विष्णुभक्तैर्विशेषेण दिक्षे वेदार्थं तत् परैः ॥

इति पूर्वोक्तविशेषोक्तेषु ।

नचेषां वचनानां निवन्धादावनुपलम्भादव्यवस्थापकत्वमिति वाच्यम् । पुरुषदोषोऽयं न प्रमाच दोषाः । अन्यथा भारतादि समस्त पुराणस्य निवन्धादावनुदाहृतत्वात्तस्मापि अप्रामाण्यं प्रसज्येत इत्यलं प्रपञ्चेन ।

यद्वा । एकजातेः एकस्मादेव पितृर्जातिर्जन्म यस्य स एकजातिः विशुद्ध मातापितृक स्तस्वैवायं धर्मो न द्विजन्मनो हाभ्यां पितृभ्यां जन्म यस्य स द्विजन्मा कुण्डगोत्रकादि स्तस्य नायं धर्म इति वाक्यार्थः । जाति शब्दस्य जनार्थत्वञ्च “तत् सिद्धिजाति सारूप्य” मिति मीमांसा सूत्रव्याख्यानैश्चर्म्मिर्वै ब्राह्मण इत्युदाहरण वाक्यादौ दृष्टम् ।

विष्णुदीक्षाधिकारसु शुद्धस्वैव नाम्यथा । यत्र यथा वक्त्र-मूकपतितादिविवर्जनादिति कर्म्यं पुराचोक्तेः । प्रमाचं तु पवित्रं ते इति श्रुतिरुक्तैव । यदुक्तं तेषां कर्मान्तरे विनिवृत्तत्वेन भाष्यादौ तत् परत्वानुपलम्भिरिति । तदपि न साम्प्रतम् ।

उ च्छा दिवि दक्षिणावन्ती चक्षु (क्षु) र्वं चन्द्रदाः सः । ते सूर्येण इत्यादि मन्त्रस्य अन्यत्र विनिवृत्तत्वापि सिद्धादृष्टदानादि विधायकत्वं यथा मीमांसकै रङ्गीकृतं तद्याऽत्रापीति न कोऽपि दोषः ।

तदुक्तं राणके । ये अश्वदाः सह ते सूर्येण इत्यादि मन्त्र-
लिङ्गाक्षिप्ताश्वदान फलविधे रङ्गीकारादिति ।

यथा । धन्व इव प्रपा मित्वादि मन्वाणां तत्तत् कर्मणि
विनियुक्तानामपि प्रपाप्रवर्त्तनादि विध्याद्येपकत्वं स्मृत्यधिकरणे
अङ्गीकृतम् ।

यथा वा—

आयाहोन्द्र पथिभिरीलितेभि र्यज्ञमिसं नो भागधेयं सुपस्य ।
दृतां जहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैट्त्वसेयी वपाम् * इत्या-
दीनां ब्राह्मणेन तत्तत् कर्मणि विनियुक्तानामपि मातुल-
कन्याविवाहविध्याद्येपकत्वं मङ्गीकृतं माधवाचार्येण पाराशर
स्मृतिटीकायाम् ।

यथा वा । देवांश्च याभि र्यजते ददाति च इति मन्त्रस्य याग्या-
त्वेन विनियुक्तस्यापि याभिरिति यागकरणत्वेनाभिधानाद्दानेच
सामर्थ्येन कर्मकारकतया अश्वयाद् गोदृश्यक यागदानविधाय-
यत्वं मविरुद्धमिति न्यायसुधायामुपपादितम् ।

यथा वा—

चत्वारि ऋक्वा त्रयो अथ पादा इतीधे सप्त इत्यानो अथ ।
चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा येमनोषिचः ।
उतस्वः पश्यन्नददम्यं वाचं उतत्वः ऋत्स्वन् न ऋतोत्वेनाम् । इत्यादि

* यथा मातुलस्य योषा दृष्टिता भागिनेयस्य वाचः भग्ननीया भागिनेयेन
परिषेमु यंग्या । यथा च पैट्त्वसेयो पीकस्य भागः । तद्यथा ते
वपाम्नां भाग इत्यर्थः ।

मन्त्राणां मन्त्र कर्मसु विनियुक्तानामपि व्याकरणाध्ययन विधि-
कल्पकत्वं भगवता पतञ्जलिना महाभाष्ये अभ्युपगतम् ।

यथा वा—

विधिशक्तिर्न मन्त्रस्य नियोगेन अपनीयते । स्वतोविधास्यति
ज्ञेयं नियोगात् आरयिष्यति । इति तन्त्रवार्तिके भट्टाचार्य्येणापि
विधायकत्वं मङ्गीकृतम् । तथा अत्रापि पवित्रं ते इत्यादि श्रुतीनां
विशिष्टफल प्रापकस्य तस्माद्धारणस्य विकल्पकत्वे न किञ्चित्
सुद्रोपद्रवशङ्का इत्युपरम्यते ।

अथवायं मन्त्रार्थः । तत्र

सर्वेवेदा यत् पदसामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यहदन्ति ।

इति कठश्रुत्या ।

वेदेषु सर्वैरह मेववेद्यः—

इत्यादि श्रुत्याच “तत्तु समन्वयात्” इति ब्रह्मसूत्रेण च
सर्वेषां शब्दानां परब्रह्मभूते विश्वो समन्वयकथनात् श्रुत्यादे-
स्तत्तत् परत्व अभ्यर्हितम् । तदयं पवित्रं ते इति मन्त्रार्थः ।
हे ब्रह्मणस्पते वेदस्य चतुर्मुखस्य वा स्वामिन् विश्वो ते तव पवित्रं
पवित्रयति भूतानोति पविवद् वञ्चवत् चायतं रक्षति सृजनमिति
वा पवित्रं यच्चक्रं विततं तेजोभिर्व्याप्तं विस्तृतं वा वर्तते । तेन
चक्रेण प्रभुः सर्वोत्तमस्त्वं गात्राणि अस्माकं शरीराणि पर्य्यधि
पवित्रयसि । किं पञ्चगव्यादि प्राशनवत् कतिपयाङ्गानि पवित्रो-
करोषि नेत्याह विश्वत इति । विश्वतः सर्वतः सर्वाण्यङ्गानि
पवित्रयसीत्यर्थः । परिपूर्वं इण गतावितिधातुः पावनाद्यं वर्तते ।

पवित्र शब्दस्य विष्णुचक्रवाचकत्वं तु कास्वशास्त्रायां शतपथे सौत्रा-
मणी प्रकारे दृष्टम् ।

यस्ये पवित्र मिति । तद्यथा विष्णोचक्रं तथा पवित्रमसीत्वेवैतदाह ।

अभिधानेच—

पवित्रं चरणं नेमि रथाङ्गं च सुदर्शनम् ।

सहस्रारं प्राक्ततन्त्रं लोकहारं महीजसम् ।

नामानि विष्णुचक्रस्य पर्यायेण निबोध मे ॥

इति ।

तथा—

पवित्रं चरणं चक्रं लोकहारं सुदर्शनम् ।

पर्यायवाचकाच्चेते चक्रस्य परमात्मनः ॥

इति ।

तथा—

सुदर्शनेच दर्भेच पवित्रं शय सृत्रके ।

इति विश्वकोशेऽपि दृष्टम् ।

एवं पूर्वोर्ध्वेन चक्रलुतिमुक्त्वा उत्तरार्धेन चक्रधारण रङ्गिनानां
निन्दापूर्वकं तद्धारिणां श्रीविष्णुप्राप्तिरुच्यते ।

अतस्तत्पुत्रिति । अतस्त श्रीविष्णुचक्रेण असंस्कृता तसुर्यस्य स
पुमान् चामः शास्त्रोक्तचक्रसंस्काराभावादपरिपक्वः सन् तत् प्रसिद्धं
विष्णुस्थं ब्रह्म न चमृते न प्राप्नोति । अथ ये वदन्तः विष्णुचक्रं
भक्त्या धारयन्तः शास्त्रोक्तविधिना ते मृतासदृत् । आपात्रे इति
धातोर्निष्ठान्तस्य रूप मितत् । तथाच शास्त्रोक्त संस्कारेण परिपक्वः

निर्धत्तान्तःकरणः सन्त एव तत् विश्वाख्यं परंब्रह्म समागतं प्राप्नु-
वन्ति । तच्छब्दस्य भगवदाचकत्वं “तदिति वा एतस्य महतो
भूतस्य नाम भवतीति । तत्त्वमसि श्वेतकीतो इति ।

ॐ तत् सद्दिति निर्हेयो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।

इत्यादि श्रुतिसिद्धम् ।

महाभूतं तु भगवानेव । एकोविंशत्संज्ञभूतमितिहान—

धर्मोक्तेः । तपोः । यथार्थं ज्ञानवतः । तप आलोचने इति
धातोरुप्रत्ययान्तस्य रूपम् । यदा । तपोः शत्रुसन्तापकस्य विश्वोः ।
तप सन्तापे इति धातोरूपं । यत् पवित्रं चक्रं दिवस्यदे क्रीडादि
गुणविशिष्टे वैकुण्ठादिस्थाने विततं व्याप्तं वर्त्तते । अस्य चक्रस्य
तन्त(यः)वः रश्मयः शोचन्तो दीप्यमाना व्यस्त्रिरन् । भक्तेषु विविध-
फल दाहत्वेन तिष्ठन्तीत्यर्थः । तथा अस्य पवित्रस्य आश्रयः
शीघ्रगामिनः व्यापिनो वा । अशूङ् व्याप्तावितिधातोरुप्रत्यया-
न्तस्य रूपमेतत् । तन्तवो रश्मयः पवीतारं तापादि संस्कारेषु
आत्मानं पवित्रीकुर्व्याणं सञ्जनं वा अवन्ति रश्मन्ति । पवीतार-
मिति पूष् पवने इति धातोस्तृण प्रत्ययान्तस्य रूपं । न केवलं
भवन्ति किन्तु चेत (सा) सि सम्यग् ज्ञानदानेन दिव स्पष्टं वैकु-
ण्ठादिस्थानं अधितिष्ठन्ति । पवीतारं वैकुण्ठादावधिष्ठापयन्ती-
त्यर्थः । अधिशीङ् स्थासां कर्म इति सूत्रेषु अत्र द्वितीया
विभक्तिर्ज्ञेया ।

चमूषदिति । चम्बां संसार सेनायां दुर्गमत्वेन सौदमीति
चमूषत् । तथापि श्येनः शंभनीयः उत्तमो जीववर्गः गोविन्दः

गोविन्दस्य । ऋकाराम्बत्वं छान्दसं । आयुधानि ऋष्यक्रादीनि
 विभृत्वा विभ्राणः द्रुषः द्रवणशीलः ज्ञानेनार्द्र इत्यर्थः । अपा-
 मूर्च्छिं अपशब्दः कर्मवाची प्रसिद्धः आरब्ध कर्मणामुल्काटभोगं
 सचमानः सेवमानोऽपि महिषो महान् अव्यभिचरितभक्त्या महत्त्वं
 प्राप्तः सन् समुद्रं क्षीरसागर लक्षणं तुरीयं धाम चतुर्थं स्थानं
 विवक्तिं सेवते । सुक्तो भवतीत्यर्थः । क्षीरसागरस्य चतुर्थस्थानत्वं
 मोक्षधर्मादौ स्पष्टम् ।

गत्यां चतुर्थ्यां गच्छन्ति नारायण परायणाः ।

इति श्वेतदीपमाहात्म्ये ।

येन देवा इति । हे पावमान्यः देवताविशेषाः । येन पवित्रेण
 चक्रेण देवा ब्रह्मादयः आत्मानं सदा पुनरते पवित्रोक्त्वन्ति तेन
 पवित्रेण सहस्रसंख्यधारावता मां भवत्यः पुनन्तु इति वाक्यार्थः
 पवित्रेणेति । दोष्यत् देदीप्यमान हे देव अग्ने क्रतून् अनु ।
 ज्योतिष्टोमादि क्रतुफल प्राप्त्यर्थं (र्थं) क्रत्वा क्रतुना संकल्पित-
 फलदात्रा शुक्लेण शुद्धेन पवित्रेण मां पुनोहि ।

यत्त इति । हे अग्ने ते तव अर्चिषि ज्वाला (मन्तरा) मध्ये
 विततं यत् पवित्रं वर्त्तते । तेन पवित्रेण ब्रह्म वेदो भगवान् वा
 मां पुनातु ।

चरण मिति । पवित्रयतीति पवित्रं विततं विस्तृतं पुराणं
 पुरातनं यच्चरणं चक्रं वर्त्तते । येन च सञ्जनो दुष्कृतानि तरति
 शुद्धेन तेन पवित्रेण अरातिं अनर्थकारित्वेन शत्रुभूतं पाप्मानं
 पापरूप मनादि अज्ञानं अतितरेम अतिक्रान्तावभूषिम ।

चरुषं पवित्रमिति । नाच पुनरुक्तिः । गोबलीवर्ह व्यायात् ।
सकीचकौ मारुतपूर्वर्भ्रै रिति वत् । एव मन्या अपि श्रुतय उक्ताद्यै
प्रमाणत्वेनोद्धाः । ग्रन्थगौरव भयान्नात्र उच्यन्ते । अत्र कश्चिद्
यदाह । भवतु तप्तचक्रादिधारणं श्रुतिस्मृत्यादि प्रमाण सिद्धं ।
तथापि वेदभ्रष्ट विप्राधिकारिकम् ।

तथाच स्कान्दे यज्ञवैभवखण्डे द्वात्रिंशोऽध्याये गीतमग्रापं
पुरस्कृत्य उक्तम् ।

पाञ्चरात्रे चक्रपाले तथा कालामुखेऽपि च ।

शाक्ते च दोषितायूयं भवेत् ब्राह्मणाधमाः ।

वीधे चाह्नन्ते चैव तथा पाशुपतेऽपि च ॥

तथा तत्रैव—

आयुधैः शङ्खचक्राद्यै स्तदीयै रङ्गिताजनाः ।

अग्नितामै मंहामोहाद् भवेयु शंसयोर्हयोः ॥

इति ।

शाम्बपुराणेऽपि—

पाञ्चरात्रं भागवतं तन्मन् वैखानसाभिधम् ।

वेदभ्रष्टान् समुद्दिश्य कमलापति रक्तवान् ॥

इति ।

सूतसंहितायां च—

अत्यन्तसुखलितानां हि द्विजानां वेदमार्गतः ।

पाञ्चरात्रादयो मार्गाः कान्तेनैवोपकारकाः ॥

हेमाद्री प्रायश्चित्तकाण्डे पाप्मेऽपि—

शृणु राम महाबाहो लिङ्गचक्रादिधारणम् ।

शूद्रधर्मरतानां हि तेषां नास्ति पुनर्भवः ॥

विप्रस्यैतद्विगर्हत्वात् प्रायश्चित्त सुदीरितम् ।

इत्यादिवहुवचनदर्शनात् शङ्खचक्रादिधारणं वेदभ्रष्ट द्विज-
विषय मिति यत् केषाञ्चिन् मतम् । तदत्यन्तप्रत्यानवकीकन
जनिताज्ञान विजृम्भणमात्रम् । एषां वचनानां नारदोय पञ्च-
रात्रव्यतिरिक्तागम विषयत्वात् । तथाहि पाप्मे पातालखण्डे
एकसप्तत्यध्याये गीतमथाप प्रस्तावे ।

गीतमेनाभिप्रसासु द्विजा उद्विम्बमानसाः ।

कश्चित् काल मतिक्रम्य तेषु केचित्त मन्वयुः ॥

भूयसा प्रणिपातेन गीतमं तेऽभ्यपूजयन् ।

शुश्रूषायां स्थिता विप्रामनोवाक् काय कर्मभिः ॥

गीतमं प्रीणयामासुः शपस्यान्तमभीष्टवः ।

अथ प्रीतमनास्तेषां गीतमो मुनिसत्तमः ॥

उवाच मुनयः किंवा ददामि मुनिपुङ्गवाः ।

मत्तोवर मभीष्टध्वम् युष्माकं यदभीष्टितम् ॥

मुनय उचुः—

नास्माक मभिवाञ्छास्ति वरेषु मुनिसत्तम ।

शापदग्धाः श्रुति भ्रष्टा स्तस्मात् शापं निवर्तय ॥

गीतम उवाच—

अमृतं नोक्तपूर्वं मे यूयं महत्प्रतिभाविताः ।

तन्मार्गं प्रवेशेऽपि वेदमार्गं प्रवर्त्तकाः ॥
 भविष्यद्यथापूर्वं मत्तः संश्रुणुत द्विजाः ।
 वेदानां सारमुच्यते यत्तन्मं हरिदत्तवान् ॥
 श्वेतद्वीपे नारदाय मोक्षकामाय धीमते ।
 वेदाविरुद्धं तत्तन्मं सर्ववेदार्थं हं हितम् ॥
 तत्तन्मदीक्षां प्राप्तानां शङ्खक्रावु धारिषाम् ।
 युष्माकं वेदमार्गोऽपि न नश्यति ममाश्रया ॥
 वेदशास्त्रार्थं वेत्तापि यो ज्ञानेन न संस्कृतः ।
 न स वेदफलं धत्ते यथा गौर्भारवाहकः ॥
 सर्ववेदं मयं तन्मं नारदे पाश्चरात्रकम् ।
 अन्यानि यानि तन्त्राणि हरिषाच हरिष (वा)च ।
 कृतानि ऋषिभिश्चापि मोहनानि न संशयः ॥
 तत्र ये विद्विता धर्म्मा विरुद्धा वेदवादिनाम् ।
 अतस्तत्र न निष्ठासु युष्माकं मत् प्रसादतः ॥
 इति ।

ब्रह्माण्डेऽपि षोडशमध्याये—

नारायणं प्रश्नीतं यत्तन्मं वेदोपबृंहितम् ।
 तदेव वेदिकैर्ग्राम्नां नान्यद् गीतमगापतः ॥

भारतेऽपि नारदीये मोक्षधर्म्भं—

पाश्चरात्रस्य कृत्स्नस्य ब्रह्मा नारायणः परः ।
 सर्वेषुच नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतद्विगिष्यते ॥
 यथागमं यथाज्ञानं निष्ठा नारायणः प्रभुः ।

न चैन मीव जानन्ति तमोभूता विशांपते ॥

तथा—

वेद मेकं सांख्ययोगं शोमारण्यक मिवच ।
परस्परान्गान्धेतानि पञ्चरात्रं च कथ्यते ॥
पञ्चरात्रविदो ये तु यद्यात्मपरात्पु ।
एकान्तभावोपगता स्वं हरिं प्रविशन्ति ते ।
यशः कान्तिर्धनं धर्मीं नारायण परात्मकः ॥
इति नारदीय पञ्चरात्रस्य वेदात्मकत्वमुक्तम् ।

पाप्मे माघ माहात्म्येऽपि

विप्राणामवैष्णवत्वे निन्दनमुक्तम्—
अवैष्णवोऽहोविप्रो हतं श्राद्धमदक्षिणम् ।

तथा—

श्रुपाकमिव नेष्टेत लोके विप्रमवैष्णवम् ।
इति ।

श्रीवादेर्निन्दापि मिताश्रयायाम्—

श्रीवान् पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लोकायतिक नास्तिकान् ।
विकर्ष्यस्त्रान् द्विजाभ्यूङ्गान् सवासा जलमाविशेत् ॥

स्नान्दे—

हरि यथावयोभेदं न करोति महामतिः ।
शिवभक्तः स विज्ञेयो महापाशुपतस्य सः ॥

ब्रह्मवैवर्ते—

कर्मसंस्कारिणं विप्रं ब्रह्माहमितिवादिनम् ।

कर्णं ब्रह्मोभय भ्रष्टं विकर्मणं त्वजेवरम् ॥
इत्यादिना ।

अशिशंसं हितायामपि—

सर्गादौ ब्राह्मणाः सृष्टा वैश्वत्सेन चोदिताः ।
इतरेऽपि त्रयो वर्णा ब्रह्मणा विष्णुसेविना ॥
तस्माच्च वैश्वत्साविप्राः प्रकृत्याद्विजसत्तमाः ।
अवैश्वत्सं विप्राणां महापातकं सञ्चितम् ॥
इत्यादिना ।

वैश्वत्सवन्दोऽत्र संस्कारविशिष्ट वाचकः । यूपाहवनी-
कादिशब्दवत्—

वैश्वानसाद्यागमोक्तदीक्षां प्राप्नो हि वैश्वत्सः ।
इति कालनिर्णये माधवाचार्योक्तेः ।
वैश्वत्सं द्विविधं प्रोक्तं ब्राह्ममाध्यन्तरं तथा ।
शङ्खचक्रादिभिर्वाह्यं मान्तरं वीतरागता ॥
इति पाञ्चोक्तेः ।

तस्माच्छ्रुति स्मृत्यागमादि सर्व्यप्रमाणं सिद्धत्वाद्ब्राह्मणैः
शङ्खचक्रादि धारणं सर्वथा कर्त्तव्यमिति सिद्धम् ॥

तत् प्रकारसु पाञ्चरात्रेऽभिहितः—

श्रयण्यां चैव बोधिन्यां दीक्षाकाले विशेषतः ।
तत्तद्यज्ञादिकं धार्यं विधानेन समन्वितम् ॥
सुपुत्र्य शोभिते रम्ये वितानध्वजशोभिते ।

मण्डपे श्चर्चयेद्देवं धूपैर्दीपैर्निवेदनैः ॥
 आराधनं ततः कुर्यात् शकस्य परमात्मनः ।
 स्वर्णेन कारयेच्चक्रं शङ्खं रौप्येण कारयेत् ॥
 षट्कोणैश्च समायुक्तं षडक्षर समन्वितम् ।
 मध्ये प्रणवसंयुक्तं वाङ्मे वसुदलेर्युतम् ॥
 मूलमन्त्रेण संयुक्तमितश्चक्रमिहोच्यते ।
 मध्ये तद्बीजं संयुक्तं शङ्खं कुर्याद्विचक्षणः ॥
 स्नाप्य * पश्चामृतैः शुद्धै रक्ष्यं तत् पुरतोहरेः ।
 ध्यात्वा सुदर्शनं तस्मिन् सहस्रारं महीजसम् ॥
 कोटिसूर्यसमप्रख्यं तेजसा भुवनत्रये ।
 षडक्षरेण मन्त्रेण † पूजयित्वाविधानतः ॥
 जपं कुर्यात्ततः पश्चाच्छतसाहस्रसंख्यया ।
 षट् सहस्रं तु वा जप्त्वा पश्चाद्बीजं समाचरेत् ॥
 इषुमात्रं चतुर्दिक्षु गोमयेन सवारिणा ।
 उपसिप्य स्थण्डिलं तु चतुरस्रं सुग्रीभनम् ॥
 तन्मध्येऽग्निं प्रतिष्ठाप्य स्वष्ट्योक्तविधानतः ।
 आन्ध्र संस्कारपूर्वं तु इभाधानं समाचरेत् ॥
 आचारा वाङ्मभागी तु हुत्वा होमं (समा) चरेत् सुधीः ।

* स्नापयति चार्धं । समासं एव स्वर्गोविधानात् ।

† सुदर्शनं नाम एव ५००० ।

अग्न आयुषीति ढचं * इन्द्रो ब्रह्मढचं † तथा ॥
 प्रजापते नेति ‡ ऋचं विश्वे देवा स इत्यृचम् § ।
 त्वया वयं सधन्वेति ॥ जुहुयात् प्रत्यृचं तथा ॥

* अथ आयुषि पवम आसुवीर्जसिषं च नः ।

आरं वाधस्व दृक्काम् । ३८

पुनन् मा देवजनाः पुनन् मनसा धियः ।

पुनन् विना भूतानि ज्ञातवदः पुनोहि माम् ॥ ३९

पवित्रं च पुनोहि मा शुक्रं च देव दीवत् ।

अप्रे कत्वा क्रतुं एरनु ॥ -इति ४०म. १२५. यजुः ।

† इन्द्रो ब्रह्मन् ऋषिर्इन्द्रः पुरु पुनरुतः ।

महान् मङ्गोभिः शचीभिः ॥ ७

स सन्धः स इन्द्रः सन्धः सत्वा तु विकृतिभिः ।

एकचित् सन्नभि भूतिः ॥ ८

तसकोभि सं सामभि सं गायत्रे यवशयः ।

इन्द्र वईनि जितयः ॥ ९ ऋक्. म०. ११६ ।

‡ प्रजापते मत्वदेताभ्यन्वां विना ज्ञातानि परितामभुव ।

यत कामान् जुहसनाद्रो अन्तु वय म्याम पतयो रयीषाम् ॥

-इति १०म. १२१म. १०५क ।

§ विश्वं देवास आमत यथाता न इम इवम् ।

एट वरिं निषीदत ।

उपयाम गृहीतोसि विश्वेभ्यस्वादिंश्वः ।

एव ते योनि विश्वेभ्यस्वादिंश्वः ॥ ७५. ३४म. यजुः ।

त्वया वय सधन्व कोता सध प्रथोत्पदाम वाम्नाम् ।

उभा जना नृदशा सन्ध ताने ऽनृदशा ऋच आत्रयाव ॥

पश्चात् वेण्वैः सूक्त मन्त्रैर्विज्ञप्रथाशकैः ।
 पवित्रं त इति * द्वाभ्यामृग्मां ह्योमं समाचरेत् ॥
 विष्णोरराट् मसि † च ये देवा इति च त्रिभिः ‡ ।
 एव माग्नेन होतव्यं मन्त्रैः प्रथमपूर्वकैः ॥
 पश्चात् सुदर्शनं तस्मिन् शङ्खं वाम्नीं विनिक्षिपेत् ।
 दक्षिणं च भुजं पूर्वं चक्रौ च प्रतपेत्ततः ॥
 वामं संप्रतपेत् पश्चाच्छङ्खेनैव द्विजोत्तमः ।
 शीतोदके विनिक्षिप्य पूजयेत् सुसमाहितः ॥

- * पवित्रं ते विततं ब्रह्मचर्येण प्रभुर्गोत्रादि पर्येषि विवृतः ।
 अतप्रतनृन्तदासो अत्रुते अतास इवइत सत् समागत ॥
 तपोश्चविचं वितत दिवस्यदे शोचनो अस्व तनयो व्यङ्गिरम् ।
 अवन्वस्व पशोतार माशयो दिवस्यष्ट वक्षितिष्ठनि तेजसा ॥
 —इति ट.म. ८१५. २२७.

- † विष्णोरराट् मसि विष्णोःशमुष्णः ।
 विष्णीः कुरसि । विष्णोर्भुवोऽसि ।
 वैश्वज् मसि विष्णवे ता ॥ ५५. २१५. वसुः ।
 ‡ ये देवा देवानां यज्ञिया यज्ञिवानां सवत्सरीच सुप भानमावते ।
 अत्रुतादो इविषो यज्ञे अस्मिन् सव्यं पिबन्तु मधुनी इतस्व ॥ ११ ।
 ये देवा देवेभ्यश्च देवत्व मावन् ये ब्रह्मचः पुर एतारी अस्व ।
 येभ्यो न श्यते पवते धाम किञ्चन न ते दिवो न इक्षिन्वा अक्षिस्तु ॥ १४ ।
 प्राणदा अपानदा व्यानदा वसोदा हरिबोहाः ।
 अस्मात्पले अक्षयपान इतवः पायको अक्षय द्विषी भव ॥

ततः स्निष्टकृतं बुद्ध्या ह्येव शेषं समापयेत् ।
 एवं यो विश्वयाद् भक्त्या गङ्गापङ्गादि वैश्ववः ॥
 संसाररोगात् सम्पुङ्गो विष्णुसोकं स गच्छति ॥
 इति ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते
 गङ्गापङ्गादिधारणविधानं समाप्तम् ॥

अथ आषाढ शुक्लद्वादश्यां विशेषो भविष्ये—

आभा कासु सिते पक्षे मैत्रश्रवणं रेवती ।

सङ्गमे नैव भोक्तव्यं हादय हादश्रीर्हरेत् ॥

अस्यार्थः । आषाढ भाद्रपद कार्तिक हादश्रीषु अनुराधा
 श्रवणा रेवतीभिः क्रमेषु योगे सति तत्र पारणं न कुर्यादिति ।

अत्रविशेषोविष्णुधर्मं—

मैत्राश्रवणादे स्तपितीहविष्णुः

पौष्कराश्रवणादे प्रतिबोधमिति ।

श्रुतेषु मध्ये परिवर्त्तमिति

सुप्ति प्रबोध परिवर्त्तनमेष वर्णनम् । इति ।

अत्रैव विष्णुशयनोक्तव उक्तो हेमाद्रौ ब्राह्मे—

एकादश्यां तु शुक्लाया माषादे भगवान् हरिः ।

भुजङ्ग शयने श्रिते क्षीरार्णवजले सदा ॥

इति ।

स्कान्दे तु द्वादश्यामुक्तः—

आभाकाशेषु मासेषु मिथुने माधवस्त्वच ।

द्वादश्यां शुक्लपक्षे च प्रस्नापावर्त्तनोक्तवः ॥

तथा—

द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।

आभाका सितपक्षेषु शयनावर्त्तनादिकम् ॥

इति ।

पाराशरे च—

द्वादशीति पारणाहोपलक्ष(णम्) कम् ।

पारणाहे पूर्वरात्रे घण्टादीन् वादयन् मुहुः ॥

इति विष्णुधर्मोक्तेः ।

अत्र एकादशीद्वादशीर्देशभेदेन व्यवस्थादृष्टव्या ।

अयमुक्तस्यो मलमासे सति न कार्यः ।

ईशानस्य वलिं विष्णोः शयनं परिवर्जयेत् ॥

इति कालादर्शोक्तेः ।

यत्तु—

एकादश्यां तु गृह्णीयात् संक्रान्ती कर्कटस्य च ।

आषाढ्यां वा नरो भक्त्या चातुर्मास्यव्रतक्रियाम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनं चातुर्मास्यं व्रतविधासकं । तत् सक-
राद्येऽपि इष्टव्यम् ।

मिथुनस्यो यदाभानु रमावस्था इयं सृशेत् ।

द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्रपितिकर्काटे ॥

इति हेमाद्री मोहचूडोक्तेः ।

अत्रैव चातुर्मास्यव्रतारम्भ उल्लोमहाभारते—

आषाढस्य स्रितपक्षे एकादश्या सुपोषितः ।

चातुर्मास्यं व्रतं कुर्याद् यत् किञ्चिन्नियतोत्तरः ॥

इति ।

वसन्तित्यत्वसुक्तं तत्रैव—

वार्षिकं चातुरो मासान् वाहयेत् केनचिन्नरः ।

व्रतेन नोचेदाप्नोति किञ्चिन्न वक्षरोद्भवम् ।

असम्भवे तुलाकेऽपि कर्त्तव्यं तत् प्रयत्नतः ॥

इति ।

इदं शुक्राह्वादावपि आरम्भं पूर्व्वं चेत् कार्य्यम् ।

न शैशवं न मीषं च शुक्रगुर्व्वीर्गवा तिथेः ।

सुखत्वं चिन्तयेदादौ चातुर्मास्यं विधौ नरः ॥

इति हृदगाव्योक्तेः ।

प्रथमारम्भस्तु न भवत्येव—

आरम्भे दूषणं नास्ति अनारम्भे तु दूषणम् ।

इति विष्णुस्मृतेः ।

अथैषेऽपि एवमेव—

अशुचिर्वा शुचिर्वापि यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

व्रतमेतन्नरः कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति स्नानोक्तेः । एतच्च प्रतिवत्सरं कार्यम् ।

प्रतिवर्षं च यः कुर्याद्देवं वै संस्मरन् हरिम् ।

देहान्ते ऽतिप्रदीप्तो विमानेनार्कवर्षसा ।

मोदते त्रिष्णुलोकैऽसौ यावदाभूत संग्रवम् ॥

इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः ।

इदं विष्णुभक्तैस्तरेरपि कार्यम् । नित्यत्वात् ।

शिवे वा भक्तिसंयुक्तो भानौ वा गणनायके ।

कृत्वा व्रतसिद्धं ब्रह्मन् यद्योक्तं फलभाग् भवेत् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनाच्च ।

अथ हरिशयनोत्सवः ।

देवं संपूज्य विधि (ना) वद् यांनमारोप्य भक्तितः ।

जलाशयं ततो नीत्वा कुर्याद्दे शयनं हरिः ॥

सुत्वा पुरुषसूक्तेन अश्वस्यपार इत्यपि ।

शेष पर्यङ्कवर्ष्येऽस्मिन् फणामणि विभूषिते ॥

श्वेतद्वीपान्तरे देव कुच निद्रां जगत्यते ।

इति मन्त्रेण तं देवं स्नापयित्वा प्रपूज्य च ।

श्वेतद्वीपे भोगिनाथे योगनाथे स्थिते त्वयि ॥

चातुर्मास्यं व्रतेऽनुष्ठां देहि लक्ष्मीपते मम ।

सद्भागुष्मां गङ्गाहस्त इमं मन्त्रं सुदीरयेत् ॥

इति रामार्चनचन्द्रिकायाम् ।

व्रतग्रहणप्रकारस्तु हेमाद्री भविष्ये—

महापूजां ततः कुर्याद्देवदेवस्य चक्रिचः ।

जाती कुसुममालाभिर्मन्त्रेभानि न पूजयेत् ॥

मन्त्रस्तु—

त्वयि सुप्ते जगन्नाथ जगत् सुप्तं भवेदिदम् ।

विवुद्भे च विवुद्ध्येत प्रसन्नो मे भवाञ्जुत ॥

एवं तां प्रतिमां विष्णोः पूजयित्वा स्वयं नरः ।

प्रभाषिताप्रतोविष्णाः कृताञ्जलिपुटस्तथा ॥

चतुरो वार्धिकां मासान् देवस्थोत्यापनावधि ।

इमं करिष्ये नियमं निर्विघ्नं कुरु केशव ॥

इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव ।

निर्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रसादात्तव केशव ॥

गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव पञ्चत्वं यदि मे भवेत् ।

तदेदं पूर्वंतां यातु त्वत् प्रसादाद्भ्रमापते ॥

गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव यद्यपूर्वंज्ञानं म्रिये ।

तस्ये भवतु सम्पूर्णं स्वल्पसादाज्जगार्हण ॥

इति ।

अथ व्रतविधेय उक्तो भागवार्चनचन्द्रिकायां भविष्ये—

त्रावणे वर्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे तथा ।

दुग्धमाश्लुकुजे मासि कार्तिके दिदसं त्यजेत् ॥ इति ।

स्नान्देऽपि—

चत्वार्येतानि नित्यानि चतुराश्रमवर्षि (वर्षि) नाम् ।
 प्रथमे मासि कर्त्तव्यं नित्यं शाकव्रतं नरैः ॥
 द्वितीये भासि कर्त्तव्यं दधिव्रतमनुत्तमम् ।
 पयोव्रतं तृतीयेषु चतुर्थेषु निशामय ॥
 द्विदलं बहुबीजं च ह्यन्ताकं चैव वर्जयेत् ।
 नित्यान्येतानि विप्रेन्द्र व्रतान्याहु मनीषिणः ॥
 जम्बीरं राजमाषांश्च मूलकं रक्तमूलकम् ।
 कुष्माण्डमिन्दुहण्डं च चातुर्मास्ये त्वजिहुधः ॥
 विशेषाद्दरीं धानीं कुष्माण्डं तिमि (नी)ङ्गीं त्यजेत् ।
 जीर्णं धानोफलं ग्राह्यं तद्वि कायस्य शोधनम् * ॥

तीर्थ सीखेऽपि—

वार्षिकांश्चतुरोमासान् प्रसृप्ते वै जनार्त्तमे ।
 मन्त्रखट्वादि शयनं वर्जयेद् भक्तिमाकरः ॥
 अन्वृत्तौ वर्जयेद् भार्यां मांसं मधु परीदनम् ।
 पटोलं मूलकं चैव ह्यन्ताकं च न भक्षयेत् ॥
 अभर्ष्यं वर्जयेद्दूरान् मसूरं सितसर्षपम् ।
 राजमाषान् कुलित्यांश्च पाशुधान्यं च वर्जयेत् ॥
 शाकं दधि पयो माषाङ्ग्रावणादिषु (वर्जयेत्) संत्यजेत् ।
 अन्नं शक्यते अशितु मनेनेति शाक इति म्युत्पत्तौ स्रुपादे-

* कश्चित् कायशोधनम् इति निबन्धविर्त्तनी पाठः ।

रपि त्यागापत्ते र्योगरुद्धत्वेन * शाकस्य दशविधत्वं ज्ञेयम् ।

तदाह कौशकारः—

मूलपत्र करीराद्य फलकाण्डाधिकरुद्धकाः ।

त्वक् पुष्पं कवचं चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ॥

इति ।

मूल मारुतिकादि । पत्रं प्रसिद्धं । करीरं वंशाक्षुरः । अर्पं
नवपल्लवरूपं । अधिरुद्धं मद्गुररूपं । अन्यत् स्रष्टम् ।

आचारदीपेऽपि—

हन्ताकंच कलिङ्गं च विश्वौदुम्बरभिस्सटाः ॥

उदरे यस्य जीर्णन्ति तस्य दूरतरोहरिः ॥

अपराकेदेवसः—

ब्रह्मचर्यं तथा शीघ्रं सत्यं मामिषवर्जितम् ।

व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः ॥

आमिषाणि पाप्मे—

प्राण्यङ्गचूर्णं चक्षुःशुभ्रं जम्बीरं वीजपूरकम् ।

अयन्नशिशुं माषादि यद्विश्नोरनिवेदितम् ।

दग्धं मज्जं मसूरं च मांसं चेत्यष्टधाऽऽमिषम् ॥

* योगरुद्धं बन्धीयन्नादिति भावः ।

† वस्तुतस्तु तप्तम् कालोद्भवः शाका वज्रनीयाः प्रयत्नतः । इति वचनान्
तप्तम् कालीयप्रानामिव निषेधः । अथ तप्तम् कालोद्भवं ज्ञातीयत्वं विवक्षित
नेन आतपादिज्ञोचितामा वयान्तरीयप्रानामपि निषेध इति कल्पनाकरः ।

‡ भिस्सटा दग्धमज्जम् ।

अन्यथापि—

गोष्ठागी महिषो चीरादन्य दुग्धादि चामिषम् ।
 धान्ये मन्दुरिकाः प्रोक्ता अन्नं पर्युषितं तथा ॥
 द्विजक्रीतारसाः सर्वे लवणं (भूमिजं) कृत्रिमं तथा ।
 तान्नपात्रस्त्रितं गव्यं अन्नं पल्लसंस्त्रितम् ।
 चात्मार्यं पाचितं चात्र मामिषं तत् कृतं बुधैः ॥

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि—

चतुर्ध्वपीड मासेषु हविष्याग्नी न दोषभाक् ।
 वृन्ताकं सन्धितं चैव सुप्ते देवैर्विपर्जयेत् ॥
 सन्धितं वस्त्रान्तर प्रसृत गवादि दुग्धं । लवणं शकं चेत्यन्ये ।
 हविष्यं सुत्तं भविष्ये ।

हेमन्तिकं सिताऽस्त्रिभं धान्यं मुद्गास्तिलायवाः ।
 कलाय कङ्गुनोवारा वास्तूकं द्विलमोचिका ॥
 षष्टिका कालशकं च मूलकं केसुकैतरत् ।
 कन्दं सैन्धव सानुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी ॥
 पयोऽनुवृत्त सारं च पनसान्नं हरीतकी ।
 पिप्पली जीरकं चैव नागरङ्गं च तिमिङ्गी ॥
 कदली लवली धात्री फलान्यगुडं मैक्षवम् ।
 अतैलपक्कं सुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते ॥

अथ अस्त्रिभधान्यं मित्यभिधानादन्यत्रस्त्रिभधान्ये न दोषः
 ब्रह्मान्तराण्युक्तानि हेमाद्री भविष्ये—

स्त्री वा नरो वा मङ्गलो धर्मार्थं सुहृद्व्रतः ।

गृह्णीयाच्चियमानितान् दन्तधावनपूर्वकम् ॥
 तेषां फलानि वक्ष्यामि तत् कर्तृणां पृथक् पृथक् ।
 मधु (मिष्ट) खरो भवेद्भ्राजन् पुरुषोशुद्धवर्जनात् ॥
 तैलस्य वर्जनं कृत्वा सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
 योगाभ्यासी भवेद् यसु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् ॥
 ताम्बुल वर्जनाद् भोगी रत्नकण्ठश्च जायते ।
 घृतत्वाग्निं स्नावस्थं सर्वस्त्रिंशत् तनुर्भवेत् ॥
 शाक पचायनाद् भोगी अपक्वादोऽमलो भवेत् ।
 भूमौ प्रस्तरमायीच विप्रोऽनुनिवरो भवेत् ॥
 एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते ।
 धारणात्रखरोष्ठां च गङ्गास्नान फलं लभेत् ॥
 मौनव्रती भवेद् यसु तस्मान्नाऽखललिता भवेत् ।
 भूमौ भुङ्क्ते सदा यसु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् ॥
 प्रदक्षिणं गतं यसु करोति सुति पाठकः ।
 हंसयुक्तविमानेन स हि विष्णु पदं व्रजेत् ॥
 अयाचितेन प्राप्नोति पुत्रान् धर्मान्नेषतः ।
 षष्ठाब्दकालं भोक्ताच कल्पस्वायी भवेद्दिवि ॥
 पश्येत्तु यो नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् ।
 शुद्धवर्ज्जिनरोदद्यात्तत् पूर्वं तान् भ्राजन् ॥
 सहिरण्यं घृपत्रेष्ठं लवचस्त्राप्ययं विधिः * ॥

* एषां व्रतानां समानीं कारिण्यं दानानि एवमत्रव्रते दन्वती सन्त्युक्त
 धर्मदशा । नतो वक्ष्यन्मम । एकान्तरोपवासे नीः । भुङ्क्ते प्रत्या ।

सुमेदेवेतु यो विश्वोः शिवस्त्राङ्गन मर्चयेत् ॥
 पञ्चवर्षेषु योनित्थं स्वस्तिकैः पञ्चकैस्तथा ।
 स याति ब्रह्मलोकं हि गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥

भार्गवार्चनेतु—

शयनी बोधनीमध्ये शमी दूर्वापमार्गकैः ।
 शृङ्गराजिन देवांस्तु मार्चयेत् कदाचन ।
 नखलोमादिकानां तु धारणं कर्मसाधनम् ॥
 इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि—

एकान्तरं द्वान्तरं वा कुर्यान् मासोपवासकम् ।
 अनीदं फलाहारं नक्तव्रत मयापिवा ॥
 इति ।

ब्रह्मवैवर्ते—

सवणं वर्ज्येद् यस्तु चातुर्मास्ये द्विजोत्तमः ।
 दस्वाऽनु दक्षिणां हिम सवणं च द्विजातये ।

ब्रह्मकाव्यभोजने गीः । श्रीहिनोभूमादि त्वानि ईमग्रीष्मादि । कृच्छ्रे
 गोयुगम् । प्राणाग्ने गीः । पयोव्रते दधि मधु च । व्रतव्रतेषु
 वासो गीच । ब्रह्मचर्ये खरंमूर्तिः । ताम्बूलव्रते बज्रयुगम् । गीमे
 व्रतशुभोपख्ययुगं चष्टाच । देशेषु रक्तमालिकाकरणे धेनु र्हेम
 पत्रं च । दौषिकाव्रते दौषिका वासोयुगं च । भूमिभोजने पत्रं
 भोजनेच काष्ठ पात्रं गीच । चतुष्पदीपदानि गोपाशे च गीच ।
 प्रदक्षिणव्रते वनं । अग्नयेषु खरं गीच इत्यादीनि ईमादी उक्तानि ।

व्रतान्ते च प्रदातव्या च्यारितनया शुभा ॥

च्यारितनया धेनुः । एवमन्धान्यपि व्रतानि शक्तिः कार्त्वीयि ।

व्रतारधिकारिणो भविष्ये —

अनन्यसु ये विप्रा स्तेषां श्रेयोविधीयते ।

अपोपवासनियमै र्नानादानै र्दद्या नृप ॥

इति ।

अनन्य यद्दत्तं तेषां भवत्यक्ष कर्त्तव्यता प्रतिपादनाय नखितर निरासाय ।

आहितान्मिरनम्विर्वा यद्भदान् व्रतादिकम् ।

शुद्धोवर्षचतुर्थोऽपि वर्षत्वात् कर्त्तुं शर्त्तति ॥

वेद मन्त्र स्वधास्त्राहा वषट् कारादिभिर्विना ।

अथ स्त्रीणामपि अधिकारः ।

इति विष्णुधर्मं विशेषीकृतः ।

भार्या पत्युर्मतेनैव व्रतादीनाचरेत् सदा ।

इति कात्यायन स्मृतेः ।

यस्य स्त्रान्दे—

नास्ति स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

भर्त्तृशुश्रूषयैवेह लोकानिष्टान् व्रजन्ति ताः ॥

तद् भर्त्तननुष्ठाविषयमिति निबन्धकाराः ।

नूतन व्रतारम्भे कालसु रत्नमासायामभिहितः ।

सोमसौम्य शुभशुक्लवासराः

सर्वकर्म्मसु (नितान्त) भवन्ति सिद्धिदाः ॥

भानु भीम शनिवासरिषु न

प्रोक्तमेव खलु कर्म सिध्यति ॥

विरुद्धसंज्ञा इह ये च योगा स्तोषामनिष्टः खलु पाद आद्यः ।

सवेष्टितसु व्यतिपातनामा सर्वोऽप्यनिष्टः परिचर्य चार्द्धम् ॥

तिस्त्रसु योगे प्रथमे सवच्च व्याघात संज्ञे नव पञ्च शूले ।

गण्डेऽतिगण्डे च षडेव नाद्यः शुभेषु कार्येषु विवर्जनीयः ॥

न सिद्धि मायाति कृतं च विद्यां विचारिघातादिकमत्रसिद्धम् ।

व्यवहार समुच्चये अत्र विशेष उक्तः—

सर्पिणीतु सिते पक्षे कृष्णेचैव तु वृक्षिकी ।

सर्पिण्यासु सुखं त्याज्यं वृक्षिक्याः पुच्छमेव च ॥

माधवीये तु—

विष्टि र्यदाहनि तियेरपरार्द्धजाता

पूर्वार्द्धजा निशि तदा शुभदा च पुच्छे ॥

ब्रह्मयामलेऽपि—

दिनभद्रा यदा रात्री रात्रिभद्रा यदा दिवा ।

न त्याज्या शुभकार्येषु प्रादुरेवं पुरातनाः ॥

इति ।

तिथि माह सत्यव्रतः—

उदयस्या तिथि र्यां हि न भवेद्दिनमध्यभाक् ।

सा खण्डा न व्रतानां स्वादारभ्य च समापनम् ॥

तप्तेति शेषः ।

इति ।

देवस्तः—

अभुक्त्वा प्रातराहारं स्नात्वाऽऽचम्य समाहितः ।

सूर्याय देवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत् ॥

व्रतान्ते कार्यमुक्तं मान्द्ये—

स्नात्वा व्रतवता सर्वव्रतेषु व्रतमूर्त्तयः ।

पूज्याः सुवर्णं मथ्याद्याः * ग्रन्था वै भूमिप्रायिना ॥

जपोद्दोमश्च सामान्यं व्रतान्ते दानमेवच ।

चतुर्विंशतिं वा द्वादश वा पञ्च वा त्रय एव वा ।

विप्राः पूज्या यथाशक्ति तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥

इति ।

अत्र विप्रा इति पुंनिङ्गनिर्द्देशात् पुरुषा एव भोज्याः । न तु स्त्रियः । विरूपैकशेषस्य प्रमाणान्तरं विना अयुक्तत्वात् । एवं सङ्गस्रभोजनादावपि ज्ञेयम् । एतेन एकस्य ब्राह्मणस्य आहृत्या भोजनमपि परास्तम् । बहुत्वस्य एकपदश्रुत्या ब्राह्मणाश्रितत्वेन भोजनान्वयाभावादिति पार्थसारथि मिश्राः ।

भविष्ये—

अनुक्तद्रव्यं तत् संख्या देवता प्रतिमा नृप ।

सौवर्णीं राजतीं ताम्नां वृक्षजां मार्त्तिकीं तथा ॥

चित्रजां पिष्टलेपोत्यां निजवित्तानुरूपतः ।

आमावात् पक्षपर्यन्तं कर्त्तव्यां शक्तिवर्जितैः ॥

* आद्यपदेन रीत्यमप्यन्वयो गान्ध्या ।

शक्तिवर्जितै रशक्तै रित्थर्थः ।

उद्यापनानुक्तौ नन्दिपुराणे विशेषोऽभिहितः ।

कुर्व्यादुद्यापनं तस्य समाप्तौ यदुदीरितम् ।

उद्यापनं विना यस्तु तद्भूतं निष्फलं भवेत् ।

यदि चोद्यापनं नीत्वां व्रतानुगुणतश्चरेत् ॥

विस्तानुसारतोदद्याद्गुक्तोद्यापने व्रते ।

गात्रैव काञ्चनं दद्याद्भूतस्य परिपूर्त्तये ॥

अथतौ तु नारदीये—

सर्वेषा मय्यस्नामेतु यथोक्तकरणं विना ।

विप्रवाक्यं स्मृतं शुभं व्रतस्य परिपूर्त्तये ॥

इथा विप्रवचो यस्तु गृह्णाति मनुजः (शुभं) प्रिये ।

अदस्त्वा दक्षिणां पापः स याति नरकं ध्रुवम् ॥

भारते—

व्रतोपनिषदे चैव सर्वकर्मसु दक्षिणा ।

सर्वत्र तु मयोद्दिष्टा भूमिर्गावोऽथ काञ्चनम् ॥

शिवनेचोद्भवं यस्मात् सर्वत्र पितृवत्तमे ।

अमङ्गलं तद्यज्ञेन देवकार्येषु वर्जयेत् ॥

व्रतिना पराकं वर्ज्यमित्युक्तं देवीपुराणे ।

व्रते च तीर्थेऽध्ययने श्राद्धेऽपि च विशेषतः ।

पराकभोजनाद्देवि यस्याकं तस्य तत् फलम् ॥

इदमपि यतिव्रह्मचारिव्यतिरेकेण । तयोः पाकनिषेधात् ।

तदुक्तमान्त्रे—

नित्यस्नायी मिताहारो गुरुदेवहिजार्चकः ।
 चारं चौद्रं च लवणं मधुमांसानि वर्जयेत् ॥
 तिलमुद्गाहतै शैव्यं ग्र (स) स्त्रे गोधूमकोद्रवी ।
 धान्यकं देवधान्यं च शमीधान्यं तथैषवम् ।
 खिलधान्यं तथा पप्लव मेघ चारगणः स्मृतः ॥
 इति ।

गृहीतव्रतत्यागी छागलीयः—

पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् काम मोहितः ।
 जीवन् भवति चण्डालो मृतः श्वाचाभिजायते ॥

तत् प्रायश्चित्तमुक्तं गारुडे—

क्रोधाक्रोभात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो भवेद् यदि ।
 दिनत्रयं न भुञ्जीत मुञ्चनं शिरसोऽथवा ॥

इति प्रायश्चित्तोक्ते रतिक्रान्त व्रतानुष्ठानं कालान्तरे नास्तीति
 गम्यते । इदं प्रायश्चित्तं शक्तपरम् । अशक्तस्य तु
 हेमाद्री—

उपवाससमर्थचेदेकं विप्रं तु भोजयेत् ।
 तावदनादि वा दद्याच्छक्तचेद्दिगुणं तदा ॥
 सहस्र सन्निता देवीं जपेद्वा प्राचस्यमान् ।
 कुर्याद्वादय संख्याकान् यथाशक्त्वातुरीजरः ॥

अपरार्के देवलः—

ब्रह्मचर्यं तथा गौचं सत्त्व मामिषवर्जनम् ।

व्रतेश्चेतानि चत्वारि वरिष्ठानीतिनिश्चयः ॥

मास्थे—

तस्मात् कृतोपवासेन ज्ञान मभ्यङ्ग पूर्वकम् ।

वर्जनीयं प्रयत्नेन रूपन्नं तत् परं नृप ॥

अन्येऽपि व्रतनियमास्तत्र तत्र वक्ष्यन्ते ।

स्त्रीव्रते विशेषो हेमाद्री—

गन्धालङ्कार ताम्बूलं पुष्पमालानुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्येत दन्तधावन मञ्जनम् ।

विधवा पतिमार्गेण कुमारी वा यदृच्छया ॥

इति ।

विष्णुधर्म—

समस्तैषूपवासेषु पुमान् वाद्य सुवासिनी ।

धारयेद्द्रव्यवस्त्राणि कुसुमानि सितानिच ।

विधवा शूलवसन मेकमेवहि धारयेत् ॥

मनुरपि—

पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावन मञ्जनम् ॥ इति ।

यद्यपीदं सर्वोपवासविषयत्वेन प्रतीयते । तथापि सौभाग्यार्थक
नवरात्रायुपवासविषयम् । नत्वेकादश्यायुपवास विषयम् ।

असंक्रज्जलपानाच्च सकृत्ताम्बूलभक्षणम् ।

उपवासः प्रशस्येत दिवास्वापाच्च मैथुनात् ॥

इति देवलीन तन्निषेधात् ।

यत्तु हरिवंशं काम्यं व्रतेऽपि तन्निषेध उक्तः—

अस्नानं रोचनं चैव गर्भं सुमनसं स्तथा ।

व्रते चैवोपवासे च नित्यं मेव विवर्जयेत् ॥

इति ।

तस्य तत्रोक्तं पुण्यकं व्रतमात्रविषयम् । न तु सर्वविषयम् ।
पूर्वोक्तं वचनविरोधादिति मदनरत्ने उक्तम् ।

शिवधर्मं—

दानव्रतानि नियमा ज्ञानं ध्यानं तपोजपः ।

यत्नेनापि कृतं सर्वं क्रुद्धस्य तु वृथाभवेत् ॥

अत्रविशेषो हेमाद्रौ पाप्मे—

गर्भिणी सूतिकादिश्च कुमारी वायुरोगिणी ।

यदा शुद्धा तदान्येन कारयेत् प्रयता स्वयम् ॥

इति ।

पुंसोऽप्येवं । लिङ्गस्य अविवक्षितत्वात् । तेन यस्मिन् व्रते
यत् पूजादि विहितं तदन्येन कारयेत् । शरीरमात्रसाध्यनियमा-
स्तु स्वयं कुर्यादिति । हेमाद्रिरेवं व्याख्यातवान् ।

माधवाचार्यस्तु—

काम्योपवासे प्रक्रान्ते त्वन्तरा मृतसूतके ।

तत्र काम्यव्रतं कुर्याद्दानार्चनं विवर्जितम् ॥

इत्युक्तवान् । एवं रजस्वलाया अपि ।

प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां चेद्भ्रजो भवेत् ।

न तथापि व्रतस्य स्वादुपरोधः कदाचन ॥
इति सत्यव्रतोत्तरेः ।

प्रतिनिधीनाह पैठीनसिः—

अन्तरातु रजोयोगे पूजामन्येन कारयेत् ।
भार्या पत्युर्व्रतं कुर्याद् भार्यायाश्च पतिर्व्रतम् ।
असामर्थ्यं पर स्नाभ्यां व्रतभङ्गो नजायते ॥

स्नान्देऽपि—

गुचं वा विनयोपितं भगिनीं भ्रातरं तथा ।
एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं वा नियोजयेत् ॥

कात्यायनः—

पितृ मातृ पति भ्रातृगुर्ध्वं च विशेषतः ।
उपवासं प्रकुर्वाणः पुष्यं व्रतगुणं लभेत् ॥

प्रभासखण्डेऽपि—

भर्ता पुत्रः पुरोधश्च भ्राता पत्नी सखापिवा ।
यात्रायां धर्मकार्येषु जायन्ते प्रतिहस्तकाः ।
एभिः कृतं महादेवि स्वयमेव कृतं भवेत् ॥
इदं सर्व्ववर्षं साधारणं । अविशेषात् ।

अत्रविशेष माह चिकाण्डमण्डनः—

काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिकेच सः ।
काम्ये चो(षू) पक्षमा दूर्ध्वं केचित् प्रतिनिधिं विदुः ॥
न स्वात् प्रतिनिधिं मन्त्रं स्वामिं देवान्नि कर्षेद्दु ।
अ देवकालयो नास्ति नारधे रन्ध्ररेव सः ॥ इति ।

अथ व्रतादि सन्निपाते निर्णयः—

तत्र तिथिद्वयसन्निपाते तत्रतत्रोक्तं दानहोमादि क्रमेण अनु-
ष्ठेयं । अविरोधात् ।

यत्र तु नञ्केक भक्तादौ विरोध व्रतादौ (त्वे) एकं स्वयं कृत्वा
द्वितीयं भार्यादिना कारयेत् । इति माधवाचार्य्य आह ।

यत्र तु शिवरात्र्यादौ तिथिमध्ये पारणाय अङ्गिभोजनं
विहितम् ।

भूताष्टम्योर्दिवा भुक्त्वा रात्रौ भुक्त्वाच पर्वणि ।

एकादश्या महोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति भोजन निषेध प्राप्तः । तत्र पारणस्य वैधत्वाद्वैध
भोजनं कार्य्यं निषेधस्य रागप्राप्त भोजनपरत्वात् । विधिप्राप्ते
निषेधानवकाशात् । अन्नाषोभोयादिवत् ।

एव मष्टम्यादिनक्षत्रते संक्रान्ति रविवारादि संपातेऽपि नक्त
भोजनमेव स्यात् ।

यत्र पुनरष्टम्यादौ दिवा भुक्तिनिषेध सूत्रैव संक्रान्त्यादौ सति
रात्रि भुक्तिनिषेध इति निषेधद्वयं प्राप्तम् । तत्र उपवास एव
स्यात् । तत्रापि पुत्रियो गृहस्थस्य उपवासनिषेधात् किञ्चिद् भण्यं
भवति ।

उपवासनिषेधे तु किञ्चिद् भण्यं प्रकल्पयेत् ।

इति स्मृतेः । तथा चान्द्रायण व्रतमध्ये एकादश्यादौ तु भुक्तिः
कार्या । चान्द्रायणस्य काम्यत्वेन नित्यबाधकत्वात् ।

अथ केचित् । चान्द्रायणादि व्रतमध्ये एकादश्यादी प्राप्ते उप-
वास एव कार्यः । एकादशीदिनं ग्रासास्तु द्वादश्यां श्राद्धाः ।

यथा कथञ्चित् पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।

मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रायणं मथापरम् ॥

इति याज्ञवल्केन यथा कथञ्चिदित्युक्तत्वात् ।

काम्येषूपक्रमादूर्ध्वं केचित् प्रतिनिधिं विदुः ।

इति त्रिकाण्डमण्डनवचनाच्च प्रतिनिध्यादित्याहुः ।

एवमेकादश्यामेकान्तरोपवासादिपारणायां प्राप्तायां जल-
पारणां कृत्वा उपवासः कार्यः । आपो वा अग्नित्मनश्चितं च
इति तैत्तिरीयश्रुतेः । एवं द्वादश्यां मासोपवासस्याहप्रदोषादिषु
प्राप्तिषु एवैवमेवमित्युपरम्यते ।

आषाढपौर्णमास्यां कीकिलाव्रतमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये—

आषाढपौर्णमास्यां तु सन्ध्याकालेष्टुपस्थिते ।

सङ्कल्पयेन्मासमेकं श्रावणे प्रत्यहं त्वहम् ॥

स्नानं करिष्ये नियता ब्रह्मचर्ये स्थिता सती ।

भोष्यामि नक्तं भूशय्यां करिष्ये प्राणिनां दयाम् ॥

इत्यादि । एतस्य नक्तव्रतत्वात् सायाह्न्यापिनी तिथिर्ग्राह्या ।
अत्रैव च व्यासपूजा विहित्वा । पौर्णमास्याद्विद्यदिने त्रिसुहृत्स-
व्यापित्वे परैव श्राद्धा अन्यथा पूर्वैवेति ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते

आषाढमासविधानानि ॥

अथ श्रावणमासविधानानि ।

—०—

तत्र श्रावणशुक्लतृतीया मधुसूक्तवाक्या गुर्जरदेशे प्रसिद्धा ।

सा च परा ग्राह्येति दिवोदासनिबन्धे ।

श्रावण शुक्लचतुर्थी तु गणेशव्रते पूर्व्वविधेव पाञ्चा ।

मातृविद्दो गणेश्वर इति स्मृतेः ।

श्रावण शुक्लपञ्चमी सर्पपूजादौ परैव ।

पञ्चमी नागपूजायां ग्राह्या षष्ठी समन्विता ।

तस्यां तु तोषिता नागा इतरा सचतुर्थिका ॥

इति स्कान्दीतेः ।

भविष्ये—

श्रावणेमासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षेनराधिप ।

द्वारस्त्रोभयतोलेख्यामीमयेन विषोत्सवः ॥

मात्स्येऽपि—

नागायैव तु कर्त्तव्याः खड्गखेटकधारिणः ।

अर्द्धं सर्पाकृति स्तेपां नाभे रुद्धं तु पौरुषी ॥

फणाय मूर्द्ध्नि कर्त्तव्या द्विजिह्वावहवोऽसमाः ।

कृत्वा च कौडुमान्नागान् गोधूमैः पयसाञ्चयेत् ॥

पूजयेद्विधिवद्दीर दधितूर्वाङ्गुरैः कुशैः ।

गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानां च तर्पणैः ॥

ये तान् वै पूजयन्तीह नागान् भक्तिपुरःसराः ।
न तेषां सर्पतो वीर भयं भवति कुत्रचित् ॥

इति ।

श्रावण शुक्लद्वादश्यां हरेः पवित्रारोपणं सुप्तं हेमाद्रौ विष्णु-
रहस्ये—

श्रावणस्य सितेपक्षे कर्कटस्ये दिवाकरे ।
द्वादश्यां वासुदेवाय पवित्रारोपणं स्मृतम् ॥
द्वादश्यां श्रावणे वापि पञ्चम्यामथवा त्रिजैः ।
आतुकूस्येषु कर्त्तव्यं पञ्चदश्यामथापि वा ॥
इति ।

हरस्य तु कालोत्तरे—

आषाढान्ते चतुर्दश्यां नभस्यनभसोन्मथा ।
षष्ठ्यां च चतुर्दश्यां पञ्चयोर्भयोः समम् ॥
इति ।

तत् प्रकारसु दीपिकादौ—

गोदोहान्तरिते काले पूर्वेषुर्वाधिवासनम् ।
इति ।

अत्र गौणकालो रामार्चन चन्द्रिकायाम्—

पवित्रारोपणं विष्णाञ्छ्रावणे न भवेद् यदि ।
कार्तिक्यवधिशुक्लास्ते कर्त्तव्यं मिति नारदः ॥
हेम रौप्य ताम्रक्षीमैः सूचैः कौशेय पद्मजैः ।
कुशैः काशेय कार्पासैर्ब्राह्मण्याकर्त्तितैः शुभैः ॥

कृत्वा त्रिगुणितं सूत्रं त्रिगुणीकृत्यग्रोधयेत् ।
 तत्रोत्तमं पवित्रं तु षष्ठा सहस्रतैस्त्रिभिः ॥
 सप्तत्यासहितं द्वाभ्यां शताभ्यां मध्यमं स्मृतम् ।
 साशोतिना शतनापि कनिष्ठं तत् समाचरेत् ॥
 साधारणं पवित्राणि त्रिभिः सूत्रैः समाचरेत् ।
 उत्तमं तु शतपत्न्य पञ्चाशद् पत्न्य मध्यमम् ॥
 कनिष्ठं तु पवित्रं स्यात् षट्त्रिंशद् पत्न्यशोभनम् ।
 षट्त्रिंशच्च चतुर्विंशं द्वादशैति च केचन ।
 चतुर्विंशं द्वादशाटावित्येके मुनयो विदुः ॥

विष्णुरहस्ये तु प्रकारान्तरमुक्तम् —

अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुःपञ्चाशदेव वा ।
 सप्तविंशति मे (रे) वाथ ज्येष्ठमध्यकनीयसम् ॥
 अधमं नाभिमात्रं स्याद्रुमात्रं तु मध्यमम् ।
 उत्तमं वै जानुमात्रं * प्रतिमायां निगद्यते ॥

शिवपवित्रं तु शेषागमे —

एकाशोत्थाद्यथा सूत्रै स्त्रिंशतावाष्टयुक्तया ।
 पञ्चाशता वा कर्त्तव्यं तुल्यपत्न्यन्तरालकम् ।
 द्वादशाङ्गुलमानर्पितं व्यासादष्टाङ्गुलानि वा ॥
 लिङ्गविस्तारमानानि चतुरङ्गुलकानि वा ।

अधिकारिणोऽपि तत्रैवोक्ताः—

ब्राह्मणः अचियो दैश्व्यं स्तथा स्त्री शूद्र एवच ।

* प्रचल्यते जानुमात्रमिति निर्णयवित् ।

स्वधर्मावस्थिताः सर्वे भक्त्याकुर्व्युः पवित्रकम् ॥
 अतो देविति * मन्त्रेण द्विजो विश्वी निवेदयेत् ।
 शुद्धस्य मूलमन्त्रोवा येन वा पूजयेच्चरिम् ॥
 इति ।

एतच्च नित्यम्—

न करोति विधानेन पवित्रारोपणं तु यः ।
 तस्य वास्तुरिकी पूजा निष्फला मुनिसत्तम ॥
 तस्माद् भक्तिसमायुक्ते नरे विष्णुपरायणैः ।
 वर्षे वर्षे प्रकर्त्तव्यं पवित्रारोपणं हरेः ॥
 इति तत्रैवोक्तेः ।

देवताविशेषे तिथयोऽपि तत्रैव—

धनदय रमा गौरी गणेशः सोमराड् शुभः ।
 भास्करदण्डिकाऽम्बाश्च वासुकिश्च तथर्षयः ॥
 चक्रपाणिर्हर्षानङ्गश्च शिवो ब्रह्मा तथैव च ।
 प्रतिपत् प्रभृतिष्वेताः पूज्यास्तिथिषु देवताः ।
 यथोक्ताः शुक्लपक्षे तु तिथयः श्रावणस्य च ॥
 इति ।

उक्ततिथ्यसम्भवे हेमाद्रिः—

चतुर्दश्या मद्याष्टम्यां सर्वसाधारणं (दिनम्) तु तत् ।
 इति ।

* अतो देवा अवन गी यतो विश्वविचक्रते । इतिथ्याः सप्त धामनिः ॥

तथा—

भासपञ्चमहोरात्रं चिराचं धारयेत्तथा ।

दैवतं सूत्रसन्दर्भं देशकालविवक्षया ॥

इति ।

एतदकरणे प्रायश्चित्तमप्युक्तम्—

पवित्रारोपणं काले न करोति कथञ्चन ।

तदाऽयुतं जपेन् मन्त्रं स्तोत्रं वापि समाहितः ॥

श्रावणं शुक्लचतुर्दशौ पूर्वविहा याञ्चा ।

श्रावणं शुक्ल पञ्चदश्या सुपाकर्म कार्थम् ।

पूर्वण्यौदयिके कुर्युः श्राव(णे)णं तैत्तिरोयकाः ।

बह्वृचाः श्रावणे कुर्युः प्रहसंक्रान्तिवर्जिते ॥

इति गार्ग्यः ।

श्रीदयिकेऽपि पर्वणि विशेषः पाराशर माधवाये—

श्रावणी पूर्णमासो तु सङ्गवात् परतो यदि ।

तदैवौदयिकौ याञ्चा नान्यथौदयिकौ भवेत् ॥

इति ।

कर्म पर्याप्तं चेत् परमेव पर्व इति सुदर्शन भाष्येऽपि ।

तैत्तिरोयश्चतिरिक्तं यजुर्वेदिनां पूर्वेवति हेमाद्रिर्मदनपारि-
जातश्च ।

हेमाद्रौ गोभिलः—

अध्यायानां सुपाकर्मं कुर्यात् कालेऽपराङ्गिके ।

पूर्वाङ्गे तु विसर्गः स्यादिति वेदविदोविदुः ॥

इदं तु सामगविषयम्—

भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वज्ञ एव तु ।

इति प्रचेतोवचना दग्धेषां पूर्वाङ्ग

एवेति कालनिर्णयदीपिकाकारः ।

पौर्णमास्या मत्तश्रवे पञ्चन्याशे कार्यम् ।

अद्यातोऽध्यायोपाकर्म औषधानां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावणां
पौर्णमास्यां पञ्चम्यां हस्तेन वा इति कात्यायनवृत्तात् ।

श्रवणस्य विहित्वे गार्ग्यः—

धनिष्ठामंयुते कुर्व्याच्छ्रावणं कर्म यद् भवेत् ।

तत् कर्म सफलं ज्ञेयं मुपाकरणं संकृतम् ॥

श्रवणे च यत् कर्म उत्तराषाढमंयुते ।

संवल्लरं कृतोऽध्यायः स्तत्क्षणादेव नश्यति ॥

इति ।

व्यासः—

उदयश्चापिनि त्वेव विष्णुवृत्ते घटिकाहयम् ।

तत् कर्म सफलं ज्ञेयं तस्य पुण्यं मनन्तकम् ॥

इति ।

कात्यायनः—

अर्धरात्रादधस्ताच्चेत् संक्रान्तिर्दृष्टं तदा ।

उपाकर्म न कुर्वीत परतश्चेन्न दोषकृत् ॥

इति ।

तथा—

संक्रान्तिर्घृह्णं वापि पीर्णमाखां यदा भवेत् ।
उपाकृतितु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥

यत्तु—

वीधायनसूत्रे श्रावणां पीर्णमाखा माषाणां वा उपाकर्षं
कर्त्तव्यं मित्युक्तं । तत् प्रौढपद्यामपि दोषे माषाणां कार्यं
मित्येवं परम् ।

वेदोपाकरणे प्राप्ते कुलीरे संस्थिते रवी ।
उपाकर्षं न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सिंहयुक्तके ॥
नक्षत्रोत्तरभागे तु कर्त्तव्यं सिंहयुक्तके ।
कर्कटे संस्थिते भानावुपाकर्ष्यास्तु दक्षिणे ॥
इति बृहस्पतिः ।

इदं सामगविषयम्—

सिंहं रवी तु पुष्येण पूर्वाङ्गे विचरेद्विदिः * ।
कन्दोमा मिलिताः कुर्युःकर्मणं स्वस्वकन्दसाम् ।
शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्ष्यापराङ्गिकम् ॥
इति गार्गीयैः ।

यमः—

अवृष्ट्यौषधयस्तस्मिन् मासे तु न भवन्ति चेत् ।

* पुष्यं ह्यं विचरेद्विदिः । अविचरेद्विदिः । विचरेद्विदिः । विचरेद्विदिः ।
पाठस्तु अघामहृत इति कर्मणाकरः ।

तदा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तद्विष्यते ॥

इति ।

इदं शुक्रास्तादावपि कार्यम्—

नित्येनैमित्तिके जाप्ये ह्योमयज्ञक्रियासु च ।

उपाकर्त्तव्यि चोत्सर्गे ह्यस्तदोषो न विद्यते ॥

इति संग्रहोक्तेः । प्रथमारम्भसु न भवति ।

गुरुभार्गवयो मूर्ध्नि वास्ये वा वार्त्तिकेऽपि वा ।

तथाऽधिमास संसर्प मलमासादिषु द्विजे ।

प्रथमोपाकृति न स्यात् कृतं कर्म विनाशकत् ॥

इति कश्यपोक्तेः ।

वासः शुक्रो दिवसदशकं पञ्चकं चैव हृद्यः ,

पञ्चादङ्गं त्रितयमुदितः पञ्चमेन्द्र्यां क्रमेण ।

जीवो हृद्यः शिशुरपि तथा पञ्चमान्धे शिशू तौ * ।

हृद्यो प्रोक्तौ दिवसदशकं चापरैः सप्तरात्रम् ॥

एतच्च मलमासे न कार्यम् ।

उपाकर्त्तव्यं तद्योत्सर्गः प्रसवाहोत्सवाष्टकाः ।

मासहृद्यो परे कार्यो वर्जयित्वा तु पैठकम् ॥

इति ज्योतिः पराशरोक्तेः ।

एतच्च कर्म स्मार्त्तैऽग्नौ तदभावे लौकिकेऽग्नौ कार्यम् ।

अध्यायोपाकृतिं कुर्यात्तत्रोपासनवर्जिता ।

* पञ्च मन्धेव मूर्तो इति मुद्रार्त्तचिन्तामणिः

कर्णद्वयमिदं केचिन्नौकिकान्भौ प्रकुर्वते ॥

इत्याम्बलायन कारिकोक्तेः ।

शिशुहोमोऽपि आचार्यान्भौ स्वात्—

न स्वेऽम्बावन्द्य होमः स्यान्भौकां समिदाहुतिम् ।

इति कात्यायनोक्तेः ।

एतच्च अध्यापनाग्निमत एव इति कर्काचार्यः । उल्लङ्घन-

स्वार्थं गोणकालः—

पुष्ये तूल्लङ्घनं कुर्यादुपाकर्णदिनेऽथवा ।

इति खादिरमृद्धोक्तेः ।

मुख्यकालसु—

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकाया मद्यापिवा ।

इति याज्ञवल्क्योक्तः ।

पौषां माघ्यां वा पौर्णमास्या मुक्त्वेदिति वीधायनः ।

अध्यायोल्लङ्घनं माघ्यां पौर्णमास्यां विधीयते ।

इत्याम्बलायनकारिका ।

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायां वा अध्यायानुक्त्वेरन्निति

कात्यायनः ।

सिंहे रवौ तु पुष्ये पूर्वाह्नेऽविवरेवहिः ।

इति छन्दोगाद्यानां कालः । यदा तु पुष्यनक्षत्रं कर्कसंज्ञान्भौ
भवति तदा विशेषच्छन्दोगपरिशिष्टे—

मासे प्रोष्ठपदे हस्तात् पुष्यः पूर्वाभवद् यदा ।

तदाच यावले कुर्यादुत्तमं छन्दमां द्विजः ॥ इति ।

अथ विशेषमाह कार्णाजिनिः—

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गं यथाकालं समेत्य च ।

ऋषीन् दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्तथा ॥

इति ।

उपाकर्म्मणि उत्सर्गेषु त्रिरात्र मनध्यायः ।

अथ समुद्रगाव्यतिरिक्तानामपि नदीनां रजोदोषो नास्ति ।

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गं रजोदोषो न विद्यते ।

इति गार्गीयैः । उत्सर्जनस्य उपाकर्म्मकालत्वे पूर्वं मुक्त्-
र्जनं कृत्वा पश्चादुपाकर्म्मं कुर्यात्—

उपाकर्म्भापराह्णे स्यादुत्सर्गः प्रातररेवहि ।

इति हेमाद्रौ गोभिलस्मृतैः ।

अन्योऽथविशेषः संस्कार प्रकरणे द्रष्टव्यः ।

अत्रैव रक्षावन्धनमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये—

ततोऽपराह्णसमये रक्षा षोडशिकां शुभाम् ।

कारयेदक्षतैः शस्त्रैः सिद्ध्यै हेमभूषितैः ॥ इति ।

इदं भद्रायां न कार्यम्—

भद्रायां हे न कार्यं श्रावणी फाल्गुनी तथा ।

श्रावणी वृषतिं हन्ति शामं दहति फाल्गुनी ॥

इति संप्रहोक्तैः ।

तस्मात्तदन्ते कार्यमिति निर्णयाद्युते—

तन् मन्वसु—

येन वधो बलीराजा दानवेन्द्रो महाबलः ।

तेन त्वा मपि वंभामि रक्षे माचल माचल ॥
 ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रै रन्यैश्च मानवैः ।
 कर्त्तव्यो रक्षिताचारो द्विजान् सम्भूञ्च शक्तिः ॥
 इति ।

अत्रैवच अत्रणाकर्म उक्तमाश्रलायनेन —

अद्यातः अत्रणाकर्म अत्रणां पीर्णमास्या मिति कात्यायन
 सूत्रात् ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते
 अत्रणासविधानाति ॥

अथ भाद्रमासविधानानि ।

अत्र गोप्रसवे नारदः ।

भानीं सिंहगते चैव यस्य गौः मंप्रसूयते ।
 मरणं तस्य निर्दिष्टं षड्भिर्मासैर्न संग्रहः ॥
 अत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन संपद्यते शुभम् ।
 प्रसूतां तत्पश्चादेव तां गां विप्राय दापयेत् ॥
 इत्यादि ।

भाद्रपद कृष्णचतुर्थी बहुलाख्या मध्यदेशे प्रसिद्धा । सा च
सायाङ्गश्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये तथात्वे पूर्व्वेव ।

गौर्याश्चतुर्थी वटधेनुपूजा दुर्गाश्चनं दुर्भरहोसिकेच ।
वक्षस्य पूजा शिवरात्रि रैताः परान्विताह्नन्तिनृपं सराङ्गम् ।
इति दिवोदास निवन्धोक्तेः ।

अत्र धेनुपूजाशब्देन बहुला ग्राह्येति तत्रैव व्याख्यातम् ।
भाद्र कृष्णाष्टमी जन्माष्टमी ।

सा च हेधा । जन्माष्टमी जयन्तीच । तत्र आद्या केवला-
ष्टमी सैव रोहिणीयुक्ता जयन्तीसंज्ञा ।

कृष्णाष्टम्यां भवेद् यत्र कलैका रोहिणीयदि ।
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता उपोष्या सा प्रयत्नतः ॥

इति वज्रिपुराणोक्तेः । केवलापि उपोष्यैव ।
भाद्रे वै बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति नरो यत् स भवेत् क्रूरराक्षसः ॥
इति भविष्योक्तेः ।

यत्तु हरिवंशे—

अभिजिन्नाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्व्वरी ।
सुहृत्तोविजयोनाम यत्र जातो जनार्दनः ॥
इति वचनादभिजिन्नाम नक्षत्रं रोहिण्येव । सर्व्वपुराणाना
मेक वाक्यत्वात् । अभितः पापं जयतीति अभिजिदिति व्युत्प-
त्तेः ।

इदं जम्बाष्टमी व्रतं नित्यम्—

वर्षं वर्षे तु या नारो जम्बाजम्बाष्टमी व्रतम् ।
न करोति महाप्राज्ञ व्याली भवति कानने ॥
इति वीष्वाश्रुतेः । पूर्वोक्तनिन्दान्श्रुतेषु ।

जयन्ती व्रतं तु काम्यम्—

महाजयार्थं कुरुतां जयन्तीं मुक्तयेऽनघ ।
धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं च मुनिपुङ्गव ।
ददाति वाञ्छितानर्घान् येचान्येऽप्यतिदुर्लभाः ॥
इति फलश्रवणात् ।

शुद्धाग्नेन तु यत् पापं श्वहस्त(स्व)स्व भोजने ।
तत् पापं लभते कुन्ति जयन्तीविमुखो नरः ॥

इति निन्दाश्रवणाच्च । यदा अष्टम्यां रोहिणीयोग स्तदा
जम्बाष्टमी जयन्त्या मन्तर्भूता ज्ञेया । न तु सा पृथक् कार्या ।
• तदुपरान्तेनैव तत् सिद्धेः ।

तदुक्तं माधवेन—

यस्मिन् वर्षे जयन्त्याख्य योगो जम्बाष्टमी तदा ।
मन्तर्भूता जयन्त्या स्वाष्टम्ययोग प्रशस्तितः ॥
इति ।

किञ्च—

अत्र रोहिण्या अर्धरात्रयोगो याज्ञः ।
रोहिण्या मर्धरात्रे च यदा जम्बाष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं शीरे हृन्ति पापं त्रिजम्बजम् ॥

इति विष्णुधर्मवचनात् ।

समायोगे तु रोहिण्यां निशीथे राजसत्तम ।

समजायत गोविन्दो बालरूपी चतुर्भुजः ॥

तस्मात्तं पूजयेत्तत्र यथावित्तानुसारतः ।

इति वङ्गपुराणवचनादर्शराचस्य कर्मकालत्वमवगम्यते ।

अतः—

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनीतिधिः ।

तथा कर्मणि कुर्वीत क्वास इही न कारणम् ॥

इति विष्णुधर्मवचनात् ।

सप्तमी सहिताष्टम्यां निशीथे रोहिणी यदि ।

तत्रोपवासं कुर्वीत तिथि भान्ते च पारणम् ॥

इति वङ्गपुराणवचनाच्च पूर्वत्रैव उपवासादि प्राप्तेः परदिने
स्ततोऽपि रोहिणीयोगस्य न प्रयोजकत्वं । अन्यथा बुधवारादे-
रपि प्रयोजकत्वापत्तेः ।

यत्तु—

रोहिणी संयुतोपोष्या सर्वाधीश्व विनाशनी ।

अर्शरात्रा दधयोर्द्धं कलया वा यदा भवेत् ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपाप प्रणाशनी ॥

इत्यग्निपुराणवचनं । तत् कौमुतिकन्यासेन निशीथ
योगस्यैव सुत्वर्थमवगम्यम् ।

यथापि स्नान्दे—

उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।

भवते बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्ष संयुता ।

अपि वर्षशतेनापि सभ्यते वा(सा)ऽथवा न वा ॥

इति ।

तद्दानादिविषयम् ।

उपवास शब्दाश्चवादिनि हेमाद्रि रूपे—

यद्वा ।

उदये चन्द्रोदये । अतो न व्रतमिदं इति साधुः पन्थाः ।

इदं व्रतं नित्यं काम्यं चेति बहवो निबन्धकारा आहुः । अथ

अष्टम्या अपि निशीथवेधो याद्यः ।

रोहिण्या मर्षरात्रे च यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

इति वचनेन तस्यैव मुख्यकालतोक्तेः ।

अष्टमी रोहिण्योयुक्ता निशीथे (निशीथे) दृश्यते यदि ।

मुख्यकाल इतिख्यात एव जातो हरिः स्वयम् ॥

इति वशिष्ठ संहितोक्तेः ।

अष्टम्यत्र चतुर्धा भिद्यते ।

तद्यथा ।

पूर्वेयुरेव निशीथयोगिनी ।

परियुरेव निशीथयोगिनी ।

उभयेयुरेव निशीथयोगिनी । नोभयेषु निशीथयोगिनी ।

तत्र चाप्ययो न सन्देहः कार्यकालव्याप्तेः ।

जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रि स्थायैव च ।
 पूर्वविद्या प्रकर्त्तव्या तिथिभान्ते च पारणम् ।
 इति भृगुक्तेः च ।

अथ योसु परैव ।

प्रातः सङ्कल्पकाल व्यासेराधिकात् ।

वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी ।

इति ब्रह्मवैवर्त्ताच्च । एवमंशतः समव्याप्तावपि परैव ।

विषमव्याप्तौ तु आधिक्येन निर्णयः कार्यः ।

रोहिणी योगोऽपि एव मेव चतुष्कारो ज्ञेयः ।

निम्बादित्यसम्प्रदायिनां तु उदयव्यापिन्येव प्राज्ञा ॥

पूर्वविद्याष्टमी या तु उदये नवमीदिने ।

सुहृत्स मपि संयुक्ता सम्पूर्णा साष्टमी भवेत् ॥

कलाकाष्ठा सुहृत्तापि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः ।

नवम्यां सैव प्राज्ञा स्यात् सप्तमी संयुता नहि ॥

इति पद्मपुराणोक्तेः ।

उदय व्यापिनी प्राज्ञा कुले तिथिरुपोषणे ।

निम्बाकी भगवान् येषां वाञ्छितार्थ फलप्रदः ॥ ॥

इति वचनाच्च ।

हेमाद्रिसु सर्वेषां पूर्वैव इत्याह । पूर्वविद्या इत्यादि पाञ्च-

• निम्बादिवांसासकादि जन्माष्टमी रामनवमी शिवरात्र्यादी पूर्वेऽत्रि
 कर्षेणालीनामपि तिथिं त्यक्त्वा हि ति सुहृत्तापि परैव तिथि वांछा
 इति भवति ।

वचनं तु पूर्वेऽङ्घ्रि निशेथे अष्टम्यभावे द्वितीयेऽङ्घ्रि उदये चन्द्रो-
दयसमये कक्षादिमात्राष्टम्यां व्रतं कर्त्तव्यमित्येतद्विषयम् ।
उदयश्चापिनीति वचनमपि निम्बसप्तमीव्रत पर मिति न कोऽपि
दोषः ।

अत्र कर्त्तव्यं सुक्तं भविष्ये —

ततोऽष्टम्यां तिलैः स्नातो नद्यादौ विमले जले ।
सुदेशे शोभनं कुर्याद्देवक्याः सूतिकाष्टहम् ॥
तन्मध्ये प्रतिमा स्थाप्या साचाप्येवंविधा स्मृता ।
काञ्चनी राजती ताम्बी पैत्तली मृन्मयी तथा ॥
वार्ची मणिमयोच्चैव वर्णकैर्लिखिताद्यथा ।
सर्वं सत्त्वं सम्पन्ना पर्यङ्क्ते च पटावृते ॥
प्रसृतां च प्रसृतां च स्थापयेन् मञ्चकोपरि ।
मां तत्र वालकं सुप्तं पर्यङ्क्ते स्नानपायिनम् * ॥
यशोदां तत्र चैकस्मिन् प्रदेशे सूतिकाष्टहम् ।
तद्वच्च कल्पयेत् पार्थ प्रसृतवरकन्यकाम् ॥
कश्यपो वसुदेवोऽयं मदितिथैव देवकी ।
शेषो वै बलभद्रोऽयं यशोदा क्लितिरन्वभूत् ॥
नन्दः प्रजापतिर्दक्षो गर्गश्चापि चतुर्मुखः ।
गौर्धनुः कुञ्जरश्चैव दानवाः शस्त्रपाणयः ॥

• अत्र पर

श्रीवक्रवर्ण पुराणम् श्रीमदीश्वरपदमन्त्रविषयम् ।

इत्युक्तं श्रीमत्साम्बुधायै नमः ॥

शैलजीयाश्च तत्रैव कालियो यमुनाङ्गदे ।
 इत्येवमादि यत् किञ्चिच्छक्यते चरितं मम ॥
 शैल्यित्वा प्रयत्नेन पूजयेद् भक्ति तत्परः ।
 मन्त्रेषानेन * कौन्तेय देवकीं पूजयेन्नरः ॥
 पङ्कजैः पूजयेद्देवीं † नमो देव्यै त्रिया इति ।
 ततोमन्त्रेण वै दद्याच्चन्द्रायार्घ्यं समाहितः ॥
 श्रीरोदार्षवसम्भूत अत्रि ने (गो) च ससुद्भव ।
 गृह्णाणार्घ्यं शशाङ्कदं रोहिण्या सहितो मम ॥
 ष्योत्स्नापते नमस्तुभ्यं नमस्ते ष्योतिषाम्पते ।
 नमस्ते रोहिणीकान्त अर्घ्यं नः प्रतिगृह्यताम् ॥
 प्रभाते ब्राह्मणाच्छक्या भोजयेद् भक्तिमात्मरः ।
 ॐ नमस्ते वासुदेवाय गोब्राह्मण हिताय च ।
 शान्तिरस्तु शिवं चास्तु इत्युक्त्वा मां विसर्जयेत् ॥
 इति ।

भावतिः किन्नराद्यैः सतत परिब्रता वैश्व बीषानिनादैः .
 अङ्गारादर्भं कुम्भ प्रवर ज्ञतकरैः किन्दुरैः सेव्यमाणा ।
 पथेहे साकुले या सुदिततर सुखी पुत्रिणी सम्भगाके,
 सा देवी देव माता जयति सुतनया देवकी कान्तरुपा ॥
 एवं रुपेण
 देवी त्रिय तन्मन्त्रो यथा ।
 पादी सवाङ्मयी शोर्धवकाधरबालिके ।
 निषण्ण पङ्कजं पुन्या नमोदेव्यै त्रिया इति ।

तत्र हेमाद्रौ नारदः—

तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रं च चतुर्गुणम् ।

तस्मात् प्रयत्नतः कुर्यात्तिथि भान्ते च पारणम् ॥

तिथ्युच्चयोर्यदाच्छेदो नक्षत्रान्त मथापि वा ।

अर्द्धरात्रेऽथवा कुर्यात् पारणं त्वपरेऽहनि ॥

इति वचनाद् ह्यो रन्ते पारणं मुख्यम् ।

सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणं मिष्यते ।

इति ब्रह्मवैवर्तवचनं तु व्रतान्तरविषय मिति हेमाद्रिः ।

नात्र निशीथ भोजननिषेधः प्रवर्तते ।

अर्द्धरात्रे ऽथवा कुर्यात्

इत्यादिना विशिष्य तद्विधानात् ।

अत्राशक्तौ वन्नि पुराणम्—

भान्ते कुर्यात्तिथेर्वापि शस्तं भारत पारणम् ।

तिथ्यन्ते वोक्तवान्तेवा व्रती कुर्वीत पारणम् ॥

इति च गौणं पारणम् । उभयान्ते पारणं मिति तिथिनक्ष-
त्रयोः समयोर्गो द्रष्टव्यं । तिथेरेव प्राधान्यात् ।

सांयोगिके व्रते प्राप्ते यत्रैकोऽपि विद्युष्यते ।

तत्रैव पारणं कुर्यादिति वेदविदो विदुः ॥

इति निर्णयान्मृताश्च ।

इति जम्बाष्टमीव्रतविधानम् ।

भाद्रपदामावास्यायां

कुशग्रहणं मुक्तं हेमाद्रीं हारीतेन—

मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः ।

अयात यामासो दर्भां नियोज्याः स्युः पुनः पुनः ॥

इति ।

नभसि आवये । तेन दर्शान्तमासपक्षत्वेन जन्माष्टम्यनन्तर
दर्शो लभ्यते । तत्र दर्भं ग्रहणं कर्त्तव्यं मिति केषाञ्चिन्नतम् ।

अग्ये तु—

मासे नभस्येऽमावास्या तस्यां दर्भोच्चयः स्मृतः ।

इति पाठं कल्पयित्वा नभस्ये भाद्रपदे इति व्याख्याय तत्र
दर्भग्रहणं कर्त्तव्यं मित्याहुः ।

अथ भाद्रपद शुक्लतृतीयायां

हरितालिकाव्रतमुक्तं स्कान्दे—

सा च परा याज्ञा ।

मुद्गरसमात्रं सत्त्वेऽपि दिने गौरी व्रतं परे ।

शुद्धाधिकाया मध्येषं गणयोगं प्रशंसनात् ॥

इति माधवोक्तेः ।

चतुर्थी सञ्चिता या तु सा तृतीया फलप्रदा ।

अवैधव्यकरा स्त्रीणां पुत्रं पीत्रं विवर्द्धिनी ॥

द्वितीया सञ्चितां तां तु या करोति विमोहिता ।

सा वैधव्यं मवाप्नोति हृन्मदेहा च जायते ॥

इत्याप्तम्बोक्तेः ।

आद्या मधुश्रावणिका कञ्जस्त्री हरितालिका ।

चतुर्थी मिश्रिता स्त्रीभिर्दिवान्क्ते विधीयते ॥

द्वितीया नभसः शुक्ला मधुन्नावणिका क्षृता ।

भाद्रस्य कज्जली ज्ञप्ता शुक्ला च हरितासिका ॥

इति दिवोदासनिवन्धवचनाच्च ।

भाद्रस्य ज्ञप्ता चतुर्थी वरद विज्ञेय चतुर्थी ।

सा च मध्याह्नव्यापिनी याज्ञा ।

प्रातः शुक्लतिलैः ज्ञात्वा मध्याह्ने पूजयेत्पू ।

इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः । परदिने मध्याह्नव्याख्यमावेतु
पूर्वविद्या याज्ञा ।

माद्विद्यो गणेश्वरः । इत्युक्तेः ।

सा च वारविशेषे प्रशस्ता ।

भाद्रशुक्लचतुर्थी या भीमिनाकैर्गवायुता ।

महती साऽच विज्ञेय मर्च्चित्वेष्टफलं लभेत् ॥

इति निर्णयान्ततोक्तेः । अत्र चन्द्रदर्शनं निषिद्धम् ।

तथाच अपराकैर् मार्कण्डेयः—

सिंहादित्ये शुक्लपक्षे * चतुर्थ्यां चन्द्रदर्शनम् ।

मिथ्याभिद्रवणं कुर्यात्तस्मात् पश्येन्न तं तदा ॥

तद्दीपशान्तये सिंहः प्रसेन मिति वै पठेत् ।

* शुक्लपक्षे इत्युपपन्नञ्चम् । पञ्चानगनते भागी पञ्चशोचभवीरपि ।

चतुर्थ्यां मृदितवन्दो नेचित्यः कदाचन ।

इति विशेष वचनान् । चतुर्थ्यां नेचित्य

इति मृदिभिर्द्वितः ।

श्रीकालु विश्वपुराणे—

सिंहः प्रथेनमवधीत् सिंहो जाम्बवताहतः ।

सुकुमारक मारोदी स्तवज्ञेवस्त्रमन्तकः ॥

इति ।

भाद्र शुक्लपञ्चमी ऋषिपञ्चमी ।

सा च हेमाद्रिमते परा ।

सिता परयुता ग्राह्या पञ्चमी । इति दीपिकोक्तेः ।

माधवमते पूर्वा । सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा । इति तदुक्तेः ।

तत्र ऋषीन् पूजयित्वा अकष्ट भूमिजातेन * वर्त्तत ।

एवं सप्तवर्षाणि कृत्वा सप्तकुम्भेषु प्रतिमासु ऋषीन् संपूज्य
परिऽस्त्रित्वा तन्मध्ये अष्टोत्तरशतं तिलैर्दत्त्वा सप्त ब्राह्मणान् भोज-
यित्वा तेभ्यः कुम्भाभिवेदयेत् ।

इति निर्णयान्ते ।

अथ भाद्र शुक्ल सप्तमी

अमुक्ताभरण सप्तमी ।

सा च पूर्वा ग्राह्या । तदक्षणे उत्तरा ।

सप्तमी पूर्वविद्यैव व्रतेषु निखिलेष्वपि ।

अक्षामे पूर्वविद्यायाः परविद्यापि मृच्छताम् ॥

इति माधवोक्तेः ।

तत्र व्रतं यावज्जीवं कर्त्तव्यमित्युक्तं मदनरत्ने—

* अष्ट भूमिजातेन इति निर्णय सिद्धी पाठः ।

शुक्ले भाद्रपदेमासि सप्तम्यां हि जलाशये ।
 ज्ञात्वा शिवं मण्डलके लेखयित्वा तथाम्बिकाम् ॥
 भक्त्या संपूज्य समयं कुर्याद्ब्रह्मा करे गुह्यम् ।
 यावज्जीवं मयात्मा तु शिवाभ्यां संनिवेदितः ॥
 इत्यादि ।

अथ भाद्र शुक्लाष्टमी दूर्वाष्टमी ।

आ च पूर्वविद्या प्राज्ञा—

त्रावची दुर्गं नवमी दूर्वा चैव कृताशनी ।
 पूर्वं विद्या तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वलेदिनम् ॥
 इति यमस्मृतिः ।

शुक्लाष्टमीतिषि र्यां तु मासि भाद्रपदे भवेत् ।
 दूर्वाष्टमी तु सा कार्या ज्येष्ठां मूलं च वर्जयेत् ॥
 इति यत् परदिन विधायकं । तज्ज्येष्ठा मूलयोगे इति द्रष्ट-
 व्यम् ।

दूर्वाष्टमी सदात्माज्या ज्येष्ठामूलार्धं संयुता ।
 ऐन्द्रार्धं पूजिता दूर्वा इत्यपत्यानि नान्यथा ।
 पत्युराबुर्हरामूले तस्मात्तां परिवर्जयेत् ।
 इति हेमाद्री निवेधात् । इदं व्रत मगस्त्रोदये कन्यार्के च
 न कार्यम् ।

शुक्ले भाद्रपदे मासि दूर्वासंज्ञा तथाष्टमी ।
 सिंहाके एव कर्त्तव्या न कन्यार्के कदाचन ।

सिंहस्त्रे सोत्तमा सूर्ये ऽनुदिते सुनिसप्तमे * ॥

इति मदनरत्ने स्वान्दोक्तेः ।

भाद्र शुक्लाष्टम्या मगस्त्रोदये भाविनि पूर्व शुक्लाष्टम्या मेघ
सुर्यादिति हेमाद्रिश्च ।

इदं व्रतं स्त्रीणां नित्यम्—

या न पूजयते दूर्वां भोक्त्रादिद्वययाविधि ।

त्रीणि जन्मानि वैधव्यं लभते नात्र संशयः ॥

तस्मात् सम्पूजनीया सा प्रतिवर्षं (यथाविधि) वधूजनैः ।

इति पुराण समुच्चयात् ।

यदाश्वष्टम्यां ज्येष्ठादेः सम्पूर्ण योग स्तदा—

कर्त्तव्या चैकभक्ते न ज्येष्ठामूलं यदा भवेत् ।

दूर्वा मभ्यर्चयेद् भक्त्या न वन्द्यां दिवसं नयेत् ॥

इति गार्गीक्ते स्तत्रापि व्रतं कार्यं मेव ।

विधिसु भविष्ये—

शुचीं देवि प्रजातायां दूर्वायां ब्राह्मणोत्तमः ।

स्नाप्य लिङ्गं ततो गन्धैः पुष्पैर्धूपैः समर्चयेत् ॥

दध्यक्षतैर्द्विजश्रेष्ठ अर्घ्यं दद्यात्त्रिलोचने ।

दूर्वां शमीभ्यां विधिवत् पूजयेच्छुद्धयान्वितः ॥

मग्नसु—

त्वं दूर्वैः ऽश्वतजन्वासि वन्दितासि सुरासुरैः ।

सौभाग्यं सन्ततिं देहि सर्वकार्यकारी भव ॥

यथा शाखा प्रशाखाभिर्विस्तृता त्वं महीतले ।
 तथा ममापि सन्तानं देहि त्वमजरामरम् ॥
 अनग्निपक्व मन्त्रीयादक्षं दधि फलं तथा ।
 अक्षार लवणं ब्रह्मचात्रीयान् मधुना(समम्)श्लितम् ॥
 इति ।

भाद्रे अधिमासे सति निर्धयदीपे स्नान्धे—
 अधिमासे तु संप्राप्ते नभस्य उदये सुमेः ।
 अर्वाङ् दूर्वाव्रतं कार्यं परतो नैव कुत्रचित् ॥
 इति ।

अथैव ज्येष्ठापूजा उक्ता माधवीये स्नान्धे—
 मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्षसंयुते ।
 यस्मिन् कस्मिन् दिने कुर्यात् ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥
 इति ।

दिनहये नक्षत्रयोगे सति परा प्राज्ञा । पूर्वोऽङ्गि रात्रियोगी
 पूर्वैव ।

नवम्यासहकार्यास्यादृष्टमी नाथ संशयः ।
 मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्ष संयुता ।
 रात्रिर्यस्मिन् दिने कुर्यात्सत्र ज्येष्ठाप्रपूजनम् ॥
 इति तत्रैवोक्तः । कचिदस्य अपवादः ।
 यस्मिन् दिने भवेज्येष्ठा मध्याह्ना दूर्ध्वं मध्यस्थः ।
 नस्मिन् इतिष्यं पूजाय न्युनासेत् पूर्ववासने ॥
 इति ।

इदं केवल त्रिधौ नक्षत्रे चोक्तम् ।

त्रिधाविवाचरेदाथं द्वितीयं केवलसर्षके ।

इति स्मृतेः ।

दाक्षिणात्यासु नक्षत्रे एव इदमाचरन्ति ।

तथाहि—

मैत्रेयावाहयेद्देवीं ज्येष्ठायां तु प्रपूजयेत् ।

मूले विसर्जयेद्देवीं त्रिदिनं व्रतमुत्तमम् ।

इति ।

नमस्कार मन्त्रसु—

ज्येष्ठायै ते नमो नित्यं श्रेष्ठायै ते नमो नमः ।

शर्वा (यै) ष्ठै ते नमोनित्यं श्राद्धयै ते नमो नमः ॥

इति ।

अथ भाद्रशुक्ल द्वादश्यां श्रवणयोग रहितायां

पारशं कुर्यात्—

आभाकासितपक्षेषु मैत्र श्रवण रेवति ।

सङ्गमे नहि भोक्तव्यं द्वादश द्वादशीर्हरेत् ॥

इति निषेधात् ।

अथापि विशेषो विष्णुधर्म—

मैत्राद्यपादे स्वपितौह विष्णुः

पौष्णान्ध पादे प्रतिबोधमेति ।

श्रुतेषु मध्ये परिवर्त्तमेति

सुप्ति प्रबोध परिवर्त्तन मेव वर्ज्यम् ॥ इति ।

अथैव शक्रध्वजीत्यापनमुक्तमपराकं ।

द्वादश्यां तु सिते पक्षे मासि भाद्रपदे तथा ।

शक्रमुत्यापयेद्राजा विश्वं श्रवणं वासवे ॥

इति ।

इयमेव श्रवणद्वादशी । तत्र एकादश्यां द्वादशी श्रवणयोगी
सेवीपीष्या ।

एकादशी द्वादशी च वैष्णव्यमपि तत्रचेत् ।

तद्विष्णुशृङ्खलं नाम विष्णु सायुज्यं कृद् भवेत् ॥

इति विष्णुधर्मोक्तेः ।

संस्पृश्यैकादशीं राजन् द्वादशीमपि संस्पृशेत् ।

श्रवणं ज्योतिषां श्रेष्ठं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

इति नारदीयोक्तेषु । तत्र यदि कालामात्रं श्रवणार्थं भवति
तदा पूर्वैव ।

तिथि नक्षत्रयोगींगो योगश्चैव नराधिप ।

द्विकालो यदि सभ्येत सन्नेयोऽष्टयामिकः ।

इति नारदीयोक्तेः ।

दिवोदासीये तु अत्र विशेष उक्तः ।

रात्रेः प्रथम (पादे) यामिचेच्छ्रवणं हरिवासरे ।

तदा पूर्वानुपवसेत् प्रातर्भान्ते च पारवन् ॥

इति ।

द्विकालो यदि सभ्येत इति पूर्ववचनं तु कैमुतिकन्यासेन
प्राशस्त्यपरमित्यवगन्तव्यम् ।

इयं बुधवारि अतिप्रशस्ता —

बुधश्रवण संयुक्ता सैव चेद्वादशी भवेत् ।

अत्यन्त महती सास्त्रादत्तं भवति चाक्षयम् ॥

इति स्लान्दोक्तेः । यदा तु एकादशेव श्रवणयुता तदापि
पूर्वेव ।

यदा न प्राप्यते ऋत्वं द्वादश्यां वैष्णवं क्वचित् ।

एकादशी तदोपोष्वा पापघ्नी श्रवणान्विता ।

इति नारदीयोक्तेः ।

यदा द्वादशेव ऋत्वं युता * । तदा उपवासइयम् ।

एकादशी द्वादशी च विष्णु नक्षत्र संयुता ।

उपवास इयं कृत्वा त्रयोदश्यां तु पारयेत् ।

इति विष्णुक्तेः । ननु पारषेणैव व्रतसमाप्ते रिकादशीव्रतस्य
असमाप्तवपि कथं व्रतान्तरस्य आरम्भः ।

असमाप्ते व्रते पूर्वे नैव कुर्याद्ब्रतान्तरम् ।

इति निषेधादिति चेन्न । उभयोर्व्रतयो रिकदैकतत्वेन विद्भि-
नत्वा निषेधाप्रवृत्तेः । निषेधस्य व्रतान्तर विषयत्वेन साध-
काशत्वात् ।

एकादशी मुपोष्णैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।

नचाच विधिलोपः स्वादुभयोर्देवतं हरिः ॥

इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः ।

* गोपथ सप्त श्रवणा नक्षत्र ताभ्या युता

शृणु राजन् परं काम्यं श्रवणं द्वादशीं व्रतम् ।
इति खूलशीर्षवचनादिदं व्रतं काम्यमिवेति गौड़दय
आहुः । दाक्षिणात्यासु ।

एकादशीं नरोभुक्त्वा द्वादशीं समुपोषणात् ।

व्रतद्वयकृतं पुण्यां सर्वं माप्नोत्यसंग्रयम् ।

उपवासं मज्जत्वा तु नरो नरकं नृच्छति ॥

इति वामनपुराणोक्तेः श्रवणद्वादशीव्रतं नित्यमित्याहुः ।

अत्र अभुक्तेति पदच्छेदः ।

यद्वा भुक्तेति फलाहारं परम् । नत्वनपरम् ।

“अन्नाश्रितानि पापानि” इति एकादशीं प्रकरणे
अन्नस्यैव निषेधात् ।

उपवासद्वयं कर्तुं न शक्नोति नरो यदि ।

प्रथमेऽङ्गि फलाहारी निराहारोऽपरेऽङ्गि ॥

इतिदिवोदासीय भविष्योक्तेषु ।

उपवासद्वयाशक्तौ तु गृहीतैकादशीव्रतो यस्तं प्रत्युक्तं मात्स्ये ।

द्वादशीं शक्यपथे तु नक्षत्रं श्रवणं यदि ।

उपोष्यैकादशीं तत्र द्वादशीं पूजये * हरिम् ।

पूजयेत् पारथेदिति हेमाद्रिः ।

अगृहीतैकादशीव्रतसु—

एवैकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।

• पूजयेत्पुन उपपत्तेदिति कर्मणाकरः ।

पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

इति नारदीयोक्ते हादशीमेव उपपद्येत् ।

पारणं तु उभयान्ते अन्तरान्ते वा कुर्यात् ।

तिथि नक्षत्र संयोगे उपवासो यदा भवेत् ।

पारणं तु न कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः ॥

विशेषेण महीपाल श्रवणं वर्धते यदि ।

तिथिक्षये न भोक्तव्यं हादशीं नैव लङ्घयेत् ॥

इति निर्णयान्ते नारदीक्तेः ।

अस्वार्थः—

तिथि नक्षत्र संयोगनिमित्तकोपवासव्रते तिथ्यन्ते नक्षत्रान्ते वा पारयेत् । इयोः समकालव्याप्तत्वेतूभयान्ते । नक्षत्रं वृद्धौ च त्रयोदश्या मिति ।

मदनरत्ने तु । हादशीवृद्धौ श्रवणं वृद्धौ वा श्रवणान्त एव पारणं कुर्यात् ।

पारणं तिथि वृद्धौ तु हादश्यामुडुसंक्षयात् ।

वृद्धौ कुर्यात्त्रयोदश्यां तत्र दोषो न विद्यते ॥

इति वल्लिपुराणादित्युक्तम् ।

वृद्धौ संपूर्णं हादशीव्याप्ती त्रयोदश्यां पारयेदित्यर्थः ।

हादश्यां श्रवणं नक्षत्रस्य मध्याह्न व्यापित्वे एव तत्रोपोच त्रयोदश्यां पारयेत् ।

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा हादशी श्रवणाच्चित्तम् ।

षा मध्याह्नादुपोष्वा सा त्रयोदश्यां तु पारषणम् ॥

इति विष्णुरहस्य वचनादिति शेषिदाष्टुः ।

वामनावतारनिमित्तोपवाससु (व्रत) हेमाद्रौ भविष्ये—

द्वादश्यां स्वेविधिः प्रोक्तः श्रवणेन युधिष्ठिर ।

सर्वपापप्रशमनः सर्वसौख्य प्रदायकः ॥

एकादशी यदा सा स्वाच्छ्रवणेन समन्विता ।

विजया सा तिथिः प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा ॥

इत्युपक्रम्य—

अथ काले बहुतिथे गते सा शुक्लैषी भवत् ।

सुषुदे नवमे मासि पुत्रं सा वामनं हरिम् ।

इत्याद्युक्ता—

एतत् सर्वं समभव द्वादश्यां युधिष्ठिर ।

तेनेष्टा देवदेवस्य सर्वथा विजया तिथिः ॥

एषा व्युष्टिः समाख्याता एकादश्यां मया तव ।

इत्युपसंहाराच्छ्रवणान्वितैकादश्यां निव भवति ।

तद्विधिसु तपैवान्निपुराणे—

नदीनां सङ्गमे स्नाया दक्षशेदत्र वामनम् ।

सौवर्षं वस्त्रसंयुक्तं द्वादश्याङ्गुलं मुञ्चितम् ॥

द्विरस्त्रयेन पात्रेण दद्यादर्घ्यं प्रयत्नतः ।

अर्घ्यदानं मन्त्रसु—

नमस्ते पद्मनाभाय नमस्ते जलशायिने ।

सुभ्य मर्घ्यं प्रयच्छामि वासवामन रूपिणे ॥

एवं सम्युक्त्व देवेशं प्रार्थयित्वा व्रती ततः ।
 नमः कमल किष्कण्ड पीतनिर्मल वासवे ॥
 महाह्रव रिपुस्त्रान्ध धृष्टतचक्राय चक्रिणे ।
 नमः शार्ङ्ग सौरवाण पाणये वामनाय च ॥
 यज्ञभुक्तुलपात्रे च वामनाय नमो नमः ।
 देवेश्वराय देवाय देवसंभूति कारिणे ॥
 प्रभवे सर्व देवानां वामनाय नमो नमः ।
 एवं संपूजयित्वा तं हादृश्या सुदधे रवेः ॥
 शृङ्गार सहितं तं तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 वामनः प्रतिगृह्णाति वामनोऽहं ददामिति ।
 वामनं सर्वतो भद्रं द्विजाय प्रतिपादये ॥

इति ।

एकादश्यां श्रवणयोगाभावे तु दशमीविहापि श्रवण युता याञ्चा ।
 दशम्यैकादशी यत्र सा नोपोष्या भवेत्सिद्धिः ।
 श्रवणेन समायुक्ता सैवस्यात् सर्वकामदा ॥
 इति वक्रिपुराणादित्युक्तं मदनरत्ने ।

वामन पूजाच मध्याह्ने कार्या ।

चण्डीमन्त्रे वामनोरामरामौ—

इति पूर्वोक्त स्मृतः । श्रवणहादृश्यां तु जनार्दनपूजाविहिता ।

हादृशी श्रवणोपेता तस्यां पूज्यो जनार्दनः ।

तस्मिन् संपूजिते देवे सर्वं वै पूजितं भवेत् ॥

इति वचनात् । जनार्दन पूजाविधि वामनपूजाविधिवञ् चेत्यः ।

विध्यन्तरस्य अनुकृत्वादितिनिर्घयामृते उक्तम् ।
 अथैव द्वादश्यां विष्णु पञ्चकप्रतारम्भ उक्तः स्वाम्ने ।
 प्रौष्ठ पद्यां सिते पक्षे द्वादश्यां श्रवणं यदि ।
 तदारभ्य व्रतं कुर्व्यान् मार्गशीर्षेऽथवा नृप ॥
 मार्गशीर्षस्य शुक्लाय नैकादश्यां समारभेत् ।
 एकादशी इयं तत्र समावास्याच पूर्णिमा ॥
 श्रवणं विष्णु नक्षत्र बुधोष्णं प्रतिमासकम् ।
 एवं संवत्सरं यावत्सत उद्यापनं चरेत् ॥

अत्र तिथिवेषे तु —

उदयव्यापि दर्शः स्यात् पूर्णमासी तु यामगा ।
 मध्याह्नव्यापि नक्षत्रा दूर्ध्वं हरिदिन इयम् ।
 दिनहये तथाव्याप्ता बुधोष्णं तृत्तरंदिनम् ॥

इति विष्णुरहस्ये । अत्रैव दुग्ध व्रतस्य संकल्पः कार्यः ।

अत्रेदं चिन्त्यते । दुग्धवत् पायसं वर्ज्यं नवेति । न वर्ज्य-
 मिति केचिदाहुः । नहि प्रकृति वर्जने विकार वर्जनं युक्तं ।
 अधिष्टतादीना अपि वर्जनापत्तेः । न च यत्र प्रकृतिरसो-पलम्भ
 इत् पायसादि वर्ज्यं # ।

दध्यादेरतयात्वात् तद् वर्जन मिति वाच्यम् । औद्भ्रदध्यादे
 ऽवर्जनापत्तेः । औद्भ्र दध्यादौ तु दुग्धरमानुपलम्भात् । तस्मा-

* अतएव चासिद्धाया दधिजननेऽपि माषुर्गापिनन्त्यात् पयोवपनं नृप

श्लोकसूक्तं । पय एव गन्धोऽसौ मासि च यथाभिधीयते इति ।

इध्वादिवत् पायसादि भक्ष्यमिति । अथोच्यते । यत्र विकारे प्रकृतिरसोपलब्धस्त(च)स्य विकारस्यापि निषेधः । मांसनिषेधे मांसविकारस्येव । अस्ति च मांसविकारे मांसरसोपलब्धस्तत् प्रत्यभिज्ञाच । मांसत्वानपगमात् ।

यस्तु । शौद्रदध्वादेरनिषेधापत्तिरिति । तत्र ।

शौद्रमेकशफंस्त्रैश्चमारस्यकमथाविकम् ।

इत्यत्र शौद्रमिति विकारार्थविहिततद्धितात् शक्यं सूचादीनामपि निषेध इति विज्ञानेश्वरेण तद्विकारमात्रस्य निषेधात् । नन्वेवं

सन्धिन्यनिर्देशाऽवक्त्वा गोपयः परिवर्जयेत् ।

अत्र सन्धिन्यादि शीरनिषेधेऽपि तद्विधादि (प्रसृष्टं) निषेधः स्यात् । सत्त्वं । वचनान्तरेण तस्यापि निषेधात् । तथा चापराकं शङ्कः—

शीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः ।

सप्तरात्रं व्रतं कुर्व्यात् प्रयत्नेन समाहितः ॥

इति ।

व्रतं गोसूत्रयाचकं । तस्माद्दध्वादि याज्ञं पायसादिष्वर्णमिति सिद्धं । केचित्तु पायसं शीराद्व्यान्तरं । विशिष्टत्वात् । दध्वादिवत् । इतरथा घातश्चमीनदधित्वापत्तेः ।

तद्वत् प्रत्यभिज्ञातु सेयं दीपकलिका इति वत् सादृश्यादुपपन्ना । मांसविकारे तु मांसत्वानपगमादित्याहुः ।

अपि नः सकुले भूयाद् योनो दद्यान्नयोदशीम् ।

पायसं मधुसर्पिर्भ्यां वर्णासु च मघासु च ॥

इति भारत वचनस्य निरवकाशत्वाच्च ।

अन्ये तु पूर्वोक्तं गणवचनाद्भ्यादि सर्वविकारनिषेध इत्याहुः ।
तत् सदाचारविद्वहं ।

अथ भाद्रयज्ञं चतुर्हस्या मनन्तव्रतं विहितं ।

सा तु त्रिसुहृत्तापि शौदयिकी याज्ञा इति माधवः ।

उदये द्विसुहृत्तापि याज्ञानन्तव्रते तिथिः ।

इति कश्चित् पाठः । “मध्याह्ने भोज्यवेलाया मिति कथायां
श्रवणान् मध्याह्नं व्यापिनी याज्ञा । इति द्विबोदासनिबन्धे ।
नैतद् युक्तिसहं । यत इदं परकृतिरूपमितिहास माघं । न
विधायकं । विधिवाचकानां व्रतं कुर्यात् करोतु कर्त्तव्यं करोति
इति लिङ्लोट् तस्य पञ्चमलकार प्रत्ययाना मभावात् ।

प्रातः शुक्लतिलैः आत्वा मध्याह्ने देव मर्चयेत् ।

इति गणेशव्रतादाविव अनन्तकथायां कालविधायकवचना-
न्तराभावाच्च ।

अन्यथा—

सापि शीला व्रतं चक्रे करे वहासुडोरकम् ।

पाथेय श्रेष्ठं विप्राय दत्त्वा भुक्त्वा तथैवच ॥

इति वचनादन्धेषामपि व्रतानामारम्भोमध्याह्न एव प्रसज्येत ।
स च निषिद्धः । व्रतानां प्रातरंभ आरम्भ (कार्यत्वात्) माचक्षान् ।

तदुक्तं हेमाद्रौ—

प्रातरारम्भं मतिमान् कुर्यात्कृत्स्नव्रतादिकम् ।

नापराह्णे न मध्याह्णे पित्रौकालौ हि ती श्रुती ॥
इति ।

अन्येऽत्राहुः । अनन्तव्रतस्य एकभक्तरूपत्वान् मध्याह्न-
व्यापिन्या मेव कार्यं मिति ।

तदपि न चतुरस्रं । अर्घं विप्राय दातव्यमर्घंनैकभक्तं कुर्व्यादि-
त्येकभक्तव्रतस्य अविधानात् ।

किन्तु —

पक्ता प्रस्यं घृतैर्नैव गोधूमानां प्रयत्नतः ।

अर्घं विप्राय दातव्यं मर्घं मात्मनि भोजनम् ॥

इत्यनन्तव्रताङ्गत्वेन भोजनविधानात् । अतोऽत्र अनन्तपूजन-
स्यैव प्राधान्यं गम्यते । तस्य दैविकत्वात् पूर्वाह्नो वै देवानां
मिति श्रुतेः पूर्वाह्न एव विधानं युक्तं । अन्यथा अन्यस्यापि
मार्गस्यस्यैव पुंसः स्त्रियाश्च पत्यननुज्ञाताया एव अत्राधिकारः ।
पाथेयशेषस्यैव देयत्वं प्रसज्यते । अतोऽत्युपपन्नव चापद्यते । तस्मात्
पूर्वाह्नो वै देवानां मिति श्रुतिमूलकात् ।

उदये द्विसुहृत्पि ग्राह्या नक्तव्रते तिथिः ।

इति माधववचनादुक्त एव कर्मणामिति सिद्धम् । ननु
माधववचने अपि शब्द प्रयोगात् “शाक्तोनापि नमस्कारं कुर्वन्
विष्णोः पदं व्रजेत्” इत्यादिवन् मध्याह्नस्यैव श्रुतिर्न कालान्तर-
विधाने तात्पर्यं मितिचेन्न । दृष्टान्तासम्भवात् । दृष्टान्तेहि
वचनान्तरेण भक्त्याद्युपेतस्य नमस्कारस्य सफलत्वसिद्धे साद्रुचि-
तस्य निषिद्धत्वेन नमस्कार श्रुतिमात्रे तात्पर्यम् । अत्र तु

कालान्तर विधायक विरुद्ध प्रमाणान्तराभाव निश्चयात् काल
विशेष विधाने तात्पर्ये मित्यस्ति महान् विशेषः ।

किञ्च—

तथा भाद्रपदस्यान्ते चतुर्दश्यां द्विजोत्तमः ।

पौर्णमास्या समायोगे व्रतं चानन्तकं चरेत् ॥

तथा—

मुहूर्त्तं मपि चेद्भाद्रे पूर्णिमायां चतुर्दशी ।

सम्पूर्णां तां विदुस्तस्यां पूजयेद्द्विष्णु मन्व्ययम् ॥

इति निर्णयान्ते स्तान्दवचनसङ्गावयव ।

उपवास व्रतादीनां घटिकैकापि या भवेत् ।

उदये सा तिथि र्त्रेया विपरीतातु पैटके ॥

इत्यत्र अपि शब्दादेकभक्तनन्तादेः संप्रदा दुदयव्यापिन्येव
तिथि र्ग्राह्या ।

उदिते देवतं भानौ पित्रं चास्तगते रवौ ।

द्वि स्त्रि मुहूर्त्तमङ्गो या सातिथि र्द्व्यकथ्योः ॥

इति सुमन्तु वचनाच्च अस्त्र कर्षणो देविकत्वा दुदये द्वि
मुहूर्त्तापि प्राज्ञा इति सिद्धम् ।

अत्र प्रसङ्गा दगस्वार्घ्यदानविधि र्बन्धते ।

तत्कालो व्रत हेमाद्रौ भविष्ये—

कन्याया मागते सूर्ये अर्वाग्नौ सप्तमेऽङ्गनि ।

कन्यायां समनुप्राप्तेर्घ्यार्घ्यकालो निवर्त्तते ॥

उदयोत्तर मपि सप्तदिनेषु भवत्येव ।

वासतराचादुदयाद् यमस्य
 दातव्यं मेतत् सकलं नरेण ।
 यावत् समाः सप्त दशाथवास्यु
 रद्योर्षं मप्यत्र वदन्ति केचित् ॥

यमस्य अगस्त्यस्येत्यर्थः । तद्दुदय कालो गर्गेषोक्तः ।
 उदेति याभ्यां हरिसंक्रमाद्भवे
 रेक्षाधिके विंशतिमे ह्यगस्त्यः ।
 स सप्तमे ऽर्धे वृषसंक्रमाच्च
 प्रयाति गर्गादिभि रभ्यभाषि ॥

तद्विधिसु विश्वरहस्ये—

काश पुष्यमयीं रम्यां कृत्वा मूर्त्तिं तु वारुणेः ।
 प्रदोषे विन्ध्यसेतां तु पूर्णकुम्भेष्वलङ्कृताम् ।
 कुम्भस्थां पूजयेत्तां तु पुष्यधूपविलेपनैः ॥
 दध्यक्षत बलिं दद्याद्गात्रौ कुर्व्यात् प्रजागरम् ।
 प्रभाते तां समादाय यायात् पुष्य जलाशयम् ॥
 निशावसाने तां पश्यन् जलान्ते प्रतिमां मुनेः ।
 अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय भक्त्या सम्बन्धुपोषितः * ॥

• मास्ये तु—

अकृत्वा मासं पुष्यं तत्रैव सौवर्णं नव्यासत वापु दम्बम् ।
 अशुभं कुम्भसुष्येनिधाय चात्मानि सप्ताहुर संयुतानि ।
 सकात्र पुष्याक्षत यन्ति युक्त मग्नेषु दद्याद्विजपुङ्गवाय ।
 भेषुं वदन्तीरवतो च दद्यात् सवस्त्रचष्टाभरणां रिजाय । इति ॥

विरुद्धैः सप्तधान्यैश्च वंशपत्र निधापितैः ।
 सौवर्णं रूप्य पात्रेण तान्त्रवंशमयेन वा ।
 मूर्ध्नि स्थितेन नस्त्रेण जानुभ्यां धरणीं गतः ॥

अर्घ्यदानमन्त्राः—

काशपुष्पप्रतीकाश वज्रिमारुतसम्भव ।
 मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोनि नमोऽस्तु ते ॥
 विश्वं वृद्धिचयकार मेघतोय विषापह ।
 रत्नवक्त्रभ देवेश लङ्कावास नमोऽस्तु ते ॥
 वातापि भञ्जितो येन समुद्रः शोषितः पुरा ।
 लोपासुद्रा पतिः श्रीमान् योऽसौ तस्मै नमोनमः ॥
 येनोदितेन पापानि विलयं यान्ति चाधयः ।
 तस्मै नमोऽस्त्वगस्थाय सशिष्याय च पुत्रिणे ॥
 अगस्त्यः खनमानेति विप्रोऽर्घ्यं विनिवेदयेत् ।
 दत्त्वेव मर्घ्यं कौरव्य प्रशिपत्स विसर्जयेत् ॥
 अर्चितस्त्वं यथा शक्त्याऽस्ति नमोऽगस्त्य महर्षये ।
 ऐहिकामुष्मिकीं दत्त्वा कार्यसिद्धिं व्रजस्व मे ॥
 विसर्जयित्वाऽगस्त्यं तं विप्राय प्रतिपादयेत् ।
 अगस्त्यो मे मनस्वोऽस्तु अगस्त्योऽस्मिन् घटेस्वितः ॥
 अगस्त्यो द्विजरूपेण प्रतिष्ठन्नातु सत्कृतः ।
 अगस्त्यः सप्तजन्माद्यं नाशयत्वावयोरयम् ॥
 अतुलं विमलं सौख्यं प्रयच्छ त्वं महासुने ।
 त्वज्जदगस्त्य मुद्दिश्य धान्यमेकपलं रसम् ॥

होमं कृत्वा ततः पद्यादर्जयेन् * भाववः फलम् ।
 होमसाज्येन अर्घ्यं मन्त्रैरेव कर्तव्यः ॥
 दत्त्वाऽर्घ्यं समवर्षाणि क्रमेणानेन पाण्डव ।
 ब्राह्मणः स्वाश्रतुर्वेदः क्षत्रियः पृथिवीपतिः ॥
 वैश्यश्च धान्यसम्यक्कः शूद्रश्च धनवान् भवेत् ।
 यावदायुश्च यः कुर्यात् स परंब्रह्म गच्छति ।
 इति भविष्योक्तमगस्त्यार्घ्यदानविधानम् ॥

अथ भाद्र पौर्णमास्यां प्रपितामहात्
 परां स्त्रीनुद्दिश्य श्राद्धं कार्यम् ।

तदुक्तं हेमाद्रौ—

नान्दीमुखानां प्रत्नब्दं कन्याराश्रिते रवी ।
 पौर्णमास्यां तु कर्तव्यं वराह वचनं यथा ॥
 इति मार्कण्डेये । ब्राह्मेऽपि ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 त्रयोह्यनुमुखाह्नेते पितरः परिकीर्त्तिताः ॥
 तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखैधिताः ।
 ते तु नान्दीमुखा नान्दी सृष्टि रिति कथ्यते ॥

एतच्च प्रत्नब्दमित्युक्तत्वात् प्रश्न श्राद्धपक्षे सकृत् । महालय-
 श्राद्धपक्षे त्वावशकमिति प्रयोग पारिजाते उक्तम् ।

* अर्घ्येदिति निबन्धितम् ।

अत्र मातामहा अपि कार्याः—

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

अविशेषेण कर्त्तव्या विशेषात्तरकं व्रजत् ॥

इति धौम्योक्तेः । पितृशब्दस्य पितृभावापन्न पूर्वजपरत्वात् ।

वार्षिकं आद्ये तु वचनात्प्रवृत्तिरिति केचित् ।

तत्र । यद्यपि

कर्षू समन्वितं मुक्ता तथाप्यं आद्य षोडशम् ।

प्रत्याब्दिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः षड्दिति स्थितिः ॥

इति कात्यायनेन दर्शादौ षट्पिण्डा अभिहितः । तथापि
नात्र मातामहप्राप्तिः । पितृशब्दस्य जनकपोषकादौ रुद्रत्वेन
प्रपितामहपित्रादा वृत्तित्वात् । वृत्तित्वे वा तेषामपि अन्तु-
मुखत्वेन नान्दीमुखत्वाभावात् देयतात्वसिद्धिः ।

पितृशब्दस्य सपिण्डीकरणादिना पितृभावापन्नपितृपरत्वेन
तत् प्राप्ते तु तीर्थादौ अचार्थोद्देशेन क्रियमाण आद्ये तत् प्राप्तिः
स्वादितिदिक् ।

॥ इति भाद्रपदमास विधानानि ॥

अथाश्विनमासविधानानि ।

तत्र मङ्गलया आद्यं ।

तत्र हृषमनुः—

आषाढी मवधिं कृत्वा पञ्चमं पक्षं माश्रिताः ।

काङ्क्षन्ति पितरः क्लिष्टा अन्नमप्यन्वहं जुगम् ॥

तत्रापि कन्यासंक्रान्ति योगे अतिप्राशस्त्यमाह विष्णुः—
 कन्यास्यार्कान्वितः पक्षः सोऽत्यन्तं पुंश्च उच्यते ।
 इति ।

अत्रविशेष माह बृह मनुः—

मध्ये वा यदिवाप्यन्ते यत्र कन्यां व्रजेद्विः ।
 स पक्षः सकलः श्रेष्ठः श्राद्धषोडशकं प्रति ॥

ब्रह्माण्ड पुराणेऽपि —

कन्यां गतं सवितरि दिनानि दश पञ्चच ।
 पार्वणेनेहविधिना श्राद्धं तत्र विधीयते ॥

तत्रैव—

कन्यां गतं सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।
 क्रतुभिस्तानि तुल्यानि देवो नारायणोऽब्रवीत् ॥

इति पञ्चदशदिनानि षोडशदिनान्यप्युक्तानि ।

तत्र हेमाद्रिः षोडशकं त्रिधा व्याचष्टे ।

तिथि हृत्पदा पक्षस्य षोडशदिनात्मकत्वे श्राद्धहृत्पर्यं मेकः
 पक्षः । भाद्रपूर्णिमया सहति द्वितीयः । आश्विन शुक्लप्रतिपदा
 सहति तृतीयः । तत्र अन्यं (तृतीयं) पक्षं युक्तं सुत्यश्यामः ।

अहः षोडशकं यस्तु शुक्लप्रतिपदा सह ।

चन्द्रक्षयाविशेषेण सापि दर्शात्मिका स्मृता ॥

इति देवलोक्तेः ।

पुनरत्र पक्ष पक्षा उक्ता हेमाद्रौ ब्राह्मे—

अक्षयुक् क्षणपक्षे तु श्राद्धं कुर्यादिनेदिनं ।

त्रिभागहीनं पञ्च वा त्रिभागं त्वर्हं मेव वा ॥

अस्वार्थः । दिने दिने पञ्चपर्यन्त मित्येकः पञ्चः । त्रिभाग-
हीन मिति पञ्चम्यादि द्वितीय । अर्धमिति अष्टम्यादि तृतीयः ।
त्रिभागमिति दशम्यादिचतुर्थः । पितुः प्रत्यादिदिनतिथौ तद-
सम्भवे अमावस्यादौ वा सक्तन् महालयश्राद्ध मिति पञ्चमः
पञ्चः । स च

आश्विनस्यासिते पक्षे श्राद्धं कर्तुं न शक्यते ।

दिने दिने तदा कुर्यात् पितुः प्रत्यादिद्विकोऽङ्गनि ॥

—इति स्मृत्युक्तः ।

गौतमोऽप्याह—

अथापरपक्षे श्राद्धं पितृभ्यो दद्यात् । पञ्चम्यादि दर्शान्तं ।

अष्टम्यादि दशम्यादि सर्वस्मिंसेति ।

अत्र दर्शान्तमिति सर्वत्रानुषण्यते ।

तथा हेमाद्रौ नागरखण्डे—

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंख्ये दिवाकरे ।

यो वै श्राद्धं नरः कुर्यादिकस्मिन्नपि वामरे ।

तस्य संवत्सरं यावत् संवत्सराः पितरो ध्रुवम् ॥

इत्येकः पक्षोऽप्युक्तः ।

सक्तन् महालये च वर्धतिष्याद्युक्तं प्रयोग पारिजानादौ ।

वशिष्टः—

नन्दायां भागवदिने चतुर्दश्यां त्रिजम्बसु ।

एषु श्राद्धं न कुर्वीत गृह्णी पुत्रधनक्षयात् ॥
इति ।

जन्मनक्षत्रं तत् पूर्वं तदुत्तरं चेति त्रिजन्मानि ।

वृहद्भाग्यः—

प्राजापत्ये च पौष्णे च पितृर्क्षं भार्गवे तथा ।

यत् श्राद्धं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यति ॥

प्राजापत्यं रोहिणी । पौष्णं रेवती । पितृर्क्षं मघा ।

सङ्घट्टेऽपि—

नन्दाश्वकामरव्यार भृश्वन्निपिष्ट कालभं ।

गण्डे वैधृति पाते च पिण्डास्त्याज्याः सुतेषुभिः ॥

इति ।

अस्यार्थः । नन्दाः प्रतिपत् षष्ठकादशः । अश्वः सप्तमी ।
काम स्रयोदशी । आरोभौमवारः । भृशुः शुक्रः । अश्विभं
कृत्तिका । पिष्टभं मघा । कालभं भरणी । इदं सर्वं सङ्घ-
ट्टमहालयविषय मित्याह पृथ्वीचन्द्रोदये नारदः ।

सङ्घान् महालये काम्ये पुनः श्राद्धेऽखिलेषु च ।

अतीत विषये चैव सर्वं मेतद् विचिन्तयेत् ॥

अत्रापि क्वचिदपवादो हेमाद्रा वृक्तः—

अमापाते भरण्यां च हादश्यां (मध्यपक्षके; पक्षमध्यके ।

श्राद्धे तिथिं च नक्षत्रं वारं च न विचारयेत् ॥

इति ।

पराशर माधवीयेऽपि एव मेवाभिहितम् ।

तथा पिष्टमृताह तिथौ सङ्गन् महालय करणेऽपि एतन्न
निषिद्ध मित्वाह निर्णयदीपे नागरखण्डे स्मृतिः ।

भाषाव्याः पक्षे पक्षे कन्यासंख्ये दिवाकरे ।

मृताहनि पितुर्यो वै श्राद्धं दास्यति मानवः ॥

तस्य संवत्सरं यावत्तप्ताः स्युः पितरो भुवम् ।

तस्मात्तत्रप्रकर्त्तव्यं श्राद्धं श्राद्धपरै र्नरैः ॥

इति संवत्सरे अत्र मृताहनीति विशेषोपादानात्तत्र नन्दा-
भृग्वादि निषेधानवकाश इति तद् अन्यकारः । श्राद्धकाशिकायां
यदहः सम्पद्यते तदहुरिति सूत्रमपि एवं व्याख्यातम् ।

कात्यायनः—

या तिथि र्यस्य मासस्य मृताहे तु प्रवर्त्तते ।

सा तिथिः पिष्टपक्षेऽपि पूजनीया प्रयत्नतः ॥

तिथिच्छेदो न कर्त्तव्यो विनाऽग्नीचं यदृच्छया ।

पिण्डश्राद्धं च कर्त्तव्यं विच्छिन्ति नैव कारयेत् ॥

अशक्तः पक्षमध्ये तु करोत्येकदिने यदा ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात् पिण्डदानं यथाविधि ॥

इति ।

तथा सम्पूर्णं पक्ष श्राद्ध करणेऽपि न नन्दादि निषेध इत्याह
पराशर माधवीये कृष्णाजिनिः ।

आश्विनस्यामितेऽपक्षे श्राद्धं कार्यं दिने दिने ।

नेव नन्दादि वर्ज्यं स्वात्मैव निन्द्या चतुर्हशीम् ॥

इति ।

अतः—

प्रतिपत् प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्हशीम् ।

आद्ये प्रशस्तास्त्रिधयो यद्येता न तथापराः ॥

इति मनुवचनं काम्यपञ्चम्यादि पञ्च विषय मिति द्रष्टव्यम् ।

मदनपारिजातेऽपि एव सुपसंज्ञतम् । अतो नन्दादौ सपिण्डक-
आद्ये पुत्रवतोऽपि अधिकार इति ।

अन्निरपि—

महालये अयाहेच दशं पुत्रस्य जन्मनि ।

तीर्थेऽपि निर्वपेत् पिण्डान् रविवारादिकेष्वपि ॥

इति ।

ततश्च नन्दादिनिषेधो मृताहव्यतिरिक्त सक्तान् महालय विषयः ।

पौर्णमासी मृतश्चाहविषयश्चेति सिद्धम् ।

यत्तु स्मृत्यर्थं सारे—

विवाह व्रत चूडासु वर्षं मर्षं तदर्हकम् ।

पिण्डदानं मृदास्नानं न कुर्वीतिल तर्पणम् ॥

इति ।

तदपि महालयव्यतिरिक्त काम्यश्चाहविषयम् ।

तीर्थे संवत्सरे प्रेते पिण्डयोगे महालये ।

पिण्डदानं प्रकुर्वीत युगादि भरणी मघे ॥

इति ब्रह्मस्यत्पुत्रैः ।

महालये गयात्राद्ये मातापित्नीः(चचे) मृतेऽहनि ।

ऊतोडाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्घपणं सदा ॥

इति यमोक्तेः । अयमभिप्रायः । षोडशाहव्यापि त्राहैक्य
पद्ये न पिण्डदान निषेधः । प्रत्यह त्राह भेदेऽपि व्यतिपातादौ
सति न पिण्डनिषेधः । सृताहे सक्तन् महालयेऽपि न पिण्ड
निषेधः । सृताहव्यतिरिक्त सक्तन् महालये तु निषेधः । इति ।

सञ्जासिनां तु द्वादश्यां महालयः ।

यतीनां च वनस्थानां वैष्णवानां विशेषतः ।

द्वादश्यां विहितं त्राहं कृष्णपद्ये विशेषतः ॥

इति संप्रहोक्तेः । उत्तकाले त्राहाकारणे गीष्काल माह
हेमाद्रौ यमः ।

इंसे कन्यासु वर्षाख्ये शाकेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्योरन्तरे दद्या दुभयोरपि पञ्चयोः ॥

आश्विन कृष्ण शुक्ल पञ्चम्योर्मध्ये इत्यर्थः ।

तत्राप्यसंभवे भविष्ये —

येयं दीपान्विता राजन् ख्याता पञ्चदशी भुवि ।

तस्यां दद्यात्तदेहत्तं पितृणां वै महालये ॥

तत्राप्यसंभवे भारते —

यावच्च कन्या तुल्योः क्रमादास्ते दिवाकरः ।

शून्यं प्रेतपुरं तावद्दृष्ट्विं यावदागतः ॥

त्राह्ये —

दृष्ट्विंके समतिक्रान्ते पितरोदैवतैः सङ् ।

निष्कस्य प्रतिगच्छन्ति श्रापं दत्त्वा सुदाह्वयम् ॥
यत्तु जातूकस्येनोक्तम् ।

आकाङ्क्षन्ति आ पितरः पञ्चमं पञ्चमाश्रिताः ।
तस्मात्तत्रैवदातव्यं दत्तमन्यत्र निष्कलम् ॥
इति ।

तत् फलदातिशयपरं न तु अन्यत्र निषेधकम् ।
इंशे कन्यासु इति वचनस्य वैयर्थ्यं प्रसङ्गादिति दिक् ।

अन्यत्र पुराण समुच्चये—

पञ्चश्राद्धे समारम्भे सूतकं निपतेद् वदि ।
समाह्वतादि पितरः सूतकान्ते विसर्जयेत् ॥
यदि नैव नरः कुर्यात् सूतकान्ते समापनम् ।
प्राग् दत्तानि मनुष्येषु श्राद्धान्यसुरद्रव्ये ॥ इति ।

इदं श्राद्ध मन्त्रेणैव कार्यम् ।

श्रुताहं च सपिण्डं च गयाश्राद्धं महालयम् ।
अपकोऽपि न कुर्वीत श्राद्धं मामेन कर्हिचित् ॥
इति स्मृतिदर्यणे गान्धर्वोक्तेः ।

अथान् देवताः । तत्र विश्वेदेवाः ।

विश्वे देवो ऋतू दक्षी सर्वांश्चिष्टिषु कीर्त्तितौ ।
प्रेतश्राद्धे कालकामी काम्ये च धुरिसोचनी ॥
पुरूरवा इवो शैव पार्वणे समुदाहृतौ ।
हवि श्राद्धेषु सर्वेषु देवी सत्य वसू ऋतौ ॥

इति हेमाद्रौ वृहस्पति स्मृतिः ।

तथा—

ताताम्बाव्रितयं सपन्नजननी मातामहादिभयं
 सञ्चि स्रोतमयादि तातजननी स्वभातर स्यात् स्त्रियः ॥
 ताताम्बात्मभगिन्यपत्न्यधवसुक् जायापिता सद्गुरुः ।
 शिष्यामाः पितरो महालयविधौ तीर्थं तथा तर्पणे ॥
 इति प्रघटके संग्रहवचनम् ।

सूत्रार्थं सारेऽपि । महालये मातृश्राद्धं पृथक् प्रशस्तं मिति ।

अत्र विशेषः स्मृतिदर्पणे गालवेनोक्तः—

अनेका मातरो यस्य श्राद्धे चापरपत्निके ।
 अर्घ्यदानं पृथक् कुर्यात् पिच्छं मेकं तु निर्वपेत् ॥
 इति ।

शिष्टास्तु अस्व अशक्तविषयतां मत्वा पृथक् पिच्छं प्रयच्छन्ति ।

सापन्नमातु रेकोद्दिष्टं मेव ।

नपिच्छीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेवहि पार्श्वेणम् ।
 पित्रव्य भ्रातृ मातृणा मेकोद्दिष्टं सदैवहि ॥
 इति जातृकण्ठोक्तेः ।

जीवन्मातृकोऽपि सापन्नमातुरेकोद्दिष्टं कुर्यान्नतु पार्श्वेणम् ।
 पूर्वस्मृतः । श्राद्धदीपकनिकायां तु पार्श्वेण मुक्तम् ।

श्राद्धदृक् च यन्मातु र्गयाश्राद्धं महालयम् ।
 पित्रपत्नीषु च श्राद्धं कार्यं पार्श्वेणवद् भवेत् ॥
 इति इन्द्रमन्त्रः ।

अत्र यद्यपि मातामहादीनां पृथक् श्राद्धं नोपसंभ्यते ।
तथापि विभवे सति तत् कार्थ्यम् ।

महालये गयाश्राद्धे वृद्धौ चान्वष्टकासु च ।

श्रेयं द्वादश दैवत्वं तीर्थे प्रीष्ठे मघासुच ॥

इति निगमोक्तेः ।

कुर्थाद्द्वादशदैवत्वं प्रेतपक्षे सदैव च ।

तथा तीर्थे गयायां च एष धर्मः सनातनः ॥

इति कात्यायनोक्तेषु । हेमाद्रिसु नवदैवत्वमाह ।

महालये गयाश्राद्धे वृद्धौ चान्वष्टकासु च ।

नवदैवत्व मत्सेष्टं श्रेष्ठं षाट्पौरुषं विदुः ॥

इति ।

पार्वण्यैकोद्दिष्ट व्यवस्था चोक्ता तत्रैव ।

सपाध्यायगुरुश्रुपिठव्याचार्य्य मातुलाः ॥

श्वशुरभ्रातृ तत्पुत्र पुत्रत्विक् शिष्य पोषकाः ।

भगिनौ स्वामि दुहितृ जामातृ भगिनीसुताः ॥

पितरौ पिठ पत्नीनां पितु मातुश्च या स्वसा ।

सखि द्रव्यदशिष्याद्यास्तीर्थे चैव महालये ॥

एकोद्दिष्ट विधानेन पूजनीयाः प्रयत्नतः ।

पिठ मातामहादीनां पार्वण्यं तु विधीयते ॥

इति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि —

आचार्य्य गुरुशिष्येभ्यः सखिभ्रातिभ्य एव च ।

तत् पत्नीभ्यश्च सर्वाभ्यः स्वपत्न्याश्च जलाशक्तिम् ॥

पिण्डं तेभ्यः सदा दद्यात् पृथग् भाद्रपदे नरः ।

तीर्थेषु चैव सर्वेषु माघमासे मघाशु च ॥

इति ।

अथ क्रमान्यत्वेऽपि आचाराद् व्यवस्था ज्ञेया ।

अत्र विधवा कर्तृक आद्ये विशेषः स्मृति सङ्गहे ।

चत्वारः पार्वणाः प्रोक्ता विधवायाः सदैवहि ।

स्वभर्तुं श्वशुरादीनां मातापित्री स्तथैवच ।

ततो मातामहानां च आद्यदानं सुपक्रमेत् ॥

तथा—

श्वश्रूणां च विशेषेण मातामहान् स्तथैवच ।

इति षट्पार्वणपक्षोऽप्युक्तः । अग्रणी तु ।

स्वभर्तुं प्रभृतिभ्यश्च स्वपितृभ्यस्तथैवच ।

विधवा कारयेच्छ्राद्धं यथाकालं मतन्द्रितां ॥

अस्वार्थः । विधवा स्वयं सङ्कल्पं कृत्वा अग्नौ ब्राह्मणद्वारा
कारयेदित्युक्तं प्रयोगपारिजाते ।

एतदपुत्रवतीविषयं । पुत्रवत्यास्वयनधिकार एव ।

पुत्रस्यः—

महालये गयात्रार्धं गताश्रूणां जयेऽहनि ।

तन्नेत्रेण त्रपचं कृत्वा श्राद्धं कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥

यद्देकत्र भवेयाता मेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ।

पार्वणं तत्र निर्वर्त्तं एकोद्दिष्टं समापयेत् ॥

अत्र यत्नेन एकोद्दिष्टेषु प्रत्येकं ब्राह्मणभोजनं कार्यं ।
अशक्तौ तु एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे भोजिते सर्वैकोद्दिष्टानि
(सम्यग्भानि) साङ्गानि भवन्ति । अतएव चतुर्विंशति मते “आचार्यं
शुश्रूष्येभ्यः” इत्युपक्रम्य—

तीर्थेषु चैव सर्वेषु कृष्णपणे मघासु च ।

एकस्मिन् ब्राह्मणे सर्वानाचार्यादीन् प्रपूजयेत् ॥

इत्युक्तम् । अर्घ्यपिण्डदानं तु पृथगेव ।

प्राधान्यात्—

एकस्मिन् ब्राह्मणे सर्वानाचार्यादीन् प्रपूजयेत् ।

दश द्वादश वा पिण्डान् दद्यादकरुणं न तु ।

इति यमोक्तेः ।

एकोद्दिष्ट स्वरूपमाह याज्ञवल्करः ।

एकोद्दिष्टं देवहीनं मेकार्घ्यैकपवित्रकम् ।

आवाहनाम्नीकरणरहितं त्वपसव्यवत् ॥

एकोद्दिष्टे सपत्नीकाय ससुताय अयं पिण्डः स्वधा न मम
इति प्रयोगेन पिण्डदानं कार्यम् ।

मूलपूरुषे जीवति तत् पञ्चरादे न पिण्डदानम् ।

स्वगोत्रे परगोत्रे वा दम्यत्वीः पिण्डदानतः ।

अपृथङ् निष्कलं त्राहं पिण्डं चोदकातर्पणम् ।

इति वासुपुराणादित्याहुः ।

अत्र पुरिलोचनौ वैश्वदेवौ कार्यौ ।

अपि कथ्यागते सूर्ये काम्ये च धुरिलोचनी ।

इति हेमाद्रावादित्त्वपुराणोक्तेः ।

अत्र प्रतिदिनं भिन्न प्रयोगे दक्षिणामिदः ।

प्रयोगैक्ये तु अन्त एव एकैव दक्षिणा देया ॥

इति काल खण्डे हेमाद्रावुक्तम् ।

एतच्च संन्यस्तपितृकादिना जीवत्पितृकेषापि कार्यम् ।

वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति ।

येभ्य एव पितादद्यात्तेभ्योदद्यात् स्वयं सुतः ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

यत्तु —

दर्शनाहं गयात्राहं त्राहं चापरपश्चिमम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलै स्तर्पणं मेव च ।

इति कौण्डिण्य वचनं । तत् संन्यस्तपितृकाद्यतिरिक्त
विषयम् । काम्यत्राहविषयं वा ।

अत्र त्राहाह तर्पणं तु पक्ष त्राहे प्रतिदिनं त्राहोत्तरं कार्यम् ।
सकृन् महालये तु परेऽङ्घ्रि कार्यम् ।

तदुक्तं नारदेन—

पक्षत्राहं यदा कुर्यात्तर्पणं तु दिने दिने ।

सकृन् महालये चैव परेऽङ्घ्रि तिलोदकैः ॥

नगोऽपि—

पक्ष त्राहे द्विरक्षे च अनुब्रूय तिलोदकम् ।

इति ।

तथा प्रयोग पारिजाते च एव ।

ऊर्ध्वे भाद्रपदे मासि त्राहं प्रतिदिनं भवेत् ।

पितृणां प्रत्यहं कार्यं निविद्याहेऽपि तर्पणम् ।

सन्नन् महालये यः स्वादृष्टकास्मत् एवहि ॥ इति ।

तथा—

तीर्थे तिथिविशेषे च गयायां प्रेतपक्षके ।

निविद्येऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिस्रमिञ्चितम् ॥

इति स्मृतिरज्रावलीकारवचनाच्च निविद्याहेऽपि तर्पणं भव-
स्येव । इदं त्राहं मलमासे न कार्यम् ।

वृद्धि त्राहं तथा सोम मन्वाधेयं महालयम् ।

राजाभिषेकं काम्यं च न कुर्याद् भानु सङ्घिते ॥

इमाद्री नागरक्षणेऽपि—

नभो वाय नभस्वीवा मलमासो यदा भवेत् ।

सप्तमः पितृपक्षः स्वादन्वथैव तु पञ्चमः ॥

एतच्च पित्रोर्मरणे सति प्रथमाब्दे ज्ञताज्ञतमिति विश्वसीधितौ ।

इदं च नित्यं काम्यं च ।

पुत्रानायुस्तथारोग्यं सैश्वर्यं मतुलं तथा ।

प्राप्नोति पञ्चमि ज्ञत्वा त्राहं कामांश्च पुष्कलान् ॥

इति जावासीन्नेः ।

वृश्चिके समतिक्रान्ते पितरो देवतैः सह ।

निष्कस्य प्रतिगच्छन्ति श्रापं दत्त्वा सुदावचम् ॥

इति काष्ठीजिनि वचनाच्च ।

एतदतिक्रमे प्रायश्चित्तं सुक्तं सुग्विधाये—

दुरो अश्वस्य * मन्त्रं च दशमास द्विमासयोः ।

महास्यं यदा न्यूनं तदा सम्यूर्ध्वं मेति तत् ॥

इति ।

अत्र भरणी श्राद्धं मतिं प्रशस्तं । तदुक्तं माण्ड्ये ।

भरणी पित्रपक्षे तु महती परिकीर्तिता ।

अस्यां श्राद्धं कृतं येन स गयाश्राद्धकृद्भवेत् ।

इति ।

अत्र विशेषं माह श्रीधरः—

नभस्यापरपक्षस्य द्वितीया यदि याम्यमे ।

द्वितीयाचाम्बिताराभिः सहिता प्रीतिदा पितुः ॥

याम्यमं भरणी अम्बितारा कृत्तिका ।

अत्र षष्ठ्यां विशेषो वाराहे—

नभस्य कृष्णपक्षे तु रोहिण्यो पातभूसृतेः ।

सुक्ता षष्ठो पुराणज्ञैः कपिला परिकीर्तिता ॥

व्रतोपवासनियमैर्भास्करं तत्र पूजयेत् ।

कपिलां गां द्विजाप्रयाय दत्त्वा क्रतुफलं लभेत् ॥

पुराणसमुच्चये—

भाद्रे मास्त्रसिते पक्षे भानी चैव करे स्त्रिते ।

* दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र गौरसि दुरो यवस्य वसुध इन्द्रस्यसिः ।

विधानतः इदितो अपाम कर्मणः सखा सखिन्व कर्मिणं पृथीमसि ।

— इति १. ॥ २. ॥ ३. ॥

पाते कुजे च रोहिष्णां सा षष्ठी कपिला भवेत् ॥
 अथ दर्शान्त मासान्त्रयसेन महालयो भाद्र ज्ञान्यपक्षो ज्ञेय
 इत्युक्तं निर्णयान्ते ।

विश्वप्रकाशे अत्र विशेष उक्तः स्वान्दे—

कन्यागते सहस्रांशौ मासि भाद्रपदे सुने ।
 ज्ञान्यपक्षे तु या षष्ठी भौमवारेण संयुता ॥
 रोहिषौ ऋच संयुक्ता व्यतीपातेन संयुता ।
 यदि सा गरनागाभ्यां करणाभ्यां युता भवेत् ॥
 शान्मेयेन सुहर्तेन षष्ठी युक्ता भवेद् यदा ।
 तस्यां षष्ठ्यां सुपुण्यायां कपिलो भगवानभूत् ॥
 दुर्लभियं महाषष्ठी वर्षे षष्टितमे भवेत् ।
 सर्वेषां चैव दानानां सत्पुण्यफलदायिनी ॥
 ज्ञात्वा सम्यग् विधानेन यथाविधुक्तमार्गतः ।
 पितॄन् सन्तर्प्य देवांश्च सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् ॥
 मन्त्रेषानेन देवाय गन्धपुष्पाक्षतर्युतम् ।
 पुराकृतं तु यत् पुष्पं तत् (पुष्पं) सर्वं चाक्षयं कुब ॥
 ऋषीमय नमस्तुभ्यं गृह्णाथायर्घ्यं दिवाकर ।
 एव मर्षायं दत्त्वा गृहे पत्रं समाक्षिपेत् ॥
 तत्र न्यसेत् प्रक्षमालं धान्यं तत्र घटं न्यसेत् ।
 तान्नपात्रे तु प्रतिमां तत्र न्यस्याच्च पूजयेत् ॥
 कपिलं वासुधाच्छुभं देवइति च कर्दमम् ।

पूजयित्वा सप्रतिभं घटं दद्याद्विजातये ॥
 गन्धपुष्पै रत्नहृत्त्र दत्त्वा पापैः प्रमुच्यते ।
 अधोगति गतान् प्रेतान् समुद्दिश्य स्वशक्तितः ।
 तिस्रपात्रादिदानेन तानुचरति सकृदात् ॥

इति ।

इयं शिव चन्द्र षष्ठीत्युच्यते—

सा च चन्द्रोदये व्यापिनी प्राज्ञा । समयत्र तद्यात्वे पूर्वम् ।

तदुक्तं भविष्ये—

तद्वद् भाद्रपदे मासि षष्ठ्यां पक्षे सितेतरि ।
 चन्द्रषष्ठीव्रतं कुर्यात् पूर्वं वेधः प्रयस्यते ॥
 चन्द्रोदये यदा षष्ठी पूर्वाह्ने चापरेऽहनि ।
 चन्द्रषष्ठ्यासिते पक्षे सर्वोपोष्या प्रयत्नतः ॥

अत्र सप्तम्यां पूर्वेषु रष्टकात्राद्यं कार्यम् ।

अत्र अष्टम्या मासलायनेन माध्यावर्षे संज्ञं त्रासुक्तम् ।

इतेन माध्यावर्षे प्रौष्ठपद्या अपरपक्षे इति सिद्धम् ।

इदं सप्तम्यादिषु त्रिषु अहःसु कार्यमिति नारायणवृत्तिज्ञान् ।

प्रथमाष्टकापक्षः अष्टम्यामिति कात्यायनोऽपि ।

पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे —

आवाच्याः पक्षमे पक्षे ग(च)यामध्याऽष्टमीकृता ।

चयोदयो गजच्छाया गयातुल्या तु पैठके ॥

अत्रैव महानक्षत्रीव्रतं युक्तम् ।

पुराणसमुच्चये—

श्रियोऽर्चनं भाद्रपदे सिताष्टमी भारभ्य कन्यागत सूर्य एव * ।

समापयेत्तत्र तिथौ च यावत् सूर्यसु पूर्वाङ्गतोयुवत्याः ।

इति ।

तथा—

कन्यागतेऽर्के प्रारभ्य कर्त्तव्यं न श्रियोऽर्चनम् ।

इत्तप्रान्तदलस्थेऽर्के तद्वतं न समापयेत् ॥

पूजनीया गृहस्थाना मष्टमी प्राहपि श्रियः ।

दोषैश्चतुर्भिः सं(यु)त्यक्ता सर्वसम्पत्करी तिथिः ॥

तथा—

पुत्रसौभाग्यं राश्यायुर्नाशनी सा प्रकीर्त्तिता ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन त्याज्या कन्यागते रवौ ॥

विशेषेण परित्याज्या नवमी (दूषिता) संयुता यदि ॥

इति ।

दोषचतुष्टयमपि तत्रैवोक्तम्—

त्रिदिने चावमे चैव अष्टमीं नोपवासयेत् ।

पुत्रहा नवमी विद्या स्वप्नी इत्यादि रवौ ॥

इति ।

त्रिदिनावमलक्षणं मुक्तं रत्नमालायाम्—

यच्चैकः स्पृशति तिथिद्वयावसानं

* कन्या गते च सूर्ये इति निबन्धसिन्धौ पाठः ।

वारशेदवमदिनं तदुक्तमाख्यैः ।

यः स्यर्गाद् भवति तिथि त्रयस्य चाङ्गा

त्रियुस्यक् कथित मिदं इयं च नेष्टम् ॥

एते दीवाः प्रथमारश्वविषयाः । अनन्तरं तु यथासम्भवं
ज्ञेयाः । व्रतस्त्रैतस्य षोडशवर्ष साध्यत्वेन मध्ये त्वागायोगात् ।
इयं चन्द्रोदय व्यापिनो याङ्गा । तत्रैव पूजाद्युक्तेः । परदिने चन्द्रो-
दयादूर्ध्वं त्रिसुहृत्संख्यापित्वे परैव याङ्गा ।

अन्यथा पूर्वव —

पूर्व्या वा परविहा वा याङ्गा चन्द्रोदये सदा ।

त्रिसुहृत्संख्यापि सा पूज्या परतश्चोर्ध्वगामिनी ॥

इति निर्णयामृतोक्तेः ।

अर्द्धरात्र मतिक्रम्य वर्त्तते योत्तरा तिथिः ।

तदा तस्यां तिथौ कार्यं महालक्ष्मोव्रतं सदा ॥

इति मदनरत्नोक्तेः । इति दिक् ।

इति महालक्ष्मोव्रतनिर्णयः ।

अथात्र नवम्यामन्वष्टकाश्राहं कार्यम् ।

कात्यायनः —

अन्वष्टकासु नवभिः पिण्डैः श्राहं सुदाहृतम् ।

पितृणां मातृमध्यं च ततो मातामहान्तकम् ॥

ब्रह्माण्डेऽपि —

पितृणां प्रथमं दद्यान् मातृणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानां च अन्वष्टक्ये क्रमः श्रुतः ॥ १ ॥
 तदेतत् पुत्र्य मासाद्य अन्वष्टकात्राहविषयम् ।
 तामिस्रपद्ये नवमी या च पुष्य नभस्यके ।
 चत्वारः पार्वणाः कार्य्याः पिढसुख्या मनीषिभिः ॥
 पिढमाढकुले नार्थी याः काश्चित्तु सृतिं गताः ।
 आहार्हा मातरो ज्ञेया स्नासां श्रावं प्रदापयेत् ॥
 इति श्राद्धकारिकायां पुराणसमुच्चयोक्तेः ।

श्राद्धहेमाद्री ह्यागलेयः—

केवलासु चये कार्य्या हृदावादी प्रकीर्तिताः ।
 अन्वष्टकासु मध्यस्था नान्धाः कार्य्यासु मातरः ॥
 इति ।

दौषिकायां तु माढश्राद्ध मन्वष्टकासु षादी कार्य्य मित्सु-
 क्तम् । माढयजनं तु अन्वष्टकासु षादित इति ।
 तदेतत् वेपां गृह्णे माढपूर्वं मन्वष्टकादि श्राद्ध मभिहितं
 तद्विषयं । न तु आम्नसायनकाखादिविषय मित्स्वधेयम् ।
 इदं च पितरि जीवत्यपि सृतमाढकेष कार्य्यम् ।

उक्तं हि मैत्रायणीयपरिशिष्टे—

अन्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ सत्यां यच्च सृतेऽङ्गनि ।
 मातुः श्रावं श्रुतः कुर्यात् पितर्यपि च जीवति ॥
 इति ।

यद्यपि जीवत् पिढकेष सर्वाष्टकाः कार्य्याः । तथापि प्रौढ-
 पद्यष्टका अत्यावश्यकौ ।

प्रौढपक्षक्या भूयः पिढलोके (भविष्यति) सुखावहा ।

सर्वासा भव मातृणां त्राहं कन्धामते रवी ।

नवम्यां हि प्रदातव्यं ब्रह्मलक्ष्मवरा यतः ।

इति हेमाद्रौ सूतवचनात् ।

अत्र सर्वासा मित्युक्तेः स्वमातरि जीवन्त्वामपि सपत्नमाह्वय्यो
दद्यात् । अथ सर्वासां नामनिर्देशेन एको ब्राह्मणः अर्घ्यः
पिण्डश्च कार्यः । नामैक्ये तु द्विवचनादि प्रयोग इत्युक्तं
नारायणं वृत्ती ।

अथ भर्तृभरणीत्तरं पूर्वसूत माह्वत्राहं न कार्यं मिति वेचि-
दाहुः । पठन्ति च—

त्राहं नवम्यां कुर्व्यात्तन् मृते भर्तृरि सुप्यते ।

इति ।

तदेतत् सर्वनिवन्धविरुद्धत्वात् प्रतारणामाचम् ।

जीवद्भर्ता * मृता या स्त्री सा संपूज्या प्रयत्नतः ।

भर्तृर्ध्वंमि मृते तस्या चान्यदृक्त्वं न सुप्यते ॥

इति सुमन्मूलेः ।

अथ अन्यो विशेषः त्राहकालिकायां ब्राह्मे—

पिढमाह कुसोत्पन्ना याः काचित् मृताः स्त्रियः ।

त्राहार्हा मातरोन्नेया स्तासां तत्र प्रदीयते ॥

इति ।

* जीवद् भर्ता जीवद् भर्तृणां ।

आर्घ्यवान् समामानविधेरनित्यत्वात् समामानाभावात् ।

अत्र कुलाचारात् व्यवस्था । इदं च अनुपनीतेनापि कार्यम् ।
अमावास्याष्टका कृष्णपक्ष पञ्चदशेषु च ।

एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वसु ।

इति मत्स्यपुराणोक्तेः ।

इदं श्रावं सपिण्डकं कार्यम् ।

अन्यष्टकामु च स्त्रीणां श्रावं कार्यं तथैवच ।

इत्युपक्रम्य—

पिण्डनिर्वपणं कार्यं तस्यां च नृपसत्तम ।

इति हेमाद्रौ विष्णुधर्मोत्तरोक्तेः ।

अथ सुवासिनी भोजयितव्या । तदुक्तं मार्कण्डेये—

मातुः श्रावे तु सम्प्राप्ते ब्राह्मणं सह भोजनम् ।

सुवासिन्यै प्रदातव्यमिति श्रातातपोऽब्रवात् ॥

भर्तुरग्रे मृता नारी सह दाह्येन वा मृता ।

तस्याः श्रावे भोजयीत विप्रैः सह सुवासिनीः * ॥

तत्रैव च मदानसावाक्यम्—

स्त्री श्रावेषु प्रदेयाः स्यु रलङ्काराच्च योषिते ।

मञ्जीर मेखलादाम कर्षिका कङ्कणादयः ॥

इति ।

एतच्छ्राद्धायक्तस्य अनुकल्प माह आश्वलायनः—

अनडुहो यवसमाहरेत् । अग्निना वा कच्च सुपोषित् ।

* तस्याः स्थाने नियुञ्जीत विप्रैः सह सुवासिनीम् ।

—इति निर्वन्वासिनी पाठः ।

एषा मे अष्टकेति नत्वेवानष्टकः स्वादिति । एतदकारणे
प्रायश्चित्तिरुक्ता ऋग्विधाने—

एभि र्युभि * अंपेन्मन्त्रं शतवारं तु तद्दिने ।

आन्वष्टकं यदा शून्यं सम्पूर्णं याति सर्वथा ॥

अत्र द्वादश्यां विशेष उक्तः पूर्वम् ।

वायवीयेऽपि—

संन्यासिनोऽप्याम्बिकादि पुत्रः कुर्याद् यथाविधि ।

महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्ष्णं तु तत् ॥

इति ।

अत्र त्रयोदश्यां विशेषबन्धिकायासुक्तः—

त्रयोदशी भाद्रपदे कृष्णा सुख्या पित्रप्रिया ।

दृष्यन्ति पितरस्तस्यां श्राद्धात् (स्त्रयं) पञ्चशतं समाः ॥

मघायुतायां तस्यां तु जन्माद्यैरपि तोषिताः ।

दृष्यन्ति पितर स्तद्दृष्ट्वाणामयुतायुतम् ॥

इति ।

एतत् त्रयोदशी श्राद्धं नित्यम्—

प्रौढपथ्यामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी ।

इत्याद्युक्ता—

एतां तु श्राद्ध कालान् वै नित्वानाञ्च प्रजापतिः ।

* एभिर्द्युभिः सुमना एभिर्द्युभिर्निबन्धानो अमतिं शोभिरग्निना ।

इत्येव दस्युं दरवन्त इन्दुभि र्युं त इवैवः यजिषा रमिषि ॥

—इति सू. ५३५. ४५५ ।

आह मेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ।

इति हेमाद्री विष्णुधर्मोक्तेः ।

एतच्च अविभक्तैरपि भ्रातृभिः पृथक् कार्यम् ।

तथाच हेमाद्री देवसः—

विभक्ता अविभक्ता वा कुर्युः आहं पृथक् सुताः ।

मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथक् पृथक् * ॥

इति ।

अपराकंऽपि वायुपुराणे—

इंसे † हस्तस्थिते या तु मघायुक्ता त्रयोदशी ।

तिथि वैवस्वती नाम सा ष्ठाया कुम्भरस्य तु ॥

इदं आह मपिण्डकं कार्यम्—

मघायुक्त त्रयोदश्यां पिण्डनिर्वपणं द्विजः ।

ससन्तानोनेव कुर्यान्नित्यं ते कवयो विदुः ॥

इति बृहत् पराशरोक्तेः । इदं मलमासेऽपि कार्यम् ।

मघा त्रयोदशी आहं प्रत्युपस्थिति हेतुकम् ।

अनन्यगतिकत्वेन कर्त्तव्यं स्वाम्बलिकुचे ॥

इति काठक षट्शोक्तेः ।

यानि तु—

त्रयोदश्यां कृत्वापचे यः आहं कुरुते नरः ।

* इदम् विना इति निर्वपयिष्यी पाठः

† च न समीचीनः विनाशब्दस्य आनर्तक्यात् ।

‡ इंसे क्वे इती इत्यर्थे ।

वक्ष्ये तस्य जानीयाज्ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥
इत्यङ्गिरोवचनं ।

तथा—

त्रयोदश्यां तु वै श्राद्धं न कुर्यात् पुत्रवान् मृष्टी ।
यदि मोहेन कुर्वीति ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति ॥
इति वामनपुराणवचनं ।

तानि सर्वाणि वचनानि पुत्रवद्विषयाणि । यद्वा महालयस्य
भिन्नं केवलं त्रयोदशी श्राद्धविषयाणि । अथवा सपिण्डकश्राद्ध-
विषयाणीति द्रष्टव्यानि ।

हेमाद्र्यादयस्तु एकवर्गमात्रं श्राद्धविषयाणि ।
श्राद्धं नैवैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् ॥
न तस्मात्सर्वे ये यस्य प्रजा हि सन्ति तस्य ते ॥
इति कार्ष्णाजिनिष्कृतेरित्याहुः * ।

अभियुक्तास्तु पुत्रवद्विषयास्येवेति मेनिरे ।
असन्तानस्तु यस्तस्य श्राद्धे प्रोक्ता त्रयोदशी ।
सन्तानयुक्तो यः कुर्यात्तस्य वंशस्थयो भवेत् ॥
इति हेमाद्रौ नागरखण्डोक्तैः ।
पूर्ववाक्ये मपि असन्तानस्यैव एकवर्गं निषेधकं मिति ।
अत्र मघात्रयोदशी महान्त्ययुगादि श्राद्धानां संपाते तन्मेषेण

- यद्यपि पितरो यत्र पुत्र्यन्तं तत्र मातामहा अपि ।
इति शौम्भोक्तं किंचित् पितृवर्गस्य प्राप्तिं श्राद्धापि
श्राद्धोद्दिष्टं पितृवर्गस्यैव मिति केचित्दिशि कृतमाह ।

प्रयोगः कार्यो न तु प्रसङ्ग सिद्धिः । देय काल कर्त्तव्यत्वात् ।
इत्यलं विस्तरेण ।

अथ चतुर्दश्यां विशेष माह प्रचेताः—

वृक्षारोहण लोहाद्यैर्विशुक्लविषाम्निभिः ।
नखिदंद्द्विविपन्ना(नां) ये तेषां शस्ता चतुर्दशी ॥

ब्राह्मे तु—

युवानः पितरोयस्य मृताः शस्त्रेण वा हताः ।
तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषां ढस्तिमभीषता ॥

नागरखण्डेऽपि—

अपमृत्यु भवेद् येषां शस्त्रमृत्यु रथापि वा ।
तेषां आहं प्रकर्त्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप ॥

इति ।

यदत्र—

जलाग्निभ्यां विपन्नानां सश्यासे वा गृहे पथि ।
आहं कुर्वीत तेषां वै वर्त्तयित्वा चतुर्दशीम् ॥

इति शाकटायन वचनं जलाग्निमृतस्य आहं निषेधयति ।

तत्तु प्रायश्चित्तार्थं जलादिभिर्मृतआहविषयम्—

जलादिमरणं येषां विहितं शास्त्रमार्गतः ।
शुद्ध्यर्थं आहं मतेषां चतुर्दश्यां न कारयेत् ॥

इति लोगाक्षिभूतः ।

अतएव वैधत्वात् सङ्गमनेऽपि नेदं आहं कार्यं मिति

इमाद्विराह ।

इदं श्रावणं देवयुक्तं मेकोद्दिष्टं कार्यम् ।

तदुक्तं प्रयोगं पारिजाते—

प्रेतपक्षे चतुर्दश्या मेकोद्दिष्टं विधानतः ।

देवयुक्तं तु तच्छ्रावणं पितृणां मन्त्रयं भवेत् ॥

तच्छ्रावणं देवहीनं चेत् पुत्रदारधनक्षयः ।

एकोद्दिष्टं देवयुक्तं मित्येवं मनु रत्नवीत् ॥

इति ।

अत्र शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्या मिति नियमः । न तु चतुर्दश्या
मेव शस्त्रहतस्येति ।

श्रावणं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां महालये ।

इति कालादर्शीः । तेन महालये दिनान्तरैऽपि पार्वण
विधिना एतत् कार्यं मित्यवगम्यते ।

अन्यथा वार्षिकादेरपि लोपापत्तेः ।

यदि पितामहोऽपि शस्त्रहतस्तदा एकोद्दिष्टयं कार्यम् ।
एकस्मिन् द्वयोर्वैकोद्दिष्टं मिति इमाद्वी वशिष्ठोक्तेः । त्रिषु
शस्त्रहतेषु पार्वणश्रावणं कार्यम् । यत्तु देवस्वामिना उक्तम्—

त्रिष्वपि शस्त्रहतेषु पृथगेकोद्दिष्टं त्रयं कार्यं न तु पार्वणं ।
आहस्ववचनाभावादिति । तदुक्तम् ।

पित्रादयस्त्रयो यस्य हताः शस्त्रैरनुक्रमात् ।

संभूते पार्वणं कुर्यादादिकानि पृथक् पृथक् ॥

इति बृहत्पाराशरीः ।

तथा—

एकस्मिन् वा द्वयोर्वापि विद्युच्छस्त्रेण वा हते ।

एकोद्दिष्टं सुतः कुर्यान्नयाषां दर्शवद् भवेत् ॥

इति हेमाद्रौ गालववचनसद्भावाच्च ।

यस्य अत्रैव चतुर्दश्यां शस्त्रादिना हतं सस्य वार्षिकं श्राद्धं पार्वणं वा एकोद्दिष्टं वा कार्यम् । न तु श्राद्धद्वयं । प्रसङ्गसिद्धत्वा-
दित्युक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये निवन्द्ये ।

अत्र श्राद्धातिक्रमे अग्रिमपक्षे दिनान्तरे पार्वणविधिना एतत् कार्यमिति तत्रैवोक्तम् ।

इति चतुर्दशी ।

अमावास्यायां विशेष माह अपराके यमः—

इंसे करस्विते या तु अमावास्या करान्विता ।

सा ज्ञेया कुञ्जरच्छाया इति वीधायनोऽब्रवीत् ॥

करान्विता इक्ष्ममहानक्षत्रयुक्ते त्वर्थः ।

तथा—

वनस्पतिगते सोमे याच्छाया प्राप्नुष्वी भवेत् ।

गजच्छायातु सा ज्ञेया तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥

भारते—

अजिनं सर्वलोहेन वर्षासु नियतव्रतः ।

इक्ष्मिच्छायासु विधिवत् कर्षव्यजनवीजितम् ॥

श्राद्धं कुर्यादिति शेषः । सर्वलोहेन समघात्रे लोहितवर्चन ।

एवं गजच्छाया अनेकविधा ज्ञेया । एवं प्रतिपदादि तिथिषु श्राद्धं
कार्यम् ।

यत्तु—

न पैटयश्चयो होमो लौकिकाम्नौ विधीयते ।

न दर्शेन विना श्राद्धं माहिताम्ने विधीयते ॥

इति मनुवचनं माहिताम्नेदर्शादन्यत्र श्राद्धं निषेधकमिव
प्राभाति । तत्तु अन्यतिथौ सङ्कल्प्य विधिना श्राद्धं कर्त्तव्यं
माहिताम्निना । इति केचित् । अभियुक्तास्तु कृष्णपक्षश्राद्धं
मन्वदिनेषु प्राप्तं माहिताम्ने दर्शेन नियम्यते इत्याहुः ।

अथ आश्विन शुक्लप्रतिपदि दौहित्रस्य मातामहं श्राद्धं मुक्तं
गर्गेश ।

जातमात्रोऽपि दौहित्रो विद्यमानेऽपि मातुले ।

कुर्व्यान्मातामहश्राद्धं प्रतिपद्याश्विने सिते ॥

इति ।

इयं तिथिः सङ्गवध्यापिनी याञ्चा

इति निर्णयदीपे उक्तम्—

प्रतिपद्याश्विने शुक्ले दौहित्रस्वेकपार्षणम् ।

श्राद्धं मातामहं कुर्व्यात् सपिता सङ्गवे सदा ॥

जातमात्रोऽपि दौहित्रो जीवत्यपि च मातुले ।

प्रातः सङ्गवयोर्मध्ये आर्यस्य प्रतिपद्भवेत् ॥

इति स्मृतैः । इदं च जीवत्यपि दौहित्रेण कार्यमिति विष्टाः

प्राहुः । इदं श्रावं सपिण्डकं कार्यं । दीहिषस्वेकापार्वण
मिति पूर्ववचनादिति केचिदाहुः ।

अपिण्डकमितदिति तु वयं वदामः । पार्वणशब्दस्य पिण्ड-
रहित श्रावेऽपि प्रयोग सम्भवात् ।

मुच्छनं पिण्डदानं च प्रेतकर्म्म च सर्वशः ।

न जीवत्पितृकः कुर्याद् गुर्विषीपति रिवच ॥

इति दक्षोक्त्यापि पिण्डनिषेधात् । भ्रान्त्वृक्षादिवत् सपि-
ण्डकं कार्यमितिविशेष वचनाभावाच्च ।

॥ इति श्रीविधानपारिजाते महालयश्राद्धविधानम् ॥

— — —

अथ आश्विन शुक्लप्रतिपदि नवराचारम्भाः ।

तत्रिंशद्यथा निरूप्यते—

तत्र देवीपुराणे, सुमेधा उवाच—

ऋषे रात्रन् प्रवक्ष्यामि चण्डिकापूजनक्रमम् ।

आश्विनस्य सिते पक्षे प्रतिपक्षशुभेदिने ॥

इत्सुपक्रम्योक्तं—

शुभे त्रिंशो प्रकर्त्तव्यं प्रतिपक्षोर्द्धगामिनी ।

आद्यासु नाडिका स्यक्ता षोडश द्वादशापि वा ।

अपराह्णे च (प्र) कर्त्तव्यं शुभं सन्तति काङ्क्षिभिः ॥

इदं च अपराह्णयोग प्राशस्त्यं द्वितीयदिने प्रतिपदोऽभावे
ज्ञेयम् ।

यतस्तत्रैव देवीपुराणे वचनान्तरं—

अमायुक्ता न कर्त्तव्या प्रतिपत् पूजने मम ।

मुहूर्त्तमात्रा कर्त्तव्या द्वितीयादि गुणान्विता ॥

आद्याः षोडशनाडीसु लभ्या यः कुरुते नरः ।

कलसस्त्रापनं तस्य ह्यग्नि(रि)ष्टं आयते भुवम् ॥

इति ।

मार्कण्डेयेऽपि—

पूर्वविद्या तु या ह्यक्ता भवेत् प्रतिपदाश्विनी ।

नवराचरतं तस्यां न कार्यं शुभमिच्छता ॥

देवभङ्गो भवेत्तत्र दुर्मिचं चोपजायते ।

नन्दायां दर्शं युक्तायां यदि स्नानं मम पूजनम् ॥
इति ।

स्नान्देऽपि—

विह्वल फलदा सा हि पुत्रदार भयावहा ।
इति ।

तथा देवीपुराणेऽपि—

यो मां पूजयतेनित्यं द्वितीयादि गुणान्विताम् ।
प्रतिपञ्चारदीं ज्ञात्वा सोऽश्रुते सुखमव्ययम् ॥
यदि कुर्यादमायुक्तां प्रतिपत् स्नापने मम ।
तस्य प्रापायुतं दत्त्वा भस्मशेषं करोम्यहम् ॥
आश्रयात् कुरुते यस्तु कलसस्थापनं मम ।
तस्य सम्प्रदिनाशः स्या ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ॥
अमायुक्ता न कर्त्तव्या प्रतिपञ्चकार्त्तने ।
धनार्थिभिर्दिशेषेण वंशहानिश्च जायते ।
उदये द्विसुहृत्तापि चाह्ना सोदयदायिनी * ॥

गोविन्दार्चने मर्गः—

या चाक्षतुजि मासे स्नात् प्रतिपद् भद्रयान्विता ।
ह्रदा ममारुचं तस्मां यतयन्नफलप्रदम् ।
इति ।

भद्रा द्वितीया—

पञ्च पूर्वाह्ने । न दर्शकलया युक्ता प्रतिपञ्चकार्त्तने ।
एवं निर्गन्धसिन्धी इत्यति ।

बद्धजामले—

अमावस्या सदाचैव प्रतिपत्तिन्दिता मता ।
तत्र चेत् कर्मायेत् कुम्भं दुर्भिक्षं जायते ध्रुवम् ।
प्रतिपत् सद्द्वितीया तु कुम्भस्थापन कर्मणि ॥

तिष्ठितस्त्रे—

प्रातरावाहयेद्देवीं प्रातरेव प्रवेशयेत् ।
प्रातः प्रातश्च सम्पूज्य प्रातरेव विसर्जयेत् ॥

कल्पतरौ—

कुङ्ककाष्टोपसंयुक्तं वर्जयेत् प्रतिपत्तिदिम् ।
राज्यनाशाय सामोक्ता निन्दिता चाग्रपूजने ॥

इत्यादि ।

एषु वचनेषु कलशस्थापनोक्तेः तदेव प्रथमदिने निविध्यते ।
न तु उपवासादि । तच्च पूर्वविद्याया मेव कार्यम् ।
प्रतिपदा ऽप्यमावास्या इति युष्मवाक्त्वात् ।
शुक्ला स्वात् प्रतिपत्तिदिः प्रथमतः ।
इति दीपिकोक्तेः । शुक्लपत्रे दर्शविद्या इति माधवोक्तेः ।
इति त्रेचिदाहुः । वसुतस्तु । पूर्वोक्तवाक्येषु चण्डिकार्चन कलश
स्थापन ग्रहणा दुपवासादेश तदङ्गत्वात् साङ्गं कर्म तत्रैव कार्यम् ।
युष्मवाक्त्वादेरन्वोपवासविषयत्वेन वक्तुं शक्यत्वात् ।

अतएव देवलः—

ग्रहोपवामनियमे घटिकैका (यदा)पि या भवेत् ।
सा तिथि स्मृतिं पूज्या विपरीता तु पैलके ॥ इति ।

यदा तु पूर्वदिने सम्पूर्णा शुद्धा भूत्वा परदिने वर्धते तदा सम्पूर्णत्वादमायोगाभावाच्च पूर्वैव प्राज्ञा ।

यानि च द्वितीयायोग निषेधकानि वचनानि केचिन्निवन्धकाराः पठन्ति । तानि शुद्धाधिक निषेधपराणीति ज्ञेयम् ।

यदि परदिने प्रतिपत्तिथेरसत्त्वं तदा दर्शयुतापि प्राज्ञा ।

तदाहलक्षः—

तिथिः शरीरं तिथिरेव कारणं

तिथिः प्रमाणं तिथिरेव साधनम् ॥

इति ।

यानि तु—

अमायुक्ताप्रकर्षव्या प्रतिपञ्चण्डिकार्चने ।

इत्यादीनि वृत्सिंहप्रसाद निवन्ध वचनानि तानि समूहत्वे सति एतत्पराणीत्यवधेयम् ।

अत्र देवीपूजैव प्रधानम् । उपवासादि त्वङ्गम् ।

अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्मातरमम्बिकाम् ।

पूजयित्वाश्विने मासि विशोको जायते नरः ॥

इति हेमाद्रौ भविष्यपुराणवचने तस्मा एव फल सम्बन्धात् ।

नवमीतिथिपर्यन्तं वृद्ध्या पूजाजपादिकम् ।

इति देवीपुराणवचने तथात्वाच्च ।

अत्र उपवासादिक मुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये—

एवं वै विन्ध्यवासिन्यां नवरात्रीपवासतः ।

एक भक्तेन नङ्गे न तथैवायाचितेन च ॥

पूजनीया जनैर्देवी स्वानि स्वानि पुरे पुरे ।
 गृहे गृहे भक्तिपरैः * यामि यामि वने वने ॥
 ज्ञातैः प्रसुदिते कृष्टे ब्राह्मणैः क्षत्रियैः (नृपैः) स्तथा ।
 वैश्यैः शूद्रे भक्तियुतैश्चैवै रन्वैश्च मानवैः ॥
 इति ।

देवीपुराणेऽपि —

कन्यासंस्थे रवी शक्र शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ।
 अयाचीत्यथवैकाशी नक्ताशी वाथवा व्यदः ॥
 भृमी शयीत चामन्त्र कुमारी भोजयेन् सुदा ।
 वस्त्रालङ्कारदानैश्च सन्तोष्याः प्रतिवासरम् ॥
 वलिं च प्रत्यहं दद्यादोदनं मांसमाषवत् ।
 त्रिकालं पूजयेद्देवीं जप स्तोत्र परायणः ॥
 इति ।

व्यदो विगतभोजनः । अत्र महापूजनं रात्री कार्थम् ।
 आश्विने मासि मेघान्ते महिषासुरमर्दिनीम् ।
 निशासु पूजयेद्भक्त्या सोपवासो यथाविधि * ॥
 इति देवीपुराणात् ।

रात्रिभ्रतमिदमित्यभिप्रेत्य माधवोऽप्याह । तस्य नक्तभ्रतत्वा-
 इति । न तु रात्रि भोजना नक्तभ्रतमिदं किन्तु रात्री पूजनात् ।

- * इति परंपरिति निचंयसिन्धी पाठः स एव समोचोक्तः । अन्वयात् भक्ति
 युतैः विन्यस्य पीनदत्त प्रसभ्यंत ।
- * सोपवासोऽदिकं क्रमान् । इति निचंयसिन्धी पाठः

आश्विने मासि मेघान्ते प्रतिपद् या तिथि भवेत् ।
 तस्यां नक्षत्रं प्रकुर्वीत रात्रौ देवीं प्रपूजयेत् ।
 इति संग्रहवचनात् ।

यत्—

मासि आश्वयुजे शुक्ले नवरात्रे विशेषतः ।
 संपूज्य नवदुर्गां च नक्षत्रं कुर्वीत समाहितः ।
 नवरात्राभिधं कर्म नक्षत्रत मिति स्मृतम् ॥

इति स्नान्दे नक्षत्रभोजन कथनं । तत् पाश्चिक नक्षत्रानुवादकं ।
 इतरथा नररात्रोपवासतः इत्यादेः अयाचीत्यथवा इत्यादेश
 पूर्वोक्त वचन व्युत्सव वैयर्थ्यं प्रसङ्गात् ।

तस्मात् पाश्चिकनक्षत्रानुवाद एवायम् । ननु रात्रेः कर्मकालत्वे
 तद्व्यापिनी दर्शयुक्ता पूर्वैव प्रतिपत् प्राप्नुयात् । सा च न याद्या
 इत्युक्त मिति चेत् । सत्यं ।

कर्मणो यस्य यः कालः सत्कालव्यापिनीतिथिः ।

इति सामान्य वचन प्राप्तिः पूर्वोक्तविशेषवचने बाध्यते ।
 यथा निशीथे सतीमपि पूर्वां जन्माष्टमीं त्यक्त्वा रोहिणीगुह-
 युक्ता परा कार्या इत्युक्तम् माघवाचार्येण । तथा इयमपि द्वितीया
 गुहयुक्ता कार्या इति ।

अथ क्षेत्रिकनवरात्रशब्दो नवसंख्याहोरात्रपरः—

हृद्वी समाप्ति रष्टम्यां ज्ञासेऽमा प्रतिपत्तिभिः ।
 आरभ्यो नवचण्ड्यासु नवरात्र मतोऽर्घवत् ॥

इति वचनादिस्वाधुः । तत्र । अतिष्ठास हृद्यी र्भूनाधिक
त्वापत्तेः तेन तिष्ठिमात्र वाची अयं नवरात्र शब्दः ।

तिष्ठिहृद्यी तिष्ठिष्ठासे नवरात्र मपर्यवाम् ।

अष्टरात्रे न दीर्घोऽयं नवरात्र तिष्ठिचये ॥

इति संप्रहोत्रेः । अयं नवरात्रशब्दः क्षत्रिणक्षत्रया कर्म-
वाची । यथा आरम्भो नवरात्रस्य इत्यत्र ।

पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत इत्यादाविव ।

देवीपुराणे—

त्वाद् वैधृतियुक्ता चेत् प्रतिपक्षष्टिकार्चने ।

तयोरन्ते विधातव्यं कलसारीपथं शुद्ध ॥

इति ।

त्वाद् चित्रानक्षत्रं । द्वितीया युतापि चेच्चित्रा वैधृति युक्ता
प्रतिपत् तदा दुर्गोक्तवे ।

भद्रान्विता चेत् प्रतिपत्तु सभ्यते

विरहयोगैरपि सङ्गतासती ।

सेवापराङ्गे विवुधै विंधिया

श्री पुत्र राज्यादि विह्वलि हेतुः ॥

इति ।

भद्रा द्वितीया । विरहे चित्रा वैधृती । यदा तु वैधृत्वादि
परिहारेष प्रतिपत्तु सभ्यते तदा कर्त्तव्यं माह कात्यायनः ।

प्रतिपक्षाश्विने मासि भावो वैधृति चित्रयोः ।

सायपादौ परित्यज्य प्रारभे चवराचकम् ॥

इति ।

भविष्येत्—

चित्रावैधृति संपूर्णा प्रतिपञ्चेन्नवेकृप ।

त्वाग्वास्वमास्त्रयस्वाद्यासुरीयेऽथै तु पूजनम् ॥

इति ।

रुद्रजामलेऽपि—

वैधृती पुत्रनाशः स्याच्चित्रायां धननाशनम् ।

तस्मान्न स्थापयेत् कुम्भं चित्रायां वैधृती तथा ॥

संपूर्णा प्रतिपद्देव चित्रायुक्ता यदा भवेत् ।

वैधृत्या वापि युक्ता स्यात्तदा मध्यन्दिने रवी ।

अभिजित्तु सुहृत्सं यस्तत्र स्थापन मन्थते ॥

इदं कालसंस्थापनं रात्री न कार्यम् ।

न रात्री स्थापनं कार्यं न च कुम्भाभिवेचनम् ।

इति मास्त्रोक्तेः ।

भास्करोदयमारभ्य यावत्तु दश नाडिकाः ।

प्रातःकाल इति प्रोक्तः स्थापनारोपणादित्तु ॥

इति विष्णुधर्मोक्तेः ।

ज्ञानं मातृशिवं ज्ञत्वा ततो देवीं प्रपूजयेत् ।

इमाभि र्दुर्तिकाभिश्च पूर्वं ज्ञत्वा तु वेदिकाम् ॥

यवान् वै वापयेत्तत्र गोधूमैश्चापि संयुतान् ।

तत्र संस्थापयेत् कुम्भं विधिना मन्त्रपूर्वकम् ॥

सौवर्षं राजतंवापि ताम्रं मृत्तय (जं तु) शैव वा ।

देवी पुराणे—

कुर्व्याद्देव्यास्तु मन्त्रेण पूजां क्षीरघृतादिभिः ।

जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।

दुर्गा चमा शिवा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते ॥

घनेनैव तु मन्त्रेण जपहोमौ तु कारयेत् ।

यदा—

नवार्णकेन मन्त्रेण पूजाहोमादिकं भवेत् ।

इति ।

ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षिणि स्वाहा इति नवार्णको (नवाक्षरो) मन्त्रः ।
तत्रायं प्रयोगः । प्रतिपदि अभ्यङ्गं कृत्वा शुद्धसूदा गृहपूर्वभागे
वेदिकां विधाय कलसादि संभारान् समाहृत्य आचम्य प्राणा
नायम्य देवकालीं स्मृत्वा मम इह जन्मनि जन्मान्तरे च दुर्गा-
प्रीतिद्वारा सर्वोपद्रवनाशपूर्वकं दोर्घायुर्विपुलधनपुत्रपौत्राद्यनव-
च्छिन्नसन्ततिवृद्धिस्थिरलक्ष्मीकीर्त्तिनाभशत्रुपराजयाद्य-
भीष्टसिद्ध्यर्थं शारदा नवरात्र प्रतिपदि विहितकलशस्थापन
दुर्गापूजनकुमारीपूजादिकं करिष्ये इति सङ्कल्प्य महीधौ *

• महीधौः पृथिवी च न इमं यत्र मिमिक्षताम् ।

पिपृताः नो भस्मिभिः ।

— इति ८५ ३०५ यजुः ॥

रित्यादि मन्त्रेषु कलसं वेद्यां संख्याप्य वस्त्रेषावेष्ट्या पूर्वादर्शिति *
मन्त्रेषु तत्र पूर्णपात्रं (संख्याप्य) निधाय इत्थं भि वक्ष्यति † तत्र
वक्ष्यं संपूज्य जीर्णयां नूतनायां वा प्रतिमायां दुर्गा मावाहयेत् ।

तत्र मन्त्रः—

आगच्छ वरदे देवि देख्यदर्पनिघ्नूदनि ।

पूजां गृह्णाण सुसु(खी)ष्टि नमस्ते गङ्गारमिणे ॥

सर्वतीर्थमयं वारि सर्वदेव समन्वितम् ।

इत्थं घटं समागच्छ तिष्ठ देवगणैः सह ॥

दुर्गे देवि समागच्छ सान्निध्यमिह कल्पय ।

वलिनं पूजां गृह्णाण त्व मष्टाभिः सह शक्तिभिः ॥

इत्यावाह्यं पूर्वीक्तमूलमन्त्रेषु षोडशोपचारैः पूजयित्वा मन्त्र-
भक्तवलिं कुम्भाच्छादिवलिनं वा निर्बदयेत् ।

ततः कुमारीपूजा कार्या ।

तदुक्तं हेमाद्रौ स्नान्दे—

एकैकां पूजयेत् कन्था मेकतुष्टया तथैव च ।

* पूर्वां दर्शं परापत सुपूर्वां पुनरापत ।

वक्षेव विक्रीषा वहा इव वृक्षं प्रतक्रान्ते ।

--इति २५ अक्षरं यजुः ॥

† इत्थं भि वक्ष्यं नुधी इव मया च गृह्यते ।

आमवक्ष्यामि ते ।

इति २५ अक्षरं यजुः ॥

द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्रत्यहं * नवकं तु वत् ॥

तथा—

नवभिर्लभते भूमि मेश्वर्यं द्विगुणेन तु ।
 एकहस्ता लभेत् क्षेम मेकैकेन त्रियं लभेत् ॥
 एकवर्षा तु या कन्या पूजार्थं तां क्विर्जयेत् ।
 गन्धपुष्पफलादीनां प्रीति स्तस्या न विद्यते ॥
 तेन द्विवर्षामारभ्य दशवर्षान्तं पूजनम् ।
 तासां च नवनामानि तेन तेन समर्चयेत् ॥
 कुमारिका त्रिमूर्त्तिसु कन्याषी रोहिणी तथा ।
 कान्ती चण्डी शान्धवी च दुर्गा चैव सुभद्रका ॥
 इति ।

आसां प्रत्येकं पूजामन्त्रा चयं वच्यन्ते । सामान्य

मन्त्रसु --

मन्त्राक्षरमयीं नक्ष्त्रीं मातृणां रूपधारिणीम् ।
 नवदुर्गात्मिकां सत्तात् कन्यामावाहयाम्यहम् ॥
 इति ।

एव मन्त्रचनं कुर्यात् कुमाराणां प्रयत्नतः ।
 कञ्चुकेष्वेव वस्त्रेषु गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
 नानाविधैर्भक्ष्यभोज्यैर्भोजयेत् पायसादिभिः ।
 ग्रन्थिस्तुटित शीकाङ्गीं रत्न पूज्यं ब्रह्माङ्गिताम् ॥

* प्रत्यहं अथवा एकैकं दिनं नवकं अर्चयेत् ।

जात्यन्धां कौकराण्येषु * कुरूप्यां तनु रोमशाम् ।
संखजेद्रोगिणी कन्यां दासीगर्भसमुद्भवाम् ॥

तथा—

ब्राह्मण्येषु सर्वकार्येषु अयार्थं क्षयव्ययजाम् ॥
लाभार्थं वैश्वव्यययोः सुतार्थं शुद्धव्ययजाम् ।
दारुण्ये चान्धजातोयां पूजयेद्विधिना नरः ॥

इति ।

अत्र जप उक्तो रुद्रजामले—

एकोत्तराभिहृष्ट्या तु नवमी यावदेवहि ।
चण्डीपाठं जपेच्चैव आपयेद्वा विधानतः ॥

वराहतन्त्रे तु—

प्रणवं चादितो जप्त्वा स्तोत्रं वा संज्ञितां पठेत् ।
अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः ॥
आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं (पूजयेत्) प्रजपेत् सुधीः ।
हस्तसंस्थापनादेव यतस्तद्विफलं भवेत् ॥
स्वयं च लिखितं यच्च शुद्धेण लिखितं च यत् ।
अब्राह्मणेन लिखितं तच्चापि विफलं भवेत् ॥
सर्वत्र पाठ्ये विज्ञेय स्वान्यथा विफलं भवेत् ।
ऋषिच्छन्दादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः ॥
स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवं तत्र विन्यसेत् ।

सर्वत्र पाठ्ये विज्ञेय स्वध्याया विफलं भवेत् ॥

अथ वेदपारायणं मुक्तं ब्रह्मजामले—

एवं चतुर्वेदविदो विप्रान् सर्वान् प्रसादयेत् ।

तेषां च वरचं कार्यं वेदपारायणाय वै ॥

यहात्मन्त्रेयसे कार्यं वेदपारायणं द्विजैः ।

षडङ्गसहितां शाखां मन्त्रं ब्राह्मणं रुपिकाम् ॥

पारयेद्विधिवत् प्राज्ञो मन्त्रान् वा ब्राह्मणं तु वा ।

अयातयामवस्त्राय पारयेन्नवरात्रकम् ॥

इति ।

तद्विधिवत्तुर्धस्तवके वक्ष्यते । देवीपुराणे—

यदाद्ये दिवसे कुर्यान्नष्टिका पूजनादिकम् ।

द्विगुणं तद्वितीयेऽङ्गि त्रिगुणं तत् परेऽहनि ।

नवमीतिथि पथ्यन्तं द्वादशा पूजाजपादिकम् ॥

इति ।

एतेनापि नवरात्रे पूजेव प्रधानमिति गम्यते । उपवासादि त्वङ्ग भेद । तेन तिथिज्ञासे तिथिद्वयनिमित्तं पूजादि महालय आद्यवदेकदिने आहस्ता कार्यम् । इदं सर्वं स्वस्य अग्रजन्ते सति अन्येन कारयेत् ।

स्वयं वाप्यन्यतो वापि पूजयेत् पूजयेत वा ।

इति देवीपुराणोक्तेः ।

अन्यतः अन्येन पूजयेत पूजां कारयेदित्यर्थः ।

इदं च देवीपूजनं शुक्रास्तादावपि कार्यम् ।

नष्टे शुक्ले तथा जीवे सिंहस्त्रे च वृद्धस्यती ।

कार्या चैवे च देव्यर्चा * प्रत्यब्दं चाग्निनेऽपि च ॥

इति धर्मप्रदीपोक्तेः ।

मलमासे तु न भवत्येव । वचनाभावात् ।

अत्र विशेषो भविष्ये—

केयसंस्कारद्रव्याणि प्रदद्यात् प्रतिपद्दिने ।

पक्षतैलं † द्वितीयायां केय संस्कार ‡ चैतवे ॥

दर्पणं च तृतीयायां सिन्दूरालसक्तकं तथा ।

मधुपर्कं चतुर्थ्यां न्तु तिलकं नेत्र (भाल) मण्डनम् ॥

पञ्चम्या मङ्गरागं च शक्त्यालङ्करणानि च ।

षष्ठ्यां विष्वतरीं वोधं सायं सभ्यासु कारयेत् ॥

सप्तम्यां प्रातरानीयं षट्पञ्चमे प्रपूजयेत् ।

अष्टम्या मयाष्टम्यां मात्मशक्त्या तु पूजनम् ॥

नवम्या सुपचण्डायाः पूजां कुर्यादक्षिं तथा ।

संपूज्य प्रेषणं कुर्याद्दशम्यां सारवोक्तवेः ॥

अनेन विधिना यस्तु देवीं प्रीणयते नरः ।

* कार्या चैव सदैव्यर्चा प्रत्यब्दं कृतवर्षतः ।

† इति विष्णुसंहितायात् ।

‡ पद्मोत्तमि कश्चित् पाठः ।

तथापाने च संवत्सरे इति पाठः साधु मङ्गले ।

§ पञ्चम्याय नवम्याय कश्चित् पाठः ।

स्कन्दवत् पाख्येदेवी तं पुत्र धन कीर्त्तिभिः ॥

इति ।

अत्र अग्नेये विधेय उक्तो निर्णयान्ते—

आग्निने शुक्लपथे तु प्रारभ्ये नवरात्रये ।

शावाग्नीये ससुत्यके क्षिया कार्या कथं बुधैः ॥

सूतके वर्त्तमाने च तपोत्यके सदा बुधैः ।

देवीपूजा प्रकर्त्तव्या पद्य यज्ञ विधानतः ॥

सूतके पूजनं प्रोक्तं दानं चैव विधेयतः ।

देवी मुद्दिश्य कर्त्तव्यं तत्र दीपो न विद्यते ॥

इति ।

गौडा अपि एवं मन्थन्ते । रजस्रला तु अग्नेन कारयेत् ।

सूतकादिवद् विधेयवचनाभावात् ।

स्त्रीणां च नवरात्रव्रते ताम्बूलादिष्वर्घ्यं भवतीत्युक्तं व्रत-
हेमाद्रौ गारुडे—

गन्धालङ्कार ताम्बूल पुष्पमासानुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्कन्ति दन्तधावन मञ्जनम् ॥

इत्यादि ।

एतत् सभर्तृकाविषयम् । विधवानां न भवतीत्युक्तं चातुर्मास्य
व्रतप्रकरणे ।

अत्र आग्निन शुक्लपथम्या मुपाङ्ग सखिताव्रतमुक्तम् * ।

सा च पूर्वविद्या ग्राह्या—

भुक्त्वा जागरणे नक्तं * चन्द्राद्यर्घ्यव्रते तथा ।

ताराव्रतेषु सर्वेषु रात्रियोगोविशिष्यते ॥

इति हेमाद्रिवचनात् । युग्मवाक्यात् । रात्री जागरणं कुर्व्या-
दिति तद्व्रते रात्रिजागरणस्योक्तत्वाच्च ।

आश्विन शुक्लपक्षे मूलनक्षत्रे सरस्वती स्थापनमुक्तं
निर्वाणामृते देवीपुराणे—

मूलेषु स्थापनं देव्याः पूर्वाषाढासु पूजनम् ।

उत्तरासु वलिं दद्याच्छ्रवणे(न)षु विसर्जयेत् ॥

ब्रह्मजामले—

मूल ऋषे सुराधीश पूजनीया सरस्वती ।

पूजयेत् प्रत्यहं देव यावद्दृष्टव मृषकम् ॥

नाध्यापये ऋषिस्त्रिंशो वाधीयीत कदाचन ।

पुस्तके स्थापिते देव विद्याकामो द्विजोत्तमः ॥

सङ्ग्रहेऽपि—

आश्विनस्य सिते पक्षे मिधाकामः सरस्वतीम् ।

मूलेनावाहयेद्देवीं ऋषयेन विसर्जयेत् ।

मूलाय पादे चाह्वानं ऋषयान्ते विसर्जनम् ॥

इति ।

* भुक्त्वाजागरणे यथा—

इत्येकं पदं तस्मिन् व्रते इत्यर्थः । अथवा भुक्त्वस्या—

सङ्ग्रहेः । इति कर्मसाक्षरः ।

ब्रह्माख्येऽपि —

आदि भागो निशायां तु श्रवणस्य यदा भवेत् ।
सम्प्रेषणं तदा देव्या दशम्यानिव कारयेत् * ॥
इति ।

अथ षष्ठीकृत्यं देवीपुराणे —

अष्टानक्षत्रयुक्तायां षष्ठ्यां विष्वाभिमन्त्रणम् ।
सप्तम्यां मूलयुक्तायां पश्चिकायाः प्रवेशनम् ॥
पूर्वाषाढा युताष्टम्यां पूजाङ्गीमाद्युपोषणम् ।
उत्तरेण नवम्यां तु वलिभिः पूजयेच्छिवाम् ।
श्रवणेन दशम्यां तु प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

अत्र तिथिनक्षत्र खोत्रो मुखः—

तिथिनक्षत्रयोगे तु ह्ययोरेवानुपालनम् ।
योगाभावे तिथिर्घात्ना देव्याः पूजनकर्त्तव्यं † ॥
इति देवलीलेः ।

तत् प्रकारस्तु । विष्णुतदसमीपं गत्वा देवीं विष्णुं च सम्पूज्य
प्रार्थयेत् ।

तत्र मन्त्राः—

रावणस्य वधार्थाय रामस्नानुपहाय च ।

* दशम्यां च मङ्गोत्थव इति निर्णयनिश्ची पाठः ।

† तथा विद्यपतिः—

तिथिः प्ररोगं देवस्य तिथौ नक्षत्रमाश्रितम् ।

तस्मात्तिथिं प्रवेक्षन्ति नक्षत्रं न तिथिं विना ॥ इति ।

अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयि कृतः पुरा ॥
 अह मया (चितः) श्चिने षष्ठ्यां सायाह्ने बोधयाम्यतः ।
 श्रीशैलशिखरेजात श्रीफल श्रीनिकेतन ।
 नेतव्योऽसि समागच्छ पूज्यो दुर्गास्वरूपतः ॥
 एवं विस्वतर्हं निमन्त्र्य द्वितीयदिने निमन्त्रित विस्वशास्त्रा
 पत्नीप्रवेश पूजां कुर्यात् ।

मूलाभावे तु सप्तम्यां क्वेलायां प्रवेशयेत् ।
 युग्माभ्यां नवविस्वस्य फलाभ्यां शास्त्रिकां तथा ।
 तथैव प्रतिष्ठां देव्याः स्नात्वाऽभ्युष्य प्रवेशयेत् ॥
 इति लिङ्गपुराणोक्तेः ।

प्रतिपदादि नवतिथिषु उपवासादि कर्त्तव्यं मित्युक्तं । तत्र
 असमर्थस्य सप्तम्यादि दिनत्रये कार्यमित्याह धीम्यः—
 आश्विने मासि शुक्ले तु कर्त्तव्यं नवरात्रकम् ।
 प्रतिपदादि क्रमिषैव यावच्च नवमी भवेत् ।
 चिरत्र च वापि कर्त्तव्यं सप्तम्यादि यथाक्रमम् ॥
 इति ।

सङ्गहे—

अथवा नवरात्रं च सप्तपञ्चदशिकां दिवा ।
 एकभक्तेन नत्तेनायाचितोपोषणैः क्रमात् ॥
 इति ।

दिवेत्वेकराचमुक्तं । उपवासे सप्तम्याः पूर्वोक्त एव निर्णयः ।
 युगाद्या वर्षद्विचि सप्तमी पार्वतीप्रिया ।

रवेरुदयमीच्छन्ते न तत्र तिथि युग्मता ॥

इति श्रुत्यापि श्रीदयिकी ।

दुर्गामूर्तिरक्ता देवीपुराणे—

दुर्गागृहं प्रकर्त्तव्यं चतुरस्रं सुशोभनम् ।
 तन्मध्ये वेदिकां कुर्याच्चतुर्हस्तां ममां शुभाम् ॥
 तस्यां सिंहासनं श्रीमं कम्बलाजिन संयुतम् ।
 तत्र दुर्गां प्रतिहाय्य सर्वलक्षण संयुताम् ॥
 भुजैश्चतुर्भिरुचिरेदंशभिर्वा विभूषिताम् ।
 तप्तहाटकवर्णाभां त्रिनेत्रां शशिसेखराम् ॥
 अनेककुसुमाकीर्णां कपर्देन सुशोभिताम् ।
 नितम्बविम्बसन्नहकिङ्किणीं ज्ञाण नादिनीम् ॥
 शूलचक्रदण्ड शक्ति वज्रपाशासि * धारिणीम् ।
 घण्टाक्षमालाकरक पानपात्र लसत्काराम् ॥
 तदपेक्षिन्नशिरसं मङ्गलं रुधिराद्भुतम् ।
 निःस्रतार्कतनुं कण्ठनाले चर्म्मामि धारिणम् ॥
 देवीधृतकरधीवं शूलैर्नोरसि ताडितम् ।
 नागपाशेन विष्टितं हृष्यलेणापि विद्रुतम् ॥
 वमद्गुधिरवक्त्रेण धुन्वतोर्द्धं सटान् वषा ।
 सर्वतो मातृचक्रेण सेव्यमानां सुरैर्द्रुघा ॥
 एवं देवी प्रकर्त्तव्या हैमी वा राजनी तथा ।

* पाशासिन्धुश्च चापासि रिति कर्मनाकर ।

मृहार्चीं लक्ष्म्योपिता खड्गशूले ऽथवा यजेत् * ॥

वार्चीं दारुमयी । तथा—

याम्यास्या ह्यभदा दुर्गा पूर्वास्या जयवर्धनी ।

पश्चिमाभिसुखी नित्यं न स्वाप्या सौम्य दिक्षुखी ॥

तथा—

हेम राजत मृदातु शैलचित्तार्पितापि वा ।

खड्गे शूलेऽर्चिता देवी सर्वकामफलप्रदा ॥

यद्यद् यस्यायुधं प्रोक्तं तस्मिं स्तां प्रतिपूजयेत् ।

देवी शक्तवार्चिता पुंसां राज्यायुः सुत सौख्यदा ॥

तथा—

भगलिङ्गाभिधानैश्च भगलिङ्ग प्रगीतकैः ।

भगलिङ्गक्रियाभिश्च तोषयेद्भरचण्डिकाम् ॥

परैर्नाश्चिष्यते यस्तु यः परान्नाश्चिपत्यपि ।

तस्य क्रुद्धा भगवती श्रापं दद्यात् सदावृणम् ॥

इति ।

सप्तम्यां देवीं संपूज्य विस्वगुच्छं समर्पयेत् ।

अमृतोद्भवं त्रीतृचं शङ्करस्य सदाप्रियम् ।

तं ते दुर्गे प्रयच्छामि सर्वकामार्थ सिद्धये ॥ इति ।

अथ प्रार्थना—

महिवर्ति महाभागे चामुक्ते मुक्कमालिनि ।

* खड्ग शूले च पुनमेव इति नित्यं वासिनी पाठः ।

चाधुरारोग्यं मैश्वर्यं देहि देवि नमोऽस्तु ते ॥
 कुङ्कुमेन समालम्बे चन्दनेन विलेपिते ।
 विश्वपत्रं कृतापीडं दुर्गेऽहं शरभं गतः ॥
 रूपं देहि यशो देहि भाग्यं भगवति देहि मे ।
 पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे ॥
 सर्वमङ्गल मङ्गल्ये शिवे सर्वार्थं साधिके ।
 शरभ्ये ब्रह्मणे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥

इति संप्रार्थ्यं पञ्चिकाः पूजयेत् । तत् प्रकारस्तु कदम्बां ब्रह्मार्थी
 दाडिमे रत्नदन्तिकां धान्ये लक्ष्मीं हरिद्रायां दुर्गां माने चासुष्कां
 कचीं कालिकां विश्वे शिवां अशोके श्रीकरहितां जयन्त्यां
 कार्त्तिकीं चावाह्यं संपूज्य दुर्गायै वलिं दद्यात् । ततः सुतिं
 पठेत् ।

दुर्गां शिवां शान्तिकरीं ब्रह्मार्थी ब्रह्मणः प्रियाम् ।
 सर्वलोक प्रणेचीं च प्रणमामि सदा शिवाम् ॥
 मङ्गलां शोभनां शुभां निष्कलां परमां कलाम् ।
 विश्वेश्वरीं विश्वमातां चण्डिकां प्रणमाम्यहम् ॥
 इत्यादि ।

अथ अष्टमीस्तवम् ।

साच व्रतादौ परविहा याञ्चा ।

शुक्लपक्षे ऽष्टमो चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविहा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परमंयुता ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तः ।

शरन् महाष्टमी पूज्या नवमी संयुता सदा ।
 सप्तमी संयुता नित्यं शोकसन्तापकारिणी ॥
 सप्तमी शक्य संविद्या वर्जनीया सदाष्टमी ।
 स्तोकापि सा महापुण्या यस्यां सूर्योदयो भवेत् ॥
 इति स्मृति समुच्चयोक्तेषु ।

इयं मेव मूलर्षयुताचेन् महानवमीत्युच्यते ।
 अश्वयुक् शुक्लपक्षे याऽष्टमी मूलेन संयुता ।
 सा महानवमी प्रोक्ता चेलोक्तेऽपि सुदुर्लभा ॥
 इति स्कान्दात् । सैव सप्तमीयुता चेत् त्याज्यैव ।
 तदुक्तं निर्णयामृते—
 मूलेनापि हि संयुक्ता सदा त्याज्याष्टमी बुधैः ।
 लेशमात्रेण सप्तम्या अपि स्याद् यदि दूषिता ॥
 इति ।

तस्मादन षष्टमी परा * याञ्चा ।

यत्तु—

सप्तम्या मुदिते सूर्ये परतो याष्टमी भवेत् ।
 तत्र दुर्गीक्षवं कुर्यान्न कुर्यादपरेऽहनि ॥
 इति विश्वरूपनिबन्ध वचनं ।
 तदाश्विनक्षयाष्टमी विषयम् ।
 कन्यायां क्षणपक्षे तु पूजयित्वाष्टमीदिने ।

* परा परविद्या नवमी विज्ञेति यावत् ।

नवम्यां बोधयेद्देवीं गीतवादित्र निस्त्रयैः ॥

इति देवीपुराणे तत्रापि देवी पूजोक्तेरिति ईमाद्री निर्णया-
स्यते चोक्तं ।

यानि तु—

आश्विनस्य सिताष्टम्या मर्द्धरात्रे तु पार्वती ।

भद्रकाली समुत्पन्ना पूर्वाषाढा समायुता ॥

इति मदनरत्ने ।

महाष्टम्याश्विने मासि शुक्ला कल्याणकारिणी ।

सप्तम्यापि युता कार्या मूलेन तु विशेषतः ॥

इत्यादीनि वचनानि । तानि परदिने अष्टम्यभाव विषया-
शीति मदनरत्ने निर्णीतम् ।

यदा सूर्योदये न स्यात्नवमी चापरऽह्नि ।

तदाष्टमीं प्रकुर्वीत सप्तम्या सङ्घतां नृप ॥

इति स्मृति सहस्रोक्तेः ।

यस्तु—

अष्टं भद्रा च भद्राष्टं नावयोरन्तरं क्वचित् ।

सर्वसिद्धिं प्रदास्यामि भद्राया मर्द्धिताष्टमम् ॥

इति देवीपुराण वचनं । तद्विष्टिकरणमध्ये पूजाविधा-
नार्थम् ।

विष्टिं त्वङ्गा महाष्टम्यां मम पूजां करोति यः ।

तस्य पूजाफलं न स्वाप्तेनाह मयमानिता ॥

इति त्रैलोक्येः ।

अथाष्टम्या सुपवासस्य पुत्रवता न कार्यः—

उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवाच समाचरेत् ।

यथा तथा वा पूतात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥

इति देवी पुराणोक्तेः ।

अत्र विशेषो हेमाद्री भविष्ये ।

कन्यागते सवितरि शुक्लपक्षेऽष्टमी युता ।

मूल नक्षत्र संयुक्ता सा महानवमी स्मृता ॥

तस्यां सदा पूजनीया चासुख्या सुखमालिनी ।

तस्यां ये ह्युपयुज्यन्ते प्राणिनो महिषादयः ॥

ते सर्वे स्वर्गतिं यान्ति ज्ञतां पापं न विव्यते ।

यावन्न चालयेद् गात्रं पशुस्तावन्नहन्यते ॥

न तथा वलिदानेन पुष्पधूपविलेपनैः ।

यथा सन्तुष्यते भेषैर्महिषैर्विन्ध्यवासिनी ॥

एवं पूज्या नरैर् देवी ब्राह्मणैः क्षत्रियैः(विशैः) नृपैः ।

स्त्रीभिश्च कुक्ष्याईल विधान मपरं शृणु ॥

जयाभिलाषी नृपतिः प्रतिपत् प्रभृति क्रमात् ।

लीलाभिसारिकं कार्यं कारयेद् यावदष्टमि ॥

तद् यथा—

प्राशुदक् प्रवषे देशे पताकाभि रलङ्कृतं ।

मण्डपं कारयेद्दिष्यं नव सप्त करं परम् ॥

मिलित्वा षोडश हस्त प्रमाथ मित्थर्वः ।

आम्नेय्यां कारयेत् कुण्डं हस्तामात्रं सुशोभनम् ।

मेखला त्रय संयुक्तं योन्वायत्वदकाभया ॥
 राजचिह्नानि सर्वाणि यन्नायान्नायानि यानि च ।
 धानीय मण्डपे तानि सर्वाण्यन्नाभिवासयेत् ॥
 ततस्तु ब्राह्मणः स्नातः शुक्लाम्बरधरः शुचिः ।
 ॐ कार पूर्वमे मन्त्रे स्नात्तिर्जुहुयाद् हु(तैः)तम् ॥
 यन्नाय मन्त्रे हीतव्यं पायसं हृतसंयुतम् ।
 हुतमेघं तुरङ्गाच्च * राजानमुपहारयेत् ॥
 लोहाभिसारिकं कर्म तेनेतद्विभिः क्षुतम् ।
 हृतपत्न्यनानम्नान् गजाच्च समस्तहृतान् ॥
 भ्रामयेन्नरे नित्यं वन्दिषीषपुरःसरम् ।
 प्रत्यहं नृपतिः ज्ञात्वा सम्बुध्य पिबदेवताः ॥
 पूजयेद्भ्राजचिह्नानि फलमाप्सविलेपनैः ।
 य(त)स्वाभिसरत्वाद्भ्राजो विजयः समुदाहृतः ॥
 पूजामन्त्रान् प्रवक्ष्यामि पुराणोक्तानहं तव ।
 यैः पूजिताः प्रयच्छन्ति कीर्तिमायु र्यशो(धनम्) वसम् ॥

हृत्पत्न्य —

यथाऽम्बुदन्धादयति शिवायेमां वसुन्धराम् ।
 तथाऽच्छादय राजानं विजयारोग्यहृत्पत्ये ॥

अथ चामरस्य —

यथाहृत्तर सहाम चोर डिङ्गीर पाङ्कुर ।

प्रोक्षारयाश्च दुरितं चामरामरदुर्लभ ॥
अश्वानां वृक्षार्थं मादौ रिवन्त पूजनं कार्यं ।

तन्मन्त्रं तु—

सूर्यपुत्र महाबाहो ह्यायाहृदयनन्दन ।
शान्तिं कुर्व तुरङ्गाणां रिवन्ताय नमो नमः ॥

अथ अश्वस्य—

गन्धर्वकुलजातस्त्वं माभूयाः कुलदूषकः ।
ब्रह्मणः सत्यवाक्श्वेन सोमस्य वरुणस्य च ॥
प्रभावाच्च हुताग्रस्य वर्धय त्वं तुरङ्गमान् * ।
रिपून् विजित्य समरे सह (राज्ञा)भ्रात्रा सुखी भव ॥

अथ ध्वजस्य—

शक्रकेतो महावीर्यं श्यामवर्णार्चयाम्यहम् ।

* अतः परं—

तेजसाचैव सूर्यस्य सुनीनां तपसा तथा ।
वदस्य ब्रह्मण्यैश्च पवनस्य वनेन च ॥
अर त्वं राजपुत्र त्वं कीदृशं च मयि अर ।
यां गतिं ब्रह्मणा गन्धेन् जातहा पिबहा तथा ॥
धुञ्जहा इष्टतवादीश्च अचिस्य पगसुखः ।
श्यामवर्णमसौ वायु वावन् पश्चान्नि दुष्कृतम् ॥
ब्रह्मण तौ गतिं चिद्रं तच्च पापं भवेत्तव ।
निष्कृती यदि गन्धेष्वा युवाभानि तुरङ्गम ॥

—इत्यधिकोऽत्र आक्षरे इत्यती।

पचिराज नमस्तेऽस्तु तद्या नारायणध्वज ॥
 काश्चपेयाहचभ्रात नांगारे विष्णुवाहन ।
 अग्रमेव दुराधर्ष रणे देवारिसुदन ॥
 गरुत्मान् भारतगति स्वयि सन्निहितो यतः ।
 सारवन्धायुधान्यत्र रक्ष त्वं च रिपून् दह ।

अथ पताकायाः—

दुतभुग् वसवो बद्रा वायुः सोमो महर्षयः ।
 नागकिन्नर गन्धर्व यक्ष भूतगण यक्षाः ॥
 प्रमद्यास्तु सहादित्यै भूतिशोभाः ।
 यज्ञः सेनापतिः स्कन्दो वरुणश्चान्त्रितास्वयि ॥
 प्रदहन्तु रिपून् सर्वान् राजा विजयवृष्टतु ।
 यानि प्रयुक्तान्यरिभि रायुधानि समन्ततः ॥
 पतन्तूपरि शशूषां हतानि तव तंजसा ।
 हिरण्यकशिपोर्युद्धे युद्धे देवासुरे तथा ॥
 कालनेमि वधे यहदु यहन्निपुरघातने ।
 शोभितासि तथैवाद्य शोभयास्यां च संस्मर ॥
 नीलान् खेतानिमान् दृष्ट्वा नमस्कृत्याद्य नृपारयः ।
 व्याधिभिर्विधिषे घोरैः शस्त्रैश्च युधि निर्जिताः ॥
 पूतना रेवतीनाम्ना काशराक्षिद्य या स्मृता ।
 दह तांश्च रिपून् सर्वान् पताके त्वं मयार्चिता ॥

अथ गजस्थ—

कुमुदेरावणौ पद्मः पुण्यदन्तोऽथ वामुनः ।

सुप्रतीकोऽञ्जनीनील एतेऽष्टौ देवयोनयः ॥
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च वनान्य (ष्टौ)न्ये समाश्रिताः ।
 मन्दो भद्रो मृगश्चैव गजः सह्यीर्ष एवच ॥
 वने वने प्रसूतास्ते यूयानि सुमहान्ति च ।
 पान्तु त्वां वसवोऽरुद्रा आदित्याः समरुद्रयाः ॥
 भर्तारं रक्ष नागेन्द्र स्वामिवत् प्रतिपास्यताम् ।
 अवाप्नुहि जयं युद्धे गमने स्वस्तितोन्नज ॥
 श्रीस्ते सोमाह्वलं विष्णो स्तेजः सूर्याब्जवोऽनिलात् ।
 स्वैर्यं मेरो जयं रुद्राद् यशो देवात् पुरन्दरात् ॥
 युद्धे रक्षन्तु नागास्त्वां दिशश्च सह देवतैः ।
 अश्विनी सह गन्धर्वः पान्तु त्वां सर्वतः सदा ॥

॥५॥ स्वप्नस्य —

असि विंशसनः स्वप्न स्तीक्ष्णधारोदुरासदः ।
 श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मधार स्वधैवच ॥
 एतानि तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा ।
 नक्षत्रं कृत्तिका ते तु शुभदेवो महेश्वरः ॥
 रोहि (णी च) ख्यश्च शरीरं ते देवतं च जनार्दनः ।
 पिता पितामहो देवस्त्वं मां पालय सर्वदा ॥
 नीलजीमूत सङ्काश तीक्ष्णदंष्ट्रः कृशोदरः ।
 भाव (दुष्टो) शुद्धो ऽमर्षणश्च अतितेजास्तथैवच ॥
 इयं येन धृता श्रीणी इतश्च महिषासुरः ।
 तीक्ष्णधाराय शुभाय तस्मै स्वप्नाय ते नमः ॥

अथ कुरिकायाः—

सर्वायुधानां प्रथमं निश्चिंतासि पिनाकिना ।
 शूलायुधादिनिष्कृष्य कृत्वा मुष्टिग्रहं शुभे ॥
 अण्डिकायाः प्रदत्तासि सर्वदुष्ट निवर्हणी ।
 तथा विशारिता चासि देवानां प्रतिपादिता ॥
 सर्वसत्त्वाङ्गभूतासि सर्वायुभनिवर्हणी ।
 कुरिके रक्ष मां नित्यं शान्तिं यच्छे नमोऽस्तु ते ॥

अथ कटारकस्य—

रक्षाङ्गानि गजान् रक्ष रक्ष वाजि धनानि च ।
 मम देहं सदा रक्ष कटारक नमोऽस्तु ते ॥

अथ धनुषः—

सर्वायुधमङ्गामात्र सर्वदेवारिसूदन ।
 चाप मां समरे रक्ष साकं शरवरैरिह ॥
 धृतं कृष्येन रक्षार्थं संहाराय हरिष च ।
 त्रयीमूर्त्तिगतं देवं धनुरस्त्रं नमाम्यहम् ॥

अथ कुन्तस्य—

प्रास पातय शत्रूं स्व मनया नाकमायया ।
 गृह्णाच जीवनं तेषां मम सैन्यं च रक्ष माम् ॥

अथ शर्म्यः—

शर्म्यप्रदस्त्रं समरे मम सैन्ये यशोद्यमे ।
 रक्ष मां रक्षणीयोऽहं तापनेय नमोऽस्तु ते ॥

अथ कानकदण्डस्य—

प्रोक्षारणाय दुष्टानां साधूनां रक्षणाय च ।
 ब्रह्मणा निर्मितवासि व्यवहारप्रसिद्धये ॥
 यशोदेहि सुखं देहि जयदो भव भूपतेः ।
 ताडयस्व रिपून् सर्वान् हेमदण्ड नमोऽस्तु ते ॥

अथ दुन्दुभेः—

दुन्दुभे त्वं सपत्नानां घोरोद्दय (मईनः) कम्पनः ।
 भव भूमिप सैन्यानां तथा विजयवर्धनः ॥
 यथा जीमूत शब्देन प्रहृष्यति शिखावलाः ।
 तथा ऽस्तु तव शब्देन हर्षोऽस्माकं सुदावहः ॥
 यथा जीमूतशब्देन स्त्रीणां चासोऽभिजायते ।
 तथात्र तव शब्देन अस्यस्वस्त्रहृषोरणे ॥

अथ शङ्खस्य—

पुण्यस्वं शङ्ख पुण्यानां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
 विष्णुना विधृतो नित्यं भक्तः शान्तिप्रदो भव ॥

अथ सिंहासनस्य—

विजयो जयदो जेता रिपुघाती शुभकरः ।
 दुःख(द्रा)हा धर्मदः शान्तः सर्वारिष्ट विनाशनः ॥
 एते वै सन्निधौ यस्मात्तव सिंहा महावलाः ।
 तेन सिंहासनेति त्वं वेदमन्त्रैश्च गीयसे ॥
 त्वयि स्थितः शिवः शान्तस्त्वयि शक्रः सुरेश्वरः ।
 नमस्ते सर्वतोभद्र भद्रदो भव भूपतेः ॥

त्रैलोक्ये जयसर्वस्य सिंहासनं नमोऽस्तु ते ।
 एवं चिह्नानि सर्वाणि * स्वानि पूज्यानि शिष्यिभिः ॥
 लोहाभिसारिकं कर्म कृत्वा मन्त्रपूर्वकम् ।
 नियमं च तथाष्टम्यां पूर्वाङ्गे स्नानं माचरेत् ॥
 कुङ्कुमचन्दनचम्पक चतुःसमैः (शैल)शालि पिष्टे च ।
 चर्चितगार्त्रीं देवीं कुङ्कुमै रभ्यर्चयेद्बुधभिः ॥
 कुसुदैः सपद्मपुष्पैः सदीपधूपैः सनैवेद्यैः ।
 मांसै र्वक्ष्युपहारै र्मङ्गल शब्दैः समुच्छलितैः ॥
 दुर्गा सा पूजनीया च तद्दिने द्रोणपुष्पकैः ।
 ततः खड्गं नमस्कृत्य शत्रूणां बधसिद्धये ॥
 इच्छेत विजयं राज्यं सुभिक्षं चात्मने नृपः ।
 पुनः पुनः प्रणम्याख्यां संस्मरेद्दृढये शिवाम् ॥
 सर्वं कृत्वैति कौरव्ये षष्टम्यां जागरेणिसि ।
 नटनर्त्तकगीतैश्च कारवेण महोत्सवम् ॥
 एवं हृष्टैर्निशां नीत्वा प्रभाते अक्षयोदये ।
 घातयेन् महिषान् मेषानघतो गतकन्धरान् ॥
 शतमर्हशतं वापि तदहं वा यथेच्छया ।
 सुरासवभृतेः कुम्भै स्तर्पयेत् परमेस्वरीम् ॥
 कापालिकेभ्य स्तर्पयं व्यसन्नैर्दीपहृत्तकैः † ।
 कश्चिन्नोपोषितो वीरविधृतोऽन्येन खड्गवान् ॥

* तत्रैव चर्चितचिह्नानि इति निबन्धसिन्धौ पाठः ।

† दामो दासजने तथा । इति निबन्धसिन्धौ पाठः ।

भूतेभ्य स्नाहलिं दद्यान्मन्त्रेषानेन सामिषम् ।
 सरत्तं सजलं चाबं गन्धपुष्पाक्षतैर्युतम् ॥
 त्रीं स्त्रीन् वारान् समूलेन दिग्विदिक्षु किरहलिम् ।

मन्त्रस्तु—

वलिं गृह्णन्निवमं देवा आदित्या वसवस्तथा ।
 मरुतसाश्विनी रुद्राः सुपर्णाः पन्नगा ग्रहाः ॥
 असुरा यातुधानाश्च पिशाचोरग राक्षसाः ।
 डाकिन्यो यक्षवेताला योगिन्यः पूतनाः शिवाः ॥
 दिक्पाला लोकपालाश्च ये च विघ्नविनायकाः ।
 जगतां शान्तिकर्तारो ब्रह्माद्याश्च महर्षयः ॥
 मा विघ्नं माच मे पापं मा सन्तु परिपन्थिनः ।
 सौम्या भवन्तु तप्ताश्च भूतप्रेताः सुखावहाः ॥
 इति ।

इति महाष्टमी ।

अथ महानवमी ।

सा च पूर्वविद्या याज्ञा ।

श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वाशैव हुताशनी ।

पूर्वविद्या प्रकर्त्तव्या शिवराशि वंशेर्दिनम् ॥

इति इमाद्री पाश्रोक्तेः ।

वेधबाह्व सुहृत्तंत्रयात्मकोत्प्रेयः । यद्यपि इमाद्रीमते
 सुहृत्तंत्रयात्मकोत्प्रेयः । तथापि सुहृत्तंत्रये एव च याज्ञः ।

सायं तु मुहूर्त्तत्रयात्मक एव । तदुक्तं कालनिर्णयदीपि-
कायाम्—

त्रिमुहूर्त्तगा तु सकला सायमिति ।

माधवीयेऽपि—

सायं तूत्तरया तद्विश्रुतया तु न विध्यते ।

इति ।

तेन त्रिमुहूर्त्तयोगे पूर्वा घाह्या अन्यथा परेति विवेकः ।

यत्तु—

अश्वयुक् शुक्लनवमी मुहूर्त्तं वा कला यदि ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया लक्ष्मी विद्या जयार्थिभिः ॥

इति सौरपुराणवचनम् ।

सूर्योदये परं रिक्ता पूर्णा स्यादपरा यदि ।

वलिदानं प्रकर्त्तव्यं तत्र (दिने) काले शुभावहम् ॥

इति देवीपुराण वचनं च परतिथिविधायकं ।

तत्तु नोपवासादौ किन्तु वलिदानादाविति मदनरत्ने निर्णीतम् ।

यत्त्वच—

नवम्यामपराह्णे(च) तु वलिदानं प्रशस्यते ।

दशमीं वर्जयेत्तत्र नात्र कार्या विचारणा ॥

इति वलिदानेऽपि परतिथि निषेधनं दृश्यते ।

तदपि शुद्धाधिकनिषेधपरम् ।

नवम्यां वलिदानं तु कर्त्तव्यं वै यथाविधि ।

जपो होमश्च विधिवत् पूर्वाया भिव नान्यथा ॥
इति कालिकापुराणोक्तेः ।

केचिद्वृष्ट्यां होममिच्छन्ति ।

षष्ट्यां वाय रिक्तायां ततो होमं समाचरेत् ।
इति देवीपुराणोक्तेः ।

होमे विधेवो ङामर तन्त्रे—

पायसं सर्पिषा युक्तं तिलैः युक्तै विमिश्रितम् ।
होमवेदिधिवद् भक्त्या दशमिन् ऋपोत्तम ॥
ब्रह्माध्याये यथा होमो मन्त्रे चैकेन साध्यते ।
तथा स्तोत्रजपे होमं मन्त्रेचैकेन साधयेत् ।
यद्वा सप्तमती जप्या होममन्त्रो नवाक्षरः ॥
इति ।

नवाक्षर मन्त्रसु पूर्वमुक्तः । ऐं ह्रीं क्लीं चामुष्णायै विद्महे
इति नवाक्षर इति केचित् । पूर्वोक्त एव षाड्म इति तु युक्तम् ।

ब्रह्मयामले तु—

प्रधानाद्ब्रह्म सुदृष्टं पायसात् तिला स्थाया ।
त्रिंशुकोः सर्षपैः पूगेर्लाजैर्दूर्वाङ्गुरैरपि ॥
यवैर्वा श्रीफलैर्द्विज्यैर्नागाविधफले स्थाया ।
रत्नचन्दनसङ्घैश्च गुम्फुसैश्च मनोहरैः ॥
प्रतिश्लोकं च सुशुभ्यात् सर्वद्वय्याधि(वा) च क्लमात् ।
नवाक्षरैश्च सुशुभ्यात्मो देव्या इतीति च ॥

अथ वलिदानम् ।

देवीपुराणे—

कन्यासंज्ञे रवी यत्नं यत्नादृश्यां प्रपूज्य तु ।
 शीघ्रं पुन्यैश्च विस्वान्न जातीपुत्रागचम्पकैः ॥
 पञ्चाब्दं सप्तचोपेतं गन्धपुष्पसमन्वितम् ।
 विधिवत् कालि कालीति अद्या च्छ्रेण घातयेत् ॥

मन्त्रस्तु—

ॐ कालि कालि यज्ञेश्वरि लोहदण्डायै नमः ।
 इति ।

तदुक्त्वा * इधिरं मांसं गृहीत्वा पूतनादिषु † ।
 नैर्ऋतेभ्यः प्रदातव्यं महाकौशिकमन्वितम् ॥
 तदयतो नृपः ज्ञायात् कृत्वा यत्तुं तु पेटकम् ।
 कृत्वा न घातयित्वा तु दद्यात् स्नान्द विद्यालयोः ॥
 अथायत्नस्य चतुर्यादेर्ब्राह्मणस्य च वलिप्रकारः ।

कालिकापुराणे—

कुशाळं मिच्छुदकं च भासं (भासं) सारसं शिवं वा ।
 एते वलिसमाः प्रोक्ताः स्मृताः ज्ञानसमाः सदा ॥

ब्रह्मयामलेऽपि—

जानाभावे तु कुशाळं श्रीफलं वा मनोहरम् ।

• तदुच्छिन्नम् । तदुच्छिन्नम् । निचं वलिम्भी पाठः ।

† यदि ब्रह्मचरकी विदारी पापराचकी गृह्यते इति कर्मणाकरः ।

वस्त्रसंवेष्टितं कृत्वा हृदयेऽङ्कुरिकादिना ॥
 ब्राह्मणेन सदा देयं कुम्भाण्डं वलि कर्मणि ।
 श्रीफलं वा सुराधीश हृदं नैव तु कारयेत् ॥
 उत्तराभिमुखोभूत्वा वलिं पूर्वमुखं तथा ।
 निरीक्ष साधकः पश्चादिमं मन्त्र मुदीरयेत् ॥
 पशुस्त्वं वलिरूपेण मम भाग्यादुपागतः ।
 प्रणमामि ततः सर्वरूपिणं वलिरूपिणम् ॥
 चण्डिकाप्रोतिदानेन दातु रापद्मिनाशन ।
 चामुण्डावलिरूपाय वले तुभ्यं नमो नमः ॥
 यज्ञार्थं पशवः स्रष्टाः स्वयमेव स्वयन्भुवा ।
 अतस्त्वां घात(यिष्यामि)याम्यद्य तस्माद् यज्ञे वधोऽवधः ।
 ॐ ह्रीं श्रीमिति मन्त्रे ण वलिं तं मत्स्वरूपिणम् ।
 चिन्तयित्वा न्यसेत् पुष्पं वलिमूर्धनि भैरव ॥
 रसना त्वं चण्डिकायाः(वाठकायाः)सुरलोक प्रसा(र)धकः ।
 ह्रीं ह्रीं खड्गेति मन्त्रे ण ध्यात्वा खड्गं प्रपूजयेत् ॥
 पूजयित्वा ततः खड्गं ॐ (पां)ङ्गं फड़िति मन्त्र(तः)कैः ।
 गृहीत्वा विमलं खड्गं हृदयेदलि मुत्तमम् ॥
 ॐ ह्रीं ऐं ह्रीं कौशिकीति रुधिरैः प्यायतामिति ।
 वलिदाने तु दुर्गायाः सर्वत्रायं विधिः स्मृतः ॥
 अथात्र प्रसङ्गात् यतचण्डी विधान मुच्यते ।

ब्रह्मयामले—

यतचण्डीविधानं तु प्रोच्यमानं शृणुष्व तत् ।

सर्वोपद्रवनाशार्थं शतचण्डीं समारभेत् ॥
 षोडश स्तम्भसंयुक्तं मण्डपं पञ्चवोज्ज्वलम् ।
 वसुकोश युतां वेदिं मध्ये कुर्यान्निभागतः ॥
 पक्षेष्टकचितां रम्या मुञ्छाये हस्तसन्धिताम् ।
 पञ्चवर्ण रजोभिष कुर्याच्छ्रीमण्डपं * शुभम् ॥
 पञ्चवर्णवितानं च किञ्चिन्नी जालमण्डितम् ।
 आचार्य्येण समं विप्रा(श्चा)न् वरयेद्दश सुव्रतान् ॥
 ऐ(ई) शान्द्यां स्थापयेत् कुम्भं पूर्वीक्षविधिना हरि ।
 वारुण्यां च प्रकर्त्तव्यं कुण्डं लक्षण सन्धितम् ॥
 मूर्त्तिं देव्याः प्रकुर्वीत सुवर्णस्य पलेन वै ।
 तदहो न तदहो न तदहो न महामते ॥
 अष्टादश भुजां देवीं कुर्याद्वाष्टकरामपि ।
 पट्टकूल युगच्छत्रां देवीं (वेदि)मध्ये निधापयेत् ॥
 देवीं सम्पूज्य विधिवज्जपं कुर्युर्दश द्विजाः ।
 शत मादौ शतं चान्ते जपेन्नन्दं नवाणकम् ॥
 चण्डीं सप्तशतीं मध्ये सम्पुटोऽय मुदाहृतः ।
 एकं हे श्रीणि चत्वारि जपेद्दिनचतुष्टयम् ॥
 रूपाणि क्रमशः स्तवत् पूजनादिकमाचरेत् ।
 पञ्चमेदिवसे प्रातर्होमंकुर्या(द्दशांशतः) द्विधानतः ॥
 शुद्धूचीं पायसं दूर्वां तिलान् शक्लान् यवानपि ।

* कुर्यान् सन्धपकं शुभम् इति कलमाकर ।

चण्डीपाठस्य होमं तु प्रतिस्त्रीकं दद्याद्यतः ॥
 होमं कुर्याद् महादिभ्यः समिदाण्य चकृन् क्रमात् ।
 हुत्वा पूर्णाहुतिं दद्याद् द्विप्रेभ्यो दक्षिणां क्रमात् ॥
 कपिलां गां नीलमखिं श्वेताश्वं हस्त चामरे ।
 अभिषेकं ततः कुर्यु र्यजमानस्य ऋत्विजः ॥
 एवं कृतेऽमरेयान सर्वसिद्धिः प्रजायते ।
 इति रुद्रयामलोक्तं यतचण्डीविधानम् ।

अथ सहस्रचण्डी विधानम् ।

तत्रैव—

सहस्रचण्डीं विधिवच्छृणु विद्यो महामते ।
 राज्यस्त्र्ये महोत्पाते जनमारि महाभये ॥
 गजमारिऽश्वमारि च परचक्रभये तथा ।
 रूत्वादि विविधे दुःखे क्षयरोगादिज भये ॥
 सहस्र चण्डिकापाठं कुर्याद्वा कारयेत्तथा ।
 जापकालु यतं प्रोक्ता विंशत्सहस्रमण्डपः ॥
 भोन्वाः सहस्रं विप्रेन्द्रा गोयतं दक्षिणां दिशेत् ।
 गुरवे द्विगुणं देयं शय्यादानं तथैवच ॥
 सप्तधान्यं च भूदानं श्वेताश्वं च मनोहरम् ।
 पञ्चनिष्कमितामूर्तिः कर्त्तव्या वार्द्धमानतः ॥
 अष्टादश भुजां देवीं सर्वायुध विभूषिताम् ।
 अवारिताश्वं दातव्यं सहस्रं प्रत्नहं प्रभो ॥

यतं वा नियताहारः पयः पानेन वर्त्तयेत् ।
 एवं यच्छुक्रिकापाठं सहस्रं वै समाचरेत् ।
 तस्य स्वात् कार्यं सिद्धिं तु नात्र कार्या विचारणा ॥
 इति ।

एतद्वयं यद्यपि महा निवन्धेषु नास्ति तथापि प्रचरद्रूपत्वा-
 दुक्तम् ।

॥ इति ब्रह्मयामसोक्तं सहस्रशुक्रिका विधानम् ॥

अथ नवरात्र पारशानिर्वाहः ।

सा च दशम्यां कार्या—

आग्निने मासि शुक्ले तु कर्त्तव्यं नवरात्रकम् ।
 प्रतिपदादि क्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ।
 त्रिरात्रं वापि कर्त्तव्यं सप्तम्यादि दिनत्रयम् ॥
 इति हेमाद्रौ धीम्योक्तेः ।

नवमी तिथि पक्षेण ह्यत्रा पूजात्रयादिकम् ।

इत्यादि प्रागुक्तवचनेनैव नवमीपक्षेण प्रधानभूत पूजायुक्ते
 रूपवासादेव तदङ्गत्वेन तत्पक्षेणानुष्ठेयत्वात् । आदिग्रन्थेन
 उपवासोक्तेः । त्रिरात्रपक्षे नवम्या अपि अभिव्याप्तिदर्शनात् ।
 न च पारशान्तत्वेन नवरात्रत्वं त्रिरात्रत्वं च वाच्यम् । विष्णु-
 त्रिरात्रादावपि तथात्वापत्तेः । न चात्रोपवासे मानाभाव इति
 वाच्यम् ।

एवं च विन्ध्यवासिन्वां नवरात्रोपवासतः ।

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ॥

इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः । नवरात्र समाख्यातो नवम्या अपि
उपोष्यत्वाच्च । इति मदनरत्ने प्रतिपादितम् ।

ननु तिथिञ्चासे अष्टावपि उपवासा भवन्तीति काथं नवरात्र
समाख्या । तेन कर्मविशेषे एवायं नवरात्र शब्दोक्तः । इति
चेत् सत्यं । तिथिञ्चासेऽपि नवतिथीना सुपोष्यत्वाच्चवरात्रत्वा-
च्चतेः । यद्वाऽयं सुत्सर्गः । वाधे सति अपोष्यते । एतेन राक्षीषां
प्राधान्यात् ऋासेऽपि अमावास्या मादाय नवत्वमिति मूर्खोक्ति-
रपि परास्ता । पूर्वोक्त वचनैरमावास्याया अप्राप्तेः ।

यत्स्वप्न निर्णयदीपे उक्तम्—

आश्विने शुक्लपक्षेषु नवरात्रि सुपोषितः ।

नवम्यां पारणं कुर्याद्दशमी मिश्रिता नचेत् ॥

दशमी मिश्रिता यत्र पारणं नवमी भवेत् ।

दुःखदारिद्र्यादा ज्ञेया तथा व्रतविनाशनी ॥

इति ब्राह्मं वचनम् ।

तथा—

नवम्यां पारिता देवो कुलवृद्धिं प्रयच्छति ।

दशम्यां पारिता देवो कुलनाशं करोति वै ।

तस्मात्तु पारणं कुर्यान्नवम्यां विवुधाधिप ॥

इति बह्मयामल वचनं च । एतानि यदि समूहानि तदैवां
सौहाभिसार कर्मविषयत्वं वेदितव्यम् ।

जयाभिज्ञापी नृपतिः प्रतिपत् प्रभृति क्रमात् ।

लौहाभिसारिकं कर्म कारवेदृ यावदष्ट(मि)मीम् ॥

इति तस्य अष्टमीपर्यन्तलोकेः । अन्यथा महाष्टम्यां पर
विद्यायां पारथानुष्ठाने पूर्वनिवन्धे विरोधो दुर्वारः स्यात् । तस्मा-
दुक्तं मेव साधु । पारथाहे सूतकादि प्राप्नो तत्रैव पारथं कुर्यात् ।

काम्योपवासे प्रकान्ते त्वन्तरा सूतसूतके ।

तत्र काम्यव्रतं कुर्याद्दानार्चनं विवर्जितम् ॥

इति कूर्मपुराणोक्तेः ।

व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमिऽर्चने जपे ।

भारहे सूतकं न स्यादनारभ्ये तु सूतकम् ॥

इति विष्णु वचनाच्च अग्रीच मध्येऽपि तत् कर्त्तव्यतावगतेः ।
पारथान्तत्वाद्गतस्य । केचिदग्रीचापगमे सति दानार्चनादि
पूर्वकं पारथं कुर्यात् । दानार्चनविवर्जितं मित्युक्ते रित्वाष्टुः ।
रजः सूतकेऽप्येव मेव ।

नियमस्त्वा यदानारी प्रपञ्चे दन्तरा रजः ।

उपोषैव तु तारापीः स्नात्वा शेषं व्रतं चरेत् ॥

इत्यङ्गिरोवचनात् * ।

* कामनाकर तु रजोदहनं कर्म पारथं कर्त्तव्यं भवेत्वाद्य ।

प्रारब्धदोषं तपसां नारीणां यद्गजो भवेत् ।

न तत्रापि व्रतस्य सा दुपरोषः कदाचन ।

संभ्रमोऽपि रजसि न स्यात्तद्वाद्ग्री व्रतम् ।

इत्यादि वचनं प्रामाण्यम् ।

ततः प्रातः पूजयित्वा दशम्यां विधिपूर्वकम् ।
 संप्रियं तु कर्त्तव्यं नीतवादिषु निःस्वनेः ॥
 रूपं देहि यशो देहि भगं भगवति देहि मे ।
 पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे ॥
 इति संप्रार्थ्यं देवीं तु तत उत्यापयेद्बुधः ।
 उत्तिष्ठ देवि चण्डेयि शुभां पूजां प्रसृज्य च ॥
 कुबज्य सम कल्याणं षष्टाभिः सह शक्तिभिः ।
 गण्ड गण्ड परं स्नानं स्वस्नानं देवि चण्डिके ॥
 ब्रज स्तोत्रोत्सवं वृद्धैः स्त्रीयतां च जले त्विह ।
 इति जलं नीत्वा ।
 दुर्गे देवि जगन्धरतः स्वस्नानं गण्ड चण्डिके ।
 संवत्सरे व्यतीते तु पुनरागमनाय च ॥
 इमां पूजां मया देवि यथायत्नमुपपादिताम् ।
 रक्षार्थं त्वं समादाय ब्रजस्य स्नानमुत्तमम् ॥
 इति जले प्रवाहयेत् ।

इयमेव—

विजयादशमी

इत्युच्यते । सा च द्वितीयदिने ऋषभ योगभावे पूर्वाषाढा ।
 तदुक्तं हेमाद्रौ स्नाने—
 दशम्यां तु नरैः सम्यक् पूजनीयाऽपराजिता ।
 ऐशानीं दिशमान्त्रित्वा अपराद्धे प्रयत्नतः ॥

या पूर्वा नवमीयुक्ता तस्यां पूज्याऽपराजिता ।
 चेमार्थं विजयार्थं च पूर्वोक्त विधिना नरेः ॥
 नवमी शेषशुक्लायां दशम्या मपराजिता ।
 इदाति विजयं देवी पूजिताः जयवर्द्धनी ॥

तथा—

चाग्निने ह्यक्षपचे तु दशम्यां पूजयेन्नरः ।
 एकादश्यां न कुर्वीत पूजनं चापराजितम् ॥
 इति ।

यदा तु पूर्वदिने अथवाभाकः परदिने चास्योऽपि तद्योग स्तवः
 परैव ।

तदुक्तं हेमाद्रौ व्रतकाण्डे कथ्यते—

उदये दशमो किञ्चित् सम्पूर्णेकदशो यदि ।
 अथर्वणं यदाकाले सा तिथिर्विजयाभिधा ॥
 अथर्वणं तु पूर्वायां काकुत्स्नः प्रस्मितो यतः ।
 उल्लङ्घयेयुः सीमानं तद्दिनर्षं ततो नवाः ॥
 इति ।

कालमाह नारदः—

ईषत् सन्ध्यामतिक्रान्तः किञ्चिदुदित्त नारदः ।
 विजयोगाम कालोऽयं सर्वकार्यार्थसिद्धिदः ॥

अत्रेति कर्त्तव्यता भविष्यं—

शमीशुक्लं जगन्नाथं भक्तानामभयहरम् ।
 चर्चयित्वा शमीं ह्यथ मर्चयेच्च पुनः पुनः ॥

शमी प्रार्थना मन्त्रस्तु—

अमङ्गलानां शमनीं शमनीं दुष्कृतस्य च ।

दुःस्वप्न शमनीं धन्यां प्रपद्येऽहं शमीं शुभाम् ॥

तथा भविष्ये—

शमी शमयते पापं शमी(शत्रुविनाशनी) लोहित कण्टका ।

धारिष्यर्जुन वाणानां रामस्य प्रिय(वादिनी)कारिषी ॥

करिष्यमाण यात्रायां यथाकालं सुखं मया ।

तत्र निर्विघ्न कर्त्री त्वं भव श्रीराम पूजिते ॥

इति ।

तथा—

गृहीत्वा साक्षतामाद्रीं शमीमूलगतां नृदम् ।

गीतवादित्र निघोषै रानयेत् स्वगृहं प्रति ॥

काल्पत्रे तु—

सूर्योदये पुष्यरूपे वर्त्तते दशमी तिथिः ।

आश्विने शुक्लपक्षे या सा भवेज्जयदा नृषाम् ।

निषिद्ध मपि कर्त्तव्यं तैलाभ्यञ्जन मादरात् ॥

निषिद्ध भिक्षादशौ व्रताङ्गत्वेन ।

अश्वानामपि कर्त्तव्यं तैलस्नानं नदीजले ।

तूर्थ घोष समायुक्तं पुरं प्रावेशयेद्ययान् ॥

पुष्यमाला परीतां स्तां बामरे रूपशोभितान् ।

राजहारि समाविष्टान् स्त्रीभि र्नीराजितानघ ॥

संपूष्य विधिवद्भ्रातृ भोजयेत्पुरगाभूपः ।

वाहाधिकारिणः सर्वान् दानमानैश्च तोषयेत् ॥
 तथैव वारणान् मुख्यान् पूजयेच्च क्रमेणकान् ।
 ततश्च पूजयेद्देवीं शमी मागत्य मन्त्रतः ॥
 आह्वयं ब्राह्मणान् प्राञ्चान् वाचयेत् स्तुतिमङ्गलम् ।
 उच्यते ऋत्तिकां तत्र शमीं कुर्यात् प्रदक्षिणम् ॥
 पूर्वादिदिक्षु तक्षिणैर्मन्त्रै रारोहयेत् क्रमात् ।
 इति ।

गौराजस्य मुक्तं तथैव ।

तत्र मन्त्रः—

चतुरङ्गं वलं मङ्गं निरनिष्टं व्रजत्विव ।
 सर्वत्र विजयो मेऽसु त्वत् प्रसादाद्(द्रुमापते)त् सुरेश्वरि ॥
 इति ।

अथाश्विन पौर्णमासी ।

सा परा याज्ञा—

सावित्रीव्रतमन्तरेण भवतोऽमापौर्णमास्यौ परे ।

इति दीपिकोशेः ।

अत्रैव आश्वयुजीकर्म उक्तम् । आश्वयुज्या आश्वयुजी
 कर्मोति सूचकारैः ।

तथेयं पूर्वाङ्गं व्यापिनी याज्ञा देवकर्मत्वात्तस्य—

आश्वयुज्ये मपि अत्र पर्वणिकार्यम् ।

शरद्याप्रयत्नं नाम पर्वणि स्वात्तदुच्यते ।

इति ग्रीनकोक्तेः ।

किन्त्या दग्धेः परं पौर्णमासेष्टेषु प्राग् भवति ।

दग्ध्याः परमुक्त माप्रयत्नं प्राक् पौर्णमासाच्च तत् ॥

इति दीपिकोक्तेः ।

तद्याप्रयत्नं चेधा । ग्रीष्माप्रयत्नं यवाप्रयत्नं श्यामाका-
प्रयत्नं च । तेषां क्रमेषु कालमाह आपस्तम्बः । वर्षासु
श्यामाकौर्यजेत ग्रीष्मियवाभ्यां शरद्वसन्तयोरिति । तत्रापि
श्यामाकाप्रयत्नम् नित्यं । इतरे त्वनाहिताग्नेर्नित्ये । श्यामाकैः
प्रस्तरं कुर्व्यान्नाप्रयत्नमिति नारायण वृत्तौ व्याख्यातम् । इदं च
पर्वणोऽन्वयत्र क्रियते चेत्तदा शुक्लपत्रे देवनक्षत्रे कृत्तिकादि विधा-
नान्ते कार्यं मिति स्मृत्यर्धसारेऽभिहितम् । किं च । यदात्वे-
तदाग्निपौर्णमासां क्रियते तदा एककालत्वादाच्चयुजी कर्षणो-
ऽस्य च समानतन्त्रता भवति । तदेतद्वृत्तिकृता एकवर्षिर्निधा-
ज्येति सूत्रे स्पष्टं मुक्तम् ।

कात्यायनानां तु पर्वणियमो नास्ति ।

अनाहिताग्नेर्नवप्राशन मिति कात्यायनसूत्रे कर्षणं तथा
व्याख्यातत्वात् ।

एतदकार्षे प्रायश्चित्तं मुक्तं स्मृति चन्द्रिकायां कात्यायनेन ।

नित्ययन्नात्स्ये चैव वैश्वदेवइयस्य च ।

अनिष्टा नवयज्ञेन नवान्नं प्राशने तथा ।

भोजने पतिताकस्य च ह वैश्वानरो भवेत् ॥

कारिकापि—

अज्ञताप्रयत्नोऽप्रीयात्तथाचं यदि वै नरः ।
 वैश्वानराय कर्त्तव्यत्तदः पूर्वाहुति स्तदा ॥
 इति ।

आश्विधानेतु—

समिन्द्रराया मन्त्रं * च वर्षे वर्षे अपेक्षतम् ।
 आपयत्वं यदान्युनं तदा सम्पूर्णं भिति तत् ॥
 इति ।

॥ इति आश्विनमास विधानानि ॥

- समिन्द्र राया समिन्दा समिन्दि मंत्राग्निः पुत्रवर्द्धे रमिष्टुभिः ।
 सदैवा प्रसन्ना वीर सुप्रवा मोक्षदावावन्मामिन्दि ॥

—इति १०. ११५. १५५ ॥

अथ कार्तिकमास विधानम् ।

—७०—

तत्र तुलासंक्रमे पूर्वापरा दशघटिकाः पुण्याः । रात्रौ-
निशीघात् प्राक् परतश्च संक्रमे पूर्वोत्तरदिनाहं पुष्ये ।

निशीथे तु संक्रमे दिनद्वयं पुष्यमिति प्रागेवाभिहितम् ।

पाप्मे—

तुला मकरमेषेषु प्रातः स्नानं विधीयते ।

हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥

इति ।

अत्र तुलेत्यादिना सौरमास आरभ्ये उक्तः । प्राच्याद्यैतदेव
आद्रियन्ते ।

दाक्षिणात्यासु—

आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत् ।

कार्तिकस्य व्रतानीह तस्यां वै प्रारभेत् सुधीः ॥

इति विष्णुरहस्योक्ते रिदमेव आद्रियन्ते ।

केचित्तु—

पूर्वं आश्वयुजे मासि पौर्णमास्यां समाहितः ।

इत्युक्त्वा—

मासं समर्थं परया च भक्त्या समाप्यते कार्तिकपौर्णमास्याम् ।

इति हेमाद्रौ चादि पुराणोक्तेराश्विन शुक्लपक्षदश्या मारभ्य
कार्तिक पौर्णमास्यां कार्तिकव्रतं समापयेदित्याहुः ।

अत्र देशाचारतो व्यवस्था द्रष्टव्या ।

अत्र तीर्थविशेषः पाप्ने—

कुवचेत्रे कोटिगुप्तौ गयायामपि तत् समः ।

ततोऽधिकः पुष्करे स्वाहारवर्त्यां च भार्गव ॥

पुण्याः पुर्व्वे च सप्तैव मुनयो मथुराऽधिका ।

दुर्लभः कार्तिकी विप्रा मथुरायां नृचामिह ॥

यत्रार्चितः स्वकं रूपं भक्तेभ्यः स प्रयच्छति ।

इदं च ज्ञानं काशीपञ्चनदेऽपि अतिप्रशस्तम् ।

यतं समा स्तपस्नाया कर्तं यत् प्राप्यते फलम् ।

तत् कार्तिके पञ्चनदे सक्तत् ज्ञानेन सम्भते ॥

इति काशीचण्डोक्तेः ।

ज्ञान मन्त्रसु ।

पाप्ने—

कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातः ज्ञानं जगद्गन ।

प्रीत्यर्थं तव देवेश दामोदर मयासह ।

मया मन्त्राणां सह महितस्त्वैत्यर्थः ॥

अर्घ्यं मन्त्रोऽपि—

व्रतिनः कार्तिके मासि ज्ञातस्य विधिवन्मम ।

मृदाचार्यं मया दत्तं राधया सङ्गितोऽनघ ॥

नित्ये नैमित्तिके कृष्ण कार्तिके पापनाशने ।
 गृहाणार्घ्यं मया दत्तं दशुजिन्द्रनिषूदन ॥
 इमो मन्त्रो समुच्चार्य्य प्रात र्योऽर्घ्यं प्रयच्छति * ।
 सुवर्णरत्न पुष्पांस्तु पूर्णशङ्केन पुष्पवान् ।
 सुवर्णपूर्णा पृथिवी तेन दत्ता न संशयः ॥

इति तत्फलम् । एवं सम्पूर्णं ज्ञानाशक्तौ त्र्यहं ज्ञायात् ।
 वारानस्यां पञ्चनदे त्र्यहं ज्ञानेन कार्तिके ।
 अमी ते पुष्पवपुषो मुक्तिभाजो भवन्ति वै ॥
 इति काशी खण्डोक्तेः ।

अथ माताधारण मुक्तां स्नान्दे—

निवेद्य केशवे मातां तुलसी काष्ठ सन्धवाम् ।
 वृद्धते यो नरो भक्त्या तस्य वै नास्ति पातकम् ॥
 न जघ्नात्तुलसीमातां धात्रीमातां विशेषतः ।
 महापातकसंहन्त्रीं सर्वकामार्थदायिनीम् ॥

विष्णुधर्मोऽपि—

सृष्टेस्तु यानि रोमाणि धात्रीमाता कसौ मृषाम् ।
 तावद्वर्षसहस्राणि वैकुण्ठे स वसेद् भुवम् ॥
 मातायुवम् तु यो नित्यं धात्रीतुलसिसन्धवम् ।
 वृद्धते कण्ठदेशे तु कल्पकोटी वसेद्विषि ॥

योऽर्घ्यं नष्टं प्रयच्छति ।

—इति निर्घण्टसिन्धो पाठः ।

तुलसी काष्ठसंभूत माले कृष्ण (जनप्रिये)स्य वक्ष्ये ।
 विभक्तिं त्वा महं कण्ठे कुर्व मां कृष्णवक्ष्येभम् ॥
 एवं संप्रार्थ्य विधिवन्मालां कृष्णगलेऽर्पिताम् ।
 धारयेत् कार्तिके यो वै स नष्टद्वेष्याधं पदम् ॥
 इति ।

तथा—

अगस्त्य कुसुमेदं वं योऽर्चयेद्दे जनादंनम् ।
 दर्शनात्तस्य देवस्य नरकं नाश्रुते नरः ॥
 विहाय सर्वपुण्याणि मुनि पुण्येण केशवम् ।
 कार्तिके योऽर्चयेद् भक्त्या वाजपेय फलं लभेत् ॥

तथा पाद्मे—

कार्तिके नाश्चितो यैस्तु कमलैः कमलेश्वरः ।
 जम्बकोटिषु राजन्द्र न तेषां कमला गृहे ॥
 कार्तिके कमलैः पूजा येषां नाम्ना सुतेः कृता ।
 तं निर्भक्ष्य रवेः पुत्रं वसन्ति त्रिदिवे सदा ॥
 तुलसीदत्त लक्षणे कार्तिके योऽर्चयेद्दरिद्रम् ।
 पत्ने पत्ने मुनिश्रेष्ठ मौक्तिकं लभते फलम् ॥
 धार्त्रीष्वाये तु यः कुर्यात् पिण्डदानं महासुने ।
 मुक्तिं प्रयान्ति पितरः प्रसादान् माधवस्य च ॥
 धार्त्रीफलं विनिष्ठाङ्गो धार्त्रीफलविभूषितः ।
 धार्त्रीफलं कृताहारो नरो नारायणो भवेत् ॥
 धार्त्रीष्वायां समाश्रित्य यो ऽर्चयेच्चक्षुधारिणम्

पुष्ये पुष्ये ऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 कार्तिके मासि विप्रेन्द्र धाचोष्ठोपशोभिते ।
 वने दामोदरं विष्णुं चिचाकौस्तोषयेद्विशुम् ॥
 मूलेन पायसेनापि ह्योमं कुर्याद्विचक्षणः ।
 ब्राह्मणान् भोजयेच्छतवा स्वयं भुञ्जीत वन्धुभिः ॥
 इति ।

तथा—

कार्तिके द्विदलं त्यजेदित्युक्तम् ।

पाप्मे—

राजिकं मादकं चैव नैवाद्यात् कार्तिके व्रती ।
 द्विदलं तिलतैलं च तथान्यत् प्रतिदूषितम् ॥
 कार्तिके वर्जयेत्तद्विदलं बहुवीजकम् ।
 माष मुद्ग मसूराश्च चणकाश्च कुक्षित्यकान् ॥
 निष्पावा राजभाषाश्च घाटुश्चा द्विदलं क्षुतम् ।
 नूतनान्यपि जीर्णानि सर्वास्त्रेतानि वर्जयेत् ॥
 अन्नं केचित् । उत्पत्तिसमये दलद्वयं यस्मै भवति तद्भूत-
 पूर्वगत्या द्विदलमुच्यते । इत्याहुः । उदाहरन्ति च ।
 वीजमिव समुद्भूतं द्विदलं चाहुर्विना ।
 दृश्यते यत्र ग्रन्थेषु द्विदलं तन्निगद्यते ।
 इति ।

तदा पाप्मे—

कार्तिके वर्जयेत्तैलं कार्तिके वर्जयेत्पापु ।

कार्ष्णिंके वर्जयेत् काशं कार्ष्णिंके शुक्लं सन्धितम् ॥
 शुक्लं पर्येषितं । सन्धितं लवचघ्राकमित्थर्षः ।
 अन्येऽपि साधारण धर्म्याः पूर्वसुक्ताः ।

षाड्भाष्यसुक्तानि स्तान्धे—

ब्रीहयो यव गोधूमाः प्रियङ्गु तिल शालयः ।
 एते हि सास्त्रिकाः प्रोक्ताः स्वर्ग मोक्षफलप्रदाः ॥
 नोज्ञीं बन्धोविधातव्यो प्रतिना केनचित् क्षचित् ।
 अत्रतेन क्षपेद् यसु मासं दामोदरप्रियम् ।
 तिर्यग् योनि मवाप्नोति जन्म कोटिषु दुःखम् ॥

अन्यान्यपि ताम्बूल तैल केयककर्षणादिवर्जितं सङ्घस्यरूपाणि
 व्रतानि प्रागुक्तानि ज्ञेयानि ।

निर्षयास्यते—

तुलायां तिलतैलेन सायंकाले समागते ।
 आकाशदीपं यो दद्यात् मासमेकं हरिप्रियम् ॥
 महतीं त्रियमाप्नोति रूप सौभाग्य सम्पदम् ।

तत् प्रकारबादित्वा पुराणि—

दिवाकरेऽस्ताचल मीलि (भूते) याते
 गृहाददूरे पुरुषप्रमाणं ।
 युपाकृतिं यन्नियतञ्चकाह
 मारोष्य भूमावद्य तस्य मूर्ध्नि ॥
 कृत्वा चतस्रोऽष्टदशाकृती सु
 याभिर्भवेद्दृष्टदिशानुसारी ।

तत् कार्षिकायां सु (तु) महाप्रकाशो
 दीपः प्रदेयोदलगास्तघाष्टौ ॥
 निवेद्य धर्माय हराय भूम्यै
 दामोदरायाप्यथधर्मं रा(त्रे)जे ।
 प्रजापतिभ्यस्त्वथ सत् पित्रभ्यः
 प्रेतेभ्य एवाथ तमःस्थितेभ्यः ॥

इति ।

अथ अशक्तस्य मन्त्रोऽपराकं—

दामोदराय नमसि तुलायां लोलया सह ।
 प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥

इति ।

कार्तिककृष्णचतुर्थी न(क)रक चतुर्थी । सा चन्द्रोदय-
 व्यापिनी श्राद्धा । दिनहये तथात्वे पूर्वा । तत्रैव पूजाद्याज्जानात् ।
 कार्तिक कृष्णद्वादशी गोवत्स संक्रा । सा प्रदोषव्यापिनी श्राद्धा
 दिनहये तथात्वे पूर्वा । युग्मवाञ्छात् ।

वत्स पूजा वट शैव कर्त्तव्या प्रथमेऽहनि ।

इति निर्णयामृतोऽभिधानाच्च ।

अथ कर्त्तव्यं सुक्तं भविष्ये—

सवक्षां तुष्यवर्षाच्च शीलिनीं गां पयस्विनीम् ।
 चन्द्रमादिभि रालिप्य पुष्यमासाभिरर्चयेत् ॥
 अर्घ्यं तान्ममये पाचे कृत्वा पुष्याक्षतेस्त्रिकैः ।
 पादमूले तु दद्याद्दे मन्त्रेणानेन पाण्डव ॥

शीरोदार्षवशंभूते सुरासुरनमस्कृते ।
 सर्वदेवमये मातर्गृहाचार्यं नमोऽस्तुते ॥
 ततो भाषादि संसिद्धान् षट्कान् निवेदयेत् ।

तत्र मन्त्रः—

सुरभि स्त्वं जगन्माता देवी विष्णुपदे स्थिता ।
 सर्वदेवमये प्राप्तं मया दत्तं मिमं प्रस ॥

ततः—

सर्वदेवमये देवि सर्वदेवैरसङ्कृते ।
 मातर्ममाभिसिद्धितं सफलं कुरु नन्दिनि ॥
 इति प्रार्थयेत् ।

तथा—

तद्दिने तैलपक्कं च ख्यात्नीपक्कं युधिष्ठिर ।
 गोक्षीरं गोष्ठतं चैव दधि तन्नं च वर्जयेत् ॥

ज्योतिर्निबन्धे नारदः—

कार्तिके कृष्णपक्षे तु द्वादश्यादिषु पञ्चसु ।
 त्रिधिवृत्तः पूर्वरात्री नृषां नीराजनाविधिः ॥
 नीराजयेयुर्देवांश्च विप्रान् गात्रं तुरङ्गमान् ।
 ज्येष्ठान् श्रेष्ठान् जघन्यांश्च मातृसुस्थान् योषितः ॥
 इति ।

निर्वाण्यस्यते स्नान्धे—

कार्तिकस्नान्धिते पक्षे त्रयोदश्यां निग्रामुच्चैः ।

यमदीपं वद्विद्वेषादपमृत्यु विनश्यति ॥

इति ।

मन्त्रस्तु—

सृत्पुना पाशदण्डाभ्यां कालेन यमया सह ।

चयोदश्यां दीपदानात्तुष्टीभवतु सूर्य्यजः ॥

कार्तिके कृष्णचतुर्दशी नरकचतुर्दशी । तत्र प्रभाते चन्द्रो-
दये अभ्यङ्गं कुर्यात् । नरक चतुर्दश्यां तैलाभ्यङ्गं कारयेदिति
पाद्मोक्तेः ।

हेमाद्रौ भविष्योत्तरे—

कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां विधूदये ।

अवश्यं मेव कर्त्तव्यं ज्ञानं नरकभीरुभिः ॥

पूर्वविद्युच्चतुर्दश्यां कार्तिकस्य सितेत्तरे ।

पक्षे प्रत्युषसमये ज्ञानं तैलेन कारयेत् ॥

श्रुतिदर्पणेऽपि—

चतुर्दशी चाश्वयुजस्य कृष्णा

स्वात्युष युक्ता च भवेत् प्रभाते ।

ज्ञानं समभ्यष्य नरैस्तु कार्यं

सुगन्ध तैलेन विभूति कामैः ॥

इति ।

सूर्य्यजः प्रीयतां नम

—इति निचंभसिन्धौ पाठः ।

पृथ्वीचन्द्रोदये त्राह्णे—

अश्वयुक् कृष्णपक्षस्य चतुर्दश्यां विभूदये ।

तिलतैलेन कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीक्ष्णा ॥

इति ।

अथ अश्वयुगिति अमावस्यान्तं मास मभिप्रेत्य उक्त मित्व-
वधेयम् ।

तथा—

तैले लक्ष्मी जले गङ्गा नरकस्य (दीपवत्त्वाः) चतुर्दशीम् ।

प्राप्येतिशेषः—

प्रातः स्नान (मतः) न्तु यः कुर्याद्यमलोकं न पश्यति ।

दिनद्वये विभूदये चतुर्दशो सखे पूर्वदिने कार्ये मिति निर्णय-
दीपमतम् । परदिने कार्ये मिति शिष्टा आहुः ।

तथा कृष्णचतुर्दश्या माश्विनेऽर्कोदयात् पुरा ।

यामिन्याः पश्चिमे यामि तैलाभ्यङ्गो विधीयते ॥

इति सर्वज्ञ नारायणोक्तः ।

दिनद्वयेऽप्यसखे तु पूर्वेऽङ्कि त्रयोदश्या मभ्यङ्गं कुर्यादिति
दिवोदासः—

त्रयोदशी यदा प्रातः अयं याति चतुर्दशी ।

रात्रि शेषे त्वमावास्या तदाऽभ्यङ्गे त्रयोदशी ॥

इति नारदस्मृतः ।

केचित्तु दिनद्वयेऽप्यसखपक्षेऽपि चतुर्दश्या भेद अश्वङ्गो न
त्रयोदश्याम् ।

ब्रूयादिति चतुर्दश्या मिन्दुक्षयतिद्यावपि ।

जर्जादीं स्वाति संयुक्ते तदा दीपावली भवेत् ॥

कुर्यात् संस्रग्म मेतच्च दीपोक्तव्यं दिनत्रयम् ।

इति ज्योतिर्निबन्धे नारदोक्ते रित्याहुः । त्रयोदशी यदा प्रातः रिति वचनं तु हेमाद्र्यादि महानिबन्धेषु अनुपलम्भा विमूर्शम् । समूलत्वेऽपि चतुर्दश्याः सूर्योदयदशासम्बन्धित्वं रूपः अयोऽपि न विवक्षितः * किन्तु अभ्यङ्गं कालात् प्राक् समाप्ति रूपः अयमन्वेन विवक्षितः † स च सौरपञ्चवदार्धपक्षेष्वपि यदा क्वास स्तत्पर इति कथञ्चिदुच्येयं मिति । अत्र देशाचारतोष्य-वस्त्रा द्रष्टव्या ।

अत्र इतिकर्त्तव्यता उक्ता पादौ —

अपामार्गं मयो तुर्वीं प्रपुष्पाटमथापरम् ।

भ्रामयेत् सानमध्ये तु नरकस्य अयाय वै ॥

प्रपुष्पाटं चक्रमर्हः ।

* अतः परं त्रिबन्धसिन्धी—

सूर्योदयात् प्राक् सनाती चन्द्रोदय काले सूर्योदय तथैवाङ्गीकार्यम् ।

इत्यधिकोऽन्वो दृश्यते ।

† स च अक्षोदयवाच्यार्धे नामाया प्राक् यदाश्रयं अतः परः ।

अतएव नारायणेन अतुषेवाच्यमात्रे सामं सुक्तम् ॥

इति क्रमशास्त्रः ।

मन्त्रसु—

सौ(सि)तासौष्ट * समायुक्त सकण्ठकदस्ताम्बित ।

हर पाप मयामार्ग आम्बम्बायः पुनः पुनः ॥

इति ।

अस्मा निव प्रदोषे दीप्ता देया इत्युक्तं स्तान्दे ।

ततः प्रदोष समये दीपान् दद्यान् मनोरमान् ।

नृणां विष्णु शिवादीनां भवनेषु मठेषु च ॥

इति ।

सिद्धपुराणे—

भाषपचस्य शक्वेन भुक्त्वा तत्रदिने नरः ।

प्रेताख्यायां चतुर्दश्यां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

तथा—

ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य नामभिः ।

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ॥

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ।

श्रीदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ॥

हृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ।

दध्नीपवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिनाऽथवा ॥

इति ।

* शीतलोच इति कण्ठचले पाठः ।

नृ च च शापीयान् ।

इदं च जीवत् पितृकेषापि कार्यम् ।
जीवन् पितापि कुर्वीत तर्पणं यमभीक्षयोः ॥
इति पाप्मोक्षेः ।

कार्तिकामावास्याया मभ्यङ्ग उक्तः कालादर्शे ।
प्रत्यूष आश्लयुग्दर्शे कृताभ्यङ्गादि मङ्गलः ।
भक्त्या प्रपूजयेद्देवी मलक्ष्मी विनिवृत्तये ॥
अत्र आदिग्रन्थेन पञ्चत्वगुदकक्षानादेः सङ्ग्रहः ।

तदुक्तं पुष्कर पुराणे—

स्नातौ स्थिते रवाविन्दु र्यदि स्नातिगतो भवेत् ।
पञ्चत्वगुदकक्षायी कृताभ्यङ्गविधिर्नरः ।
नौराजितो महालक्ष्मी मर्चयन् त्रिय मश्रुते ॥

तथा—

इन्दुक्षयेऽपि संक्रान्तौ रवौ पार्ते दिनक्षये ।
तत्राभ्यङ्गो न दोषाय प्रातः पापापनुत्तये ॥

मास्ये—

कार्तिकस्य च मासस्य यामावास्या तिथिर्भवेत् ।
दीपैर्नौराजनादत्र सैषा दीपावली स्मृता ॥

अत्र विशेषो ज्ञेमाहूी भविष्ये—

दिवा तत्र न भोक्तव्यं ऋते वालातुरं जनम् ।
प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा ततः क्रमात् ।
दीपहस्ताच्च दातव्या भक्त्या देवगृहेषु च ॥

ज्ञात्वैतत् सर्वमेवेह राक्षी दैत्यपते वंशैः ।
 पूजां कुर्यान्नृपः साक्षाद् भूमौ तु मण्डले शुभे ॥
 बलिं मालिख्य दैत्येन्द्रं वर्षकैः पञ्चरङ्गकैः ।
 गृहस्य मध्यशालायां विद्याशालायां ततोऽर्चयेत् ॥
 लोकस्त्रापि गृहस्थान्तः शालायां शुक्लं तण्डुलैः ।
 संलिख्य बलिराजानं फलैः पुष्पैश्च पूजयेत् ॥

मन्त्रस्तु—

बलिराज नमस्तुभ्यं दैत्यदानववन्दित ।
 इन्द्रशत्रो सुराराते विष्णुसाम्निध्यदो भव ॥
 इति ।
 बलिं मुहिश्य दीयन्ते दानानि कुर्वन्मदन ।
 यानि तान्यक्षयाप्लाहुर्नात्र कार्याविचारणा ॥
 इति ।

इयं प्रतिपत् पूर्वविद्या याज्ञा—

पूर्वविद्या प्रकर्त्तव्या शिवरात्रिं वंशैर्दिनम् ।
 इति पाद्मोक्तैः ।

अत्र गोपूजाप्युक्ता—

या कुहुः प्रतिपन्निश्चा तत्र गाः पूजयेन्नृप ।
 पूजनास्त्रीणि वक्षन्ते प्रजा गावो धनानि च ॥
 इति निर्वाणाम्बुते ।

दिनद्वये सायाह्न्यापित्वे परा याज्ञा—

गवां क्रीडादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः ।

सोमोराजा पशून् इन्ति सुरभिः पूजन्तां स्थाया ॥
इतिपुराणसमुच्चयोक्तेः ।

अत्र द्यूतक्रीडा उक्ता हेमाद्रौ स्नान्दे—
तस्माद्युतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ।
तस्मिन् द्यूते जयो यस्त्र तस्त्र संवत्सरं जयः ॥
पराजये विद्वच्च साभनाय करो भवेत् ।
दयिताभिश्च सहितैर्नेया साच भवेन्निशा ॥
इति ।

अथ गोवर्धन पूजाप्युक्ता । हेमाद्रौ स्नान्दे—
प्रातर्गोवर्धनं पूज्य द्यूतं चापि समाचरेत् ।
भूयसीया स्थाया गावः पूज्याश्चावाहदीहनाः ॥
असन्निधाने गोवर्धनपर्वतो गोमयेन कार्यः ।

मन्त्रसु—

गोवर्धन धराधार गोकुलद्रावकारक ।
वहु वाहु हतच्छाय गवां कोटि प्रदो भव ॥

गोमन्त्रसु—

या लक्ष्मी सौख्यपाप्मानां धेनुरुपेण संस्मिता ।
हृतं वहति यन्मार्थं मम पापं व्यपोहतु ॥
इति ।

ततोऽपराह्ण समये पूर्वस्थां दिशि भारत ।
मार्गपासीं ब्रह्मजीयास्तुङ्ग स्था(म्बे)म्बे च पादपे ॥
कुम्भकाश्रमयीं दिक्षां लम्बकैर्बहुभि (वृताम्) वृष ।

कृतहोमैर्हिजेन्द्रैस्तु वधीयान् मार्गपात्रिकाम् ॥

नमस्कारं ततः कुर्वान् मन्त्रेषु चानेन सुव्रत ।

मार्गपात्रि नमस्तुभ्यं सर्वलोक सुखप्रदे ॥

विधेयैः पुत्रदाराद्यैः पुनरेहि व्रतस्य मे ।

नीराजनं च तत्रैव कार्त्तुं राष्ट्रजयप्रदम् ॥

राजानो राजपुत्राश्च ब्राह्मणाः शूद्रजातयः ।

मार्गपात्रीं समुत्तम्य नौरजः स्तुः सुखाश्रिताः ॥

कार्तिक शुक्लद्वितीया यमद्वितीया । सा च पूर्वविद्या प्राप्ता ।

इमाद्री स्नान्दे—

ज्ज्जे शुक्लद्वितीयाया मपराङ्गे ऽर्चयेद् यमम् ।

ज्ञानं ज्ञात्वा सनन्दायां * यमलोकं न पश्यति ॥

इति ।

सनन्दा प्रतिपदित्त्वर्थः ।

भविष्येऽपि—

कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां बुधित्ठिर ।

यस्यो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वष्टहेऽर्चितः ॥

अतो यमद्वितीयेयं सर्वलोकेषु विद्युता ।

अस्यां निजश्टहे विप्र न भोजित्त्वं ततो नरेः ॥

खेहेन भगिनीहस्ताद् भोजित्त्वं पुष्टिं वईनम् ।

दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानतः ॥ इति ।

* सनन्दादापिचन भागुनासा मिति निबंधविन्वी पाठः ।

ब्रह्माण्डेऽपि—

या तु भोजयते नारी भ्रातरं युग्मके तिथौ ।
 अर्चयेच्चापि ताम्बूलैर्न सा वैधव्यं माप्नुयात् ॥
 भ्रातरायुः क्षयो राजन् न भवेत्तत्र कर्षिचित् ।

तथा—

यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः
 संपूजितः प्रतिजगत् स्वस्र दौहृदेन ।
 तस्यां स्वस्रुः करतलादिह यो भुनक्ति
 प्राप्नोति रत्न सुखधान्यं मनुत्तमं सः ॥

निर्णय सागरेऽपि—

ततः प्रभाते विमले भगिनी भ्राट् मन्दिरम् ।
 गत्वा निमन्त्रयेद् भ्रातृन् जनकं जननीं तथा ॥
 आनीय सकलान् कृष्टान् शुभं स्वं मन्दिरं प्रति ।
 अभ्यङ्गं कारयेद्यत्रा ऋभैर्भोजयेत् ॥
 पित्रादि सर्ववन्धुभ्यो दद्याद्दक्षिणं भूरिशः ।
 ते स्तस्यै च प्रदातव्यं वस्त्रालङ्कारभूषणम् ॥ इति * ।

• तिथितले गच्छुष मन्त्री इत्यन्ते ।

यथा—

भ्रातृत्वात्पिताहं मुहं भक्तं सिद्धं प्रथम् ।
 प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विप्रियतः ॥
 इति ।

कनिष्ठात्पितृजनात्प्राह मिति वदेत् ।

कार्तिक शुक्लनवमी युगादिः ।

सा च पौर्वाश्रिकी याज्ञा ।

शुक्ले पौर्वाश्रिके याज्ञे ।

इति वचनात् ।

अत्र पिण्डरहितं श्राद्धं कार्यमित्युक्तं

वैशाखविधाने—

अत्र विष्णुचिरात्रं व्रतमुक्तं हेमाद्री पाद्ये—

कार्तिके शुक्ल नवमी मवाप्य विजितेन्द्रियः ।

हरिं विधाय सौवर्णं तुलस्या सहितं विभुम् ॥

पूजयेद्विधिवद् भक्त्या व्रती तत्र दिनत्रयम् ।

एवं यद्योक्तविधिना कुर्याद्देवाह्निकं विधिम् ॥

इति ।

तुलस्या सह विष्णुविवाह विधि चतुर्थं स्तवके वक्ष्यते ।

अत्र च भीष्मपञ्चकव्रतमुक्तं नारदीये—

अतो नरैः प्रयत्नेन कर्त्तव्यं भीष्म पञ्चकम् ।

कार्तिकस्यामले पक्षे ज्ञात्वा सख्यम् यतव्रतः ।

एकादश्यां तु वृद्धीयाद् व्रतं पञ्चदिनात्मकम् ॥

इति ।

तद्विधिसु—

मीनी पञ्चान्तैः पङ्कगव्यैश्च विष्णुं संस्त्राय्य संपूज्य पायसं
निवेद्य द्वादशाक्षर मन्त्र * मष्टोत्तर अतं जप्त्वा षडक्षरेण †
मन्त्रेण घृताक्तान् यवान् त्रीर्हींस अष्टोत्तरशतं हुत्वा भूमौ स्वपेत् ।
एवं पञ्चदिनेषु कुर्यात् ।

विशेषसु आद्येऽङ्घ्रि हरेःपादौ कमलैः संपूज्य विर्गोमयं प्राश्यम् ।

द्वितीये विस्वपत्रैर्जातुनी सम्युज्य गोमूत्रं ।

तृतीये भृङ्गराजिन नाभिं सम्युज्य क्षीरं ।

चतुर्थे करवीरैः स्तम्भं संपूज्य दधि ।

पञ्चमे पौर्णमास्यां होमान्ते लौहमयीं पापप्रतिमां खड्गचक्र-
हस्तां कृष्णवस्त्रेण वेष्टितां तिलप्रस्त्रोपरि संस्त्राय्य धर्मराजनामभिः
करवीरैः संपूज्य—

अन्यस्मिन् जन्मनि तथा जन्मन्यस्मिन् मयाकृतम् ।

तत् सर्वं प्रशमं यातु पातकं तव पूजनात् ॥

इति मन्त्रेषु पुष्याक्षलिद्वयं दत्त्वा कृष्णप्रतिमां च संपूज्य
विप्राय दत्त्वा विप्रान् भोजयेत् । अथ दक्षिणां दत्त्वा पञ्चगव्यं
प्राश्य नक्तं भुञ्जीत ।

इति लघुनारदीये ।

पञ्चगव्यं प्राशनं षडक्षरेण मन्त्रेण इति हेमाद्रिः ।

भविष्ये तु शाकैर्मूत्र्यैर्वा पञ्चाहं वर्त्तनं सुक्तम् ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय एव रूपम् ।

ॐ नमो विष्णवे एव रूपेण ।

यद् भीष्मपञ्चकमिदं प्रथितं पृथिव्या
 मेकादशी प्रभृति पञ्चदशी निरुषम् ।
 मुख्यं भोजनपरस्य नरस्य तस्मि
 खिष्टं फलं दिशति पाण्डव शार्ङ्गधन्वा ॥
 इति च तथैव ।

तथा पाद्मे —

पञ्चाहं पञ्चगव्याञ्जी भीष्मायार्घ्यं च पञ्चसु ।
 अहःस्वपि तथा दद्यान् मन्त्रेणानेन सुव्रत ॥
 सत्यव्रताय शुचये गाङ्गेयाय महात्मने ।
 भीष्मायैतद्दाम्यर्घ्यं माजन्म ब्रह्मचारिणे ॥
 वैयाघ्रपद्यगोत्राय सांस्कृति प्रवराय च ।
 अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं भीष्मवर्षिणे ॥
 वसूना भवताराय शन्तनो रात्मजाय च ।
 अर्घ्यं ददामि भीष्माय आवाख्य ब्रह्मचारिणे ॥
 सव्येनानेन मन्त्रेण तर्पणं सार्ववर्षिकम् ।
 इति ।

कार्तिके शुक्लद्वादश्यां रेवती नक्षत्रयोगरहितायां पारणं
 कार्यम् ।

तदुक्तं हिमाद्री —

आभाकासित पक्षेषु मैत्र्यवण रेवती ।
 सङ्गमे नहि भोक्तव्यं द्वादश द्वादशी चरेत् ॥
 इति ।

यदा तु रिवती योगरहिता द्वादशी न लभ्यते तदा रिवत्यास्तुतर्था
पादं वर्जयेत् ।

वचनं तु प्रागुक्तम् ।

अस्या मेव रात्रौ देवोत्थापनसुक्तं

रामार्चन चन्द्रिकायाम्—

पारणाहे पूर्वरात्रे घण्टादीन् वादयन् मुहुः ।

देवमुत्थापयेदत्र महापूजादि पूर्वकम् ॥

इति ।

महापूजा पञ्चाशत् पूर्विका ।

तत् परिमाणाद्युक्तं पाद्रे—

पञ्चाशत्तानां कलसान् पूजयेत् स्थापयन् क्रमात् ।

ततः पञ्चाशत्तैर्गन्धैः स्थापयेत् सत् प्रकाशकैः ॥

नार्त्ताया न च गर्भिण्या नृहत्यायाः कदाचन ।

नावक्ष्याया उपादेयं कृतेऽपि विफलं भवेत् ॥

सद्य स्तप्तं घृतं याञ्च महोरात्रोषितं दधि ।

क्षीरं याञ्चमतप्तं च दूष्य मानोन्वितं शुभम् ॥

तावन्मानं घृतदधि तावदेव च भाषिकम् ।

तावानिचुरसः प्रोक्त स्तदस्त्रामे तु शर्करा ।

पर्णं वा स्वादाढकं वा न्यूनं चेदासुरं भवेत् ॥

इति ।

ब्राह्मे—

एकादश्यां तु शुक्यायां कार्तिके मासि केशवम् ।

प्रसुप्तं बोधवेद्भ्रातृं अथा भक्तिं समन्वितः ॥

इति ।

भविष्येऽपि—

कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु एकादश्यां घृथासुत ।

मन्त्रेष्वानेन राजेन्द्र देवमुत्यापयेद्विजः ॥

अत्र देशाचारतोष्यवस्त्रा द्रष्टव्या ।

तद्विधिसु—

अथैव देव देवस्य स्नानं पूर्वं महद् भवेत् ।

महापूजां ततः कृत्वा देवमुत्यापयेत् सुधीः ॥

मन्त्रालु वाराह पुराणे उक्ताः—

ॐ ब्रह्मेन्द्र रुद्राग्नि कुबेर सूर्य

सोमादिभिर्वन्दितवन्दनीय ।

बुध्यस्व देवेश जगन्निवास

मन्त्रप्रभावेण सुखेन देव ॥

इयं हि द्वादशी देवप्रबोधार्थं विनिर्दिता ।

त्वयैव सर्वलोकानां हितार्थं शेषशायिना ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्वजं निद्रां जगत्पते ।

स्वयि सुप्ते जगन्नाथ जगत्सुप्तं भवेद्विदम् ॥

उत्थितं चेष्टते सर्वं उत्तिष्ठोत्तिष्ठ माधव ।

गता मेघा वियञ्चेव निर्मलं निर्मलादिशः ॥

शारदानि च पुष्पाणि गृह्णाण जगदीश्वर ।

इदं विष्णुरिति * प्रोक्तो मन्त्रचत्यापने हरेः ॥

इति ।

एवं जला(दि)न्तसमये देवसुत्याय तदधे
चातुर्मास्य व्रत समाप्तिं कुर्यात् ।

तदुक्तं महाभारते—

चतुर्धा गृह्य वै चीर्यं चातुर्मास्य व्रतं नरः ।
कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत् समापयेत् ॥
कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्वत् प्रसादाज्जनाईन ।
व्रतेनानेन चीर्येण प्रीतो भव रमापते ॥
इदं व्रतं मया देव कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ।
न्यूनं सम्पूर्णतां यातु त्वत् प्रसादाज्जनाईन ॥

तथा ब्राह्मे—

महातूर्थ्यरवे रात्रौ भ्रामयेत् स्वन्दनस्थितम् ।
उत्थितं देवदेवेशं नगरे पार्थिवः स्वयम् ॥
रथस्य कर्षणं विष्णोर्देवदेवस्य यो नरः ।
करोति क्रतुसुख्यानि कर्माणीह न संशयः ॥
रथेन सह गच्छन्ति पुरतः पृष्ठतोऽपि (वा)ये ।
ते ब्राह्मणसमा ज्ञेयाः शूद्रा अपि न संशयः ॥
रथस्थितो नरैर्यसु पूजितः पुरुषोत्तमः ।

* इदं विष्णुर्विष्वक्त्रये च धा निदर्श पदम् ।

समुद्र मन्थ पाण्डले ।

—इति १. म. २२५ १०३८६ ।

ददाति वाञ्छितं तेषां मत्से च परमां गतिम् ॥
 दोषायमानं गोविन्दं मच्चक्ष्यं मधुसूदनम् ।
 रथस्थं वामनं दृष्ट्वा न पुनर्जन्मभाग् भवेत् ॥
 रथस्थं त्रिभूर्भाग्यमाणं ये पश्यन्ति जनार्दनम् ।
 विप्रावेदविदस्त्रोऽपि विज्ञेयाः श्वपचाधमाः ॥
 येषां गृह्णायतो याति रथस्थः श्रीकृष्णगरी ।
 पूजा तैस्तैः प्रकर्त्तव्या विसृष्टाव्यविवर्जितैः ॥
 अनर्चितो यदा याति प्रमादात् स्वगृहादरिः ।
 पितरस्तस्य विमुखा यावत् संवत्सरं नृप ॥
 गृहे समुपवेश्यैनं महानुग्रहं मर्षयेत् ।
 सोऽसा वदभ्रकरुणो भगवान् प्रहृष्ट
 प्रे(मा)मस्त्रितेन नयनाम्बुरुहं विजृम्भन् ।
 उत्थाय विश्वविजयाय च(म)नो विषादं
 माध्या गिराऽपनयतात् पुरुषः पुराणः ॥
 पलायध्वं पलायध्वं रेरे दितिजदानवाः ।
 संरक्षणाय लोकानां सुखितः पुरुषोत्तमः ॥
 ये कुर्वन्त्युत्सवं विष्णो स्ते नरा मुक्तिभागिनः ।
 स्त्रियोऽपि मुक्तिमायान्ति रथोत्सव परायणाः ॥
 रथोत्सवस्य माहात्म्यं क्लीं वितनुते हि यः ।
 सम्यैश्च वनसंयुक्ता दत्ता तेन वसुन्धरा ॥

तथा—

चतुरो वार्षिकान् मासान् नियमो येन यः ज्ञतः ।

कथयित्वा द्विजेभ्य स्तद् दद्याद् भक्त्या सदक्षिणम् ॥

यस्य भक्त्यस्य नियमनं कृतं तद्द्वयं ब्राह्मणेभ्यः सदक्षिणं दद्या-
दित्यर्थः । इदं शुक्लाद्यादावपि कार्यम् । अग्नीचे सति अन्येन
कारयेत् ।

वचन मुक्तं प्राक् ।

कार्तिकस्य द्वादशी पीर्षमासी च मन्वादिः—
ते पीर्षान्निक्वी प्राग्ने ।

शुक्लपक्षस्थत्वात् ।

कार्तिक शुक्ल चतुर्दशी वैकुण्ठ संज्ञा ।

साच निशीथव्यापिनी याज्ञा ।

दिनद्वये तथात्वे या प्रदोषव्यापिनी भूत्वा निशीथ व्यापिनी
सैव याज्ञा ।

कार्तिकस्य सिते पक्षे चतुर्दश्यां नराधिप ।

सोपवाससु संपूज्य हरिं रात्रौ जितेन्द्रियः ॥

इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः ।

अत्रैव शिवप्रोत्यर्थं यद्युपवसेत्तदा अरुणोदयव्यापिनी याज्ञा ।

वर्षे च हैमलम्बाख्ये तथा श्रीमति कार्तिके ।

शुक्लपक्षे चतुर्दश्या मरुणाभ्युदयं प्रति ॥

महादेव तिथौ ब्राह्मे मुङ्गलं मषिकर्षिके ।

आत्वा विश्वेश्वरो देव्याविश्वेश्वरमपूजयत् ॥

इति विश्वेशी शैतौ सनत् कुमारोक्तेः ।

अत्र विशेषो हेमाद्रीं ब्राह्मे—

पुण्या महाकार्त्तिकी स्वाञ्जीवेन्दोः क्षत्तिकासु च ।
जीवेन्दो गुर्वसोमयो रित्यर्थः ।

तथा—

प्राजापत्यं यदा ऋक्षं तिथौ तस्यां धराधिप ।
सा महाकार्त्तिकी ज्ञेया देवाना मपि दुर्लभा ॥
इति ।

प्राजापत्य ऋक्षं रोहिणी ।

पाप्मे तु—

विशाखासु यदा भानुः क्षत्तिकासु च चन्द्रमाः ।
स योगः पद्मको नाम पुष्करेष्वति दुर्लभः ॥
पद्मकं पुष्करे प्राप्य कपिलां यः प्रयच्छति ।
स त्यक्त्वा सर्वपापानि लभते वैश्वं पदम् ॥
इति ।

अस्या मेव मत्स्यावतारो जात

इत्युक्तं पद्मपुराणे—

वरान् दत्त्वा यतोविष्णु मत्स्य रू(पी)प्यभवत्ततः ।
तस्यां दत्तं हुतं जप्तं तदक्षयफलं स्मृतम् ॥
इति ।

मत्स्योऽभूत्तभुग् दिने मधुसिने—

इत्यादि विरोधसु कल्पभेदेन कार्यभेदेन वा परिहरणीयः ।

अत्रैव त्रिपुरोत्सव उल्लो हेमाद्री—

पौर्णमास्यां तु सन्ध्यायां कार्त्तिकस्त्रिपुरोत्सवः ।

दद्यादनेन मन्त्रेण प्रदीपांश्च सुरासये ॥

कोटाः पतङ्गा मशकाश्च वृक्षा

जले खले ये विचरन्ति जीवाः ।

दृष्ट्वा प्रदीपं न च जन्मभागिनो

भवन्ति नित्यं श्यपचाङ्घ्रि विप्राः ॥

इति ।

अत्र वृषोत्सर्गोऽति प्रशस्तः ।

तदुक्तं मात्स्ये—

कार्त्तिक्यां ये-वृषोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत् ।

शैवं पदं मवाप्नोति शिवरात्रिभक्तं यतः ॥

इति ।

अत्रैव स्वामिदर्शनं मुक्तं स्वान्दे—

कार्त्तिक्यां कृत्तिकायोगे यः कुर्यात् स्वामिदर्शनम् ।

सप्तजन्म भवेदिन्द्रो धनाढ्यो वेदपारगः ॥

यस्मिन् समर्पितं कर्म मोक्षैकफलदं स्मृतम् ।

ज्ञानानन्दैकरूपं तमनन्तं समुपाश्रये ॥

इति श्रीमदनभट्टविरचिते विधान पारिजाते

कार्त्तिकमाम विधानानि ।

अथ मार्गशीर्ष मास विधानानि ।

तत्र मार्गशीर्ष कृष्णाष्टमी कालाष्टमीत्युच्यते ।

सा च रात्रिव्यापिनीषाद्या—

मार्गशीर्षेऽसिताष्टम्यां कालभैरव सन्निधौ ।

उपोष्य जागरं कुर्वन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति काशीखण्डादस्य रात्रिव्रतत्व भवगम्यते ।

रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्त्तव्या सम्पत्नी तिथिः ।

इति ब्रह्मवैवर्ताच्च ।

अत्र कर्त्तव्यमुक्तं शिवरहस्ये—

उपोषणस्याङ्गभूत मर्घदान मिष्ट स्मृतम् ।

तथा जागरणं रात्रौ पूजा यामचतुष्टये ॥

अर्घ्यमन्त्रसु—

कालनाथ नमस्तेऽसु काशीवास प्र(दि नमः)दो भव ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं दीनं मा मात्ससात् कुरु ॥

इति ।

कृत्वा च विविधां पूजां महाविभवविस्तारैः ।

नरोमार्गासिताष्टम्यां कर्षिकं विघ्नमुद्धृजेत् ॥

तीर्थे कालोदके कृत्वा कृत्वा तर्पणं मत्वरः ।

विलोक्य कालराजं च निरया दुश्चरेत् पितृन् ॥
इति ।

इयं च कार्त्तिकानन्तरा गौष चान्द्राभिप्रायेण ।
अथ मार्गशीर्ष शुक्ल पञ्चम्यां
सर्पपूजा उक्ता

हेमाद्री स्तान्दे—

शुक्ला मार्गशिरि पुष्या श्रावणे या च पञ्चमी ।
ज्ञानदानैर्वहुफला नागलोक प्रदायिनी ॥
इति ।

इयं नाग पूजायां परविद्या याज्ञा ।
पञ्चमी नागपूजायां (कार्या) याज्ञा षष्ठी समन्विता ।
तस्यां तु तोषिता नागा इतरा सचतुर्थिका ॥
इति मदन रत्नोक्तेः ।

अथ मार्गशीर्षशुक्लषष्ठी चम्पाषष्ठीति

महाराष्ट्रेषु प्रसिद्धा ।

सा परविद्या याज्ञा । षष्ठ्यन्थोरिति युग्मवाक्यात् ।
पूर्वाङ्गे दैविकं कर्म कुर्यादिति षचनादस्य दैविक कर्मत्वाच्च ।
इय मेव योगविशेषेण चम्पत्युच्यते ।

तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे महाारिमाहात्म्ये—
मार्गे भाद्रपदे शुक्ला षष्ठी वैधृतिसंयुता ।

रविवारेण संयुक्ता चन्द्रेतीह प्रकीर्तिता * ।

तस्यां दत्तं द्रुतं ज्ञानं सर्वमक्षय्यतां व्रजेत् ॥

इति ।

मार्गशुक्लचतुर्दश्यां पिशाचविमोचनतीर्थे ज्ञानं श्राद्धं च त्रि
स्वली चेतावुक्तम् ।

तस्य प्राप्तपैशाच्य स्वपित्रायुद्देश्यकाले पार्वणत्वादियमपराङ्ग
व्यापिनी याज्ञा । अज्ञातनामपिशाचाद्युद्देश्यकाले तु एकोद्दिष्टत्वा-
न्मध्याह्नव्यापिनी याज्ञा । कुलधर्मव्रतादौ तु उत्तरैव ।

चैत्रनभोगतेतरसिता स्या दूर्ध्वम् ।

इति दीपिकोक्तेः ।

मार्गशीर्षपौर्णमास्यां दत्तात्रेयावतारः ।

तदुक्तं स्वान्दे सद्भाद्रिखण्डे —

मार्गशीर्षे तथा मासि दशमेऽङ्गि सुनिर्मले ।

शुभशीर्षयुते पौर्णमास्यां (अस्य च) यज्ञस्य वासरे ॥

जनयामास देदीप्यमानं पुत्रं सती शुभम् ।

तं विष्णु मागतं ज्ञात्वा अत्रिर्नामाकरोत् स्वयम् ।

दत्तवान् स्वस्यपुत्रत्वाद्दत्तात्रेयइतीश्वरः ॥ इति ।

इयं प्रदीपव्यापिनीति (शिष्टाः) वृष्टाः ।

मार्गशीर्ष पौर्णमास्यनन्तराष्टमी अष्टका इत्युच्यते । एवं
पौषादिमास त्रयेऽपि ।

* पिशाचा औनयोधिना सा चन्द्रेतीह कीर्तिता ।

हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्षामपरपक्षाणा मष्टमीषु अष्टका एकस्यां वा *
इत्याश्वलायनोक्तेः । तासां पूर्वेषुः परेषुश्च अश्वष्टका आह
मुक्तं कालादर्शं ।

मार्गशीर्षे च पौषे च माघे प्रीष्ठे च फाल्गुने ।

ऊष्णपक्षेषु पूर्वेषु रन्वष्टक्यं तद्याष्टका ॥

इति ।

ऊर्ध्वमाश्विनायस्या स्तिस्त्रोऽष्टका इति कात्यायनसूत्रेऽपि ।

अथ अष्टमी अपराह्णव्यापिनी श्राद्धा ।

अथाच्छादनपर्यन्तं श्राद्धं पार्वणवद्भवेत् ।

इति आश्वलायन कारिकायां पार्वण धर्मातिदेशोक्ते रष्टकायाः ।

पूर्वेषुरन्वष्टका आहयो सु अष्टम्यनुरोधेन निर्णयः कार्यः ।

वायुपुराणे—

आद्या पूर्णैः सदा कार्या मासैरन्या सदा भवेत् ।

शकैः कार्या द्वितीया स्या देव द्रव्यगतो विधिः ॥

इति ।

अथ कामकालौ विश्वेदेवौ—

इष्टि श्राद्धे ऋतुदक्षा वष्टम्यां कामकालकौ ।

इति शङ्खभूतेः ।

अथ श्राद्धाकरणे प्रायश्चित्त मुक्तसृग्विधाने—

एभिर्द्युभिर्जपेन् मन्त्रं शतवारं तु तद्दिने ।

* एकस्यां वै इति इरदनः । ऋचित् पक्षस्यष्टका ।

प्रीष्ठपक्षष्टका मूयः पितृर्षांश्च भविष्यति इति पाश्चात् ।

अथष्टकं यदाशुभं सम्पूर्णं सर्वथा भवेत् ॥

इति ।

आश्वलायन सूत्रेऽपि—

अथ श्वोभूते अष्टकाः पशुना स्वालीपाकेन चाप्यनडुहोयवस
माहरे दम्निना वा कश्च सुपोषेदेषा मेऽष्टकेति । नत्वेवानष्टकः
स्यादिति ।

मार्गशीर्षादिषु मलमासे सति तत्र अष्टका न कार्य्या ।

चतुर्णां मिति ग्रहणादित्युक्तं नारायण वृत्ती ।

काठकण्ठेऽपि—

महालयाष्टका आषोपाकर्णायपि कर्म्म यत् ।

अष्ट मासविशेषाख्या विहितं वर्जयेन् मले ॥

इति ।

मार्गादि रविवारेषु काम्यव्रतं सुक्तं हेमाद्री ।

तत्र भष्माख्युक्तानि संप्रहे सौरधर्म—

पत्रचित्तं तुलस्यास्त्रिफलमथष्टतं मार्गशीर्षादि भष्मं,

मुष्टीनां चिक्षितानां त्रिपलदधि तथा दुग्धकं गोमयं च ।

त्रित्वं तोयाञ्जलीनां त्रिमरिचकमथो चिःपलाः शक्तवःसु,

गौमूत्रं अर्करा सप्तवि रिति विधिना भानुवारक्रमेण ॥

इति ।

इति श्रीविधानपारिजाते मार्गशीर्षमास विधानानि ॥

अथ पौषमासविधानानि ।

तत्र धनुःसंक्रमे पराः षोडश घटिकाः पुष्याः ।

अथत् प्राग्वत् ।

अत्र उत्सर्जननिर्घयो वक्तव्योऽपि उपाकर्म्मप्रसङ्गात् प्राग्वि-
बोक्तः ।

तत्र अनुसन्धेयः —

पौषशुक्लैकादशी मन्वादिः । तन्निर्घयश्च प्रागुक्तः ।

पौषामावास्याश्रावणर्षीदशो योगविशेषः ।

तदुक्तं महाभारते —

अमार्कपातश्चवर्षेयुक्ता चैत्पुष्यमाघयोः * ।

अर्षीदयोः स विज्ञेयः कीटिमूर्ख्यघृष्टैः समः ॥

इति

पुष्यमाघयोर्मेध्यवर्षिणी पौषी पौर्णमासी तदुत्तरा अमावास्या रवि-
वारव्यतीपातश्चवर्षणक्षयेयुक्ता चैतदा अर्षीदयो योग इत्यर्थः † ।

पौषमाघयोरिति तिथितत्त्वे पाठः ।

मदमन्त्रे तु पुष्यस्य माघस्य च इत्यर्थे उक्तः ।

तत्र ईसाद्विगोषात् ॥

तत्र हि माघयोक्तः । इति कर्मलाकरः ।

तथा —

दिवैव योगः शस्त्रोऽयं न तु रात्री कदाचन ।

स्नान्दे —

माघादिन्दुष्वे प्राप्ते श्रवणाकृत्युते दिने ।

योगो भवेद्द्वयोपातः सोऽर्घोदय इति स्मृतः ॥

अर्घोदये तु सम्प्राप्ते सर्वं गङ्गाजलं स्मृतम् ॥

सर्वं काशीसमं क्षेत्रं सर्वं ब्रह्मसमा हिजाः ॥

यत्किञ्चिद्दीयते दानं तद्दानं मेरुसन्निभम् ।

कक्षयिष्वाप्ति ते स्नान्दे अर्घोदयव्रतं शुभम् ॥

चतुःषष्टिफलं सुख्यममत्रं तत्र कारयेत् ।

तदर्धं मध्यमं प्रोक्तं तस्याप्यर्धमबाधमम् ।

एवंषुषट्कं कार्यं शुभं कांस्वस्य भाजनम् ।

निधाय पायसं तत्र पद्ममष्टदलं लिखेत् ॥

भूमौ तु तच्छुभैः शुभैः कृत्वाष्टदलमुत्तमम् ।

अनन्यं स्नापयेत्तत्र ब्रह्मविष्णुशिवानाम् ॥

तेषां पूजा ततः कार्या श्वेतमास्त्रैस्तु शोभनैः ।

वस्त्रादिभिरसङ्कल्प्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

दानमन्त्रस्तु —

सुवर्णपायसामत्रं यस्मादेतन्नयीमयम् ।

आ(वि)पत्तेस्तारकं यस्मात्तद्गृहाण हिजोराम ॥

सर्वं गङ्गासमं जलमिति रघुनन्दनाः ।

समुद्रमेवासां पृथ्वीं सम्भन् दातुञ्च यत् फलम् ।
तत् फलं सभते मर्त्यः कृत्वेदं दानसुत्तमम् ॥

इति

तथा —

गोचर्यमात्रां भूमिं यो दद्यादधीदये तिथौ ।
सुवर्णं रजतं गाञ्च दद्यान्मन्त्रफलं सभेत् ॥

इति श्रीविधानपारिजाते पौषमासविधानम् ।

अथ माघमासविधानम् ।

तत्र विष्णुः —

तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नायी सदा भवेत् ।
इविष्यं ब्रह्मचर्यं च भाषस्त्रा(नि)नं महाफलम् ॥

इति सोरमास उक्तः ।

ब्राह्मे तु सावन उक्तः ॥

तथाहि —

एकादश्यां शुक्लपक्षे पौषमाने समारभेत् ।

हादस्यां पीर्षमास्यां वा शुक्लपक्षे समाप(नम्)येत् ॥

इति

पाथेऽपि —

पुष्यस्यैकादशीं शुक्लामारभ्य स्थाण्डिलेभ्यः ।

मासमात्रं निराहारस्त्रिकालं ज्ञानमाचरेत् ॥

त्रिकालमर्षयेद्विष्णुं त्थक्तभोगोजितेन्द्रियः ।

माघस्यैकादशीं शुक्लां यावद्विद्याधरोत्तम ॥

इति

अथ त्रिकालज्ञानं मासोपवासविषयं निराहार इत्युक्तेः ।

पृथ्वीचन्द्रोदये तु अग्न्यथोक्तं विष्णुना —

दर्शं वा पीर्षमासीं वा आरभ्य ज्ञानमाचरेत् ।

पुष्काम्यज्ञानि चिंशसु मकरस्ये दिवाकरे * ॥

इति

अत्र देशाचारतो व्यवस्था —

यदा तु माघो मलमासो भवति तदा माघज्ञानस्य नित्यत्वान्
मासद्वयेऽपि भवतीति हेमाद्रिराह ।

अन्य चर्चिकारिषो भविष्ये —

महाचारी गृहस्थोवा वानप्रस्थःऽथ भिक्षुकः ।

ब्रह्मचर्यव्रतान्तरं नर नारीनपुंसकाः ।

बाला माघे एते दीर्घे प्रायुवनीसितं फलम् ॥

पाथे—

सर्वेऽपि चर्चिकारिषोऽपि विष्णुभक्तौ यथा दृष ।

इति

मकारज्ञानमन्त्रः —

पाद्ये —

मकारख्ये रवौ माघे गोविन्दाष्टुत माधव ।
 ज्ञानिनामेन मे देव यथोक्तफलदो भव ॥
 इमं मन्त्रं समुच्चार्य ज्ञायाम्भोगसमन्वितः ॥ •
 इति

अत्र प्रत्यहं सूर्याय अर्घ्यं दातव्यम् ।

तन्मन्त्रसु पाद्ये —

सवित्रे प्रसवित्रे च परं धाम जले मम ।
 त्वत्तेजसा परिभ्रष्टं पापं यातु सहस्रधा ॥
 इति

ज्ञानकाशसु माघे —

अरुणोदयमारभ्य प्रातःकालावधि प्रभो ।
 माघज्ञानवतां पुष्ट्यं क्रमात्तत्रावधार(णम्)या ॥
 उत्तमं तु सनच्चतुं लुप्ततारं तु मध्यमम् ।
 सवितर्युदिते भूप ततो ह्यीनं प्रकीर्तितम् * ॥ इति

अविष्णोपरं तु —

योनाघमास्तुषसि सूर्यं कराभि तासं
 ज्ञानं समाप्सरति चाङ्गनदीप्रवाहे ॥
 उदुत्य सप्त पुरुषान् पितृमातृपितृभ्याम्
 स्नानं प्रशास्त्रमरक्षिष्यते नरोऽमी ॥

ज्ञानफलं प्रभासखण्डे उक्तम् —

माघे मासि च यः स्नायाच्चैरन्तर्य्येण(मानवः)भावतः ।

पौण्डरीकफलं तस्य दिवसे दिवसे भवेत् ॥

सम्पूर्णस्नानाशक्तौ त्त्र्यहं वा स्नायादित्युक्तं

पादौ —

अस्निग्ं दोगे त्वशक्तोऽपि स्नायादपि दिनत्रयम् ।

प्रयागे माघमासे तु त्त्र्यहं स्नातस्य यत् फलम् ॥

नाश्वमेधसहस्रेण तत् फलं लभते भुवि ॥

इति ।

माघनियमासु नारदीये—

न वज्रिं सेवयेत् स्नातो स्नातोऽपि वरानने ।

होमार्थं सेवयेद्वज्रिं शीतार्थं न कदाचन ॥

अहन्वहनि पातश्चादित्थाः शर्करयाम्बिताः ।

त्रिभागास्तु तिलानां स्युस्तुर्धः शर्करात्मकः ॥

अनभ्यङ्गी वरारोहे सर्वं मासं नयेद्वती ।

तथा—

अप्राङ्गतशरीरसु यः कष्टं ज्ञानमाचरेत् ।

पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥

तिलस्नायी तिलोदनीं तिलहोमी तिलोदनी ।

तिलभुक् तिलदाता च षट्तिलाः पापनाशनाः * ॥

षट्तिनी नाषसीदति इति तिथितन्त्रे पाठः ।

तथा —

दातव्यो दीपकोऽच्छुद्धो देवमुद्दिश्य माधवम् ।
परस्त्राचं न वेवेत परिवादं च वर्जयेत् ।

इत्यादि

माघान्ते विशेषमाह नारदः —

माघावसाने सुभगे षड्दसं भोजनं स्मृतम् ।
दन्वस्योर्वाससी सूक्ष्मे सप्तधान्यसमन्विते ।
त्रिंशत्तु मोदका देयाः शर्करातिलसंयुताः ॥

इति

अथ —

एकादशीविधानेन माघशुद्ध्यापनं स्मृतम् ।
इत्युक्त्वासाप्तदुद्यापनं प्रयोगरूपेणोच्यते
माघशुक्लवतुर्दश्यामन्वच्छिन् वा दिने सपवासपूजनादिकं कृत्वा
परैःकृत्वा तिलचर्वाज्यैरष्टोत्तरशतं ह्योमं कृत्वा सपत्नीकान् ब्राह्म-
णान् भोजयित्वा चमाप्य च सूर्यं प्रार्थयेत् ।

तत्र मन्त्रः —

दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।
परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानमहर्षते ॥

इति उद्यापनविधिः ।

अथ हेमाद्रौ वृत्तकम्बल(कारण दानमुक्तम् —

माघशुक्लवतुर्दश्यामुपोष्य नियमस्मितः ।
शिवाय पीथमास्यां तु कुर्याद्वि वृत्तकम्बलम् ॥

आलिङ्गं वेदिपर्यन्तं यो दद्याद् दृढकम्बलम् ।
तस्यानन्तं भवेत् पुण्यं विष्णोर्देवस्य वा पुनः ॥

इति

तद्विधिसु चतुर्थस्यावने द्रष्टव्यः ।

मकरसंक्रान्ती पराश्वत्वारिंशद् घटिकाः पुण्यकालः ।

त्रिंशत् कर्कटके नाद्यो मकरे तु दशाधिकाः ।

इति ब्रह्मवैवर्तसमुदाजहार हेमाद्रिः

माधवस्तु —

त्रिंशत् कर्कटके पूर्वा मकरे विंशतिः परा ।

इति वशिष्ठस्मृतिमुदाजहार ।

यदा तु रात्रौ प्रदोषे निशीथे वा मकरसंक्रान्तिर्भवति तदा

माधवमते द्वितीयं दिनं पुण्यम् ।

यद्यस्यामनवेलायां मकरं याति भास्करः ।

प्रदोषे वाईरात्रे वा ज्ञानं दानं परेऽहनि ॥

इति ब्रह्मगार्ग्यवचनादित्युदाहृतम् । दाक्षिणात्याश्च एतदेव
आद्रियन्ते । हेमाद्रिभृचर्यसारादौ तु निशीथान् पूर्वभाविनि
संक्रमे निशीथान् परतोभाविनि च संक्रमे पूर्वापरदिनं पुण्यम् ।

धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्यां च मिथुनं तथा ।

पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमणं यदा ॥

दिनान्ते पञ्च नाद्यसु तदा पुण्यतमाः स्मृताः ।

उदयेऽपि तथा पञ्च देवे पितृ च कर्माणि ॥

इति स्नान्दवचनादित्युक्तम् ।

अपराहोऽप्येवम् ।

अस्मिन्नेतन्निदा सुखे भूयं याति दिवाकरः ।

प्रदीपे वाहिरात्रे वा तदा पुच्छं दिनद्वयम् ॥

इति बौधायनवचनादित्युक्तम् ।

गुर्वारमाषोदीक्षासु इदमेव आद्रियन्ते ।

मकरे कर्त्तव्यमुक्तं स्वान्दे -

धेनुं तिलमयीं राजन् दद्याद् यज्ञोत्तरायणे ।

सर्वाङ्गं कामानवाप्नोति विन्दते परमं सुखम् ॥

विष्णुधर्मोऽपि —

उत्तरे त्वयने विप्रा वस्त्रदाने महत् फलम् ।

तिलपूर्णमगुडाहं दत्त्वा रोगैः प्रमुच्यते ॥

तिलोद्वर्त्तंश्च कर्त्तव्यंस्त्रिणा देयाः प्रयत्नतः ।

तिलस्त्रिंशेन दीपाय देया विष्णुगिवादिषु ।

तत्र त्राहं प्रकर्त्तव्यं पितृणां ऋणकारणम् ॥

इति

माघकृष्णचतुर्दश्यां यमतर्पणमुक्तं

हेमाद्री यमेन —

अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्दशीम् ।

स्नातः सन्नाथ्यं तु यमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति

कृष्णचतुर्दशीं प्राप्येति शेषः ।

माघामावास्यायामादित्यवारे व्यतीपातशुक्लयोगे अर्धे इयात्

पुष्पकालो भवतीत्युक्तं यौषमासविधाने ।

माघशुक्लचतुर्थी तिस्रचतुर्थी ।

सा च प्रदोषव्यापिनी प्राज्ञा ।

माघशुक्लचतुर्थी तु नक्तन्नतपरायणाः ।

ये त्वां दुष्टे • ऽर्चयिष्यन्ति तेऽर्चाः स्युरसुरद्वन्द्वम् ॥

इति काशीखण्डोक्तेः ।

इयमेव कुन्दचतुर्थीत्वाख्यायते यत्र कुन्दपुष्पैः शिवपूजन-
मतिप्रशस्तम् —

माघशुक्लपञ्चमी श्रीपञ्चमी ।

सा च माधवमते पूर्वा हेमाद्रिमते परा ।

तत्र कर्त्तव्यमुक्तं वाराहे —

माघशुक्लचतुर्थ्यान्तु हर(वर)माराध्य च त्रियः ।

पञ्चम्यां कुन्दकुसुमेः पूजां कुर्यात् ससृष्टये ॥

माघशुक्लसप्तमी रथसप्तमी ।

सा च अरुणोदयव्यापिनी प्राज्ञा ।

सूर्य्यपङ्कचतुल्या तु शुक्ला माघस्र सप्तमी ।

अरुणोदयवेलायां तस्मां ज्ञानं महाफलम् ।

इतिविष्णुधर्मोत्तरोक्तेः ।

अवचोदयवेलायां कृत्वा मासस्य सप्तमी ।

प्रयागे यदि सञ्जेत कोटिसूर्यपङ्कैः समा ॥

इतिपाप्मोक्तं च ।

अत्र कर्त्तव्यशुक्तं भविष्ये —

कृत्वा षष्ठ्यामेकभक्तं सप्तम्यां निबलं जलम् ।

रात्रन्ते चाक्षयेवाश्वं कृत्वा गिरसि दीपकम् ॥

तथा जले प्रक्षम्य स्नान्देऽपि —

न केन चाख्यते यावत्तावत् स्नानं समाचरेत् ।

सौवर्णे राजते पात्रे भक्त्याऽस्नातुमये(तथा)ऽथवा ॥

तैलेन वर्तिर्दातव्या महारजनरञ्जिता ॥

महारजनं कुशुम्भम् ।

समाहितमना भूत्वा दत्त्वा गिरसि दीपकम् ।

भास्करं हृदये ध्यात्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

नमस्तु रुद्ररूपाय रसानां पतये नमः ।

वरुणाय नमस्तुऽस्तु हरिवास नमोऽस्तु ते ।

जले परिहरेद्दीपं ध्यात्वा सन्तर्ष्य देवताः ॥

इति

अर्घ्यमन्त्रस्तु —

यद् यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।

तन्मे रोक * च शोकं च माकरी हन्तु सप्तमी ॥

* रोकं क्रिद्रमिति कालाः ।

एतज्जन्मकृतं पापं यच्च जन्मान्तरार्जितम् ।
 मनोवाक्कायजं यच्च ज्ञाताज्ञातञ्च यत्पुनः ॥
 इति सप्तविधं पापं ज्ञानाग्नेः सप्तसप्तिके ।
 सप्तव्याधिसमायुक्तं हर माकरि सप्तभि ॥
 इतिमन्मन्त्रं चक्षां ज्ञात्वा पादोदके नरः ।
 वेद्यवादित्यमासौक्ष्यं क्षणान्निष्कलुषी भवेत् ॥

इति स्नान्दे ।

इयं मन्वादिरेपि ।

सा च शुक्लपञ्चस्यत्वात् पीर्वाङ्गिकी याज्ञा ।
 यदा च माघो मसमासो भवति तदा मासद्वयेऽपि मन्वादित्राहं
 कार्यम् ।

मन्वादिहं तैषिणं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ।

इति स्मृतिसम्प्रदायोक्तेः ।

माघशुक्लाष्टमी भीष्माष्टमी ।

तत्र कर्त्तव्यमुक्तं हेमाद्री पाद्ये —

माघमासे सिताष्टम्यां सतिसं भीष्मतर्पणम् ।

त्राहं च वे नराः कुर्युस्ते स्तुः सन्ततिभागिनः ॥

भारतेऽपि —

शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्याद् भीष्माय यो जसन् ।

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

तथाकाले —

वैशाखपक्षगोत्राय सांज्ञतिप्रवराय च ।

अपुत्राय ददाम्बेतस्त्रक्ष्णं भीषाय वर्षाधि ॥

वसुनामवताराय श्वेतनोरात्मजाय च ।

जलं (अर्घ्यं) ददामि भीषाय आभाष्यत्रक्ष्णवारिधि ॥

एतच्च जीवत्पितृकेषापि कार्यम् ।

जीवत्पितापि कुर्वीत तर्पणं यमभीषयोः ॥

इति पाप्मोक्तेः ।

अत्र अपसव्यमिति दिवोदासः ।

धवलनिबन्धेऽपि —

अष्टम्यां तु सिते पक्षे भीषाय तु तिस्रोदकम् ।

अत्र च विधिवद् दद्याुः सर्वे वर्षादिजातयः ॥

इति

सर्वे वर्षा इत्युक्ते द्विजातय इति सम्बोधनं वेदितव्यं । तेन शूद्रादीना-
मपि अत्र अधिकारः ।

अत्र त्राहं कार्यं तर्पणं तु नित्यम् ।

ब्राह्मणाद्याश्च ये वर्षां दद्याुर्भीषाय नोजसम् ।

संवत्सरकृतं तेषां पुण्यं नश्यति तत्क्षणात् ॥

इति मदनरत्नोक्तेः ।

• इतः पूर्वं—

भीषः आत्मनोवीरः स्वभावादी जितेन्द्रियः ।

आभिरहभिरवाग्नेतु पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम् ॥

नमोऽयं वपुषु निबन्धेपु कल्पने ।

माघशुक्लद्वादशी भी(म)षद्वादशी ।

त्वया कृतमिदं वीर तव नाष्वा भविष्यति ।

सा भी(म)षद्वादशी, श्लो)त्वेवा सर्वपापहरा शुभा ॥

इति हेमाद्रौ पाशोक्तेः ।

इयं परविद्या याज्ञा * ।

माघी पौर्णमासी च परविद्या याज्ञा ।

अत्र योगविशेष उक्तो हेमाद्रौ ब्राह्मे—

माघी सोमहृत्सत्त्वो † मंहामाघीति कथ्यते ।

तत्रैव ज्योतिषे —

भिवष्टे यदा सौरिः सिंहे च गुरुचन्द्रमाः ।

भास्करः श्रवणर्षे च महामाघीति सा स्मृता ॥

भविष्येऽपि—

वैशाखी कार्तिकी माघी तिथयोऽतीव पूजिताः ।

ज्ञानदानविहीनास्ता न नेयाः पाण्डुनन्दन ।

तिलपात्राच्च देयानि कञ्चुकाः कम्बलास्तथा ॥

इति

माघपुर्णिमानन्तराष्टमी माघी षष्टका ।

* इयं परविद्या याज्ञा इति निर्णयस्त्रिंशो पाठः ।

† एव संज्ञोपीनतया प्रतिभाति ।

“वदे च द्वादशी युक्ता” इति युक्त्वयाख्यात् ।

‡ माघशुक्लपौर्णमासीति कनकाकरः ।

तद्विषयो मार्गशीर्षमासविधाने चमिहितः ।

अथष्टकाकरचायत्नी इवमावम्बकी ।

हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्थांशपरपञ्चाशामष्टमीषु षष्टका एकस्यां
वा इत्याम्बकायनोक्तेः एकस्यां माष्यामष्टकायामित्थर्षः । तथा माषा-
ष्टकां प्रक्रम्य तामिकाष्टकेत्याचक्षते इत्यापस्तम्बोक्तेः ।

इति त्रीविधानपारिजाते माघमासविधानानि ।

अथ फाल्गुनमासविधानानि ।

कुम्भे षोडश घटिकाः पुराः ।

शेषं प्राग्बत् ।

फाल्गुनकृष्णाष्टम्यां सीतोत्पत्तिरुक्ता कल्पतरौ —

फाल्गुनस्य च मासस्य कृष्णाष्टम्यां महीपते ।

इत्युपक्रम्य—

जाता दाशरथेः पत्नी तस्मिन्नहनि जानकी ।

उपोषितो रघुपतिः समुद्रस्य तटे तदा ॥

रामपत्नी च संपूर्णा सीता जनकनन्दिनी ।

इति

फाल्गुनकृष्णचतुर्दशी शिवरात्रिः ।

सा च केषुचिद्वर्षेषु प्रदीपव्यापनी प्राञ्जल्युच्यते ।
केषुचिद्विशीयव्यापिनीति च ।

तत्राद्या माघवीथे —

त्रयोदश्यादि सूर्ये चतसृश्वेव नाङ्गिषु ।

भूतविद्या तु या तत्र शिवरात्रिव्रतं चरेत् ॥

शुक्लपक्षेऽपि —

प्रदीप * व्यापिनी प्राञ्जला शिवरात्रिचतुर्दशी ।

रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपाशयेत् ॥

कामिकेऽपि —

आदिस्वास्तमये काले अस्ति चेत् सा † चतुर्दशी ।

शिवरात्रिव्रती तत्रैवाश्वमेधफलं लभेत् ॥

द्वितीयापि नारदीये—

भवेद् यत्र त्रयोदश्यां भूतव्यासा मङ्गानिशा ।

शिवरात्रिव्रतं तत्र कुर्याज्जागरणं तथा ॥

श्रीशानसंहितायामपि —

माघकृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो मङ्गानिधि ।

* प्रदीपेऽपि: उत्तरार्धे तथा शतलोके: ।

† अस्ति चेत् चतुर्दशी ।

तत्रापि: शिवरात्रि: खान् सा भवेद्दुष्करोत्तमा ।

इति निर्वचनिसौ पाठः ।

शिवस्त्रिंशत्(श्रवण)तयोद्भूतः कोटिसूर्यसमप्रभः ॥
तत्कालव्यापिनी याज्ञा शिवरात्रिंशते तिथिः ।

इत्यादि * ।

एवं सति पूर्वेष्वुरेव उभयकालव्याप्ती पूर्वेषु ।
चयोदशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रभाषतः ।
जागरे शिवरात्रिः स्यान्निशि पूर्णा चतुर्दशी ॥
इति स्कान्दोक्तेः ।

दिनभुक्तिरस्मयः ।

दिनहयेऽपि निशीथव्याप्ती तु पूर्वा काव्येति हेमाद्रिः ।
शरवरात्रात् पुरस्ताच्चेच्छयायोगो यदा भवेत् ।
पूर्वविद्यैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः ॥
इति गर्गीकैः ।

मदनरत्नेऽपि एवमेव अभिहितम् ।

माधवाचार्य्यस्तु परदिने प्रदोषनिशीथोभयव्याप्तिस्त्रिंशत्
परिवेत्साह । इदमेव (वचनं) युक्तमुत्पत्त्यामः ।

• पादिना—

शरवरात्रादशयोर्षे पुञ्जा यत्र चतुर्दशी ।

तत्रिंशदशैव कुर्वीत शिवरात्रिंशतं ततो ॥

शरवरात्रादशयोर्षे पुञ्जा यत्र चतुर्दशी ।

मेव तत्र तत्र कुर्वीदापुरे शरवरात्रिः ॥

इतिवचनद्वयं सप्तश्लोके ।

तथा पूर्वेद्युर्निशीथस्य परेद्युः प्रदोषस्येत्येकैकव्याप्ती तु पूर्वेव ।
अक्षरात्वात् पुरस्ताच्चेदिति वचनेन जयायोगस्य प्राशस्वकथनात् ।

माघफाल्गुनयोर्मध्ये असिता या चतुर्दशी ।

अनङ्गेन समायुक्ता कर्त्तव्या सा सदा तिथिः ।

इति नामरत्नखण्डोक्तेः ।

महतामपि पापानां दृष्टा वै निष्कृतिः पुरा ।

न दृष्टा कुर्वतां पुंसां कुह्युक्तां तिथिं शिवाम् ॥

इति स्कान्दे दर्शयोगस्य निषिद्धत्वाच्च ।

यदा चतुर्दशी पूर्वेद्युर्निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्ता परेद्युश्च निशीथा-
दर्वागैव समाप्ता तदा परेद्युरेकव्याप्तिसत्त्वात् परैव ॥

माघासिते भूतदिनं हि राजन्

उपैति योगं यदि पञ्चदश्या ।

जयाप्रयुक्तां न तु ज्ञातुं कुर्व्यात्

शिवस्य रात्रिं प्रियक्लृष्टिवस्य ॥

इति गारुडोक्तेः ।

अथ दिनद्वये प्रदोषव्याप्त्यभावे निशीथव्याप्तिसत्त्वात् पूर्वेव ।

इयं च रविभौमसोमवारेषु शिवयोगे चातिप्रशस्ता ।

रविभौमेन्दुवारेषु शिवयोगे तथैव च ।

शिवरात्रिः शिवकरी महापातकनाशनी ॥

इति पाप्मोक्तेः ।

शिवरान्निपारणे तु विद्वद्भ्यानि वाक्यानि दृश्यन्ते ।

तथाहि स्नान्दे—

जम्बाष्टमी स्नान्देषु शिवरात्रिचतुर्दशी ।
एताः पूर्वयुताः कार्यास्तित्यन्ते पारणं भवेत् ॥

तथा—

जम्बाष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।
पूर्वविष्टैव कर्त्तव्या तिथिभान्ते च पारणम् ॥

क्वचित्तु तिथिमध्येऽपि पारणमुक्तं स्नान्दे—

उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां तु पारणम् ।
ज्ञतेः सुकृतलक्षैश्च लभ्यते वाथवा न वा ॥
ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।
संज्ञातानि भवन्तीह भूतायां पारणे ज्ञते ॥
तिथीनामेव सर्वासामुपवासव्रतादिषु ।
तित्यन्ते पारणं कुर्याद्दिना शिवचतुर्दशीम् ॥

इति ।

अत्र यामत्रयादर्वागैव चतुर्दशीसमाप्ती तदन्ते तदूर्ध्वगामिन्यां
तु प्रातस्तिथिमध्य एव पारणं कार्यम् ।

यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणम् ।

इति स्मृतेरिति हेमाद्रिमाधवादयो व्यवस्थामाहुः ।

नवीनास्तु तिथिमध्य एव पारणमित्याहुः ।

तित्यन्ते पारणं भवेदित्यादिवचनं तु जम्बाष्टम्यादिविषयम् ।

न तु शिवरात्रिविषयम् ।

शिवरात्रिव्रतस्य तन्मध्यपाठस्तु पूर्वयुतत्वसाम्प्रकाशनार्थः ।

विना शिवचतुर्भुजमिति पर्युद(स्त्रे)स्त्रायाः शिवरात्रेः सर्व-
प्रकारेषु तिथिमन्त्र एव पारचाप्रापकत्वात् * । तथा शिष्टा-
चाराच्च । इदं व्रतं संयोजयत्कृत्वाद्येन नित्यं काम्यं च ।

तथापि स्त्रान्धे—

परात्परतरं नास्ति शिवरात्रिः परात्परम् ।

न पूजयति भङ्गेनं चंद्रं त्रिसुवनेश्वरम् ।

जन्तुर्जन्तुसहस्रेषु भ्रमते नात्र संग्रयः ॥

इत्यकारणे प्रत्यवायश्रुतेः ।

वर्षे वर्षे महादेवि नरोनारी पतिव्रता ।

शिवरात्री महादेवं नित्यं भक्त्या प्रपूजयेत् ॥

इति वीष्णुश्रुतेः ।

अर्थावो यदि वा श्रुयेत् क्षीयते हिमवानपि ।

चलन्त्येते कदापिहै निसलं हि शिवव्रतम् ॥

इतिवचनाच्च नित्यता ।

मम भक्तसु यो देवि शिवरात्रिसुपोषितः ।

गणत्वमक्षयं दिव्यमक्षयं शिवशासनम् ॥

सर्वान् भुक्त्वा महाभोगांस्ततो मोक्षमवाप्नुयात् ।

इति स्कान्दपुराणवचनात् ।

हादृशाब्धिकमेतत् स्त्राचतुर्विंशदिकं तु वा ।

इति ईशानसंहितावचनाच्च काम्यता चेति ॥

* पारशीचिन्तादिति पाठं युक्तं मन्थानदे ।

माघेतर-प्रतिमास-शिवरात्रिप्रते तु नायं निर्णयः । किन्तु
तत्र याम-चतुष्टय-पूर्वाविधानाद् यस्मिन् दिने अथिक्का राशि-
व्येतिः वा पाप्मा साभ्ये तु पूर्वेव इति हेमाद्रिराह । वस्तुतस्तु
प्रतिमासकृत्तुर्ह्य्यामपि ।

सर्वकामप्रदं कृत्तुर्ह्य्यां शिवव्रतम् ।

इत्युपक्रम्य—

चतुर्ह्य्याम् कर्त्तव्यं शिवरात्रि-व्रतं शुभम् ।

इति कासोत्तरे शिवरात्रि-शब्द-प्रयोगात् कौण्डपायिना-
मयनाग्निहोत्रे नैत्यकाम्निहोत्रधर्मा इव तदर्थप्रप्तिः स्यादेव ।
अतोऽत्रापि प्रदोषनिश्चयोभयव्याख्यादिनैव निर्णय इति वर्य
प्रतीमः ।

अस्यारम्भो हेमाद्री स्वान्दे—

आदौ मार्गश्रिरे मासि दीपोत्सवदिनेऽथवा ।

ऋत्नीयाश्चाघमासे वा हादश्वमुपोषयेत् ॥ इत्यादि ।

तदुत्तरा-पमावास्या तु युगादिः ।

“माघमासे त्वमावास्या”इति वचनात् । तत्-कर्त्तव्यं मख-
मासे मत्यपि कार्त्तव्यम् ।

दशहरासु नोत्सवस्तुर्षपि युगादिषु ।

इति ऋष्यशृङ्गवचनात् ।

अथ योगविशेषो विष्णुपुराणे—

माघासिते पञ्चदशी कदाचिद्

उपैति योगं यदि वान्शेन ।

कृत्वेष कासः स परः पितृणां
न ह्यप्यपुच्छैर्नृप सम्भतेऽसौ ॥

वारणसुखं ग्रतमिवा । इदं च कुम्भादित्थे त्रेयमिति
हेमाद्रिः ।

भारतेऽपि—

कासी धनिष्ठा यदि नाम तस्मिन्
भवेत्सु भूपाल तदा पिबेभ्यः ।
दत्तं तिलाक्षं प्रददाति द्रुमिं
वर्षायुतं तत्पुत्रैर्मनुष्यैः ॥

इति ।

फाल्गुनपूर्णिमासी होलिकेत्युच्यते ।

सा च सायाह्नव्यापिनी धात्रा ।

सायाह्ने होलिकां कुर्यात् पूर्वाह्ने क्रोडनं गवाम् ।

इति स्कान्दोक्तेः ।

तदसम्भवे प्रदोषव्यापिनी धात्रा ।

तच्चाह्नि गोविन्दार्चवे नारदः—

प्रतिपद-भूत-भद्रासु यार्चिता होलिकादिना ।

संबन्धरं च तद्गाङ्गं पुरं ददति साङ्गतम् ॥

प्रदोषव्यापिनी धात्रा पूर्णिमा फाल्गुनी सदा ।

तस्यां भद्रानुसुखं त्यक्त्वा पूज्या होला निघामुखे ॥

इति ।

तेनेयं पूर्वविद्या याज्ञा—

श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी ।

पूर्वविद्यैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वलेर्दिनम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनात् ।

दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ परैव । पूर्वदिने भद्रासत्वात् ।

तत्र च निषेधात् ।

उक्तं हि निर्णयामृतै—

भद्रायां दीपिता होली-राष्ट्रभङ्गं करोति वै ।

नगरस्य च नैवेष्टा तस्मात्तां तत्र वर्जयेत् ॥

तथा—

भद्रायां हे न कर्त्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा ।

श्रावणी मृपतिं ह्यन्त ग्रामं दहति फाल्गुनी ॥

तथा—

दिनार्थात् परतोऽपि स्यात् फाल्गुनी पू(पौ)र्षिणा यदि ।

रात्रौ भद्रावसाने तु होलिका दीप्यते तदा ॥

यदा तु पूर्वदिने चतुर्दशी प्रदोषव्यापिनी परदिने च पूर्वर्षिणा
 आसवशात् सायाज्ञात् प्रागेव समाप्यते । तदा पूर्वदिने सम्पूर्-
 रात्रौ भद्रासत्वात् तत्र च तन्निषेधात् परेऽहनि प्रतिपद्येव
 कुर्यात् ।

सार्धयामत्रयं वा स्नाह्नितीयदिवसे यदा ।

प्रतिपदर्वसाना तु तदा सा होलिका कृता ॥

इति भविष्य-वचनादिति निर्णयामृतकारः ।

गोविन्दार्चवादयसु—

प्रदोषव्यापिनी पाप्मा पूर्णिमा फाल्गुनी सदा ।

तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वा कार्यां होला मनीषिभिः ॥

प्रदोषव्यापिनी चेत् स्याद् यदा पूर्वदिने तदा ।

भद्रामुखं वर्जयित्वा होलिकायाः प्रदीपनम् ॥

इति नारदवचनाभ्याम् ।

यामत्रयोर्धनुक्ता चेत् प्रतिपत्तु भवेत्तृषिः ।

भद्रामुखं परित्यज्य कार्यां होला मनीषिभिः ॥

इति स्मृत्यन्तराच्च भद्रामुखं विज्ञाय पूर्वदिने एव होलिका
कार्या इत्याहुः ।

भद्रामुखप्रमाणं तु ।

नाद्यसु पञ्चवदनं नयकं तु कण्ठ * —

इति रत्नमालोक्तं ज्ञेयम् ।

शिष्टाचारोऽपि एवमेवास्ति ।

षड् कर्त्तव्यसुक्तं भविष्योत्तरे—

फाल्गुने मासि सम्प्राप्ते शुक्लपक्षे सुखासदे ।

पञ्चमीप्रमुखास्तत्र तिथयो दश शोभनाः ॥

तासु बालैश्च हृषेश काष्ठक्षेपं विधीयते ।

प्राप्तायां पौर्णमास्यां तु कु (र्यात्) र्युः काष्ठप्रदीपनम् ।

यामाहृष्टिश्च मध्ये च तूर्य्यनादसमन्वितम् ॥

* नयककण्ठेना इति निषेधसिन्धौ पाठः ।

तस्मिन्सु—

दीपयामि महाघोरे होलिके राक्षसेश्वरि ।
 हिताय सर्वजगतां प्रीतये पार्वतीपते ॥
 ततोऽभ्युच्च चितिं सर्वां सान्धेन पयसा सुधीः ।
 गन्धपुष्पैः समभ्यर्च्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ॥
 गीतैर्वाद्यैस्तथा नृत्यैः सा रात्रिर्नीयते नरैः ।
 भगलिङ्गादिग्रन्थैश्च क्रीडां कुर्युर्मिथोजनाः ॥
 द्वितीयदिवसे ज्ञात्वा तद्दश परिवन्दयेत् ।
 भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गाः सिन्दूरोहर्षिताङ्गकाः ॥
 पलाशकुसुमोद्भूतान् (?) शुभवारिप्रसेचनम् ।
 कुर्युर्मिथो लोकमध्ये वसन्तप्रीतये ध्रुवम् ॥
 द्वितीयादि समारभ्य यावद्दत्तसरसेचनम् ।
 जलेनाथ सुतैलेन दध्नाथ पयसापि वा ॥

इति ।

होलिका मलमासे न भवति । इयं मन्वादिरपि ।

सा तु पौर्वाश्विकी याज्ञा ।

मलमासे सति मासद्वयेऽपि त्राहं कार्यं मित्युक्तं प्राक् ।

अथ चैत्रकृष्णप्रतिपदि वसन्तोत्सवः कार्य्यः ।

सा च श्रौदयिकी याज्ञा ।

प्रहस्ते मधुमासे तु प्रतिपद्युदिने रवी ।

इति भविष्योक्तेः ।

दिनद्वये तथात्वे पूर्वा ग्राह्या ।

वक्ररादौ वसन्तादौ वल्लिराज्ये तथैव च ।

पूर्वविद्यैव कर्त्तव्या प्रतिपत् सर्वदा बुधैः ॥

इति वृहस्पतिस्तोत्रेः ।

अत्र सन्ध्यासंशयोऽभिहितः ।

तथा च हेमाद्रौ भविष्ये—

चैत्रे मासि महावाहो पुष्ये तु प्रतिपदिने ।

यस्यात्र शपथं स्पृष्ट्वा ज्ञानं कुर्यान्नरोत्तमः ।

न तस्य दुष्कृतं किञ्चिन्नाधयोव्याधयस्तथा ॥

तथा—

प्रवृत्ते मधुमासे तु प्रतिपद्युदिने रवौ ।

ज्ञात्वा चावश्यकार्याणि सन्तर्प्य पित्रदेवताः ।

वन्दयेद्योलिकाभूतिं सर्वदुःखोपशान्तये ॥

तन्मन्त्रस्तु—

वन्दितासि सुरेन्द्रेण ब्रह्मणा ब्रह्मरेण च ।

अतस्त्वं पाहि नो देवि भूते भूतिप्रदा भव ॥

इति ।

अत्र धाम्निपुष्यप्राशनमुक्तं हेमाद्रौ—

वृत्ते तुषारसमये सितपद्मदृशां

प्रातर्षसन्तसमये समुपस्थिते च ।

मंप्राश्य चूतकुसुमं सद्य चन्दनेन

वर्षे हि पार्श्वे पुष्यो नियतं सुखी स्यात् ॥

तन्मन्त्रसु—

भूतमध्यां वसन्तस्य माकन्दं कुसुमं तव ।

सचन्दनं पिबाम्यद्य सर्वकामार्थसिद्धये ॥

इति ।

अथ चैषामावास्या मन्त्रादिः ।

सा च अपराह्णव्यापिनी याज्ञा । कृष्णपक्षस्यात् ।

इति फाल्गुनमासविधानानि ।

विधानपारिजातेऽस्त्रिसप्तमेन विनिर्दिष्टे ।

प्रतिमासविधानानि कथितानि यथामति ।

इतिः प्रसादमाश्रित्य बहुज्ञानां निबन्धतः ।

संगृहीतः कालनयस्तेन मे स्थासुदे इतिः ।

इति त्रीविधानपारिजाते मासविधानानि समाप्तानि ।

अथ तीर्थयात्राविधानम् ।

त्रिंशत्सोपेतौ शब्दः—

सर्वेषां सर्वतीर्थानि * पापघ्नानि सदा नृणाम् ।

परस्परानपेक्षाणि कथितानि मनीषिभिः ॥

परस्परानपेक्षाणि प्रत्येकमेव सर्वपापघ्नातीत्यर्थः ।

तथा—

सर्वे प्रसन्नवक्त्राः पुण्याः सर्वे पुण्याः शिशीष्याः ।

* सर्व तीर्थानि पुण्यानि इति विष्णुमीमेती वा३ ।

नद्यः पुण्याः सदा सर्वा जाङ्गवी तु ि वषतः ॥

गाङ्गे—

पुत्रद्रव्यादि सम्यञ्च तीर्थं व्रजति यो नरः ।

ब्रह्माद्या देवतास्तस्य तुष्टिं पुष्टिं ददन्ति(श्चि)च ॥

तथा—

कीर्त्तनाच्चैव तीर्थस्य स्नानाच्च पितृतर्पणात् ।

धुनन्ति पापं तीर्थे ये ते प्रयान्ति सुखं परम् ॥

भारते एतदकरणे अनिष्टसुक्तम्—

अगुपोथ त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।

अदत्त्वा काञ्चनं गाव दारिद्रो नाम जायते ॥

एतेन त्रिरात्रोपवासादीनां चतुर्णां प्रत्येकं दारिद्र्याभावः फल-
मित्यर्थः ।

तथा—

यान्यगम्यानि तीर्थानि दुर्गाणि विषमाणि च ।

मनसा तानि गच्छेत सर्वतीर्थसमीक्षया ॥

एतत् फलमपि तत्रैवोक्तम्—

अम्बिष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टा विपुलदक्षिणैः ।

नासौ तत्फलमाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ॥

अज्ञानेनापि * यस्यैह तीर्थयात्रादिकं भवेत् ।

* अज्ञानेनापि अथ दमस्तुतं वनमेतद् फलमाप्यते ।

— इति ज्ञानाभावेऽपि । ज्ञानादेरिच्छाः ।

सर्वकामसमृद्धः स स्वर्गलोके महीयते ॥
 स्वानं च लभते नित्यं धनधान्यसमाकुलम् ।
 ऐश्वर्यज्ञानसम्पन्नः सदा भवति धर्मवान् ॥
 पितरस्तारितास्तेन नरकाच्च पितामहाः ॥
 इति ।

तथा—

तीर्थान्धनुसरन् धीरः श्रद्धधानः समाहितः ।
 कृतपापोऽपि शुध्येत किं पुनः शुद्धकर्णकृतम् ॥
 तिर्यग्ग्योनिं न गच्छेत्सु कुदेषु नैव जायते ।
 स्वर्गे वसति वै विप्रो मोक्षमार्गश्च विन्दति ॥ इति ।
 अथ तीर्थस्वरूपम् ।

गाण्डे—

रजस्तमोविरहितैस्तपसा धृतकल्पायैः ।
 यदध्यासितमर्हन्नस्तद्धि तीर्थं प्रचक्षते ॥

भारते—

लोकैऽस्मिन् द्विविधं तीर्थं स्वच्छन्दं देवनिर्मितम् ।
 स्वयं भूतं प्रभासाद्यं निमित्तं (निर्मितं) देवनिर्मितम् ॥

तत्पुनश्चतुर्विधम्—

चतुर्विधानि तीर्थानि स्वर्गे मत्वे रसातले ।
 देवानि मुनिशार्दूल आसुरास्त्वार्षकाणि च ॥
 मानुषाणि च लोकेषु विख्यातानि सुरादिभिः ।
 तत् पुनर्भौमात्परिष्कल्लोकस्वभेदाज्जिविधम् ।

तदुक्तं भारते—

दृष्टिव्यां नैमिषं पुण्यमन्तरिक्षे च पुष्करम् ।

अयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशाम्यते ॥

काशीखण्डे—

शुष्णं देवि विशालाक्षि तीर्थं लिङ्गमुदाहृतम् ।

जलाशयेऽपि तीर्थाख्या जाता मूर्त्तिपरिग्रहात् ॥

मूर्त्तयो ब्रह्मविष्णुर्केशिविघ्नेश्वरादिकाः ।

लिङ्गं शैवमिति ख्यातं यन्मैतत्तीर्थमेव तत् ॥

तथा—

न जलाद्गतदृष्टस्य ज्ञानमित्यभिधीयते ।

स ज्ञातो योदमस्त्रातः अथाशुद्धमनोमलः ॥

योऽशुद्धः पिशुनः क्रूरो दाक्षिकोविषयाढकः ।

सर्वतीर्थेष्वपि ज्ञातः पापो मलिन एव सः ॥

दानमिच्छा तपः शौचं तीर्थसेवा श्रुतं तथा ।

सर्वास्त्रेतानि तीर्थानि यदि भावो न निर्मलः ॥

निगृहीतेन्द्रियग्रामो यत्रैव बसते नरः ।

तस्य तत्र कुरुक्षेत्रं नैमिषं पुष्करं तथा ॥

ध्यानपूते ज्ञानजले रागदोषमलापहे ।

यः ज्ञाति मानसे तीर्थे स याति परमां गतिम् ॥

न शरीरमलत्वाग्नी नरो भवति निर्मलः ।

मानसे तु मले * सुक्ते भवत्यन्तः सुनिर्मलः ॥

* विषयेचित्संरागो मानसो मल उच्यते ।

तेष्वेव हि विरागोऽस्य नैमिषं समुदाहृतम् ।

जायन्ते च म्रियन्ते च जलेष्वेव असौवासः ।

न च गच्छन्ति ते स्वर्गमविशुद्धमनोमलाः ॥

अथ अत्राधिकारिणः—

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोयतिस्तथा ।

तीर्थयात्रां प्रकुर्वीत स्वर्गमोक्षफलाप्तये ॥ •

यत्तु ब्राह्मे—

यस्येष्टिधर्मेष्वधिकारितास्ति

वरं गृहं गृहधर्माश्च सर्वे ।

एवं गृहस्थान्ममसंस्थितस्य

तीर्थे गतिः पूर्वतरैर्निषिद्धा ॥

इति ।

कौर्मोऽपि—

यः स्वधर्मान् परित्यज्य तीर्थसेवां करोति हि ।

न तस्य तीर्थं फलति इह लोके परच च ॥

इति च गृहस्थस्य तीर्थयात्रानिषेधवचनं । तदग्निहोत्राद्यनु-
ज्ञानशक्तादरिद्रविषयम् । यस्येष्टिधर्मेष्वधिकारितास्ति इति पूर्वोक्त-
विशेषवचनात् । अशक्तदरिद्रादेस्तदसम्भवात् । यदा साम्बिकस्य
पत्नीसहितस्यैव गृहस्थस्य तीर्थयात्राधिकारः ।

सहाम्बिर्वा सपत्नीको गच्छेत्तीर्थानि संयतः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो यद्योक्तां गतिमाप्नुयात् ॥

इति कौर्मोक्तेः ।

प्रायश्चित्ती ब्रजस्तीर्षं पञ्चीविरहितोऽपि वा ।

यज्ञेष्वनधिकारी वा यद्वा मन्त्रस्य साधकः * ॥

इति स्मरणाच्च ।

भारते—

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ।

न वियो (निं)गं † ब्रजन्थेते ज्ञातास्तीर्षे तथा स्त्रियः ॥

इति वचनात् क्षत्रियादेरप्यधिकारः ।

यत्तु—

तपोजपस्तीर्षयात्रा प्रवञ्चा मन्त्रसाधनम् ।

देवताराधनं चेति स्त्रीशूद्रपतनानि षट् ॥

इति ।

तथा—

विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं धर्मलक्षणम् ।

यदतोऽन्यत्रि कुर्वते तद्भवत्यस्य निष्फलम् ॥

इति मनुवचनं तदेवां स्वातन्त्र्यनिषेधपरम् ।

बाह्ययौवनवत्या वा ‡ हृद्यया वापि योषिता ।

न स्वातन्त्र्येण कर्त्तव्यं किञ्चित् कार्यं गृहेष्वपि ॥

इति तदुक्तेः ।

* यद्य वा मन्त्रसाधकः । इत्याकरे पाठः ।

† वियोगिं विवर्त्तां योनिं पञ्चयोनिं वा ।

वियोगमिति पाठे वक्ष्यतिः सद्य विरहं न व्रजन्ति क्षत्रमे इत्यर्थः ।

‡ बाह्यया वा युवत्या वा इति पाठं युक्तं मन्वागणे ।

सभर्तृकायास्तु भर्ता सदैव ।

नास्ति स्त्रीषां पृथग् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

पतिं संबोधते या तु तेन स्वर्गे महीयते ॥

इतिमन्त्रोः ।

शूद्रस्तु तु विप्रश्चैवनाविरोधेन ।

शूद्रस्तु द्विजशूद्राविरुद्धं धर्ममाचरन् ।

नरके पचते तद्वेदेऽन्नवपकीर्त्तनात् ॥

इति भारतीकोः ।

प्रायश्चित्ताद्यं तु पञ्चरादिरहितस्वाप्यधिकारः ।

प्रायश्चित्ती व्रजेत्तीर्थं पञ्चीविरहितोऽपि वा ॥

इति पूर्वोक्तेः

अथ तीर्थयात्राविधिः ।

तत्रादौ तीर्थमाहात्म्यम् --

मनसो वससो रुद्रा आदित्वा मरुतोऽनलाः ।

विश्वेदेवास्तुवाः साध्या नागा यक्षाश्च राक्षसाः ॥

इत्याद्यनेकदेवाश्च तीर्थैः सिद्धिमवाप्नुवन् ।

भार्गवाङ्गिरसागस्तिस विश्वामित्रात्रिकश्रवाः ॥

वशिष्ठश्चा महात्मान स्तीर्थे सामर्थ्यमाप्नुवन् ।

विश्वामित्रः सपुत्रस्तु महापापमपोह्य वै ॥

सुतीर्थतपसा ब्राह्मणं प्राप्य वाशिष्ठशापतः ।

त्रिंशच्चमपि चाख्यानं विप्रं कृत्वा प्रभावतः ॥

तं तु तेनैव देहेन स्वर्गलोकमवेशयत् ॥

उदीच्यपुराणेऽपि —

पाण्डवा राज्यलाभाय दुरितोपशमाय च ।

मार्कण्डेय पुलस्त्याज सप्तर्षिप्रमुखैः सह ॥

द्वादश्याम्नाणि कृच्छ्राणि समादाय सिधिविरे ।

तौर्यानि तेन ते जाताः कृतकृत्वा अनेनसः ॥

इत्यादिभिर्वचनेस्तीर्थयात्रा अवश्यकर्तव्येति प्रतीयते ।

कीर्त्तं—

कथयिष्यामि ते वक्ष तौर्ययात्राविधिं क्रमात् ।

आर्षेणैव विधानेन यथादृष्टं यथानुगतम् ॥

प्रयागतीर्थयात्रार्थी यः प्रयाति नरः क्वचित् ।

वस्तीवर्षं समाकृत्वा शृणु तस्यापि यत् फलम् ॥

नरके वसते घोरे गवां क्रीडो हि दारुणः † ।

ससिलं न च मृच्छन्ति पितरस्तस्य देहिनः ॥

ऐश्वर्यगर्भान् मोहाद्वा गच्छेद् यानेन यो नरः ।

विफलं तस्य तत्तीर्थं तस्माद् यानेन न व्रजेत् ‡ ॥

गोयाने योवधः प्रोक्तो ह्यययाने तु निष्फलम् ।

• राजानवाप्यनेनसः इति न-पुलके पाठः ।

† गोकुलस्य दारुणत्वं दिलीपचरिते व्यक्तं । सुरभिर्षे ईश्वरगो
प्रदक्षिणातिष्ठनश्चैव शब्दं कृपिता दिलीपं प्रमाप ।

‡ तस्माद् यानं परित्यजेत् इति न-पुलके पाठः ।

नरयाने तदहं स्यात् पदभ्यां तच्च चतुर्गुणम् ॥
पदभ्यामिति केवलाभ्यामित्यर्थः ।

तीर्थानुगमनं पदभ्यां तपः परमिहोच्यते ।
तदेव ज्ञत्वा यानेन ज्ञानमात्रफलं लभेत् ॥

इति विशेषोक्तः ।

यानमर्षफलं इति तदहं छत्रपादुके ।
वाञ्छितं त्रीं स्तया भागान् सर्वं इति प्रतिपद्यः ॥

तथा —

हिर्भोजनं द्वितीयांशं हरेत्तीर्थफलस्य च ।
यानमर्षं चतुर्थांशं छत्रोपानमिव च ॥
तस्मादेतैर्विहीनस्तु सर्वं तीर्थफलं लभेत् ।
इति जावालिवचनात् सर्वमेव यानादिकं त्वाण्यम् ॥

यत्तु —

नरयानं चाश्वतरी इत्यादिसहितोरथः ।
तीर्थयात्रादिकर्तृणां यानदोषकरं न हि ॥
इति कूर्मपुराणवचनं तदग्रज्जविषयम् ।
असमर्थस्तु यानेन तीर्थयात्रां स(म्भ)माचरन् ।
यद्योक्तफलमाप्नोति स्वयत्तथा धर्ममाचरन् ॥

इति गोभिलोक्तः

अथ तीर्थयात्रायाः प्रायश्चित्तार्थं

श्रुत्यर्थसारोक्तस्तत्प्रकारोक्तित्थम् ।

तत्र प्रायश्चित्तविधिना सङ्ख्यपूर्वकं पदभ्यां षष्टियोजनगतस्य भागीरथ्यां स्नानं षड्ब्रह्मसमम् ।

अथ एकैकस्य यात्रायोजनस्य षड्दो अर्धकृच्छ्रहृदिः परिकल्पनीया । षष्टियोजनगतस्य षड्ब्रह्मविधानाद्दशयीजनगतस्य एकाब्दप्रायश्चित्तं भवति । एवं च द्वातीयांशधिकदेशादागतस्य भागीरथ्यां विध्युक्तस्नानेन एकः कृच्छ्रः सिध्यति । मध्ये चैत् पर्वतादिव्यवधानं । तदभावे सुगमत्वाद् योजनागतस्य षष्ठस्य गङ्गास्नानेन एकः कृच्छ्रः स्यात् । अशक्तस्य तु अर्धयोजनादागतस्य एकः कृच्छ्रः । शक्तव्यापि मार्गश्च दुर्गमत्वे अर्धयोजनादागतस्य एवमेव कल्प्यम् । पूर्वं सप्तमाढका राक्षसचःभभयान् नद्यो बभूवुः भये व्यपगते पुनर्देवता जाताः । ततो नद्यः शुष्काः । तेषु स्थलेषु भागीरथी सप्तवर्षा सप्तधा अवहत् । तासु विश्वगङ्गादिसप्तमाढकासु सङ्गतस्नानं षष्टियोजनागतस्य षड्ब्रह्म(पाद) कृच्छ्रसमम् । प्रयागे वाराणस्यां गङ्गाहारे गङ्गाभागरसङ्गमे च द्विगुणम् । यमुनाय त्रिंशतियोजनागतस्य स्नानं द्वादशकृच्छ्रसमम् * । मथुरायां द्वि-गुणम् । सरस्वत्यां चत्वारिंशद्वियोजनागतस्य चतुरब्दकृच्छ्रसमम् । प्रभासे दारदत्त्यां च द्विगुणम् । एतयोर्नद्योर्यात्रायोजनहृदौ पाद-कृच्छ्रहृदिः कल्प्या । झासलु पर्वताद्यभावात् पूर्वोक्तरीत्या-कल्प्याः । हृषदती-शतद्रु-विपाशा-वितस्ता-शरावती-मरुहवाऽसिक्ती मधुमतो पयस्विनी घृतवत्यादिदेवनदीषु स्नानं त्रिंशत्कृच्छ्रसमम्

* द्वादशकृच्छ्रसममित्यत्र द्वादशकृच्छ्रसममित्याकरे पाठः ।

पञ्चदशयोजनागतस्य । चन्द्रभागा-वेत्रवती-शरयू-गोमती-देविका-
मन्दाकिनी-सप्तस्त्रवक्त्रा-गण्डिकादिदेवनदीषु खानं षोडशकृच्छ्र-
समम् द्वादशयोजनागतस्य ।

आसां परस्परसङ्गमे त्रिनदीफलम् । अग्यासु समुद्रगासु नदीषु
षट्कृच्छ्रफलम् । महानदेषु महानद्यर्धफलम् । शोचमहानदे
तु गङ्गार्धफलम् । नदेषु नद्यर्धफलम् । अत्रापि खानदिनसंख्य
कल्पया ।

त्रिभिः सारस्वतं तोयं समाहृतं तु यासुगम् ।

द्वयः पुनाति गाङ्गेयं दर्शनदेव नार्थदम् ॥

इति स्कन्दपुराणोक्तेः ।

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । गोदावर्यां यात्रायोजनतृप्तौ पाह-
कृच्छ्रं वृद्धिः । सिङ्गी गुरौ सर्वत्र जाङ्गवीसमम् । कन्यास्ये गुरौ
कृष्णवेष्णां(सर्वत्र)जाङ्गव्यर्धम् । तुलास्ये कर्कटस्ये च रवौ तुङ्ग-
भद्रायां जाङ्गव्यर्धम् । कर्कटस्ये रवौ कृष्णवेष्णां मन्थयहारि-
सङ्गमे प्रयागे त्रिंशद्द्वयोजनागतस्य त्रिंशत्कृच्छ्रसमम् । भागीरथ-
सङ्गमे प्रयागे द्विगुणम् । तुङ्गभद्रासङ्गमे प्रयागे त्रिगुणम् । निवृत्ति
सङ्गमे प्रयागे चतुर्गुणम् । मन्थेखरे पञ्चगुणम् । पांतासगङ्गायां
माङ्गीकार्जुनदर्शने च षड्गुणम् । ततः पूर्वं षष्टिकृच्छ्रसमम् ।
सिन्धुस्ये द्विगुणम् । समुद्रसङ्गमे चैवम् । कावेर्यां प्रतीचीमहानद्यां
च पञ्चदशकृच्छ्रफलम् पञ्चदशयोजनागतस्य । ताम्रपर्णीकृतमासा-
पयस्विनीषु च द्वादशकृच्छ्रफलं द्वादशयोजनागतस्य । सङ्गपादोद्भव-
नद्यः सदैर्घ्यानुसारेण एकद्वित्रिकृच्छ्रफलप्रदाः । सर्वत्र यात्रानुष्ठी

विन्ध्यश्रीशैलीश्रवादिगुणाः द्विमोक्षवास्त्रिगुणाः । स्मृतिपुराणादिषु
 अनुक्तौ कुल्यायोजनागतस्य चिरात्प्रफलदाः । अल्पनद्यः समुद्रगाः
 कच्छफलाः । महानद्यः कच्छद्वयफलाः । एकादिष्व्योजनं
 गताः कुल्याः । ततो द्वादशयोजनादर्वाक् अल्पनद्यः । ततश्चतुर्विं-
 शतियोजनागता नद्यः । एतदधिकयोजनागताः समुद्रगाश्च महा-
 नद्यः । सोपवासं महानदीस्नानम् योजनादर्वागपि कच्छसमम् ।
 शून्वादि कुत्सितनाम्नाः पापनद्यश्च वर्णाः । समुद्रस्नानं दर्शं ।
 अथवा तन्निषेधात् * । देवतासमीपे सरोनदीसङ्घर्षेषु च
 सर्वदा कार्यं समुद्रस्नानम् । तच्च पञ्चदशयोजनागतस्य पञ्चदश
 कच्छसमम् । अतिप्रख्यातदेवतासमीपे तद् द्विगुणम् । तत्रापि
 देशे काले वयः शक्तिं नियमानां विशेषेण विशेषेण न्यूनैः
 न्यूनता च कल्प्या । तत्र स्नात्वा तद्देवदर्शने तन्निगुणम् । स्नात्वा
 रामेश्वरदर्शने षष्टिकच्छसमम् । विन्ध्यदेशीयानां सेतुरामेश्वर-
 दर्शने जाङ्गल्यं द्विगुणं फलम् । जाङ्गली — केदारयोस्तथैव ।
 हस्तिदेशीयानां जाङ्गल्यं षड्गुणम् । गङ्गादेशीयानां सेतु-
 रामेश्वरदर्शने षड्गुणम् । स्नात्दर्शने त्रिंशत्कच्छसमं त्रिं-
 शत्योजनागतस्य । यत्र गङ्गासंज्ञास्ति तत्र चैवम् । सर्वत्र
 भाषाभिदपर्वतादिना यात्राङ्गासो भवत्येव ।

* अथवापरिधी सेव्यो न कष्टयो कदाचन ।

अथवा सन्ध्यायै तु धारिषि पर्वणि स्मृतम् ॥

इतिवचनादत्रै एव समुद्रस्नानविधानम् ।

श्रीरङ्गपूषनाभ-पुरुषोत्तम-चक्रकोट-महालक्ष्मीदर्शने स्व-
 चार्थैवज्ञाने च त्रिशद्व्योजनागतस्य त्रिशत्-लक्षसमम् ।
 वेदारे त्रिगुणम् । सर्ववैश्व-माहेश्वर-सौर-शाक्तोय-ज्योति-
 पीठदर्शने पञ्चदशलक्षसमम् । प्रख्याते द्विगुणम् । अष्टो-
 वलेऽपि तथैव । श्रीमैलप्रदक्षिणं षष्टिलक्षसमम् । श्रीमैले
 एकैकहारदर्शनं द्वादशलक्षसमम् । अन्यप्रख्यातदेवतादर्शनेषु
 षट्लक्षफलम् । सिद्धक्षेत्रे स्वयम्भूदर्शने च तथैव । अन्यक्षेत्रे
 स्वयम्भूदर्शने च त्रिलक्षसमं त्रियोजनागतस्य । सर्वत्रापि
 देशकालविशेषेण फलविशेषोऽस्तीति । सर्वत्र उक्तदशांश-फलं
 नीरस्यस्य योजनादर्वाङ् भवति । तत्रापि क्रोधसंशयान् तार-
 तम्यमस्तीति याचावृत्तौ फलतारतम्यं कल्प्यम् । तीर्थतीरे
 स्थितस्यापि विधिवत् ज्ञात्वा धीतं वासः परिधाय केशिषु
 शुष्केषु पुनः स्नातव्यम् । एवं द्वादशज्ञानैर्योजनाभावेऽपि लक्ष्यो
 भवति । तीर्थयात्रायामेकभक्ताधःशयने षट्शतौ ब्रह्मचर्यमित्यादि
 नियमाः कार्याः ।

अत्र लक्ष्यो नाम —

एकभक्तेन गङ्गेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादलक्ष्यः प्रकीर्तितः ।

यथाकञ्चिद्विगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तौ ब्राह्मणः । एवं द्वादशान्दशांशस्य एते
 ब्रह्मन्वाया ज्ञेयाः ।

योजनपरिमाणं तु —

तिर्यग् यवोदराण्यष्टौ जर्हा वा त्रीहयस्त्रयः ।
 प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्हादयाङ्गुला ॥
 हस्तो वितस्तिर्हितयं दण्डोहस्तचतुष्टयम् ।
 तत् सङ्घसङ्घयं क्रोमो योजनं तच्चतुष्टयम् ॥

इत्युक्तलक्षणमवधेयम् ।

एवं स्थिते यथा मनःपूतं भवति तथा कार्यम् । परार्थेन गतः
 षोडशांशं लभते । प्रसङ्गेन अर्हफलम् । अनुपलक्षेण तीर्थं प्राप्य
 ज्ञाने ज्ञानफलमेव न यात्राफलम् । पित्रपितृव्यपितामह-प्रपिता-
 मह-भ्रातृ-मातामह-मातुल-श्वशुर-पोषकार्यद-गुर्वाचार्योपा-
 ध्यायार्थे तेषां पत्न्यर्थं मातृश्वस्र पित्रश्वस्रार्थं च ज्ञात्वा स्वयम-
 ह्मार्थं लभते । साक्षात्पितृषु पुत्रचतुर्यांशं लभते ।

दम्यती च सपत्न्यश्च लभन्तेऽहं मिथः फलम् ।

अर्थिनां न फले ज्ञासः शुश्रूषाफलमीदृशम् ॥

कार्कटादौ मासद्वये निरन्तरं रजस्वला महानद्यः समुद्रगाः ।

• अन्यथापि प्रकारान्तरम् —

वितस्तिर्दिगुणाऽरत्रिलतः द्विचतुस्रोचतुः ।

चतुःसङ्घे हे क्रोमचतुःक्रोमं तु योजनम् ॥

कार्कटगच्छतिदीर्घं च योजनं परिचक्षते ।

नक्षत्रं पञ्चसाङ्घचतुर्भिः प्रतिमां विदुः ॥

तास्यपि भागीरथी गीतमी चन्द्रभागा सरस्वती सिन्धुमहा-
नदी शरयूष द्विराचं रजस्रजाः ।

शुचन्ति याः कुसरितो प्रीत्यकाले नयोदकीः ।

पूर्यन्ते चैव वर्षासु दशाहं ता रजस्रजाः ॥

अतस्तत्र तत्र ज्ञानतर्पणादिकमप्रयस्तत्वाच्च काश्वम् । तीर-
वासिनां तु न निषेधः ।

उपाकर्मैषि चोत्सर्गे प्रेतस्त्रानि तथैव च ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

इति तीर्थप्रस्थान्यायः ।

अथ यात्राकालः ।

षष्ठाष्टमीद्वादशीषु न गच्छेन्नदिनसूयि ।

पूर्णिमाप्रतिपद्दर्शरिक्तावमदिनेषु च ॥

नक्षत्राणि रत्नमासायाम्—

इस्रोन्दुमैत्रवशाश्चिषीष्ण-

पुष्यश्रविष्ठाश्च पुनर्वसुश्च ।

श्रेष्ठानि क्षिण्णानि नवप्रयागे

त्यक्त्वा त्रिपञ्चादिमसमताराः ॥

चित्राविशाखानलसर्पयाभ्य-

वायव्यपिषेयश्चरदेवतानि ।

यात्रास्त्रनिष्ठाभ्यपराशि भानि

अृतानि नेष्टानि न निन्दितानि ॥

इन्दुर्मृगशिरा मेघमनुराधा षोष्णं श्वती त्रिपञ्चादिमसत-

ताराः विप्रप्रत्वरिजम्बवघास्याः । चमलः . कृत्तिका सर्पी-
ऽश्लेषा याम्यं भरणी वायव्यं स्वाती पित्रं मघा । अन्यत् सुगमम् ।

वारसुषार-कार्त्तूर्यसुतावनीज-

तीक्ष्णत्विसामशुभदः कथितः प्रयाषे ।

अन्यत्र ये शुभफलाः कथिताः प्रयाषे

सोमोऽपि चात्र गदितः शुभदः क्वचित् ।

तथा —

व्यतीपातः परिघार्द्धं वैधृतियोगश्च विष्टिकरणं च ।

क्रान्तिसमर्त्वं कुलिका भवगण्डान्तानि न शुभदानि ॥

सप्तः—

नीचस्थे वक्रसंस्थेऽप्यतिचरणगते बालद्वहास्तगे वा

संन्यासो देवयात्रा व्रतनियमविधिः कर्णवेधस्तु दीक्षा ।

मौक्तोबन्धाऽथ चूडा परिषयनविधिर्वास्तुदेवप्रतिष्ठा

वर्णाः सङ्गिः प्रयत्नाग्निदशपतिगुरो सिंहराशिस्थिते च ॥

तथा —

रविच्छेदं गते जीवे जीवच्छेपं गते रवौ ।

वर्जयेत् सर्वकर्माणि व्रतस्वस्त्ययनानि च ॥

तथा —

गुर्वादिस्थे गुरो सिंहे शुक्ले चास्तमुपागते ।

त्वजेद् यानं * महादानं व्रतं देवविज्ञोक्तम् ॥

* शान्तिशिव शान्ति (न) पुनके पाठः,

स एव समीचीनतया प्रतिभाति ।

तथा —

बापीकूपतडागयागममन-सौर-प्रतिष्ठा-व्रतं
विद्यामन्दिरकर्णवेधनमहादानं च नीवेवमम् ।
तीर्थस्नानविवाह-देवभवनं मन्दादि-देवेश्वरं
दूरीष्वेव जिज्ञीविषुः परिहरेदस्तं गते भार्गवे ॥

तथा —

गुर्जादित्ये गुरो मिंहे नष्टे शुभे मलिच्छुचे ।
याम्यायने हरो सुते सर्वकर्माणि वर्जयेत् ॥
सिंहस्थितं मघामंखं गुरुं यत्रेन वर्जयेत् ।
अन्यत्र सिंहभागेषु विवाहादि विधीयते ॥

इदमपूर्वविषयम् —

अपूर्वदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्युर्नष्टभार्गवे ।
मलमासेऽप्यनाहृततीर्थयात्रां परित्यजेत् ॥

इति गार्गीये ।

अनाहृततीर्थयात्रामपूर्वतीर्थयात्रामित्यर्थः ।

तथा —

अतिचारगतोजीवस्तं राशिं नैति चेत् पुनः ।
लुप्तः संवत्सरी ह्येयः सर्वकर्मासु गर्हितः ॥

क्वचिदस्यापवादः -

हृषे मेषे भूषे कुम्भे यद्यतीचारगो गुरुः ।
न नत्र कार्यलोपः स्यादित्याहुर्गोमवादनः ॥

क्वचित्तु गुर्जादिगोक्षे दोषाभाव उक्तः ।

यथा —

गोदावर्यां गयायां च श्रीशैले षड्वचद्वये ।

सुरासुरगुरुणां च मौज्यदोषो न विद्यते ॥

वायुपुराणैऽपि —

गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विधानतः ।

अधिसाधे जन्मदिने अस्ते च गुरुशुक्रयोः ।

न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंघस्थे च हृदयसती ॥

अत्र श्राद्धस्य यात्रापूर्वकत्वाद् यात्रापि न निषिद्धेति केचित् । अत्र
अन्धे सम्मलनांशचन्द्रताराशुद्ध्यादयो ऽप्यीतिर्विदुभ्योऽवगन्तव्याः ।

इति यात्राकाण्डः ।

अथ गमनविधानम् ।

काशीखण्डे —

तीर्थयात्रां चिकीर्षुः प्राग् विधायोपोषणं गृहे ।

गणेशं च पितृन् विद्यान् साधून् श(भ)क्ता प्रपूज्य च ॥

कृतपारणको हृष्टो गण्डेन्नियमकृत् पुनः ।

आगत्वाभ्यर्च्य च पितृन् यथोक्तफलभाग् भवेत् ॥

आगत्वेति । तीर्थयात्रां कृत्वा गृहमागत्य पुनः श्राद्धादिकं
कार्यमित्यर्थः ।

यो यः कश्चित्तीर्थयात्रां तु गण्डेत्

सुसंयतः स च पूर्वं गृहे स्वे ।

कृतोपवासः शुचिरप्रसक्तः

संपूजयेद् भक्तिमन्त्रो गणेशम् ।

देवान् पितॄन् ब्राह्मणांश्चैव साधून्
 धीमान् विप्रोवित्तशक्त्या प्रयत्नात् ॥
 प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव
 देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेत् ।
 एवं कुर्वन्स्तस्य तीर्थाद् यदुक्तं
 फलं तस्माच्चान्न सन्दिग्धमस्ति ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनान्तम् ।

पत्रायं क्रमः । पूर्वदिने उपोष्य परदिने गवेशादौन् सन्ध्य-
 आहं कृत्वा साधून् विप्रांश्च विष्ठादिना सन्तोष्य कार्पटिकवेधं
 कृत्वा तीर्थं गच्छेत् ।

उद्यतस्तु गयां गन्तुं आहं कृत्वा विधानतः ॥
 विधाय कार्पटिवेधं ग्रामं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
 ततो ग्रामान्तरं गत्वा आह्वयेष्वस्य भोजनम् ।
 ततः(कृत्वा)प्रतिदिनं गच्छेत् प्रतिपद्यिवज्जितः ॥

इति वायुपुराणोक्तेः ।

केचित्तु गयायात्रायामेवकार्पटिकवेधः ।
 गया-यात्रा-सुपक्रम्य तद्विधानान्तम् । न तु तीर्थान्तरयात्राया
 मित्याहुः ।

केचिदत्र उपवासदिने आहृत्य पूर्वं सुषुम्नमप्याहुः ।
 प्रयाने तीर्थयात्रायां मातापितृवियोगतः ।
 कचानां वपनं कार्यं वृथा न विकस्यो भवेत् ॥

इति विष्णुः ।

वृद्धं च वपनं प्रायश्चित्तार्थं तीर्थयात्रायामिव इत्यन्ये ।

केयश्लशुनखादीनां वपनं न च शक्यते ।

अतो न कार्यं वपनं गयात्राहारिणा सदा ॥

ये भारतेऽस्मिन् पिढकर्मतत्पराः

सन्धार्यं केयाननिभक्तिभाविताः ।

ऋणक्षयार्थं पिढतीर्थमागता

स्तोषामृचं संक्षयमेवति ध्रुवम् ॥

इति वपननिषेधात् ।

यत्तु —

गत्वा स्नानं प्रकुर्वीत वपनं तदनन्तरम् ।

इति

तन्मूलज्ञानपरम् ।

काशीखण्डे —

तीर्थोपवासः कर्त्तव्यः शिरसो मुष्कनं तथा ।

तथा —

यदङ्घ्रि तीर्थपातिः स्यात्तदङ्घ्रिः पूर्ववासरे ।

उपवासः प्रकर्त्तव्यः प्राप्तेऽङ्घ्रि आङ्घ्रि भवेत् ।

मुष्कने तु देवतः —

मुष्कनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।

वर्ष्णयित्वा कुङ्कुमं विशाखां विरजां गयाम् ॥

अत्र विशेषः स्मृत्यन्तरे —

कर्त्तव्यमिहाहिमासोनात् पुनस्तीर्थं ब्रजेद् यदि ।

तदा तदपनं शस्तं प्रायश्चित्तस्य द्विज ।

प्रयागे प्रतियाचं तु योजनत्रय इष्यते ।

चीरं कृत्वा तु विधिवत् तलः स्नायात् सितासिते ।

तथाच वृहस्पतिः —

चीरं नैमित्तिकं कार्यं निषेधे सत्यपि ध्रुवम् ।

पित्रादिमृतिदीक्षासु प्रायश्चित्तेऽथ तीर्थके ।

अपराके स्कान्दे —

उदङ्मुखः प्राङ्मुखोवा वपनं कारयेत् सुधीः ।

केशशस्त्रश्लोमनखान्युदकसंस्थानि वापयेत् ।

इदं प्रयागे सध्वानामपि समूलं भवतीति केषित् ।

सर्वान् केशान् समहृत्य छेदयेदङ्गुलद्वयम् ।

एवमेव हि नारीणां शस्यते वपनक्रिया ॥

इतिवचनाद् दृग्गुलच्छेदएव युक्त इत्यन्ये । एतत् प्रयागे
नित्यं नान्यत्र । इदं जीवत्पितृकेशापि तीर्थं कार्यम् ।

न च मुण्डनं पिण्डदानं च इति दक्षवचनविरोधः ।

विना तीर्थं विना यज्ञं मातापित्रोर्मृतिं विना ।

यो वापयति शोमानि स पुत्रः पितृघातकः ॥

इति श्रुत्या तत् सङ्कोचात् । एतत् प्रयागे प्रतियाचं तीर्थान्तरं
शाक्ययात्रायामेव इति शिष्टाः ।

श्रावं चात्र बह्वैवतं नवदैवतं द्वादशदैवतं वा देवाचारेण
पार्ष्ण्यत् कार्यम् । इदं ह्यतश्चाहमित्युच्यते । ह्यतप्रधानत्वात् ।

गन्धेद्देशान्तरं यस्तु श्राद्धं कुर्व्यात् स सर्पिषा ।

यात्रार्थमिति तत् प्रोक्तं पवेशे न च संशयः ॥

इति विष्णुपुराणोक्तेः ।

द्रव्यान्तराश्रवणाद् घृतमात्रद्रव्यकामिदमिति केचित् । तद-
साध्यतम् । घृतमात्रस्य स्वतन्त्रमव्यक्त्वाभावेन श्राद्धद्रव्यत्वासम्भ-
वात् । सर्पिषेति द्वितीयाद्याः प्रतिस्पर्धिप्रधानभूतद्रव्यान्तराश्रु-
पेक्षार्थकत्वाच्च । एवं चात्र —

तिलैर्ब्रीहियवैर्माषैरङ्गिर्भूलफलेन वा ।

दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत् पितरो नृषाम् ॥

इति मनुवचनस्यतिलैरित्यादिवत्तृतीया । निबन्धकारैरपि
एवमेव व्याख्यातम् । इदं च दर्शश्राद्धधर्मकम् । विशेषानुक्तेः ।
अत्र ग्रामान्तरं क्रोशाभ्यन्तरस्थं ग्राह्यम् । अध्वनि च क्रोशपूरणे”
इत्यादिना श्राधान्तरं क्रोशगमननिषेधात् ।

अत्र उपवासासमर्थस्य विधिः—

नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा

फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चाण्डम् ।

यत् पञ्चगव्यं यदि वाच वायुः

प्रशस्तमन्नोत्तरमुत्तरं च ॥

इत्युक्तरूपीश्रेयः ।

अत्र कार्पटिकवेशो गमनकालएव । न तु ज्ञानादिकाले ।
नन्वः काषायवाससा इति तन्निषेधादिति केचिदाहुः ।

अथै तु उपलब्धमादारब्ध याथासमाप्तिपर्यन्तं प्रतिपत्त्यादि
निवृत्तिवत् सदा कार्पटिकवेशधारणमित्याहुः । तत्र देशाचारतो
प्यवस्था कल्पया ।

अथ तीर्थयात्राया नियमाः ।

आद्यः —

कामं क्रोधं च लोभं च योजित्वा तीर्थमाविशेत् ।
न तेन किञ्चिदप्राप्यं तीर्थाभिगमनाद् भवेत् ॥

शङ्कः —

यस्य हस्तौ च पादौ च मनसैव सुसंयतम् ।
विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥
प्रतिपत्त्यादुपाहृतः मन्तुष्टो येन केनचित् ।
अहङ्कारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥
अकल्ककोनिरारभो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
विमुक्तो दुष्टसंसर्गैः स तीर्थफलमश्नुते ॥

इति

मात्स्येऽपि —

अन्नोपमश्च राजेन्द्र सत्वशीलो दृढव्रतः ।
आत्मोपमश्च भूतेषु च तीर्थफलमश्नुते ॥

इति

ब्रह्महृत्सो च पादो च इत्यादेरयमर्थः । हृत्ससंयमः पर-
ताडनपरस्त्रादिप्रहृत्चनिवृत्त्या । पादसंयमः पादताडनागम्बदेश-
गतिनिवृत्त्या । मनःसंयमोऽर्निष्टचिन्तनादिनिवृत्त्या * । विद्या
तीर्थसङ्गमज्ञानम् । तप उपवासैकभक्तादि । कीर्तिः सच्चरित्र-
त्वेन प्रसिद्धिः ।

प्रतिग्रहनिवृत्तिर्यात्रोपक्रमादनन्तरं यतिब्रह्मचार्यादीन्
चर्ञ्चिवित्वा तेषां द्रव्यसंप्रहृनिषेधात् । प्रतिग्रहं विना यात्रा-
या अनिर्वाहाच्च । येन केनचित् सन्तुष्टोमिष्टभक्षणादावलोत्प-
न्नकस्तनो निर्दम्भः । निरारम्भः द्रव्यार्थ-क्रयविक्रयादिव्यापार-
शून्यः । लघ्वाहारः स्वल्पभोजी । जितेन्द्रियः इन्द्रियाणां स्व-
विषयासक्तिशून्यः । अत्र ब्रह्मचर्यरूपेन्द्रियजय ऋतुकालं विना ।

तीर्थानि गच्छता नित्यमवृणो ब्रह्मचारिणा ।

इति श्रुतेः ।

तथा —

चित्तमन्तर्गतं दुष्टं तीर्थस्नाने नश्यति ।

शतशो जलधीतं तु सुराभाण्डमिवाद्युचि ।

* परद्रव्येभ्यश्चिन्तयित्वा मनसामिष्टचिन्तनम् ।

वित्तवाभिविशेषच सामस्य विविधं श्रुतम् ।

इति विविधपापनिवृत्तिर्नमःसंबन्ध इति नारायणभट्टः ।

ब्रह्मपुराणे—

गङ्गादितीर्थेषु वसन्ति मङ्गला
 देवास्तत्रै पश्चिमंघाट राजन् ।
 भावोज्झितास्ते न फलं लभन्ते
 तीर्थेषु देवायतनाच्च तस्मात् ॥
 भावं ततोऽप्युत्कमसि निधाय
 तीर्थानि सेवेत समाहितान्मा ।

अथत्रापि —

मन्त्रे तीर्थे दिजे देवे देवसे भेषजे गु
 यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥

तेन भक्तिभावं मनसि निधाय तीर्थं कुर्यादिति भावः । एते च
 ब्रह्मसंयमादयानियमास्तोर्थयात्रा तीर्थस्नानादिपक्षककार्याङ्गभूताः
 च तीर्थफलमश्रुते इति सामान्योक्तेः । अथवा दीप उक्तः ।

कीर्त्तं —

तीर्थयात्रां प्रकुर्वन्ति दर्शनेन कपटेन(वा)ये । -
 तीर्थे सृता न सिध्यन्ति ते जरा वरवर्षणि ॥
 संप्रस्थितस्तीर्थयात्रां ब्राह्मणानवमन्यते ।
 नासौ प्रतिनिवर्त्तत तदन्तं तस्य जीवितम् ॥
 तीर्थे गच्छन् द्वित्रः सन्भ्रातृद्वय एकत्र ना(वा)चरेत् ।

दैवे कर्मणि पितृरथ पश्चमेऽहनि शुध्यति ।

इति स्मृतेः ।

गन्तव्यसम्भवे पूर्ववद् ज्ञेयम् ।

एवं तीर्थं गच्छतो यदि मध्ये तीर्थान्तरमापतति तदा तत्र
ज्ञानशास्त्रादि प्रवश्यं कर्तव्यम् । प्रासङ्गिकत्वात् ।

अहं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ।

इति स्मृतेः ।

तथापि उपवासक्षौरे स्वातामिति केचित् ।

यात्रायां यदा कर्मनाशाकरतोयादिनिषिद्धनदी आपतति
तदा यथा जलसर्पादि न भवति तथातरितव्यम् ।

कर्मनाशाजलसर्गात् करतायाविलङ्घनात् ।

गण्डकीवाहुतरणात् पुनः संस्कारमर्हति ।

इति स्मृतेः ।

एवमन्येऽपि शिष्टाचारप्राप्तधर्मैः कर्तव्याः ।

यदा तु तीर्थं प्रति चलितस्तीर्थमाप्राप्येव मृत स्तत्र विशेषो
भावः—

यस्तीर्थसम्बुद्धो भूत्वा व्रजन्नगने कृते ।

वेद्मियेदन्तराले तु ऋषीणां मण्डलं व्रजेत् ॥

अनग्ने मासोपवासादिरूपव्रते च कृते इति चकारोऽध्याहार्यः ।

द्विविधस्यापि अन्तराले मृतस्य ऋषिलोकप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः ।

इति तीर्थयात्रागमनविधानम् ।

— — —

अथ तीर्थप्राप्तिदिनकृत्यम् ।

तत्र यदि यानारूढः सोपानकोवा गच्छेत् तदा तीर्थं प्राप्ति-
दिनेयावान् मार्गः पादचारिणं गन्तुं शक्यस्तावन्तं मार्गं यानादि-
परिहारिणं गत्वा तीर्थे दृष्टिपथावतीर्थे स्रष्टाङ्गं प्रचक्ष्य
शिरोवेष्टनकञ्चुकादि परित्यज्य तीर्थं गच्छेत् ।

यानानि तु परित्यज्य भाष्यं पादचरैर्भरेः ।

सुठित्वा सोठनीं तत्र तीर्थं गच्छेत्ततोबुधः ॥

इति क्षुत्तः ।

सोठनीं स्रष्टाङ्गप्रथमः • । ततः फलपुण्यादि तीर्थे
समर्पयेत् ।

• पदार्थाः स्रष्टाङ्गाः कामुक्षाः शिरसाः चोरसाः तथा ।

मनसाः चक्षुषाः इत्यः प्रथमोऽष्टाङ्गः परितः ।

ततः —

प्रथमं चालभेत्तीर्थं प्रणवेन जलं शुचि ।

अवगाह्य ततः स्नायाद् यथावन्नयोगतः ॥

प्रणवेन तीर्थं स्पृष्ट्वा शुचि जलमवसाहेत् । ततः अवगाहन-
मन्त्रीः सपेलस्नानं कर्तव्यम् ।

मन्त्राच्च प्रभासखण्डे —

ॐ नमो(नमोऽस्तु) देवदेवाय शितिकण्ठाग्रदण्डिने ।

द्विष्य च पापहृताय चक्रिणे वेधसे नमः ॥

सरस्वती च सावित्री वेदमाता गरीयसी ।

सन्निधात्री भवत्वत्र तीर्थपापप्रणाशिनी ॥

सर्वेषां भव तीर्थानां मन्त्रएव उदाहृतः ।

यद्वा —

सागरसरनिर्घोष दण्डहस्तासुरान्तक ।

जगत्स्रष्टर्जगन्मर्द्दिनमामि त्वां जनार्दन ॥

तीर्थवर्द्ध महाकाय कल्पान्तदहनोपम ।

भेरवाय नमस्तुभ्यमनुष्ठां(देहि मे प्रभो) दातुर्महसि ।

एतान् मन्त्रान् समुच्चार्य तीर्थं स्नानं समाचरेत् ।

अथवा तरकलस्नानं तीर्थेऽपि हरति भुवन् ॥

इति

ततः सङ्कल्पपूर्वकं ज्ञात्वा वपनं कुर्यात् ।
पूर्वमावाहनं तीर्थं सुच्छन्नं तदनन्तरम् ।
ततः ज्ञानादिकं कुर्यात् पञ्चाङ्गाद्यं समाचरेत् ।

इति ऋतेः ।

अत्र ज्ञानादिकमित्यत्र आदिशब्दादुपवासो ग्राह्यः ।
उपवासं ततः कुर्यात्तस्मिन्नहनि सुव्रतः ।
तीर्थोपवासाद्देशि अधिकं नास्ति किञ्चन ॥

इति ऋतेः ।

यस्त्र काशीखण्डे —

यदङ्घ्रि तीर्थप्राप्तिः स्यात्तदङ्घ्रिः पूर्ववासरे ।
उपवासः प्रकर्त्तव्यः प्राप्तेऽङ्घ्रि त्राहदो भवेत् ॥

इति वचनं तीर्थप्राप्तेः पूर्वदिने उपवासविधायकम् । तत्तु
काशीप्रकरणस्यत्वात् काशीमात्रपरमिति केचित् । काशीप्रकरण-
स्यत्वेऽपि सकलतीर्थसाधारणविध्युपक्रमात् पूर्ववदनेन सह अथ
विकल्प इत्यपरे । ततश्च तीर्थप्राप्तेः पूर्वदिने तद्दिने वा तीर्थोपवासः
कर्त्तव्य इति सिध्यति । तत्र ।

तीर्थमासाद्य कुर्वति नरः शुचिरुपोषणम् ।
उपवासविशुद्धाया कर्त्तव्यं कर्त्तुमर्हति ।

इति ऋतेः तीर्थप्राप्तेरेव उपवासमिच्छत्त्वदर्शनात् ।

अथ तीर्थे मुख्यविधानम् ।

त्रिस्रचीवेतौ देवलः —

सुष्ठुर्न सोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।

वर्जयित्वा कुक्षेत्रं विशालं विरजं गयाम् * ॥

विरजसुत्कसदेशे प्रसिद्धं † दक्षिणदेशसुत्कलोषक्षेत्रमपि विरजम् ।

तथाप्रसिद्धेर्विशालं वदरीक्षेत्रमिति केचित् । तत्र ।

तस्माद्वात्म्ये उपनविधानात् ।

अत्र केचिदाद्याः । सर्वाणि तीर्थानि सन्ति अस्मिन्निति-
बहुत्रोद्दिष्टासर्वतीर्थशब्दस्य प्रयागमात्रपरत्वात्तत्रैव उपवासवपने
भवतोनाम्बय इत्याहुः । तत्र । एकवचनेन विग्रहे अन्वय-
दार्ढ्यस्य प्रयागस्य प्रकृत्यर्थस्य एकत्वात् सर्वतीर्थेष्विति बहुवचन
प्रयोगासङ्गतेः ।

* अथ धर्मराजेन नवासुरनाभी विरजादिः स्थापितः ।

सुष्ठुर्न वावरीवे —

आत्मानं ईश्वरदत्तं सर्वेषु विरजादिषु ।

मानिज्जपन्नीषे तु ईवी तु विरजा क्षिता

† अस्मिन्नेति च पुनरं नवाग्निमिति पाठः ।

प्रयाने वपनं कुर्वाद्दाराचक्षां तनुं त्वजेत् ।
 एतदपि चावम्बकत्वपरं न तु तीर्धान्तरे तद्विवेचपरम् ।
 नङ्गायां भास्वरक्षेत्रे मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
 आधाने यज्ञकाले च वापः वटसु विधीयते ।

इति

काशीखण्डे —

सर्वतीर्थयात्राविधिमुपक्रम्य
 तीर्थीपवासः कर्त्तव्यः शिरसो मुच्छनं तथा ।
 शिरोगतानि पापानि यान्ति मुच्छनतो यतः ॥

इति च सामान्येन वपनविधानात् ।

प्रभासखण्डेऽपि —

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन केगांस्त्रेणु परित्यजेत् ।
 अश्वमेधसहस्राख्य सहस्रं ज्ञयमाचरेत् ।
 नासौ तत् फलमाप्नोति वपनाद् यच्च कथ्यते ।
 चतुरकर्म न शस्तं स्याद् योषितां तु वरानने ।
 सभर्तृकाणां तत्रैव विधिं तासां शृणुष्व तत् ॥
 सर्वान् केमान् समुद्ृत्य ष्छेदयेदङ्गुलिद्वयम् ।

इत्यादीनां तत्र तत्र वपनविधायकवचनानां दर्शनात् ।

वर्जयित्वा कुर्वचेन्नमिति निवेधानुपपत्तेः ।

तस्मात् कुर्वचेन्नादिव्यतिरिक्तमहातीर्थेषु वपनं भवतीति विद्वन् ।

अथ प्रसङ्गात् क्षीरकालः कथ्यते ।

त्रिस्यस्त्रीषेती भरहाजः —

रव्यारक्षीरिवारिषु राक्षी पाते व्रताङ्गनि ।

आङ्गाङ्गप्रतिपद्रिकाभद्राः क्षीरेषु वर्जयेत् ॥

आरोमङ्गलः । सौरिः शनिवासरः । व्रताङ्गमेकादश्यादि ।

रिक्ताशतुर्धनवमीचतुर्दश्याः । भद्रा द्वितीयासप्तमीद्वादश्याः ।

शेषं श्यष्टम् ।

तथा —

षष्ठ्यमापूर्णिमा पात शतुर्दश्याष्टमी तथा ।

आसु सन्निहितं पापं त्रिषु तैले भगे क्षुरे ॥

अथ अमापूर्णिमानिविधस्वनाहितानिपरः । आहिताग्नेस्तत्र-
स्यादेव ।

कात्यायनादिश्रीतसूत्रे तस्य वपननिषेधात् —

मासि मासि गृहस्थस्य पक्षे पक्षे च यज्वनः ।

इति स्मृतं च ।

तथा—

नक्षत्रे तु न कर्त्तव्यं * यस्मिन् जातो भवेन्नरः ।

* कर्त्तव्यमित्यत्र कर्त्तव्येति कश्चित् पाठः ।

न प्रोष्ठपदयोः कार्त्थं न चान्नेये तु भारत ।

दाहपेषु तु सर्वेषु दुष्टतारां च * वर्जयेत् ॥

चान्नेयं कृत्तिका । दाहपानि चार्द्राऽश्लेषा ज्येष्ठामूषानि ।

जम्पर्षान् पञ्चमं चतुर्दशं त्रयोविंशं च दुष्टतारा ।

तथा—

कुम्भे कार्कटके चैव कन्यायां कार्त्थुके रवी ।

रोमखण्डं (खण्डे) गृह्णन् पितृन् प्राशयते यमः ॥

तथा—

विवाहमौष्णीषूङ्गासु वर्षमर्हे तदर्हकम् ।

अन्तर्वज्रां च जायायां नेष्यते केशवापनम् ॥

ज्योतिःशास्त्रेऽपि —

नाभ्यङ्गभुक्तारणकालनिरासनानां

नास्नातस्तुप्तगमनोक्तभूषितानाम् ।

सन्ध्यानिशार्ककुञ्जसौरिदिने नराणां

चौरं द्वितं भवति चाङ्गि न चापि विष्ट्याम् ॥

इति

ऋषाण्य सर्वस्य अपवादस्तीर्थप्राप्ती —

चौरं नैमित्तिकं कार्यं निषेधे सत्यपि ध्रुवम् ।
पित्रादिमृतिदीक्षासु प्रायश्चित्तोऽथ तीर्थके ॥

इति श्रुतेः ।

मृपविप्राज्ञया यज्ञे मरुषे बन्धुमोक्षणे ।

उद्वाहोऽखिलवारचं तिष्ठितु चौरमिष्टदम् ।

इतिनारदवचने निमित्तपरिगणनस्य उपसङ्गत्वात् ।

इदं च सुष्ठुनोपवासादि दशमासानन्तरं पुनस्तीर्थप्राप्ती
कार्यम् ।

संवसरे हिमासोने पुनस्तीर्थं व्रजेद् यदि ।

सुष्ठुनं चोपवासादि त(तो) दा यज्ञेन कारयेत् ॥

इति स्मरणात् ।

अन्तरागमने तु फलेच्छया भवति न तु नियम इति यज्ञेन
इत्यस्यार्थः ।

वपने सङ्घस्य करिष्ये कारयिष्येइत्युभययापि भवति । वपनं
कारयिष्यामि । वपाम्यहमितिचोभयविधवचनसङ्गात् । करिष्ये
इत्येव सङ्घस्य इत्यपरे । प्रयागे वपनं कुर्यादित्यादिविधिभि-
स्तीर्थप्राप्तिनिमित्तकवपनस्य विहितत्वप्रतीतेः । वपनस्य च
निमित्तारहितेनैव मापितेन क्रियमाप्तत्वात् नैमित्तिकविध-
योगात् ।

कारयिष्यामीतिवाक्यं तु स्वार्थचित्प्रत्ययान्तत्वेनापि संभवति ।
इदं च वपनं श्मश्रुपूर्वकं कार्यम् ।

तत्रापि आपस्तम्बश्रुती —

देवा वै यद् यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त तिसुरा जर्षं
दृष्टे(ष्टे)भ्योनापश्यन् ते केशानग्नेऽवपन्त अथ श्मश्रुषि अश्रीपपञ्ची
ततस्तोऽवाञ्च आयन् पराभवन् ।

यस्त्वैवं वपति अशक्तिं अथो परैव भवति ।

अथ देवा जर्षं दृष्टेभ्योऽपश्यन् तदपपञ्चाबधेऽवपन्त ।
अथ श्मश्रुषि अथ केशान् ततस्तोऽभवन् सुवर्गलोकमायन् यस्त्वैवं
वपत्वात्मना अथो सुवर्गलोकमेति । अथैतन्ननुर्वमे मियुनदिवाभप-
श्यत् स श्मश्रुष्येऽवपत अश्रीपपञ्ची अथ केशान् ।

ततो वै स प्रजायत प्रजया पशुभिः । यस्त्वैवं वपन्ति प्रजया
पशुभिर्मिथुनेर्जायतइति । एवं च श्मश्रुकूर्द्धारादौ वपनेष्वपान्
श्लेषवेगज्ञता लोकविद्विष्टतापि न भवतीत्यर्थं बहुवचनतः
पद्यः ।

वपनप्रकारवापराकौ —

उदस्रुषः प्राप्नुञ्चीवा वपनं कारयेत् सुधीः ।

केशश्मश्रुलाभनष्टान्युदकसंस्नानि वापयेत् ॥

दक्षिणं कर्षमारभ्य धर्मार्थं पापसञ्चये ।

शिखाद्यं नवसंस्तारे • शिखाद्यन्तं शिरो वपेत् ॥

धर्मार्थतीर्थादिवपने दक्षिणकर्णं सदक्मंस्त्रं (कृत्वा)

वापयेत् । पापसञ्चये पित्रादिमृतौ वा दक्षिणसंस्त्रं कृत्वा
अथवा वामश्मश्रुवपनमादाविति ।

इदं च वपनं सत्यादिभिः शिखामरक्षित्वैव कार्यम् —

यतिः शुद्धश्च विधवा सशिखं वपनं चरेत् ।

इति स्मृतेः ।

तीर्थेऽपि यतिभिः —

कक्षीपस्यशिखावर्जं ऋतुसन्धिषु वापयेत् ।

इति ऋतुसन्धिव्येति परिसंख्यानाद्ऋतुसन्धिव्येव कार्यम् ।

शिष्टयत्याचारोऽपि एवमेव ।

जीवत्पितृकेषापि तीर्थमुण्डनं कार्यम् ।

विना तीर्थं विना यज्ञं मातापित्रोर्मृतिं विना ।

यो वापयति स्नेमानि स पुत्रः पितृघातकः ॥

इति बृहस्पतिस्मृतेः ।

अथ पुत्रप्रदयाजीवत्पितृकविषयता । इतरथा स पितृघा-
तक इत्येव आख्यत् ।

• नवसंस्तारे चतुर्दशैरे दक्षिणकर्णात् शिखान्तं शिखामारम्भे वामकर्णान्तं
च वपेदित्यर्थः । इति नारायणभट्टः ।

इदं प्रबानमात्रविषयम् ।

राजा कुमारी नारी च जीवतश्च पितुः सुतः ।
सुखं सर्वतीर्थेषु न कुर्व्याद् गुर्विचोपतिः ॥

इति प्रयागप्रकरणोक्तेः ।

सुखं पिण्डदानं च प्रेतकर्म च सर्वशः ।

न जीवत्पितृकः कुर्व्याद् गुर्विचोपतिरेव च ॥

इति दक्षस्मृतिसुदाहृत्य विधिप्राप्तसुखननिषेधाच्च ।

तीर्थे वपनमाश्रयात्रायामिव । प्रयाने तु प्रतियाचमिति वेचित् ।
तीर्थप्राप्तिदिने वपनादिकं न भवति चेत्' तदा दिनान्तरे
तत् कार्थम् ।

तथाहि काशीसुखम् —

अकालेऽप्यथवा काले तीर्थे श्रावं च तर्पणम् ।

अविलम्बेन कर्तव्यं नैव विघ्नं समाचरेत् ॥

इति

७ यथा एतस्माद्यमर्थः । अकाले • अकालयात्रादी कृतभोजनादि-
नापि । काले अपराह्णादी अकृतभोजनेन । प्राप्ततीर्थत्वधीव
अधिकारिविशेषत्वात् यथादिषत् सर्वास्वस्वाप्तु श्रावं भव-
तीत्याशयः ।

भुक्तौवाप्यवशाद्भुक्तौ रात्रावहनि चेत्पर ।

• अकाले रात्रादी इति नाशयमर्थः ।

न नासनियमो ज्ञस्त्रि गङ्गां प्राप्य सरिद्धराम् ॥
इति भारतीक्षेः ।

अत्र —

क्षेत्रानां याव(ता)ती संख्या चिन्तानां आङ्गवीजसौ ।
तावद्दर्शसङ्क्राञ्चि स्वर्गलोके मङ्गीयते ॥

इति वचनात् स्वलोपविष्टस्यैवा वापयेत् । यथा चिन्ताः क्षेत्रा
वायुमुखा गङ्गादौ पतन्तीति केचिदाहुः ० ।

अथे तु तुषकोशपुरोष-भस्त्रास्त्रि ज्ञेय-नक्ष-सोमनि नाशु
क्षिपेदिति गद्यरूपग्रहवचनान् जले क्षेपः । किन्तु तीरे गर्शं
कृत्वा तन्मध्ये क्षेत्रनखादीनि क्षिपेदित्याहुः ।

अत्र देशाचारतो व्यवस्थेयम् ।

इति तीर्थसुखनविधानम् ।

अथ तीर्थस्नानविधानम् ।

नाम्रतोनास्ततास्त्रा च नाशुचिर्न च तस्कारः ।
स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ।

० इत्याचारमपि वधा —

वाचनि नक्षत्रोमानि वायुना त्रिरितानि वै ।

वसनि आङ्गवीतोषे नराणां पुण्यकर्मणाम् ।

इत्यादि

कीर्त्तं —

दृष्टिषां सर्वतीर्थेषु ज्ञात्वा पुच्छेषु च द्विजाः ।

सुच्यते पातकैः सर्वैः समस्यैरपि पूज्यः ॥

तत्र ज्ञानं जपोद्योमः आहदानादिकं कृतम् ।

एकैकयो मुनिश्रेष्ठाः पुनात्साधनमं कृतम् ॥

इहं च यत्र कलविशेषे विपरीतप्रवाहादि भवति ।

तत्र न कार्यम् ।

प्रत्याहृत्तोदके ज्ञानं वर्ष्मं नद्यां द्विजातिभिः ।

तस्यां रजकतीर्थे(च)तु दमश्च्येन वर्ष्मयेत् ॥

तथा —

अपाङ्गास्वागता ज्ञाप्यो नद्याः प्रथमवेगजाः ।

प्रसोभिताश्च केनापि तथा तीर्थाद्दिनिर्गताः ॥

इति

सर्वस्यैतन्न गङ्गायामपवादः —

प्रतिस्त्रोतोरज्योयोगो रथ्याजलनिवेशनम् ।

गङ्गायां न प्रदुष्यन्ति सा हि धर्मद्रवः स्वयम् ॥

इति स्मृतेः ।

निषेधान्तरमपि —

शास्त्रली-तिग्निङ्गी-निम्बकरक्षाश्च वृरीतकी ।

कोविदार-कपित्वाके-वदस्यैरण्ड-शिशवः ।

श्लेषुश्च सुदिरघेषां ज्ञानं ज्ञायाद्य वर्जयेत् ।

इत्यादि । वदरी च विभीतकी इति ज्ञापित् पाठः ।

यच्च रात्रिष्वभ्यादिषु ज्ञाननिषेधः सोऽपि आकस्मिक-तीर्थं
प्राप्तौ न प्रवर्त्तते । नैमित्तिकात्वात् ।

अतएव श्रातातपः —

रात्रौ ज्ञानं न कुर्वीत श्रौतं दानं च रात्रिषु ।

नैमित्तिकं तु कुर्वीत ज्ञानं दानं च रात्रिषु ॥

उच्यतेऽपि —

पञ्चषोढाहसंज्ञानियान्नातिप्रसवेषु च ।

ज्ञानं नैमित्तिकं श्रेयं रात्रावपि तद्विन्दते ॥

एतच्च रात्रौ तीर्थज्ञानम् आश्रयन्तप्रहरद्वयविषयम् ।

महानिया तु विज्ञेया मध्यस्थप्रहरद्वयम् ।

प्रदीपपश्चिमी यामौ दिनवत् ज्ञानमाचरेत् ॥

इति पराशरीक्षेति केचित् ।

इदं तीर्थज्ञानादिकम् * आशौचेऽपि आकस्मिक-तीर्थप्राप्तौ
कार्यम् ।

विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकार्येषु † ।

न तत्र सूतकं तदत् कार्ययज्ञादि कारयेत् ।

इति वैठीगसिद्धन्तेः ।

सूतकं सूतकस्यापि उपलक्ष्यम् ।

* अत्र चादिना तयं च प्रादुर्भावश्च ।

† ज्ञानतयं च प्रादुर्भावश्च ।

परार्थज्ञाने विशेष उक्तो मार्कण्डेयपुराणे —

मातरं पितरं जायां भ्रातरं सुहृदं शुभम् ।

यमुद्दिश्य निमज्जेत षष्टमांशं समेत सः * ।

तत्र विशेषमाह पैठीनसिः —

प्रतिकृतिं कुशमयीं तीर्थवारिणि मज्जयेत् ।

मज्जयेच्च यमुद्दिश्य सोऽष्टभागफलं समेत ॥

तत्र मन्त्रः —

कुशोऽसि कुशपुत्रोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः स्वयम् ।

त्वयि ज्ञाते स च ज्ञातो यस्येहं प्रन्विबन्धनम् ।

इति

कुशप्रतिकृतिः कुशपतिमेव कार्या इति केचित् ।

अन्ये तु प्रन्विबन्धनमिति मन्त्रसिद्ध्यात् तस्मान्ना प्रन्विबन्धनमात्रं
प्रतिकृतिरित्याहुः ।

इदं तीर्थज्ञानं प्रतिकृतिख्यापनं च जीवताम् अजीवतां च
उद्देशेन कार्यम् । सामान्येन विधानादिति केचित् । अन्ये तु
ज्जतानां तर्पणत्याहादिकसमोक्तत्वेन जीवतामिव फलोद्देशी-
वित्वादित्याहुः ।

* कृतिदण्डे तु दशमांशं समेत स इति पाठः । अन्वयेनारि तु —

पितामहमाह मातामहमातुल्यप्रथमं दपोरक्षाकार्यं नृपराज्यावासे तेषां च पद्मासे
माह्वानु-विह्वल्यसे च ज्ञात्वा षष्टमांशं नमने । मातापितृभ्यं कुशं च नमोऽर्पयन् ।

परस्वराजं दम्पती च सं नमने ।

प्रासङ्गिकतीर्थज्ञाने फलमाह गङ्गः —

तीर्थं प्राप्यानुवह्नेषु * ज्ञानं तीर्थं समाचरन् ।

ज्ञानञ्च फलमाप्नोति तीर्थयात्रा(फलं)कृतं न तु ॥

इति

मार्गमध्ये नदीप्राप्तौ विशेषमाह च एव—

मार्गान्तरा नदीप्राप्तौ ज्ञानादि परपारतः ।

अर्वाङ्गीरे सरस्वत्या एव मार्गगतौ विधिः ॥

इति

इदमपि पूर्वपारे तीर्थदेवाद्यभावे द्रष्टव्यम् ।

तद्वशात्वे तु तत्रैव भवति ।

तथा —

प्रवाहाभिसुखी मज्जेद् यत्रापः प्रवहन्ति वै ।

स्त्रावरेषु च सर्वेषु आदित्वाभिसुखस्तथा ।

इति तीर्थज्ञानविधानम् ।

— — —

* अनुवह्नेषु वाहिन्यराजरीवादिप्रसङ्गेन ।

अथ तर्पणविधानम् ।

तत्रादौ अथास्यानुसारेण ज्ञानाङ्गं (तर्पणं) कृत्वा पश्चात्
देवधितर्पणं कृत्वा पितृस्तर्पयेत् ।

प्राप्तेरेव हि कर्त्तव्यं पितृणां शिव तर्पणम् ।

इति देवीपुराणीश्लोः ।

प्राप्तेः तीर्थमिति शेषः ।

तथा—

यस्य तीर्थं नरः ज्ञात्वा न कुर्यात् पितृतर्पणम् ।

पितृनि देहनिःस्त्रावं पितरोऽस्य जलार्चिनः ॥

इति योगियाज्ञवल्क्यश्लोकेण तर्पणानन्तरं वक्ष्यमाणमर्थं
शेषाच्छ्लोः * दद्यात् ।

तदुक्तं विष्णुपुराणे —

देवासुरास्तथा नागा यक्षागन्धर्वराक्षसाः ।

पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कुम्भाष्ठास्तरवः खगाः ॥

जलेचरा भूमिलया वायुधाराश्च जन्तवः ।

हस्तिमतेन यत्क्याद्य महत्तेनाम्बुनाऽश्विनाः ॥

नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये खिलाः ।

तेषामाप्यायनायेतद्दीयते सलिलं मया ॥

शेषांश्चवाचान्श्च वावा शेषेण्जन्तानि वाञ्छवाः ।

ते हस्तिमखिला यान्तु वेऽक्षरौयादिकाङ्कितः * ।
 यत्र ज्ञान संख्यानां सुतृणोपहतात्मनाम् ।
 इदमक्षयमिवासु मया दत्तं तिस्रोदकम् ।

इति

अत्र केचित् प्रतिमन्त्रमन्त्रलिखतुष्टयमिच्छन्ति ।
 वायवीयेऽपि —
 आत्रक्षस्तम्बपर्यन्तमित्वादि इदमसु तिस्रोदकमित्थन्तं पूर्वं-
 शेषत्वेन अभिहितम् † ।

एतत्फलमपि विष्णुपुराणे उक्तम्—

कामोदकप्रदानं ते मयैतत् कथितं नृप ।
 यद्दत्त्वा प्रीत्यत्येतन्मनुष्यः सकलं जगत् ॥
 जगदाप्सायनोद्भूतं पुण्यमाप्नोति चानघ ।
 दत्त्वा कामोदकं सम्यगेतेभ्यः अक्षयान्वितः ।

इति

* वे आक्षरौऽभिकाङ्कितः ।

इत्याकरपाठः ।

† तद्यथा—

आत्रक्षस्तम्बपर्यन्तं दीर्घमिदं ह्यनामनाः ।
 अथ नु पितरः सर्वे माह मातामहादयः ।
 अतीतकृष्णकीटीनां सप्तरीपनिवासिनाम् ।
 आत्रक्षभुवनाङ्गोकादिदमसु तिस्रोदकम् ।

इति

तथा च जनदाप्यावलोदभूतपुष्पाकामः कामोदकपदान-
महं करिष्ये इति सङ्ख्यप्रयोगः सिध्यति ।

यस्त्वत्र ।

पञ्चत्रादे हिरण्येचाप्यनुव्रण्य तिलोदकम् इति सुमन्तुवच-
नात्तीर्थं हेमत्रादपक्षे आहीयन्नाद्यविसर्ज्जमानन्तरं तीर्थ-
निमित्ततर्पणमाचरन्ति केचिन्नतु पूर्वम् । तदयुक्तम् । बहुभि
र्बचनैस्तीर्थस्नानानन्तरमेव तद्विधानात् ।

तानि वचनानि तु —

ज्ञात्वाथ तर्पणं कुर्यादिति गयामाहात्म्ये ।

ज्ञात्वाथ तर्पयेद्दीमांस्तीर्थं चैव विशेषतः ।

इति वाराहः ।

स्नानं कृत्वा तर्पणं तु कुर्याद् भक्तिसमन्वितः ।

इति च ब्रह्माण्डे ।

सुमन्तुवचनं तु येषां प्राणिनां आद्याङ्गभूतं तर्पणं विधि-
तमस्ति । तेषां हिरण्यत्रादे तत् पचाद् विधत्ते । अतएव प्रयोग-
वारिजाते आद्याङ्गतर्पणं प्रकृत्य ददतुक्तम् । तस्मात्तीर्थसङ्घ-
न्धितर्पणं ज्ञानान्तेष्वेव कार्यमिति सिद्धम् ।

अत्र अथोविशेषोनिबन्धान्तराज्ज्ञातव्यः । विश्वरभीत्या
नेह प्रपचरते ।

अथ तर्प्यक्रमः ।

आदौ पिता ततो माता सपत्नजननी ततः ।
 मातामहाः सपत्नीका आत्मपत्न्यस्ततः परम् ॥
 सुतन्नादपितृव्याश्च मातुस्ताश्च सपत्निकाः ।
 दुहित्वाश्च क्वसा प्रोक्ता दीहितो भागिनैयकः ॥
 पितृव्यसा मातृव्यसा श्वशुरो गुरुरिक्षदौ ।
 एते स्युः पितरस्त्रीर्षे तर्पणे च महास्ये ॥
 रिक्ष्यं धनम् पिता पित्रादित्रयमित्थर्षः ।
 एवं मातेस्त्रयापि ।

अथवापि,—

ताताम्नाद्वितयं सपत्नजननी मातामहादित्रयं
 सस्त्रि स्त्रीतनयादि तातजननी स्वभ्रातरस्तत्स्त्रियः ।
 ताताम्नात्मभगिन्यपत्न्यधवयुग्ं आयापिता सद्गुरुः
 शिष्याताः पितरो महास्यविधौ तीर्थे तथा तर्पणे ॥
 अत्र हितयगण्डस्य ताताम्नाभ्यां प्रत्वेकं सम्बन्धः ।
 सस्त्रीति मातामहादित्रयस्य विशेषणं । अन्ये तु माता-
 मन्नादीनां पृथक् तर्पणमिच्छन्ति आहवत् । स्त्रीतनयादीनि
 तर्पयित्वापेक्षया । तातजननीस्वभ्रातर इति । तातभ्रातरः
 पितृव्याः । मातृभ्रातरौ मातुस्ताः । स्वभ्रातरस्तर्पणकर्तृभ्रा-

तरः । तत्स्थितयः पिष्टव्यमातुसलभादस्त्रियः । सस्त्रिय इति वा
घाठः । तदा तातभ्रात्रादयः सपत्नीका इत्यर्थः । तातेति ।
पिष्टव्यमातुसलभादस्त्रियः सापत्न्यभर्तृकाः । तत्रच पिष्ट-
व्यस्त्रे यथायोग्यं सभर्तृकायै सापत्न्यायै इत्येवंप्रकारं प्रयोगवाक्य-
मनुसन्धेयम् । जायापिता मरुतः । अन्वत् अष्टम् ।

पूर्वोक्तविस्तृततर्पणामन्तो संक्षिप्ततर्पणमुक्तं वैश्वदे —

आमन्त्रस्तान्मपथ्यन्तं जगत् स्थावरजङ्गमम् ।

मया दत्तम तोयेन तृप्तं यातु पराङ्गतिम् ॥

इति

तर्पणे प्रत्यञ्जलि मन्त्राहतिः कार्य्या ।

अनु मन्त्रस्य तर्पणकर्त्तव्यं करणत्वात् संख्याञ्जलिदानस्य च
एककर्त्तव्यत्वात् “ एकद्रव्ये मन्त्राहती सङ्गमन्त्रकरणमिति
कात्यायनसूत्राच्च सङ्गदेव मन्त्रपाठ इति चेत् । सर्वं ”

प्रत्यञ्जलि हि अन्यद्रव्यञ्जलं दीयते । तत्रच यत्र मन्त्रः प्रवृत्तः
तदर्थमेव स स्थात् । न सर्वार्थं इति विशेषणत्वात् संस्कारासिद्धे-
स्तुसिद्धये निर्वपणत्ववत्त्वादिवत् द्रव्यान्तरत्वेन प्रत्यञ्जलि मन्त्रा-
हतिः स्यादेव ।

अर्थाहती मन्त्राहतिरिति कात्यायनोक्तेः । इत्यर्थं प्रथमेन ।
अथवातप्रोक्तवादी तएव त्रीहयः पुनरवदन्त्यन्ते सेव वेदिः पुनः
प्रोक्षते, इति द्रव्यैकत्वेन संस्कारसाभावात् मन्त्राहतिः । तस्मात्
संख्याञ्जलिदानवत् प्रत्यञ्जलि मन्त्राहतिरिति सिद्धम् ।

इदं तीर्थतर्पणं सतिलं कार्यम् । यच्च
माष्यः—

भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दाशुभघासु च ।

पिण्डदानं शृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

मरीचिः —

सप्तम्यां रविवारे च शृङ्गे जम्बुदिने तथा ।

शुक्लपुत्रकलत्रार्थी न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

स्मृत्यर्थसारे —

विवाहे चोपनयने चोले सति यथाक्रमम् ।

वर्षमहर्षे तदहर्षे च न कुर्यात्सत्तिलतर्पणम् ॥

इत्यादिना तिलतर्पणनिषेधः । सोऽत्र न प्रवर्तते ।

तीर्थे तिथिविशेषे च † गयायां प्रेतपक्षके ।

जिबिहेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥

इति जावालीतेः ।

तीर्थे तीर्थविशेषे च कार्यं प्रेते च सर्वदा ।

इति स्मृत्यर्थसारीतेः ।

जीवत्पितृक्रीडापि अत्र तर्पणं कार्यम् ।

जीवत्पितृशेषत्वादिति कात्यायनीतेः ।

* न कुर्यादित्यत्र नैवेद्ये इति कश्चित् पाठो दृश्यते ।

† तिलित्तीर्थविशेषेषु इति कश्चित् पाठः ।

तथा विधवद्यापि —

तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुशतिसोदकीः ।

तत्पितृस्तत्पितृष्वपि नामगोत्रादिपूर्वकम् ।

इति काशोखण्डे तर्पणस्य प्रत्यहं विधानात् तीर्थं नैमित्तिकतया सुतरां तदधिकारात् ।

इदं च पुत्रपौत्राभावविषयम् ।

मदनपारिजातेऽपि एवमेव ।

सक्यासिना तु तर्पणं न कार्यम्—

न कुर्यात् स्मृतकं भिक्षुः श्राद्धपिण्डोदकक्रियाम् ।

इति स्मृतेः ।

इति तीर्थतर्पणविधानम् ॥

अथ तीर्थस्नानतर्पणप्रसङ्गात्

नदीनां राजोद्दीपः

कथ्यते ।

तत्र देवस्यः —

नभोनभस्त्रयोर्मध्ये सर्वानद्योरजस्रजाः ।

तासु ज्ञानं न कुर्वीत देवर्षिपितृतर्पणम् ।

पत्रिः —

सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वानघोरजखलाः ।
न ज्ञानादीनि कर्माणि तासु कुर्वीत मानवः ॥
इदं च महानदीन्यतिरिक्तविषयम् ।
सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वानघोरजखलाः ।
तासु ज्ञानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥
इति व्याघ्रपादीश्लोः ।

महानदीषु विशेषान्तरं भविष्योत्तरे —

आदौ तु कर्कटे देवि महानघो रजखलाः ।
त्रिदिनं तु चतुर्थेऽङ्गि यथाः स्रुजाङ्गवी यथा ।
इति

महानघव नद्यपुराणे —

गोदावरी भीमरथी तुङ्गभद्रा च वैशिका ।
तापी पयोषो • विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्तिताः ॥
इति

भागौरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती ।
विशोका च विहस्ता च विन्ध्यस्योत्तरतः स्थिताः ।
हादयैता महानघोदेवर्षिष्वेवसम्भवाः ॥
इति

अस्यनदीषु तु अगस्त्योदयावधि रजखलात्वमुक्तं ।

• पयोषो इत्यत्र पयोषो इति पाठोऽप्युक्तः ।

मास्ये—

यावकीदेति भगवान् दक्षिणाशाविभूषणम् ।

तावद्भ्रजोवहानस्यः करतोयाः प्रकीर्तिताः ॥

रति

करतोयाः स्वल्पजलाः ।

अन्योऽपि विशेषः कात्यायनेनोक्तः ।

याः शोषसुपगच्छन्ति शीघ्रे कुसरितो भुवि ।

तासु प्राहृषि न स्नायादपूर्णे दग्धवासरे ।

गङ्गादिविषये तु देवस्य —

गङ्गा च यमुना चैव प्रचजाता सरस्वती ।

रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञिताः ॥

कुसुमेभ्यो या सरस्वती सा प्रचजाता ।

शोचसिन्धुद्विरस्नास्याः कोकसौहृद्वधर्षराः ।

शतद्रुच नदाः सप्त पावनाः परिकीर्तिताः ॥

निगमः —

गङ्गा धर्मद्रव्यः पुण्या यमुना च सरस्वती ।

अनन्ततरजोदोषाः सर्वावस्नासु चामसाः ॥

कर्कटादी रजोदुष्टा गीतमी वासरत्रयम् ।

इत्यादि

अयं च नदीनां रजोदोषो न तत्पौरवासिनाम् ।

अतएव निगमे न तत्पौरवासिनामित्युक्तम् ।

रजोदुष्टमपि जलं गङ्गादिजलसंयुतं स्वयमदुष्टं भवति ।

न च गङ्गादिजलं दूषयति ।

तदुक्तं मात्स्ये —

पुण्याश्रया, समायोगाद्दुष्टमप्यम्बु पावनम् ।

इति

भारतेऽपि —

अपवित्रमपि प्राप्य गङ्गां याति पवित्रताम् ।

इति

स्मृतिसङ्ग्रहे —

काले नभस्त्रयुषं स्यात्त्रिरात्रं तु नवोदकम् ।

अकाले तु दश्रात्रं स्यात् पीत्वा नाद्यादहर्निशम् ॥

अन्वोऽपि विशेषी भविष्योत्तरे —

महदम्बुसमं वापि यदि तिष्ठेत् पुरातनम् ।

नवाम्बुमिश्रितं तेन न दुष्टमिति सूरयः ॥

योगियाज्ञवल्क्यः —

अजा गीर्मन्दिषी चैव नाद्यन्वी च प्रसूतिका ।

भूमिर्नवोदकं चैव दशरात्रेण हृष्यति ॥

नूतनस्नानितकृपाद्युदकं नवोदकम् ।

अथैविशेषेषु रजोदोषाभावः ॥

द्वितीयः श्लोकः ।

७७

तदाह विहितः —

उपासकैश्चि चीकर्मै प्रेतक्षानि तजैव च ।
चन्द्रसूर्याद्यै चैव रजोदोषो न विद्यते ॥
इति नदीरजोदोषनिर्बन्धविधानम् ।

अथ तीर्थश्राद्धविधानम् ।

तीर्थायतनगोष्ठेषु क्षीपोद्यानवृक्षेषु च ।
शुद्धिगुणेषु सर्वेषु श्राद्धं देवं विजानता ॥

तीर्थं —

तीर्थं पुष्करकं नाम इत्यादिना तीर्थानि उपनाम्य उक्तम् ।
एषु तीर्थेषु यच्छ्राद्धं तत् क्षीटिशुद्धिमिष्यते ।
वज्राक्षत्तत्त्वात् प्रयत्नेन तीर्थं श्राद्धं समाचरेत् ।
देशानां तु विधिवेषु भवेत् पुष्करमनात्मकम् ।

पापमातृश्रायोः —

मयायामश्रयं श्राद्धं प्रयागेऽमरकण्ठके ।
वराहपर्वते चैव मङ्गायां च विधिमतः ॥
वाराहस्यां विधिवेषु यत्र देवः श्राद्धं चरः ।
मङ्गाद्वारे प्रभावे च विस्वके गौक्षपर्वते ॥
कुम्भवेत्ने च कुम्भालोऽथगुप्तके हिमा(क्षेत्रे) चक्षे ।
विहारे फल्गुतीर्थे च नैमिषारक्ष एव च ।
हरस्यत्वां विधिवेषु पुष्करे(षु) च विधिमतः ॥

नर्मदायां कुशावर्त्तं श्रीशैले भद्रकर्मणे ।
 वेणवत्यां विश्वेदेव गोटावर्त्यां विश्वेवतः ॥
 एवमादिषु चान्येषु तीर्थेषु पुस्तिकेषु च ।
 नदीनां चैव तीरेषु आहं कोटिगुणं स्मृतम् ॥

इति •

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि —

दक्षिणाप्रवक्षे देशे तीर्थादी वा गृहेऽपि वा ।
 भूसंस्कारादिसंयुक्ते आहं कुर्यात् प्रयत्नतः ।

यतः —

परकीयगृहे यस्तु स्नानं पितॄंस्तर्पयेन्मङ्गः ।
 तद्भूमिस्नामिनस्तस्य हरन्ति पितरो वस्त्रात् १ ।
 अथभागं ततस्तेभ्यो दद्यान्भूखं च जीवताम् ॥

इति

तीर्थे तु स्वामी नास्त्वैव—

वनानि गिरयो मद्यस्तीर्थाभ्यायतनानि च ।

• अत्र स्वामित्वसमीचीनाद्विधावस्यवचनवशादेव सर्वत्र आह्वयतो स्वामित्वे
 विश्वेदेवोक्तं सुवपससम्बन्धविधानार्थं ।

१ अथ इन्द्रियकामलोत्सादिषु । न तु विभिन्नशास्त्रानुरविचिर्नोरवापत्तेः ।

† तद्भूमिस्नामिपिबलिः आहं तस्य विचरन्ति ।

इत्याहरे पाठः ।

देवसाताश्च नर्त्ताश्च * तेषु स्वामी न विद्यते ॥
इति कारणात् ।

देवीपुराणि तीर्थत्राद्विधर्मा उक्ताः ।

तथाहि—

त्राहं तीर्थेषु कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् ।
अ-ध्याङ्गमृत्प्रकाशानां नैव दृष्टिदत्तं च तत् ।
त्राहं तत्तैर्दिकं प्रोक्तं पितॄणां तृप्तिकारकम् ।
कास्ते वाप्यववाऽकास्ते तीर्थत्राहं तथा नरेः ।
प्राप्तेरेव प्रकर्त्तव्यं पितॄणां चैव तर्पणम् ॥
पिण्डदानं च तच्छ्रद्धां पितॄणां चातिवृत्तम् ।
विलम्बो नैव कर्त्तव्यो न च विघ्नं समाचरेत् ।

इति

प्राप्तेरेवेति । यावत्प्रकाशानतर्पणाद्यनन्तरमेव ।
तावतोविसम्बन्धे ज्ञानतर्पणादिविध्यभ्यनुज्ञातत्वात् ।
तीर्थत्राहे निषिद्धकासवर्ज्यमपि नास्ति ।

इत्युक्तं ग्रहेण —

तीर्थद्रव्योपपत्ती च न कासमवधीरयेत् ।
पानं च ब्राह्मणं प्राप्य सद्यः त्राहं समाचरेत् ॥

इति

* नर्त्ता चण्डिकाः शेषविशेषात्तत्रयोन्मादयः ।

यदा तु तीर्थप्राप्तिदिने ईशान्मातृवासा प्रतिशब्दात्
 काई न कृतं तदा दिनान्तरे तत् कार्थम् ।

तथा —

मन्दाश्रकामरेव्यारभ्यन्निपितृकालम् ।

गच्छे वैभृतिपाते च पिच्छाश्रवाज्याः सुतेषुभिः ।

मन्दा प्रतिपत्पठेयकादम्भः । अम्भः सप्तमी । काम श्रयो-
 दयी । आरोभीसः । भृगुः शुक्रः ।

अग्निपितृकालमग्नि कृत्तिकामघाभरणः ।

गच्छे वैभृतिच योगी । पातो व्यतीपातः ।

इति तीर्थश्रावविधानम् ।

अथ तीर्थे श्राद्धीयब्राह्मणविवेकः ।

तत्र देवीपुराणम् —

तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षितं कदाचन ।

अकार्थिनमनुनासं(भोज्यं तं) भोजयेन् मशुरन्नवीत् ॥

पाञ्चोपि —

ब्राह्मणं न परीक्षितं तीर्थे कासं न चिन्तयेत् ।

प्रासतीर्थी यदा विद्यांस्तदेव श्राद्धमाचरेत् ॥

एतत् आचार्यज्ञानाभावे चन्दाभ्यनुष्ठानार्थम् ।
 इत्थं कथं तथा तीर्थे सत्यात्रे इत्तमचयम् ।
 न परीक्षोद्विजस्तीर्थे ज्ञानार्थी भोज्य एव(च)तु ॥
 इति विद्येच्छरणात् ।

अथ तीर्थश्राद्धे निषिद्धानि ।

आहं च तत्र कर्त्तव्यमर्थावाहनवर्जितम् ।

तथा —

अर्घ्यमावाहनं चैव दिवाङ्मुष्ठनिषेधनम् ।
 हस्तिप्रभं च विकिरं तीर्थश्राद्धे विवर्जयेत् ॥

तथा —

नावाहनं न दिव्यन्धो न दोषोद्धट्टसम्भवः ।
 सक्तादृक्त्वं च कर्त्तव्यं तीर्थे आहं विचक्षते ॥

भविष्ये —

देवाश्च पितरो यन्नाद् गङ्गायां तु सदाकृताः ।
 आवाहनं विद्वंष्टिश्च तत्र तथा न विद्यते ॥

देवस्यः —

न तत्र श्लेगशंभ्रादीन् पश्चिचः प्रतिषिद्येत् ।
 तद्रूपाः पितरस्तत्र समावाप्तीति वैदिकम् ॥

अनीकरणमपि तीर्थश्राद्धे नेति * कृतिरज्ञावस्थां निषेधा-
भावादनीकरणं जलादौ भवतीत्यन्ये । अयं चावाहननिषेध-
स्तीर्थप्राप्तिनिमित्तकश्चाद्ये । न तु तीर्थाधिकरणकश्चादस्ये ।

तेन तीर्थे अयाहादिप्राहं प्राप्तं चेत् ।

अर्घ्यावाहनादिवहितमेव तत् कार्यम् ।

साधिकं च अयाहं च दार्धिकं च महालयम् ।

पिण्डनिर्वापवहितं कार्यं सर्वत्र सर्वदा ॥

इति यमोक्तेः ।

तीर्थेऽपि संक्राम्यादिनिमित्तकश्चाद्ये पिण्डनिर्वापो न कर्तव्यः ।

अयनहितये श्राद्धं विषुवहितये तथा ।

संक्रान्तिषु च कर्तव्यं पिण्डनिर्वापशाहते ॥

इति विशेषोक्तेः ।

अथ तीर्थश्राद्धे अधिकारिणः कथ्यन्ते ।

तथाहि वैष्णवे —

पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानादिका क्रिया ।

तदभावे तु पत्नी स्वात्तदभावे तु सोदरः ॥

* अनी करणं न इति निषेधसिद्ध्युक्तकृतिरज्ञावस्थां नीकरणमपि नोक्तम् ।

तत् कथमत्र निषेधाभावादिमुक्तमित्याहुः न प्रक्यते ।

तत्र पीत्रः प्रपौत्रोवा भ्राता वा भ्रातृसन्ततिः ।

सपिण्डसन्ततिर्वापि आहार्हां वृष जायते ॥

उदाहे पुत्रजनने पित्रेऽर्थां सौमिके मघे ।

तीर्थत्राह्णश्च आयाते वहेते जीवतः पितुः ॥

उदाहोऽत्र द्वितीयादिः । प्रथमे पितुरेव अधिकारात् ।

पुत्रजनने जातकर्त्रेऽपि । इदमपत्यसंस्कारमात्रोपलक्षणम् । पित्रे-
र्थां चातुर्मासान्तर्गतायां । सौमिके मघे । तार्क्षीयसवनिकीः
पुरोडाशखण्डैः स्वमसाधस्तात् पिण्डदाने । त्राह्णश्च आयाते ।
त्रिमधुस्त्रिसुपर्णकइत्यादिगुणयुगविप्रसंपदि । जीवतः पितुः पुत्रश्च
एते आहकासाः षड्विधैः ।

ननु प्राप्तैरेव कर्त्तव्यमित्यनेन प्रात्यनन्तरकालएव अथ
कर्त्तव्यतोलेदिनान्तरे तदभावाद्दमायां सूतकादिविघ्ने सति आह-
कोपवद्वापि सोपएव स्यात् । अयाहोऽसु सूतकाद्यनन्तरमपि
अनुष्ठानं युक्तम् ।

तदहश्चेत् प्रदुष्येत केनचित् सूतकादिना ।

सूतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव वा ।

इत्यादिवचनात् । इह तु वचनाभावात्सोप एव युक्तः ।

एवं रात्रौ सन्धायां वा तीर्थप्राप्ती सोपोऽसु । रात्रिसन्ध्यायोः
आहनिषेधात् । उत्तरदिने च प्राप्तनन्तरकालाभावात् । सत्यनिर्ष-
भवेत् । यदि अभावस्यादिवत् कालविधानं स्यात् । इह तु तीर्थ-

प्रतिनिमित्ततामात्रमुच्यते । तथाच निमित्ते सति नैमित्तिका-
नुष्ठानमनन्तरकाक्षएव असति प्रतिबन्धे । इति व्याख्येयस्यः-
काक्षः । तेन सति प्रतिबन्धे जातेष्टिवत् काक्षान्तरेऽपि अनु-
ष्ठानमविरुद्धम् । यथा वैश्वानरं हादयकपाक्षं निर्वपित् पुत्रे
जाने इति विहितता जातेष्टिर्जातकर्षणः पूर्वं क्रिय(माणा) ते ।
जातकर्षणः प्राक् स्नानपाननिषेधात् । इष्टिजातकर्षणादिव्यवधाने
पुत्रविपश्चापत्तेरुपजीव्यविरोधापत्तेश्च अनन्तरकाक्षएव नकार्यं
किन्तु जातकर्षणं अर्हमिति चतुर्थे सिद्धान्तिते जात-
कर्षणानन्तरं सूतकेन अद्युचितत्वात् निमित्ताव्यवहितानन्तर्व्यस्य च
बाधितत्वात् निमित्तस्यचजातत्वादस्यनक्तोपायोगात् शुचराजुरीधेन
सूतकानन्तरे पर्वणि अनुष्ठेयेति तदुत्तराधिकारणे साधितम् ।
तद्वदत्रापि काक्षान्तरानुष्ठानमविरुद्धम् । इयांसु विशेषः ।
तत्र भावशक्तो(नियतो) मध्ये सूतकरूपः । इह तु कादाचित्-
क इति । यदा तु प्रतिबन्धादक्षत्तत्राहएव तीर्थाहृष्टिर्याति
तदा तीर्थरूपदेशाभावात्तीर्थप्राप्तिनिमित्तकं त्राहं सुष्यतएव ।
देशस्य सम्पादयितुमशक्यत्वेन सुष्यत्वात् । अने पुत्रे(पूतत्वाद्दि)
काक्षाधिकारकाभावाज्जाते(अभाववत्) ष्टिवत् ।

तथापि जानन् अक्षतत्राहएव यदि वद्विर्गच्छेत् ।

तदा प्रत्यवेति * पुत्रवापराधात् ।

अत्रात्वा वद्विर्गमने न प्रत्यवाय इति ध्येयम् ।

यच्च —

मन्वायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजघनि ।
एषु त्राहं न कुर्वीत ऋषी पुत्रधनक्षयात् ।
इत्यादित्राहनिषेधः ।

सोऽत्र न प्रवर्तते ।

न वारं न च मन्थं न कालक्षत्र कारकम् ।
यदेव दृश्यते तीर्थं तदेव त्राहमिष्यते * ।

इति प्रभासच्छ्लोकेः ।

तथा मलमासेऽपि तीर्थत्राहं भवत्येव —

नित्यं नैमित्तिकं चैव त्राहं कुर्यात्-मलिच्छुचे ।
इति जावालिच्छृतेः ।

नित्यं नैमित्तिकं कुर्यात् प्रयतः सन् मलिच्छुचे ।
तीर्थत्राहं गजच्छायां प्रेतत्राहं तथैव च ।

इति वृहस्पतिस्मृतेः ।

इदं च ज्ञातभोजनादेः सन्ध्यायां रात्रौ मलमासे चाग्नीचेन
अद्यप्येव ज्ञानत्राहादिविधानम् आकाशिकतीर्थप्राप्तिविषयम् ।
न तु बुद्धिपूर्वविषयम् । तीर्थप्राप्तिरूपनिमित्तस्य पुरुष-प्रयत्न-
साध्यतया पक्षवादिष्वेव स्यात् । तत्र च निविष्टकाल एव बुद्धि-
स्तीर्थप्राप्तिं कुर्यात् । प्रतिबन्धादिना आकाशिकतीर्थप्राप्तौ तु
निविष्टकालेऽपि पक्षपुत्रजन्मादाविव ज्ञानत्राहादि कुर्यात्-

* मत्स्य पर्ववृत्तचरिते निचंभस्मि पाठः ।

दिति तात्पर्यम् । प्रातिदिने आहविषयकवचनं तु हेमत्राह-
विषयम् । तावतैव पूर्वोक्तवचनचारितार्थात् । अत्रत्राहं तु
रात्रिसम्बन्धोर्भुक्तवत्तच्च तीर्थप्राप्ती द्वितीयदिने एव भवति ।
आशौचे तु तीर्थप्राप्ती आशौचापगमि । तीर्थसम्बन्धस्य तदानी-
मपि सत्त्वेन षडृणादिवैलक्षण्यत्वात् ।

मलमासेऽपि तदानीमेव त्राहं कार्यम् । विलम्बनिषेधात् ।
मलमासात् परं तीर्थसम्बन्धसत्त्वे तु शुद्धमासेऽपि कार्यम् ।

योगादिकं मासिकं च त्राहं चापरपक्षिकम् ।

मन्वादिकं तैथिकं च कुर्व्यान्नासहयेऽपि च ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेः ।

अत्र अपरपक्षिकं नाम प्रतिमासं कृष्णपक्षत्राहं न तु महा-
लयत्राहं ।

तस्य मलमासे निषेधात् ।

उदाहे पुत्रजने पित्रेच्छां सौमिके मखे ।

तीर्थं ब्राह्मणं आयाते षड्भेते जीवतः पितुः ॥

इति मैत्रायणीयपरिशिष्टवचनं जीवत्पितृकस्य त्राहं विधत्ते
त्राहे उद्देशानाह कार्ष्णाजिनिः —

वृद्धौ तीर्थे च संन्यसे ताते च पतिते सति ।

येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात् स्वयं ह्युतः ॥

इति

तत्रापि गयाश्राद्धं निवेद्यति लोकाधिः —

दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धज्ञापरपञ्चकम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिसैः कृत्वा च तर्पणम् ॥

इति

सैत्रायचीयपरिशिष्टेऽपि—

महानदीषु सर्वासु तीर्थेषु च गयास्यते ।

जीवत्पितापि कुर्यात् श्राद्धं पार्वणधर्मवत् ॥

सृतमाढकस्य तु प्रासङ्गिकगयाप्राप्तौ माढश्राद्धे परिशिष्टेषु

प्रतिप्रसवः श्रूयते ।

तथाच तत्रमाचम् —

धान्वष्टकं गयाप्राप्तौ सखां यच्च सृतेऽहनि ।

माढश्राद्धं सुतः कुर्यात् पितर्यपि च जीवति ॥

इति

प्रासङ्गिकप्राप्तावित्युक्तोक्तदुद्देशेन गयाश्राद्धं न कार्यं इति

सिद्ध्यति * ।

मतमिदं कालादर्शसृतिदण्डकारादयो बहवोमेतिरे ।

अपरे तु जीवत्पितृकश्राद्धविधायकवाक्यानां साधारण्याद्
गयायामपि जीवत्पितृकेषु पितृपित्रादिभ्यः श्राद्धं कार्यम् ।

तस्मिन् श्राद्धे सृतमाढकस्य पितृपत्नीत्वेन माढश्राद्धसिद्धावपि

* तथाच सूत्रानरम् —

यथां प्रसङ्गतौ गत्वा मातुः श्राद्धं नमाचरेत् ।

त्वान्मष्टकमित्यादिवचनं मादृत्वादिरूपेषु पृथक् पार्वचनानाम-
र्थम् । यानि तु गयाश्राद्धनिषेधवचनानि । तानि ह्यतमाद-
नेषापि तच्छ्राद्धोद्देशेन गत्वा श्राद्धं न कार्यम् । किन्तु प्रासङ्गिक-
गयागमन एव ह्येत्येवंपराधि । इति वचनानां व्यवस्थामाहुः ।
एवमुभयथा वचनव्यवस्थायां सत्यां देयाचाराद् व्यवस्था वेदि-
तव्या ।

उभयथापि जीवत्पितृकाल्य तीर्थश्राद्धे अधिकारसिद्धिः ।

सपितुः पिदृक्काल्येभ्यु अधिकारो न विद्यते ।

न जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिद्दद्यादिति श्रुतेः ॥

इति कात्यायनवचनम् ।

यद् —

पितरं जीवत्पितृर्नोक्तमिति नियमवचः ।

तद्विहितकालघट्कातिरिक्तविषयमिति श्रेयम् ।

ननु यदि जीवत्पितृकाल्यपि तीर्थश्राद्धे अधिकारस्तदा
पितरि तीर्थवासिनि देयान्तरागतेन पुत्रेण श्राद्धं कर्तव्यं स्यात् ।
निमित्तक्य ह्यतत्वात् । कर्त्तव्यमेवेति वदामो बाधकाभावात् ।
तर्हि पित्वा सधामतेनापि कृतो न क्रियते ।

उच्यते । वचनात् प्राप्नोत्येव । लोकाविहितत्वात् तदनुष्ठानम् ।

तदुक्तम् —

अस्यै लोकाविहितं धर्ममप्याचरेत् सि ।

इति

न च पिदृक्कालेन प्रसङ्गसिद्धेरननुष्ठानं कृतो नेति वाच्यम् ।

भिक्षकर्तृके प्रसङ्गाभावात् ।

तत् सिद्धं जीवन्त्यष्टकस्यापि अधिकारित्वम् ।

जीवन्त्यितरोऽपि पित्रा सह तीर्थे गताचेत् पृथक् पृथक्
त्राहं कुर्यात् । भ्रातरसु यदि विभक्ता सुगपदंयुगपद् वा तीर्थे
गतास्तदा प्रत्येकं पृथक्त्राहं कुर्यात् । अविभक्तेषु तु व एव
गतस्तेन कार्यं । तेषां सर्वेषामेकदेव गमने तु ग्रहणादिवत्-
कुक्षेषु ज्येष्ठेनैव कार्यम् । न तु सर्वैः ।

भ्रातृशामविभक्तानामेकोधर्म्यः प्रवर्त्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

इति श्रुतेः ।

विधवा तु यदि पुत्रवती तीर्थे गता । तदा पुत्रः श्राहं
कुर्यात् ।

अयं न कुर्यात् अपुत्रा चेत् स्वयमेव कुर्यात् ।

अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रः पुत्रवत्पि भर्त्सरि ।

पिच्छं दद्यात्सस्यैव जसमात्रं तु पुत्रिणी ॥

इति वचनात् ।

केचित्तु पुत्रवत्पत्नी इति पठित्वा पुत्रवत्त्वापि पुत्रा-
श्रविधाने ब्राह्मणादिद्वारा श्राहं कारणीयमित्याहुः ।

अनुपनीतोऽपि तीर्थे श्राहं कुर्यात् ।

तदुक्तं पाप्मे सृष्टिखण्डे श्राहं प्रकृतम् —

एतश्चानुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वसु ।

श्राहं साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदम् ॥

भार्याविरहितोवापि प्रवासस्वोऽपि भक्तिमान् ।
शूद्रोऽप्यमन्त्रकं कुर्यादनेन विधिना नृप ॥

इति

तत्र स्त्रिया अनुपनीतेन च यथादेशाचारं ब्राह्मणादिहारं
करणीयम् ।

स्वयं वा अमन्त्रकं कार्यम् ।

तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे —

अनुपनीताः स्त्रियः शूद्राश्च श्राद्धसृत्विजा कारयेयुः ।

स्वयं वा अमन्त्रकं नामगोत्राभ्यां कुर्युः ।

देवेभ्यो नमः पितृभ्यः स्त्रधा नम इति मन्त्राभ्यां वा ।

क्षेत्रजादीनां तु यो विशेषः सोऽत्र नीचते ।

दत्तोरक्षेतरेषां तु पुत्रत्वे न परिग्रहः ।

इति तेषां कञ्चै पुत्रत्वनिषेधेन अनुपयोगात् ।

अन्यत्रापि—

स्त्रीषाममन्त्रकं श्राद्धं तथा शूद्रास्तुतस्त च ।

प्राग् द्विजाश्च व्रतादेशाच्छ्राद्धं कुर्युस्तथैव च ॥

इति

वाराहेऽपि —

अथमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।

अमन्त्रस्तु शूद्रस्तु विप्रोमन्त्रेण सृज्यते ॥

मन्त्रेण पीराणेन । सृज्यते सम्भज्यते । तेन शूद्रस्तु ज्ञान-

दानादौ विप्रेष पुराचमन्त्रो वक्तव्य इति तात्वर्थार्थः ।

अथास्य विप्रवेदेवाः ।

तीर्थत्राहस्य पार्वणप्रकृतिकतया —

पुरुरवाद्रवौ चेष पार्वणे समुदाहृती ।

इति वृहस्पत्युक्त्या पुरुरवाद्रवौ यद्यपि विष्णुदेवत्वेन प्राप्ती ।
तथापि तस्य संयोगपृथक्त्वन्यायेन काम्यत्वस्यापि सत्त्वात्
गोदोहनन्यायेन च काम्यस्य नित्य(त्वं) बाधकत्वात् नैमित्तिक-
स्यापि चावश्यकतया नित्यत्वात् काम्ये च धुरिलोचनौ इति वच-
नात् पुरुरवाद्रवौ बाधित्वा धुरिलोचनौ भवतः ? यदा तु
कामाभावे केवलनित्यतया करीति तदा पुरुरवाद्रवावेव भवतः ।

तथा —

यो यस्तु नियं धनं वा अपहरेत् ।

स तस्य त्राहं कुर्व्यादित्युक्तं कार्ष्णाजिनिना ।

स्त्रीहारी धनहारी च कुर्व्यात् पिण्डोदकक्रियाम् ।

इति

एवमन्त्रेऽपि अधिकारिणो भ्रान्तात्तरतोच्चेयाः ।

अथ अधिकारापवादः ।

तत्र वतिना त्राहं न कार्यम् ।

न कुर्व्यात् सूतकं भिक्षुः श्राद्धपिण्डीदक्षिण्याः ।

त्वक्कंसंन्यासयोगेन गृहधर्म्यादिकं व्रतम् ।

गोत्रादिवदंशं सर्वं पिण्डमाढकुलं धनम् ।

इति स्मृतेः ।

पतितोऽपि न कुर्व्यात् । दिजातिकर्षभ्योद्धानिः पतनमिति निवेद्यात् । उपपातक्यादिना तु कार्यमेव । तस्य नित्यनैमित्तिककर्षभ्यो निवेद्याभावात् ।

इति तीर्थश्राद्धाधिकारिविधानम् ।

— — —

अथ अन्नमहेमश्राद्धविधानम् ।

शाक्ये —

तीर्थे गत्वा तु यः श्राद्ध सामासं भोजनं द्विज ।

यथा हेत्वा प्रकुर्वीत नाश्रावः श्वात् कदाचन ॥

जात्यायनोऽपि एतां व्यवस्थामाह—

आपचयन्मौ तीर्थे च प्रवासे पुत्रजस्यनि ।

आमन्त्रासं प्रकुर्वीत भार्यारजसि संक्रमे ।

सुमन्तुः —

पाप्माभावेऽधिकारः स्वादिप्रादीनां नराधिप ।

अपह्नीनां महाबाहो विदेशगमनादिभिः ।
सदा चैव तु युद्धाचामामन्त्राहं विदुर्बुधाः ।
आत्मनो देशकाक्षाभ्यां विद्महे ससुपन्नितैः ।
चन्द्रसूर्यपदे चैव दद्यादार्जं विप्रैरतः ॥

तथा —

तीर्थे त्राहं प्रकुर्वीति अस्मैव विप्रैरतः ।
आमानेन हिरस्त्रेण चन्द्रसूर्यकक्षेरपि ॥
एवामभावे कुर्याच्च अद्ययापि जज्ञेन वा ।

तथा —

कुर्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।
हेमन्त्राहं प्रकुर्वीति यज्ञ भार्या रजस्रजा ॥

इति

एवं चात्र पाकन्त्राहं सुखम् । पाकासम्भवे ब्राह्मणासम्भवे
च आमन्त्राहम् । तस्मात्प्रसम्भवे हेमन्त्राहं कर्त्तव्यमिति मद्-
नपारिजातदिवोदासादयः ।

प्राच्या अपि एवमेव आचरन्ति । अतएव भोक्तुर्हीनो हातु
रभ्युदय इति अहश्च-त्राहं प्रकृत्य मिताचरयार्थ्युक्तम् । कृति-
रत्नावलीकारादयस्तु अहश्चे तीर्थादी च आमन्त्राहं हेमन्त्राहं
वा सुखम्, पाकन्त्राहं तु न भवत्येव इत्याहुः ।

इदमेव सुक्तसुत्यग्रामः ।

तीर्थे जज्ञसमीपे आमेन हेन्ना वा त्राहं कार्त्तव्यम् ।

सदैव हि जलान्तेषु आमन्त्राद्यं प्रयच्छते ।

यथाहमगुणं पुष्पं समेतीये निवापकम् ।

इति वचनात् ।

यथादावशेनेव ।

दाक्षिणात्यासु समयं कुर्वन्ति ।

तीये त्राद्यं प्रकुर्वन्ति पक्षाद्येन विधेयतः ।

इति वचनात् ।

अत्र देयाचारतोष्यवस्त्रेयम् ।

शुद्धे च तु सर्वदा आमिनेव कार्यम् ।

सदा चैवं तु शूद्राद्यामामन्त्राद्यं (विधीयते) विदुर्बुधाः ।

न पक्षं भीषयेद्विमान् त्राद्ये शुद्धः * कदाचन ।

भोजयन् प्रत्यवायी आक्षय तस्य फलं सभेत् ॥

इति शुभन्तुवचनात् ।

आमन्त्राद्यं विधेयमाह व्यासः ।

आमं ददत्तु कौन्तेय दद्या(दामं)दक्षंबतुर्गुणम् ।

त्रिगुणं द्विगुणं वापि न त्वेकगुणमर्पयेत् ॥

त्राक्षयाय†, अदातस्य सर्वोपस्कारसंतुतम् ॥

इति

सर्वथा अशक्तत्वे तु एकगुणमपि दद्यादिति; शिष्टसक्तितः ।

* त्राद्ये शुद्ध इत्यत्र, सत्सूक्ष्मादिभिः । इत्याकरे पाठः ।

† अथ उपरीचरपक्षक प्राक्कल्पमिति भावः ।

द्वैगुणादिकं पुत्रवाक्तरापिचया ।

द्विरक्षं त्वष्टगुणितं द्विगुणं विगुणं तु वा ।

चतुर्गुणं तु वा दद्याद्देमन्नाहविधौ द्विजः ॥

इति

उग्रनाः —

आमन्त्राहं यदा कुर्याद्द्विधि(तः)न्नः श्राद्धदत्तादा ।

इत्योऽन्वीकरणं कुर्याद्वाक्त्रयस्य त्रि(शिवतः)धानतः ।

विशाखे तु विधिर्यःस्त्रादामन्त्राहोऽप्यसौ(स्मृतः)विधिः ।

आवाहनादि सर्वे स्त्रात् पिण्डदानं च भारत ।

दंष्ट्याद् यच्च द्विजातिभ्यः श्रुतं वाऽन्यतमेव वा ।

तेनान्वीकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ।

इति

अत्र आवाहनादिकघनं यद्वादिनिमित्तामन्त्राह एव न तु
तौर्धन्वाद्ये तत्र तद्विधेयस्य उक्तत्वात् ।

तथा चट्चिंयन्मते —

आमन्त्राहं यदा कुर्यात् पिण्डदानं कथं भवेत् ।

दृष्टपाकात् समुद्धृत्य श(स) ऋभिः पायशेन वा ।

पिण्डदानं प्रकर्त्तव्यं यथास्नाभं दिवोत्तरीः ।

इति

आमदृष्टपाकवस्तुपायशेषु यथास्नाभं व्यवस्था ।

यत्तु—

आमिन पिच्छं दद्याच्चेष्टिमान् पक्षेन भोजयेत् ।

पक्षेन कुरुते पिच्छमामासं यः प्रयच्छति ।

तादुभावपि रालेन्द्र नरकाहो न संशयः ।

इति विश्ववचनम् ।

तदमावास्यादिश्राद्धविधयम् ।

आमश्राद्धे भोजनसम्बन्धा आपोशानादयो सुप्तप्रयोजना
निवर्तन्ते ।

छात्राले अवघातवत् ।

इतिप्रश्नोऽवगाहश्च सुप्तप्रश्नोऽयथासुखम् ।

आमश्राद्धे भवेत्तदापोशानं च पञ्चमम् ॥

इति

अवगाहः अङ्गुष्ठनिवेशनं ।

ततश्च आमश्राद्धपक्षे खते न भवन्ति । आवाहनादयश्च ।
तीर्थश्राद्धत्वात् ।

याकश्राद्धे तु आवाहनादय एव न भवन्तीतिविवेकः ।

हेमश्राद्धपक्षे पिच्छनिवृत्तिरपि ।

इति दिवोदासः ।

स्मृत्यर्थसारे तु विकल्पः ।

तथा—

आमश्राद्धे केषांचिन् मन्नाद्यान्मूत्रोऽपि भवति ।

यथाह मरीचिः —

आवाहने स्वधाकारे मन्वा अङ्गाविसर्जने ।

अन्यकर्म्मस्थानूष्णाः स्मुरामन्त्राहविधिः स्मृतः ॥

इति

यथा आवाहने पितृन् हविषे अस्तवे —

इत्थन्न अस्तव इति पदस्थाने (स्त्रीकर्त्तव्य इति पदोह) स्त्रीक-
र्त्तवे इति पदोहः । स्वधाकारे तु नमोवः पितरो रसाय इति
मन्त्रे रसायेति पदस्थाने आमायेत्यूहः ७ ।

विसर्जनेऽपि वाजे वाजे इति मन्त्रे —

दत्ता यातं पथिभि देवयानैरित्थन्न दत्ता इति तत्पत्न्य-
स्थाने दृष्यत इति लोट्पत्न्योहः कार्यः । एवमिदमन्न-मित्यादौ
[इदमाममित्याद्यूहः कार्यः । अन्यकर्म्मणि त्रिण्यो क(ह) व्यं
रत्नस इत्यादौ नोह इति मरीचिवचनार्थः ।

वस्त्रदक्षिणादि यथाशक्ति आमहेमन्त्राहयोरपि देयमि व ।

सिद्धान्ते तु विधिर्यः आदासन्त्राहे उपवाह ।

इति सुमन्त्रोः ।

यदा तु —

ब्राह्मणा बहुवोन सन्ति । तदा एतेनापि आहं कार्यम् ।

अन्नाभावे त्रिजाभावे, तीर्थरूपे महासये ।

७ नमोवः] पितर इव इति मन्त्रे इव इति पदं आमायेत्यूहः ।

इति त्रिण्योषिती पाठः ।

एकस्मिन् दीयते चान्मर्षान् पिण्डान् पृथक् पृथक् ।

इति श्रुतेः ।

यदा तु —

एकोऽपि न लभ्यते तदा दर्भवटोरपरि त्राहं कार्त्तम् ।
पत्रं चान्मर्षादौ क्षिपेत् ।

पात्राभावेऽखिलं कृत्वा वितृयन्नविधिं नरः ।

निधाय वा दर्भवटूनासने सुसमाहितः ।

प्रेषानुप्रेषसंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् ।

सर्वाभावे क्षिपेदन्नी गवे दद्यादद्याप्सु वा ।

नैव प्राप्तस्य लोपोऽस्ति पैतृकस्य विशेषतः ।

इति देवसोत्तेः ।

प्रेषानुप्रेषसंयुक्तमिति त्राहं सम्पन्नं सुसम्पन्नमित्यादि प्रत्य-
प्रतिवचने स्वयमेव वदेदित्यर्थः । इदं च पत्रग्राहपत्रे । आम-
र्षेमन्त्राहपत्रशेषेषु सर्वत्राहं निवर्त्तं तद्व्यं कासान्तरे ब्राह्मणाय
दद्यादित्युक्तम् ।

इदं च आमन्त्राहं सति सन्धवे पूर्वाह्ने तीर्थप्राप्तिं सम्वाच्य
तदैव कर्त्तव्यमित्युक्तं प्राक् । †

यदा —

† आमन्त्राहं तु पूर्वाह्ने एकीकृतं तु नभ्यतः ।

पार्थिवं चापराह्णे तु प्रासर्द्धिमितिपत्रम् ।

इति

यदा तु तौर्धे केनापि प्रकारेण चादे चमत्तिसदा य (च) ज्ञादि-
नापि पिच्छदानमपि चमत्तं कार्त्तम् । अतएव देवीपुराणे
आद्योक्तैव पिच्छदानप्राप्तौ“ पिच्छदानं तु तच्छस्त्रं पितृणां वैव
वह्नमन् ” ।

इति पुनःपिच्छदानं पृथगुक्तम् ।

देवसोऽपि —

पिच्छमात्रं प्रदातव्यमभावे इत्यविप्रयोः ।

आद्याद्यनि तु समाप्ते भवेच्चिरयनोऽपि वा ।

इति

अथ पिच्छद्रव्याणि ।

देवीपुराणे —

सङ्गुभिः पिच्छदानं च संयाचैः पायसेन वा ।

कर्त्तव्यव्यभिभिः प्रोक्तं पिच्छाग्नेनेद्गुदेन वा ० ।

शुद्धेन वा इति च पाठः ।

बाहुपुराणेऽपि —

पायसेनाद्य चक्षुषा सङ्गुना पिच्छेन वा ।

० संवाचीनीपुलविहारः ।

पिच्छाद्यधिकवचनः ।

उद्धृतं तापसतत्त्वसम् ।

तच्छुद्धैः फलमूलाद्यैः पिच्छदानं विधीयते ॥

इति

अत्र पूर्वपूर्वोक्तश्लेषे उत्तरोत्तरं याज्ञम् ।

सत्यव्रतः —

शाकमूलफलाद्यैः वासोगोभूमिकाद्यैः ।

अङ्गिर्वा विप्रसंवादात् पितृणां प्रीतिमावहेत् ।

विप्रसंवादः विप्रं ब्रूयान् मया अद्य आद्यं कृतमस्तु अस्त्वित्थैर्ब
धिप्रोब्रूयादित्थैर्वरूपः ।

पिच्छपरिमाद्यमाद्य अङ्गिराः ।

अपितृवित्त्वमात्रान् वा पिच्छान् दद्याद्विधानतः ।

कुक्कुटाण्डप्रमाद्यान् वा केषां चामलकैः समान् ।

बदरीष समान् वापि दद्याच्छुद्धासमन्वितः ॥

इति

अत्र परिमाद्यतारतम्यं शक्ताशक्तविषयं ज्ञेयम् । अत्राप्य-
शक्तेन एतदपेक्षया सूक्ष्मप्रमाद्या अपि देयाः ।

शमीपत्रप्रमाद्यैः पिच्छं दद्याद् मयाश्रिते ।

इयि मन्त्रसिद्धात् ।

अथ च —

तिलमर्चं च पानीयं धूपं दीपं पयस्तादा ।

मधु सर्पिः शङ्खवृक्षां पिच्छमष्टाङ्गसुच्यते ॥

अवनेजनं पिच्छदानं पुनः प्रत्यवनेजनम् ।
दक्षिणा चावसंकाशस्तौर्ध्वत्राणेभ्यं ज्ञानः ॥

तथा —

तौर्ध्वत्राण्यपिच्छान् तीर्थे एव प्रक्षिपेत् ।
तौर्ध्वत्राणे यदा पिच्छान् क्षिपेत्तीर्थे समाहितः ।
दक्षिणाभिमुखोभूत्वा पितृणां दिक् वा प्रक्षीप्तिता ॥

इति वचनात्

जले एव पिच्छक्षेपः कार्यः न तु गवादी ।

यदा तु पिच्छदानेऽप्यशक्तिस्तदा तर्पणमात्रमपि अवश्यं
कार्यम् ।

तिस्रैः सप्ताष्टभिर्वापि समवेतं जलाप्लावितम् ।

भक्तिगन्धः समुद्दिश्य भुव्यक्षाकं प्रदास्यति ।

यतः कुतश्चित् संशय्य गोभ्यो वापि गवाञ्छिकम् ॥

इत्यथ अपिशब्दश्रवणात् ।

तथा च शस्त्रेण तर्पणत्राण्यपिच्छदानानि त्रीण्यपि कार्याणि ।
ततोऽशस्त्रेण तर्पण्यपिच्छदाने कार्यं । अशस्त्रतरेषु तु तर्पण-
भाषं कार्यमिति विवेकः ।

यत्र च काश्चादावेकस्मिन् महातीर्थे अवाप्तरादि अने-
कतीर्थाणि गम्यन्ते । दिनं चैकं । तत्र अवाप्तरतौर्ध्वनिमित्तक-
त्राणावृत्तिः कार्या । निमित्तमिदानीत् । हर्षे उपरानत्राणवत् ।

यत्तु —

नैकः आह्वयं कुर्यात् समानेऽहनि कुत्रचित् ।

इति एकदिने आह्वयनिषेधकं प्रचेतसोवचनं

तत् समाननिमित्तकआह्वयविषयम् ।

आहं ज्ञात्वा तु तस्यैव पुनः आहं न तद्दिने ।

नैमित्तिके तु कर्त्तव्यं निमित्तानुक्त(निषेध) मोदये ।

इति जावालिना विशेषोक्तेः ।

द्विवह्ननि निमित्तानि जायेरनेकवासरे ।

नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तोत्पत्त्यनुकमात् ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

उपवासमुच्छने तु सक्तदेव । प्रयागकाश्चादिव्यापकतीर्थो-
पाध्यवच्छेदेन तद्दिधानात् । फलसंस्काररूपत्वाच्च । फलज्ञाति-
प्रसङ्गेन ।

अथ आह्वान्तरसम्प्रिपाते निर्णयविधानम् ।

तत्र यदि तीर्थप्राप्तिदिने वार्षिकआहं प्राप्नुयात् तदा तत्
पृथगेव कार्यम् ।

उक्तं हि कात्यायने —

प्रत्याब्दिकेषु चालभ्ययोगेषु निहितस्य च ।

संपाते देवतामेदाह्वययुग्मं समाचरेत् ॥

तत्रापि चादौ तीर्थत्राहं ततोवार्धिकत्राहं कार्त्तम् ।
तीर्थत्राहस्य तीर्थप्राख्यनन्तरमेव कर्त्तव्यत्वेन विसम्वायोगात् ।
दार्ष्टिक-व्यतोपात युगादि-मन्वादि-संक्राम्वादि-निमित्तकानि
तु यदि आमिन् हेन्वा वा तीर्थत्राहं क्रियते तदा पृथगीव
कार्त्तव्यम् । तेषां पञ्जाकसाध्यत्वेन द्रव्यभेदेन प्रसङ्गायोगात् ।
यदा तु तीर्थत्राहमपि पात्रेण क्रियते तदा द्रव्यभेदाभावात् सर्वा-
साहं तद्देवतानां तीर्थत्राह एव दृष्टत्वात् प्रसङ्गात्तीर्थत्राहेमेव इत-
रसिद्धिः ।

दार्ष्टिकस्य * युगादेव दार्ष्टिकान्तर्भ्योगयोः ।

प्रसङ्गादितरस्यापि सिद्धेरुत्तरमाचरेत् ॥

इति कालादयोक्तेः ।

यदा तु केनचिद्विहितेन सर्वाणि दार्ष्टिकादीनि आमिन्
हेन्वा वा चिकीर्षति तदा आमिन् हेन्वा वा अनुष्ठितेन तीर्थत्राहे-

* यत्र दार्ष्टिकस्य कर्त्तव्यत्वं समाप्तमस्तीति सर्वेषामुपपन्नम् ।

नित्यत्राहमपि यदि आमिन् हेन्वा वा क्रियते तदा तैर्दिग् पृथक् ।

यत्र मान्दोस्तु तत्र तीर्थत्राहेषु नित्यत्राहदेवतागामिष्टत्वात् प्रसङ्गिहृतया नित्य-
त्राहं पृथक् न कर्त्तव्यमिति हेमाद्रिचोक्तम् । तर्पीवेत्याहस्य अत्रेण कर्त्तव्यं दृष्टव्यम् ।

तदुक्तं नागरखण्डे ।

नित्यत्राहं न कुर्वीत प्रसङ्गात् यत्र सिध्यति ।

त्राहान्तरे कृतेऽन्वयं नित्यत्वात् तत्र वापयन् ।

इति

नेव तेषां सिद्धिरित्यादयोनिर्णयः स्वयमूक्षाः ।

इदं तीर्थश्राद्धं दशमासानन्तरं तीर्थप्राप्तौ नियमेन कार्यम् ।

अन्तरा तु फलेच्छया कृताकृतम् ।

इति तीर्थश्राद्धविधानम् ।

अथ तीर्थश्राद्धे(देवताविचारः)सम्प्रदाननिर्णयः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

पार्ष्वं तत्र कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं न कर्हिचित् ।

पितृादीनां त्रयाणां तत्तीर्थं कार्यं तु पार्ष्वम् ॥

इति वचनात् पितृादित्रयाणां तावत् पार्ष्वं कार्यम् ।

एवं मातामहादित्रयाणामपि पार्ष्वमेव ।

पितरोयत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्तरकं व्रजेत् ॥

इति गौतमोक्तेः ।

कर्षूक्षमन्विभं सुज्ञा तयाश्चावधोद्धयम् ।

प्रत्यान्दिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः ।

इति कात्यायनोक्तेः ।

एवं गद्यातिरिक्ततीर्थेषु श्राद्धं षड्देवत्वमितिऋतिरज्ञावली-
कारादयो भेदिने । अन्ये तु तीर्थादिसामान्यश्राद्धमुपक्रम्य

इविःशेषान्ततोस्तुष्टिमादायेकैकमाहतः ।

अमयः पित्रपत्नीनां पिच्छनिर्वपचं चरेत् ।

इति देवस्यस्युनेर्मातृवामपि तीर्थे पार्वचं मन्वन्ते ।

अन्वर्षसारे तु विकल्प उक्तः ।

गयायां मात्रादिपार्वचमावशकसुक्तं गयामाह्वये ।

अन्वष्टकासु हृदी च गयायां च सृतेऽहनि ।

मातृव्याहं पृथक् कुर्वाद्यन्वत्र पतिना सह ॥

इति

एतच्च मातृपार्वचं पित्रादिपिच्छानां पश्चिमभागे कार्त्त-
मिति शाङ्खायनः । एवं नवदेवत्वं भवति ।

अन्वे तु मातामह्नादिपार्वचमपि पृथक् भवतीत्याहुः ।

केचिदिच्छन्ति नारीणां पृथक् व्याहं मर्षयः ।

इति चतुर्विंशतिसते, नारीणामिति सामान्योक्तेः ।

पित्रादिनवदेवत्वं तथा रादशदेवतम् ।

इति अम्बपुराणोक्तेषु ।

अत्र देशाचारात् शिष्टाचाराच्च व्यवस्था द्रष्टव्या । एवं सति
यदा षड् देवत्वं व्याहं क्रियते तदा मातृमातामह्नादीनां पितृ-
मातामह्नादिषु सपत्नीकत्वेन नगमेषु निर्देशः कार्त्तः ।

स्त्रेण भर्तुः समं व्याहं माता भुङ्क्ते सुधासमम् ।

पितामहौ च स्त्रेणैव स्त्रेणैव प्रपितामहौ ॥

इति हृदयतिना मात्रादीनां पित्रादिभिः सहभावेन देवता-

त्वोक्तेः ।

अन्वष्टकां तथा माद्व्याहं वैव सृतिऽहनि ।

एकोद्दिष्टं तथा सुज्ञा स्त्रीषु नान्यत् पृथक् भवेत् ।

इति ग्रहेण पृथक् व्याहं निषेधता अपृथक् भवेदित्यभ्य-
नुज्ञानाच्च ।

मात्रादीनां पृथक् व्याहपक्षेऽपि यदि ताः कृतसहगमना-
स्तादा भर्तारं तां च उद्दिश्य सहैव अयुग्मब्राह्मणभोजनं
कार्यम् । पिण्डोऽपि उभयोद्देशेन एक एव देयः ।

सृताहनि समासेन पिण्डनिर्वपणं पृथक् ।

नवव्याहं तु दम्पत्योरन्वारोद्देशेन एव तु ॥

इति लौगाक्षिस्मृतेः ।

अस्यार्थः । दम्पत्योरन्वारोद्देशेन निमित्तेन सृततिथ्येकत्वे

पिण्डनिर्वपणं व्याहं च उक्तप्रकारेण

द्विपिण्डकव्याहवत् समासेन स्यात् ।

नवव्याहं तु प्राक् सपिण्डीकरणात् पृथगेव ।

न तु समासेन ।

अत्र सृताहनि इति विशेषोपादानात् । सृततिथेर्भेदे तु
न समासः । किन्तु पृथगेव ।

अत्र नवव्याहे एव पृथक्त्वविधानाद्दर्शसावत्सरिकतीर्थव्याहा-
दिषु परिसंख्यया समास एव अवगम्यते ।

एवमनेकासामन्वारोद्देशेऽपि विज्ञेयम् ।

यश्च क्षुत्सन्तरे —

एकचित्वां समाहूतौ दम्पती निधनं गतौ ।

पृथक् आचं तयोः कुर्वादोदनं च पृथक् पृथक् ।

इति पृथक् आहविधानं तन्नवत्राहविषयम् । एवं मदन-
पारिजातकाराद्यानिरे । हेमाद्रिसु मृताहनि इत्यस्य परि-
संख्यापरिहाराय मृताहनीति यथानुता(र्था) नुरोधेन सांभत्-
सरिकत्राहमात्रविषयमेतदित्याह । तेन तीर्थादौ पृथक् एवेद-
मिति प्रतीयते ।

अत्र यथाचारं व्यवस्था द्रष्टव्या । तदेतत् ससाधेन पिण्ड-
दानमापद्दिव्यम् ।

तदाहान्निः स्मृतिरूपेण —

एकचित्वां समाहूतौ मृतयोरेकवर्द्धिणि ।

पिचोः पिण्डान् पृथग् दद्यात् पिण्डं वापत्सु तत्सुतः ॥

इति

एककाले गतासूनां बहूनामथवा द्वयोः ।

तन्मेष अपथं कृत्वा आचं कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥

इति स्मृतेः ।

तथा —

संपन्नमाहसपन्नप्रपितामहीभ्योऽपि तीर्थे दद्यात् ।

पिण्डपन्नः सर्वा मातर इति सुमन्तुना सर्वासां तासां माहत्वाति-
देयात् । तत्रापि जनन्यादिस्नानीयन्नाहूषे तत्पिण्डे च

तासामपि उद्देशोऽनतु पृथक् ।

अनेका मातरोयस्य तीर्थं चापरपक्षिणे ।

अर्घ्यदानं पृथक् कुर्यात् पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥

इति गार्ग्यवोक्तेः ।

श्रिष्टास्तु एतस्य अशक्तविषयतां मत्वा पृथगेव आहं पिण्ड
च कुर्वन्ति ।

तथा —

सपत्न्यमातामहृभ्योऽपि आहं कार्यम् । मातृसपत्नीनां सुम
न्तुना मातृत्वे अतिदिष्टे तत्पितृत्वामपि गौचमातामहत्वसिद्धेः ।

तदेतत् सर्वमुक्तं आहकस्ये हेमाद्रिणा ।

यदा तु नामापिद्वन्द्वसिकामनया विशिष्टे महासयादिकास्ते
नशादिनीर्ध्वविशिष्टे वा आहं कुर्यात् । तदा पुत्रवतीनामपुत्राणां
वा मातृसपत्नीनां आहं कुर्यात् । पुत्रवतीनामपि तासां आहं
ऊपया खेदेन वा सपत्नीपुत्रत्वेन पाञ्चिकाधिकारवत्त्वात् ।
एतेन पिद्वज्जननीव्यतिरिक्ताः पितामहपुत्रः पितामहजननी-
व्यतिरिक्ताः प्रपितामहपुत्रोऽपि व्याख्याताः * ।

पिद्वज्जन्तयोरपि(आहं) कार्यम् । आचार्यादीनां च ।

* जननीसपत्नीनां गौचमातृत्वनिवृत्तेन तज्जनकानामपि

गौचमेव मातामहत्वात् देवतात्मन्यपि निवृत्तं भवतीतिभावः ।

यदा तु पिद्वज्जन्तयोरपि नामापिपुत्रां दसिकामनया आहं कर्तुं निश्चेत्तदा
पाञ्चिकाधिकारैव तेषामपि कुर्यादिति ज्ञातव्यम् ।

अपक्राव ।

आचार्यगुरुशिष्येभ्यः सखिप्रातिभ्य एव च ।
 तत्पत्नीभ्यश्च सर्वाभ्यस्तथैव च जनांश्चक्षीम् ॥
 पिच्छांस्तेभ्यः सदा दद्यात् पृथग् भार्गवदे नरः ।
 तीर्थेषु चैव सर्वेषु माघमासे मघासु च ॥

इति चतुर्विंशतिमतात् ।

ज्ञातयः पित्रव्यसुतमातुलाद्याः ।

प्रदिषे चण्डोऽपि विशेषः—

दीहितपुत्रदाराश्च ये कनिष्ठाःसहोदराः ।

निःसन्ताना मृता ये च तेभ्योऽप्यत्र प्रदीयते ॥

इत्यथातातपोऽपि —

प्रीत्या आर्चं तु कर्त्तव्यं सर्वेषां बर्चिसिद्धिनाम् ।

एवं कुर्वन्वरः सम्यक् मङ्गतीं त्रियमाप्नुयात् ॥

बर्चिसिद्धिनो ब्रह्मचारियत्वाद्यः । अत्र सामान्बोक्तावपि
 स्वज्ञातय एव ते प्राज्ञाः ।

अत्र पित्रव्यादिपत्नीभ्यः पृथगैव देयम् । तत्पत्नीभ्यश्चेति
 पूर्वोक्तवचनात् । एतेषां सर्वेषामेकोद्दिष्टमेव भवति ।

अपिच्छीकरबाहूषं पित्रारेव हि पार्ष्वम् ।

पित्रव्यभ्रातृमातृभ्यामेकोद्दिष्टं सदैव हि ॥

इति जातुकर्त्तव्यैः ।

अपिच्छीकरबाहूषं वच यत्र प्रदीयते ।

आचे भगिन्वी पुत्राय स्वामिने मातुसाय च ।

स्त्रियाय गुरवे आचमेकीदृष्टं न पार्ष्वम् ॥

इति सुमन्तूत्तरे ।

अत्र मातृपदं सपत्नमातृपरम् तुल्यमातुः पार्ष्वविधानात् ।

पितृव्यादिसमभिव्याहाराच्च इति हेमाद्रिराह ।

यत्तु—

पितृव्यभ्रातृमातृव्यामपुत्राणां तथैव च ।

मातामहस्यापुत्रस्य आद्यादि पितृवद् भवेत् ॥

इति वचनं । तदावश्यकतया तुल्यत्वज्ञापनार्थं न तु पार्ष्वविधानेन तुल्यत्वज्ञापनार्थम् ।

अत्र मातामहः सापत्नो ज्ञेयः तुल्यस्य पार्ष्वविधानात् ।

—

अथ पार्ष्वोद्देश्यानां निवेशक्रमः ।

तत्र सत्त्वगतः—

पितृणां प्रथमं दानं मातृणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानां च पितृव्यस्य सुतस्य च ॥

ज्ञानक्षेत्रः—

अथाहो शिवसाः कार्या इत्यादी प्रकीर्तिताः ।

सर्वेष्वेव हि सध्वसा नाम्नाः कार्यास्तु मातरः ॥

यसु—

पितृमातामहावादी घातरक्षदमन्तरम् ।

तर्पणैः श्वेदकाश्रावे तीर्थे चार्धं क्रमः क्षुतः ॥

इति क्षृतिरक्षावलीकारेणोद्धृतं वचनम् ।

तत् तेनैव निर्मूलत्वोक्तेरपेक्षम् । अतएव अन्तर्निर्दिष्टं निवे-

धति उच्यते: —

अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातृणां यः प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति यावदाभूतसंज्ञकम् ॥

जावालोऽपि—

अन्ते निवेशयेद् यसु मातुः श्रावेषु मानवः ।

स मूढो नरकं याति चाक्षसूत्रमवाक्शिराः ॥

तस्मात्तीर्थादी पितृपार्ष्णानन्तरमेव मातृपार्ष्णं कार्यात् ।

अनेनैव न्यायेन मातामहपार्ष्णानन्तरमेव मातामहोपावेशम् ।

पञ्चरादीनां तु तर्पणोक्तएव क्रमोपाह्वः ।

अत्र; पित्रमातामहपार्ष्णे नित्ये । अन्यानि तु पार्ष्णेको-

द्दिष्टानि काम्यानि यथाशक्ति कार्याणि न तु आवश्यकानि ।

एवं पार्ष्णेकोद्दिष्टानामनेकेषां दुर्गपत् प्राप्तेः तन्मैत्र्यं पात्रं

कुर्यात् ।

बहुनामववा हाभ्यां श्रावं चैत् स्यात् समीहनि ।

तन्मैत्र्यं अपत्रं कृत्वा श्रावं कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥

इति पुस्तकबोत्ते:

पार्ष्णीनि निर्वर्त्तं पश्चादेकोद्दिष्टानि कार्त्वीणि ।

यद्येकत्र भवेत् प्राप्त * ऐकोद्दिष्टं च पार्ष्णम् ।

पार्ष्णं तत्र निर्वर्त्तं एकोद्दिष्टं समा(चरेत्) पठेत् ॥

इति मरीच्युक्तेः ।

एतच्च यज्ञी सत्याम् । अयज्ञी तु पार्ष्णेकोद्दिष्टानि तन्नेच
शुच्येत् ।

एकोद्दिष्टेषु यज्ञी प्रत्येकं ब्राह्मणभोजनम् । अयज्ञी तु
एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे सम्पूज्य भोजयित्वा अर्घ्यपिण्डान् पृथक्
पृथक् दद्यात् १ ।

तथाच चतुर्विंशतिमतम् —

आचार्य्यगुरुशिष्येभ्य इत्युपक्रम्य ।

तीर्थेषु चैव सर्वेषु माघमासे मघाद्यु च ।

एकस्मिन् ब्राह्मणे सर्वानाचार्य्यादीन् प्रपूजयेत् ॥

इति

अर्घ्याणि चैव पिण्डांश्च सदा दद्यात् पृथक् पृथक् ।

इति च

एवं यज्ञी सत्यां वैष्णवमपि प्रतिपार्ष्णं पृथक् कार्त्वीम् ।

अयज्ञी तु तन्नेच कार्त्वीम् ।

काशभेदे न तन्मं स्वाह्यभेदे न चैव हि ।

* भवेत् प्राप्तमित्यत्र भवेद्यातानिष्कारे पाठः ।

† अयज्ञी तु एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे सर्वान्कोद्दिष्टानि इत्याकरे पाठः ।

तस्मान्मन्त्रविधानात्तु योगपथं प्रतीयते ॥
इति संघे देवकासौम्ये दैवतन्त्राभिधानात् ।
मातामहीनामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ।

इति कात्यायनसूत्रोक्तेः ।

यदा तु अन्वप्रेरितस्त्रीर्षं गच्छति द्रव्यक्षिप्तया । सोऽपि
तत्पितृणादिभ्यः पूर्वं श्राद्धं कृत्वा पश्चात् सपितृभ्यः जुह्यात् ।
उपपादितं चैतत् हेमाद्रिणा श्राद्धकथ्ये ।

अतएव वायुपुराणे —

स्वधनदानेन प्रेतप्रेरितस्य कस्यचिद्विजो गयां गतस्य आदौ
प्रेताय पिण्डदानं ततः सपितृभ्य इत्युक्तम् ।

आदौ गत्वा गयाशीर्षं प्रेतराजाय पिण्डकम् ।

समदाहन्तुभिः श्राद्धं सपितृभ्यस्ततो ददौ ॥ •

इति

वासनपुराणेऽपि तदेव प्रकृतम्—

पिण्डनिर्वपणं तत्र प्रेतानामनुपूर्वशः ।

चकार च सदायादान् पितृं चक्रे त्वनन्तरान् रम् ॥

इति

विधवा तु भर्तृपार्षणं सपितृपार्षणं च जुह्यात् ।

अभर्तृपञ्चतिदिभ्यः सपितृभ्यस्तथैव च ।

विधवा कारयेच्छ्राद्धं यथाकाशमतन्द्रिता ।

इति श्रुतिदर्यशास्त्रेः ।

तथैव चिभ्य एव ।

यथाकालं यत्र तीर्थमहाशयादी . अनेकदैवत्वं विहितं तत्रे-
त्यर्थः ।

अत्र पित्राद्यां पितुः पुत्रपौत्राभावविषयम् । इति दिवो-
दासः ।

अथे तु—

पुत्रादिमतोऽपि भवति । अपुत्रा पुत्रवत्पत्नी इति वक्त-
व्यमस्त्वितिप्रत्ययेन प्रकरणानुरोधात् आश्रयित्यातुस्वभाभिधानात्
पुत्रस्य च स्वपितृमातामहपार्वण्योरधिकारात् अपुत्रां प्रति
व तत्पितृादीनां भर्तादिरूपत्वात् तस्यातामहादीनां च पित्रा-
दिरूपत्वात् पुत्रवतामपुत्राणां वा स्वपितृादीनां तीर्थंआद्यादी
पुत्रवदेव विधवाया अपि अधिकारावगमात् । अपुत्राचामेव
इति विशेषश्रुत्यभावाच्च । इत्याहुः ।

ननु एवं पुत्रस्य मातामहत्वादिरूपेच तच्छ्राद्धे अधिकारा-
देतस्या अपि तत्त्वेनेव श्राद्धतु पित्रत्वादिना । मैवम् । एकस्यापि
सम्बन्धिभेदेन परिधिवत् सम्बन्धितावच्छेदकरूपमेवात् । यं प्रति
येन रूपेच सम्बन्धिता तं प्रति तेनेव उद्देश्यत्वात् । तावतापि
वस्तुश्रयित्यातुस्वतानिर्वाहात् । ततश्च यथा पुत्रं प्रति पित्रत्वादिना

---

* यद्यपि साधिकारिरूपत्वात् स्वपितृश्राद्धमन्तरङ्गतायादी वच्यन्ते
तद्यपि उद्देश्यभावाद् श्राधायाः परस्त्रीत्वमेव तद्वनन्तरङ्गपञ्चमभावाच्च
स्वपितृश्राद्धं यथादेवेति ज्ञायः ।

उद्देशानामपि एतां प्रति भर्तृत्वादिना उद्देशत्वं । तथा माता-
महत्वादिना उद्देशानामपि पित्रत्वादिना भविष्यति । एतद्रूपोद्दे-
शतार्थमेव हि स्वभर्तृप्रभृतीति वचनं । तस्माद्दिशवाया भर्तृपार्ष-
पिद्वपार्ष- च आबद्धान् । आबद्धान्कत्वादेव अतन्मृतेत्युक्तम् ।
यत्—

भर्तृत्वाद्यं तु या नारी मीच्यात् पार्ष-माचरेत् ।

न तेन तृप्यते भर्ता क्त्वा तु नरकं व्रजेत् ॥

इति वचनं ।

तत् अयादौ एकोद्दिष्टपक्षप्रसंगार्थम् । न तु सर्वथा पार्ष-
निविधार्थम् । अन्यथा स्वभर्तृप्रभृतित्रिभ्य इति वचनं निर्वि-
षयं स्यात् । यस्यासु श्वशुरो जीवति सा भर्तृतत्पितामहमपि-
तामहेभ्यः कुर्व्यात् ।

श्वशुर-तत्पितृर्जीवतोर्भर्तृ-तत्प्रपितामहश्चप्रपितामहेभ्यो-
दद्यात् । एवं अतश्श्वशुरादेः श्वशुरादिपार्ष-मपि कृताकृतम् ।
एवं च नवदेवत्वं भवति । केचिन्मृतमाहवायाः स्वमातृ-
पार्ष-मपि भवति इति द्वादशदेवत्वभाषुः ।

अपरे स्वमातामहपार्ष-मिह सप्त पञ्चदशदेवत्वभाषुः ।

अन्ये स्वमातामहीपार्ष-मिह सप्त अष्टादशदेवत्वं मन्वन्ती ।
अतश्चवमपुत्रविषयमिति युक्तं प्रतिभाति ।

तथापि आद्याद्यजीवने दारकोपाक्षोपच ।

भर्तृमातामहादीनां तु श्राद्धप्रसङ्ग एव नास्ति ।

शुश्रूषादिमात्रादिपार्वणशोरकरणे भर्तृपितृपार्वणयोरेव यथायथं
सपत्नीकानामिति भर्तादीनां विशेषणं प्रयोज्यम् ।

अन्येषां तु एकोद्दिष्टान्येव ।

अथ यथादेशाचारं व्यवस्थेयम् ।

तथाच संपद्ये —

चत्वारः पार्वणाः कार्या विधवायाः सदैव हि ।

सभर्तृशुश्रूषादीनां मातापित्रोस्तथैव च ॥

ततो मातामहानां च शूनूषां च विशेषतः ।

मातामहीनामप्येवं कुलधर्मानुसारतः ॥

इति

जीवत्पितृनेषापि तीर्थे स्वपितृपित्नादिभ्यः त्राहं कर्त्तव्य-
मित्युक्तं मनुना ।

त्रियसाधेऽपि तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् ।

इति

श्रुतकारे—

उच्यते तीर्थे च संन्यस्ये पतिते तु विशेषतः * ।

येभ्यएव पिता दद्यात्तेभ्योदद्यात् स्वयं पुनः ।

स्वयमिति साधिकारिता उच्यते ।

भविष्यपुराणे तु ।

जीवत्पितृकः पितामहप्रपितामहयोरेव दद्यादित्युक्तम् ।

* तस्मिन् च पतिते सति इत्याकारे पाठः ।

जीवमाने न देवं स्नाद् यस्माद् भरतसत्तम ।
तस्माज्जीवन्त्यिता कुर्व्याद्दहाभ्यामेव न संशयः ।

इति

विष्णुरत्न विशेषमाह —

पितरि जीवति यः श्रावं कुर्व्यात् । पिता देवां कुर्व्यात्
स तेषां कुर्व्यात् । पितरि पितामहे च जीवति देवां (पितामहः
कुर्व्यात् स तेषां कुर्व्यात् । त्रिषु जीवन्तु नैव कुर्व्यात् । यस्मै
पिता प्रेतः स्नात् । पितामहे प्रपितामहे च जीवति पित्रे
पिच्छं निधाय प्रपितामहात् पराभ्यां दद्यात् । यस्मै पिता
पितामहश्च प्रेतौ स्नाताम् । स ताभ्यां पिच्छी दत्त्वा पितामहात्
पराभ्यां हाभ्यां दद्यात् ।

मातामहानामप्येवं श्रावं कुर्व्याद्विचक्षणः ।

मन्त्रोक्तेषु यथान्वायं शेषानां मन्त्रवर्जितम् ॥

एवमिति । पितरि जीवति यः श्रावं कुर्व्यादित्थञ्च अति-
देशः । तथाच मातामहे जीवति देवां मातामहः कुर्व्यात्तेषां
कुर्व्यादित्थादि योजनम् । मातृजीवनेऽपि एवमेव । न्याय-
साभ्याम् ।

ततश्च जीवन्त्येवकः पिच्छपित्वादिभ्यस्त्रिभ्योदत्त्वा यदि नृत्-
मातृवृक्षदा सम्राजादिभ्यो दद्यात् । मातृसन्नावे पितामहादिभ्य-
स्त्रिभ्यो दत्त्वा स्वमातामहादिभ्यो दद्यात् । मातामहसन्नावे
मातृपितामहादिभ्यस्त्रिभ्यो दद्यादिति कश्चित्तार्थः ।

न च येभ्य एव पिता दद्यादिति वचनविरोधः ।

मातृमातामहमन्वयोः सम्बन्धिग्रन्थत्वात् पुत्रसम्बन्धानामिव
मात्रादीनां मातामहादीनां च यत्सम्बन्धवाच्यत्वेन ऐक्यात् तच्छ्राद्धे
देवतात्वमिति व्याख्यानात् । ततश्च जीवत्पितृकस्य असम्बन्धि-
मातृमातामहादीनामिव श्राद्धमिति ।

तदपिग्रहणम्—

यत्सम्बन्धवाच्येभ्यस्तत्सम्बन्धवाच्येभ्य इति व्याख्याने यत्सम्बन्धयो-
र्लक्षणापत्तेः । पितृपित्रादि-विषये श्रुत्यर्थ-सम्भवेन युगपद्दृष्टि-
द्वयकल्पनाप्रसङ्गाच्च ।

किञ्च—

अत्र यत्सम्बन्धाभ्यामिव वाक्ये निर्देशः ।

कोऽपि येभ्यः पितेति पितृप्रतियोगिकत्वेन । न तु स्वप्रति-
योगिकत्वेन । तत्राच असम्बन्धिग्रन्थत्वात् पुत्रसम्बन्धिमात्रादि-
प्रातिः । तस्मात् अतमातृकस्यापि जीवत्पितृकस्य तीर्थश्राद्धे
पितृसम्बन्धां भाषादयस्तत्सम्बन्धा एव मातामहादयश्च श्राद्ध-
देवता न तु असम्बन्धा इति निष्कर्षः ।

अमातुश्च पितृपत्नीत्वेन एकोद्दिष्टम् । एवं अमातामहस्यापि
पितृसम्बन्धरत्वेन एकोद्दिष्टमेव ।

इति सर्वं सम्पन्नम् ।

अत्र जीवत्पितृकोऽपि साम्निचेत्तीर्थे श्राद्धं कुर्यात् ।

न तु निरग्निः ।

न जीवत्पितृकः कुर्व्याच्छास्त्रमन्विते द्विजः ।

वेभ्यएव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्व्यात्तु (कुर्वीत) साम्बिकः ।

इति श्रुतेः ।

साम्बिकः श्रौतेन आर्षेण वा पत्निना ।

जीवत्पितृकः साम्बिरेव तीर्षे आर्षं कुर्व्यादिति महम-
पारिजातकारादयः ।

साम्बोनामपि-शैत्रायथोय-सूत्रोपजीविनामिव । न तु सर्वेषां ।
वक्ष्येते जीवतः पितु रिति ।

पूर्वोक्तवचनस्य तत्परिच्छिद्य एव श्रवणादिति, श्रुतिरज्ञा-
वसोकारदिवोदासाद्याः । इहं मतद्वयमपि अयुक्तम् ।

कुर्व्यादहरहः आर्षं प्रसीतपितृको द्विजः ।

साम्बिकोऽनम्बिकोवापि तीर्षेषु तु विशेषतः ॥

इति उच्यतेः श्रुतिविरोधात् ।

तस्मात् साम्बिकानम्बिकयोश्चभयोरपि तीर्षं आर्षे अधिकारः ।

न जीवत्पितृकः कुर्व्यादिति सोमन्तर्षं निषेधवचनं तु

अम्बिरहितः पिच्छपितृद्वयप्रविधिना आर्षं न कुर्व्यात् ।

साम्बिरेव तु तर्षविधिना कुर्व्यादित्येवमत्यरम् । *

ततश्च जीवत्पितृकस्य साम्बेरनम्बेरपि तीर्षं आर्षे अधिकार
इति सिद्धम् । ७

* वक्ष्येते इतिवचनस्य अथपि शैत्रायथोयपरिच्छिद्य एव श्रुतेः । तथापि तन्
सूत्रोपजीवनस्य इही तीर्षं च इत्यादि अयुदाहृतवचनानाञ्च साधारणान् इहं
साहित्याधारवत्तैव आर्षं वच् ।

यदा तु ऋतपितृवर्गोऽपि जीवन्मातृकस्तदा मातृपार्ष-
लोपएव । किन्तु तत्र यथायोग्यं सपत्नीकानामिति पितृादि-
विशेषणं योज्यम् । एवं च नोक्तदोषावकाशः । एवं मातामह-
जीवने मातामहजीवनेऽपि श्रेयम् ।

पितृवर्गे मातृवर्गे तथा मातामहस्य च ।

जीवेषेद् यदि वर्गाद्यस्तद्वर्गे तु परित्यजेत् ॥

इति गान्धर्वीः ।

पितृवर्गे इत्येतद्भावस्यादिविषयम् । जीवत्पितृकस्य तौर्धादौ
आद्याधिकाराभिधानात् * । एवं मातृवर्गेऽपि ।

एवं पार्ष्णीकोद्दिष्टोद्दिश्येभ्यः क्किङ्कान् दत्त्वा पश्चात् सामान्य-
पिण्डो देवः ।

तदाह देवकः—

ततः पिण्डमुपादाय संस्मृतासंस्मृ तस्य(च)वा ।

प्रातिवर्गस्य ज्ञात्स्य सामान्यमिति निर्वपेत् * ।

इतीति ।

वत्समायमन्त्रे च । स च मन्त्रः —

पितृवर्गेषु कृता वै च इत्यादिः ।

तेषां पिण्डो मया दत्तोऽहं च खडपतिष्ठताम् ।

* तौर्धे वेतिवचनाज्जीवत्पितृकस्यापि पितृपितृादिपार्ष्णीकत्वा-
दित्याकरे पाठः ।

इत्यन्तः * । अत्र श्लोकद्वयस्य एकार्थत्वादेकमन्वत्वम् ।
तावन्तैव वाक्यार्थपरिचसाप्तेः ।

तथा —

आ ब्रह्मसो ये पितृबंधजाता
मातुस्तथा बंधभवा मदीयाः ।
कुसहये ये मम दासभृता
धृत्वास्तथैवाश्रितसेवकाश्च ॥
मित्राश्चि सख्यः पश्यन्तु हृष्याः
स्वष्टाश्च दृष्टाश्च कर्तापकाराः ।
जन्मान्तरे ये मम सङ्गताश्च
तेभ्यः स्वप्नापिच्छमहं ददामि ।

इत्यनेन मन्वान्तरेणापि पिच्छान्तरं दयम् ।

अस्यापि श्लोकद्वयस्य एकार्थत्वादेकमन्वत्वं ज्ञेयम् ।

* तथा —

पितृबंधे यता ये च मातृबंधे च ये यताः ।
मम बन्धुरबन्धुनां ये चान्ते वाच्यवायताः ।
ये मे कुले सुप्रपिच्छाः पुत्रदारविभर्तिताः ।
मित्रान्मोपगतार्थैव ज्ञान्मथाः पश्यन्तथा ।
विदुषाश्चाममर्शाश्च ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ।
तेषां चिन्तां मयादमीश्रयन्त्य उपनिष्ठताम् ॥

एवं पिच्छदानं कृत्वा ब्राह्मणानुव्रजनात् त्राघं ससूक्तोक्त-
विधिना समापयेत् ।

यस्य एवं विस्तृतत्राघे अग्रयज्ञः ।

तावतः काशस्य अभयोवा स एवं संक्षिप्तत्राघं जुह्यात् ।

तद् यथा ।

अग्रयज्ञा संक्षिप्तत्राघमघं करिष्ये ।

इति संकथ्या—

ॐ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ।

मातामहस्त्यिता च प्रमातामहकादयः ।

मातामही च तच्छूराच्छूरादिस्तथैव च ।

तेषां पिच्छं मयादत्तमद्यस्यमुपतिष्ठताम् ॥

इति मन्त्रेषु एकं पिच्छं दद्यात् ॥

इति श्रीमदनन्तभट्ट-विरचिते विधानपारिजाते तीर्थत्राघदेव-
ताविधानम् ।

अथ प्रसङ्गादस्त्रिषेपविधानम् ।

इत्र काशमाह गीतमः —

अस्त्रं गते गुरो सुप्ते तत्रा भावे मस्त्रिषु वै ।
गङ्गायामस्त्रिषेपं न कुर्व्यान्मुरमवीत् ॥

तथा—

अस्त्रिषेपं गयान्नाहं त्राहं चापरपञ्चकम् ।
प्रथमाब्दे न कुर्वीत यदि न स्यात् सपिण्डनम् ।

इतिऽपि तु सपिण्डने ।

इति कश्चित् पाठः ।

तथा—

अस्त्रिषेपं गयान्नाहं त्राहं चापरपञ्चकम् ।
प्रथमाब्देऽपि कुर्वीत यदि स्याद्भक्तिमान् सुतः ॥
कर्म यस्मिँर्दद्विषकभिति चतुर्षुपाहं केचित् पठन्ति ।
एवं विद्वद्वचनानां यथात्राहं व्यवस्था वेदितव्या ।
दशमहाभ्यन्तरे यत्र गङ्गातोयेऽस्त्रि मज्जति ।
गङ्गायां मरुषे यादृक् तादृक् फलमवाप्नुयात् ।

इति श्रुतेः ।

अथ अन्धोऽपि विशेषः स्वान्दे—

मातुः कुलं पित्रकुलं वर्जयित्वा नराधमः ।

अस्त्रीन्धन्यकुलीत्यानि नीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति

निषेधोऽयं द्रव्यादिसौभविषयः ।

अस्त्रीनि मातापितृवंशजानि नयन्ति गङ्गामपि वे कदाचित् ।

सदान्धवस्त्रापि दयाभिभूता स्त्रेषां च तीर्थानि फलप्रदानि ।

इति

अन्यस्यापि नरस्यास्त्रि गङ्गायां न्यस्य पूरुषः ।

दयया चाश्वमेधस्य फलमाप्नोत्वसंशयः ॥

इति च विशेषोक्तेः ।

अत्र यद्यपि अस्त्रिषेपस्य सामान्यतः स्वर्गप्राप्तिः फलं तथापि तीर्थनारतम्यात्तत्र तद्देजात्वं ज्ञेयम् ।

गङ्गायां तु विशेषो ब्रह्माण्डे —

यस्मिन् काले नृणांमस्त्रि गङ्गायां क्षिप्यते नरैः ।

तं कालमादितः कृत्वा ब्रह्मलोके मर्चीयते * ॥

* ब्रह्मलोके भवेत् क्वचित्किति चिह्नलोकेती पाठः ।

अथ उत्तरावधेरनुकेः कल्याण एव अर्चयिः प्रतीयते ।

योमन्वात् ।

ब्रह्मलोकेषु ब्रह्मास्त्रि उच्यते पुण्यकर्षणः ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात् उच्यते ।

इति वचनम् ।

दिधिरयि तपेव —

ज्ञात्वा ततः पञ्चग(ब्धे) वेन सिद्धा
 हिरण्यमध्याण्यतिलेन योष्व ।
 ततस्तु वृत्पिण्डपुटे निधाय
 पञ्चोद्दिग्ं प्रेतगणोपगूढाम् * ॥
 नमोऽस्तु धर्माय वदन् प्रविश्य
 तीर्थे स नि प्रीत इति क्षिपेत् ।
 ज्ञात्वा ततोतीर्थं दिवाकरं च
 दृष्ट्वा प्रदद्याद्य दक्षिणां तु ॥
 एवं कृते प्रेतपुरे क्षितपद्म
 स्वर्गे गतिरूपं महेन्द्रतुष्या ।

पञ्चग वं पञ्चगव्यम् ।

अत्र महेन्द्रतुष्या स्वर्गं गतिरिति यदुक्तं तद् गङ्गाव्यतिरिक्त-
 तीर्थविषयम् ।

तत्र (गङ्गायां) ब्रह्मलोकप्राप्तेरुक्तत्वात् ।

इदं कार्यं तीर्थविधेः पुरतः कार्यमिति दिवोदासः ।

अदा कदाचित् कार्यमित्ये ।

यसु तीर्थफलोद्देशेन तीर्थं गच्छन् अनुसङ्गेन अस्मीति मयति ।

स अस्मीतीर्थकृतसमापनानन्तरमस्मिन्नेषं कुर्यात् ।

• दक्षिणा दिननिबन्धः ।

यस्य अतस्तु स्वर्गादिकामनया अस्त्रीनि नयति स पूर्व-
 निव अस्त्रिचेपं कृत्वा तीर्थनिमित्तककर्माणि कुर्यादित्यपरे ।
 अथ यद्वान्तं व्यवस्थेयम् ।

अथ प्रसङ्गादस्थ्यानयनादिप्रकारो लिख्यते ।

श्रीनकीये —

श्रीनकोऽहं प्रवक्ष्यामि अस्त्रिष्टुष्टिविधिं क्रमात् ।
 यामादृष्टित्तोगत्वा स्नानं कुर्यात् सचेतकम् ।
 प्रोक्षयेत् पञ्चगव्येन तत्तत्कर्मैर्विचक्षणः ।
 अस्त्रिनिष्ठनभूमिं * पञ्चगव्येन तत्तत्प्रकारकमग्नैः प्रोक्षे-
 दित्यर्थः ।

* अथ अस्त्रीनि निष्ठातानि इति तां भूमिनिष्ठैः ।

उपसर्पादिभिर्मन्त्रैः * प्राचिनं खननं तथा ।
 सृष्टिकोहरत्नं चास्यां पद्मं च यथाक्रमम् ॥
 उपसर्पादीनां चतसृषां (सृष्ट्यां) ग्रहणविच्छिद्युत्पन्नः पितरी-
 देवता भूपार्यगखननसृष्टिकोहरत्नास्त्रिपद्मेषु विनियोगः । एक-
 मस्त्रीणि सृष्टीत्वा —

ततो जलाशयं गत्वा स्नानं कुर्याद् यथाविधिं ।
 अस्त्रिष्टुष्टिं ततः कुर्यादेतोन्विन्देतिमन्त्रतः ॥
 सृष्ट्वा सृष्ट्वा ततः स्नानं पञ्चगव्येन शुध्यति ।
 दश स्नानानि कुर्वीत तत्तन्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥
 गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
 भस्म-सृन्-मध्वादीनि मन्त्रस्नानानि वै दश ॥

* चतुर्भिरित्यर्थः ।

प्रथमं तेषु वचामाचन्यम् ।

ते च वद्या —

उपसर्पं मानव भूमिमत्सुबन्धुचमं पृथिवीं सुजेवात् ॥
 ऊर्ध्वं च द्वा युवतिर्दक्षिणावत एवात्वां पातु निरुन्नेवपन्थात् ॥ १०
 उच्छ्वसस्य पृथिवि मा निवाचद्याः सुपायमास्ते भव सुपवचसा ।
 माता पुत्र वद्या निवाच्येन भूम ऊर्ध्वं च ॥ ११
 उच्छ्वसमानाः पृथिवीं सु तिष्ठतु सङ्घर्षं जित उपं हि प्रयत्नात् ॥
 ते गृह्णासो ह्यनघुर्मा भवन्तु निवाच्यो जराद्याः मन्थन ॥ १२
 उते कर्माणि पृथिवीं तन् पतौम लीम निदुष्यो चङ् रिषन् ॥
 रतां स्तुवां पितरो धारयन्तेऽथा यमः सादना ते निमोतु ॥ १३

कुपैः सर्वाञ्जयेदस्त्रीन्धतोदेवेति * मन्वतः ।

एतोन्विन्द्र शुचीवेति नतमंह इति त्वय ।

पावमानी ममाने च रुद्रसूक्तं † यथाक्रमम् ।

एतत् सूक्तं पठेद्विद्वान् शुद्धिर्भवति नान्यथा ॥

अत्रायं प्रयोगः—

नित्यकार्त्तुं निर्वर्त्तुं अस्त्रिनिखननभूमिं गत्वा सपैत्रं ज्ञात्वा
तां भूमिं पञ्चगव्येन मन्त्रैः संपोष्य उपसर्पेत्यादिमन्त्रचतु-
ष्टयेन क्रमैव भूप्रार्थनखननसृत्तिकोदरवास्त्रिपद्भ्यानि ज्ञत्वा पुन-
र्जलाशयं गत्वा तत्र अस्त्रिसहितः ज्ञात्वा पञ्चगव्येन अस्त्रीनि
एतोन्विन्द्र इति सूक्तेन प्रक्षाल्य शुचीदक्तेन पुनः ज्ञापयेत् ।

ततः साखिर्दशज्ञानानि कुर्यात् । तद् यथा

* अतोदेवा अयम् नी यतोविश्वविचक्रमे ।

शुचिभ्याः सप्त धानभिः ।

— १ न० २२ सू० १६ अक्ष ।

† कद्रुदाय प्रथिते नीहृद्रजाय सम्यसे ।

दीपेन प्रक्षालयेद् ।

इत्यादिक्रमैकोनचत्वारिंशत्संस्कारस्य नाम्नायम् अक्षरे इत्यम् ।

गायत्र्या ७ गोमूत्रेण † । गन्धहारासिद्धिं गोमूत्रेण । ‡ चाप्याह-
पयसा । दधिक्लाव्ण § इति दध्ना । छतं मिमिक्षे ¶ इति खेति
छतेन । उं वक्ष्ये त्वेति ॥ कुयोदक्षेण । मा नः श्लोक इति ७७

* ॐ मूत्रं सः तत् सविगुणैरेकं भक्तौ देवस्य योमदि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ।

† गन्धहारां दुराधर्षां दिव्यपुष्टां शरीरिणीम् ।

इं चरौ सर्वभूतानां तामिहोपहृषे विद्यम् ।

‡ चाप्यायस्य समेतु ते विद्यतः सोम इच्छाम् ।

अथा राजस्य संगमे ।

— पं० ११ म० ११२ ।

चाप्यायस्य सदिनस्य सोम विद्येभि रक्ष्यभिः ।

अथा नः सपथममः सखा इषे ।

— पं० १२ म० ११४ ।

अनघोरिकतरं सज्जाकानुसारिच याच्छाम् ।

§ दधिक्लाव्णो अकारिषं शिषोरचस्य याजमनः ।

सुरभिं नो सुखाकरन् सच पार्थिवं तारिवन् ।

— म० ४ म० २८ पं० ६ ।

¶ छतं मिमिक्षे छतस्य योमिच्छंते विनो हतस्यस्य धातु ।

अनुपधमाव उ मादस्यस्य आङाङत् इवम वधि इच्छाम् ।

— म० २ म० ६ पं० ११ ।

¶ देवस्य स्या सविगुः प्रसवेऽविनोर्वाङ्म्यां पूषोरस्यभ्यामादधे ।

* मा नः श्लोके समये मा न चातुषि (यावी) मा नो नोतु मा नो अचेतु रीरिषः ।

मा नो वीराम् इदं श्रान्तो वपीर्षिचमः अदमिष्ठा इवामपि ।

— पं० १६ म० १६ ।

भक्षणा । अन्नज्ञाने * इत्यादिभिर्मृदा । मधु वाता इति †
मधुना । आपोऽङ्घ्रितेति ‡ शुद्धोदकेन । एवं दश ज्ञानानि
विधाय शुद्धभूमावस्त्रीनि संख्याप्य कुशपिच्छुसैर्माज्जयेत् ।

तत्र मन्त्राः —

एतोन्विन्द्रमिति सूक्तम् § शुचि वोद्दृश्या इति सूक्तम् ¶ ।

• अन्नज्ञाने रथज्ञाने विष्णुज्ञाने वसुधरे ।

शक्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।

उपृतासि पराशेषे कृपेन शतपापुना ।

आरुह्य मम गामासि सर्वं पापं प्रमीचय ॥

† मधुवाता ऋतायते० मधु चरन्ति सिन्धवः ।

माध्वीर्नः सन्धोवधीः । २०

• अश्वत्थ सुतोवसोः मधुमत् पार्थिवं रजः ।

मधुधीरसु नः पिता । २८

मधुमादो वनन्वतिः मधुमापु चसु स्थी ।

माध्वी गांशो भवन्तु नः । २८

१९ च २० न ।

‡ आपोऽङ्घ्रिता मयोधुवसाने कञ्चं दधातन ।

मङ्गे रथाय चक्षसे । ५०

वीवः श्रियतमोसकारकू भालयतेह नः ।

उग्रतीरिव मातरः । ५१

तस्मा अरं गमाम वो यस्य चराय जिन्यथ । आपो जनयथाच नः ।

§ एतोन्विन्द्रं शवाम शुद्धं शुद्धेन साध्या ।

५१ न ११ च वसुः ।

¶ शुद्धैवक्षेत्रैर्वाग्भ्यां च शशाशीर्वाग्भ्यम् ।

८ न २५ ए ७ चक्ष ।

¶ शुचीवो इत्या नवतः शुचीनां शुचि द्विनोन्विन्द्र शुचिभ्यः ।

नतमंङ् इतिसूत्रम् ० । इतिवा इति मे मम इति सूत्रम् ॥

अस्तेन सत्यवतनाप चायच्छिजन्मानः श्रवयः पावकाः ।

— न० ० सु० १६ अ० १९ ।

० नतमंङ्गे न दुरितं देनासौ अष्टमस्यै ।

सजोषसो वनव्येमा मिषो नयति वदसो अतिदिपः ।

नतमंङ्गे न दुरितं कुतश्चन नारातयकितिवर्भेद याचिन्तुः ।

विद्या इदकाहरसो विवाथसे सं सुमोपा रचमि नृक्षचक्यते ।

एतयोरेकतरं सन्नासोक्तं वेदितव्यम् ।

† इतिवा इतिमे ममो नामनं अनुवाचिनि ।

कुबिन्दोमन्नापानिति । १

प्रवाताइव दीधत सन्ना पीता अय सत ।

कुबिन् -- १

सन्ना पीता अयसतरव मयाइवाभवः ।

कुबिन् -- २

अप मानतिरक्षित वाया पुचमिबमियम् ।

कुबिन् -- ३

अष्ट लष्टेव वश्वर पर्येषामि इदामितिम् ।

कुबिन् -- ४

नदि मे अविपद्यनाम्नान् सुः पच लष्टवः ।

कुबिन् -- ५

नदि मे रीदसो अमे अन्व पचं अनप्रति ।

कुबिन् -- ६

अभिद्यां, नदिना मय ममीनां इचिपौ नदीम् ।

कुबिन् -- ७

इनाड इचिपौ निनां निदधाडीइ वेडया ।

कुबिन् -- ८

यदन्ति यत्र दूरकः * इत्याद्याः पावमान्यः ॥

योऽन्ति पृथिवीमर्षं जंघनामीड विचवा ।

उविन् — १०

द्विदिमि अन्वः पन्थोऽपीचन्वमन्थीकवन् ।

उविन् — ११

चदमन्ति मङ्गलमन्थीऽमिन्वमन्थीकवन् ।

उविन् — १२

मन्थी चान्तरं कन्थी द्विन्थीकवन्चान्तरः ।

उविन् सोमन्थीपावन्ति । १२ अथ

१० म ११२ २

* यदन्ति यत्र दूरकः अर्थं निश्चितं मानिच ।

यवमान्यं वितन्वन्ति ।

— ११ २ १० ।

यवमान्यः सो अन्व नः पवित्रेषु विचर्चन्ति ।

यः योता च पुनान्तर नः ।

यन्ते पवित्रं मिर्चन्वन्ते वितन्वन्तरा ।

मन्थी तेन पुनान्तर नः ।

यन्ते पवित्रमन्थीकवन्ते तेन पुनान्तर नः ।

मन्थीकवन्ते पुनान्तर नः ।

यन्ते यन्ते पवित्रेषु यन्ते न च ।

यन्ते पुनान्तरं वितन्वन्ते ।

यन्ते यन्ते पवित्रमन्थीकवन्ते सोमन्थीपावन्ति ।

यन्ते यन्ते पुनान्तर नः ।

पुनान्तरं यन्ते यन्ते पुनान्तरं यन्ते चिन्वा ।

यन्ते यन्ते पुनान्तरं या आन्तरः पुनान्तरं या ।

समाने वर्षे इत्येका ऋक् ३ ।

उद्रसूक्तं च ।

एवं मार्कण्डेयं कृत्वा हिरण्यनादं कृत-सपिण्डीकरणस्य द्वि-
दशत्यम् अक्षतसपिण्डीकरणस्य एकोद्दिष्टं कुर्यात् ।

इदं च यदीयमस्ति संस्क्रियते तद्देवत्वम् ।

ततस्तद्यैव स (अ) ऋषिणां दत्त्वा तथैव तिस्रस्तपस्यादिकं
च कृत्वा यक्षकर्मदादिना क्षिप्त्वा पुष्यैः प्रपूज्य अजिनादि-
पूर्वाक्षतपञ्चतुष्टयमध्ये केनचित् पक्षेण वेष्टयित्वा सुवर्षमीक्ष-
कल्प्यप्रवालनीलमणीनस्थिषु प्रक्षिपेत् ।

प्रयायस्य प्रस्येभ्य सोम विचंभिरघभिः ।

देवेभ्य उग्रस्य ऋषि ।

उग्रस्य प्रिय पतिपत यथानमापृती इधम् ।

अगम्य विभतोऽनमः ।

असाध्यस्य परशुर्नमात्र तन्नापवस्य देव सोम ।

आस्य चिदेव देवसोम ।

यः पावसानोर्विभ्रंति ऋषिभिः सभत वसम् ।

सर्वे स पुनस्यति ऋषिभिः सभत वसम् ।

पावसानोर्विभ्रंति ऋषिभिः सभत वसम् ।

तच्छं सरस्वतीं दुर्षं चौरं जपिंमंभुदकम् । ३२

म ८ न ६० ।

• समाप्तं चर्षं विदुर्वेद्यन्तु वयं विधानात्सर्वं पूर्णम् ।

• नक्षत्रमन्त्रा प्रदिशन्तस्तस्यार्थाश्चैव वसन्ता जपेत् ।

तत उदीरता * मितिसूत्रेण अष्टोत्तरशतं तिलाग्न्यं जुहुयात् ।

ततस्त्यान्वपुटे अस्त्रीनि निधाय . अङ्गतचण्डालपतितादि-
अग्निः शुचिसूरीयं गच्छेत् । ततस्त्रीयै सास्त्रि ज्ञात्वा पञ्चाशपत्र-
पुटे अस्त्रीनि निधाय अमुकगोत्रस्य अमुकदेवशर्मणोऽपुन-
राहृत्तिकन्नल्लोकावाप्तये अमुकतीर्थे अस्त्रिप्रक्षेपमहं करिष्यामीति
संकल्प्य अस्त्रीनि पञ्चगव्येन प्रक्षाल्य हिरण्यादिमिश्रितानि
कृत्वा सृत्पिण्डे निधाय दक्षिणतोऽवेष्टमाषो नाभिमात्रे जले
स्त्रित्वा “ नमोऽस्तु धर्मायेति ” मन्त्रेण तीर्थे प्रक्षिप्य ज्ञात्वा जला-
दहिराग्न्यं सूर्यं नत्वा हरिं स्मृत्वा अमुकदेवशर्मणः कृतैतद-
स्त्रिप्रक्षेपकर्मणः साहुष्यार्थम् इदं रजतं चन्द्रदैवत्यं ब्राह्मणाद्य
सम्प्रददे इति पित्रङ्गत्वत्वाद्भजतं दक्षिणां दद्यात् ।

तदुक्तं शौनकायै —

हेमन्नाहं ततः कुर्यात् पितृनुद्दिश्य यज्ञतः ।

पिण्डदानं विधायाय प्रकुर्यात्तिलतपेचम् † ॥

* उदीरतां सृतात्तपुरभी इदमयः शुद्धवागसी अल्यः ।

आर्हावर्गनि तमनापयुग्मः विष्णुस्युवसोविभातोः ।

उदीरतामवर उतः परासं उन्मथ्यमाः सोम्यासः ।

असुं यद्वैयंरुक्तात्तत्राः सोमोऽवन् पितरोः हविषुः ।

अनयोरेकतरेच —

† पिण्डदानं प्रकुर्यात् इत्यत्र तिलतपेचं ।

इत्याकारे पाठः ।

अजिनं कम्बला दर्भा गोकेशाः शाननेष च ।
 भूर्जपत्रं ताडपत्रं सप्तधा वेष्टनं कृतम् ॥
 क्वचित्तु गोकेशा भूर्जपत्रकम् । ताडपत्रं च नेत्रं चेतस्त्रां वेष्टन
 सप्तकमिति पाठः ।

ह्रिमं च मौक्तिकं रुप्यं प्रवासां नीलकं तडा ।
 निक्षिपेदस्त्रिमध्ये तु शुद्धिर्भवति नात्यथा ॥
 ततो ह्रिमं प्रकुर्वीत तिलाज्येन विचक्षणः ।
 सदीरतेति सूत्रेण हुनेदष्टोत्तरं शतम् ।
 ततः क्षिपेत् सुतीर्थेषु स्पर्शदोषो न विद्यते ।
 मूत्रे पुरीषे चाचामं * कुर्यात्कास्त्रीनि धारयन् ॥
 आसृष्टहीनजातिसु शुचिः स्यात् स्नात्स्त्रिलेशयः ।
 इदं कर्मापसम्भेन कार्थमित्याह शौनकः ॥

काशीस्त्रोऽपि —

धनञ्जयोऽपि धर्मोक्ता मातृभक्तिपरायणः ।
 आदायास्त्रीम्यद्यो मातुर्गङ्गां गन्तुं प्रचक्षते ।
 पञ्चगव्येन संस्नाप्य ततः पश्चाच्छतं च ।
 यक्षकर्मलेपेनं लिप्ता पुण्यैः प्रपूज्य च ।
 आवेक्ष्य नेत्रवस्त्रेषु ततः पट्टाम्बुष च ।
 ततश्च सुरवस्त्रेषु ततो माञ्जिष्ठवाससा ।
 सुरवस्त्रं श्वेतचीनांशुकम् ।

* मूत्रपुरीषाचमनं इति वदन्ति निरुद्धं पाठः ।

नेपासकम्बलेनाथ नृदा चाथ विशुद्धया ।
 ताम्बसंपुटके कृत्वा मातुर (जा) स्त्रीभ्यो वषिक् ।
 असृष्टहीनजातिः स शुचिमान् स्वण्डिलेशयः ।

व्यासः —

पट्टवस्त्रं च कौशियं माश्लिष्ठं प्रवेतवस्त्रकम् ।
 कम्बलं ग्राणपट्टी च भजिनं च तथोत्तरम् ।

इति

तेषां वेष्टनसाधनानां वेष्टनक्रमाणां च विकल्पः ।
 इति विधानपारिजाते अस्त्रिंशोपविधानम् ॥

अथ प्रकीर्णकास्तीर्थधर्माः ।

तत्र देवसः —

तप्यं पितृदेवानां आह्वदानं सदक्षिणम् ।
 तीर्थं तीर्थं च गोदानं नियतः प्राक्ततो विधिः ॥
 विशिष्टस्यातलिङ्गेषु ह्यह्वदानं विधीयते ।
 स्नानं विलेपनं पूजां देवतानां समाचरेत् ॥

भ्राह्मणेभ्यो * भूमिदानं देवपूजाकराय वा ।
 सर्वत्र देवयात्रायां विधिरेव प्रवर्तते ॥
 तथा पञ्चासृतस्नानं नमस्कारं प्रदक्षिणम् ।
 कुर्यात् सर्वेषु देवेषु यात्रायाः फललिप्सया ॥

तथा —

देवानां दर्शनं पुण्यां दर्शनात् स्पर्शनं वरम् ।
 स्पर्शनादर्शनं श्रेष्ठं छतस्नानमतः परम् ।
 अष्टकत्वोमन्त्रजपैः सुप्रभूतसुगन्धिभिः ।
 प्राहुर्गङ्गाजलैः स्नानं छतस्नानं समं बुधाः ॥ •

भार्गो तु विशेषः —

अर्घद्रव्यविशेषेण गङ्गातीयेन यः सकृत् ।
 मागधप्रस्थमात्रेण ताम्रपात्रस्त्रितेन च ॥
 भानवेऽर्घं प्रदद्यात् स्वकीयपिष्टभिः सह ।
 पुत्रपौत्रैश्च संयुक्तः स्वर्गलोके महीयते ॥
 अर्घं चात्र अष्टाङ्गायाद्भ्यः ।

तल्लक्षणं स्वान्दे —

आपः क्षीरं कुशापात्रिं छतं मधु गवां दधि ।
 रत्नानि करवीराणि रत्नचन्दनमित्थपि ॥
 अष्टाङ्गार्घीऽयमुद्दिष्टवतीव रवितोषणः ।

तत्र प्रदक्षिणायां विशेषः संपद्ये —

एकां चण्डां रवी सप्त तिस्रोदद्यादिनायके ।
चतस्रोविष्णवे देयाः शिवस्वाहं प्रदक्षिणाम् * ।

तथा —

शिवप्रदक्षिणं कुर्वन् सोमसूत्रं न सङ्घयेत् ।
द्वयं चण्डं द्वयं चैव सोमसूत्रं पुनर्वृषम् ।
चण्डं च सोमसूत्रं च पुनश्चण्डं पुनर्वृषम् ॥

गण्डेदितिशेषः ।

नमस्कारेऽपि विशेषः —

अग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे गभेमन्दिरे ।
अपहोमनमस्कारात्तु कुर्याद्दिवतालये ॥
अग्रे मृत्युमवाप्नोति पृष्ठे त्वपचयः स्मृतः ।
वामभागे भवेन्नाशो दक्षिणे सर्वकामदाः ॥

देवीपुराणे —

देवस्यमापनयनं † देवागारसमूहनम् ।
स्नापनं सर्वदेवानां गोप्रदानफलं स्मृतम् ॥
समूहनं सन्मार्जनादि पतितस्त्रीत्यापनं च ।

* एकां चण्डां रवी सप्त शीचि दद्यादिनायके ।

चत्वारि विष्णवे कुर्यात् शिवस्वाहं प्रदक्षिणमिति शङ्कनु निवन्धेनु पाठः ।

† देवमास्यापनयनमिति तौबंसेतौ पाठः ।

पाप्मे —

द्रव्यमर्चं फलं तोयं शिवस्त्वं न स्पृशेत् क्वचित् ।
 लङ्घयेन्नैव निर्घ्नात्त्वं कूपे सर्वं विनिश्चयेत् ॥
 मन्त्रिकापादमार्चं यः शिवस्तमुपजीवति ।
 सोभाशोहात् स पश्येत कस्या (न्ते) स्तं नरके नरः ॥

ब्राह्मेऽपि —

ब्रह्माङ्गलम् विप्रेभ्यो वैष्णवं च प्रदापयेत् ।
 ब्रह्माङ्गलम् मन्त्रौ च दहेत् सर्वं च तत्क्षणात् ।
 अन्येषामथ देवानां यत्तद्दीनेषु निश्चयेत् ॥

इति

विप्रेभ्यस्त्वथ तद्देहं मातृभ्यो यन्निवेदितम् ।
 वाङ्मतेभ्यस्तु तद्देहं गणेशादिनिवेदितम् ॥

विश्वेश्वरे तु मार्चं नियमः —

एवं संपूज्य विधिवद्विश्वेश्वरपनोटकम् ।
 त्रिः पिवेन्नविधं पापं तस्येहाद्यु विनश्यति ।

इति स्कान्दे विशेषोक्तेः ।

शिवे तु चण्डेऽपि नमस्कारः कार्यः ।
 पशोः पशुपतेरथे दण्डवद् यः पतंद्भुवि ।
 पतन्ति पातकादास्तु नोत्तिष्ठन्ति कदाचन ॥

इति विशेषोक्तेः ।

• नो तिष्ठन्ति कदाचन । इति नृपुत्रके पाठः ।

तथा —

तीर्थे प्रतिग्रहादिनिवृत्तिरपि कार्य्या ।

— — —

जीवनार्थं हृतं तीर्थं जीवनार्थं हृतं व्रतम् ।
 असत्या (स)च हता वाणी तथा पैशुन्यवादि(नः)नी ।
 न तीर्थे प्रतिग्रहीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
 तीर्थे प्रतिग्रहोयसु तीर्थविक्रयएव सः ।
 विक्रीतायां तु गङ्गायां विक्रोतः स्याज्जनादेनः ।
 जनार्द्दने तु विक्रीते विक्रोतं स्याज्जगन्नयम् ।
 यसु लोभाद्भिजः (क्षेत्रे) तीर्थे प्रतिग्रहश्चिर्भवेत् ।
 नेव तस्य परालाका नाथं लोकोदुरात्मनः ।
 गङ्गा गया क्षुरक्षेत्रे तीर्थे चामरकण्ठके ।
 ददहदाति दारिद्र्यं गृह्णन् गृह्णाति भारत ॥
 महादानानि ये विप्रा गृह्णन्ति ज्ञानदुर्बलाः ।
 वृक्षास्ते द्विजरूपिण जायन्ते ब्रह्मराक्षसाः ।
 न वेदवलमाश्रित्य प्रतिग्रहश्चिर्भवेत् ।
 अन्नानाहा प्रसादाहा जायन्ते नरकालयः ।
 इति पाशोक्तेः ।

तथा —

स्थितो वै नृपतेर्हारि न कुर्याद्देदविक्रयम् ।
 हत्वा गावं परं मांसं भक्षयित्वा द्विजाधमः ।
 अथ चेत् प्रतिगृह्णाति ब्राह्मणोऽन्नमिदं कर्षितं ।
 दशांशमार्जितं दद्यादेवं तत्र प्रह्वीयते ।

इति संघहोत्रेण ।

आर्जितं चर्जितसम्बन्धिनम् ॥
 तीर्थवासिनसु विशेष उक्तः पादो पञ्चमाध्याये ।
 गृही चेदर्थानिरतो वद्विरर्जितवित्तसुकु ।
 व्यवहृ (२) वी च योऽस्योऽन्न गृहीयाद्विमलं वसु ॥

इति

भक्त्यातिथ्यं तु क्षेत्रम् ।

न काष्ठे विद्यते देवो न शिलायां कदाचन ।
 भावे हि विद्यते देवस्तस्माद् भावं समानयेत् ॥

इति स्मृतः ।

तथा —

पुण्यक्षेत्राभिगमनं पुण्यतीर्थनिर्दिषणम् ।

• पाठोऽपि --

अथ च सुख्यतापाप तनीचं वाति माचयम् ।

च तीर्थगतसन्धः कर्षितं पापं व्यपोहति ।

इति

यज्ञो वा विविधो ब्रह्मंस्थताचारं न रक्षति ।

देवसः —

न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वतेषु च पर्वतम् ।

नान्यत् प्रथमेत्तन्नस्वस्तीर्थेष्वायतनेषु च ।

यत्र स्थानेषु यत्तीर्थं नक्षरस्थमवापि वा ।

तद्यथायेकनसा चैव नान्यत्तीर्थं विचिन्तयेत् ॥

अन्यदिति गङ्गातिरिक्ततीर्थविषयम् ।

गङ्गा तु सर्वतीर्थेषु सर्वेष्वप्या इत्युक्तं स्कान्दे —

ज्ञानकासेऽन्यतीर्थेषु सर्वेषु (जप्य) ते जाङ्गवी जनेः ।

विना विष्णुपदीं ज्ञान्यत् समर्थमघशोधने ॥

इति

ज्ञतं च तीर्थयात्रादिफलं विष्णवे समर्पणीयमित्युक्तं ब्राह्मे ।

यानि यानि च तीर्थानि दानव्रततपांसि च ।

तानि सर्वाणि सिध्यन्ति विष्णोः पादारपणेन हि ॥

नार्पयन्ति इती ये तु पुष्पानि स्वकृतानि वै ।

तानि निष्फलतां यान्ति अमएव फलं भवेत् ।

तथा —

तीर्थसेवा सदा कार्या मनुष्यैः पुष्पकानुकेः ।

वेदितेऽपि सदा तीर्थे अन्यत्र म्रियते यदि ।

इमि देस्युक्ते धीमान् स भवेद्देदविहितः ।

यात्रार्थं गतेन तु तीर्थे दिनत्रयं ब्रह्मण्यम् ।

तीर्थं समधिगम्याद्य उपवासव्रतादित्युक् ।

त्रिरात्रोपोषितस्तत्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति श्रुतेः ।

यत्र तु विशेषतः —

पञ्च वा सप्तरात्रं वा पक्षं मासमथाधिकम् ।

निश्चेत्तीर्थदेशे तु यथाकालं नरः सदा ।

इति श्रुतिनियमोऽपि तत्र तावन्ति दिनानि ब्रह्मणम् ।

अथ प्रतिग्रहमलमूत्रादिविसर्गनिषेधार्थं तीर्थ-
गर्भादिकमुच्यते ।

ब्राह्मे —

प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्दशपतुष्टयम् ।

तत्र नारायणः स्वामी नाभ्यः स्वामी कदाचन ॥

न तत्र प्रतिवृत्तौ प्राणैः कथं गतैरपि ।

इति

अत्र प्रवाहशब्दो जलावध्युपसङ्गः । तेन पुष्करादौ तद्भाग-
व्यवादिरूपे तीर्थं प्रवाहाभावेऽपि जलमवधीकृत्य दशपतु-

श्याभ्यन्तरे निषेधोऽप्येयः ।

दानधर्मोऽपि —

भाद्रकृष्ण (शुक्ल) चतुर्दश्यां * यावदाक्रमते जलम् ।
तावद् गर्भे किजानीयात्तद्रूर्ध्वं तीरमुच्यते ।

तीरावधिष्व ब्राह्मे —

सार्धहस्तगतं यावद् गर्भतस्तीरमुच्यते ।

तीराद् गव्युतिमात्रं तु परितः क्षेत्रमुच्यते ।

गव्युतिमात्रं तटहये प्रत्येकं क्रोशदयपरिमितस्थानं क्षेत्रमित्यर्थः
अतएवोक्तं भविष्ये —

गङ्गासीमां न लङ्घन्ति सर्वपापान्धशेषतः ।

दिशोदग्ग पलायन्ते सिंहं हृष्टा यथा नृगाः ।

एकयोजनविस्तीर्णां क्षेत्रसीमा तटहये ।

इति

अत्र दानं अपोहोमो गङ्गायामिव नाम्यथा † ।

पूर्वं पूर्वं प्रशस्तं स्यात् फलातिशयहेतुतः ।

मलमूत्रविसर्गादिपापमित्येवमेव तु ।

* भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां कदाचिद्दृश्यभावेन जलहृष्टाभावेऽपि किञ्चिद्वर्षभविहारेण
नक्षत्रं त्रैयम् ।

† गङ्गायां नात्र संशय इति तीर्थक्षेत्रे पाठः ।

अत्र गर्भे प्रतिग्रहनिषेधः प्रसिद्धसर्वनदीषु । प्रसिद्धतर-
गङ्गागण्डकादिमहानदीषु तु उभयतः सार्द्धगतद्वैतमिने तौरे-
ऽपि निषेध इति गिष्टाभवन्ति । क्षेत्रे निषेधस्तु गङ्गाविषय
एव तत्रैव क्षेत्रकथनात् ।

यस्तु ब्रह्मपुराणे —

यत्र गङ्गा महाराज शम्भुस्तत्र तपोवनम् ।

सिद्धिचेतनं च तत्र ज्ञेयं समन्तास्तु त्रियोजनम् * ।

इति त्रियोजनमित्यत्र सिद्धिचेतनत्वकथनं । तद् गङ्गाचेत-
नमस्यै फलातिशयप्रतिपादनार्थं । न तु प्रतिग्रहनिषेधार्थम् ।

विपन्नस्तत्र योमर्त्वीगङ्गायामिव नाम्बधा ।

इति तत्प्रकरणात् ।

समन्तास्तु त्रियोजनमित्यत्र समन्तादूर्ध्वयोजनमिति पाठे तु
न कश्चिद्विरोधः ।

* एकं कश्चिन् पाठं सार्धयोजनमिति समन्तात्त्रियोजनमित्यस्याथ ।

अथ लिङ्गाद्यर्चने विशेषो निरूप्यते ।

गारदीये —

यः शूद्रेणार्चितं लिङ्गं विष्णुं वा प्रणमिन्नरः ।
न तस्य निष्कृतिः प्रोक्ता * प्रायश्चित्तायुतैरपि ॥
तथैव शूद्रसंछृष्टं लिङ्गं वा हरिमेव वा ।
स सर्वथातनाभोगी यावदाचन्द्रतारकम् ॥

तथैव प्रणम्येत्यर्थः —

पाषण्डपूजितं लिङ्गं नत्वा पाषण्डतां व्रजेत् ।
आभीरपूजितं लिङ्गं नत्वा नरक-मश्नुते ।

तथा —

योविद्भिः पूजितं लिङ्गं विष्णुं वापि नमिष्यु यः ।
स कोटिकुलसंयुक्तोरौरवे नरके वसेत् † ।
तदेतत् सर्वमिदानीन्तनप्रतिष्ठितलिङ्गादिविषयम् ॥
न तु पुराणप्रसिद्धमहिमलिङ्गादिविषयम् ।
यदाप्रतिष्ठितं लिङ्गं मन्त्रविद्भिर्ग्रथाविधि ।
तदा प्रभृति शूद्रश्च योषिदा नैव संस्पृशेत् ॥

इति शिवपुराणोक्तेः ।

* निष्कृतिर्लिङ्ग इति तोषसेती पाठः ।

† आकल्य रौरवे वसेत् इति कश्चित् पाठः ।

अतएव खान्दे काशीलिङ्गानि प्रकृतोक्तम् ।
 अदृश्यान्वपि (लिङ्गानि) दृश्यानि दुरवस्थान्वपि द्विवे ।
 मन्वान्वपिच कालेन तानि पूज्यानि सुन्दरि ॥
 दुरवस्थानि स्त्रीशूद्रादिपूजितानि ।
 असृश्यात्सृष्टानीति कश्चित् ।

तथा —

अन्वोऽपि विशेषस्तत्रैव ।
 शूद्रोवाऽनुपनीतोवा स्त्रियोवा पतितोऽपि वा ।
 क्षेत्रं वा शिवं वापि सृष्ट्वा नरकमश्नुते ॥
 महातीर्थेषु गमनमपवासव्रतानि च ।
 संवत्सरं न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥

तथा —

तीर्थस्नानं महादानं पराङ्गं तिलतर्पणम् ।
 अर्धमेकं न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥

पराङ्गं तद्भोजनमित्यर्थः ।

तथा —

वपनं मेढुम् तीर्थं वज्रवेद् गुम्बिणीपतिः ।
 श्राद्धं च सप्तमान् मासादूर्ध्वं (ना) वाच्यत्र वेदवित् ।
 अत्र श्राद्धं श्राद्धभोजनम् ।

अत्र ग्रहणादौ प्रतिप्रसव उक्तः ।

तथाहि लङ्गः —

उपप्लवे शीतलभानुभान्वो-
रर्क्षीदये वा कपिलाख्यषष्ठ्याम् ।
सुरासुरेण्वास्तमयेऽपि तीर्थे
यात्राविधिः संज्ञमथेऽपि शस्तः ।

इति

उपप्लवोपग्रहणम् गुरुशुक्रास्तमयस्य निविहकालोपलक्षक-
त्वात् मह्यगुरुनिपातसिंहगुर्वादिकालान्तरेऽपि ७ ग्रहणादौ च
न निषेधइत्यवगन्तव्यम् ।

केचिदस्त्रिंशत्पार्थयात्रायाम् भाग्यवर्षेऽपि न दोष इत्याहुः ।

अस्त्रिंशत्पं गयात्राहं आहं चापरपक्षिकम् ।

प्रथमाब्देऽपि कुर्वीत सपिण्डोकरश्चे ज्ञाते ॥

इति स्मृतेः ।

तथा —

उपवासीव्रतं होमस्तीर्थस्नानजपादिकम् ।

विप्रैः संपादितं तस्य सम्यक् तस्य तत् फलम् ।

अथ च —

अश्वमध्ये गवां गोष्ठे तीर्थेष्वपि च पर्वसु ।

राहोर्दशनकाले च सूतकं नेव विद्यते ॥

सूतकमिति शृतकस्यापि उपलक्षकम् ।

एवं च श्रीब्रह्मन्मन्त्रममनससाधनायां दानादिविषये दृष्टव्यम् ।

तथा —

यद्दे दत्तशुचं दानं गोष्ठे दत्तशुचं (कृतम्) भवेत् ।

सुखातीर्थेषु साहस्रमन्त्रं शिवसच्चिदौ ॥

तथा —

शेषु तीर्थेषु च देवा शेषु तीर्थेषु च दिवाः ।

शेषु तीर्थेषु यत्तोयं विचिकित्सेव तत्र तु ।

एतेषु उपश्रुतेष्वपि न विचिकित्सा शार्थोत्तर्यः ।

तथा —

न देवः पर्यन्ताशेषु न देवः शिवसच्चिदौ ।

देवचिदानन्दमयो (दिवि) हृदि भावेन दृश्यते ।

तथा —

यत्र यत्र हृदा भक्तिर्बन्धा यत्र महात्मनः ।

तत्र तत्र महादेवः प्रसादमधिगच्छति ।

इत्यादयः प्रकीर्षधर्मैः ।

एवं यावदुक्तप्रकारेण तीर्थयात्रां कृत्वा व्यापारान्तराणां-
रथ आश्रयमेतत् पुनर्मन्त्रादीन् सम्पूज्य पितृदेविण्यथां कृत्वा
साधून् विद्वांसं विष्णादिना मन्त्रोक्तकृतकृत्यो भवेत् ।

तदुक्तं ब्राह्मे —

• प्रत्यागतस्यापि पुनस्तुष्टेव

देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेत् ।

एवं कुरुं स्तस्य तीर्थाद् यदुक्तं
फलं तत् स्यात्तत्र संदिग्धमस्ति ॥

इति श्रीमन्नागदेवभट्टात्मजश्रीमदनन्तभट्टविरचिते-
विधानपारिजाते तीर्थयात्राविधानं समाप्तम् ॥

अथ प्रसङ्गादभ्यङ्गकालः प्रस्तूयते ।

तत्र हेमाद्री पराशरः —

मन्दे सोमे बुधेऽभ्यङ्गोभूतपर्वोऽष्टमीर्विना ।
अतीपातं संक्रमं च व्रतत्राहाहमेव च ॥
नेमित्तिकविशेषेषु निषिद्धेऽपि समाचरेत् ।

रत्नमाहायामपि —

रविस्त्वायं कान्तिं वितरति शशी भूमितभयो
शक्तिं लक्ष्मीं चान्द्रः सुरपतिस्तुर्बिसहरचम् ।
विपत्तिं हेत्वाणां गुरुश्चिह्नभोगानुभवम्

दृषां तैलाभ्यङ्गात् सण्दि कुहते सूर्यतनयः ॥
 बीधायनी नवम्यामपि तैलाभ्यङ्गं निषेधति ।

यथा —

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां नवम्यां च विशेषतः ।
 तैलाभ्यङ्गं वर्जयेत् पर्वस्यपि तथैव च ॥

अथ प्रतिमसवः स्मृत्यन्तरे —

रवौ पुष्यं शुरौ दूर्वां भौमवारे च वृत्तिकाम् ।
 भार्गवे गोमयं क्षिप्त्वा वारहोषं न विन्दति ॥
 तैले इतिशेषः । तैलं चात्र तिक्कोहवमेव । न कुसुभाद्युद्-
 भवम् । तिस्रस्तु विकारस्त्रैस्तमिति पाणिनिस्मरणात् । तेन
 अन्वयत्र न निषेधः ।

यज्ञोक्तं प्रचेतसा —

सार्धपं गन्धतैलं च यत्तैलं पुष्यवासितम् ।
 अन्वद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन ॥
 तैलाभ्यङ्गनिषेधे तु तिस्रस्तैलं निषिध्यते ।
 अभ्यङ्गस्य निषेधे तु सार्धपादेरपीकते ।

निषेध इत्यर्थः ।

अथ त्रिचिह्नात्कालिकी निषेधविषयिणीति वेदितव्यम् ।

तथाच स्मृत्यन्तरम् —

उत्पत्तौ च विपत्तौ च मेषुर्न दत्तधावनम् ।

अभ्यङ्गेवृद्धिकामे * तिष्ठित्वात्प्राप्तिकी कृता ।

इति

इति तैसाभ्यङ्गकालनिर्णयविधानम् ।

अथ उच्छोदकज्ञानकालः ।

नित्यमुच्छोदकज्ञानं काम्य (नित्य)नैमित्तिकादृते ।

आपः स्वभावतोभिध्याः किं पुनर्विज्ञाना युताः ।

तेन सक्तः प्रशंसन्ति ज्ञानमुखेन वारिषा ॥

इति

काम्यनैमित्तिकयोलु नर्गः —

कुर्व्यान्नैमित्तिकं ज्ञानं शीतान्निः काम्यमेव च ।

नित्यं यादृष्टिकं चैव ववाहृषि समाचरेत् ॥

इति

अथ चामसकज्ञानकालः ।

तत्र व्यासः —

श्रीश्यामः सर्वदा ज्ञानं कुर्वीतामसकैर्मरः ।
सतमीं नवमीं चैव पर्वजासं विवर्जयेत् ॥

षट्त्रिंशत्कतेऽपि —

सप्तम्यां च नवम्यां च संक्रान्ती रविवासरे ।
चन्द्रसूचीपरानि च ज्ञानसामसकैश्चजेत् ।
तुष्यत्सामसकैर्विष्णुरेकादम्यां विधिमतः ।
कार्तिकादिविधेषु एकादम्यां समाचरेत् ।

इति

अथ तिलककालज्ञानकालः ।

षट्त्रिंशत्कतेः —

सप्तम्यामष्टम्यां च संक्रान्तिचतुर्दशे ।
धनपुत्रकस्तार्क्षीं तिलककालं न संकरोत् ॥

पुरा मकरसंज्ञात्वी * खानं चोद्वर्षानं तिथिः ।
कार्यभेदान् सन्देहोरविवारादिकेष्वपि ॥

इति

अथ नूतनवस्त्रपरिधानकालः ।

तत्र श्रीपतिः —

मार्त्तण्डे च धनं व्रजः शशधरे क्लेशः सदा न भूमिजे
वस्त्रं साभकारं बुधे सुरगुरौ विद्यागमः सम्यदः ।
नानायोगरतिः प्रमोद्वनिताशय्यादिसाभो भृगौ
दीनः शास्त्रतरागवांच मनुजोष्टत्वाम्बरं सूर्यजे ॥

अन्यत्रापि —

ब्रह्मानुराधवसुतिष्वविशाखहस्त
चित्रोत्तराश्विपवनादितिरेवतीषु ।
जम्बूवर्षजीवधुधंशुकादिनो (विधु)कवादी
धाय्ये नवं वसनमीश्वरविप्रतुष्टौ ॥

* पुरेण्यव तुल्येति पाठं युक्तं मन्वानर्धे ।

† कर्मोभयमिति गणेशके पाठः ।

तथा —

रोहिणीषु करपञ्चकेऽम्बि
 पुनरेऽपि च पुनर्वसुद्वये * ।
 रेवतीषु वसुदेवते † च भे
 नववक्त्रपरिधानमिच्छते ‡ ॥

तथा —

वैष्टुतो च ज्योतीषान् भद्रायामपि सर्वदा ।
 नववक्त्रपरिधानं मेच्छते यद्वृषे तथा ॥

तथा —

जीर्णं रवी सततमम्बुभिरार्द्रमिदौ
 भीमि शुभे बुधदिने तु भवेत्तनाय ।
 ज्ञानाय मन्त्रिषु भृगो प्रियसङ्गमाय
 मन्त्रे मन्त्राय च नवाम्बरधारणं स्यात् ॥

* करपञ्चके इत्यादिपञ्चाङ्गिनिर्वाणानुराषासु ।

† पुनर्वसुद्वये अथवा पुनर्वसुद्वये अथवा पुनर्वसुद्वये अथवा पुनर्वसुद्वये ।

‡ वसुदेवते धनिष्ठायाम् ।

§ दीवते ज्ञानसम्बन्धे जीर्णो पापसङ्घः ।

॥ नैव दीवति सा योक्ता । पादसङ्घट्टना क्रिया ।

॥ इति दोषाद्याम्बुभिराद्यप्यम्बुभिर सा सर्वैः साञ्जैति प्रतीक्ये ।

अथ दीक्षाकालः ।

काशोत्तरे —

शरदसप्तमीयोगोदीक्षा * कर्मविधौ कृतः ।
 तयोरसम्भवे वर्षा विनाऽप्यत्रापि शस्यते ॥
 पूर्वाषाढास्नानक्षत्रे चाषाढे मागशीर्षके * ।
 दीक्षां न कारयेद्दीमान्द्यमावेषु कारयेत् ॥
 पवित्रकतिषिञ्चापि दीक्षाकर्मविधौ वरा ।
 कार्त्तिक्यां शुभनक्षत्रे वैशाख्यां राहुदर्शने ।
 मङ्गलक्षत्रयोगेषु विषुवेषूक्तवेषु च ॥
 अयमेषु च सर्वेषु मन्मदीक्षा शुभप्रदा ।

तन्नाम्नरे —

रविवारे भवेद्दत्तं सोमि शान्तिर्भवेत् क्षिप्र ।
 आशुस्वारकारकोहन्ति तत्र दीक्षां विवर्जयेत् ।
 बुधे सोम्यर्षमाप्नोति ज्ञानं ज्ञान्तु इह स्वती ।
 शुक्रे सोमान्माप्नोति यमोहानिः शनैश्चरे' ।
 इति

* एवम ज्ञानं ज्ञान्तु कार्त्तिके दीक्षा नक्षत्रयोगे तथा भवेत् ।

इति वचने सकपि शान्त्यर्थे निवेद्यः अत्र जिति दुर्गोचरः ।

रक्षावर्णा —

चतुर्वीं नवमीं षष्ठीमष्टमीं च चतुर्दशीम् ।

पौर्णमासीं विना शेषा हिता मुक्तये मुमुक्षुषु ॥

नक्षत्राण्यपि तत्रैव —

पौषं रोहिण्यथादित्यं श्रवणं चाश्विनो तथा ।

सावित्रं त्वाष्ट्रवायस्यै नैऋतं मेतमेव च ।

तिष्यं चिन्नोत्तरार्द्रां च गिष्यस्य च त्रिजम्भम् ।

नक्षत्राणि प्रशस्तानि दीक्षाकर्मसु सुव्रत ।

इति

तथा —

यातिथिर्यस्य देवस्य तत्तथौ तन्मनुषयः ।

तां तां तिथिं समालोच्य तद्गुणान्स्तत्र दीक्षयेत् ।

सद्गुरुत्वाभे न तिथ्यादिनियमः ।

तदुक्तं तत्त्वसागरे —

तिथिं विनापि दीक्षाया विगिष्टावमरं शृणु ।

दुर्लभे सद्गुरुणां तु मङ्गत् मङ्ग उपस्थिते ।

यदेवेच्छा तदां दीक्षा गुरोराज्ञानुसारतः ।

न तिथिर्न व्रतं ह्योभौ न खानं न जपक्रिया ।

• दीक्षायाः कारणं किन्तु यदेच्छातो गुरुर्वेदेत् ।

स्वेच्छावामे तु सद्गुरौ इति च पाठः ।

तथा —

शुक्लपत्रे हरेर्दीक्षा इन्द्राणां संक्रमेऽपि च ।

अङ्घ्रि शीतगोभानोः सद्गुरोरागने तथा ।

इति पञ्चरात्रे ।

इति दीक्षाकालविधानम् ।

अथ गृहहारकालः ।

शैवे शोकाकुलोभर्ता वैशाखे बन्धनान्वितः ।

ज्येष्ठे गृही विपद्येत नश्यति पशवः शुची * ।

श्रावणे धनवृद्धिः स्यात्तस्ये † प्रवसेद् गृही ।

कलहसाक्षिणे मासि श्रुत्वानश्यति कार्तिके ।

मार्गशीर्षे धनप्राप्तिः सहस्रे काम्यसङ्घट्टः ।

माघे भवेदनिभयं प्राक्तने शीरशुत्तमा ।

* शुची कनई ।

† नभस्ते माघपदे ।

गृह्यारम्भे फलं चैतद्येवादिषु यथाक्रमम् ।

इति

विष्वक्कर्णोत्तरे तु —

नक्षत्रे कुम्भगे भानो मिङ्गगे कर्कगे तथा ।

पूर्वाख्यं पश्चिमाख्यं च तदा गेहं प्रकल्पयेत् ॥

रत्नमासाद्यामपि —

कर्कनक्षत्रहरिकुम्भगतेऽर्के

पूर्वपश्चिममुखानि गृह्याणि ।

तौलिमेघवृषवृश्चिकयाते

दक्षिणोत्तरमुखानि च तानि ॥

इति

नक्षत्राणि ज्योतिर्निबन्धे —

ध्रुवाणि भानि यस्तानि शाकभं नैकर्तं तथा ।

वायव्यं वैश्यावं पौष्णं पुष्यं सावित्रंमेषच ॥

इति

विष्णुधर्मोत्तरे —

स्थिरे जने स्थिराग्निं च कर्मुद्योपचयान्वितं ।

गृह्यारम्भः प्रथमतः स्याद्विधिं चोत्तरायणे ॥

१) नीचि उत्तरायणि रोहिणी च ध्रुवाणि । शाकभं जंघा । नैकर्तं मृगा ।

वायव्यं ज्योतिः । वैश्यावं चक्रा १० पौष्णं देवती । सावित्रम् उत्तर-

पञ्चमीकृत्तिकारम्भतत्परम् ।

यस्य सौम्यग्रहाः केन्द्रे त्रिकोणे चाथ भार्गवः ।
पापाश्लेषचयस्थाने तस्य सङ्गनिवेशनम् ॥

इति

त्रिषड्के कादशदर्शमानि उपचयस्थानानि ।
अथोपचयसंज्ञा स्यान्निलाभरिपुकर्म्मेषाम् ।

इति वचनात् ।

विश्वकर्म्ममते —

कन्याप्राप्ते रवौ सम्यङ् नारभेत गृहं सुधीः ।

धनुःस्थिते रवौ कार्ये नैव गेहं कदाचन ।

तथा —

यदा भानुस्तु मीनस्यस्तदा गेहं न कारयेत् ।

मिथुनस्योयदा भानुस्तदा वेश्म न कारयेत् ।

अस्तं गते गुरौ शुके गह्वारम्भोन शस्यते ।

प्रासादे चैवनेव स्यादापीकूपेषु चैव हि ।

शालाविधिसु स्वल्पभूतादवगन्तव्यः । अन्यभूयस्वभिया नेह-
प्रपञ्चते ।

प्राचीसाधनसिद्धान्ते —

हस्तेऽश्वसुसमीकृतचित्तिगते केन्द्रेत्यशङ्कीः क्रमाद्

भाष्येयत्र विशत्यपैति च यतस्तत्रापरेन्द्रो दिशौ ।

तत्कालापमजीवयोस्तु त्रिवराद् भाकर्म्ममित्याहता

हृत्स्वन्वाप्तमिताङ्गुत्तेरयमदिश्येन्त्री स्फुटा चासिता ० ।

तथा —

पन्थवेप्रसन्नस्थितं दारु नैवान्यस्मिन् प्रयोजयेत् ।
 न तत्र वसतं भर्ता वसन्नपि न जीवति ।
 दृष्टका-काठ-पाषाण-मृत्पित्राचूर्णमायुषम् ।
 दृष्टपथं बुधैः प्राक्तं दारुसंघं गृह्णाय वै ।
 नूतने नूतनं ग्रस्तं जीर्णं जीर्णं प्रशस्यते ।
 जीर्णं न नूतनं ग्रस्तं नो जीर्णं नूतने शुभम् ।

• असाधैः —

उदकेन समीकृतायां भूमौषष्टप्रसाध
 इति विविच्य तस्य कण्ठे वादमाह्वयं उदु निवेद्य
 तस्य कथां तांशुन् इति यत्र प्राप्नुवति पुनश्च अपराह
 यतोऽनिरोधस्तत्र पथिसपूर्वदमी किञ्च भवति ।
 परन्तु यस्मिन् काले आःयाभवेत्प्रोक्तः यस्मिन् काले च
 निर्गमसात्कारिकशोकायाः कालिनो मात्तः ।
 तद्यारुणिकान्वायायाः कर्षेण मुचिताह्वयस्याः अन्नाद्
 यद्भवति इत्यादि फलमेवेदो दिगुत्तरवर्तिता स्फुटा भवति ।
 यद्युत्तरवेदमे रविचलने । यदि दक्षिणे तदा दक्षिणतः ।
 उच स्फुटा प्राची पश्चिमा स्फुटयश्च ।
 तन्मन्वाद् वाःशुभीमे दिग्गी ॥

काष्ठसुतं नारदीये —

• भ्रूचोदुम्बरचूताख्या निम्बस्रुहिविभीतकाः ।
दग्धाः कण्टकिनो वृक्षा वटाश्वत्थकपिशकाः ।
आगन्धिगिशुवालाख्यास्त्रिनीकाश्च निन्दिताः ।
अन्ये च गृहनिर्माणे वर्जनीयाः सदा द्रुमाः ।

तथा —

प्राचीद्वारे धनावामिर्दक्षिणे पुत्रशोकदम् ।
सौभाग्यं पश्चिमे द्वारे सौम्यद्वारेऽर्धसम्यदः ।
नवभागं गृहे कुर्यात् पञ्चभागं च दक्षिणे ।
त्रिभागं वामतः कृत्वा शेषद्वारं प्रकल्पयेत् ।

वृहन्नारदः —

ज्ञानागारं दिशि प्राच्यामान्नेय्यां पचनालयम् ।
याम्यायां शयनागारं नैर्ऋत्यां वस्त्रमन्दिरम् ।
ऐशाद्यां देवनागारमिति तेऽविदो विदुः ।
अथ गृहवास्तुलेखनपूजावलिदानादिकं कर्त्तव्यं ।
तत् समग्रं चतुर्थस्तवके लिङ्गप्रतिष्ठाविधाने द्रष्टव्यमित्युप
रम्यते ।

अथ देवताप्रतिष्ठाकालः ।

विष्णुधर्मोत्तरे —

शैवे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघवे तथा ।

माघे वा सर्वदेवानां * प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ।

भुजबलभीमे —

युगादावयने पुष्ये कर्त्तव्या विष्णुवहये ।

चन्द्रसूर्यग्रहे वापि दिने पुष्येऽथ पर्यसु ।

या तिथिर्यस्य देवस्य तस्यां या तस्य कारयेत् ।

इति

तथा —

शुक्लपक्षः प्रतिष्ठायां प्रशस्तः सर्वदेवते ।

कृष्णपक्षत्रिभंगे तु प्रथमे स्थाण्ड्यभावदा ।

मध्या द्वितीयभागं तु तृतीये कर्त्तृनागमी ॥ •

• एवमेव हि शुक्लस्य पक्षे व्यत्यास इत्यतः ।

विष्णुधर्मोत्तरे —

तजस्त्रिणी सूर्यदिने चन्द्रे शैमावहा भवेत् ।

+ माघे वा फाल्गुने वापि शैवैः प्रतिष्ठाः ।

* प्रतिष्ठाकालयोर्वापि इति प्रतिष्ठाकालस्य पाठः ।

भोमिःस्मिना प्रदद्येत बुधे न (नि) धनदा भवेत् ।
 गुरुणा गुणदा नित्यं लोकानन्दकरी सिते ।
 आचन्द्रार्कं खिरा सीरे प्रतिष्ठा समुदाहृता ॥
 इति

तथा तत्रैव —

दृढायुर्धनदास्कीता तथा प्रतिपदि क्षृता ।
 द्वितीयायां धनोपेता तृतीयायां वरप्रदा ।
 चतुर्थ्यां नाशमाप्नोति पञ्चम्यां श्रीयुता तथा ।
 षष्ठ्यां लक्ष्मीयुता नित्यं सप्तम्यां भोगनाशनी ।
 अष्टम्यां धान्यवहुला नवम्यां तु विनश्यति ।
 भद्रकात्याः कृता तत्र कर्तुं भवति पुष्टिदा ।
 धर्मद्विकरी ज्ञेया दशम्यां तु तथा कृता ।
 एकादश्यां तथैवोक्ता द्वादश्यां सर्वकामदा ।
 त्रयोदश्यामपि तथा चतुर्दश्यां विनश्यति ।
 कृत्वापक्षे पञ्चदश्यां कर्तुः क्षयकरी भवेत् ।
 पञ्चदश्यां तथा शुक्रे सर्वकामप्रदा भवेत् ।

इति

नक्षत्राणि मास्ये —

आषाढे हे तथा मूलमुत्तरात्रयमेव च ।
 ज्येष्ठान्श्रवणरोहिण्यः पूर्वा भाद्रपदा तथा ।
 ज्येष्ठोऽश्लिनी रेवती च पुष्योऽमृगशिरस्तथा ।

अमुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठासु प्रशस्यते ।

हे आषाढे पूर्वाषाढीत्तरावाढे ।

उत्तरात्रयमुत्तरफल्गुनी उत्तरावाढा उत्तरभाद्रपदा च ।

तथा —

वेधृती व्यतिपाते च भद्रायां च दिनशये ।

चन्द्रतारावलाभावे प्रतिष्ठां न समाचरेत् ।

राशिफलमपि विष्णुधर्मोत्तरे —

जम्बराशुदये कर्तुः क्षिप्रं नाशकरी भवेत् ।

द्वितीये धननाशाय द्वितीये कर्तुं वृद्धिदा ।

चतुर्थे गृहनाशाय पञ्चमे व्याधिदा भवेत् ।

षष्ठे शत्रुविनाशाय सप्तमे धननाशनी ।

अष्टमे मृत्युदा नवेया नवमे धर्मनागनी ।

दशमे कर्मणां हर्षा लामे * लाभकरी भवेत् ।

द्वादशे तु भयाय स्यात् प्रतिष्ठा मनुजैः कृता ।

जम्बलम्बोदये शस्ता धनधान्यकरी भवेत् ॥

इति

तथा -

रुचिदेशत्रिषट्संस्थो राहुस्त्रिदशसंस्थितः ।

त्रिषट्संस्थानगताः शस्ता मन्दाङ्गारककेतवः ।

* लामे पञ्चदशे ।

शुभाः क्रूराश्च पापाश्च सर्वे एकादशस्थिताः ।
 यतीनां सर्वकालेषु लिङ्गस्वारोपणं शुभम् ।
 शुक्लपक्षे स्थिरे लगे हरिः स्याद्योनरैः सदा ।
 मातृभैरववाराह नरसिंहत्रिविक्रमाः ।
 महिषासुरहन्त्राश्च स्याप्यावे दक्षिणायने ॥

इति

अथ वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठाकालः ।

भविष्यपुराणे —

तस्मिन् सलिलसम्पूणे * कार्तिके च विशेषतः ।
 तडागंश्च विधिः कार्यः स्थिरनक्षत्रयोगतः ॥

इति

वज्रपुराणे —

वापीकूपतडागानां तस्मिन् काले विधिः स्मृतः ।
 शुद्धिने शुभनक्षत्रे प्रतिष्ठा शुभदा स्मृता ।

* तस्मिन् तदानीं समये: सलिलसम्पूणे इत्यनेन देवाद्यादी यन्त्रनक्षत्र
 प्रतिष्ठा न प्रत्येकं प्रतीयते

कर्कटे पुत्रलाभाय वीर्यं तु मकरे भवेत् ।
 मीने यथोऽर्धलाभश्च क्लृप्ते च सुवह्मदकम् ।
 वृषे च मिथुने वृद्धिर्वृश्चिके च जलं भवेत् ।
 पिच्छमिश्च कन्यायां तुलायां श्लेषे प्राञ्जली ।
 सिंहोमेवाधनुर्नागं लक्ष्मणाश्च (लक्ष्मण) द्विज यच्छति ॥

इति

वह्मदके वाय्वादी तु कालनियमांनाप्तीत्युक्तं

भविष्योत्तरे —

सुनयः केचिदिच्छन्ति व्यतीते चोत्तरायणे ।
 न कालनियमस्तत्र प्रमाणसम्बन्धं यतः ॥
 तस्मिन् सलिलसम्पुर्णं इति पूर्वोक्तेः ।
 तद्विधानं तु चतुर्थस्तवके द्रष्टव्यम् ।

अथ बहुरापणाधिवासनकालः ।

विष्णुधर्मोत्तरे —

सायं च प्रारभेद्योगान् रक्षासूत्रप्रवन्धनम् ।
 स्नापनं प्रोक्ष्य चैव गर्भस्थासं तत्रैव च ।

अधियासा (नि) दिसर्वाणि मध्वरात्रे तु कारयेत् ।
 रात्र्यन्तंके विशेषेण सर्वदेवक्रियार्थकम् ।
 कुर्यात् सर्वं महासर्वं तथाऽऽशुभनिवृत्तये ॥

इति ऋद्धरार्पणाधिवासनकालः ।

अथ गर्भाधानादिषोडशकर्मकालास्तत्तत्प्रकरणे द्रष्टव्याः ।
 इह विस्तरभीत्या पुनर्नीच्यन्ते ।

अथ श्रीविष्णापूजाकालः ।

नारदोय —

प्रातर्मध्यन्दिने सायं विष्णुपूजां समाचरेत् ।
 यथा सन्ध्या तथा नित्या देवपूजा स्मृता बुधैः ।
 ऋग्वेदी विस्तरेणैव प्रातः सम्पूज्य केशवम् ।
 मध्याह्ने वैव सायं च पुष्पाञ्जलिमपि क्षिपेत् ।
 मध्याह्ने वा विस्तरेण संक्षेपेणाद्यवा हरिम् ।
 सम्पूज्य भोजनं कुर्यादन्यथा नरकं व्रजेत् ॥

इति

अथ देवताविशेषि कालविशेषः ।

भविष्यपुराणे —

प्रतिपत् पावकी प्रोक्ता द्वितीया शमनस्य च ।
 तृतीया गिरिपुत्र्यास्तु चतुर्थी विष्णुधारिणः ।
 पञ्चमी समसतेस्तु षष्ठमूर्त्तेश्वाष्टमी ।
 नवमी योगिनीनां तु दशमी तु दिगामपि ।
 एकादशी धनेशस्य द्वादशी चक्रधारिणः ।
 त्रयोदशीत्वनङ्गस्य भूर्तशस्य चतुर्दशी ।
 पौर्णमासी प्रजेयस्य पितृणां दशरथत ॥

इति

अथ नक्षत्रविशेषि पूजाविशेषः ।

देवीपुराणे —

अश्विन्यामाश्विनाविष्टु दीर्घायुर्जायते नरः ।
 कामनिर्घंयदीपिकायाम् अश्विनी

अग्नी काखानली चैव ब्रह्मेन्दुश्चापि शङ्करः ।
 अदितिश्चाहृषितरोभगार्थ्यमदिकाकराः ।
 त्वष्टाऽनिलेन्द्राग्निमित्रा इन्द्रो रघुःपतिर्जलम् ।
 विश्वे हरिर्वसु जन्मपत्येकचरणाः क्रमात् ।
 अहिर्बुध्नुकपूषाख्या * अग्निश्चादिविमान् यजेत् ॥

इति

अथ नामसङ्कीर्तनकालः ।

आर्कस्थेयपुराणे —

अन्निकं हस्तिनं चैव शार्ङ्गिकं गदिनं तथा ।
 मोक्षार्थी प्रजपेद्भ्राजन् दिक्षु प्राच्यादिषु (क्षरेत्) क्रमात् ।
 व्यवहारेऽजितं चैव मत्स्यकूर्मौ जले क्षरेत् ।
 भ्राजिष्णुमम्बिजभये संध्यामे 'त्वपराजितम् ।
 मेघवाधे हृषीकेशमौषधे चाशुतं जपेत् ।
 तार्क्ष्यजानुक्षरपादापदोमुच्यते नरः ।
 क्षरदुष्टे शिरोरोगे विषवीर्ये च दास्ये ।

* अहिर्बुध्नक इत्यत्र अहिर्बुध्निति कपुपु नियत्येपु पाठः ।

यद्दत्तत्रयीषु देववाधादिकेषुपि ।
 दस्युर्वैरिनिराधेषु व्याघ्रसिंहादिसङ्घटे ।
 अश्वकारे तथा खेरे नारसिंहेति कौत्सयेत् ।
 उत्थाने कौत्सयेद्विशुं प्रस्वापे माधवुनरः ।
 भोजने चैव गोविन्दं सर्वत्र मधुसूदनम् ।
 नारायणं सर्वकालं सुतप्रसन्नमनादिर्षु ।
 खाने दानेऽर्चने ह्येभि प्रश्रियते प्रदक्षिणे ।
 कौत्सयेद्वासुदेवं च अमुक्तेष्वपि माधवम् ।
 आत्मोद्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।
 इदमेकं सुनिश्चयं ध्येयोनम्रायणः सदा ।
 सर्वाणि नामानि हि तस्य राजन्
 सर्वाणि सिद्धयै हि भवन्ति पुंसाम् ।
 तथाप्यथेष्टं खलु देवतानां
 सर्वेषु कार्येषु जपन् भक्त्या ॥
 अनेकेषु निबन्धेषु यावानर्थ उदीरितः ।
 स सर्व्वः संगृहीतोऽत्र विरुज्जानमुदे मया ।
 अस्यां भागीरथी यस्य नागदेवः पिता मुषीः ।
 तेनात्मनेन रचितः कालनिर्णयसंग्रहः ॥
 अनेन प्रीयतां देवान्छीमः सर्वदा मम ।
 यस्य प्रसादाद्ब्रह्माद्याः सिद्धिर्माप्सन्ति सर्वदा ॥
 अनेन यन्वदीपेन सप्तदेहात्मकं तम ॥

विद्यालक्षारिवासे

निरस्य कर्षां कुर्वन्तु निर्भया प्रागिसंसदि ॥
इति श्रीमत्प्राणदेवभट्टाचार्येण श्रीमदगस्तभट्टेन विरचिते विष्णु
न्यायविद्यायां अग्निवन्दे काकनिर्णयविधानां समाप्तम् ।

